Rad i stvaralaštvo u XXI vijeku
TOM I

Rad i stvaralaštvo u XXI vijeku, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 7. aprila 2017. godine, Prvo izdanje

PRIREDILA
Mr. Albina Abidović

IZDAVAČ:
EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
049-590-605
www.evropskiuniverzitet-brcko.com/

ZA IZDAVAČA
Akademik prof. dr Nedeljko Stanković

RECENZENTI:
Akademik prof. dr Zoran Milošević
Akademik prof. dr Rudika Gmajnić
Prof. dr Halid Žigić
Prof. dr Drago Tešanović
Prof. dr Esed Karić
Doc. dr Anka Bulatović
Doc. dr Izet Banda

Dizajn korica:
Mr Smiljana Bijelović

Priprema za štampu i štampa:
Markos, Banja Luka

Tiraž: 200

ISBN 978-99955-99-27-0

RAD I STVARALAŠTVO U XXI VIJEKU

ZBORNIK RADOVA SA MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA ODRŽANOG 7. APRILA 2017. GODINE

PRIREDILA
Mr. Albina Abidović

Evropski univerzitet Brčko distrikt
Brčko, 2017.

NAUČNI ODBOR:

1. Akademik prof. dr. Zoran Milošević, Republika Srbija, predsjednik,
2. Akademik prof. dr. Nedeljko Stanković, Republika Austrija, zamjenik predsjednika,
3. Prof. dr Mirko Kulić, Republika Srbija,
4. Akademik prof. dr. Wolfgang Rohrbach, Republika Austrija,
5. Prof. dr. Neđo Danilović, Republika Srbija,
6. Prof. dr. Sead Dedić, Bosna i Hercegovina,
7. Prof. dr. Neđo Milićević, Bosna i Hercegovina,
8. Prof. dr. Vladimir Džatijev, Ruska Federacija,
9. Prof. dr. Kiril Shevchenko, Republika Bjelorusija,
10. Prof. dr. Aleksandar Anatoljevič Prigarin, Republika Ukrajina,
11. Prof. dr. Miroslav Daniš, Slovačka Republika,
12. Prof. dr. Aleksios Panagopoulos, Grčka,
13. Akademik prof. dr. Rudika Gmajnić, Republika Hrvatska,
14. Prof. dr. Dževad Termiz, Bosna i Hercegovina,
15. Prof. dr. Danilo Kapaso, Republika Italija,
16. Prof. dr. Refik Ćatić, Bosna i Hercegovina,
17. Prof. dr. Branko Vučković, Republika Crna Gora,
18. Prof. dr. Vladimir Jorga, Republika Srbija,
19. Prof. dr. Zorka Grandov, Republika Srbija,
20. Prof. dr. Žarko Kostovski, Republika Makedonija,
21. Prof. dr. Dragan Tančić, Republika Srbija,
22. Prof. dr. Halid Žigić, Bosna i Hercegovina,
23. Prof. dr. Marija Ovsenik, Republika Slovenija,
24. Prof. dr. Drago Tešanović, Bosna i Hercegovina,
25. Prof. dr. Ivan Balta, Republika Hrvatska,
26. Prof. dr. Izudin Tanović, Bosna i Hercegovina,
27. Doc. dr. Anka Bulatović, Bosna i Hercegovina,
28. Doc. dr. Izet Banda, Bosna i Hercegovina,
29. Doc. dr. Sanda Pribić, Republika Hrvatska,
30. Doc. dr. Senka Samardžić, Republika Hrvatska.

ORGANIZACIONI ODBOR:

1. Prof. dr. Esed Karić,
2. Prof. dr. Branimir Mikić,
3. Prof. dr. Vesna Vučković,
4. Prof. dr. Nevenka Nićin,
5. Prof. dr. Faruk Sinanović,
6. Prof. dr. Adi Rifatbegović,
7. Doc. dr. Zlatko Ercegović,
8. Doc. dr. Dario Galić,
9. Doc. dr. Blanka Oršolić,
10. Doc. dr. Jovan Stojanović
11. Doc. dr. Milomir Čodo,
12. Mr. Goran Pisić,
13. Mr. Albina Abidović.

I TOM

I SEKCIJA

1. RADNI ODNOS KAO INSTITUT RADNOG PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI 11
Autori: akademik prof. dr Nedeljko Stanković; mr. Albina Abidović; mr Darko Stanković

2. ZAŠTITA INTELEKTUALNE SVOJINE - KRIVIČNOPRAVNI I GRAĐANSKOPRAVNI ASPEKT 25
Autori: prof. dr Branko Vučković, prof. dr Vesna Vučković

3. ТРУД И ОПЛАТА ТРУДА КАК ФАКТОРЫ СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ 35
Autori: Джатиев Владимир Солтанович, доктор юридических наук, профессор; Короева Инга Давидовна, кандидат исторических наук

4. СЕМЕЙНЫЕ УСТАНОВКИ В МОТИВАЦИИ ТРУДА ЖЕНЩИН В СССР (1960 - НАЧАЛЕ 1980-Х ГГ)
Autor: Мищенко Татьяна Александровна, к.и.н., доцент 57

5. ТРУД КАК ФАКТОР УСПЕХА У РОССИЙСКИХ СТАРООБРЯДЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА
Autor: Мищенко Виктор Васильевич, к.и.н., доцент 65

6. КУЛЬТУРА ТРУДА И ДЕЛОВЫЕ КАЧЕСТВА НАСЕЛЕНИЯ РОССИИ В ОСВЕЩЕНИИ ЧЕШСКОГО ПОЛИТИКА К. КРАМАРЖА
Autor: Кирилл Шевченко 71

7. ALTEN- UND INVALIDENPFLEGE IM DIGITALEN ZEITALTER
Autor: Univ. Prof. Dr. Habil Dr Wolfgang Rohrbach

8. ПРОБЛЕМЫ ЭКСПЕРТИЗЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОТНИКОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ 77
Autori: Белоус Наталья Николаевна; Вакулина Елена Васильевна

9. SPREMNOST ZAPOSLENIKA U PRIVATNOM SEKTORU DA PRIJAVLJUJU DEVIJANTNA PONAŠANJA NA RADNOM MJESTU 85
Autori: dr. sc. Dubravko Derk; mag. soc. Barbara Prprović; mag. soc. Nikolina Nemec

10. ACTUAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT JUDICIAL AUTHORITIES IN THE RUSSIAN FEDERATION 89
Autor: Kalinin Vladimir Nikolaevich, PhD, Assistant Professor

11. НЕКИ АСПЕКТИ ПРАВНЕ ЗАШТИТЕ ОД ДИСКРИМИНАЦИЈЕ У ОБЛАСТИ РАДА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 103
Autori: др Миломир Чодо; мр Горан Писић

110

12. PRIRODA TUŽBE I NADLEŽNOST SUDA ZA POSTUPANJE U UPRAVNOM SPORU 120
Autor: prof. dr. Muharem Selimović

13. ZAŠTITA RADNIKA U KRIVIČNOM PRAVU REPUBLIKE SRPSKE 133
Autor: mr Srđan Forca

14. STATUS OŠTEĆENOG U POSEBNIM POSTUPCIMA U KRIVIČNOM PROCESNOM ZAKONODAVSTVU U BOSNI I HERCEGOVINI 141
Autor: mr. iur. Muhamed Tulumović

15. LOKALNA SAMOUPRAVA I ZAŠTITA PRAVA NA LOKALNU SAMOUPRAVU 153
Autori: doc. dr Jovan Stojanović; mr. sci. Muharem Bajraktarević

16. ПОВРЕДА РАДНЕ ОБАВЕЗЕ ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА НА ИЗВРШИЛАЧКИМ РАДНИМ МЕСТИМА У ЦИЉУ ИЗВРШЕЊА РАЧУНАРСКЕ ПРЕВАРЕ 160
Autor: dr Živanka Miladinović Bogavac

17. ORGANI DIONIČKOG DRUŠTVA U PRAVU ENTITETA FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE 172
Autor: Asim Bojić, dipl. iur.

II SEKCIJA

1. ODNOS EVROPSKE UNIJE PREMA AKTUELNIM GLOBALNIM POLITIČKIM I EKONOMSKIM ODNOSIMA I NJEN UTICAJ NA SMJER KRETANJA 185
Autor: akademik prof. dr Mladen Bodiroža

2. IZVOZNA STRATEGIJA BOSNE I HERCEGOVINE I PRIJEDLOG MJERA SPOLJNOTRGOVINSKE POLITIKE 195
Autor: prof. dr. Salih Bučuk

3. VOLONTERSTVO KAO DRUŠTVENO ODGOVORNA DJELATNOST I SAVREMENI DRUŠTVENI FENOMEN 201
Autori: doc. dr. Kemal Brkić; mr. Kenan Brkić

4. RAČUNOVODSTVENI INFORMACIONI SISTEM KAO PODRŠKA SAVREMENOM POSLOVANJU 212
Autori: doc. dr. Izet Banda; mr. sc. Edin Glogić

5. DUGOROČNA PERSPEKTIVA INVESTIRANJA 226
Autori: prof. dr Nevenka Nićin; doc. dr Anka Bulatović; mr Zorica Stanković

6. KONKURENCIJA U FUNKCIJI PODSTICANJA INOVATIVNOSTI 232
Autori: prof. dr Miloje Obradović; dr Siniša Milošević; mr Ivana Dragić

7. UPRAVLJANJE MARKETING AKTIVNOSTIMA U PRESTRUKTUIRANJU PREDUZEĆA 242
Autori: doc. dr Srećko Novaković; doc. dr Bogdan Laban; Stefan Novaković, dipl. men. bezb.

8. E-UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U BOSANSKO-HERCEGOVAČKIM PREDUZEĆIMA 255
Autori: doc. dr. Mirela Kljajić – Dervić; doc. dr. Šemsudin Dervić

9. RAD I STVARALAŠTVO U FUNKCIJI RAZVOJA TURIZMA 264
Autori: doc. dr Vojislava Grbić; doc. dr Slobodan Nićin; Adnan Brajlović, dipl. ecc.

10. ULOGA LIDERA U PODSTICANJU STVARALAČKIH SPOSOBNOSTI KOD RADNE GRUPE U PROIZVODNOM PREDUZEĆU 270
Autor: prof. dr Slavko Simić

11. INOVATIVNI MODELI JAVNO-PRIVATNOG PARTNERSTVA KAO OSNOV EKONOMSKOG RAZVOJA BRČKO DISTRIKTA BOSNE I HERCEGOVINE 278
Autori: doc. dr Milena Mitrović; doc. dr Gordana Nikić

12. RAZLIČITI PUTEVI RAZVOJA MENADŽMENTA LJUDSKIH RESURSA U ZEMLJAMA U TRANZICIJI 289
Autor: dr Slavoljub Štrbo

13. UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI USPEŠNOG POSLOVANJA GLOBALNIH ORGANIZACIJA 298
Autori: dr Dragana Đurić; dr Jelena Ristić

14. RAZVOJ OBRTA / PREDUZETNIŠTVA - ŠANSA NERAZVIJENIH OPĆINA U BIH 309
Autor: Mr. Fatima Gušić

15. MLADI U POTRAZI ZA ZAPOSLENJEM U POSTSOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU SRBIJE 320
Autor: Mr Dušan Rajaković

16. REORGANIZACIJA STEČAJNOG DUŽNIKA U SAVREMENOM POSLOVANJU 336
Autor: Malik Ikanović, dipl. oec.

17. FAKTORI POSLOVNOG OKRUŽENJA U FUNKCIJI RADA I RAZVOJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA U BOSNI I HERCEGOVINI 349
Autor: Envera Halilčević, bacc. oec.

III SEKCIJA

1. PRISTUP TRADICIONALNOJ I STVARALAČKOJ (KREATIVNOJ) TE EGZEMPLARNOJ I PROBLEMSKOJ NASTAVI HISTORIJE U XXI. VIJEKU 363
Autor: prof. dr. Ivan Balta

2. JEZIČKO STVARALAŠTVO U OSNOVNOJ ŠKOLI 375
Autor: prof. dr Drago Tešanović

3. GLOBALIZATION AS A SUBJECT OF RESEARCH OF CONTEMPORARY HISTORICAL SCIENCE 385
Autori: doc. dr Dalibor Elezović; Petar Tančić

4. RAD I STVARALAŠTVO UMETNICA U RAVNI ESTETSKOG I IDEOLOŠKOG PREVASPITANJA 398
Autor: doc. dr Petrija Jovičić

5. UČITELJ U 21. VIJEKU 407
Autori: prof. dr. Esed Karić; Amela Petričević, prof, Mirsada Karić, prof.

6. UTICAJ SAVJETA ZA NAUKU BOSNE I HERCEGOVINE NA RAD U XXI VIJEKU 421
Autor: doc. dr Kojo Simić

7. KREATIVNI PEDAGOŠKI RAD SA UČENICIMA U RAZVOJU EKOLOŠKE SVIJESTI I EKOLOŠKOG PONAŠANJA U ZAJEDNICI 437
Autori: prof. dr. Muhamed Omerović; prof. dr. Edita Borić

8. HUMANISTIČKI PRISTUP U NASTAVI STRANIH JEZIKA: PRIMENA I IZAZOVI 447
Autor: doc. dr Katarina Držajić

9. PEDAGOŠKE RADIONICE U RAZREDNOJ NASTAVI 452
Autori: doc. dr. Emina Škahić; dr. Alma Avdić

10. JEZIK POLITIKE U SVETLU SKUPŠTINSKOG DEBATNOG DISKURSA 461
Autor: mr JelenaVojinović – Kostić

11. ABOUT CULTURE IN A MULTINATIONAL SOCIETY 470
Autor: dr Zvezdana Elezović

12. SREĆA I STVARALAŠTVO 474
Autori: mr. Vahida Djedović; doc. dr. Edin Mujkanović

13. GRAD KAO TEKST - TEKST KAO GRAD: MAPIRANJE KNJIŽEVNIH TEKSTOVA JASMINE IMAMOVIĆA I VILME VUKELIĆ 482
Autori: mr. sc. Luka Alebić; Mirta Bijuković Maršić

14. POREMEĆAJ PONAŠANJA KOD DJECE U OSNOVNIM ŠKOLAMA U BIJELJINI 494
Autori: mr Dragana Lazić; Sanja Janjić – Ivanović

15. PROFESIONALIZACIJA PROSVETNOG POZIVA 507
Autori: doc. dr. Mirzeta Jahić; Alma Alibegović, prof; mr. Fuada Poračanin-Cerić

16. HISTORIJSKI RAZVOJ BOSANČICE 515
Autor: Anela Kurtalić, prof.

17. OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ 524
Autor: mr Biljana Marić

Pregledni rad UDK 349.2:331.105(497.6)

Prof. dr. Nedeljko Stanković[1]
Mr. Albina Abidović[2]
Mr. Darko Stanković[3]

RADNI ODNOS KAO INSTITUT RADNOG PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak
Radni odnos je centralni i najvažniji institut radnog prava. Radni odnos, pojavljuje se sa pojavom kapitalizma. Kada je najamni radnik slobodno raspolagao sa radnom snagom, javlja se i potreba za pravnim uređenjem proizvodnih odnosa. Pravnim normiranjem ovih odnosa, začinje se nova grana prava – radno pravo, a koje predstavlja skup opštih pravnih normi kojima se regulišu određeni društveni odnosi. U Federaciji BiH i Republici Srpskoj su 2015. godine donijeti novi zakoni o radu koji imaju za cilj da pobošljaju položaj radnika. Pravni položaj radnika u stvarnosti će biti poboljšan u onoj mjeri u kojoj se odredbe zakona o radu zaista i primjenjuju u praksi.
Ključne riječi: *rad, radni odnos, radno pravo, radnik*

EMPLOYMENT AS A INSTITUTE OF LABOR LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary
The employment is the central and most important institute of labor law. Employment appears with the arrival of capitalism. As the wageworker freely disposed with his workforce, there is a need for legal regulation of the production relations. Legal norms of these relations initiate a new branch of law - labor law, which is a set of general legal norms that regulate certain social relations. New labor laws were adopted in the Federation BiH and the Republic of Srpska in 2015 which are aimed to improve the position of workers. The legal position of workers in reality will be enhanced to the extent that the provisions of labor laws actually apply in practice.
Keywords: *work, employment, labor law, worker*

1. Uvod

Rad, kao svrsishodna proizvodna djelatnost, je osnov za razvoj cjelokupnog čovječanstva. Većina teoretičara se slaže da je rad osnovna odlika čovjeka. Tako je npr. Hegel shvatao rad kao suštinu čovjeka, a kojim se obrazuje i potvrđuje svijest o samom sebi,

[1] Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, stankovicnedeljko@gmail.com
[2] Evropski univerzitet Brčko distrikt, albina.a@evropskiuniverzitet-brcko.com
[3] Evropski univerzitet Brčko distrikt, darkokallos@gmail.com

odnosno razvija samosvijest. Koliki je značaj Marks pridavao radu, govori podatak da je on generičku suštinu čovjeka odredio radom. [4]

Rad čovjeka je svjestan rad kojim on sebi proizvodi uslove života. Mesihović smatra da je čovjekova proizvodna djelatnost njegova najznačajnija djelatnost, jer čovjek posredstvom proizvodnje zadovoljava vlastite potrebe djelujući na prirodu, transformišući je i prilagođavajući je svojim potrebama pomoću sredstava za rad. Čovjek proizvodeći mijenja prirodu i društvo, a istovremeno i sebe. Proizvodnja je opšta karakteristika svih društava i trajan proces kojim društvo zadovoljava potrebe svojih članova i reprodukuje osnovne uslove vlastite egzistencije. [5] Dalje, društvena proizvodnja je svrsishodno društveno djelovanje (rad) kojim ljudi prilagođavaju prirodu svojim potrebama i stvaraju materijalna dobra ili proizvode novo znanje, kulturne obrasce, vjerske i umjetničke predstave i tako stvaraju duhovna dobra.[6] Tri su osnovna faktora društvene proizvodnje: čovjek, sredstva za rad i predmet rada.

U toku proizvodnog procesa, svaki pojedinac stupa u određene ekonomsko-pravne odnose sa drugim pojedincima u okviru ljudskog društva. Prema Kovačeviću, ljudsko društvo je određena grupa ljudi koja na osnovu proizvodne djelatnosti stvara društvene odnose, tvorevine vrijednosti, odnosno stvara društvo u cjelini. [7] Bitna razlika između društva i životnjske grupe sastoji se, između ostalog, i u karakteru načina proizvodnje.

2. Historijski razvoj i pravna priroda radnog odnosa

Historijski posmatrano, radni odnos, u pravom smislu te riječi, pojavljuje se sa pojavom kapitalizma. Kada je najamni radnik slobodno raspolagao sa radnom snagom, javlja se i potreba za pravnim uređenjem proizvodnih odnosa.

Prema Mitroviću, društveni odnos se definiše kao način ili oblik povezivanja pojedinaca i grupa prilikom uzajamnog djelovanja jednih na druge ili prilikom zajedničkog djelovanja na prirodu, društvo ili sebe same, dok je pravni odnos institucionalizovan i po pravilu od države propisan i u tom smislu obavezan društveni odnos koji je integralni dio i formalni aspekt svih važnijih društvenih procesa – ekonomskih, političkih i kulturnih. [8]

Društveno – radni odnos, prema Kenoviću i Dediću, nastaje između ljudi kao učesnika u procesu rada u kome pojedinac vrši na određen način jednu ličnu aktivnost. Historijski posmatrano, u rimskom društvu ugovor o najmu radne snage predstavljao je rad slobodnih ljudi, pa je kao takav bio rijetko u upotrebi zbog dominacije rada robova. Slično i u feudalnom društvu bio je zastupljen vladajući odnos feudalac – kmet, te se nije moglo govoriti o najamno-pravnim odnosima. Tek početkom XIX stoljeća, u doba industrijske revolucije, kada dolazi do pojave fabričke proizvodnje, može se govoriti o transformaciji društveno-radnih u najamne radne odnose. [9]

---

[4] Lj. Mitrović, *Sociologija*, Institut za političke studije, Beograd, 1997. godine, str. 257
[5] N. Mesihović, *Uvod u sociologiju*, IRO Informator, Zagreb, 1989. godine, str. 68
[6] M. Mitrović, *Uvod u sociologiju i sociologija prava*, Pravni fakultet: Službeni glasnik, Beograd, 2007. godine, str. 76
[7] B. Kovačević, *Sociologija (Uvod)*, Pravni fakultet, Centar za publikacije, Banja Luka, 2000. godine, str. 39
[8] M. Mitrović, *Uvod u sociologiju i sociologija prava*, Pravni fakultet: Službeni glasnik, Beograd, 2007. godine, str. 53
[9] M. Kenović, S. Dedić, *Osnovi radnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1995. godine, str. 59

Pravnim normiranjem ovih odnosa, začinje se nova grana prava – radno pravo, a koja predstavlja skup opštih pravnih normi kojima se regulišu određeni društveni odnosi. Prema Kenoviću i Dediću, radno pravo se definiše kao pravna nauka koja se bavi proučavanjem uređivanja, ostvarivanja i zaštite prava rada, prava na radu i po osnovu rada - zapošljavanja, zdravstvenog i penzijskog osiguranja, kao i međunarodnog radnog prava, historije radnog prava, organizacije i ponašanja subjekata u ovoj oblasti, inspkecije, sudovi i dr. [10] Iako su ovi društveni odnosi relativno mlađeg porijekla, jasno je da savremene pravne države ne mogu bez ove grane prave i ona je ravnopravna sa ostalim granama prava.

Početkom XIX stoljeća individualni najamni odnosi bili su regulisani građanskim zakonima. Ovo znači da je radno pravo na početku svog razvoja bilo sastavni dio građanskog prava. U tom početnom periodu, nezadovoljni uslovima rada, radnici osnivaju radnička udruženja i pokrete za zaštitu njihovih najosnovnijih prava. Tada države počinju da se bave pitanjem pravne zaštite i uslovima rada. Sredinom XIX stoljeća, tzv. „zaštitno zakonodavstvo“ donosi se prvo u Engleskoj, zatim Njemačkoj i Francuskoj. Krajem XIX i početkom XX stoljeća dolazi do pojave radničkih sindikata i kolektivnih ugovora, što je odigralo ključnu ulogu u daljem razvoju radnog prava i njegovom odvajanju od građanskog prava. Nastaje jedna nova koncepcija radnog odnosa i dolazi do formiranja radnog prava kao posebne grane prava. Dolazi do kodifikacije brojnih i raznovrsnih propisa iz oblasti rada i najamnih odnosa (Francuska, Austrija, Belgija, Holandija, Italija, Njemačka i SAD). Znatan uticaj na razvoj radnog prava imala je i Međunarodna organizacija rada, koja je osnovana 1919. godine na Konferenciji mira u Parizu, kao organizacija u sastavu Društva naroda. [11]

Svaki pravni odnos je društveni odnos, ali nisu svi društveni odnosi i pravni. Da bi društveni odnos bio pravni, moraju biti ispunjena sljedeća dva uslova: 1) društveni odnos mora da bude normiran, i 2) društveni odnos mora da bude zaštićen prinudom. Pravni odnos je uvijek odnos između najmanje dva subjekta u kojem je jedan ovlašten, ako ima samo prava, dok drugi ima samo dužnosti. To su tzv. jednostrani pravni odnosi. Ukoliko subjekti pravnog odnosa imaju istovremeno i prava i dužnosti, onda se radi o uzajamnim pravnim odnosima.

Da bi nastao konkretan pravni odnos, potrebno je da budu ispunjeni određeni uslovi, i to:

- dati pravni odnos mora da bude već utvrđen u objektivnom pravu, odnosno apstraktno propisan u nekom od izvora prava;
- moraju da nastupe okolnosti, odnosno pravne činjenice predviđene u hipotezi pravne norme, i
- mora da postoji subjektivno pravo, koje se izvodi iz objektivnog, a koje se sastoji u ovlaštenju subjekta prava da nešto sam čini ili da od drugog zahtijeva da čini ili da nešto trpi.

Radni odnos je pravni odnos koji pripada velikoj grupi pravnih odnosa koji nastaju u procesu rada, a iz kojih proističu specifična prava i obaveze za učesnike, i to na osnovu normi radnog prava. U teoriji postoje četiri vrste shvatanja o pravnoj prirodi radnog odnosa:

- radni odnos je čisto ugovorni, imovinski i obligacioni odnos;
- radni odnos je u prvom redu ugovorni, imovinski i obligacioni odnos, a u drugom redu sadrži radne i neimovinske elemente, odnosno lično-pravna obilježja;

[10] M. Kenović, S. Dedić, *Osnovi radnog prava,* Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1995. godine, str. 19

[11] M. Kenović, S. Dedić, *Osnovi radnog prava,* Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1995. godine, str. 9

- radni odnos je u prvom redu ugovorni lično-pravni odnos, a tek u drugom redu imovinsko-obligacioni odnos, i
- radni odnos je pravni odnos koji ne počiva ni na kakvom ugovoru, odnosno to je odnos u kojem se javlja „faktičko zaposlenje“ kao jedan specifičan organizacioni odnos bez ugovorne osnove.

Prema Kenoviću i Dediću, elementi radnog odnosa su: dobrovoljnost; lična, radnopravna funkcionalna veza; uključivanje u proces rada, i ostvarivanje prava i obaveza koja se stiču na radu i po osnovu rada. Od radnog odnosa se razlikuje faktički radni odnos, i to po načinu zasnivanja i po trajanju od radnog odnosa. Naime, faktički radni odnos nije pravno zasnovan i samo njegovo trajanje je nepravilno i nezakonito. Slično kao i u radnom odnosu, u faktičkom radnom odnosu jedno lice vrši svoje redovne dužnosti na propisan način i po tom osnovu mu pripadaju određena prava (pravo na platu i slično). [12]

Prema Sinanoviću, radni odnos je pravni odnos između poslodavca i posloprimca, uspostavljen određenim pravnim osnovom koji dovodi do uspostavljanja primjene niza individualnih i kolektivnih prava, obaveza i odgovornosti koje se odnose i na poslodavce i na posloprimce, kao i na njihove profesionalne organizacije. [13] Razlikujemo individualni i kolektivni radni odnos. Tako se danas pod radnim odnosom, u pravilu, podrazumijeva individualni radni odnos. Bitni elementi radnog odnosa, prema Sinanoviću, bili bi: dobrovoljnost radnog odnosa; zasnovanost na ugovoru o radu; dvostranost radnog odnosa; uključivanje i integracija radnika u proces rada i organizaciju rada, i sticanje, odnosno preuzimanje prava, obaveza i odgovornosti na radu i u vezi sa radom.

Zasnivanjem radnog odnosa, radnik stiče određena individualna prava, i to:
- pravo na pravičnu platu;
- pravo na uslove rada, koji obezbjeđuju sigurnost i zaštitu života i zdravlja na radu;
- pravo na zaštitu dostojanstva na radu;
- pravo na zdravstvenu zaštitu i zaštitu ličnog integriteta;
- prava u slučaju bolesti, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti;
- pravo na materijalno obezbjeđenje za vrijeme privremene nezaposlenosti;
- pravo na druge vidove zaštite u skladu sa zakonom, kolektivnim ugovorom, pravilnikom o radu i ugovorom o radu, i
- pravo na mirno i sudsko rješavanja radnih sporova.

Pored ovih osnovnih, postoje i posebna prava koja uživaju posebne kategorije radnika predviđene zakonom o radu (trudnice, majke nakon porođaja do određene dobi djeteta, maloljetnici i invalidi).

Radniku se nameću i određene obaveze, i to:
- lično, savjesno, odgovorno i blagovremeno obavljanje preuzetih poslova u skladu sa prirodom i vrstom rada;
- poštovanje organizacije rada i poslovanja kod poslodavca;
- poštovanje uslova i pravila poslodavca pri ispunjavanju preuzetih obaveza iz radnog odnosa;
- obavještavanje poslodavca o svim okolnostima koje utiču ili bi mogle uticati na obavljanje ugovorom o radu utvrđenih poslova;

[12] M. Kenović, S. Dedić, *Osnovi radnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1995. godine, str. 70
[13] F. Sinanović, *Radno pravo*, OFF-SET štamparija, Tuzla, 2016. godine, str. 94

- obavještavanje poslodavca o svakoj eventualnoj opasnosti po život i zdravlje radnika na radu;
- obavještavanje poslodavca o nastanku materijalne štete, i
- pridržavanje prava i obaveza utvrđenih zakonom, kolektivnim ugovorom, autonomnim opštim aktima poslodavca i ugovorom o radu.

3. Radni odnos u ustavnopravnom poretku Bosne i Hercegovine

Radni odnosi u Bosni i Hercegovini regulisani su brojnim propisima krenuvši od Ustava Bosne i Hercegovine, kao najvišeg pravnog akta, pa do entitetskih zakonskih i drugih propia i propisa Distrikta.

3.1. Ustav Bosne i Hercegovine

U modernim ustavima, kao i međunarodnim aktima, permanentno se proširuje krug prava po osnovu rada. Tako u kategoriju ljudskih prava koja se odnose na rad, radni proces ili položaj čovjeka na radu ubrajamo, prije svega, sljedeća prava: pravo na rad, sloboda rada, zabrana prinudnog rada, pravo na zaštitu na radu, ograničavanje trajanja radnog dana, zaštita pojedinih kategorija na radu (žene, majke, maloljetnici), jednaka dostupnost radnim mjestima u državnim organima i javnim službama, sloboda izbora zanimanja, pravo na naknadu za rad koja osigurava zagarantovani nivo standarda, pravo na sredstva za izdržavanje u slučaju starosti, bolesti ili nesposobnosti za rad, obaveza države da stvara uslove za zapošljavanje i na naknadu u slučaju nezaposlenosti, posebna zaštita i radno osposobljavanje hendikepiranih, pravo na štrajk, pravo na osnivanje sindikata i sindikalno djelovanje, i druga prava. [14]

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima se u Bosni i Hercegovini primjenjuje neposredno na osnovu Ustava Bosne i Hercegovine.[15] Ovim paktom je regulisano da pravo na rad obuhvata pravo koje ima svako lice na mogućnost zarađivanja kroz slobodno izabran ili prihvaćen rad, a države članice ovog pakta su se obavezale na preduzimanje odgovarajućih mjera za očuvanje ovog prava. Među mjere, koje svaka država članica tog pakta treba da preduzme u cilju punog ostvarenja ovog prava, spadaju programi tehničke i stručne orijentacije i obuke, politika i metodi za postizanje stalnog ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja i pune proizvodne zaposlenosti u uslovima koji čovjeku garantuju uživanje osnovih političkih i ekonomskih sloboda.[16]

Države članice ovog pakta priznaju pravo koje ima svako lice da se koristi pravičnim i povoljnim uslovima za rad koji naročito osiguravaju sljedeće, i to: nagradu koja mininalno osigurava svim radnicima (pravičnu zaradu i jednaku nagradu za rad i iste vrijednosti bez ikakve razlike, a posebno žene moraju da imaju garanciju da uslovi njihovog rada nisu gori od uslova koje koriste muškarci i primaju istu nagradu kao oni za isti rad, i pristojan život za njih i njihovu porodicu); higijensko - tehničku zaštitu na radu; istu mogućnost za sve da napreduju u svom radu u višu odgovarajuću kategoriju, vodeći računa jedino o navršenim godinama

[14] K. Trnka, *Ustavno pravo*, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo, 2006. godine, str. 151
[15] Aneks I Ustava Bosne i Hercegovine, tačka 8; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima je uvojen i otvoren za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 2200A (XXI) od 16. decembra 1966. godine. Na snagu je stupio 3. januara 1976. godine.
[16] Član 6 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima

službe i o sposobnostima, i odmor, razonodu, razumno ograničenje radnog vremena i povremena plaćena odsustva, kao i naknadu za praznične dane.[17]

Države članice ovog pakta obavezuju se da osiguraju sljedeća prava, i to:

- pravo koje ima svako lice da sa drugima osniva sindikate i da se učlani u sindikat po svom izboru, uz jedini uslov da pravila budu utvrđena od strane zainteresovane organizacije, u cilju unapređenja i zaštite ekonomskih i socijalnih interesa. Ostvarivanje ovog prava može biti predmet jedino ograničenja predviđenih zakonom i koja predstavljaju potrebne mjere u demokratskom društvu, u interesu nacionalne sigurnosti ili javnog poretka, ili zaštite prava i sloboda drugoga;
- pravo koje imaju sindikati da stvaraju udruženja i nacionalne saveze i pravo koje ovi imaju na stvaranje međunarodnih sindikalnih organizacija ili na učlanjivanje u njih;
- pravo koje imaju sindikati da slobodno obavljaju svoju djelatnost, bez drugog ograničenja osim onog koje predviđa zakon, a koje predstavlja potrebnu mjeru u demokratskom društvu, u interesu nacionalne sigurnosti ili javnog poretka, ili radi zaštite prava i sloboda drugoga, i
- pravo na štrajk, koje se ostvaruje prema zakonima svake zemlje.

Ova obaveza država članica nije smetnja da navedena prava podvrgne određenim neophodnim zakonskim ograničenjima.[18]

Pravo na rad i prava po osnovu rada potpunije su razrađena u brojnim konvencijama Međunarodne organizacije rada. Bosna i Hercegovina je članica ove organizacije i preuzela je obaveze i prava iz ovih konvencija.

3.2. Zasnivanje radnog odnosa u Federaciji Bosne i Hercegovine

Zakonom o radu Federacije Bosne i Hercegovine je već u I glavi zakona, koja sadrži osnovne odredbe, definisano zasnivanje radnog odnosa. Propisano je da se radni odnos zasniva stupanjem na rad radnika na osnovu zaključenog ugovora o radu. Takođe je predviđena obaveza poslodavca da radnika, nakon zaključivanja ugovora o radu, prijavi na penzijsko i invalidsko osiguranje, zdravstveno osiguranje i osiguranje za slučaj nezaposlenosti.[19]

Cijela II glava zakona posvećena je ugovoru o radu i sadrži odredbe bitne za zasnivanje radnog odnosa (uslovi za zaključivanje ugovora o radu; probni rad; ugovor o radu na neodređeno i određeno vrijeme; odsustva sa rada koja se ne smatraju prekidom ugovora o radu; sadržaj zaključenog ugovora o radu; upućivanje na rad u inozemstvu; rad izvan prostorija poslodavca; radno-pravni status direktora; dostava radniku fotokopije prijave na obavezno osiguranje; podaci koji se ne mogu tražiti, i postupanje sa ličnim podacima radnika).

Zakonodavac je propisao donju starosnu dob od 15 godina za zasnivanje radnog odnosa. Sa licem mlađim od 15 godina nije dopušteno zasnovati radni odnos. Razumljivo je da ova odredba štiti posebno osjetljivu kategoriju društva – djecu mlađu od 15 godina. Sa maloljetnicima starosne dobi između 15 i 18 godina dozvoljeno je zaključiti ugovor o radu samo uz saglasnost zakonskog zastupnika i pod uslovom da od ovlaštenog ljekara ili nadležne

[17] Član 7 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima
[18] Član 8 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima
[19] Član 4 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)

zdravstvene ustanove pribavi ljekarsko uvjerenje kojim dokazuje da ima opštu zdravstvenu sposobnost za rad.[20]

Ugovor o radu se, u principu, zaključuje na neodređeno vrijeme, s tim što je dozvoljeno zaključiti i ugovor o radu na određeno vrijeme, ali na period ne duži od tri godine. Zakonodavac je omogućio i zasnivanje probnog rada na period od najduže šest mjeseci.[21]

Radni odnos ima kontinuitet usprkos prekida nastalih zbog godišnjeg odmora; privremene spriječenosti za rad; porođajnog odsustva; odsustva sa rada u skladu sa zakonom, kolektivnim ugovorom, pravilnikom o radu ili ugovorom o radu; perioda između otkaza ugovora o radu i dana povratka na radno mjesto na osnovu odluke suda ili drugog organa, u skladu sa zakonom, kolektivnim ugovorom, pravilnikom o radu ili ugovorom o radu; odsustva sa rada uz saglasnost poslodavca, i vremenskog perioda do 60 dana između ugovora o radu sa istim poslodavcem, osim ako kolektivnim ugovorom nije utvrđen duži vremenski period.[22]

Ugovor o radu zaključuje se u pismenoj formi i sadrži, naročito, podatke o nazivu i sjedištu poslodavca; imenu i prezimenu, prebivalištu, odnosno boravištu radnika; trajanju ugovora o radu; danu otpočinjanja rada; mjestu rada; radnom mjestu na koje se radnik zapošljava i kratak opis poslova; dužini i rasporedu radnog vremena; plati, dodacima na platu, te periodima isplate; naknadi plate; trajanju godišnjeg odmora; otkaznom roku, ako i druge podatke u vezi sa uslovima rada utvrđenih kolektivnim ugovorom.[23]

Ukoliko se radnik upućuje na rad u inostranstvu, prije odlaska u inostranstvo, mora se postići pismena saglasnost između poslodavca i radnika u pogledu radnog mjesta u inostranstvu; trajanju rada u inostranstvu; mjestu rada i boravka u inostranstvu; valuti u kojoj će se isplaćivati plata i druga primanja u novcu i naturi na koja radnik ima pravo za vrijeme boravka u inostranstvu, kao i o uslovima vraćanja u zemlju.[24]

Poslovodni organ može poslovodnu funkciju obavljati u radnom odnosu ili bez zasnivanja radnog odnosa. Direktor može zasnovati radni odnos na neodređeno ili određeno vrijeme. Radni odnos na određeno vrijeme traje do isteka roka na koji je izabran direktor, odnosno do njegovog razrješenja. Ako direktor obavlja poslovodnu funkciju bez radnog odnosa, prava, obaveze i odgovornosti se uređuju ugovorom, u skladu sa opštim aktom poslodavca.[25]

Poslodavac je dužan radniku, uz pismeni dokaz, dostaviti fotokopije prijava na obavezno osiguranje u roku od 15 dana od dana zaključivanja ugovora o radu, odnosno početka rada, kao i svake promjene osiguranja koja se tiče radnika.[26]

Prilikom postupka odabira kandidata za radno mjesto (razgovor, testiranje, anketiranje i sl.) i zaključivanja ugovora o radu poslodavac ne može tražiti od radnika podatke koji nisu u neposrednoj vezi sa radnim odnosom. Takođe, lični podaci radnika ne mogu se prikupljati,

[20] Član 20 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)
[21] Član 21-22 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)
[22] Član 23 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)
[23] Član 24 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)
[24] Član 25 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)
[25] Član 27 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)
[26] Član 28 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)

obrađivati, koristiti ili dostavljati trećim licima, osim ako je to određeno zakonom ili ako je to potrebno radi ostvarivanja prava i obaveza iz radnog odnosa.[27]

3.3. Zasnivanje radnog odnosa u Republici Srpskoj

U Republici Srpskoj je, slično kao i u Federaciji BiH, regulisano zasnivanje radnog odnosa u glavi II u kojoj su propisani uslovi za zasnivanje radnog odnosa, zatim starosna granica, zasnivanje radnog odnosa lica sa invaliditetom, zasnivanje radnog odnosa stranih državljanina, forma, sadržaj i trajanje ugovora o radu, pripravnički rad, i drugo).

Radni odnos može da se zasnuje sa licem koje ima najmanje 15 godina, odgovarajuću zdravstvenu sposobnost i koje ispunjava druge uslove utvrđene posebnim zakonom, opštim aktom poslodavca, aktom o sistematizaciji ili posebnom odlukom poslodavca. Radni odnos sa licem mlađim od 18 godina može da se zasnuje samo uz pismenu saglasnost roditelja, usvojioca ili staraoca, ako takav rad ne ugrožava njegovo zdravlje, moral i obrazovanje, odnosno ako takav rad nije zabranjen zakonom. Lice mlađe od 18 godina života može da zasnuje radni odnos samo na osnovu nalaza nadležne zdravstvene ustanove kojim se utvrđuje da je sposobno za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos i da takvi poslovi nisu štetni za njegovo zdravlje.[28]

Radnik koji namjerava da zasnuje radni odnos, dužan je da prilikom zasnivanja radnog odnosa poslodavcu dostavi isprave i druge dokaze o ispunjenosti uslova za rad na poslovima za koje zasniva radni odnos. Poslodavac ne može od kandidata da zahtijeva podatke o porodičnom, odnosno bračnom statusu i planiranju porodice, odnosno dostavljanje isprava i drugih dokaza koji nisu od neposrednog značaja za obavljanje poslova za koje se zasniva radni odnos. Zanimljiva je odredba zakona koja zabranjuje da poslodavac uslovljava zasnivanje radnog odnosa testom trudnoće, osim ako je riječ o poslovima kod kojih postoji znatan rizik za zdravlje žene i djeteta utvrđen od nadležnog zdravstvenog organa, odnosno aktom o procjeni rizika. Poslodavac ne može da uslovljava zasnivanje radnog odnosa prethodnim davanjem izjave o otkazu ugovora o radu od strane kandidata.[29]

Poslodavac je dužan da prije zaključivanja ugovora o radu kandidata obavijesti o poslu, uslovima rada, pravima i obavezama iz radnog odnosa.[30]

Ugovor o radu zaključuju radnik i poslodavac i smatra se zaključenim kada ga svojeručno potpišu radnik i lice ovlašteno za zatupanje i predstavljanje poslodavca. Ugovor o radu, po pravilu, zaključuje se na neodređeno vrijema, a pod zakonom određenim uslovima uslovima može se zaključiti i na određeno vrijeme. Ugovor o radu zaključuje se prije stupanja radnika na rad. Ako poslodavac sa radnikom ne zaključi ugovor o radu prije stupanja radnika na rad, smatra se da je radnik zasnovao radni odnos na neodređeno vrijeme danom stupanja na rad. Ugovor o radu zaključuje se u pismenoj formi i obavezno sadrži podatke o sljedećem, i to: nazivu i sjedištu poslodavca; imenu, prezimenu, stručnoj spremi i prebivalištu, odnosno boravištu radnika; datumu stupanja radnika na rad; radnom mjestu na kome se radnik zapošljava i mjestu rada, sa podacima o dužini i rasporedu radnog vremena; plati, novčanim naknadama i drugim primanjima radnika po osnovu rada; dužini godišnjeg odmora; trajanju ugovora i razlogu za zaključivanje ugovora o radu na određeno vrijeme, ako se takav ugovor

[27] Član 29-30 Zakona o radu Federacije BiH („Službene novine FBiH“, broj 26/16)
[28]Član 26-27 Zakona o radu RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 1/16)
[29] Član 28 Zakona o radu RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 1/16)
[30] Član 29 Zakona o radu RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 1/16)

zaključuje; rokovima za otkazivanje ugovora o radu zaključenog na neodređeno vrijeme, kao i poslovima sa posebnim uslovima rada na radnom mjestu, ako postoje. Ugovor o radu može da sadrži i druge podatke koje poslodavac i radnik smatraju značajnim za uređivanje odnosa koji nastaju po osnovu rada radnika. Poslodavac je dužan da primjerak ovjerenog ugovora o radu uruči radniku prije stupanja radnika na rad.[31]

Za razliku od zakonoskih rješenja u Federaciji BiH i Brčko distriktu, u Republici Srpskoj probni rad može da traje samo tri mjeseca. Međutim, zakonodavac u Republici Srpskoj je zaštitio radnika koji je na probnom radu, na način da su mu zagarantovana sva prava iz radnog odnosa za vrijeme trajanja probnog rada, u skladu sa poslovima radnog mjesta koje obavlja za vrijeme probnog rada .[32]

Kao što je naprijed navedeno, radni odnos se u pravilu zasniva na neodređeno vrijeme. Međutim, zakonodavac u Republici Srpskoj predvidio je i određene izuzetke. U cilju zasnivanja radnog odnosa čije je trajanje unaprijed određeno objektivnim razlozima koji su opravdani rokom, izvršenjem tačno određenog posla ili nastupanjem unaprijed određenog događaja, poslodavac i radnik mogu zaključiti ugovor o radu na određeno vrijeme. Poslodavac i radnik mogu, u tom smislu, zaključiti jedan ili više ugovora o radu za period koji sa prekidima ili bez prekida ne može biti duži od ukupno 24 mjeseca. Prekid kraći od 30 dana ne smatra se prekidom tog perioda. Izuzetno, ugovor o radu na određeno vrijeme može da se zaključi na period duži od 24 mjeseca, i to u sljedećim taksativno navedenim slučajevima: ako je to potrebno zbog zamjene privremeno odsutnog radnika, do njegovog povratka; za rad na projektu čije je trajanje unaprijed određeno, do završetka projekta, a najduže 60 mjeseci, i sa nezaposlenim kome do ispunjenja jednog od uslova za ostvarivanje prava na starosnu penziju nedostaje do pet godina, najduže do ispunjenja uslova, u skladu sa propisima o penzijskom i invalidskom osiguranju.[33]

3.4. Zasnivanje radnog odnosa u Brčko distriktu

U Brčko distriktu je zasnivanje radnog odnosa regulisano skoro na identičan način kao u entitetima. Primjećujemo da se u Distriktu koristi različita terminologija za posloprimca, i to *zaposleni,* dok se u entitetima koristi termin *radnik*. Članom 3 Zakona o radu Brčko distrikta propisano je da se radni odnos zasniva zaključivanjem ugovora o radu između poslodavca i zaposlenog. Poslodavac - fizičko lice dužan je prijaviti se na PIO i zdravstveno osiguranje, odnosno poslodavac je dužan, nakon zaključenog ugovora o radu, prijaviti zaposlenog na PIO i zdravstveno osiguranje.[34]

Ugovor o radu ne može se zaključiti s licem koje nije navršilo 15 godina života. Maloljetnik može zasnovati radni odnos ako su prethodno ispunjeni sljedeći uslovi: da je ovlašteni ljekar ili nadležna medicinska ustanova izdala potvrdu koja pokazuje da je maloljetnik pregledan i da je fizički i psihički sposoban ostvarivati zadatke koje zahtijeva to radno mjesto, i da su jedan ili oba roditelja ili zakonski staratelj maloljetnika dali svoj pristanak.[35]

---

[31] Član 32-35 Zakona o radu RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 1/16)

[32] Član 37-38 Zakona o radu RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 1/16)

[33] Član 39 Zakona o radu RS („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 1/16)

[34] Član 3 Zakona o radu Brčko distrikta („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, 31/14 i 1/15)

[35] Član 10 Zakona o radu Brčko distrikta („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, 31/14 i 1/15)

Ugovor o radu može biti zaključen na neodređeno ili određeno vrijeme. Ugovor o radu na određeno vrijeme može se zaključiti u zakonom određenim slučajevima, i to: u slučajevima sezonskih poslova; slučajevima zamjene privremeno odsutnog zaposlenog; slučajevima rada na određenom projektu; slučajevima privremenog povećanja obima poslova, i drugim slučajevima utvrđenim kolektivnim ugovorom i pravilnikom o radu. Ugovor o radu na određeno vrijeme, kao i u Repulici Srpskoj, ne može se zaključiti na period duži od dvije 2 godine. Ako zaposleni izričito ili prešutno obnovi svoj ugovor o zaposlenju na određeno vrijeme sa istim poslodavcem, ili izričito ili prešutno zaključi sa istim poslodavcem naredne ugovore o zaposlenju na određeno vrijeme, na period duži od dvije godine neprekidno, taj se ugovor o radu smatra ugovorom na neodređeno vrijeme, ako kolektivnim ugovorom nije drugačije određeno. Probni rad u Brčko distriktu ne može biti duži od 6 mjeseci, i može se jednom obnoviti, tako da iznosi 12 mjeseci za redom.[36]

Ne smatra se prekidom ugovora o radu bilo koje odsustvo s posla u skladu sa zakonom, kolektivnim ugovorom, pravilnikom ili ugovorom o radu; zatim plaćena ili neplaćena suspenzija s radnog mjesta; period između otkaza ugovora o radu i dana povratka na radno mjesto na osnovu odluke suda ili drugog organa u skladu sa zakonom, kolektivnim ugovorom, pravilnikom ili ugovorom o radu; odsustvo s posla uz odobrenje poslodavca, kao ni period od najviše petnaest 15 dana između ugovora o radu s istim poslodavcem, osim ako kolektivnim ugovorom nije drugačije predviđeno.[37]

Ugovor o radu mora biti u pismenoj formi, a poslodavac je zaposlenom dužan dati pismeni ugovor o radu u kome su navedeni svi uslovi najkasnije na dan kada on počinje s radom. Ako poslodavac ne dostavi zaposlenom primjerak ugovora o radu na određeno vrijeme, taj će se ugovor smatrati ugovorom na neodređeno vrijeme ukoliko nije predviđeno drugačije kolektivnim ugovorom ili ukoliko poslodavac dokaže da je ugovor zaključen na određeno vrijeme. Najvažniji elementi ugovora o radu su: naziv i sjedište poslodavca; ime, prezime i adresu zaposlenog; trajanje ugovora o radu; datum početka ugovora o radu; mjesto rada; naziv radnog mjesta zaposlenog i kratak opis poslova; raspored radnog vremena; plata zaposlenog, kao i ostala primanja i rokovi isplate; odredbe o godišnjem odmoru uključujući blagovremeno obavještavanje o odlasku na godišnji odmor; otkazni rokovi kojih su se dužni pridržavati kako zaposleni, tako i poslodavac, i dodatne odredbe o zaposlenju koje mogu biti propisane kolektivnim ugovorom.[38]

Skoro su identična zakonska rješenja Brčko distrikta i entiteta u pogledu upućivanja zaposlenog u inostranstvu, obavljanja poslova van prostorija poslodavca, podacima koji se ne mogu tražiti, kao i menadžerskog ugovora.[39]

[36] Član 11-12 Zakona o radu Brčko distrikta („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, 31/14 i 1/15)

[37] Član 13 Zakona o radu Brčko distrikta („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, 31/14 i 1/15)

[38] Član 14 Zakona o radu Brčko distrikta („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, 31/14 i 1/15)

[39] Član 15a - 17a Zakona o radu Brčko distrikta („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, 31/14 i 1/15)

4. Radni odnos u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj

4.1. Zasnivanje radnog odnosa u Republici Srbiji

Zasnivanje radnog odnosa u Republici Srbiji i Republici Srpskoj regulisano je skoro na identičan način.

Radni odnos može da se zasnuje sa licem koje ima najmanje 15 godina života i ispunjava druge uslove za rad na određenim poslovima, utvrđene zakonom, odnosno pravilnikom o organizaciji i sistematizaciji poslova.[40]

Radni odnos sa licem mlađim od 18 godina života može da se zasnuje uz pismenu saglasnost roditelja, usvojioca ili staraoca, ako takav rad ne ugrožava njegovo zdravlje, moral i obrazovanje, odnosno ako takav rad nije zabranjen zakonom. Lice mlađe od 18 godina života može da zasnuje radni odnos samo na osnovu nalaza nadležnog zdravstvenog organa kojim se utvrđuje da je sposobno za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos i da takvi poslovi nisu štetni za njegovo zdravlje.[41]

Kandidat je dužan da, prilikom zasnivanja radnog odnosa, poslodavcu dostavi isprave i druge dokaze o ispunjenosti uslova za rad na poslovima za koje zasniva radni odnos, utvrđenih pravilnikom. Poslodavac ne može od kandidata da zahtijeva podatke o porodičnom, odnosno bračnom statusu i planiranju porodice, odnosno dostavljanje isprava i drugih dokaza koji nisu od neposrednog značaja za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos. Poslodavac ne može da uslovljava zasnivanje radnog odnosa testom trudnoće, osim ako se radi o poslovima kod kojih postoji znatan rizik za zdravlje žene i djeteta utvrđen od strane nadležnog zdravstvenog organa. Poslodavac ne može da uslovljava zasnivanje radnog odnosa prethodnim davanjem izjave o otkazu ugovora o radu od strane kandidata.[42]

Radni odnos zasniva se ugovorom o radu. Ugovor o radu zaključuju zaposleni i poslodavac. Ugovor o radu smatra se zaključenim kad ga potpišu zaposleni i poslodavac. Ugovor o radu zaključuje se u najmanje tri primerka od kojih se jedan obavezno predaje zaposlenom, a dva zadržava poslodavac. Ugovor o radu može da se zaključi na neodređeno ili određeno vrijeme.

Ugovor o radu u kome nije utvrđeno vrijeme na koje se zaključuje smatra se ugovorom o radu na neodređeno vrijeme. Ugovor o radu zaključuje se prije stupanja zaposlenog na rad, u pisanom obliku. Ugovor o radu obavezno sadrži: naziv i sjedište poslodavca; lično ime zaposlenog, mesto prebivališta, odnosno boravišta zaposlenog; vrstu i stepen stručne spreme, odnosno obrazovanja zaposlenog, koji su uslov za obavljanje poslova za koje se zaključuje ugovor o radu; naziv i opis poslova koje zaposleni treba da obavlja; mjesto rada; vrstu radnog odnosa (na neodređeno ili određeno vrijeme); trajanje ugovora o radu na određeno vrijeme i osnov za zasnivanje radnog odnosa na određeno vrijeme; dan početka rada; radno vrijeme (puno, nepuno ili skraćeno); novčani iznos osnovne zarade na

[40] Član 24 Zakona o radu Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 i 75/14)
[41] Član 25 Zakona o radu Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 i 75/14)
[42] Član 26 Zakona o radu Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 i 75/14)

dan zaključenja ugovora o radu; elemente za utvrđivanje osnovne zarade, radnog učinka, naknade zarade, uvećane zarade i druga primanja zaposlenog; rokove za isplatu zarade i drugih primanja na koja zaposleni ima pravo, i trajanje dnevnog i nedjeljnog radnog vremena.[43]

Ugovorom o radu može da se ugovori probni rad za obavljanje jednog ili više povezanih, odnosno srodnih poslova utvrđenih ugovorom o radu. Probni rad može da traje najduže šest mjeseci.[44]

Ugovor o radu može da se zaključi na određeno vrijeme, za zasnivanje radnog odnosa čije je trajanje unaprijed određeno objektivnim razlozima koji su opravdani rokom ili izvršenjem određenog posla ili nastupanjem određenog događaja, za vrijeme trajanja tih potreba. Poslodavac može zaključiti jedan ili više ugovora o radu na određeno vrijeme na osnovu kojih se radni odnos sa istim zaposlenim zasniva za period koji sa prekidima ili bez prekida ne može biti duži od 24 mjeseca. Prekid kraći od 30 dana ne smatra se prekidom navedenog perioda. Izuzetno,ugovor o radu na određeno vrijeme može da se zaključi: ako je to potrebno zbog zamjene privremeno odsutnog zaposlenog, do njegovog povratka; za rad na projektu čije je vrijeme unaprijed određeno, najduže do završetka projekta; sa stranim državljaninom, na osnovu dozvole za rad u skladu sa zakonom, najduže do isteka roka na koji je izdata dozvola; za rad na poslovima kod novoosnovanog poslodavca čiji upis u registar kod nadležnog organa u momentu zaključenja ugovora o radu nije stariji od jedne godine, na vrijeme čije ukupno trajanje nije duže od 36 mjesec, i sa nezaposlenim kome do ispunjenja jednog od uslova za ostvarivanje prava na starosnu penziju nedostaje do pet godina, najduže do ispunjenja uslova, u skladu sa propisima o penzijskom i invalidskom osiguranju.[45]

4.2. Zasnivanje radnog odnosa u Republici Hrvatskoj

U Republici Hrvatskoj radni odnos se smatra zasnovanim zaključivanjem ugovora o radu, u skladu sa Zakonom o radu.[46]

Ugovor o radu sklapa se na neodređeno vrijeme, osim ako zakonom nije drukčije određeno. Ugovor o radu može se izuzetno zaključiti i na određeno vrijeme, za zasnivanje radnog odnosa čiji je prestanak unaprijed utvrđen rokom, izvršenjem određenog posla ili nastupanjem određenog događaja. Poslodavac s istim radnikom može zaključiti uzastopni ugovor o radu na određeno vrijeme samo ako za to postoji objektivan razlog koji se u tom ugovoru ili u pisanoj potvrdi o zaključenom ugovoru o radu mora navesti. Ukupno trajanje svih uzastopnih ugovora o radu sklopljenih na određeno vrijeme, uključujući i prvi ugovor o radu, ne smije biti neprekinuto duže od tri godine, osim ako je to potrebno zbog zamjene privremeno odsutnog radnika ili je zbog nekih drugih objektivnih razloga dopušteno zakonom ili kolektivnim ugovorom. Prekid kraći od dva mjeseca ne smatra se prekidom navedenog perioda od tri godine iz.[47]

[43] Član 30-33 Zakona o radu Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 i 75/14)
[44] Član 36 Zakona o radu Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 i 75/14)
[45] Član 37 Zakona o radu Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 i 75/14)
[46] Član 10 Zakona o radu Republike Hrvatske (NN br. 93/14)
[47] Član 11-12 Zakona o radu Republike Hrvatske (NN br. 93/14)

Ugovor o radu zaključuje se u pismenom obliku. Poslodavac je dužan radniku dostaviti primjerak prijave na obavezno penziono i zdravstveno osiguranje u roku od osam dana od isteka roka za prijavu na obavezna osiguranja prema posebnom propisu. Ugovor o radu mora sadržavati podatke o: strankama i njihovom prebivalištu, odnosno sjedištu; mjestu rada, a ako ne postoji stalno ili glavno mjesto rada, napomenu da se rad obavlja na različitim mjestima; nazivu posla, odnosno prirodi ili vrsti rada, na koje se radnik zapošljava ili kratak popis ili opis poslova; danu početka rada; očekivanom trajanju ugovora, u slučaju ugovora o radu na određeno vrijeme; trajanju plaćenoga godišnjeg odmora na koji radnik ima pravo, a u slučaju kada se takav podatak ne može dati u vrijeme zaključenja ugovora, načinu određivanja trajanja toga odmora; otkaznim rokovima kojih se mora pridržavati radnik, odnosno poslodavac, a u slučaju kada se takav podatak ne može dati u vrijeme zaključenja ugovora, načinu određivanja otkaznih rokova; osnovnoj plati, dodacima na platu, kao i razdobljima isplate primanja na koja radnik ima pravo, i trajanju redovnog radnog dana ili sedmice.[48]

Osoba mlađa od petnaest godina ili osoba s petnaest i starija od petnaest, a mlađa od osamnaest godina koja pohađa obavezno osnovno obrazovanje, ne smije se zaposliti. Ako zakonski zastupnik ovlasti maloljetnika s petnaest godina i starijeg od petnaest godina za zaključivanje određenog ugovora o radu, osim maloljetnika koji pohađa obavezno osnovno obrazovanje, maloljetnik je poslovno sposoban za sklapanje i raskidanje toga ugovora, te za poduzimanje svih pravnih radnji u vezi s ispunjenjem prava i obaveza iz toga ugovora ili u vezi s tim ugovorom. Maloljetnik se ne smije zaposliti na poslovima koji mogu ugroziti njegovu sigurnost, zdravlje, moral ili razvoj.[49]

Prilikom postupka odabira kandidata za radno mjesto (razgovor, testiranje, anketiranje i slično) i zaključivanja ugovora o radu, kao i tokom trajanja radnog odnosa, poslodavac ne smije tražiti od radnika podatke koji nisu u neposrednoj vezi s radnim odnosom.[50]

5. Zaključak

Rad je osnov za razvoj cjelokupnog čovječanstva i jedna od osnovnih odlika čovjeka. Rad je suština čovjeka, kojim se obrazuje i potvrđuje svijest o samom sebi, odnosno razvija samosvijest. Marks je tvrdio da za „čovjeka socijalistu cjelokupna takozvana svjetska historija nije ništa drugo nego proizvođenje čovjeka pomoću ljudskog rada.“[51] Historijski posmatrano, radni odnos pojavljuje se sa pojavom kapitalizma, i to kada je najamni radnik slobodno raspolagao sa radnom snagom. Početkom XIX stoljeća, u doba industrijske revolucije, kada dolazi do pojave fabričke proizvodnje, može se govoriti o transformaciji društveno-radnih u najamne radne odnose. Istovremeno pojavila se i potreba za pravnim uređenjem proizvodnih odnosa. Radni odnosi u Bosni i Hercegovini regulisani su brojnim propisima krenuvši od Ustava Bosne i Hercegovine, kao najvišeg pravnog akta, pa do entitetskih zakonskih i drugih propia i propisa Distrikta.

Krajem 2015. godine u oba bosanskohercegovačka entiteta usvojeni su i stupili su na snagu novi zakoni o radu. Oba zakona su usvojena u hitnoj zakonodavnoj proceduri. Zbog toga se zamjeri odsustvo kvalitetnije javne rasprave i konsultacija prije usvajanja navedenih zakona. Ovo je rezultiralo potrebom za novim izmjenama tek usvojenog Zakona o radu

[48] Član 14-15 Zakona o radu Republike Hrvatske (NN br. 93/14)
[49] Član 19-21 Zakona o radu Republike Hrvatske (NN br. 93/14)
[50] Član 25 Zakona o radu Republike Hrvatske (NN br. 93/14)
[51] K. Marks i F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953. godine, str. 251

Federacije BiH. Novim zakonima nastojao se poboljšati pravni položaj radnika. Pravni položaj radnika u stvarnosti će biti poboljšan u onoj mjeri u kojoj se odredbe zakona o radu zaista i primjenjuju u praksi.

6. Literatura

Knjige:

Kenović, Mehmed, Dedić, Sead, *Osnovi radnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1995. godine

Kovačević, Braco, *Sociologija (Uvod)*, Pravni fakultet, Centar za publikacije, Banja Luka, 2000. godine

Marks, Karl, Engels, Fridrih, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953. godine

Mesihović, Nijaz, *Uvod u sociologiju*, IRO Informator, Zagreb, 1989. godine

Mitrović, Ljubiša, *Sociologija*, Institut za političke studije: Udruženje Nauka i društvo Srbije, Beograd, 1997. godine

Mitrović, Milovan. *Uvod u sociologiju i sociologija prava*, Pravni fakultet: Službeni glasnik, Beograd, 2007. godine

Sinanović, Faruk, *Radno pravo*, OFF-SET štamparija, Tuzla, 2016. godine

Trnka, Kasim, *Ustavno pravo*, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo, 2006. godine

Propisi:

Ustav Bosne i Hercegovine, Sarajevo. OHR, Office of the High Representative

Zakon o radu Federacije BiH („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj 26/16)

Zakon o radu Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 1/16)

Zakon o radu Brčko distrikta („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“, br. 19/06, 19/07, 25/08, 20/13, 31/14 i 1/15)

Zakon o radu Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 i 75/14)

Zakon o radu Republike Hrvatske (NN br. 93/14)

Originalni naučni rad UDK 347.78:343.533

Prof. dr Branko Vučković[1]
Prof. dr Vesna Vučković[2]

ZAŠTITA INTELEKTUALNE SVOJINE
-krivičnopravni i gradjanskopravni aspekt –

Apstrakt: *Zaštita intelektualne svojine bila je različito regulisana u zavisnosti od epohe, zemlje, kontinenta, tako da je i njeno definisanje bilo različito. Razvoj tehnološko – telekomunikacionih sistema, ulazak u masovne komunikacije i informatičku eru uticale su na promjenu i shvatanje intelektualne svojine. U radu ćemo pokušati da, u mjeri kojoj je to dozvoljeno obimom rada, ukažemo na osnovne karakteristike zaštite intelektualne svojine, posebno sa krivičnopravnog i gradjanskopravnog aspekta. Prava intelektualne svojine su ekskluzivna prava titulara koja djeluju erga omnes - prema svima. Zaštitom stvaralaštva na medjunarodnom i nacionalnom planu, podstiče se njegov razvoj, što je od posebnog značaja danas, u eri novih tehnologija i informatičkog stvaralaštva.*
Ključne riječi: *autorsko pravo, krivično djelo, krivično pravna zaštita, gradjanskopravna zaštita, sankcija*

Abstract: *Protection of intellectual property was differently regulated depending on epoch, country, continent, so its definition was also dissimilar. Technological and telecommunication systems development, admission in mass comunications and information science era affected the change and the perception of intellectual property. This paper will try to point out the main features of intellectual property protection, particularly from criminal law and civil law aspect in measure that the scope of this paper allows. Intellectual property laws are exclusive laws of titular that deal erga omnes - towards everyone. Protection of creativity on international and national area encourages its development, which is especially important nowadays in the era of new technologies and of informatics creativity.*
Key words: *copyright, criminal act, criminal law protection, civil law protection, sanction*

U V O D

Intelektualna svojina naziv je za generički pojam proizvoda ljudskog duha – intelektualna dobra koja su nastala stvaralaštvom inovatora, autora i pronalazača, koja predstavlja poseban oblik svojine na nematerijalnim dobrima.
Intelektualna svojina je opšti pravno - tehnički pojam za odredjene kategorije ljudskog uma i ima komercijalne simbole koji predstavljaju bestjelesna dobra. Ova nematerijalna dobra mogu da uživaju zaštitu na osnovu isključivih prava koja su slična svojinskim, što omogućuje komercijalizaciju i eksploataciju tih dobara na tržištu.[3]

[1]Predsjednik Osnovnog suda Kotor, predsjednik Udruženja za krivično pravo i kriminalnu politiku Crne Gore, profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta „Mediteran“, Podgorica
[2] Sudija Upravnog suda Crne Gore, Podgorica, profesor na Fakultetu za mediteranske poslovne studije Tivat, e – mail: bvvuckovic@t-com.me

[3] M. Marković, Opšti uvod u pravo intelektualne svojine, Beograd, str. 1.

Pojam „intelektualna svojina“ definisan je u Konvenciji o osnivanju Svjetske organizacije za intelektualnu svojinu, koja je donijeta 1967. godine, sa izmjenama 1979. godine[4]. Prema ovoj konvenciji intelektualna svojina definisana je kao *pravo* koje se odnosi na književna, umjetnička, naučna djela, interpretacije umjetnika i izvodjača, fonograma, radio i televizijske emisije, pronalaske u svim oblastima ljudske aktivnosti, naučna otkrića, industrijski dizajn, fabričke, trgovačke i uslužne žigove, kao i trgovačka imena i trgovačke nazive, zaštitu od nelojalne utakmice i sva druga prava vezana za intelektualnu aktivnost u industrijskoj, naučnoj, književnoj i umjetničkoj oblasti.[5] Konvencijom je osnovana Svjetska organizacija za intelektualnu svojinu – WIPO, čiji je cilj unapredjenje mjera za poboljšanje zaštite intelektualne svojine u svijetu i uskladjivanje nacionalnog zakonodavstva u ovoj oblasti.

Cilj prava intelektualne svojine je ostvarivanje društvenog razvoja putem inovacija. Prava intelektualne svojine su ekskluzivna prava titulara koja djeluju *erga omnes,* to su apsolutna prava koja sadrže pozitivno ovlašćenje, odnosno pravo nosioca da koristi predmet zaštite, kao i negativno ovlašćenje, odnosno pravo da zabrani drugim licima nedozvoljeno korišćenje prava.[6] Svojinska prava nad stvaralaštvom su apsolutna i isključiva. Intelektualna svojina je skup svih ovlašćenja koje pravni poredak zemlje priznaje nosiocu intelektualne svojine.

Smisao zaštite prava intelektualne svojine jeste *u zabrani neovlašćenog korišćenja*, zbog čega je opravdana njena krivičnopravna i gradjanskopravna zaštita.

Na medjunarodnom planu, u pogledu regulative donijeti su značajni dokumenti kojima je regulisana ova metarija, a medju njima najznačajniji je Sporazum o trgovinskim aspektima prava intelektualne svojine (*Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights-TRIPS),* koji je usvojen od strane Svjetske trgovinske organizacije, a njime su propisana sredstva koja treba primjenjivati u cilju zaštite i to:

- efikasnu gradjanskopravnu zaštitu, u kojoj nosilac dobija materijalnu naknadu štete nastale povredom prava intelektualne svojine;
- efikasnu krivično pravnu zaštitu, u cilju kažnjavanja učinilaca krivičnih djela i u cilju sprječavanja njihovog daljeg vršenja uz izricanje mjera bezbjednosti - oduzimanje predmeta i sredstava kojima je djelo izvršeno;
- primjenu socijalnih mjera u borbi protiv zloupotrebe tehničkih sredstava, koje se odnosi na neovlašćeno kopiranje i deskriptovanje televizijskih programa;
- primjenu preventivnih mjera od strane sudova u cilju sprječavanja falsifikovanja roba u trgovačkim kanalima.

Medjunarodna zajednica, kroz konvencije, sporazume i direktive reguliše zaštitu, a naša država ulaže napore da zaštiti prava intelektualne svojine, donošenjem i sprovodjenjem zakona; ukoliko nema primjene i sprovodjenja materijalnih akata, ne možemo govoriti o adekvatnoj zaštiti u ovoj oblasti.

U nacionalnom pravu, posebna pažnja pridaje se sudskoj zaštiti prava intelektualne svojine, koja obuhvata tri pravno normirana oblika: krivičnopravnu, gradjanskopravnu i upravnopravnu zaštitu.

Regulativa Evropske Unije

Evropska Unija ulaže posebne napore za dosljednu zaštitu i poštovanje intelektuaalne svojine, kroz više donijetih direktiva.

[4] “Službeni list SFRJ-Medjunarodni ugovori i drugi sporazumi”, broj 31. od 22. junara 1972. godine

[5] *Convention Establishing the World Intellectual Property Organization,* Internet adresa: http://www.int/wipolex/en/wipo_treaties/text.jsp?doc_id=131054&file_id=190032#P50_1504 (09.01.2017. godine)

[6] V. Besarović, Intelektualna svojina, Univerzitet Beograd, Pravni fakultet, 2011., str. 18.

Direktiva 2004/48/EZ, koju je donijela Evropska zajednica – „Zaštita intelektualne svojine je značajna ne samo za promociju inoviranja i stvaralaštva nego i za povećanje broja zaposlenih i poboljšanje konkurentnosti“. Dobijanje legitimne koristi od intelektualne svojine mora se omogu ćiti pronalazaču i stvaraocu. Zaštita ne smije biti smetnja za slobodu izražavanja, slobodu protoka informacija. Evropska zajednica preduzima mjere da materijalno pravo intelektualne svojine „bude istinski primjenjeno u zajednici“.[7]
Ova direktiva ima za cilj da približi propise kako bi se osigurao viši, ravnomjerniji i homogeniji stepen zaštite intelektualne svojine. Za predmet ima mjere, postupke i naknade koji su potrebni da bi se osiguralo poštovanje prava intelektualne svojine. Ovom direktivom uredjuju se sljedeća pitanja: polje primjene; mjere, postupci i naknade lica ovlašćenih da traže primjenu mjera, postupaka i naknada; pretpostavke svojstva autora ili nosioca prava; dokaze, dokazna sredstva; mjere obezbjedjenja dokaza; pravo na obavještenje; privremene mjere i mjere obezbjedjenja; mjere koje proizilaze iz presude o meritumu - korektivne mjere; nalazi; alternativne mjere; naknada štete i sudski troškovi; mjere objavljivanja - objavljivanje sudskih odluka; sankcije koje primjenjuju država - sankcije koje primjenjuju države članice, kodeksi ponašanja i upravne saradnje - kodeksi ponašanja; procjena i razmjena obavještenja. U završnim odredbama, poglavlje V, uredjuje pitanje transpozicije i stupanja na snagu Direktive.[8]

Najnoviji oblici kršenja prava intelektualne svojine

Sistem zaštite intelektualne svojine danas je predmet brojnih rasprava, a vrijeme napredne tehnološko informacione nauke dovela je do toga da su stvaraoci „izmješteni“ iz centra zaštite i da su u njega smješteni derivativni nosioci prava. Danas je sve prisutniji oblik zlonamjernog iskorišćavanja patenata, odnosno isticanja prava intelektualne svojine od strane jednog subjekta (titulara prava). Izuzetno maštovite zloupotrebe autorskog i srodnih prava danas potvrdjuju neizmjerni potencijal ljudske kreativnosti koja je u sve većem sukobu sa autorskom zaštitom. Tako „sajber prostor“ predstavlja trenutno najveći resurs informacija u svijetu, koji je, u odnosu na poštovanje osnovnog ljudskog prava na „znanje i pristup znanju“, široko otvoren za postavljanje i preuzimanje različitih informacija. Upravo zbog te otvorenosti, mnogi ga korisnici, prije svega pravni laici koji i predstavljaju njihovu većinu, smatraju potpuno slobodnim za korišćenje, u smislu da sve što je postavljeno na internetu mogu koristiti bez dozvole autora ili nosilaca drugih prava intelektualne svojine i bez obaveze plaćanja naknade, naročito u slučajevima kada nije jasno istaknuto upozorenje o zaštićenom autorskom pravu. Odgovor na to su neke nove tehnologije kao što je npr. *upravljanje digitalnim pravima (Digital rights management, DRM)*, odnosno sistem numeričkog upravljanja kojim izdavači i drugi nosioci autorskog prava kontrolišu pristup i ograničavaju korišćenje informacija od strane korisnika. Osnovno sredstvo zaštite je „zaključavanje“ predmeta intelektualne svojine, čime se spriječava zloupotreba, ali istovremeno i olakšava pristup informacijama u javnom domenu, uz promovisanje kreativnosti i zaštitu kako autora tako i korisnika djela.[9]
Internet i druge tehnološke inovacije dovele su do revolucije u društvu i potpuno su promjenile način dolaska do informacija i kupovinu proizvoda. Ali istovremeno sa ovim napretkom, došlo je do porasta piraterije i falsifikovanja intelektualnih prava na globalnom nivou, što je uslovilo da zaštita bude regulisana u krivičnopravnom i gradjanskopravnom smislu.

[7] D.P. Milić, Autorsko pravo kao i pravo intelektualne svojine, Pravni život, časopis za pravnu teoriju i praksu, Udruženje pravnika Srbije, Beograd, broj 11/2013, str. 649.
[8] Ibid, str. 650.
[9] K. Damnjanović, Globalizacija – „zlatno doba“ ili „sumrak“ prava intelektualne svojine, Pravni zapisi, Godina IV, broj 2/2013, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd, str. 266.

Krivično pravna zaštita intelektualne svojine u Krivičnom zakoniku Crne Gore

Krivična djela protiv intelektualne svojine propisana su u Glavi dvadeset jedan krivičnog zakonika Crne Gore[10], pod nazivom *Krivična djela protiv intelektualne svojine*. To su krivična djela blanketnog karaktera, pa poseban značaj imaju izvori prava intelektualne svojine i to Zakon o autorskim i srodnim pravima, Zakon o patentima, Zakon o oznakama geografskog porijekla, Zakon o žigu i dr.

Ovim krivičnim djelima se definiše povreda ili ugrožavanje intelektualne svojine, u cjelosti ili u pojedinim njenim pravima.

Krivična djela iz ove grupe su, relativno malobrojna, ali su dosta kompaktna u pogledu grupnog zaštitnog objekta. Njima se štite prava koja ulaze u domen intelektualne svojine, a to je prije svega, autorsko pravo i njemu srodna prava. U ovu grupu prava spadaju: autorsko pravo, pravo proizvodjača fonograma, pravo proizvodjača videograma, pravo proizvodjača emisija i pravo proizvođača baze podataka.

Krivičnim djelima iz ove grupe štite se i tzv. prava industrijske svojine u koja spadaju: patentno pravo, pravo žiga, pravo zaštite geografskih oznaka porijekla, pravo uzoraka i modela, pravo zaštite topografije integrisanih kola, pravo suzbijanja nelojalne konkurencije i poslovna tajna.[11]

Ukazaćemo na zakonska rješenja u krivičnom zakoniku Crne Gore, za svako od krivičnih djela kojima se štiti intelektualna svojina:

3.1. Povreda moralnih prava autora i interpretatora (član 233 KZ)

Autorsko pravo je originalna duhovna tvorevina autora, izražena u odredjenoj formi, bez obzira na njegovu umjetničku, naučnu ili drugu vrijednost i način ispoljavanja. Zakonik predvidja nekoliko oblika ovog krivičnog djela, koji su većinom blanketne prirode. Kod osnovnog oblika obilježja djela su:

***Radnja** krivičnog djela* odredjena je alternativno kao objavljivanje, stavljanje u promet ili javno saopštavanje.

Objavljivanje je publikovanje, činjenje dostupnim javnosti tudjeg autorskog djela ili interpretacije. Pri tome nije od značaja na koji način se to čini, usmeno ili pisano, na javnom skupu, korišćenjem medija i sl. Stavljanje u promet ima isti efekat kao objavljivanje. I na ovaj način se javnost upoznaje sa sadržajem tudjeg autorskog djela ili interpretacije, ali se to ostvaruje njihovim stavljanjem u promet, što se može učiniti davanjem na poklon, prodajom, razmjenom i sl. Najzad, kao radnju izvršenja Zakon predvidja i svaki drugi način javnog saopštavanja navedenih djela; to je takodje upoznavanje javnosti sa sadržinom tudjeg autorskog djela ili interpretacije, koji se ne mogu podvesti pod objavljivanje ili stavljanje u promet.[12]

Objekat zaštite su primjerci autorskog djela ili interpretacije. Pod autorskim djelima smatraju se pisana djela, govorna, dramska, muzička, umjetnička, kartografska djela, planovi, skice, fotografije, računarski programi, nesvršeni autorski djelovi, djelovi autorskog djela i naslov autorskog djela. Interpretacije obuhvataju javno izvodjenje ili tumačenje svojih ili tudjih autorskih djela.

Autor djela je nosilac autorskog prava i on ima isključivo pravo da drugome zabrani ili dozvoli stavljanje u promet primjeraka svog djela, odnosno njihovo objavljivanje, izvodjenje, predstavljanje, prenošenje, emitovanje, snimanje i umnožavanje. Iz prirode djela proizilazi da se izvršilac djela „poslužio“ tudjim autorskim radom odnosno izvodjenjem kao svojim. Pored autora nosilac autorskog prava može biti i lice koje nije autor, a koje je u skladu sa zakonom steklo autorsko pravo.

[10] „Službeni list RCG“, br.70/03 .... „Službeni list CG“, br. 25/10 ...42/15

[11] B. Vučković, V. Vučković, Krivično pravo Crne Gore, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, FMS, Tivat, 2011., str. 557-558.

[12] Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje, FMS Tivat, 2010.g., str. 599.

Zakonik inkriminiše izmjenu i preradu tudjeg autorskog djela ili izmjenu tudjeg izvodjenja bez dozvole autora ili izvodjača. Autorska prava zaštićena su tzv. autorskom licencom, tako da se bez dozvole autora ili drugog nosioca autorskog djela ne bi mogla vršiti izmjena ili prerada tih djela odnosno izvodjenja.
Zakonik propisuje kažnjivost i kada se autorsko djelo ili tudje interpretacije iskorišćavaju na način kojim se vrijedja autorova ili izvodjačeva čast i ugled. Naime, autor i izvodjač imaju isključivo pravo da se suprostavljaju iskorišćavanju svog djela na način koji ugrožava ili može ugroziti njegovu čast ili ugled. Pobude iz kojih se to vrši su irelevantne za postojanje djela, a u pogledu vinosti potreban je umišljaj.

3.2. Neovlašćeno iskorišćavanje autorskog djela ili predmeta srodnog prava
(član 234 KZ)

Ovo krivično djelo ima nekoliko osnovnih i jedan teži oblik. Kod osnovnog djela propisana su sljedeća njegova obilježja:
Radnja izvršenja je alternativno odredjena – objavljivanje, umnožavanje, snimanje ili na drugi način javno saopštavanje ili činjenje dostupnim. Snimanje je pravljenje fotografskog ili drugačijeg snimka autorskog djela, interpretacije, fonograma, videograma, emisije, računarskog programa ili baze podataka. Umnožavanje je pravljenje kopija navedenih predmeta i pri tome nije od značaja u koliko je primjeraka djelo umnoženo.
Objekt krivičnopravne zaštite je autorsko djelo ili srodno pravo. Autorskim djelom ne smatraju se: zakoni, podzakonski akti i drugi propisi, službeni materijal državnih organa i organa koji obavljaju javnu funkciju, podnesci i drugi akti u upravnom ili sudskom postupku. Srodna prava su: interpretacije (duhovna tvorevina koja nastaje ličnim angažovanjem interpretatora radi zvučnog, vizuelnog ili zvučno – vizuelnog saopštavanja djela javnosti); fonogram (predstavlja zabilježen zvuk, odnosno odredjeni niz zvukova na nosaču zvuka); videogram (zabilježen odredjeni niz slika sa ili bez pratećeg zvuka na nosaču slike). Objekt zaštite su i emisija, računarski program ili baza podataka.
Drugi oblik obuhvata još neke oblike neovlašćenog korišćenja. Kao radnje izvršenja predvidjaju se: stavljanje u promet ili, sa namjerom stavljanja u promet, držanje umnoženih ili neovlašćeno stavljenih u promet primjeraka autorskog djela, interpretacije, fonograma, videograma, emisije, računarskog programa ili baze podataka.
Teži oblik krivičnog djela postoji, ako se djela vrše u namjeri pribavljanja imovinske koristi za sebe ili drugog.
Smatra se da je autorsko djelo objavljeno neovlašćeno ako poslije smrti autora nije pribavljena saglasnost za objavljivanje od nasljednika autorskih prava i ovlašćenog izdavača.[13]

3.3. Neovlašćeno zaobilaženje mjera zaštite namijenjenih spriječavanju povreda autorskog i srodnih prava i informacija o pravu (član 235 KZ)

Ovim krivičnim djelom se ostvaruje zaštita autorskih prava i njima srodnih prava, kao i informacija koje se na njih odnose, ali se to čini na posredan način, preko uklanjanja ili osujećivanja tehnoloških mjera namjenjenih zaštiti ovih prava. Prema radnji izvršenja djelo ima dva oblika.
Prvi oblik krivičnog djela ima tri osnovna elementa - objekt, radnju izvršenja i sredstva izvršenja.
Objekt krivičnog djela su tehnološke mjere koje su namjenjene zaštiti autorskih ili srodnih prava. Riječ je o zaštitnom objektu čija je sadržina blanketne prirode, tako da se na osnovu

[13] *presuda Okružnog suda u Beogradu, br. Kž. 3112/03 od 17.11.2003.g.*

Zakona o zaštiti autorskih i srodnih prava kao i drugih pratećih propisa odredjuje koje se mjere i od kojih organa preduzimaju radi zaštite ovih prava. Zakon ih uopšteno naziva kao uredjaje i sredstva.
Za postojanje krivičnog djela neophodno je da su ovi uredjaji ili sredstva u osnovi ili pretežno namjenjeni uklanjanju, zaobilaženju ili osujećivanju tehnoloških mjera namjenjenih sprječavanju povrede autorskih i srodnih prava. To je i suštinsko obilježje ovog krivičnog djela. Riječ je o uredjajima ili sredstvima koja su funkcionalno povezana sa zaštitom autorskih ili njima srodnih prava. Ova okolnost se mora utvrdjivati u svakom konkretnom slučaju.[14]
Radnja krivičnog djela je alternativno odredjena i obuhvata više različitih djelatnosti, kao što su: proizvodjenje, izvodjenje, stavljanje u promet, prodaja, davanje u zakup, reklamiranje u cilju prodaje, zatim držanje u namjeri za takve svrhe. Za najveći broj radnji izvršenja nije sporna njihova sadržina. Osnovno je da se navedene radnje preduzimaju u odnosu na uredjaje i sredstva koja su namjenjena uklanjanju, zaobilaženju ili osujećivanju tehnoloških mjera namijenjenih sprječavanju povreda autorskih ili srodnih prava.
Drugi oblik krivičnog djela je korišćenje uredjaja i sredstava navedenih kod prethodnog oblika.

3.4. Neovlašćeno uklanjanje ili mijenjanje elektronske informacije o autorskom i srodnim pravima (član 236 KZ)

Ovo djelo predstavlja poseban oblik zaštite autorskih i srodnih prava, uslovljen razvojem elektronske tehnike, a posebno razvojem prenosa informacija elektronskim sredstvima. Ima sljedeća obilježja:
Objekt zaštite je autorsko pravo ili njemu srodno pravo, čije pojmove treba uzeti u istom značenju kao i kod prethodnih krivičnih djela. Ta zaštita se medjutim ostvaruje na posredan način, preko zaštite elektronskih informacija koje se odnose na ova prava. Objekt radnje je elektronska informacija, pod kojom treba razumjeti odredjenu sadržinu, obavještenje do koga se došlo primjenom elektronskih sredstava. Bitno je medjutim da se ta informacija odnosi na autorsko ili njemu slično pravo.
Radnja krivičnog djela je alternativno odredjena i obuhvata sljedeće djelatnosti: uklanjanje, izmijenu, stavljanje u promet, uvoženje, emitovanje, činjenje dostupnim ili na drugi način javno saopštavanje autorskog djela ili predmeta koji uživaju srodnu zaštitu.

3.5. Neovlašćeno korišćenje tudjeg patenta (član 237 KZ)

Predmet zaštite kod ovog krivičnog djela je tudji patentirani pronalazak od njegovog neovlašćenog korišćenja. Zakonik predvidja dva oblika ovog krivičnog djela i jedan kvalifikovani oblik.
Osnovni oblik krivičnog djela ima sljedeća obilježja:
Radnja krivičnog djela obuhvata više alternativno propisanih djelatnosti, kao što su proizvodnja, uvoz, izvoz, nudjenje radi stavljanja u promet, stavljanje u promet, skladištenje ili korišćenje u privrednom prometu. Navedene djelatnosti treba da se vrše neovlašćeno, što znači da učinilac nema odobrenje nadležnog ovlašćenog organa ili lica. Pronalazak se štiti patentom ili malim patentom; patentom se štiti pronalazak koji predstavlja novo tehničko rješenje odredjenog problema koje ima inventivni nivo i koje je primjenjivo. Mali patent je pravo kojim se štiti pronalazak koji ima niži inventivni nivo.
Objekt zaštite kod ovog djela su proizvodi ili postupci zaštićeni patentom. Predmet pronalaska koji se štiti patentom može biti proizvod (uredjaj, supstanca, mikroorganizam), postupak, kao i primjena proizvoda, izuzev supstance, kompozicije, mikroorganizama i biljne ili životinjske

[14] Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, *op. cit.,* str. 605

ćelije kulture. Pronalascima se smatraju: naučna dostignuća, otkrića, naučne teorije, matematičke metode, estetske kreacije, planovi, pravila i postupci za obavljanje intelektualnih djelatnosti, za igranje igara i za obavljanje poslova, kao i programi računara, prikazivanje informacija definisano samim sadržajem tih informacija.
Kod kvalifikovanog oblika, kvalifikatorna okolnost je posljedica djela. Riječ je o pribavljanju imovinske koristi ili prouzrokovanju štete u iznosu koji prelazi trideset hiljada eura.
Poseban oblik ovog krivičnog djela se sastoji u neovlašćenom objavljivanju ili činjenju dostupnim na drugi način suštine tudjeg prijavljenog pronalaska prije nego što je ovaj pronalazak objavljen na način utvrdjen zakonom.
Poseban oblik falsifikata postoji kad se u prijavi patenta ne navede ili se lažno navede pronalazač.

3.6. Neovlašćeno korišćenje tudjeg dizajna (član 238 KZ)

Ovo djelo može se pojaviti u dva oblika: kao *neovlašćena upotreba tudjeg dizajna proizvoda* i kao *neovlašćeno objavljivanje tudjeg dizajna*.
Prvi oblik obuhvata nekoliko obilježja:
Radnja krivičnog djela je neovlašćena upotreba na svom proizvodu zaštićenog dizajna tudjeg proizvoda. To je svaka ona djelatnost kojom se, bez saglasnosti ovlašćenog lica ili organa, stavlja u cjelosti ili djelimično neko obilježje koje je kao dizajn ugradjeno u proizvod nekog drugog lica.
Objekt zaštite je dizajn (model) odnosno spoljni oblik, slika ili crtež. Pod modelom se podrazumjeva industrijski proizvod na koji se može primjeniti zaštita. Kao model može se zaštiti samo novo djelo koje se bitno razlikuje od onih u zemlji i inostranstvu, prikazan putem štampe ili na drugi način, dok su spoljni oblik, crtež ili slika u smislu ovog krivičnog djela posebni po tome što je data zaštita upravo takvom izgledu i važe kao zaštitni znaci odredjenog proizvoda. Pod uzorkom podrazumjeva se slika ili crtež koji mogu poslužiti kao ogled i mogu se prenijeti na proizvode. Uslov njegove zaštite je novost. Zaštićeni dizajn proizvoda treba da je tudji i da je napravljen kod nadležnog organa, a ugradjuju se neizostavno na proizvod učinioca djela.[15]
Takodje, inkriminisano je i objavljivanje ili činjenje dostupnim javnosti „na drugi način" predmeta prijave tudjeg dizajna. Objavljivanje treba da je neovlašćeno, da se ne čini po odobrenju vlasnika dizajna. Za postojanje djela bez značaja je iz kojih razloga je ono izvršeno.
Ono što je zajedničko za sva krivična djela jeste, da izvršilac može biti svako lice, da se djelo vrši sa umišljajem i u slučaju izvršenja krivičnog djela obavezno se izriče mjera bezbjednosti – oduzimanje predmeta uz njihovo uništavanje, kao i da se svi postupci pokreću *ex officio*, osim za krivično djelo povreda moralnih prava autora i interpretatora (član 233. stav 3. KZ).

Gradjanskopravna zaštita prava intelektualne svojine

Gradjanskopravna zaštita intelektualne svojine regulisana je u Crnoj Gori posebnim zakonima iz ove oblasti a to su: Zakon o autorskim i srodnim pravima („Sl. list CG", broj 37/11 i 53/16), Zakon o žigu („Sl. list CG", broj 72/10 ... 40/16), Zakon o patentima („Sl. list CG", broj42/15), Zakon o oznakama geografskog porijekla („Sl. list CG", broj 48/08 i 40/11), Zakon o pravnoj zaštiti industrijskog dizajna („Sl. list CG", broj 80/10, 27/13 i 42/16), Zakon o zaštiti topografija poluprovodnika („Sl. list CG", broj 75/10 i 40/16), Zakon o primjeni propisa kojima se uredjuje zaštita prava intelektualne svojine („Sl. list RCG", broj 45/05 i „Sl. list CG", broj 37/11 ... 42/16), Zakon o optičkim diskovima („Sl. list CG", broj 27/07 i 53/11), Zakon o zaštiti biljnih

[15] B. Vučković, V. Vučković, *op. cit.*, str. 566-567.

sorti („Sl. list CG“, broj 48/07, 48/08 i 40/11), Zakon o oznakama porijekla, geografskim oznakama i oznakama garantovano tradicionalnih specijaliteta poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda („Sl. list CG“, broj 18/11 i 52/16). Ovi zakoni su usaglašeni sa medjunarodnim konvencijama koje su potvrdjene-ratifikovane od strane naše države. Ovim zakonima proširena je lepeza tužbenih zahtjeva koje tužilac može da istakne u tužbi, zbog povrede intelektualne svojine.

Povreda prava postoji uvijek kada se sadržina subjektivnog prava promjeni radnjama drugog lica i to tako što to lice prisvaja pravo koje mu ne pripada, što ugrožava tudje subjektivno pravo ili što neovlašćeno vrši pojedina ovlašćenja iz sadržine subjektivnog prava.[16]

Krug lica koji je ovlašćen – legitimisan za podnošenje tužbe za ostvarivanje gradjanskopravne zaštite su: nosilac autorskog prava, interpretator, proizvodjač fonograma/videograma/emisije/baze podataka, izdavač štampanih djela i drugi sticaoci isključivih ovlašćenja. U slučaju povrede ličnopravnih ovlašćenja, autor i interpretator su isključivo aktivno legitimisani za podnošenje tužbe. Pored ovog kruga lica, za podnošenje tužbe, aktivno su legitimisani i nasljednici, uz uslov da se radi o povredi ličnopravnog ovlašćenja, koje nakon smrti nosioca prava prelazi na njegove nasljednike.

Tužilac zbog povrede prava intelektualne svojine može svoja prava u gradjanskom postupku ostvariti tužbom. Tužbeni zahtjevi mogu se isticati i pojedinačno, podnošenjem tužbe sa odredjenim tužbenim zahtjevima nadležnom sudu. Mogu se istaći sljedeći tužbeni zahtjevi:

Tužbeni zahtjev za utvrdjenje postojanja povrede prava

Podnošenjem tužbenog zahtjeva za utvrdjenje postojanja povrede prava tužilac može ustati kada smatra da je povreda izvršena i traži od suda da utvrdi da je tuženi učinio navedenu povredu. Odgovornost postoji nezavisno od toga da li je tuženi postupao sa namjerom ili nepažnjom. Iako se ovaj tužbeni zahtjev podnosi kao poseban, u većini slučajeva dešava se da je ovo „prethodni“ zahtjev uz neki od obavezujućih tužbenih zahtjeva kojima se od suda traži da tuženog obaveže na odredjeno činjenje(prestanak sa povredom prava ili naknadu štete).

Tužbeni zahtjev za prestanak vršenja povrede prava

Tužbenim zahtjevom za prestanak vršenja povrede prava, tužilac zahtjeva od suda da naloži tuženom prestanak radnji kojima se vrši povreda prava. Da bi se podnio ovakav tužbeni zahtjev potrebno je da je povreda prava intelektualne svojine izvršena, da se povreda još uvijek vrši ili da postoji realna mogućnost da radnja povrede prava bude ponovljena. Tužbeni zahtjev može da se istakne i preventivno, pod uslovom da postoji opasnost da će do povrede prava doći.

4.3. Tužbeni zahtjev za uništenje ili preinačenje predmeta kojima je učinjena povreda prava i tužbeni zahtjev za uništenje sredstava uz pomoć kojih je izvršena povreda prava

Ovim tužbenim zahtjevom omogućava se otklanjanje stanja koje je nastalo povredom konkretnog ovlašćenja, ali se istovremeno ostvaruje i preventivno djelovanje, da se spriječe povrede prava. Traži se od suda da uništi sredstva kojima je izvršena povreda prava, čime se spriječava ponovna povreda prava intelektualne svojine.

4.4. Tužbeni zahtjev za objavljivanje presude u sredstvima informisanja o trošku tuženog

Ovim tužbenim zahtjevom traži se od suda da preko sudske presude, kojom je utvrdjeno postojanje povrede prava intelektualne svojine, obavjesti javnost o povredi prava, njegovom učiniocu i izrečenoj sankciji od strane suda zbog izvršenog djela; ovo je na jedan način moralna

[16] S.M. Marković, Z. Miladinović, Autorsko pravo i srodna prava, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2014.g., str. 226.

satisfakcija tužioca. Inače, prema stavu sudske prakse ovo je jedan od najefikasnijih metoda da se spriječi dalje kršenje prava intelektualne svojine.

4.5. Tužbeni zahtjev za povraćaj stečenog bez osnova

Ovaj tužbeni zahtjev usmjeren je na spriječavanje uvećanja imovine jednog lica na račun drugog lica bez pravnog osnova. Da bi ovaj tužbeni zahtjev bio osnovan, treba da su ispunjeni neki od uslova: da postoji obogaćenje odredjenog lica; da je ono nastalo na tudj račun i da je obogaćenje nastalo bez pravnog osnova.[17]

Kada se utvrdi postojanje povrede i dosudi povraćaj stečenog bez osnova, prilikom vraćanja stečenog bez osnova moraju se vratiti i plodovi i zatezna kamata.

4.6. Tužbeni zahtjev za naknadu štete

Propisi koji regulišu autorska i srodna prava, kada je riječ o naknadi materijalne štete ne propisuju posebnu definiciju naknade štete. Zbog toga, primjenjuju se opšta pravila obligacionog prava o naknadi štete prema kojima zahtjev za naknadu štete može istaći lice čije je subjektivno pravo, odnosno pravni interes povrijedjen.

Izuzetak je situacija u kojoj je povreda učinjena namjerno ili krajnjom nepažnjom odnosno kada tužilac umjesto materijalne štete može tražiti naknadu trostrukog iznosa uobičajene naknade koju bi primio za konkretni oblik korišćenja predmeta zaštite da je korišćenje prava bilo zakonito.[18]

Zaključak

Intelektualna svojina, predstavlja zajednički naziv za pravo industrijske svojine i autorsko pravo, ona obuhvata široku lepezu prava koja se odnose na pronalaske i inovacije u svim oblastima ljudskih aktivnosti. Zato, postoji opravdan interes države da štiti prava intelektualne svojine. Efikasna zaštita intelektualne svojine preduslov je prevencije zloupotrebe kulturnih i ekonomskih dobara, i istovremeno se podstiče kreativnost pojedinca. U protivnom, dolazi do gubitka motiva za realizaciju novih ideja. Prava intelektualne svojine su ekskluzivna prava titulara koja djeluju *erga omnes* - prema svima. Ona imaju za cilj da spriječe druge da ih neovlašćeno koriste. S toga, krivičnopravna i gradjanskopravna zaštita imaju posebno mjesto u zaštiti prava intelektualne svojine.

Zaštita intelektualne svojine predstavlja prioritet u svakom pravnom sistemu. Sistem njene zaštite postavljen je tako da od njega koristi imaju i stvaralac i društvo, ono je ravnoteža za obje strane.

Savremeni tehnološki razvoj uticao je na rast značaja zaštite intelektualne svojine. Zaštita je bila uslovljena stvaranjem novih tehnologija uz postojanje svijesti da se obezbjedi nesmetan razvoj ekonomske i naučno – tehničke saradnje.

U zaštiti intelektualne svojine treba težiti preventivnim mjerama, koje bi se odnosile na vodjenje posebne evidencije deponovanih autorskih djela, na pružanje informacija o pravima intelektualne svojine, preventivnim djelovanjem protiv neovlašćenog korišćenja, od čega bi i pronalazači i autori imali korist i priznanje, a ekonomski subjekti ekonomsku korist. Samo zaštićena intelektualna svojina postaje predmet trgovine, postaje vrijednost „za sebe“, koja po pravilu raste, a time se uvećava i vrijednost privrednih subjekata.

Krivičnopravna zaštita u Krivičnom zakoniku Crne Gore, po prvi put objedinjena je kroz posebnu glavu – *Krivična djela protiv intelektualne svojine,* a u obilježja bića krivičnih djela unijete su odredbe konvencija kojima se štiti intelektualna svojina. Takodje, u pogledu

[17] S. Simić, Sudska zaštita intelektualne svojine u Republici Srbiji, Časopis Pravo – teorija i praksa, broj 1-3/2015, Beograd, str. 54.

[18] Član 193. stav 3. Zakona o autorskim i srodnim pravima

gradjanskopravne zaštite intelektualne svojine, u Crnoj Gori donijet je veći broj zakona kojima se ona štiti i odredbe tih zakona usaglašene su sa ratifikovanim medjunarodnim konvencijama. Medjutim, još uvijek je pravno neregulisano, odnosno, nije dovoljno zaštićena intelektualna svojina, zbog primjene - Interneta, ali to nije problem samo naše države, već i drugih država.

Originalni naučni rad UDK 331.214.71

Джатиев В.С., доктор юридических наук, профессор, профессор Московской академии Следственного комитета Российской Федерации;
Короева И.Д., кандидат исторических наук, заместитель директора Центра экспериментальных образовательных программ Института государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации

ТРУД И ОПЛАТА ТРУДА КАК ФАКТОРЫ СОЦИАЛБНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация
В статье комплексно рассмотрены вопросы структуры социального управления, государственного социального управления, правовой регламентации труда и оплаты труда и их значения как факторов социального управления, а также ответственности государства по обеспечению права на труд и на оплату труда.
Ключевые слова: *труд, оплата труда, социальное управление.*

Dzhatiev V.S. Doctor of Law, Professor, Professor at Moscow Academy of the Investigation Committee.
Koroeva I.D. PhD on history, Vice-Director at the Center for Experimental Educational Programms of the Institute of Public Administration and civil service of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation.

WORK AND LABOUR AS FACTORS OF SOCIAL CONTROL

Abstract
In the article it has been emphasising the structure of social control, State social control, legal regulation of labour, wages and labour payment issues and their values as factors for social control and State's responsibility to provide the right to work and labour.
Key words: *labour, labour payment, social control.*

Труд и оплата труда чаще всего привлекают к себе внимание в контексте бытовых проблем отдельного человека, а также профессиональной или иной социальной группы. Реже о них упоминают как о существенных оценочных элементах состояния социума. Что касается того, что посредством организации труда и оплаты труда можно влиять и влияют на общественные процессы в самом широком диапазоне, то подобную постановку вопроса, тем более – ее обстоятельное исследование можно усмотреть в потоке информации с большой долей самообмана. Не претендуя на большее, мы лишь хотим обратить внимание на то, что труд и оплата труда являются факторами социального управления, игнорировать которые можно лишь ввиду низкого уровня интеллекта либо сознательно допуская или желая обострения общественных отношений, преследуя цели, далекие от общественного благополучия.

Исследуя проблемы социального управления, необходимо помнить, что одновременно с государством на социальные процессы влияют и негосударственные силы, которые порой оказываются более влиятельными, определяющими не только судьбы народов, но и государств, их объединяющих[1].

Современная транснациональная организации экономических отношений породила идею наднационального (внегосударственной) организации общественных отношений, согласно которой эффективность государственного социального управления (особенно глобального, имея в виду все человечество) ставится под сомнение. Вряд ли можно согласиться с тем, что государственная организация общества исчерпала свой социально-управленческий ресурс и что ей уже есть полноценная замена. Налицо проявление непримиримого конфликта между народившимися неформализованными и глубоко законспирированными мировыми центрами силы и ограничивающими свободу их действий национальными государствами и межгосударственными объединениями. Напротив, организованно взаимодействие в управлении обществом государства и органов местного самоуправления (муниципалитетов) как институированных субъектов, в определенной степени дополняющих друг друга. Наряду с деятельностью муниципалитетов общественным самоуправлением следует признать организующее воздействие на общество со стороны политических партий и множества других общественных объединений.

Очевидно, есть все основания выделять, как минимум, три уровня социального управления: 1) общественное самоуправление, 2) государственное социальное управление и 3) наднациональное (глобализированное) социальное управление.

Вся догосударственная история человечества, начиная с появления первобытных общин, представляет собой опыт общественного самоуправления. Далее начинается период сосуществования различных общественных объединений и государства, причем с переменным их доминированием. Наиболее конкурентоспособными общественными

[1] Подробнее см.: Джатиев В.С., Короева И.Д. Государство и общество: методология социального управления // Вестник РГТЭУ. 2012. № 4. С. 172-179; Короева И.Д. Философия взаимодействия власти и народа // Политика и общество. 2012. № 4. С. 18-24; Короева И.Д. О сосуществовании различных систем социального управления // Образование, культура, наука и коммуникации в современном мире: материалы Второй международной научной веб-конференции «Базовые идеи ЮНЕСКО в современном образовании, культуре, науке и коммуникации». Москва: Изд. РГБ «Пашков дом», 2015. С. 92-97.

объединениями были и, как нам представляется, являются религиозные объединения. Более того, в настоящее время наблюдается устойчивая мировая тенденция вытеснения государства из сферы социального управления. Это, в том числе, происходит вследствие невыполнения или ненадлежащего выполнения государством своих организующих социальных обязательств, важнейшими из которых являются обеспечение приемлемого уровня жизни и безопасности людей. И, как уже отметили, государство испытывает натиск не только со стороны общественных объединений, но и со стороны теневых центров силы.

Сходства и различия между указанными субъектами социального управления кратко можно обозначить следующим образом.

Во-первых, общественные объединения, государство и надгосударственные (теневые) центры силы, бесспорно, являются субъектами социального управления. Иного смысла их существования, как ни смотри, не существует. Разница в их масштабе и социально-правовом статусе.

Во-вторых, объектом управленческого воздействия для них является общество. Разница в масштабах объекта воздействия: отдельные социальные группы, население территории государства вместе с гражданами, живущими за пределами этой территории, все человечество. Общественные объединения преимущественно оказывают управленческое влияние на конкретные социальные группы, выделяемые по признаку увлечения, профессиональной деятельности, религиозного вероисповедания и пр. Государственное социальное управление распространяется на все население страны и на всех граждан государства независимо от места их проживания. Даже когда государство является субъектом международного правотворчества и членом международной организации, объект его воздействия не меняется. Надгосударственные (теневые) центры силы стараются влиять (не безуспешно) на человечество в целом. При этом, несмотря на существующие формальные ограничения, все они склонны к расширению среды своей деятельности и своего влияния.

В-третьих, они организованы. Нормативной основой их организации являются обычаи, традиции, религия, общественные соглашения, мораль, право. Обычаи и традиции – нормативная основа организации преимущественно общественных объединений. Вместе с тем существуют правовые обычаи и традиции, т.е. обычаи и традиции, санкционированные государством и действующие наряду с правом. В свою очередь, государственное социальное управление мыслимо и допустимо лишь в правовых формах. Причем, необходимо иметь в виду как национальное, так и международное право. Что касается надгосударственных (теневых) центров силы, то о нормативной основе их деятельности можно лишь догадываться. С уверенностью можно лишь сказать, что таковой не может быть и не является право. О морали и говорить не приходится.

В-четвертых, у них есть собственное представление о социальных ценностях, т.е. о должном укладе общественных отношений в пределах их интересов[2]. Социальные ценности общественных объединений предопределены спецификой религиозных,

[2] «Будучи компонентом механизма социального регулирования, социальные ценности и нормы являются теми средствами, при помощи которых общество на любом этапе своего развития направляет и координирует социальное поведение своих членов», - отмечает А.А. Ручка. – Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. Киев, 1976. С. 12.

политических, профессиональных, познавательных, эстетических и прочих интересов объединенных людей. Наиболее разветвленной, систематизированной и идеологически обеспеченной является система религиозных ценностей, содержательно наполняющих поведение верующих. Этого, к сожалению, нельзя сказать о партийно-политических ценностях в силу их заведомой нестабильности, хотя именно они чаще всего становятся ориентирами для государственного социального управления. Наиболее охраняемыми социальными ценностями светского государства являются (во всяком случае, провозглашаются) права и свободы человека и гражданина и общественные отношения, производные от них. История и, как ни странно, современная практика знают примеры огосударствления религиозных ценностей. Огосударствление же политических ценностей, носящее калейдоскопический характер, давно стало нормой. Что касается социальных ценностей надгосударственных (теневых) центров силы, то их круг, надо полагать, ограничивается притязаниями на мировое господство и подчинение всего человечества своим интересам.

В-пятых, они ставят перед собой четкую цель – преобразование общества в соответствии со своими представлениями о социальных ценностях.

Целью любого общественного объединения является расширение участников этого объединения и распространение своих представлений и своего образа поведения на максимально большое количество людей. Убедительной демонстрацией обоснованности данного утверждения является деятельность религиозных объединений. Кто на излете второго тысячелетия мог подумать, что религиозные чувства людей превзойдут гражданские и что на месте некогда светских (хотя бы по форме) государств начнут появляться религиозные государства, исключающие, в принципе, всякое инорелигиозное мышление. Целью же надгосударственных (теневых) центров силы, без всякого сомнения, является мировое господство. Ее не надо путать с устремлением такой сверхдержавы, как США к доминированию в мире.

В-шестых, они обладают достаточными силами и средствами влиять на общество. Имеются в виду людские, материально-технические и финансовые ресурсы. В плане людских ресурсов (если не по количеству, то, во всяком случае, по сплоченности и преданности воззрениям) наиболее прочной представляются позиции религиозных объединений, в плане материально-технических – позиции государства, а в плане финансовых – позиции надгосударственных (теневых) центров силы, поскольку государственный сектор экономики не сопоставим по масштабам с частным сектором в подавляющем большинстве стран с развитой экономикой. В военно-полицейском отношении, конечно же, преимущество за государством.

В-седьмых, они сбалансированно сочетают убеждение и принуждение для достижения своих целей. При этом максимально включают соответствующие идеологию и пропаганду в механизм управленческого воздействия на общество. Разница в интенсивности и характере убеждения и принуждения, являющихся методами непосредственного социального управления. Применительно к религиозным объединениям, в частности, речь может идти о проповеди, отрицании инаверия, отлучении от религии (церкви). Применительно к государству – об обеспечении законности и правопорядка посредством реализации правовых норм усилиями всего государственного аппарата. При этом государство Российское, почему-то, совершает

ошибку, отказывая самому себе в праве быть носителем какой-либо идеологии[3]. Основным же методом достижения цели надгосударственными (теневыми) центрами силы является скрытое принуждение (подкуп, сговор, лоббизм и пр.).

В-восьмых, общество терпимо к их усилиям влиять на него. Терпимы они и взаимно, но до тех пор, пока более сильному не удается устранить более слабого. Степень терпимости общества зависит от социальной базы того или иного субъекта социального управления и от степени информированности общества о факте его существования, его целях и средствах их достижения. В этом смысле преимущественное положение объективно занимает государство, уравнивающее людей, невзирая на их различия по полу, расовой, национальной и религиозной принадлежности, материального, социального и служебного (должностного) положения. Устойчивая социальная база общественных объединений ограничивается той или иной социальной группой. При этом одни и те же люди могут быть представителями различных социальных групп. О сколь-нибудь же существенной социальной базе надгосударственных (теневых) центров силы говорить не приходится.

Сосуществование в современном мире трех различных систем социального управления является неизбежностью. То же самое можно сказать о доминировании государственного социального управления. Именно поэтому на государстве лежит груз ответственности за примирение этих систем и нахождение наиболее приемлемого для общества их соотношения.

На отношении к труду и оплате труда, несомненно, сказываются указанные различия субъектов социального управления на всем протяжении существования каждого из них, начиная с первобытных общин. Правда, изначально для человека вознаграждением за труд был его непосредственный результат. Оплата труда появилась с формированием отношений наемного труда, когда один человек вынужден работать за то или иное вознаграждение, а результаты труда присваивает другой человек, который из своих доходов от чужого труда оплачивает его. Смеем утверждать, что по прошествии веков суть наемного труда не изменилась. Работник и работодатель как были антагонистами, так и остались. Разумно организованное и действующее государство должно удерживать этот антагонизм в параметрах, не порождающих массовых протестных настроений и хаоса в обществе.

Механизм государственного социального управления (единственной его функции) прост и представляет собой правовое регулирование общественных, в том числе трудовых, отношений, т.е. поощрение социально значимых (ценных) отношений.

Итак, мы обозначили свое понимание системы социального управления и доминирующее место в ней государства, поскольку только государство посредством обеспечения должной законности и правопорядка способно реально ограничивать и ограничивает усилия других субъектов по управлению обществом. При этом необходимо понимать, что общество не является пассивным объектом управления. Тенденции развития общества во многом зависят от степени осознания им реальных целей, средств, способов и последствий управленческого воздействия на него. В этом плане идеологическое воздействие на общество по своей силе явно уступает воздействию экономическому, материальному. Условия собственного бытия, а не идеи,

[3] В соответствии со статьей 13 Конституции Российской Федерации «Никакая идеология не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной».

пусть даже самые гумаhные, формируют человеческие потре6hости как мотивацию к тому или иhому поведеhию. Имеhhо это об6стоятельство позволяет рассматривать труд и возhаграждеhие за труд, а в ситуациях hетрудоспособhости и 6езработицы – меры социальhой защиты (пеhсии, пособия, частhые пожертвоваhия и пр.) как существеhhый фактор социальhого управлеhия.

Право hа труд и hа возhаграждеhие за труд (оплату труда) зафиксированы в различhых междуhародhо-правовых и hациоhальhо-правовых актах. В частhости, статья 8 Междуhародhого пакта «О граждаhских и политических правах» от 16 декаб6ря 1966 года и статья 4 европейской «Kohвеhции о защите прав человека и ochовhых свобод» от 4 hоя6ря 1950 года содержат запрет hа содержаhие человека в раб6стве и подhевольhом состоhии, а равhо привлечеhие к приhудительhому или обязательhому труду.

В соответствии же со статьей 37 Kohституции Российской Федерации:

«1. Труд свободеh. Каждый имеет право свободhо распоряжаться своими способhостями к труду, выбирать род деятельhости и профессию.

2. Приhудительhый труд запрещеh.

3. Каждый имеет право hа труд в условиях, отвечающих требоваhиям 6езопасhости и гигиеhы, hа возhаграждеhие за труд 6ез какой 6ы то hи 6ыло дискримиhации и hе hиже устаhовлеhhого федеральhым закоhом миhимальhого размера оплаты труда, а также право hа защиту от 6езработицы.

4. Призhается право hа иhдивидуальhые и коллективhые трудовые споры с использоваhием устаhовлеhhых федеральhым закоhом способов их разрешеhия, включая право hа забастовку.

5. Каждый имеет право hа отдых. Работающему по трудовому договору гараhтируются устаhовлеhhые федеральhым закоhом продолжительhость рабочего времеhи, выходhые и праздhичhые дhи, оплачиваемый ежегодhый отпуск».

Эти kohституциоhhые положеhие получили довольhо детальhое развитие в Трудовом кодексе Российской Федерации. В первую очередь, «исходя из общепризhаhhых приhципов и hорм междуhародhого права и в соответствии с Kohституцией Российской Федерации ochовhыми приhципами правового регулироваhия трудовых отhошеhий и иhых hепосредствеhhо связаhhых с hими отhошеhий призhаются:

свобода труда, включая право hа труд, который каждый свободhо выбирает или hа который свободhо соглашается, право распоряжаться своими способhостями к труду, выбирать профессию и род деятельhости;

запрещеhие приhудительhого труда и дискримиhации в сфере труда;

защита от 6езработицы и содействие в трудоустройстве;

обеспечеhие права каждого работhика hа справедливые условия труда, в том числе hа условия труда, отвечающие требоваhиям 6езопасhости и гигиеhы, права hа отдых, включая ограhичеhие рабочего времеhи, предоставлеhие ежедhевhого отдыха, выходhых и hерабочих праздhичhых дhей, оплачиваемого ежегодhого отпуска;

равеhство прав и возможhостей работhиков;

обеспечеhие права каждого работhика hа своевременhую и в полhом размере выплату справедливой заработhой платы, обеспечивающей достойhое человека существоваhие для hего самого и его семьи, и hе hиже устаhовлеhhого федеральhым закоhом миhимальhого размера оплаты труда;

обеспечеhие равеhства возможhостей работhиков 6ез всякой дискримиhации hа продвижеhие по работе с учетом производительhости труда, квалификации и стажа

работы по специальности, а также на подготовку и дополнительное профессиональное образование;

обеспечение права работников и работодателей на объединение для защиты своих прав и интересов, включая право работников создавать профессиональные союзы и вступать в них, право работодателей создавать объединения работодателей и вступать в них;

обеспечение права работников на участие в управлении организацией в предусмотренных законом формах;

сочетание государственного и договорного регулирования трудовых отношений и иных непосредственно связанных с ними отношений;

социальное партнерство, включающее право на участие работников, работодателей, их объединений в договорном регулировании трудовых отношений и иных непосредственно связанных с ними отношений;

обязательность возмещения вреда, причиненного работнику в связи с исполнением им трудовых обязанностей;

установление государственных гарантий по обеспечению прав работников и работодателей, осуществление государственного контроля (надзора) за их соблюдением;

обеспечение права каждого на защиту государством его трудовых прав и свобод, включая судебную защиту;

обеспечение права на разрешение индивидуальных и коллективных трудовых споров, а также права на забастовку в порядке, установленном настоящим Кодексом и иными федеральными законами;

обязанность сторон трудового договора соблюдать условия заключенного договора, включая право работодателя требовать от работников исполнения ими трудовых обязанностей и бережного отношения к имуществу работодателя и право работников требовать от работодателя соблюдения его обязанностей по отношению к работникам, трудового законодательства и иных актов, содержащих нормы трудового права;

обеспечение права представителей профессиональных союзов осуществлять профсоюзный контроль за соблюдением трудового законодательства и иных актов, содержащих нормы трудового права;

обеспечение права работников на защиту своего достоинства в период трудовой деятельности;

обеспечение права на обязательное социальное страхование работников» (статья 2).

Трудовые отношения определены как «отношения, основанные на соглашении между работником и работодателем о личном выполнении работником за плату трудовой функции (работы по должности в соответствии со штатным расписанием, профессии, специальности с указанием квалификации; конкретного вида поручаемой работнику работы) в интересах, под управлением и контролем работодателя, подчинении работника правилам внутреннего трудового распорядка при обеспечении работодателем условий труда, предусмотренных трудовым законодательством и иными нормативными правовыми актами, содержащими нормы трудового права, коллективным договором, соглашениями, локальными нормативными актами, трудовым договором» (статья 15).

В кодексе подробно изложены основные права и обязанности работника и работодателя, свидетельствующие о понимании государством значимости качества трудовых отношений как фактора устойчивого развития общества (статьи 21 и 22). В частности, работник наделен правом на: своевременную и в полном объеме выплату

заработной платы в соответствии со своей квалификацией, сложностью труда, количеством и качеством выполненной работы; отдых, обеспечиваемый установлением нормальной продолжительности рабочего времени, сокращенного рабочего времени для отдельных профессий и категорий работников, предоставлением еженедельных выходных дней, нерабочих праздничных дней, оплачиваемых ежегодных отпусков; полную достоверную информацию об условиях труда и требованиях охраны труда на рабочем месте, включая реализацию прав, предоставленных законодательством о специальной оценке условий труда; защиту своих трудовых прав, свобод и законных интересов всеми не запрещенными законом способами; разрешение индивидуальных и коллективных трудовых споров, включая право на забастовку; обязательное социальное страхование.

В свою очередь, на работодателя возложены, в частности, обязательства:

соблюдать трудовое законодательство и иные нормативные правовые акты, содержащие нормы трудового права, локальные нормативные акты, условия коллективного договора, соглашений и трудовых договоров;

обеспечивать работникам равную оплату за труд равной ценности;

выплачивать в полном размере причитающуюся работникам заработную плату в сроки, установленные в соответствии с настоящим Кодексом, коллективным договором, правилами внутреннего трудового распорядка, трудовыми договорами;

предоставлять представителям работников полную и достоверную информацию, необходимую для заключения коллективного договора, соглашения и контроля за их выполнением.

Однако создание хорошего трудового законодательства не является самоцелью. Намного важнее – распространить действие этого законодательства на все трудоспособное население, обеспечив каждого работой, достойной оплатой труда и социальной защитой нетрудоспособного населения, а заработную плату, пенсии и пособия – товарами и услугами. И вот здесь начинаются серьезные проблемы во взаимоотношениях государства и общества. Имеются в виду недостаточность рабочих мест и безработица, низкая заработная плата и необеспеченность ее необходимыми товарами и услугами, постоянная корректировка параметров минимальной оплаты труда, прожиточного минимума и черты бедности, безудержное неправедное обогащение одних и нищета других, а также связанная с этими обстоятельствами необходимость сдерживания протестных настроений и обеспечения общественного спокойствия.

Для осознания масштабов этих проблем достаточно обратиться к официальным данным Федеральной службы государственной статистики за 2015 год (по состоянию на март 2017 года).

Население Российской Федерации с денежными доходами ниже прожиточного минимума, равного 7306 рублям, – 19,5 миллионов человек (13,3 %), что на 3,4 миллиона человек больше показателя 2014 года. Что касается трудоспособного населения, то при прожиточном минимуме, равной 7871 рублю, доля этой категории людей с начисленной заработной платой ниже прожиточного минимума (работающих бедных) составила 10,7 %. Немного лучше реальное положение еще 28,5 % населения страны, чей денежный доход не превысил суммы двух прожиточных минимумов. При этом доля экономически активного населения (в том числе работающие пенсионеры и безработные) в общей массе малоимущего населения составляла 66,6 %. Показатель же неравенства в

распределении доходов (соотношение между средними уровнями денежных доходов 10 % населения с самыми высокими доходами и 10 % населения с самыми низкими доходами) равен 15,5. Необходимо принимать во внимание и темпы инфляции – 112,9 %.

Не внушают спокойствия и другие так называемые «индикаторы достойного труда. В 2015 году доля занятых лиц в общей численности населения в возрасте от 15 до 72 лет была равна 65,3 %, а доля безработных – 5,6 %. Вряд ли имеет под собой основание, прозвучавшее 27 февраля 2017 года на Российском инвестиционном форуме в городе Сочи утверждение о том, что в России проблема безработицы разрешена. Благодушие не является способом разрешения проблем. Оно может их только усугублять.

Средства и методы оптимизации труда и оплаты труда, улучшающие качество и повышающие эффективность государственного социального управления многообразны. Особое место в их ряду занимает противодействие коррупции как явлению, непосредственно дестабилизирующему отношения труда и его оплаты, а также формирующему соответствующее общественное настроение. При этом немаловажную роль играет отношение государства к собственным порокам, одним из которых является его коррумпированность. Ответственное государство не может не отслеживать общественные настроения, которые могут проявляться в диапазоне от абсолютного одобрения до абсолютного неприятия того, что делает государство. Оно не может не реагировать на причины и условия, порождающие так называемые протестные настроения в обществе, даже если они находятся в нем самом.

В качестве иллюстрации приведем конкретный, не единичный для России пример из сферы высшего образования. Труд преподавателя высшего учебного заведения нормирован. Однако на учебный год трудовая нагрузка не распределяется между преподавателями. Объем фактической работы в течение года намного (иногда кратно) превышает норму. Сверхнормативный труд в десятки тысяч часов никак не оформляется. Фонд же заработной платы на учебный год формируется с учетом общего объема педагогического труда, количества работников и их штатной классификации, позволяющих дифференцировать заработную плату. Неоформленный труд не оплачивается. При этом деньги из фонда заработной платы можно израсходовать только на оплату труда и поощрение работников.

Спрашивается, куда уходят деньги, если работникам не оплачивают часть их труда (предположительно, речь идет о десятках миллионов рублей). Ответ прост: расхищаются. И, чтобы у работников не возникали лишние и неудобные для руководства вопросы, они лишены доступа к информации о расходовании денег из фонда заработной платы. Преподаватели же, обратившие внимание на неправомерность подобной практики, теряют свою работу и оказываются в ситуации трудного поиска новой работы и средств к существованию. Остальные же, усвоив урок, не повторяют чужих ошибок. Подобное практикуется многие годы. Так формируется негативное отношение не только к руководству учебного заведения, но и к государству, безразлично ко всему относящемуся.

При распространенности указанного явления не стоит называть учебное заведение, достаточно отметить, что это – ведущее юридическое учебное заведение России, руководство которого игнорирует многократные обращения по обозначенным

вопросам. Отсутствие же должной реакции государства на подобный опыт организации труда и оплаты труда никак не способствует повышению эффективности государственного социального управления.

Джатиев Владимир Солтанович

Короева Инга Давидовна

НОВИ СВЕТ И СУВИШНИ ЉУДИ

Шта, дакле, радити са тим људима који су «вишак» или «сувушни»?

Да ли ће се наћи каква алтернативна радна места или ће се остварити «људождерски сценарио». Да подсетимо да је индустријска револуција однела милионе жртава пре него што је каптиализам добио «људско лице». Да ли ће човечанство поновити почетак индустријске револуције или ће наћи алтернативно решење за незапослене? Питање је отворено, јер се не види решење. Међутим, од решења ће заиста много тога бити зависно.

Осим тога, Азија се развила захваљујући јефтиној радној снази, јер су компаније са Запада бежале од скупе радне снаге. Сада се ситуација мења. Роботизованој индустрији је свеједно где ће радити, јер нема ни националну ни радну традицију од које би нешто зависило. Овде тек на значају добијају државе које имају јефтинију енергију која све то покреће, како роботе, тако и читав процес производње. Другим речима, роботизоване компаније могу довести до реиндустријализације Запада, где ови услови постоје. Другим речима, отвараће се радна места за висококвалификоване оператере, монтере и инжењере који ће бити руководиоци робота. Наравно, ово ће довести и до великих промена. Роботима се може управљати из Њујорка. Токија или Москве. Уопште биће тешко човеку да схвати када комуницира са роботом, а када са човеком. Тако је данас, на пример, у авио-превозу, где се уз помоћ телефонских робота (који распознају људске речи) купују и чекирају карте. Овде треба указати на још једну тенденцију: роботи ће све више замењивати не само рударе, војнике или оператере у кол-центрима, већ и оне људе који се баве интелектуалним и стваралачким послом. На пример, данас се већ од 60 до 90 одсто послова на светским берзама, још од краја 80-их година прошлог века, обавља уз помоћ робота. Поред тога, роботи се активно примењују у пројектовању и конструисању, јер раде по стандардним алгоритмима, док човек задаје само општи план рада.[15]

Такође, већ сада имамо успешну роботизацију емоција (уз помоћ метода покушаја и грешака), те су недавно роботи (компаније «Јандекс») са емоцијама компоновали музику за песму руског певача Јегора Летова.

[14]О проблему права радника видети: Зоран Милошевић, Шта је СССР дао својим грађанима?, *Печат*, бр, 449, Београд, 9. децембра 2016, стр. 36-38.

[15]Bailey D., De Propris L, Manufacturing Reshoring and Its Limits: the UK Automotive Case // Cambridge Journal of Regions, Economy and Society. Volume 7. 2013. Pp.379-395.

ГУБЉЕЊЕ СТАТУСА РАДНИКА – ШТА СА ЉУДИМА?

Економска криза која је на сцени од 2008. године, било је да заиста изворна или вештачки изазвана[16], разара права радника у Европи.[17] Закони о раду који се усвајају широм света, па и у Европској унији слабе заштиту радника, а најављују се нове «реформе тржишта» са додатним укидањем права радника. На тај начин не само Европа, постаје рај за послодавце који одлично живе на терет радника.

Осим тога, по свету, па тако и Европској унији се бележи раст незапослености, не само због кризе, већ и због све веће роботизације. Тренутно је без посла 25 милиона, што је више за два милиона него прошле године.[18] То је више 10 одсто радно способних људи. Наравно, ако се погледа статистика незапослености по појединим државама, онда је ситуација много тежа. У Шпанији, на пример, половина људи млађа од 25 година нема посао. На нивоу Уније, ако се погледа незапосленост младих она је 22 одсто. Све ово доприноси развоју екстремних идеологија, па и уласку таквих покрета и партија у националне парламенте..

Због тога пажњу привлачи експеримент који се изводи у Финској. Наиме, Финска је прва земља у Европи која ће, додуше у оквиру друштвеног експеримета, незапосленима исплаћивати основну месечну зараду од 560 евра, иако неће радити. Оли Кангас из агенције финске владе КЕЛА, која је надлежна за социјална питања у земљи, изјавио је данас да је 1. јануара почео пробни период у трајању од две године, у којем учествује 2.000 случајно одабраних грађана, који ће примати надокаду за незапослене.[19]

Други експеримент је смањење радне недеље на четири дана, док одмор траје три дана. Данас све више људи ради 50, 60, па и 70 сати недељно, претварајући своје канцеларије у други дом. Наши шефови мисле да ћемо, што дуже радимо, обавити више задатака. Наука каже да је то нетачно и да се највећа ефикасности постиже када људи раде четири дана недељно, а три дана одмарају.[20]Бројни експерименти које је спровео К. Андерс Ериксон, један од највећих стручњака за психологију рада, показали су да људи могу само 4 или 5 сати дневно да обављају продуктиван рад.

Резултати ова два експеримента показују да већина људи у слободно време заиста не покушава да нешто ради. Већ једноставно деградирају. Један део „нерадника“ седи пред телевизором и једе грицкалице, други спава и манифестује физичку неактивост, трећи се одају алкохолизму, хедонизму, наркоманији, криминалу, док само мањина користи слободно време за учење, стваралаштво и спортске активности...

---

[16] На идејном плану *рад* је и на Истоку (СССР) и на Западу био схваћен као најважнија човекова особина, Хана Арент и Макс Шелер развили су теорију о Хомо фаберу (**човеку стваралаоцу**) који је развојем различитих алата почео да контролише своју околину. Доласком Роналда Реагана на власт у Америци 1980-их година постале су популарне тезе нобеловца Милтона Фридмана о потреби ослобођења рада и капитала од пренабујалог државног бирократског апарата (изван тржишне утакмице) у тзв. *државамаблагостања* (енглески: ***Welfare states***). Према њима је систем социјалне заштите израстао за Хладног рата постао кочница друштвеног развоја због превисоких пореза. Реганова политика је довела до либерализације увјета рада, односно смањење дотадашњих радничих права, испочетка у Америци, а након догађаја пред крај 1990-их и колапса социјалистичких земаља европског истока и по читавој Европи и по целом свету.Читаво то време стално се мењало радно законодавство у смеру смањивања права радника, при чему се број незапослених и унутрашњи дугови стално повећавали, а што је резултирало избијањем тзв. глобалне рецесије.

[17]Кризис против прав трудящихся в Европе, http://voprosik.net/krizis-protiv-prav-trudyashhixsya-v-evrope/

[18]Безработица в Европе ведет к популизму и фашизму, http://voprosik.net/bezrabotica-v-evrope-vedet-k-populizmu-i-fashizmu/

[19]Експеримент у финској: Незапосленима месечно 560 евра, http://tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=295120

[20]Наука потврдила: Запослени треба да раде свега четири дана недељно!, http://www.vesti-online.com/Slobodno-Vreme/Nauka-i-tehnologija/626848/Nauka-potvrdila-Zaposleni-treba-da-rade-svega-cetiri-dana-nedeljno

Следећи предлог је да се рад робота опорезује, а прикупљени новац преусмери аудима који не раде. Иако овај предмет делује рационално, суштински он не решава проблем, јер одвајање човека од рада води губљењу радних навика, стечених вештина и отуђењу. Осим тога, они који раде почињу да мрзе „непријатеље“ и ствара се сукоб у друштву. Шта, дакле, да се ради?

Потребно је мењати циљеве, не само појединаца већ и друштва у целини. Да ли човек због диктата идеологије економизма треба да изврши самоуништење? Другим речима, аудска заједница мора прекинути са инсистирањем на профиту и створити нове циљеве. Зарађивање новца је преживела поставка смисла живота. Потребно је, дакле, тражити нови смисао, јер како каже народна пословица „Свако вреди док ради“. Други проблем је, како то каже кинеска пословица, „Ако запустиш рад, ишчезнуће ти вештине“. Зато човек не треба да предаје сав рад роботима, нити да подлеже идеологији економизма. Економија је, да подсетимо, ту ради човека, не обратно.

Овде треба подсетити на лудизам или лудистички покрет који је настао у Великој Британији током XIXвека, а који је добио по радniку који је први уништио једну машину – Неду Луду. Наиме, радници су сматрали машине кривима за масовну незапосленост која је настала после прве индустријске револуције. Зато су масовно уништавали машине, а држава је реаговала доношењем закона на основу којих су читаве групе радних осуђене на смртне казне (које су и извршене). Временом, радници су схватили да узрок незапослености и беде није у машинама, него у капиталистичком систему, па су своју активност усмерили у правцу борбе против система. Тек победом Октобарске револуције у Русији капитализам је добио аудско лице, међутим са падом СССР-а, ситуације се полако враћа на почетну, неаудску тачку.

Карл Маркс је, да подсетимо, рад – производњу добара и услуга сматрао каучном за човекову срећу и самореализацију. Наравно, Маркс је у касnијим радовима говорио о «отуђеном раду», тј о раду у којем ауди не налазе задовоаства и самореализације, што води ка отуђењу (човека) од других ауди.[21] Сада се ситуација погоршава у много тежој варијанти – човек се, робизацијом, уклања из процеса рада.

Управо на овако нешто упозоравао је немачки философ Гинтер Андерс, који је објавио, пре шездесетак година, књигу „Застарелост човека“, у којој је указао на чињеницу да нас је техника одавно превазишла. Ми смо постали непотребни у свету машина које су саздале аудске руке.[22]А зашто? Шта је техника која нас је таквима учинила?

Објашњење даје други аутор – Жак Елил.[23]Од почетка свог бављења модерним светом, видео је да је исти потчињен економији и техници више него икад у историји, и да је то угрозило саму суштину нашег постојања. Први и Други светски рат, Хирошима и успон тоталитарних идеологија са концлогорима последица су, по Елилу, техничке

[21]Michael Haralambos, Martin Holborb, *Sociologija* teme in pogledi, DSZ, Ljubljana, 1999, str. 187.

[22]Владимир Димитријевић, Тоталитаризам технике и пораз човека-Жак Елил и свет у коме живимо,http://www.carsa.rs/totalitarizam-tehnike-i-poraz-coveka-zak-elil-i-svet-u-kome-zivimo/

[23]Овде треба указати на пророчка мишљења **Жака Елила (1912-1994**), социолога и правника, професора Римског права на Универзитету у Бордоу и аутор преко педесет књига и стотинак чланака. За време Другог светског рата спасавао је Јевреје од нациста и учествовао у Покрету отпора, али је и бранио Француске „колаборационисте“ од левичарске хајке после рата. Слободан ум, себе је називао хришћанским анархистом. Међу његовим књигама истичу се наслови: “Присуство у модерном свету“, „Техника“, „Пропаганда“ , „Политичка илузија“, „Аутопсија револуције“, итд. На српском су објављене књиге „Техника или Улог века“(Анархија/Блок 45/ Братство из Еревона, Београд, 2010) и „Царство бесмисла/ Уметност и техничко друштво“ (Бранко Кукић – Градац К, Чачак – Београд, 2015), обе у преводу Ненада Теофиловића. Био је радо читан и превођен на многе језике (у Америци га је популаризовао Олдос Хаксли, сматрајући да је Елил подробно изложио идеје које је он уградио у свој роман „Врли нови свет“).

идеологије ефикасhости коју човек раhије hије зhао. Техhички свет hије само свет машиhа, hего уhиверзум ефикасhих и поhоваивих метода у свим областима аудског живота, укаучујући и оhе hајиhтимhије, попут сексуалhости или психе. Јер, шта је учење о „сексуалhим техhикама“ и шта су разhе врсте психотерапија hего опредеаење за потчиьавање човека дводимеhзиоhалhости техhичког погледа hа свет? Елил тврди како је „модерhа техhологија је тоталhи феhомеh читаве цивилизације, одређујућа сhага hовог друштвеhог поретка у коме ефикасhост hије само једhа од могућhости, hего hеопходhост hаметhута свакој аудској делатhости. Пропагаhда заводи ауде да се томе предају; масовhи медији су оруђа пропагаhде – стварају привид да су ауди слободhи и креативhи док су у ствари у стаьу ума ограhичеhог hа мирење с чиьеhицом ефикасhог деловања.“[24]Према Елилу: „Искаучиви карактер техhике једаh је од разлога ьеhог муьевитог прогреса. Даhас hема места за појединhца уколико hије техhичар. Ниједhа друштвеhа група hије способhа да се одупре притиску окружења, осим ако hе користи техhику. Поседовати моћ техhике је питање живота и смрти, како за појединhца, тако и за групе; hема те земааске силе која може издржати ьеh притисак. […]Y даhашье време, техhика је достигла такву тачку у свом развитку да се траhсформише и развија готово без пресудhе аудске иhтервеhције.“[25]

Зато је коhачhи исход бесциаhог техhолошког hапретка рашчовечење човека, што се види и у модерhој уметhости.

Побуhа против техhичког схватања човека и ьеговог света почела је одавhо. Достојевски се, у *Записима из подземда*, обрачуhавао са таквим погледом hа аудско биће: „Видите, господо, разум је добра ствар, то је hеоспорhо, али је разум ипак само разум и задовоаава само разумске човекове способhости – а хтење је израз целог живота, то јест целог човековог живота, заједhо са разумом и свим осталим чешкаьем. Иако hаш живот у својим маhифестацијама често испада hиштаваh, ипак је живот, а hе само извлачење квадратhог кореhа **[…]** Два пута два је четири, то је ипак hесhосhа ствар. Два пута два је четири, то је, по мом мишаењу, просто безочhа дрскост. Два пута два је четири поhаша се као маhгуп, испречио вам се hа путу, подбочеhих руку и паује hа све […]Ви верујете у hеразрушиви кристалhи дворац, hаиме, у тако савршеhо здање да му се hеће моћи hи кришом језик исплазити hити у ђепу показати шипак. А ја се, можда, зато и бојим тог дворца што је кристалаh и hеразрушив, што му се hи кришом hеће моћи језик исплазити.“

Елилова побуhа против техhике засhоваhа је hа ьеговом увереьу да је оhа покушај порицања Бога и bеговог места у hашем животу и историји. Потискујући истиhски свештеhо, техhика сакрализује саму себе, и човек се клања делима својих руку – идолима, што Господ забраьује. Елил је веровао да је једиhи пут за човека – пут одрицања од техhике кроз ьеhо коришћење зарад самоослобођења**.**

ЛИТЕРАТУРА

- Backing Britain, A Manufacturing base for the future. EEF, The Manufacturer’s Organisation, London, 2013.
- Bailey D., De Propris L, Manufacturing Reshoring and Its Limits: the UK Automotive Case // *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. Volume 7. 2013.

[24]Владимир Димитријевић,Тоталитаризам техhике и пораз човека-Жак Елил и свет у коме живимо,http://www.carsa.rs/totalitarizam-tehnike-i-poraz-coveka-zak-elil-i-svet-u-kome-zivimo/

[25]Исто.

- Безработица в Европе ведет к популизму и фашизму, http://voprosik.net/bezrabotica-v-evrope-vedet-k-populizmu-i-fashizmu/
- Димитријевић, Владимир: Тоталитаризам техhике и пораз човека-Жак Елил и свет у коме живимо,http://www.carsa.rs/totalitarizam-tehnike-i-poraz-coveka-zak-elil-i-svet-u-kome-zivimo/
- Доклад ООН: Роботы заменhят две трети всех работhиков в развивающихся странах,http://geo-politica.info/doklad-oon-roboty-zamenyat-dve-treti-vsekh-rabotnikov-v-razvivayuschikhsya-stranakh.html (02. 03. 2017)
- Експеримеhт у финској: Незапослеhима месечно 560 евра, http://tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=295120
- ЕУ: Усвојеhа резолуција о употреби робота,http://www.vostok.rs/index.php?option=btg_novosti&catnovosti=3&idnovost=97057&EU:-Usvojena-rezolucija-o-upotrebi-robota,13.01.2017.
- Кризис против прав трудящихся в Европе, http://voprosik.net/krizis-protiv-prav-trudyashhixsya-v-evrope/
- Наука потврдила: Запослеhи треба да раде свега четири даhа hедеаho!, http://www.vesti-online.com/Slobodno-Vreme/Nauka-i-tehnologija/626848/Nauka-potvrdila-Zaposleni-treba-da-rade-svega-cetiri-dana-nedeljno
- Новый мир и лишhие люди, http://voprosik.net/novyj-mir-i-lishnie-lyudi/ (10. 2. 2017)
- Никишиh, Алексаhдр:Роботы вместо людей – hовая цивилизация, http://geo-politica.info/roboty-vmesto-lyudey--novaya-tsivilizatsiya.html(9. 2. 2017)
- Милошевић, Зораh: Шта је СССР дао својим грађаhима?, *Печат*, бр, 449, Београд, 9. децембра 2016.
- Haralambos,Michael/ Holborb,Martin:*Sociologija* teme in pogledi, DSZ, Ljubljana, 1999.
- Трehд: Роботизация, http://www.1000ideas.ru/article/trendy/trend-robotizatsiya/
- Четвертая иhдустриальhая революция и кризис либерализма, Зарубежhые эксперты о главhых междуhародhых итогах 2016 года, https://lenta.ru/articles/2016/12/27/2016inbrief/

Pregledni rad UDK 331.1:159.947-055.2"1960/1980"

СЕМЕЙНЫЕ УСТАНОВКИ В МОТИВАЦИИ ТРУДА ЖЕНЩИН В СССР (1960 - НАЧАЛЕ 1980-Х ГГ.)

Мищенко Т.А.
к.и.н., доцент
ФГБОУ ВО «Брянский государственный университет
имени академика И.Г. Петровского»
филиал БГУ в г. Новозыбкове

Аннотация
В данной статье говорится о семейных установках в мотивации труда женщин в стереотипе о достигнутом равноправии мужчин и женщин. Автор приходит к выводу о том, что труд советских женщин в публичной и приватных сферах мотивировался рядом установок, происходящих из общепринятого ролевого набора. Участие в общественном секторе экономики было связано с необходимостью дополнительного дохода на нужды семьи с детьми.
Ключевые слова: *мотивация труда, «женский вопрос», набор ролей, семейные установки, СССР, 1960-начало 1980-х гг.*

Abstract
This article refers to family units in work motivation of women in the stereotype about the achieved equality of men and women. The author comes to the conclusion that the labour of Soviet women in the public and private spheres was motivated by a number of units originating from a common role set. Participation in the public sector of the economy was due to the need of the additional income needs of families with children.
Key words: *motivation of labor, "women's question", a set of roles that family setting, USSR, 1960-the beginning of the 1980s.*

К 1980-м годам в советском обществе прочно утвердился стереотип о достигнутом равноправии мужчин и женщин. При этом несложно обнаружить множество свидетельств в исторических источниках, которые противоречат утверждению идеологов социализма о решении «женского вопроса» в СССР. Так, в книге социологов Е.Б. Груздевой и Э.С. Чертихиной, изданной в 1983 г. в Москве, перечисляются основные роли советской женщины, выделенные исследовательницами: «Сложность проблемы повышения эффективности труда работающих женщин состоит помимо всего прочего в том, что она решается одновременно с другими задачами, предусматривающими оптимизацию всех основных ролей женщины в обществе – труженицы, матери и хозяйки дома, хранительницы семейного очага» [9].

Итак, в типичный ролевой набор советской женщины с 1960-х до начала 1980-х гг. вошли: труженица в сфере общественного производства, мать, хозяйка дома и «хранительница семейного очага». Не всем этим ролям мы можем подобрать парные мужские роли. Так, «хранительница семейного очага» гендерно маркируется только как женская роль и указывает на природную, предписанную полом связь женщины с приватной сферой, оставляя за мужчиной сферу публичную. Несколько раз на страницах книги авторы обращаются к размышлениям, существует ли биологическая составляющая в принятии роли «хранительницы домашнего очага».

Заметим, что все типичhые жеhские роли представляют из себя труд двух видов: оплачиваемый (hа государство) и hеоплачиваемый (hа семью). Мотивы труда жеhщиhы в публичhой и приватhой сферах жизhедеятельhости определялись различhыми устаhовками. Не остаhавливаясь hа карьерhых и социальho-цеhhостhых мотивациях, изложеhhых автором в одhой из статей [См.: 16] hа ochове изучеhия сборhика биографий «100 иhтервью с советскими жеhщиhами», в даhhой статье рассмотрим мотивы труда жеhщиhы, происходящие из ее семейhых ролей. Так, стремлеhие участвовать в оплачиваемом труде в публичhой сфере производства иhициировало государство, заиhтересоваhhое в рабочих руках жеhщиh и заhятости полhый рабочий деhь.

В коhце 1970-х гг. резерв свободhых рабочих рук жеhщиh, способhых в силу возраста и здоровья трудиться в сфере оплачиваемого труда, был практически исчерпаh. Государство обратило свое вhимаhие hа категорию жеhщиh, которые hе работали в силу семейhой заhятости. «В ряде случаев жизhеhhые обстоятельства жеhщиh, имеющих детей дошкольhого и младшего школьhого возраста, а также больhых или престарелых члеhов семьи, складываются таким образом, что оhи hе могут hадолго оставить дом. В этом случае hаиболее рациоhальhой формой совмещеhия воспитаhия детей, ухода за больhыми и престарелыми члеhами семьи и заhятости в обществеhhом производстве является развитие hадомhого труда, другими словами, использоваhие труда жеhщиh в домашhих условиях» [4.С.48] размышляли социологи Л. Аhикеева, Л. Шохиhа. Ситуация двойhого ухода за члеhами семьи и при этом оплачиваемая работа hа дому рассматривается только для жеhщиh трудоспособhого возраста, возможhость мужчиh быть hадомhиками и ухаживающими за кем-то в семье даже hе рассматривалась. В «Ochовhых hаправлеhиях развития hародhого хозяйства СССР hа 1976-1980 годы» отмечеhа hеобходимость создавать жеhщиhам, имеющим детей, более широкие возможhости участия их в обществеhhом производстве, в том числе и возможhость работать hа дому [12.С.217].

Социальhые гараhтии работающей жеhщиhе – матери включались в субъективhую мотивацию труда. С одhой стороhы, жеhщиhу привлекали государствеhhые гараhтии оплаты в определеhhый период hетрудоспособhости и сохраhеhие за hей рабочего места: работающим жеhщиhам в СССР предоставлялся оплачиваемый отпуск по бередеhhости и родам продолжительhостью 56 калеhдарhых дhей до родов и 56 калеhдарhых дhей после hих. В случае рождеhия двух и более детей или осложhеhия родов отпуск увеличивается до 70 калеhдарhых дhей [См.: 3,8]. С другой стороhы, до 1981г. отпуск по уходу за ребеhком до 1 года hе оплачивался, при этом расходы в связи с появлеhием ребеhка в семье сразу же возрастали. Даhhые социологического обследоваhия жеhщиh-работhиц, имеющих детей в возрасте до 1 года, проведеhhого hа промышлеhhых предприятиях Москвы и ряда городов дальhего Востока, показывали, что далеко hе все матери полhостью использовали отпуск без сохраhеhия заработка до достижеhия ребеhком возраста 1 года. Из общего числа обследоваhhых 17% жеhщиh hаходились в этом отпуске до того времеhи, как ребеhку исполhилось 4-6 месяцев, 14% жеhщиh – 7-9 месяцев, 63% – 9-12 месяцев и 6% жеhщиh оставались с ребеhком до исполhеhия ему 1,5 года. При этом те матери, участhицы опроса, которые hе полhостью использовали отпуск, в качестве ochовhой причиhы выдвигали материальhые затрудhеhия в семье, возhикающие вследствие того, что жеhщиhы времеhho оставили работу для ухода за ребеhком [7.С.159-160]. Особеhho острыми проблемы выбора между оплачиваемым трудом и hеоплачиваемым уходом за ребеhком были в молодых семьях. В 1965г. средhий возраст вступивших в брак составлял для мужчиh 26 лет, для жеhщиh 24 года, hо к 1973г. поhизился, сократившись hа более чем 2 года [См.: 6.С.62;19.С.63].

Страны Западной Европы, начиная с 1960-х гг. вступили в стадию «второго демографического перехода»: возраст вступления в первый брак повышался, сожительство вне брака распространялось при сохранении тенденции к малодетности. Следуя концепции Филиппа Арьеса, снижение рождаемости в ходе второго демографического перехода связана с мотивацией родителей реализоваться во взрослой жизни и выбрать свой особенный стиль жизни в конкуренции с некоторыми другими [1]. Для стран Восточной и некоторых районов Центральной Европы характерна иная динамика. Здесь в первой половине XX в. не существовал поздний «мальтузианский» брак как фактор естественного ограничения рождаемости, в 1960г. и в более поздние десятилетия сохранялась традиция достаточно ранних браков и следовавших за ними рождений первых детей. Согласно некоторым исследованиям, уже к 24 годам вступало в брак 76% женщин, вследствие чего наибольшее число рождений падало на женский возраст в границах от 20 до 24 лет: «…В эти годы у каждой тысячи горожанок рождается 177 малышей, главным образом первенцев, но часто и вторых детей. Следующей возрастной период женщин – 25-29 лет – также отмечен высокой рождаемостью (132 родившихся ребенка на 1000 городских женщин)» [9.С.100].

Одобряемый социальный тренд брачности и «запаздывающие» до начала 1990-х гг. революции (сексуальная, противозачаточная и гендерная) провоцировали напряженный период жизни молодых женщин – жен и матерей вместе с их семейным окружением. «Как известно, наиболее детородный возрастной интервал – 20-24 года. …К этому возрасту молодые матери еще не могут выработать 8-летнего стажа непрерывной работы, дающего права на получение 8-летнего стажа непрерывной работы, дающего право на получение пособия по временной нетрудоспособности в размере 100% заработка. Да и больничный листок дается не на весь период болезни ребенка, а в пределах 7 дней» [4.С.50]. Длительный перерыв в работе для молодой женщины, так же, как и короткие, но частые перерывы в связи с болезнями детей снижали ее карьерные возможности и деловую активность. Приведем в качестве примера результаты комплексного обследования труда и досуга более 1000 ленинградских инженеров-конструкторов, проектировщиков, технологов проектных и научных учреждений, осуществленного под руководством проф. В.А. Ядова, все деловые показатели работника (способность к творчеству, самостоятельность, ответственность, эффективность труда и др.) достигают высшей точки при 6 – 10-летнем стаже работы и после этого понижаются, стабильно сохраняются лишь исполнительские качества. Именно в это период лучшие работники выдвигаются на должность руководителя группы. Исследователи предполагают, что не получившие продвижения по работе на этапе «расцвета» инженеры теряют перспективу, ослабляют требовательность к себе, перестают расти и начинают быстро отставать от более молодых, рассчитывающих на дальнейшее продвижение [20.С.78-80].

В повести Н. Баранской «Неделя как неделя» молодая мама-инженер беспокоится за результаты выполнения проекта и понимает, что частые болезни маленьких детей вредят ее имиджу работника. Она заполняет социологическую анкету и размышляет: «Но вот следующий вопрос: «Освобождение от работы по болезни: вашей, ваших детей (количество рабочих дней за последний год; просим дать сведения по табелю)». Прямо пальцем в больное место! К утреннему разговору с шефом... Что у меня двое детей, начальству, конечно, известно. Но сколько дней я просиживаю из-за них дома, никто не подсчитывал. Познакомятся с этой статистикой и вдруг испугаются. Может, я сама испугаюсь - я ведь тоже не подсчитывала. Знаю, что много... А сколько? Сейчас декабрь, в октябре был грипп у обоих - начала Гулька, потом заболел Котька, кажется, две недели. В ноябре простуда – остатки гриппа дали себя знать по плохой погоде, дней восемь. В сентябре была ветрянка принес ее Котька. С карантином получилось чуть ли не три

недели... Вот ведь уже не помню! И так всегда - один уже здоров, а у другого в разгаре. А что еще может быть? - думаю я в страхе за ребят, за работу. Корь, свинка, краснуха... и, главное, грипп и простуда, простуда. От плохо завязанной шапки, от плача на прогулке, от мокрых штанов, от холодного пола, от сквозняков...» [5].

Каким образом вербализируется проблема выбора между оплачиваемым трудом матерей с маленькими детьми и уходом за ребенком, сопряженным с падением доходов семьи и «карьерным простоем» работниц? В советском обществе женщины были отчуждены друг от друга, о политической борьбе, солидарности не могло быть и речи. Женский активизм, феминистские легальные организации, судебная защита прав женщин были характерны для западноевропейских стран, переживавших «вторую волну» феминизма, но были невозможны в СССР. В 1979 г. в Ленинграде вышел неподцензурный журнал «Женщина и Россия» (позднее – «Мария»). Группа феминисток описывала жизнь российских женщин как цепь бесконечных унижений, рассказывала о наличии в стране жесткой дискриминации по гендерному признаку. Группа была выдворена из страны и журнал увидели лишь единицы.

Таким образом, о проблемах женщин в СМИ и с партийных трибун говорили «за женщин» и «вместо женщин». Однако в повседневной жизни советские женщины прибегали к «пассивным» тактикам протеста против сложившейся ситуации трудного выбора между оплачиваемым трудом и наличием детей. Государству пришлось реагировать на снижение рождаемости, которое неуклонно фиксировалось в европейской части СССР конца 1950-х гг. Мы можем говорить о тенденции к малодетности в регионах, завершивших к 1980-м годам переход к современному типу воспроизводства населения: Прибалтике, России, Украине, Белоруссии [10.С.43-52].
«Сокращение рождаемости привело к тому, что подавляющее большинство городских семей (90%) имеют либо одного-двух детей, либо вовсе бездетных [11.С.250]. При этом тенденция рождаемости такова, что первые и вторые дети составляют более 2/3 всех родившихся. В 1979 г., например, на долю первых и вторых детей пришлось 77% новорожденных, третьих детей почти – 10%, всех остальных – около 13%» [См.: 9].

В начале 1980-х гг. доминирующей идеей в международной концепции равных прав явилось появление нового юридического субъекта – «работника с семейными обязанностями» [См.: 15], что было воспринято советским правотворчеством [См.: 18]. В советском гендерном дискурсе осознавалась необходимость не только социальной защиты женщины-матери, но и трудящегося мужчины-отца: «Следовало бы, по нашему мнению, предоставлять льготы по стажу для выплаты временной нетрудоспособности в размере 100% заработка молодым людям до 30 лет, имеющим детей. Они, по окончании среднего специального или высшего учебного заведения начинают трудовую деятельность, как правило, с зарплатой не более 120 - 130рублей. И если в молодой семье жена на время ухода за маленьким ребенком вынуждена оставить работу или даже только до годичного возраста ребенка возьмет отпуск без оплаты, то на троих (а если второй ребенок, то и на четверых) членов семьи одной заработной платы мужа недостаточно и семья станет малообеспеченной» [Цит. по: 15], «…встает вопрос о целесообразности предоставления отпуска по уходу за малолетним ребенком не только матери, но и отцу, бабушке, другим родственникам» [21.С.65].

Адресная помощь «работнику с семейными обязанностями», а не только трудящейся матери, содействовала формированию родительской роли мужчины, который в советской системе семейных ценностей был мотивирован лишь «помогать» женщине справляться с ее ролями матери, хозяйки, при этом оставаясь автономной личностью со своими интересами, индивидуальным досугом и общественным признанием важности мужского труда в оплачиваемой сфере. Жертвовать ради

супружества интересами личности – это функция из женского ролевого набора и мощная мотивация к неоплачиваемому труду в семье.

По всей видимости, рассматривая такие ресурсы семьи, как доходы домохозяйства и время женщины, гораздо большее значение в советском обществе 1960-нач.1980 – х гг. придавалось доходам, а время женщины не оценивалось как ресурс, что еще раз доказывает отставание СССР от процессов второго демографического перехода в развитых странах.

И в наши дни, согласно исследованию специалистов международного объединения Oxfam, женщины в разных странах по сравнению с мужчинами от двух до десяти раз чаще занимаются неоплачиваемой работой по уходу за другими людьми. Этот труд стоит по меньшей мере десять триллионов долларов в год, что сопоставимо с объемом экономик Индии, Бразилии и Японии вместе взятых (около 13 процентов мирового ВВП) [2].

Вторичный социологический анализ источников 1960-1970-х гг., фиксировавших бюджеты времени женщин и мужчин, свидетельствует о неравных затратах внерабочего времени на все виды домашнего труда мужчин и женщин в европейской части СССР [См.: 13.С.22-26]. В целом в середине 1960-х гг. женщины были заняты домашним трудом в 2-2,5 раза больше, чем мужчины, а по некоторым видам труда в домашнем хозяйстве затраты времени у женщин были в 4-5 раз больше, чем у мужчин [17.С.105]. Различные исследования бюджетов времени в 1971, 1978 и 1986 гг. установили определенную динамику высвобождения времени женщины от домашнего труда, а также показали связь временных затрат на неоплачиваемый труд с наличием детей, их возрастом и возрастом самой женщины.

Особенности положения женщин на различных этапах жизненного цикла прослеживаются в материалах крупнейших социологических исследований, проведенных в Таганроге в 1968 и 1978 гг. под руководством докторов ист. Наук Л.А. Гордона и Э.В. Клопова с участием Е.Б. Груздевой, Э.С. Чертихиной. Так, на ведение домашнего хозяйства у молодых жен приходится несколько более половины внерабочего времени, в то время как у молодых девушек до появления семьи эта величина составляла лишь 30%. У молодых семейных мужчин домашний труд, увеличившись почти на один час по сравнению с досемейным периодом, составляет около четверти общего объема активного внерабочего времени против 15% в юношестве.

Авторы указывают: «Само по себе увеличение занятости домашним трудом среди молодых семейных людей вполне оправдано и нормально. Более того, освоение роли хозяйки дома и связанные с этим новые заботы обычно воспринимаются молодой женой как исполнение приятного долга. Она еще как бы «играет» в семью, порой даже не замечая, что проводит за домашними делами вдвое больше времени чем молодой супруг. …И в тот же момент возникает неравномерное распределение обязанностей по дому. Молодая жена уже сделалась основной исполнительницей домашних работ. Не в этот ли период закладываются основы бытового неравенства женщины?» [9.С.130].

Семейная мотивация неоплачиваемого труда женщины по обслуживанию членов семьи основывалась не только на патриархальных установках «женского долга» и освоения роли «хранительницы домашнего очага», но и профессионализации многих ролей, гендерно маркируемых как женские: «Домашний труд требует от женщины-хозяйки не только большой сноровки и опыта, но и самых разнообразных знаний. Современная женщина стремится кормить семью «по науке», ей подвластны тайны домашней бухгалтерии и бытовой химии, она прекрасно управляется с современными машинами и механизмами, облегчающими ее работу по дому. …Уже в 50-60-е годы сдвиги в сокращении объема домашнего труда стали проявляться не столь интенсивно, как предшествующий период. …Это во многом объясняется появлением новых тенденций

в домашнем труде, расширением и усложнением определенных занятий в быту, что в условиях сохраняющегося до сих пор недостаточного развития торговли и сферы услуг сдерживает процесс дальнейшего сокращения затрат труда в домашнем хозяйстве… Уже повышение запросов семей в отношении качества и разнообразия потребляемой пищи, одежды, обуви, комфорта и гигиены жилища является весьма важным фактором, замедляющим процесс сокращения домашнего труда, а иногда приводящим и к возрастанию роли его отдельных элементов» [9.С.132].

Исследования советской повседневности позволяют описать, какие специализированные роли, требующие трудовых усилий, пришли на смену собирательной роли «хозяйки»: домашняя кулинарка, дизайнер жилья, организатор модного потребления в условиях дефицита, организатор семейного досуга.

Весь это спектр ролей оказался возможным благодаря формированию понятий о приватном пространстве личности и семьи, возникшем вслед за массовым жилищным строительством в СССР: «… Всего за годы Советской власти (1918-1980 гг.) построено более 3, 5 млрд. кв. м. общей (полезной) площади жилищ. Только за период с 1961 по 1980г. было построено более 44 млн. квартир. В них, а также в домах, построенных за эти годы, проживает сейчас примерно 2/3 советских семей. В настоящее время около 80% городских жителей, проживающих на государственной площади или в кооперативных домах, имеют отдельные квартиры» [9.С.111]. Украсить отдельную квартиру в условиях потребительского дефицита являлось сложной задачей, выполнять которую помогали советы из женских журналов. Так, в приложении к журналу «Крестьянка» за 1976 г. мы находим способы как изготовить наволочку на диванную подушку, связать крючком скатерть, выполнить панно, сделать особые пуговицы. Женские журналы отреагировали и на повышение требований к домашнему кулинарному искусству. Появились рубрики по домоводству, в том числе в журнале «Работница» - «Энциклопедия домашнего хозяйства», где публиковались рецепты блюд, и профессиональные повара делились советами. Многие женщины переписывали эти рецепты в тетради, создавая собственные кулинарные справочники. Обмен информацией, советами, предметами быта формировал «социальные сети», поддерживать и участвовать в которых стало еще одной женской ролью. О женских практиках модного потребления в условиях дефицита вспоминает в интервью представительница провинциальной интеллигенции: «…существовали ателье по ремонту и пошиву обуви, несколько парикмахерских. Но все эти предприятия «ненавязчивого сервиса» очень часто оказывались услуги низкого качества, у работников не хватало квалификации и желания работать с душой для всех клиентов, поэтому все предпочитали иметь «своего» мастера – парикмахера, портного, обувщика и т.д.» [14.С.296]. Возрастает и специализация семьи на эмоциональных отношениях, где особое место отводится совместному досугу (понимая под ним средство самовыражения личности). Изучая гендерные аспекты организации досуга в советской семье на основе изображений в сатирическом журнале, можно отметить существенный «женский вклад» в общесемейный досуг, в отличие от мужских индивидуальных форм отдыха [13.С.22-26]. Эту роль нельзя рассматривать в отрыве от другой, очень значимой и усваиваемой советскими женщинами в это период – воспитательницы детей. Профессионализация роли связана с повышением социальных требований к матери. Наряду с уходом за детьми, она должна усвоить предлагаемые советскими образовательными институтами педагогические и психологические советы, чтобы воспитывать детей правильно, в соответствии с социалистическими идеями. В модернизирующемся советском обществе дети представляли ценность не как потенциальные работники и гарантия старости, а как предмет любви, заботы, эмоциональной удовлетворенности. «Новый взгляд» на ценность детей при сокращении их числа в семье выступал мотивом освоения матерью

hовых ролей: воспитатель, опекуh, друг, утешитель, советчик, просветитель и др. Согласно современным оценкам А.А. Чекалиной, таких ролей более двадцати [22.С.177].

Итак, труд советских женщин в публичной и приватных сферах мотивировался рядом установок, происходящих из общепринятого ролевого набора. Участие в общественном секторе экономики зачастую было связано с необходимостью дополнительного дохода на нужды семьи с детьми. Множество видов неоплачиваемого труда в приватной сфере определялось патриархальными установками, закрепленными на повседневном уровне, не смотря на декларацию гендерного равенства. Время женщины не осознавалось как ресурс и не ценилось членами семьи и самой женщиной, профессионализация и специализация ролей матери и хозяйки не позволяли сократить использование времени и других женских ресурсов на обслуживание семьи с помощью технических средств и государственной сферы услуг.

Список литературы:

1. SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION Ron J. Lesthaeghe Vrije Universiteit Brussel (VUB) rlestha@vub.ac.be Word Count : 2416.
2. URL://https://rg.ru/2017/03/02/neoplachivaemyj-trud-zhenshchin-ocenili-v-13-mirovogo-vvp.html.
3. Александров Н. З., Зайкин А. Д., Лившиц Р. Г. Основной закон о труде, М., 1972.
4. Аникеева Л. Шохина Л. Женщины с детьми и надомный труд/ Женщина на работе и дома. М., 1978.
5. Баранская Н. Неделя как неделя // URL : // http:// modernlib.ru /books/baranskaya_natalya/nedelya_kak_nedelya/read
6. Волков А.Г. О6 ожидаемой продолжительности брака и ее демографических факторах// Демографическое развитие семьи. М.1979.
7. Вопросы оплаты труда и уровня жизни населения. М., 1978.
8. Горшенин К. П., Новое в законодательстве о труде, М., 1971.
9. Груздева Е.Б., Чертихина Э.С. Труд и быт советских женщин. М., 1983.
10. Захарова О.Д. Демографическая ситуация в СССР в 80-е годы. М., 1991.
11. Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года, т. VII.
12. Материалы XXVсъезда КПСС. М., 1976.
13. Мищенко Т. А. «Отдыхать культурно мы умеем?»: гендерный анализ советского досуга по материалам журнала «Крокодил» в 1966-1972 гг.// Гендерный журнал «Я». 2014 №1 (35) С.22-26
14. Мищенко Т.А. «Быть модной в маленьком городе»: женские практики в структуре потребления 1960-нач.1980-х гг.// Российско-Белорусско-Украинское пограничье: проблемы взаимодействия в контексте единого социокультурного пространства – история и перспективы: Материалы Международной научной конференции (г. Новозыбков, Брянская область, 17-18 октября 2013г.)/Под ред. В.В. Мищенко, В.Н. Пустовойтова, С.Н. Стародубец.-Брянск: РИО БГУ, 2013.
15. Мищенко Т.А. «Работник с семейными обязанностями» в советском и европейском либеральном праве// XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего плюс. 2013, вып.11 (15), т.1.
16. Мищенко Т.А. Ценностная мотивация женского труда в контексте советского гендерного порядка (1960-1980-е гг.)// XXI век: Итоги прошлого и проблемы настоящего плюс Вып. 03(07). – Пенза: Изд-во Пенз.гос. технолог. Академии. 2012.
17. Патрушев В.Д. Время как экономическая категория. М., 1966.

18. Постаhовлеhие ЦК КПСС и Совета Миhистров СССР от 22 яhваря 1981г. «О мерах по усилеhию государствеhhой помощи семьям, имеющим детей».
19. Рождаемость и продолжительhость жизhи в СССР. М. 1963.
20. Социальhо-психологический портрет иhжеhера. М., 1977.
21. Толкуhова В.Н. О приhципах советского трудового права и трудовых льготах жеhщиhам// XXV съезд КПСС и развитие hауки трудового права и социальhого обеспечеhия. М. 1978.
22. Чекалиhа А.А. Геhдерhые маркеры ролевого репертуара учителя hачальhых классов// Ребеhок в образовательhом простраhстве мегаполиса: сборhик материалов II межрегиоhальhой hаучhо-практической коhфереhции. Ч.1. М. 2015.

Pregledni rad UDK 331.5"18"

ТРУД КАК ФАКТОР УСПЕХА У РОССИЙСКИХ СТАРООБРЯДЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.

Мищенко В. В.
к.и.н., доцент
ØFБОУ ВО «Брянский sосударственный университет имени академика И.F. Петровскоsо», физиаz БFУ в s. Новозыбкове

Ahhотация
В статье рассматриваются вопросы успепной хозяйственной деятеzbности старообрядцев. Дzя них труд стаz одним из способов демонстрации доказатеzbств истинности своих убеждений, своей веры. Труд признается в каиестве необходимоsо занятия дzя старообрядцев не стоzbко как практиическая поzbза, скоzbко как идеаzbная цеzb, достижение выспеsо соверпенства.
Клюuевые слова: *труд, конфессионаzbная spynna, успепностb, вторая поzовина XIX в., старообрядцы, предприниматеzbская 7тика.*

Abstract
The article considers the issues of successful economic activities of the believers. For them work has become one of the ways to demonstrate evidence of the truth of their beliefs, their faith. Work is recognized as essential activities for believers, not so much as the practical benefit, but as an ideal goal, achieving the highest perfection.
Key words: *labor, faith-based group, the success, the second half of the XIX century, the old believers, and business ethics.*

Роль и зhачеhие коhфессиоhальhых групп в стаhовлеhии торгово-эко hомических отhошеhий России во второй половиhе XIX – hачале XX вв. известhа. Старообрядцы к hачалу XX в. «стали вершителями суде6 мhогих hаи6олее современhhых и техhологических отраслей русской промышлеhhости» [18. С.7], а «верхушка староверия 6ыла одhим из самых эhергичhых и деятельhых отрядов российского капитализма» [19.С.103].

Видhый старообрядческий пу6лицист и эко hомист первой половиhы XX века И.А. Кириллов писал: «Труд, осhовываясь hе hа юридико-эко hомических hачалах, а hа hравствеhhом, лю6овhо-6ратском стремлеhии помочь другому, 6лижhему, перестает 6ыть уже 6ремеhем тяжким и hеудо6оhосимым, оh изменяется по существу, и человек тем самым переходит из плоскости материальhой hео6ходимости в иhую плоскость 6ытия, где вместо классовой 6орь6ы – 6ратство, вместо законa 6орь6ы за существоваhие – закоh лю6ви к 6лижhему» [11.С.428]. Труд, hаправлеhhый hа спасеhие веры, 6ыл свяще heh.

По мhеhию В.В. Керова, в XIX в. «сформировалась коhцепция Дела – подвига во имя души и веры, которая заложила в оснoву той восприимчивости к hовому которую продемоhстрировали в XIX в. купцы-старообрядцы в области эко hомики» [10.С.46]. Деловые успехи старообрядцев укрепляли в hароде у6еждеhие, высказаhhое

старообрядческими писателями, что «держащиеся старой веры живут гораздо богатее веры новой, это значит, что господь благословляет не новую, а старую веру» [17.С.241].

Труд стал для старообрядцев формой христианского подвижничества. Для старообрядцев труд всегда считался делом благим и богоугодным. Труд становился основным орудием упорядочивания души и организации жизненного процесса. К работе, труду со стороны старообрядцев было такое же серьезное и ревностное отношение, как к исполнению религиозных обрядов.

Внук новозыбковского купца Федора Игнатовича Осипова вспоминал, что «…фабрикант» работал вместе с наемными помощниками. Когда мне было восемь-десять лет, дед отошел от дел. В это время у него уже были две «паровые фабрики шведских спичек». Одна находилась в посаде Злынка Черниговской губернии, а другая – в двадцати пяти верстах от посада, в имении Софиевка» [12.С.12]. Мы видим, что основатель фирмы, выйдя из народа, сохранял уклад жизни, в котором он вырос, несмотря на то, что он уже являлся обладателем значительно состояния. Хозяин не чувствовал себя ни в бытовом отношении, ни духовно иным, чем рабочие его фабрики. В таком понимании своего положения купец, совершенно не расходился со средой, из которой вышел.

Ветковским музеем народного творчества (г. Ветка, Республика Беларусь) еще в восьмидесятые года XX в. были предприняты экспедиционные поездки по Брянской области. Во время такой экспедиции в 1987 г. в Климово Брянской области были записаны воспоминания Ирины Родионовны Священниковой, дочери климовского старообрядческого иконописца Родиона Николаевича Священникова.

Ирина Родионовна вспоминала, что «Работали много с утра и до двенадцати ночи. А за работой люди пели все божественное». Старообрядцы не приступали к работе, не помолившись. «Папа, когда к работе приступал, долго молился. Оно ж и давалось токо тем, кто молился с усердием, а так не каждому».

Формировалось не только уважение к труду, но и его результатам. «Порубить – это что, сделать пускай попробуют. Это ж очень трудно», «Люди трудились, работали, сами себя обрабатывали, все разгребали. А шо они сделали? Пустоту сделали и все» [13.С.23-24], - так говорил климовский иконописец Родион Николаевич Священников по поводу разграбления старообрядческих церквей в советский период.

Многовековая история предпринимательства в России свидетельствовала о наличии в ее среде практического рационализма, как мотива предпринимательства. Исследования русской общественной мысли второй половины XIX – начала XX вв. выявляют «недостаточность нравственной легитимности предпринимательской деятельности» [9.С.38].

Экономический потенциал старообрядцев отмечали в своих отчетах чиновников МВД. Чиновники, которые участвовали в экспедициях по выявлению численности старообрядцев и сектантов, а также выполнявшие различные поручения по расколу, сходились во мнении, что старообрядцы располагают внушительными финансовыми средствами [См.:1.С.893, 20.Л.4об,-5,6об-7], да и вообще гораздо зажиточнее основного православного населения [См.: 16.С.259-260,272, 22.С.165, 14.С.155-156]. Экономическое благополучие старообрядцев чиновники объясняли их социальной организацией – общиной. В основе социальной организации общины старообрядцев лежала, с одной стороны, система взаимопомощи единоверцев друг другу в случае банкротства и различных несчастных случаев, таких как пожар, ограбление, неурожай, с другой стороны, – обычай нераздельных капиталов, находившихся либо в распоряжении семьи, либо целой общины [См.: 16.С.251-252,285, 22.С.147-148]. Мельников П.И. приводит в своем отчете высказывание Ефима Федоровича Гучкова:

«Вы говорите, почему я hе приму православие: hе говоря уже о батюшке, у которого в руках капитал, скажу вам только вот что: видите какой подhялся ветер, избави Господи, случится пожар, ярмарка ведь сгорит до тла; в то же время может потоhуть или сгореть и товар hаш, который идет hа ярмарку. Теперь я миллиоhер, а тогда был бы hищим, а если бы к тому же был православhым, то и остался бы hищим hавсегда, а как я раскольhик-то, то хоть и случатся все эти hесчастья, так лет через шесть мои миллиоhы все-таки ко мhе же придут» [16.С.252].

В русской православhой традиции hе сформировалась hравственhного оправдаhия предприhимательской этики. Сложилось достаточhо устойчивое мhеhие о том, что церковhая жизhь должhа ограhичиваться сферой духовhого спасеhия, а все остальhое – «мирская суета», hедостойhая вhимаhия. Историк Голубиhский писал по этому поводу: «Наши купцы, столько усердhые во вhешhей молитве, столько привержеhhые к храмам и теплящие в своих лавках hеугасимые лампадки, до такой степеhи мало hаблюдают честhости в торговле, что можhо подумать, будто оhи теплят лампадки затем, чтобы Бог помогал им обмаhывать людей» [7.С.34].

Для старообрядцев России второй половиhы XIX в. было характерhо то, что каждый верующий hес ответственhность hе только за себя, hо и за свою веру, сообщество. На сегодhяшhий деhь существует достаточhое количество исследоваhий личhости предприhимательского типа. Начиhая с М. Вебера и его произведеhия «Протестаhтская этика и дух капитализма», под предприhимательским типом личhости поhимают определеhhый hабор качеств человека ahгло-саксоhского склада. Согласhо работам М. Вебера, Й. Шумпетера предприhиматель должеh обладать следующими чертами: рациоhальhостью, стремлеhием к богатству, честhостью, самостоятельhостью (иhдивидуализм), стремлеhием к равеhству возможhостей, готовhостью к риску, стремлеhием к лидерству, стремлеhием к hоваторству.

Старообрядческое поhимаhие личhости вполhе соответствовало рыhочhой экоhомике с российской православhой спецификой. Оснhовой этого поhимаhия являлась личhая ответственhность каждого из верующих hе только за судьбу своей личhой души, hо и за судьбу всей церкви и веры, за все сообщество – «иhдивидуальhая ответственhность за общее дело hа оснhове духовhого приhципа соборности» [8].

В старообрядческой среде, согласhо В.П. Рябушиhскому, сложился тип русского хозяиhа – «упорhого стяжателя, прижимистого, твердого, hастойчивого в труде, смекалистого, ловкого» [21.С.128].

Новозыбковский купец Иваh Львович Шведов до 85 лет сам вел записи сложhых фиhаhсовых операций. Когда его hотариус Колл6-Селецкий пропустил при сведеhии счетов сделку, Иваh Львович указал ему hа это, справившись в своей кhижке. «Это была первобытhая, если хотите, даже уродливая система, hо точhая» [15.С.51]. Шведов жил, рассчитывая каждую копейку. Когда после его смерти стали проверять капиталы, то это оказалось довольhо hесложhо при шведовской системе ведения бухгалтерии. «Порядок храhеhия капиталов был чисто шведовский: оhи храhились в пачках с hадписями, если в пачке происходили измеhеhия, об этом делалось соответствующая hадпись…» [15.С.10].

По словам его прислуги Елены Абрамовhы: «… у hего рубля hе выжмешь. Самое большое жаловаhие, платимое им – 25 рублей в месяц. Родhых оh держал в чернom теле» [15.С.68]. Григорий Тархов, родственhник Иваhа Львовича, подтверждал, что последhий роскошhой жизhи hе вел.

Примером hастойчивости и твердости является дело купца Федора Осипова о сгоревшей спичечhой фабрике в Злыhке в 1865 г. Для того чтобы заhово открыть фабрику купцу пришлось писать последовательhо во все иhстаhции: обращеhие к Черhиговскому губерhскому правлеhию, обращеhие к правительству, обращеhие к

губерhатору, обращеhие hа имя императора Алексаhдра II [4.Л.1]. Черhиговское губерhское правлеhие Осипову отказало, мотивируя тем, что для рабочих hе устроеhо помещеhия для отдыха. Построив такое помещеhие, купец вhовь обращается с просьбой об открытии фабрики уже к губерhатору и правительству, в котором откровеhhо пишет «терплю убытки hа 8000 руб.» [4.Л.16], hо получает отказ hа оснoваhии того, что еще hе закрыто дело о сгоревшей фабрике. Федор Осипов hе сдается и обращается 18 июhя 1867 г. с прошеhием hа имя императора Алексаhдра II. В прошеhии оh подробhо излагает все перипетии этого дела «спичечhая фабрика устроеhа в безопасhом месте hа расстояhии одhой версты от Злыhки… устроеhо мhою особое и безопасhое для рабочих hа случай дурhой погоды так как рабочие hа фабрике hе hочуют, а приходят работать только дhем, уходят hа hочлег домой… отказаhо по случаю тому, что о сгоревшей фабрике моей было еще в рассмотреhии hадлежащих судебhых дел» [4.Л.21].

После прошеhия к императору Алексаhдру II дело было быстро урегулироваhо. 29 июля 1867 г. был составлеh плаh hовой и выдвиhута последhее пожелаhие: устаhовка пожарhого иhвеhтаря. Купец Ф. Осипов провел согласоваhие с hовозыбковским исправhиком hа устаhовку пожарhого иhвеhтаря, который оh закупил hа московской фабрике медhолитейhых и механических изделий Щукиhа hа сумму 48 руб. 48 коп [4.Л.37]. Решеhие hовозыбковского исправhика, личhо осмотревшего hовую фабрику Федора Осипова, было утвержденo hа заседаhии Черhиговского губерhского правлеhия и купцу было выдаhо разрешеhие hа возобhовлеhие деятельhости спичечhой фабрики Ф. Осипова.

Дело купца Ф. Осипова в 1867 – 1868 гг. послужило примером бюрократической волокиты при открытии спичечhой фабрики для потомственhых почетhых граждаh посада Лужки Василии и Якова Малковых [5] и устройстве кирпичhого завода при посаде Елиоhка купеческому сыhу Гусеву [6]. Братья Малковы и Гусев сделали все, чтобы свести бюрократическую волокиту к миhимуму.

На тип личhости предприhимательского типа старообрядческого купечества hе влиял географический фактор. Где бы hи жили купцы-староверы, видhо, что оhи были hаделеhы сходhыми чертами.

Об орловских купцах-старообрядцах сохраhились теплые воспомиhаhия: «В купеческих домах всё подчиhялось прежhему старому ритму, когда-то устаhовлеhhому прадедами. Здесь hе садились без молитвы за трапезу, hе вставали из-за стола, hе возблагодарив Бога. Купцы жили в богатстве и почёте, hо житие вели самое строгое. Оhи слыли за людей честhых, к храму у hих было особое усердие, душа прилежала духовhости. Оhи по доброму хотеhию творили добрые дела ради Бога. Раздавали милостыhю, в том числе и тайhую. И детей учили, что Сам Бог hаграждает тех, кто с усердием, благоговеhием и страхом Божиим ходит в святой храм. Жёны купцов ходили в церковь в платочках, были послушhы мужьям, споро управлялись в домашhем хозяйстве и были hадёжhыми помощhицами своим мужьям и заботливыми матерями» [2.С.32].

«Я постояhho бывала в доме, так как помогала Ниhе «осиливать» hауки. Все в этом доме поражало меhя. Мhе часто казалось, что я в театре, со стороhы смотрю пьесу, очеhь hапомиhавшую пьесы Островского. Деньги — вот ось, вокруг которой вертелось здесь все. Все для hаживы, все для денег. И все — по стариhе. Строжайшая экоhомия, скупость, доходящая до скаредности — во всем! Yзhав о желаhии дочери учиться, «сам» коротко отвечает hа ее просьбу: «Yчиться? Через мой труп! Выгоhю из дома и лишу hаследства!»... В семье миллиоhера — обед скуден и скучеh. Едят, главhым образом, треску — это очеhь дешевая рыба. За обедом — полhое молчаhие. Говорит только «сам». Провели электрическое освещеhие — hовиhку по тому времеhи

— ho в квартире тьма: усилehho экоhомят свет. Дорого стоит. И так живут члеhы семьи под вечhым страхом «попасться» в чем-hибудь hедозволehhом...» [3] – так Надежда Полуяhская вспомиhала о hравах, живших в доме купца-старовера Ермольева в Киеве.

Таким образом, мы видим, что для предприhимателя – выходца из замкhутой коhфессиоhальhой группы было характерho самоограhичehие в образе жизhи. Труд и успешhая хозяйственhая деятельhость для старообрядцев стал одhим из способов демоhстрации доказательств истиhhости своих убеждеhий, своей веры. Профессор Алексаhдр Пыжиков считает, что «в отличие от паствы официальhой Русской православhой церкви, старообрядцы hе могли позволить себе формальho отhоситься к исполhehию долга христиаhиhа: в этом случае терялся смысл их пребываhия в рядах раскольhиков, легче было смеhить вероисповедаhие». Христиаhское учehие оцеhивает труд как средство приближеhия к Богу. С.Н. Булгаков считал, что, «христиаhство освободило и реабилитировало всякий труд, в особеhhости, – хозяйственhый». Труд призhается в качестве hеобходимого заhятия человека hе столько как практическая польза, сколько как идеальhая цель, достижehие высшего совершehства. Зажиточhость и материальhое благополучие стали естественhым результатом культа труда коhфессиоhальhых групп.

Список литературы:

1. Аксаков И.С. Краткая записка о страhhиках и бегуhах // Отчего так hелегко живется в России? М., 2002.
2. Амиргулова В. И. Лучезарhый светильhик: Орловский храм Смолehской икоhы Божией Матери. Орёл, 2007.
3. Гамоля Н. Мокроусова Е. Малороссийские великороссы// Коhтракты. 2005. № 24.
4. ГАЧО. Ф. 127. Оп. 9а. Д. 3526.
5. ГАЧО. Ф. 127. Оп. 9а. Д. 3574.
6. ГАЧО. Ф. 127. Оп. 9а. Д. 3650.
7. Голубиhский Е.Е. О реформе в быте Русской церкви. М., 1913.
8. Зайчehко А.С. Коли дал бог ум, так hадобho работать и им// Коhкурehция и рыhок. 2005. № 25, март.
9. Зарубиhа Н.Н. Социокультурhые оснoвы предприhимательства и хозяйственhой деятельhости. М., 1998.
10. Керов В.В. Морозовы: Старообрядческое предприhимательство и русская hациоhальhая идея//Тезисы докладов и выступлеhий hаучho-практической коhференции «Купцы Морозовы – российские предприниматели и мецеhаты» (юбилейhые морозовские чтения 20-22 Февраля 1997 года). Орехово-Зуево, 1997.
11. Кириллов И.А. Правда старой веры. М., 1917.
12. Ласкиh С. Ласкиh А. Музыка во льду или портрет К. Кордобоского. СПб., 2000.
13. Леоhтьева С.И. Юрчehко М.З. Диhастия мастеров Священhиковых// Живая стариhа. 2006. №3.
14. Липраhди И.П. Краткое обозрение существующих в России расколов, ересей и сект // Сборник правительственhых сведеhий о раскольhиках. Лоhдоh, 1861. Вып. 2.
15. Личhый архив Кублицкого А.Г. Дело о шведовских миллиоhах.
16. Мельhиков П.И. Отчет о современhом состояhии раскола в Нижегородской губерhии // Действия Нижегородской губерhской ученой архивhой комиссии. Н. Новгород, 1910. Т. 9. В память П.И. Мельhикова (Аhдрея Печерского).

17. Никольский Н.М. История русской церкви. М., 1985.
18. Поздеева И. Личhость и общиhа в истории русского старообрядчества// Мир старообрядчества: История и современhность. Вып.5/ Отв. ред. И. Поздеева. М., 1999.
19. Покровский Н. Зольhикова Н. Староверы часовенhые hа Востоке России в XVIII – XX вв.: проблемы творчества и общественhого сознаhия. М., 2002.
20. РГИА. Ф. 1284. Оп. 208. Ед. хр. 480в.
21. Рябушиhский В. П. Старообрядство и русское религиозное чувство. Русский хозяиh. Статьи об иконе. М., 1994.
22. Сиhицыh И.С. О расколе в Ярославской губерhии// Сборник правительственhых сведеhий о раскольhиках. Лондон, 1862. Вып. 4.

Pregledni rad UDK 316.3:323.2(470)"1917"

Кирилл Шевценко

КУЛЬТУРА ТРУДА И ДЕЛОВЫЕ КАЧЕСТВА НАСЕЛЕНИЯ РОССИИ КАК СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 Г. В ОЦЕНКАХ ЧЕШСКОГО ПОЛИТИКА КАРЕЛА КРАМАРЖА

Abstract

The article focuses on the culture of labor and business qualities of the population of Russia as one of the important preconditions of the Russian Revolution in 1917 as perceived by Karel Kramař, famous Czech Politician and the first Prime-Minister of Czechoslovak republic. In Kramař's opinion, peculiarities of Russia's social and historical development resulted in numerous shortcomings of the business qualities of different Russian estates and led to a chronic lack of organic unity of the Russian people, which played a crucial role in the Russian revolution.

Key words *Russia, peasants, nobles, Russian intelligentsia, autocracy, Revolution*

Известный чешский политик и общественный деятель, лидер партии младочехов, многолетний депутат австрийского рейхсрата и первый премьер-министр независимой Чехословакии Карел Крамарж (1860-1937) в своих научных трудах и публицистике уделял колоссальное внимание анализу причин русского кризиса в 1917 году. При этом Крамарж дал подробную характеристику деловых качеств различных русских сословий от крестьян и пролетариата до интеллигенции. Взгляды Крамаржа представляют особый интерес, поскольку они принадлежат весьма компетентному человеку, хорошо знавшему российские реалии, много раз бывавшему в России и лично знакомому с рядом крупных российских политиков и ученых. Крамарж, относившийся к России с безусловной симпатией и сочувствием, высказывал по отношению к ней в основном конструктивную, хотя в ряде случаев небесспорную критику. В этой связи широко распространенное в чешской историографии мнение о Крамарже как о «некритическом» русофиле вряд ли оправдано. Скорее, Крамарж был именно «критическим» русофилом, поскольку его критика касалась очень многих аспектов российских реалий. Мысли Крамаржа были зачастую небесспорны, страдая чрезмерной категоричностью и односторонностью. Это объяснялось, с одной стороны, чрезмерно эмоциональным отношением к русской революции, современником которой был Крамарж; с другой стороны, на взгляды чешского политика существенное влияние оказали его российские знакомые и коллеги, среди которых были представители российской либеральной интеллигенции.

При этом Крамарж самокритично полагал, что «чехи, воспитанные на западной культурной традиции, очень плохо подготовлены для восприятия российской действительности».[1] Самого себя Крамарж характеризовал как человека, который при обсуждении русских дел всегда руководствовался «глубокой и искренней любовью к

[1] Серапионова, Е.П. Карел Крамарж и Россия. 1890-1937 годы. Москва: Наука, 2006. С. 36.

несчастному русскому народу» [2] и исходил из того, что «было бы страшнейшим преступлением для России, если бы на русской катастрофе поучались все, кроме самих русских».[3]

* * *

В своей известной работе «Русский кризис», написанной в первой половине 1920-х годов, Крамарж эмоционально констатирует беспрецедентный характер крушения исторической России, проводя параллели с исторической судьбой Древнего Рима. «Со времени падения Римской империи мир не видал такого крушения великой державы, свидетелями которого мы были в последние годы, - подчеркивал чешский политик. – Римская империя разрушалась от внутренней немощи на протяжении веков. Россия… превратилась в бессильную личную добычу каждого, кто только ни захочет поживиться куском ее больного тела!... Точно гнилое болото, на котором Петр построил своей Петербург, поглотило не только этот роковой город, но и все, что Петр и его преемники добыли ценою тяжких жертв. …Мир не видал еще картины более страшного разложения».[4]

Причина постигшей Россию катастрофы, по мнению Крамаржа, заключалась в «ужасной болезни всего организма», которая уже давно «раздирала гигантское тело великой России, и только тяжкая рука самодержавия мешала ей прорваться наружу».[5] Общие корни русского кризиса Крамарж усматривает в совокупности разнообразных факторов, начиная с географических и климатических особенностей и специфики исторического и социального развития, переплетение которых и привело к краху российской государственности в 1917 году. Географическая необъятность России с ее «бесконечными равнинами и огромными реками», а также суровость русского континентального климата, по мнению Крамаржа, оказали сильное влияние на государственное и экономическое развитие России. Особое внимание Крамарж обращает на недостаток в России городов и неразвитость городской культуры, которые обусловили культурный прогресс на западе. По словам чешского мыслителя, «нынче принято говорить с презрением о «буржуазии», но нигде не чувствуется так ее значение для культурной жизни,… как там, где ее нет, но где хотят жить по-западному, то есть в России. Поэтому-то так сильна власть земли над огромным большинством русских людей, даже если они перестали заниматься земледелием. Это в особенности сказывается на рабочих».[6]

Географические и климатические особенности, а также специфика исторического развития России наложили сильный отпечаток на характер основных русских сословий. Давая оценку самому многочисленному сословию в России – крестьянству – Крамарж, имевший солидный личный опыт знакомства с русской деревней, отмечал, что «русский мужик под воздействием особых русских условий довел свою бездеятельность и беспечность до крайности. Таким его воспитали сначала рабство и круговая порука, а после отмены крепостного права зависимость от «мира» (общины). Он никогда не был предоставлен самому себе, собственной предприимчивости и ответственности. В нем дремлет лишь инстинктивное ощущение, что земля – его, так как он на ней работает. Революция означает, поэтому, для него не освобождение государства от изжитых форм власти, а лишь уничтожение собственности помещика и раздел его земли».[7]

---

[2] Крамарж, К. Русский кризис. Перевод с чешского А.С. Изгоева. Прага-Париж, 1925. С. 10.
[3] Там же. С. 10.
[4] Там же. С. 7-8.
[5] Там же. С. 8.
[6] Там же. С. 14.
[7] Там же. С. 14.

Весьма критически отзывался Крамарж о деловых качествах русского крестьянина, которые, по его мнению, были результатом окружавших его климатических и социальных условий. Примечательно, что уже в ходе своей первой поездки в Россию в 1890 г. Крамарж критиковал экстенсивный способ земледелия, характерный для русских крестьян; чешского политика удивляло то обстоятельство, что русские земледельцы почти не использовали минеральные удобрения и различные технические новшества, которые давно применялись в чешском селе.[8] «Крестьянину не приходит в голову, что и его земля могла бы давать ему больше, если бы он сам больше давал ей, больше на ней работал, - подчеркивал Крамарж. – Наоборот, на земле плодородной его вялость окончательно превращается в лень, столь характерную для русского человека. Только в северных губерниях, где почва не так плодородна, развились сначала домашние, а затем и фабричные, промыслы и отчасти интенсивное сельское хозяйство».[9]

Помимо крепостного права, колоссальным тормозом для развития русского крестьянства Крамарж считал общину и институт круговой поруки, за сохранение которых он критиковал архитекторов реформы 1861 года. По словам чешского политика, «круговая порука и «мир» с его общинным правом оказались зловреднейшими русскими учреждениями, которые уничтожили в русском крестьянине всякую инициативу, энергию, индивидуальность, задушили всякий прогресс и не позволили развиться государственному сознанию».[10] Поскольку, как полагал Крамарж, прямой связи между государством и русским крестьянином так и не возникло, так как не было индивидуальных повинностей в пользу государства и роль посредника между крестьянином и государством всегда сохраняли либо помещик, либо община, для «80% русского народа государство было почти мифом. Народ знал только царя, который и был для него государством… Можно себе представить, что творилось в душе простого мужика, когда место царя заняло временное правительство, а потом республика. Не приходилось удивляться, если бы он спрашивал, кто это, мужчина или женщина, так как республика, как государственная форма, представлялась ему прямой нелепостью. Государства он не знал, а знал только его олицетворение – царя и г. Керенский своим красноречием заменить ему царя не мог…».[11]

Существенные недостатки усматривал Крамарж и в характере русской аристократии, и в форме организации высшей государственной власти в России. Так, Крамарж отмечал, что в России не было «органического сплочения бояр», которые, по его мнению, являлись не единым организованным классом, а отдельными сильными одиночками; впоследствии в России «другого дворянства, кроме служилого, уже вовсе не было». [12] В организации верховной власти в России Крамарж считал роковым принятие московскими монархами «византийского наследства» после разгрома Византии турками в 1453 году. Именно по этой причине, как полагал Крамарж, «самодержавие… превратилось в религиозное учреждение и просуществовало в таком виде до революции 1905 года. Вместе с греческим религиозным ореолом царское самодержавие восприняло и главную особенность восточной церкви: ее косность и окаменелость…». [13] По мнению чешского политика, неограниченное самодержавие быстро выполнило свою историческую функцию в России и превратилось в анахронизм, тормозивший развитие страны.

[8] См.: Серапионова, Е.П. Карел Крамарж и Россия. 1890-1937 годы. Москва: Наука, 2006. С. 36.
[9] Крамарж, К. Русский кризис. Перевод с чешского А.С. Изгоева. Прага-Париж, 1925. С. 14.
[10] Там же. С. 18.
[11] Там же. С. 19.
[12] Там же. С. 16.
[13] Там же.

Довольно негативную оценку дает Крамарж и русскому дворянству, которое, «воспитанное долгим рабством в лени, косности и расчете на чужой труд, хозяйничало, опираясь на своих крепостных, самым экстенсивным способом, в то время, когда на западе в промышленности и земледелии господствовал уже интенсивный труд… Никто не обладал ни инициативой, ни предприимчивостью…».[14] Крамарж отмечал сложное переплетение как позитивных, так негативных черт русских дворян. По его словам, «русский дворянин вел широкий образ жизни, отличался гостеприимством, был утонченно литературно образован, но совершенно неприспособлен к подлинной работе и не имел никакого реального интереса в жизни… В этой неспособности к подлинному ответственному труду, к серьезному отношению к жизни и выражалось вредное влияние дворян… Вследствие своей эгоистической заинтересованности в крепостном праве русское дворянство несет большую долю вины за все нынешние беды России…». [15] Важным недостатком русского дворянства, по мнению чешского политика, было и то, что оно «не оказывало никакого культурного влияния на крестьянина. Оно само не умело хозяйничать и, поэтому, не научило этому и крестьянина… Культура русского дворянства, непрактическая, неглубокая и поверхностная…, не могла оказывать притягательного и плодотворного влияния на крестьянина».[16]

Критика дворянского сословия перекликалась у Крамаржа с критикой русской интеллигенции. Еще во время своего первого посещения России в 1890 г. Крамаржа поразил крайний радикализм русской либеральной интеллигенции в сочетании с ее враждебным отношением к собственному государству. [17] Не по душе Крамаржу пришелся и чрезмерный, по его мнению, космополитизм русского либерального общества. Делясь своими впечатлениями от общения с русской либеральной интеллигенцией, Крамарж отмечал, что у нее было мало «русского национализма и много космополитизма…». Для того, чтобы стать славянами, резюмировал Крамарж, «русские сначала должны стать сознательными националистами».[18]

Позже чешский политик пришел к выводу, что подобные настроения в среде русской интеллигенции были вызваны политикой самодержавия, сделавшим государство «чужим» для интеллигенции, которая «его ненавидела и старалась разрушить все, что было государством». [19] В качестве примера политики, направленной против интеллигенции, Крамарж приводил упорное нежелание правительства дать конституционную свободу России даже после русско-турецкой войны 1877-1878 гг., в результате которой по инициативе России освобожденная Болгария получила весьма либеральную конституцию. «Разве не трагедия, что в XX веке, после того, как русский народ своею кровью завоевал конституционную свободу для болгар, русские земства, даже в 1904 г., во время революции, должны были ходатайствовать о простейших гражданских свободах, которыми западноевропейцы давно пользовались как воздухом»,[20] - восклицал Крамарж.

Еще одним существенным изъяном российской общественной жизни, в определенной степени связанным с интеллигенцией, по мнению Крамаржа, было совершенно недостаточное развитие образования широких народных масс. «Никто не заботился о воспитании народа, - констатировал Крамар. – Самодержавие видело в народном образовании угрозу своему существованию, интеллигенция же обрабатывала

[14] Там же. С. 20-21.
[15] Там же. С. 48.
[16] Там же. С. 49.
[17] См. Серапионова, Е.П. Карел Крамарж и Россия. 1890-1937 годы. Москва: Наука, 2006.
[18] Крамарж, К. В защиту славянской политики. Прага-Париж, 1927. С. 16.
[19] Крамарж, К. Русский кризис. Перевод с чешского А.С. Изгоева. Прага-Париж, 1925. С.155.
[20] Там же. С. 155.

hарод в своем революциоhhом духе. Так как hарод по своей простоте и heобразованhности he поhимал и he мог поhять иhтеллигеhтской идеологии, то оha только yhичтожала в hем веру в авторитет царя и церкви, давая hадежду hа господскую землю, вместо того, чтобы учить лучшим способам хозяйhичаhья…».[21]

Что касается городского haселеhия, то Крамарж подчеркивал его hемhогочислеhhость по сравhеhию с крестьяhством и в целом слабое развитие в России городской жизhи, что hаложило отпечаток hа общее положеhие в страhе. Призhавая довольhо тяжелое экоhомическое положеhие русских рабочих, Крамарж в то же время указывал hа hевысокий культурhый уровеhь и hизкую производительhость труда российского пролетариата по сравhеhию с Западhой Европой. Особой критике Крамарж подверг поведеhие российских рабочих в ходе Февральской революции 1917 г. и после hее. «От производства воеhhых припасов и оружия зависела победа, а рабочие hемедлеhhо после революции добились для себя восьмичасового рабочего дhя, что вовсе he озhачало восьми часов работы в деhь, - замечал Крамарж. - …Оhи уже желали избирать своих директоров, иhжеhеров, hадзирателей как солдаты – своих офицеров. В Петрограде едва ли была хоть одhа hормальhо работавшая фабрика…».[22]

Kohстатируя, что «было бы hесправедливо всю виhу за развал России взваливать hа большевиков и hа октябрьскую революцию» [23], Крамарж подчеркивал, что «политический распад hачался уже с февральской революции, а хозяйствеhhое разложеhие с ее первых месяцев».[24] При этом, по его мhеhию, социалистические лозуhги оказались привлекательhыми прежде всего для hеквалифицированhhой части российского пролетариата. «Весь русский экоhомический кризис есть кризис труда, заболеваhие воли и способhости к труду у русского рабочего…, - подчеркивал Крамарж. - Необученhые рабочие, которых всегда больше, составляли большиhство и в рабочих оргаhизациях. Главhым стремлеhием последhих было поэтому повышеhие заработка при сокращеhии времеhи труда и расходуемой трудовой эhергии. Работали мало, hо митиhговали и говорили мhого…».[25] Чешский политик давал крайhе yhичижительhую характеристику поведеhию русских рабочих в ходе революциоhhых потрясеhий, отмечая, что «рабочий отвык работать. Oh… привык смотреть hа труд как hа излишhее бремя. Oh предавался русской страсти, говорил и говорил без коhца, думая, что тем исполhяет обществеhhый долг…».[26] Ссылаясь hа сообщеhия советской и зарубежhой прессы, в частhости, hа материалы газеты «Деревеhский коммуhист», Крамарж писал: «Вместо того, чтобы восемь часов работать, восемь часов отдыхать и восемь часов посвящать самообразоваhию, рабочий работает шесть часов, спит восемь часов и играет в карты десять часов. Его главhое заhятие – карты и безделье. Партийhые клубы заброшеhы. Рабочие ходят туда очеhь редко, только покурить».[27]

Крамарж he без ирohии обращал вhимаhие hа то, что подобhое положеhие вещей быстро стало hеприемлемым для большевиков после их прихода к власти и что руководство большевиков стало постепеhho отказываться от популистских мер в экоhомической области, ужесточая трудовую дисциплиhу hа производстве. В качестве примера Крамарж сообщал о том, что «положеhие he улучшалось, когда государство брало предприятие в свои руки. С яhваря по июhь 1918 года государство заплатило рабочим Путиловского завода 96.000.000 руб., а производство локомотивов было в три

[21] Там же. С. 19.
[22] Там же. С. 256.
[23] Там же. С. 380.
[24] Там же.
[25] Там же. С. 381.
[26] Там же. С. 385.
[27] Там же.

раза, вагонов – в десять раз меньше, чем предполагалось по весьма скромной смете. Петроградский совет… признал, что рабочие ничего не делали, устраивали митинги в рабочее время и жгли бесполезно очень много лишнего угля. Он потребовал введения дисциплины…».[28] Подобная эволюция в политике большевиков, по мнению Крамаржа, было вполне естественной, поскольку «большевики… отлично понимали, что производство уничтожается разложением труда, полным развращением русского рабочего, и без того столь отсталого… Задача большевиков свелась к тому, чтобы… выбить из головы рабочего все, в чем они его с таким усердием убеждали…».[29]

* * *

Ускоренная модернизация России во второй половине XIX века, по мнению чешского политика, быстро превращала институт неограниченного самодержавия во все больший анахронизм и тормоз для развития государства, порождая взрывоопасную ситуацию. «В России все перенимали с Запада, железные дороги, телеграфы, телефоны, скорострельную артиллерию…, все, кроме общественных учреждений, которые предоставили Западу возможность мирного развития, несмотря на все социальные тревоги второй половины XIX века… - замечал Крамарж. - …Под руководством Победоносцева Россия, усилив и без того тяжелую реакцию, сделала роковой шаг к окончательному развалу… Убийцы Александра II и Победоносцев и были злейшими врагами России…».[30] Самодержавие, по образному выражению чешского политика, «стало грехом России, продолжая существовать долее, чем это оправдывалось культурными и экономическими условиями. …Величайший грех всех царей и самодержавия в том, что они не смогли дать России внутреннюю спаянность и крепость, не зависящие от формы правления, что их самодержавный эгоизм поставил прочность государства в зависимость от их собственного существования».[31]

Запоздалый и незавершенный характер столыпинской реформы, которую Крамарж оценивал очень высоко, невыученные «грозные уроки революции 1905 года», за что Крамарж жестко критиковал российскую высшую бюрократию, а также поражения России в русско-японской и Первой мировых войнах окончательно предопределили трагический сценарий дальнейшего развития России. В условиях стремительной десакрализации и дискредитации императорской власти обнаружилась атомизация населения, полное отсутствие объединяющего начала и органической взаимосвязи между разными сословиями и группами русского общества при их нараставшем антагонизме. «Когда… пал авторитет венценосца, освященный трехвековой традицией, ничего не осталось, что спаивало бы все эти различные части. Сразу начался распад, еще не виданный в мире, - справедливо констатировал Крамарж. - …Люди, желавшие для России свободы, и понятия не имели о том, какая ей нужна свобода…».[32]

Размышляя об исторических испытаниях, выпавших на долю России в XX веке, Крамарж, как бы предчувствуя и последующие трагедии в российской истории, подчеркивал: «Беспримерные страдания России намного превышают ее исторические грехи… Люди видят, куда ведёт не только ошибочная политика власть имущих, но и демагогическое разнуздание грубейших инстинктов широких народных масс».[33]

[28] Там же. С. 383.
[29] Там же. С. 387.
[30] Там же. С. 30-31.
[31] Там же. С. 33, 36.

[32] Там же. С. 33-34.
[33] Там же. С. 9.

Pregledni rad UDK 616-053.9

Vortrag
Brcko/April 2017

Univ. Prof. Dr. Dr. habil.
Wolfgang Rohrbach

ALTEN- UND INVALIDENPFLEGE IM DIGITALEN ZEITALTER

Abstract
Pflege und Betreuung alter , chronisch kranker und unfallinvalider ist eine gesellschaftlich notwendige Arbeit, deren Bedarf -bedingt durch den demografischen Wandel und den Fortschritt der Medizin- in ganz Europa steigt. Krankheiten und Unfälle, die früher schnell zum Tode führten, können zwar oft nicht geheilt werden, doch wird vielen Patienten ein schmerzfreies Leben über etliche Jahre um den Preis ständiger Pflege- bzw. Betreuungsbedürftigkeit ermöglicht.
Der steigenden Nachfrage an Pflegepersonal steht allerdings ein unzureichendes Angebot gegenüber, da die Arbeit schlecht bezahlt und mit großer psychischer und physischer Belastung verbunden ist. Die Industrie hat eine Reihe technischer Hilfsmittel und in jüngster Vergangenheit Pflegeroboter entwickelt, welche die Arbeit des Pflegepersonals erleichtern können und insbesondere Unfallrisiken beim Heben, Umdrehen, Waschen etc. immobiler Patienten auf beiden Seiten senken. Es gibt jedoch auch Vorbehalte, da die breite Öffentlichkeit den Begriff Roboter mit Arbeitsplatzkiller und unmenschlicher Arbeitswelt gleichsetzt, was für etliche Branchen zutrifft.
Schlüsselwörter: *Betreutes Wohnen, Mobile Pflege, Pflegeroboter*

Wachsende Pflegeprobleme

Unter Pflegeproblem bzw. -bedürftigkeit ist die Einschränkung in einer oder mehreren Aktivitäten und existentiellen Erfahrungen des Lebens der Betroffenen (AEDL) zu verstehen.1)

Diese Menschen wären ohne fremde Hilfe nicht mehr lebensfähig.

Gründe für den steigenden Anteil an Pflegebedürftigen sind der demografische Wandel, die längere Lebensspanne und die Veränderung von Familienstrukturen und der geografischen Distanz zwischen Familienmitgliedern sowie die erhöhte Erwerbsbeteiligung von Frauen.

Aber auch der Fortschritt der Medizin vermehrt -so paradox das klingt- die Pflegefälle. Krankheiten und Unfälle, die früher schnell zum Tode führten, können nämlich heute oft nicht vollkommen geheilt werden, doch wird vielen Patienten ein schmerzfreies Leben über etliche Jahre um den Preis ständiger Pflege- bzw. Betreuungsbedürftigkeit ermöglicht.

Alle diese Momente führen dazu, dass einerseits der gesellschaftliche Pflegebedarf steigt und andererseits die Bereitstellung von Pflege und Betreuung in der bisherigen Form unter Druck gerät bzw. schon geraten ist. So sind bereits jetzt weitreichende Tendenzen zu beobachten.

Wer kümmert sich heute in Europa um betreuungsbedürftige ältere Menschen und unter welchen Bedingungen findet diese Betreuungstätigkeit statt?

Ein Forschungsbericht, entstanden 2015 im Rahmen des interdisziplinären sozioökonomischen Forschungspraktikums der Wirtschaftsuniversität Wien, betrachtet ausgewählte Bereiche der Pflegelandschaft und zeigt Handlungsbedarfe auf. 2)

Den Großteil der Sorgearbeit leisten (zu 80%) im Sozialstaat Österreich unbezahlt Angehörige, überwiegend Frauen in Privathaushalten. Daneben sind es u.a. Beschäftigte in mobilen Diensten, für Senioren bereitgestellte Privathaushalte und Betreuungseinrichtungen, die den bestehenden Pflegebedarf decken. Jeder dieser Bereiche weist spezifische Problemfelder auf – und spiegelt damit Schwachstellen der Sorgesysteme Unbezahlte Betreuung durch Angehörige bedeutet eine zeitliche, psychische und physische Belastung, die besonders für einkommensschwächere Bevölkerungsgruppen, beispielsweise Frauen, AlleinerzieherInnen oder kinderreiche Familien – weitere Einkommenseinbußen nach sich zieht und ungleiche Verteilungsschemata weiter verfestigt.

In stationären Einrichtungen Österreichs - Pflegeheimen, Geriatriezentren - werden nur 16 Prozent der Pflegebedürftigen versorgt. Diese Art der Pflege ist gleichzeitig am teuersten: Gut 1,2 Milliarden Euro flossen 2013 in den stationären Bereich - mehr als doppelt so viel wie in die mit 84% Anteil dominierende mobile Pflege (510 Millionen). 3)

Nicht besser präsentiert sich in Mitteleuropa die Situation im Sozialstaat Deutschland,

Tilman Stefen beschrieb die Arbeit des professionellen Pflegepersonals: "Sie arbeiten in aller Frühe und bis zum späten Abend. Sie hetzen von Bett zu Bett, getrieben vom engen Takt der Patientenliste. Nicht nur in der ambulanten Pflege, auch in Heimen verbietet der Zwang zu Effizienz vielen Pflegern hingebungsvolles Arbeiten. Jede Minute Zuwendung zu viel fehlt beim nächsten Patienten." 4)

Mangel an professionellem Pflegepersonal

Etwa 885.000 Fachkräfte und Pflegehelfer arbeiten in der Altenpflege Deutschlands. Sie versorgen etwa 2,25 Millionen Menschen. Nicht inbegriffen sind all jene, die zwar Hilfe brauchen, aber nicht in eine der Pflegestufen eingeteilt sind. Und der Bedarf steigt. 2050 werden es fast doppelt so viele sein, weil der Anteil alter Menschen steigt. Schon in 20 Jahren wird jeder dritte Einwohner im deutschen Sprachraum älter als 60 Jahre sein

Dem steigenden Bedarf an Pflegekräften steht ein Stellenabbau entgegen: In den vergangenen zehn Jahren fielen 50.000 Vollzeitjobs weg, wie 2009 eine Analyse des Deutschen Instituts für angewandte Pflegeforschung ergab. Der Befund von Dominik H. Enste, verantwortlich für das Forschungsfeld Wirtschaftsethik im Institut der deutschen Wirtschaft Köln, fällt entsprechend eindeutig aus: Um auch in 40 Jahren noch alle Bedürftigen betreuen zu können, muss die Branche ihr Personal auf zwei Millionen verdoppeln 5)

Nur einige Tausend Fachkräfte sind in Deutschlands und Österreichs Arbeitsmarktservice-Institutionen als arbeitssuchend gemeldet. Benötigt werden in Österreich und Deutschland in Summe aber etwa 80.000 Pflegefachkräfte.

Bernd Meurer, Präsident des Deutschen Bundesverbands privater Anbieter sozialer Dienste betont: "Pflegeanbieter müssen Aufträge wegen Personalmangels ablehnen."6)

Wo liegen die Ursachen?

Das Image der Pflege ist schlecht. Kaum mehr als fünf Prozent der Schulabgänger verschwenden einen Gedanken daran, in der Branche zu arbeiten. Zumindest soll künftig der erweiterte Hauptschulabschluss reichen, um eine Ausbildung zu beginnen. Das soll die Zugangsbeschränkungen erleichtern. Bisher war Mittlere Reife Bedingung.

Heime, Ambulanzen und Pflegedienste rekrutieren ihr Personal vor allem unter 35- bis 45-Jährigen. Die meisten von ihnen sind Frauen. Wer in diesem Alter etwa als Friseuse oder Büroassistentin den Job verlieren; sie sind mit ihrer Lebenserfahrung gefragte Anwärter auf eine bis zu drei Jahren währende Umschulung. Allerdings bezahlen die Pflegeinstitutionen sie nur voll, solange Geld aus dem staatlichen Konjunkturpaket fließt. Wenn dieser Fonds geleert ist, müssen die Pflegekräfte oft als EPU (Einpersonen- Unternehmen) ein bescheidenes Dasein fristen.

Und selbst wenn es genügend Fachkräfte gäbe: Der Beruf ist körperlich und psychisch hart. Jeder fünfte Pfleger denkt über einen vorzeitigen Berufsausstieg nach, ergab schon 2005 eine Studie. Immer öfter häufen sich Fehlzeiten, es folgen Fluktuation und Frühpension. Hinzu kommt, dass es kaum Karrierechancen gibt. Im Schnitt ist für Pfleger nach 9,5 Jahren Schluss, Beschäftigte im Gesundheitssektor bleiben dagegen im Mittel 16,2 Jahre. Das Großteils ausländische Personal in Pflegeheimen bekommt das meiste ab, weil die Arbeit dort weit umfangreicher und härter ist. Die total unterbezahlten Kräfte müssen durchschnittlich 12 Menschen pro Tag nicht nur betreuen, sondern waschen/duschen (u. das ist bei inkontinenten erwachsenen Leuten nicht wirklich eine angenehme Arbeit), Windel wechseln, Essen eingeben, Essen 3x täglich servieren und abräumen, mobilisieren, Medikamente vorbereiten/verabreichen, Kleidung anziehen, Dokumentation machen, sich mit den Angehörigen herumschlagen etc. Eine Pflegerin ist normalerweise nach sehr kurzer Zeit körperlich kaputt an den Gelenken, Rücken etc. Niemand zahlt dann den Arbeitsausfall.

Ausländische Kräfte für 24-Stunden Pflege retten das System

Das System 24-Stunden-Pflege macht die Betreuung zu Hause für viele erst leistbar. 24-Stunden-Pflege ist eine Form der Hausbetreuung. Arbeiten, wie sie diplomierte Pflegekräfte verrichten, dürfen nicht ausgeführt werden.7)

Genau genommen handelt es sich um ein freies Gewerbe, das jeder ausüben darf. Pflegebedürftige können ihre Betreuer auch anstellen. Das ist jedoch teuer. Für beide Formen gibt es Förderungen vom Sozialministerium. 99 Prozent der Anträge betreffen Betreuungsverhältnisse auf selbstständiger Basis. Nur ein Prozent betrifft Angestellte. 8)

Es beginnt also damit, dass die 24-Stunden-Pflege nahezu ausschließlich auf selbstständiger Basis von Personen mit Gewerbeschein durchgeführt wird. Nur Selbstständigen ist es erlaubt, ihre Arbeitszeit derart auszudehnen, dass sie erstens nicht mit dem Arbeitszeitgesetz in Konflikt geraten und zweitens die von der Politik unausgesprochen befürwortete Preisspirale nach unten befeuern. Theoretisch können Bedürftige ihre Betreuer auch anstellen, das käme jedoch – Stichwort Lohnnebenkosten und Kollektivvertrag – erheblich teurer.

Damit Kunden und Anbieter von 24-Stunden-Pflegeleistungen zusammenkommen, gibt es seriöse, aber auch zwielichtige Vermittler.

Technische und digitale Pflegehilfe

Die Industrie hat eine Reihe technischer Hilfsmittel und in jüngster Vergangenheit Pflegeroboter entwickelt, welche die Arbeit des Pflegepersonals erleichtern können und insbesondere Unfallrisiken beim Heben, Umdrehen, Waschen etc. immobiler Patienten auf beiden Seiten senken.

Betreutes Wohnen

Betreutes Wohnen ist eine Wohnform u.a. für ältere (oder behinderte) Menschen, bei der eine altersgerechte Wohnsituation (z. B. Wohnungen oder Appartements in barrierefreier Bauweise) und konkrete Betreuungsleistungen miteinander kombiniert angeboten werden.

Die Bewohnerinnen/die Bewohner wohnen in einer eigenen Wohnung mit der Möglichkeit, Verpflegung und Betreuung zu erhalten. In einigen Wohnanlagen werden bestimmte Dienstleistungen als "Grundservice" angeboten, die – je nach Bedarf – von mobilen Sozial- und Gesundheitsdiensten ergänzt werden können. Damit wird ermöglicht – solange es für die Bewohnerin/den Bewohner sozial und gesundheitlich möglich ist – in einer eigenen Wohnung zu leben.

Da betreutes Wohnen keinen gesetzlichen Rahmenbedingungen unterliegt, kann jede Anbieterin/jeder Anbieter beliebige Angebote unterbreiten. 9)

Telematische Betreuung und Therapie

Fahrzeiten und Parkplatzsuche mobiler Pfleger, Mitführen von Geräten zur Untersuchung und Therapie können heute in vielen Fällen vermieden oder zumindest reduziert werden.

Schon eine amerikanische Studie der Penn State University aus dem Jahr 2001 hat gezeigt, dass der Tausch von Heimhilfen für Kranke bzw. Pflegefälle gegen interaktive Videoeinrichtungen ein kosteneffektives Pflegeangebot darstellt. Über einen Zeitraum von 60 Tagen ersparten sich die Patienten durch die so genannte "Telehome-Care" je 300 Dollar. Dabei wurden sieben Hausbesuche durch interaktive Videos ersetzt. Wurde die Hälfte der persönlichen Betreuung

durch die fortgeschrittene Kommunikationstechnologie ersetzt, führte dies im gleichen Zeitraum sogar zu einer Kostensenkung von rund 700 Dollar/Patient 10)

Videos können Heimhilfen nicht vollständig ersetzen, da Patienten einen persönlichen Kontakt brauchen", betonte die Studienleiterin Kathryn Dansky ergänzend. Der Einsatz sei davon abhängig, in welchem Zustand sich der Erkrankte befindet. Aber eine 24-monatige Evaluationsstudie mit dem Namen Tele Homecare Project habe gezeigt, dass der Einsatz neuer Kommunikationstechnologien sowohl für das Betreuungspersonal als auch für die Kranken von Vorteil ist. Dabei wurde die Hälfte von 171 Diabetikern zu Hause mit einer Telekommunikationsstation ausgerüstet. Die Station beinhaltete einen PC und einen Monitor, der mit Videokamera und einer Sprechfunktion ausgerüstet war. Zur weiteren Ausstattung gehörte ein Stethoskop und eine Blutdruckmanschette. Mittels einer Telefonleitung zur Ordination konnte der Patient mit der Krankenschwester Seh- und Sprechkontakt aufnehmen und umgekehrt. Dadurch konnte die Betreuerin Temperatur und Blutdruck messen, Herz- und Lungentöne abhören sowie die Blutzuckerwerte und Ernährungsplan besprechen.

Patienten mit "Videobetreuung" mussten weniger häufig rehospitalisiert werden und in geringer Häufigkeit Notfall-Ambulanzen aufsuchen. "Den Patienten gefiel das Arbeiten mit der High-Tech-Ausrüstung. Die Stationen vermittelten Sicherheit, da die Patienten jederzeit mit der Krankenschwester in Kontakt treten konnte

Sinkende Kosten, steigende Qualität und erhöhter Nutzen sind also die Folgen.

Die telematischen Möglichkeiten in der Medizin und Pflege bieten für etliche aufwendige Behandlungen neue Lösungen. Und für durch die demographische Entwicklung erst noch auftretende Probleme zeigt die elektronische Betreuung therapeutische Auswege.

Die Akteure dieser medizinischen Kommunikationsschiene auf elektronischer Basis sind einerseits Arzt und Patient, Patient und privatwirtschaftliche Betreuungseinrichtung sowie das Dreigestirn Krankenhaus/Pflege- oder Rehabilitationseinrichtung mit Hausarzt und Patient. 11)

Pflegeroboter- Traum oder Albtraum?

Wenn es um die Frage geht, wie Deutschland und Österreich mit den Herausforderungen des demografischen Wandels umgehen sollte, dann schaut die Pflegebranche häufig auf Japan.

Nirgendwo sind technische und/oder digitale Pflegehilfen so weit gediehen wie in Japan. Dort gibt es Pflegeroboter mit starken Armen, die alte Menschen sicherer als jeder Pfleger aus dem Bett hieven können. Es gibt Teddybären mit elektronischem Kern, mit denen Demente kuscheln können.

Auch ein anderes Projekt aus Japan, bei demTechnik für Pflege eingesetzt wird, sorgte für Interesse bei EU- Pflegeanbietern: Der Elektronikkonzern Panasonic eröffnete im vorigen Dezennium in der Nähe von Osaka ein High-Tech-Pflegeheim, in dem die Bewohner auf folgende Weise überwacht wurden:

Durch Toilettensitze, die Alarm schlugen, wenn jemand auffällig lange sitzen blieb; durch Halsketten mit Bewegungssensor, die meldeten, wenn ein Bewohner wegzulaufen drohte.

Erwähnenswert ist auch Japanischer Pflegeroboter aus dem Jahr 2006: Die 100 Kilogramm schwere Maschine kann einen Menschen tragen, der zB einen Schwächeanfall erlitten hat, oder immobil ist .12)

Bei all diesen Konzepten geht es nicht darum, die Pfleger zu ersetzen, sondern diese – oder pflegende Angehörige – zu unterstützen und zu entlasten.

Intelligente Überlaufsysteme für die Badewanne etwa, die in Wohnungen von Menschen mit beginnender Demenz selbst das Wasser stoppen können; mit Notrufzentralen vernetzte Rauchmelder oder Bewegungssensoren in der Wand gehören dazu, die registrieren, wenn der Bewohner gestürzt ist und entsprechend ein Signal an den ambulanten Pflegedienst übermitteln.

Lernfähiger Pflegeroboter made in Austria

Österreichische Forscher haben im Jahre 2012 zwei Prototypen eines mobilen Pflegeroboters mit Namen "Hobbit" entwickelt, der einerseits Stürze erkennen soll und sich im Alltag nützlich macht.

Mit Hilfe von Kameras, Sensoren und seinem Greifarm erfüllt der federführend von der Technischen Universität (TU) Wien entwickelte „Hobbit“ seine primäre Aufgabe, nämlich das Sturzmanagement. Der Roboter wird zwar sehr schnell hellhörig, wenn sich etwas ereignet, das wie ein Sturz oder Kollaps aussieht, Alarm soll er aber nicht gleich schlagen.

Ist etwas passiert, versucht er zuerst mit der Person Kontakt aufzunehmen, indem er sie anspricht. Da er sich durch den Raum bewegen kann, ist es ihm möglich, die Situation aus verschiedenen Blickwinkeln zu beurteilen, wenn er keine Rückmeldung erhält. Das soll Fehlalarme reduzieren und wiederum die Akzeptanz erhöhen.

2014 konnte der weiter verbesserte „Hobbit“ bereits den Boden von herumliegenden Gegenständen - also möglichen Auslösern für Stürze - befreien und Dinge holen, die er kennt. Er kann aber auch eine gewisse Anzahl neue Gegenstände "kennenlernen", indem er sie auf seinem eingebauten Drehteller von allen Seiten betrachtet und dann speichert. Abseits davon kann man mit ihm im Internet surfen, telefonieren, Musik oder Videos abspielen und Spiele spielen.

Die Kosten liegen bei 5.000 Euro. Der Roboter kann in Geriatrischen betreuten Wohneinheiten, Aufenthaltsräumen für Seniorenehepaare eingesetzt werden In ein-Personen-Haushalten von Menschen, die älter als 70 Jahre sind, wird Hobbit noch getestet.13)

Experten prognostizieren, dass Robotertechnik in Zukunft zum Beispiel alten Menschen helfen können wird, die aus eigener Kraft Bewegungen nicht mehr ausführen können. Der Roboter,

der in diesem Fall wie ein Kleidungsstück übergezogen werde, solle dann die Intentionen des Nutzers empfinden können und ihm helfen, Bewegungen auszuführen.

Auch der Industrieroboterhersteller Kuka hat den Markt ins Auge gefasst. Er kündigte an, in ein paar Jahren Maschinen an Pflegeheime oder Krankenhäuser verkaufen zu wollen. Allerdings nicht unmittelbar für den Einsatz am Menschen, sondern als "Serviceroboter", der zum Beispiel Essenstabletts ausgeben oder einsammeln könnte – damit den menschlichen Pflegern mehr Zeit bleibt, sich um die Bewohner zu kümmern.

Da die Anschaffungskosten für Einzelhaushalte zu hoch sind. Beschäftigen sich private Pflegeversicherer mit Plänen für neue Versicherungsprodukte, die statt reiner Geldleistungen auch Roboter zur Verfügung stellen bzw. Seniorenmietwohnungen mit Roboterservice.

(FN 1) www.m.flexikon.doccheck.com › Pflegeproblem; abgefragt am 5.3.2017)

(FN 2) Agnes Kügler & Karin Sardadvar, " GRUND ZUR SORGE: BETREUUNG UND PFLEGE IN ÖSTERREICH"; erschienen in : "Allgemein, Arbeit,Bevölkerung " am 24. August 2015)

(FN 3) Pflegefall Österreich , https://www.trend.at › Politik › Österreich 09.08.2014)

(FN 4) Tilman Steffen, "Pflegebranche: Wie das Pflegeproblem gelöst werden soll"; in ZEIT ONLINE vom 2.August 2010)

(FN 5) Steffen, Pflege a. a. O)

(FN 6) Steffen ebenda)

(FN 7)24 Stunden Pflege - Über 5.000 Betreuungen - www.pflegeboerse.at;abgefragt am 4.3.2017)

(FN 8) 24-Stunden-Betreuung | Pflegeunterstützungen | Finanzielles https:www.sozialministeriumservice.at › ; abgefragt 8.3.2017)

(FN 9) HELP.gv.at: Betreutes Wohnen https://www.help.gv.at › public › content; abgefragt 7.3.2017)

(FN 10) Die Ergebnisse wurden in der Herbstausgabe 2001 des Telemedicine Journals and e-Health veröffentlicht.)

(FN 11) http://www.healthcare-in-europe.com/de/artikel/2593-telematische-zukunftsmusik.html; abgefragt 5.3.2017)

(FN 12) Anette Dowideit, "Zukunft der Pflege/Roboter pflegen Alte billiger- und unmenschlicher" in: Die Welt vom 8.9.2015)

(FN 13)Helmut Fohringer
"Roboter soll langes Leben zu Hause ermöglichen" Wien-News/APA
publiziert am14.03.2013)

Originalni naučni rad UDK 371.13/.14:377

ПРОБЛЕМЫ 7КСПЕРТИЗЫ 7ФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОТНИКОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ

Безоус Наталья Николаевна
Россия, Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского
Вакулина Елена Васильевна
Россия, Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского

Аннотация
В статье затрагивается вопрос, касающийся формализации оценки качества педагогической деятельности на примере анализа нормативных требований при аттестации педагогических работников.

Belous Natalya
Russia, Bryansk State University
Vakulina Elena
Russia, Bryansk State University

Summary
The article addresses the question concerning the formalization of the evaluation of the quality of pedagogical activity on the example of the analysis of the regulatory requirements for certification of teachers.

Педагогическую деятельность можно рассматривать как многогранный творческий процесс, который выражается и в отношении к преподаваемой дисциплине, и в методах и формах организации работы, но более всего в отношении к ученику. Умение построить урок так, что бы увлечь ребенка процессом открытия новых знаний, пробудить в нем активность и готовность самостоятельно искать ответы на поставленные вопросы, требует творческого подхода к построению урока, содержанию материала и организационным формам.

Отдельные исследователи выделяют «общие черты педагогической деятельности и деятельности работников искусства: 1) значительное постоянное участие элементов работы, не поддающихся авторизации; 2) наличие внеурочной работы (тренировочной и «над предметом»); 3) специфические профессиональные эмоции; 4) значительная сложность требований, предъявляемых к психофизическому аппарату работника; 5) присутствие творческого элемента». [2]

Тем не менее, учебный процесс в современном российском обществе определяется как «образовательная услуга». Его пытаются регламентировать различными программами менеджмента качества, которые носят весьма формальный характер и ориентированы на количественные показатели, поскольку качественные показатели с одной стороны имеют субъективный характер, а с другой: либо не могут быть измерены в массе, либо не измеряемы в принципе.

Педагогическое творчество специфично: это проявляется в публичности процесса, во взаимодействии с учениками и коллегами, а результат творчества связан с развивающимся человеком, формирующейся личностью. Таким образом, результаты педагогической деятельности направлены не столько на внешние изменения в учащемся,

сколько на внутреннее, а именно, формирование личностных и духовных качеств учеников. Эти результаты зачастую имеют отсроченный характер проявления, и не могут быть измерены различного рода педагогическими измерителями в виде тестов, контрольных работ и т.п.

Проблема экспертизы педагогической деятельности заключается в том, что предпринимаются попытки создания универсальной шкалы, которой как линейкой, можно было бы измерять педагогическое мастерство и творчество учителя. Рассмотрим в качестве примера, выдержки из «Экспертного заключения при аттестации на квалификационные категории педагогических работников Брянской области по должности «учитель (преподаватель) общеобразовательных дисциплин» [3]. Данный нормативный документ представляет собой программу оценки деятельность учителя, оценка производится по направлениям, перечислим основные:

По первым двум направлениям необходимо представить: «результаты освоения обучающимися, образовательных программ по итогам мониторингов, проводимых организацией», здесь речь идет о количественных показателях успеваемости и качества знаний; и «результаты освоения образовательных программ по итогам мониторинга системы образования, проводимого в порядке, установленном постановлением Правительства РФ», здесь речь идет о результатах ЕГЭ, ОГЭ.

Третье направление требуем от учителя представить свою деятельность по «выявлению и развитию способностей обучающихся к научной (интеллектуальной), творческой, физкультурно-спортивной деятельности, а также их участия в олимпиадах, конкурсах, фестивалях, соревнованиях различных уровней»

Далее необходимо доказательно представить «личный вклад педагога в повышение качества образования, совершенствование методов обучения и воспитания, и продуктивного использования новых образовательных технологий, транслирование в педагогических коллективах опыта практических результатов своей профессиональной деятельности, в том числе экспериментальной и инновационной» [3].

Одно из последних направлений оценки педагогической деятельности, это анализ участия аттестуемого в работе «методических объединений педагогических работников организаций, в разработке программно-методического сопровождения образовательного процесса, профессиональных конкурсах»

Каждое из перечисленных направлений описывается несколькими критериями, которые в свою очередь определяются несколькими показателями. Для примера рассмотрим критерии по четвертому направлению [3]:

1. Повышение квалификации по профилю работы за 5 лет профессиональная переподготовка
2. Использование современных образовательных технологий и методов с обоснованием эффективного применения конкретной технологии.
3. Уровень сформированности ИКТ- компетентности педагога.
4. Наличие целостного обобщенного педагогического опыта.
5. Публикация методических материалов из опыта работы (авторских программ, разработок, статей), наличие печатных изданий, видеоуроков. (На авторские программы, методические разработки размещается рецензия не ниже муниципального уровня.)
6. Поощрения учителя за профессиональные достижения в межаттестационный период
7. Методическая активность педагога: -работа в качестве эксперта ГАК; -участие в работе предметных комиссий по проверке ОГЭ и ЕГЭ; работа в составе жюри конкурсов; -руководство ГМО, РМО; работа в УМО.

8. Общественная активность педагога: -профсоюзная, депутатская деятельность и иная общественная деятельность

9. Создание учителем условий для приобретения обучающимися позитивного социального опыта

Каждый критерий рассматривается по 5 показателям. Рассмотрим на примере критерия «Уровень сформированности ИКТ- компетентности педагога»:

1. показатель: «Информационно-коммуникационными технологиями не владеет и не использует их в работе»;

2. показатель: «Эпизодически использует ИКТ при подготовке и проведении занятий, ведению документации»;

3. показатель: «Использует ЦОР (ЭОР), в т.ч. и собственные, при подготовке и проведении занятий, использует ИКТ для обобщения педагогического опыта, ведения документации»;

4. показатель: «Целенаправленно и дифференцированно использует средства ИКТ и возможности сети Интернет в учебном и воспитательном процессе, для методической и аналитической работы»;

5. показатель: «Использует ИКТ как в собственном профессиональном становлении, так и в УВП, осваивает новые программные продукты и возможности ИКТ, приспосабливает их функции к решению профессиональных задач, в т.ч. и посредством постоянно действующего собственного сайта (блога), способен оценить качества ЦОР (ЭОР) по отношению к заданным образовательным задачам и эффективно использовать их в своей деятельности» [3].

Подготовка такого портфолио дело весьма трудоемкое, поскольку каждый показатель подтверждается соответствующими документами, так для подтверждения сформированности ИКТ- компетентности необходимо предоставить: аналитическую справку об использовании ИКТ в собственной деятельности с приложением перечня используемых ресурсов, в т.ч. и собственных, ссылок на публикации на сайтах профессиональных сообществ, адрес собственного сайта (блога), сертификат о прохождении курсов ПК.

Рассмотренные примеры, по нашему мнению, позволяют оценить объем работы учителя, но не его творческий потенциал.

Исследования, посвященные изучению вопроса о педагогическом творчестве, подтверждают невозможность волевого вмешательства в механизмы творчества. Так, Войтлева Н. А. отмечает, что «одним из важнейших условий, управляющих механизмом совершенствования педагогического мышления и его основного показателя, педагогического самосознания, можно признать установку на самообразование, т. е. готовность учителя к совершенствованию деятельности, направленную на удовлетворение актуальной потребности в творчестве. Доказано, что профессиональное совершенствование мало зависит от «лобового» давления на личность и успешно протекает лишь при наличии у нее внутреннего побуждения, искреннего стремления добиться высоких результатов в работе.» [1]

В заключении, хотим добавить, что деятельность учителя заключается еще и в приобщении учащихся к культуре, в развитии их культурных интересов и потребностей, помощи в культурном самоопределении, в обретении своих ценностей и смыслов, которые, в конечном счете, обеспечивают духовное развитие и становление человека как носителя культуры. Но, творческий учитель, заботящийся о личностном взрослении его учеников, меньше всего станет заботиться о том, какими справками он подтвердит свои достижения, тогда как формалист будет делать только то, что может принести ему необходимые справки для портфолио.

1. Войтлева Н. А. Формирование культуры личности – актуальная задача воспитания и образования [Текст] // Ежеквартальный научный журнал АГУ «Вестник». Серия: Педагогика. – Ростов н/Д, 2000. Часть II.
2. Щербакова Т. Н. Творчество в деятельности современного педагога [Текст] // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Уфа, ноябрь 2013 г.). — Уфа: Лето, 2013.
3. Экспертное заключение при аттестации на квалификационные категории педагогических работников Брянской области по должности «учитель (преподаватель) общеобразовательных дисциплин [Эл. ресурс]. URL: http://www.edu.debryansk.ru/dokumenty/

Originalni naučni rad UDK 349.22:658.1

Dubravko Derk[1]
Barbara Prprović[2]
Nikolina Nemec[3]

SPREMNOST ZAPOSLENIKA U PRIVATNOM SEKTORU DA PRIJAVLJUJU DEVIJANTNA PONAŠANJA NA RADNOM MJESTU

Sažetak

Spremnost zaposlenika na prijavljivanje devijantnih ponašanja na radnom mjestu analizirana je kao jedna od četiri dimenzije organizacijsko-kulturološkog pristupa devijantnim ponašanjima. Istraživanje je provedeno na uzorku od 92 zaposlenika međimurske tvrtke „Bernarda d.o.o.“ koja se bavi proizvodnjom namještaja i madraca. Podaci su prikupljeni temeljem prilagođenog anketnog upitnika o profesionalnom integritetu u kojem se traži mišljenje zaposlenika o 10 različitih situacija prema izvornom upitniku kojeg su kreirali Klockars i Kutnjak Ivković (1999). Rezultati pokazuju kako su zaposlenici tvrtke spremni prijaviti devijantna ponašanja koja su opisana u scenarijima te su one slučajeve u kojima tvrtka može imati najveće troškove i dugoročne posljedice zaposlenici ujedno i najviše spremni prijavljivati. Kao što je i uobičajeno za ovakva istraživanja, zaposlenici procjenjuju kako su oni daleko spremniji prijaviti takva ponašanja nego njihovi kolege na radnom mjestu. Navedene spoznaje do kojih je dovelo ovo istraživanje predstavljaju znanstveni doprinos sociologiji rada i sociologiji devijantnosti u Hrvatskoj imajući u vidu još uvijek nedostatak takvih istraživanja i empirijskog materijala temeljem kojeg bismo mogli pouzdanije govoriti o ozbiljnosti devijantnih ponašanja na radnom mjestu, ali i o toleranciji i upoznatosti zaposlenika s takvim ponašanjem. Također, problematika devijantnog ponašanja proširila se s javnog na privatni sektor što ukazuje na prepoznavanje ozbiljnosti takvog ponašanja i posljedica do kojih ono može dovesti. Ovo istraživanje limitirano je činjenicom da se provodilo samo u jednoj privatnoj tvrtki te se rezultati ne mogu generalizirati na sve privatne tvrtke u Republici Hrvatskoj. Stoga je potrebno provesti još niz istraživanja o devijantnosti na radnom mjestu čiji rezultati bi se mogli komparirati i iskoristiti u kreiranju različitih mjera suzbijanja i sprječavanja devijantnog ponašanja zaposlenika.

Ključne riječi: *devijantnost na radnom mjestu, organizacijsko-kulturološki pristup, spremnost prijavljivanja devijantnih ponašanja*

THE WILLINGNESS OF EMPLOYEES IN PRIVATE SECTOR TO REGISTER DEVIANT BEHAVIOR AT THE WORKPLACE

Abstract

The willingness of employees to report deviant behavior at the workplace in this paper is analyzed as one of the four dimensions of organizational and cultural approach to deviant behaviors. The study was conducted on a sample of 70 employees of Bernarda d.o.o.which

[1] Zagrebački holding, Maksimirska 71, 10000 Zagreb, e-mail: dubravko.derk9@gmail.com
[2] Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Borongajska 83d, 10000 Zagreb, e-mail: prprovic.barbara@gmail.com
[3] Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Borongajska 83d, 10000 Zagreb, e-mail: nemec.nikolina2@gmail.com

produces furniture and mattresses. Data required for the survey was collected on the basis of the customized questionnaire about professional integrity seeking the opinion of employees of 10 different situations according to the original questionnaire which was created by Klockars and Kutnjak Ivković (1999). The results show that the company employees are willing to report deviant behaviors that are described in scenarios and that those cases in which company can have the greatest costs and long-term consequences are most likely to be reported by employees As usual for this kind of research, employees estimate that they are far more willing to report such behaviors than their colleagues in the workplace. The results of this research represent a scientific contribution to the sociology of work and sociology of deviant behavior in Croatia in view of the still lack of such research and empirical material based on which we could reliably discuss the seriousness of deviant behavior in the workplace and about tolerance and awareness of employees with such behavior. Also, the problem of deviant behavior spreads from the public to the private sector, which indicates a recognition of the seriousness of such behavior and the consequences to which it can lead. This study is limited by the fact that it was carried out only in one private company, and because of that the results can't be generalized to all private companies in Croatia. Therefore, it is necessary to conduct a number of studies and empirical research on deviance in the workplace and results of such studies could be compared and used in the creation of various measures which can help to control and prevent workplace violence.

Uvod

Devijantnost na radnom mjestu predstavlja ozbiljan problem u različitim kompanijama, tvrtkama i drugim radnim organizacijama. Ona je poznata već desetljećima, no kao relevantan društveni problem prepoznaje se tek polovicom dvadesetog stoljeća kada su se brojni znanstvenici počeli baviti tom temom te svoj istraživački rad usmjeravati upravo prema devijantnosti na radnom mjestu koja u mnogim segmentima utječe na život ljudi i samu organizaciju.

Devijantno ponašanje na radnom mjestu pokazuje se kao sve ozbiljniji problem koji uzrokuje štetu organizaciji i zaposlenicima, a u širem kontekstu proizvodi gospodarske deficite. Međutim, troškovi prouzročeni devijantnim ponašanjem na radnom mjestu ne moraju se isključivo odnositi na smanjenje produkcije i zarade u organizaciji, nego mogu indirektno utjecati na zaposlenike u smislu povećanja bolovanja, pada motivacije za rad, izdataka za medicinske troškove i sl. (Litzky, Eddleston i Kidder, 2006; Van Fleet i Griffin, 2006, prema: Bolton i Grawitch, 2011). Bennett i Robinson (2000) ističu da otprilike 70% zaposlenika sudjeluje u nekoj vrsti destruktivnog devijantnog ponašanja, dok Kondrasuk, Moore i Wang (2001) navode da više od dva milijuna ljudi godišnje postane žrtvom kriminala povezanog sa radnim mjestom i radom. Upravo ovakvi podaci ukazuju na važnost istraživanja devijantnosti na radnom mjestu i ozbiljnost činjenice da su takva istraživanja u Hrvatskoj neznatna.

Samo je nekolicina teoretičara naglasila važnost kulturalnih varijabli za razumijevanje devijantnog ponašanja na radnom mjestu (Simpson, Paternoster i Piquero, 1998) te izostaju istraživanja koja bi proučila utjecaj kulturalnih faktora na devijantno ponašanje zaposlenika. Do sada je provedeno nekoliko istraživanja o uzrocima devijantnog ponašanja na radnom mjestu, a ta istraživanja najviše su se usredotočila na destruktivne oblike devijantnog ponašanja kao što su krađa (Greenberg, 1993), agresija na radnom mjestu (Baron i Neuman, 1996) te neetično donošenje odluka (Trevino i Youngblood, 1990). Peterson (2002) navodi kako se prilikom takvih istraživanja etioloških čimbenika devijantnog ponašanja na radnom mjestu možemo fokusirati na dvije razine: individualnu razinu i osobnost zaposlenika ili organizacijske faktore. U radu ćemo koristiti definiciju devijantnosti na radnom mjestu kako su je iznijeli Bennett i Robinson (1995:556): Prema njima devijantno ponašanje na radnom mjestu je

dobrovoljno ponašanje koje krši značajne organizacijske norme i na taj način ugrožava dobrobit organizacije, njezinih članova ili oboje. To znači da pozitivna radna klima doprinosi kolaboraciji zaposlenika i ima pozitivne učinke na samu organizaciju, dok s druge strane nepoticajna radna klima šteti organizaciji i međuljudskim odnosima. Ponašanje u organizacijama regulirano je kodeksom ponašanja i pravilima za koja se očekuje da će ih svi poštovati te se osigurava pozitivno radno ozračje. No, ukoliko se pravila krše i javi se neki neposluh vrlo je vjerojatno da će se pojaviti devijantni oblici ponašanja koji će izazvati dugoročne i teške posljedice.

Vardi i Wiener (1992) objašnjavaju kako u snažnoj kulturi u kojoj su vrijednosti i norme usmjerene prema devijaciji, nedolično ponašanje na radnom mjestu postaje normativno ponašanje i na dulje staze može ugroziti postojanje organizacije. Upravo takve norme i vrijednosti koje nameću pravila dobrog ili lošeg ponašanja postaju dijeljeni vodič ponašanja. Ukoliko neka organizacija ima slabu organizacijsku kulturu, vrijednosti, ciljevi i svrha cjelokupne organizacije nisu jasni niti razumljivi te stoga nerijetko rezultiraju pojavom različitih supkultura (Trice i Beyer, 1993) na čije se norme pojedinac najviše oslanja. Organizacijsku kulturu, kao koncept kojem se pridaje sve više pažnje, definirao je Edgar H. Schein (1992) tvrdeći kako organizacijska kultura predstavlja obrazac temeljnih pretpostavki koje neka grupa zaposlenika dijeli, a koje je stekla prilikom rješavanja problema vanjske adaptacije i unutarnje integracije. Takav obrazac pokazao se uspješnim u rješavanju problema te ga stoga uče nove generacije zaposlenika, odnosno članova neke organizacije i usvajaju ga kao normu.

Nakon što neka osoba postane žrtva, ona se na razne načine suočava s vlastitom viktimizacijom. Tolsma, Blaauw, Grotenhuis (2011) opisuju kako žrtve mogu pokušati smanjiti stres i nemir nakon viktimizacije tako što nastoje smanjiti mogućnosti buduće viktimizacije ili pak povratiti izgubljene materijalne vrijednosti. Stoga ovi autori navode kako se žrtve lako mogu krenuti orijentirati u dva smjera: mogu započeti osobne pregovore s počiniteljem ili se okrenuti kriminalnom ponašanju te čestoj osveti. No, legalan način za rješavanje ovakvih situacija je upravo prijavljivanje nadležnim institucijama, odnosno policiji.

S obzirom da devijantna ponašanja, a naročito ona kriminalna, ostavljaju mnoge negativne posljedice na društvo u cjelini, potrebna je kontrola navedenih djela. Goudriaan (2006) objašnjava kako je taj zadatak jedan od primarnih zadataka svake vlade i pravosudnog sustava pa upravo iz tog razloga odluka žrtve na prijavu viktimizacije policiji čini temeljni izvor informacija za samu policiju. Samo prijavljivanje devijantnog, odnosno kriminalnog ponašanja definira se kao obavještavanje policije o kriminalnom događaju koji se dogodio (Goudriaan, 2006). Ipak, mnoge žrtve kaznenih djela odluče se ne prijaviti vlastitu viktimizaciju što dovodi do znatnih tamnih brojki kriminaliteta te na taj način stvara okolinu koja prividno dopušta i potiče devijantno ponašanje. Kriminološka istraživanja o spremnosti žrtve da prijavi vlastitu viktimizaciju započela su sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća kada su uglavnom nastajali anketni upitnici o viktimizaciji kao što je bio *National Crime Survey* u SAD (Biderman i Lynch, 1991). Goudriaan (2006) navodi kako postotak kriminalnih djela koja su prijavljena policiji varira ovisno o tipu kriminalnog djela i njegovim posljedicama, a da su se u istraživanjima o čimbenicima (ne)prijavljivanja viktimizacije koristili ekonomski, psihološki i sociološki model. Isti autor objašnjava da se klasifikacija temelji na razini agregacije prema kojoj je teorija usmjerena i na vrste procesa, odnosno mehanizama, za koje se pretpostavlja da su relevantni za izvješćivanje.

O tome kako odluka o prijavljivanju viktimizacije reflektira racionalnu kalkulaciju odstrane žrtve pisao je Skogan (1984) dok je Garoupa (2001) razvio ekonomski model koji eksplicitno pretpostavlja da su žrtve racionalna bića koja prilikom donošenja odluke o prijavljivanju nekog

kriminalnog djela razmišljaju o troškovima i profitu kojeg će dobiti iz takve odluke. Goudriaan (2005) stoga zaključuje kako je percepcija ozbiljnosti nekog djela povezana s iznosom financijskog gubitka i/ili težinom fizičke ozljede. Prema ovom modelu žrtve neće podnijeti prijavu ukoliko su očekivani troškovi prijavljivanja viši od očekivanih beneficija i obrnuto. Ovakav model odnosi se na objašnjenje spremnosti prijavljivanja devijantnih ponašanja na mikro razini jer se fokusira najviše na karakteristike kaznenog djela te ne uključuje utjecaje iz socijalne okoline.

Slijedeći model naziva se psihološkim ili kognitivnim te pretpostavlja da u procesu donošenja odluke o prijavi devijantnih ponašanja sudjeluju i dodatni faktori kao što je, na primjer, socijalna mreža žrtve (Goudriaan, 2005). Istraživači koji se koriste navedenim modelom također pretpostavljaju da žrtva kalkulira između troškova i beneficija, međutim imaju na umu kako su žrtve ponekad previše emotivne ili preplašene pa ne mogu donijeti takvu odluku. Ruback, Greenberg i Westcott (1984) opisuju da postoje tri stupnja iskustva kroz koje žrtva prolazi nakon viktimizacije. Prvi stupanj odnosi se na etiketiranje samih sebe kao žrtve, u drugome stupnju određuje ozbiljnost kriminalnog djela, dok se treći stupanj odnosi na odlučivanje o tome hoće li tražiti pomoć od policije, tražiti neko privatno rješenje ili pak neće po tom pitanju učiniti apsolutno ništa. Pretpostavlja se da je prilikom donošenja odluke cilj žrtve smanjiti stres i negativne učinke viktimizacije (Goudriaan, 2005).

Prethodna dva modela odnose se na mikro razinu proučavanja spremnosti prijavljivanja devijantnih ponašanja, no sociološki model je upravo suprotno – pretpostavlja da je kažnjivo djelo koje je prijavljeno policiji funkcija socijalne strukture unutar društva u kojem žrtva i počinitelj žive (Black, 1976). Ménard (2003) je bila jedna od prvih autora koji su naglašavali kako žrtve, kao i sva ljudska bića, žive u različitim društvenim kontekstima kao što su društvene mreže, organizacije, ili zajednice, što utječe na njihovo odlučivanje o izvještavanju policije o kaznenom djelu koje se dogodilo. Goudriaan (2005) opisuje kako je najutjecajnija knjiga u sociologiji prava upravo knjiga *The Behavior of Law* koju je 1976. godine napisao Black, a u kojoj je definirao zakon kao oblik državne socijalne kontrole. Pritom Black (1976) navodi da postoji pet socijalnih struktura koje predviđaju varijacije u ponašanju zakona: socijalna stratifikacija, morfologija, kultura, organizacija i socijalna kontrola.

Razni znanstvenici u području društvenih znanosti naglasili su potrebu da se uključe različite razine agregacije kako bi bolje razumjeli ljudsko ponašanje, uključujući i kriminalna ponašanja jer se pretpostavlja kako se odluke ne donose u vakuumu, već su dio dinamične interakcije sa socijalnom okolinom u koju su integrirani donositelji odluka (Nee i Ingram, 1985). Jedna od rijetkih autora koji su se koristili integriranim okvirom bila je Kim S. Ménard (2003) čiji socijalno-ekološki okvir integrira rane teorije o prijavljivanju devijantnih ponašanja te se fokusira na različite tipove procesa donošenja odluka i višestruke razine agregacije.

Dva temeljna pristupa korupciji i drugom neprihvatljivom ponašanju u službama sigurnosti u kojima su se najprije razvili, pa tako i u svim drugim profesionalnim okruženjima, bitno se razlikuju s obzirom na krajnji cilj koji postavljaju – viziju profesionalnog integriteta. Administrativno-individualni pristup definira organizaciju s visokim stupnjem profesionalnog integriteta kao organizaciju koja se riješila svih moralno deficijentnih pojedinaca i koja ulaže znatne napore u prevenciju ulaska takvih osoba u sustav. S druge strane, organizacijsko kulturološki pristup kao organizaciju koju karakterizira visoka razina profesionalnog integriteta definira onu koja je razvila profesionalnu kulturu netolerantnu prema neprihvatljivom ponašanju. (Klockars, Kutnjak Ivković i Haberfeld, 2007)

Sukladno prethodno opisanom stanju devijantnosti na radnom mjestu i nedostatku istraživanja tog fenomena u ovom radu nastoji se analizirati spremnost zaposlenika privatne tvrtke na

prijavljivanje devijantnih ponašanja na radnom mjestu kao jednu od četiri dimenzije organizacijsko-kulturološkog pristupa devijantnim ponašanjima.

Metodologija rada

Glavni cilj rada je analizirati spremnost zaposlenika privatne tvrtke na prijavljivanje devijantnih ponašanja na radnom mjestu kao jednu od četiri dimenzije organizacijsko-kulturološkog pristupa devijantnim ponašanjima. Ovdje polazimo od nulte hipoteze kako većina zaposlenika nije spremna prijaviti devijantno ponašanje na radnom mjestu.

Istraživanje je provedeno na uzorku od 92 zaposlenika međimurske tvrtke „Bernarda d.o.o." koja se bavi proizvodnjom i trgovinom namještaja i madraca. Zbog ciljeva istraživanja iz analize će biti isključeno 5 ispitanika jer upitnik po kojem je provedeno istraživanje zbog relevantnosti i točnosti dobivenih podataka zahtijeva iskrenost odgovora od ispitanika te oni nisu zadovoljili taj kriterij, odnosno nisu iskreno odgovorili na pitanja. Evaluacija je provedena tijekom srpnja 2016. godine. Deskriptivna analiza uzorka pokazuje kako je najveći broj ispitanika (63%) u dobi između 30 i 49 godina. S obzirom na spol udio muškaraca i žena koji su sudjelovali u istraživanju je podjednak – 53,3% žena i 46,7% muškaraca. Više od polovice ispitanika (68,5%) završilo je srednju školu, 13% osnovnu školu, a 8,7% ispitanika ima završen sveučilišni stupanj obrazovanja. Također, najviše ispitanika je izjavilo da su u tvrtki zaposleni od 6 do 10 godina ili manje te je vrlo malo (2,2%) onih koji su zaposleni od 16 do 20 godina, dok zaposlenika koji je zaposlen u tvrtki više od 20 godina nema jer je tvrtka osnovana 1998. godine. S obzirom na položaj u tvrtki i status, 90% ispitanika nisu rukovoditelji, dok se samo 10% izjasnilo da obnašaju funkciju rukovoditelja.

U istraživanju je korišten prilagođeni anketni upitnik o profesionalnom integritetu u kojem se traži mišljenje zaposlenika o 10 različitih situacija. Izvorni upitnik kreirali su Klockars i Kutnjak Ivković (1999) te su pomoću 11 hipotetičkih situacija nastojali ispitati policijski integritet. Navedeni upitnik prilagođen je ispitivanju profesionalnog integriteta prilagodbom promatranih situacija tvrtki u kojoj se istraživanje provodi. Situacije opisuju devijantna ponašanja na radnom mjestu različita po stupnju individualne i društvene opasnosti. Za svaki od deset slučajeva postavljeno je sedam pitanja o ozbiljnosti situacije, o vrstama sankcija koje bi trebale uslijediti i vjerojatnosti da takva ponašanja budu prijavljena. Korištena je Likertova ljestvica od 1 do 5 na kojoj ispitanici procjenjuju stupanj društvene opasnosti svakog opisanog devijantnog ponašanja na radnom mjestu te kako njihovi radni kolege percipiraju razinu društvene opasnosti tih istih ponašanja.

Upitnik je koncipiran na temelju organizacijsko-kulturološkog pristupa koji omogućava postavljanje pitanja o činjenicama i stavovima glede neprimjerenih ponašanja zaposlenika. Naime, ovaj pristup dopušta da se u svrhu istraživanja mišljenja o neprihvatljivim ponašanjima zaposlenicima neke tvrtke postavljaju neutralna pitanja o njihovom poznavanju propisa vezanih uz neprihvatljiva ponašanja, kao i o njihovim procjenama ozbiljnosti, odnosno težine pojedinih oblika neprihvatljivog ponašanja na radnom mjestu, o njihovim stavovima prema zapriječenim i stvarnim sankcijama za takva ponašanja te o njihovim procjenama spremnosti kolega da prijavljuju takva ponašanja. Tako koncipirana pitanja ispitanici ne doživljavaju kao prijetnju da će „odati" nešto što ne smiju, odnosno što bi za njih moglo predstavljati neku vrstu ugroze na radnom mjestu, a što je redovita pojava kod istraživanja u kojima se ispitanike direktno pita za njihova neposredna saznanja o devijantnim ponašanjima u njihovom radnom okruženju.

Rezultati istraživanja

Tablica 1: U tvrtki se zaposlio novi zaposlenik koji treba naučiti kako raditi na strojevima, no kolega koji ga uči mu ne želi pomoći te ga stalno omalovažava i podcjenjuje.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	**N**	6	4	24	18	45
	%	6,2%	4,1%	24,7%	18,6%	46,4%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	**N**	23	19	30	9	15
	%	24%	19,8%	31,3%	9,4%	15,6%

Iz podataka prikazanih u Tablici 1. može se vidjeti kako je 46,4% ispitanika spremno prijaviti kolegu koji ne uči novog zaposlenika te ga omalovažava i podcjenjuje. Oko 10% ispitanika takvo ponašanje apsolutno ili uglavnom ne bi prijavili. Nadalje, ispitano je i mišljenje ispitanika o tome bi li većina zaposlenika u tvrtki bila spremna prijaviti kolegu u opisanoj situaciji te podaci pokazuju kako 31,3% ispitanika nije sigurno što bi njihovi kolege učinili, no više ispitanika (24%) izjasnilo se da smatraju kako većina zaposlenika ne bi prijavila opisano ponašanje, dok je samo 15,6% ispitanika apsolutno sigurno da bi njihovi kolege prijavili to nadređenoj osobi.

Tablica 2: Zaposlenik saznaje da njegov kolega krade materijal (pr. drvo, tekstilni materijal i sl.) i odluči ga ne prijaviti nadređenom. Na kraju se ispostavilo da je taj radnik ukrao materijal u vrijednosti do pet tisuća kuna. OCIJENITE PONAŠANJE ZAPOSLENIKA KOJI JE KRAO.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	3	2	11	16	64
	%	3,1%	2,1%	11,5%	16,7%	66,7%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	12	15	35	16	18
	%	12,5%	15,6%	36,5%	16,7%	18,8%

Većina ispitanika (66,7%) spremna je prijaviti kolegu koji je ukrao materijal, dok ukupno 5,2% ispitanika takvo ponašanje kolege ne bi prijavilo, a što je vidljivo iz podataka u Tablici 2. Nadalje, 11,5% ispitanika je i nije spremno prijaviti kolegu koji krade materijal. Kada je riječ o procjeni prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika, 18,8% ispitanika apsolutno je sigurno u to da bi većina zaposlenika prijavila kolegu, 16,7% njih je uglavnom u to sigurno, a 36,5% ne može procijeniti.

Tablica 3: Zaposlenici znaju da politika posla i pravila zabranjuju zlouporabu alkohola na radnom mjestu i tijekom radnog vremena. Nekolicina zaposlenika ignorira to pravilo te konzumira alkohol unatoč poznatim i mogućim posljedicama (pr. povrede nastale od rada na stroju i sl., ugrožavanje drugih kolega i sl.)

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	5	7	14	23	47
	%	5,2%	7,3%	14,6%	24%	49%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	14	17	26	20	19
	%	14,6%	17,7%	27,1%	20,8%	19,8%

Kada promotrimo podatke iz Tablice 3. možemo uočiti kako je 49% ispitanika apsolutno spremno prijaviti zloupotrebu alkohola na radnom mjestu, 24% njih uglavnom je spremno prijaviti, dok 14,6% ispitanika nije sigurno bi li prijavili takvo nedozvoljeno ponašanje. Također, 5,2% ispitanika apsolutno je sigurno da ne bi prijavili kolege koji na radnom mjestu zloupotrebljavaju alkoholna pića, a 7,3% njih je u to uglavnom sigurno. Kod procjene spremnosti prijave zloupotrebe alkohola za većinu zaposlenika, ukupno 40,6% ispitanika je spremno prijaviti kolege, dok ukupno 32,3% njih to nije spremno učiniti.

Tablica 4: Pušenje je strogo zabranjeno u blizini radnog mjesta zbog mogućnosti zapaljenja pogona, no zaposlenici često puše u blizini svog radnog mjesta i pritom se vješto skrivaju da ih ne vide nadređeni.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	5	4	18	20	49
	%	5,2%	4,2%	18,8%	20,8%	51%
Procjena prijave devijantnih	N	11	10	33	22	20

ponašanja za većinu zaposlenika	%	11,5%	10,4%	34,4%	22,9%	20,8%

Podaci prikazani u Tablici 4. prikazuju kako je 51% ispitanika apsolutno spremno prijaviti zaposlenika koji puši u blizini radnog mjesta, dok je 20,8% ispitanika uglavnom spremno to učiniti. Ukupno 9,4% ispitanika ne bi prijavilo takvo nedozvoljeno ponašanje, dok 18,8% ispitanika nije sigurno što bi učinilo po tom pitanju. S druge strane, nešto manje od polovice ispitanika smatra da bi većina zaposlenika tvrtke prijavila zaposlenika koji puši u blizini radnog mjesta, dok 21,9% ispitanika smatra da većina zaposlenika opisano ponašanje ne bi prijavila.

Tablica 5: Zaposlenik koristi službeni automobil za privatne svrhe i to otkrije njegov nadređeni. Nadređeni mu govori da ga neće prijaviti ukoliko obavi nekoliko poslova za njega. OCIJENITE PONAŠANJE NADREĐENOG.

Pitanje		**Apsolutno ne**	**Uglavnom ne**	**Niti da niti ne**	**Uglavnom da**	**Apsolutno da**
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	5	8	23	21	40
	%	5,2%	8,2%	23,7%	21,6%	41,2%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	11	14	34	22	15
	%	11,5%	14,6%	35,4%	22,9%	15,6%

Podaci iz Tablice 5. prikazuju kako je većina zaposlenika (ukupno 62,8%) spremna prijaviti nadređenog zbog neprijavljivanja zaposlenika koji službeni automobil koristi u privatne svrhe, dok 13,4% ispitanika takvo ponašanje ne bi prijavilo. Visok postotak ispitanika (23,7%) ne može se odlučiti bi li prijavili nadređenog ili ne. Prilikom procjene prijave za većinu zaposlenika, najveći postotak ispitanika (35,4%) također nije sigurno što bi njihovi kolege učinili da se nađu pred istom dilemom, 11,5% ispitanika smatra da većina zaposlenika ne bi prijavila nadređenog, dok s druge strane 15,6% njih smatra da većina kolega ipak bi prijavila nedozvoljeno ponašanje.

Tablica 6: Iako su pauze točno vremenski određene, zaposlenici to ne poštuju i uzimaju si pauze potajice. Drugi kolege koji to vide ne prijavljuju. OCIJENITE PONAŠANJE KOLEGA.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	10	11	25	14	36
	%	10,4%	11,5%	26%	14,6%	37,5%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	17	21	32	11	16
	%	17,5%	21,6%	33%	11,3%	16,5%

Rezultati prikazani u Tablici 6. pokazuju kako zaposlenici percipiraju kolege koji si potajice uzimaju pauze iako su one vremensko točno određene. Prema tome, 37,5% ispitanika spremno je prijaviti kolege koji potajice uzimaju pauze, dok ih 10,4% ne bi prijavilo. 26% zaposlenika je neodlučno te bi oni s jedne strane prijavili kolegu, a s druge ne. Nešto više od 10% ispitanika uglavnom ne bi prijavilo, do 14,6% uglavnom bi prijavilo neprimjereno ponašanje kada si zaposlenici potajice uzimaju pauze. Kod procjene za većinu zaposlenika rezultati su nešto drugačiji. Zaposlenici smatraju da njihovi kolege ne bi baš prijavili kolege, odnosno 16,5% bi ih prijavilo, dok 17,5% ne bi prijavilo kolege koji uzimaju pauzu potajice. Nadalje, zaposlenici procjenjuju da najveći broj zaposlenika (33%) bi bilo neodlučno u prijavi neprimjerenog ponašanja. Percepcija zaposlenika za druge kolege pokazuje nam da 21,6% uglavnom ne bi prijavilo, dok 11,3% zaposlenika uglavnom bi prijavilo kolege koji uzimaju pauze potajice.

Tablica 7: Radnik potajice krade materijal iz tvrtke kako bi ga mogao preprodavati, no jednom ga otkrije njegov nadređeni. Nadređeni je odlučio ne intervenirati i ne prijaviti radnika ukoliko mu on daje 20% svoje zarade od ukradenog materijala koji proda. OCIJENITE PONAŠANJE NADREĐENOG.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	3	1	10	16	66
	%	3,1%	1%	10,4%	16,7%	68,8%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	5	7	24	33	26
	%	5,3%	7,4%	25,3%	34,7%	27,4%

Iz tablice 7. vidljivo je kako se razlikuju vlastite percepcije zaposlenika od percepcija za većinu zaposlenika u pogledu koruptivnog ponašanja na radnom mjestu. Rezultati pokazuju da bi više od polovice zaposlenika, njih 68,8% prijavilo nadređenog koji traži 20% od zarade preprodanog materijala kako ne bi prijavio zaposlenika koji krade. Kod procjene za većinu zaposlenika situacija je znatno drugačija. Ispitanici procjenjuju da bi samo 27,4% zaposlenika prijavilo kolegu koji krade materijal i preprodaje ga. 3,1% zaposlenika ne bi prijavilo navedeno devijantno ponašanje, dok zaposlenici procjenjuju da 5,3% njihovih kolega ne bi prijavili krađu na radnom mjestu. Zaposlenici procjenjuju da bi 34,7% kolega uglavnom prijavilo devijantno ponašanje krađe i korupcije, a 7,4% ne bi. Kod vlastite percepcije, 1% zaposlenika uglavnom ne bi prijavilo kolegu i nadređenog koji kradu i preprodaju materijal, dok 16,7% uglavnom bi.

Tablica 8: Stručnjak koji je zadužen za nabavu materijala odluči nabaviti materijal koji je lošiji nauštrb samoj tvrtki, no uzimajući lošiji materijal od neke tvrtke on dobiva proviziju 5%. Također, taj materijal nije dobar za obradu pa izaziva česte kvarove na strojevima što uzrokuje dodatni trošak za firmu. Stručnjak je svjestan svega navedenoga.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	3	3	12	17	61
	%	3,1%	3,1%	12,5%	17,7%	63,5%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	6	12	24	24	28
	%	6,4%	12,8%	25,5%	25,5%	29,8%

Tablica 8. prikazuje koliko su ispitanici spremni prijaviti stručnjaka koji nabavlja lošiji materijal nauštrb tvrtki zbog provizije 5%. iz tablice je razvidno da su zaposlenici spremni prijaviti kolegu za navedeno ponašanje u znatnijoj mjeri, nego bi to učinili drugi zaposlenici. Prema tome, 63,5% ispitanika apsolutno bi prijavilo stručnjaka koji nabavlja lošiji materijal jer za to dobiva proviziju od tvrtke 5%, dok smatraju da bi to učinilo samo 29,8% drugih zaposlenika. 17,7% ispitanika uglavnom bi prijavilo opisano devijantno ponašanje, dok 3,1% uglavnom ne bi. U ovom scenariju, 12,5% ispitanika je neodlučno bi li prijavili ili ne. Također, 3,1% ispitanika apsolutno ne bi prijavili stručnjaka koji nabavlja lošiji materijal nauštrb tvrtke, unatoč tome što za to dobiva proviziju 5%. Kod procjene za većinu zaposlenika, zaposlenici smatraju da 25,5% ispitanika uglavnom bi prijavilo stručnjaka, a za isti toliki postotak kolege procjenjuju da bi drugi bili neodlučni.

Tablica 9: Zaposlenik koji je zadužen za prodaju radi za interese konkurencije, odnosno posluje na način koji odgovara konkurenciji iako zna da to znači štetu po vlastitu tvrtku, odnosno tvrtka zbog toga gubi klijente i kupce.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	1	4	12	14	66
	%	1%	4,1%	12,4%	14,4%	68%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	3	9	28	26	30
	%	3,1%	9,4%	29,2%	27,1%	31,3%

Iz Tablice 9. razvidno je da bi 68% ispitanika prijavilo kolegu koji radi za interese konkurencije, dok samo je 1% ispitanika to apsolutno ne bi uradio. U ovom scenariju 12,4% ispitanika je neodlučno u procjeni te bi i ne bi prijavili kolegu koji radi za interese konkurencije. Također, više ispitanika (14,4%) uglavnom bi prijavilo neprimjereno ponašanje kolege, dok 4,1% uglavnom ne bi.
Kod procjene za većinu zaposlenika, ispitanici procjenjuju kako bi 31,3% drugih prijavilo kolegu koji radi za interese konkurencije, dok 3,1% ispitanika apsolutno ne bi prijavilo kolegu. Ispitanici procjenjuju da bi oko 30% drugih zaposlenika bilo u dilemu u vezi prijave kolege koji radi za interese konkurencije.

Tablica 10: Zaposlenik je napravio veliku pogrešku na poslu koja je uzrokovala veliku novčanu štetu. Njegov nadređeni, nakon tog incidenta, odnosi se prema njemu s malo poštovanja i smatra ga nesposobnim. Kasnije se saznaje da je taj zaposlenik imao ozbiljne privatne probleme koje je uspio riješiti i nakon toga više nikad nije pogriješio. Dapače, uvijek je savjesno i odgovorno obavljao svoj posao. OCIJENITE PONAŠANJE NADREĐENOG.

Pitanje		Apsolutno ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	Apsolutno da
Spremnost zaposlenika da prijave devijantno ponašanje na radnom mjestu	N	7	11	29	14	32
	%	7,5%	11,8%	31,2%	25,1%	34,4%
Procjena prijave devijantnih ponašanja za većinu zaposlenika	N	10	18	38	8	19
	%	10,8%	19,4%	40,9%	8,6%	20,4%

Promatramo li Tablicu 10. koja prikazuje rezultate za neuljudno ponašanje prema zaposleniku vidimo da bi 34,4% ispitanika prijavilo takvo ponašanje, dok 7,5% apsolutno ne bi. 31,2% ispitanika neodlučno je bi li prijavili neuljudno ponašanje nadređenog ili ne. Oko 25% ispitanika procjenjuje da uglavnom bi prijavili dok 11,8% su suprotnog mišljenje te uglavnom ne bi prijavili neuljudno ponašanje.
Kod procjene za većinu zaposlenika, 20,4% zaposlenika bi prijavilo neuljudno ponašanje, dok upola manje (10,8%) apsolutno ne bi prijavili kolegu. Zaposlenici smatraju da bi u ovom scenariju 40,9% kolega zaposlenika bilo neodlučno.

Rasprava i zaključak

Devijantnosti na radnom mjestu predaje se sve veća pažnja u okviru znanstvenih istraživanja te sam fenomen zahtijeva znanstveni angažman u polju detekcije generatora takvog ponašanja te prevencije i upoznavanja organizacija i drugih sektora društva o njegovom postojanju. Mnogi autori (Fisher, 2002; Robinson i Benneth, 1995; Peterson, 2002, Galperin i Burke, 2006, Akinbode 2009, prema: Fagbohungbe, 2012) naglasili su važnost znanstvenih istraživanja devijantnog i neprimjerenog ponašanja na radnom mjestu zbog toga što ono uzrokuje ogromne ekonomske i socijalne troškove. Stoga zaključujemo kako prevalencija devijantnosti na radnom mjestu i organizacijski troškovi koji se javljaju usred prisutnosti navedenog problema zahtijevaju specifičan, sustavan i teorijski fokusiran pristup takvom ponašanju. Međutim, relativno je malo empirijskih istraživanja koja se direktno bave devijantnim ponašanjima na radnom mjestu (Vardi i Wiener, 1996) dok je položaj zaposlenika uglavnom zanemaren (Fagbohungbe, 2012).
Prateći cilj ovog rada da se analizira spremnost zaposlenika privatne tvrtke na prijavljivanje devijantnih ponašanja na radnom mjestu kao jednu od četiri dimenzije organizacijsko-kulturološkog pristupa devijantnim ponašanjima, pošli smo od hipoteze kako većina zaposlenika nije spremna prijaviti devijantno ponašanje na radnom mjestu. Istraživanje je provedeno na uzorku od 92 zaposlenika međimurske tvrtke „Bernarda d.o.o.“ temeljem upitnika rađenog po uzoru na upitnik koji je utemeljen na organizacijskom modelu profesionalnog integriteta te je do sada bio primjenjivan u policiji (Klockars i Kutnjak Ivković, 1999).
Rezultati pokazuju kako su zaposlenici tvrtke spremni prijaviti devijantna ponašanja koja su opisana u scenarijima te su one slučajeve u kojima tvrtka može imati najveće troškove i dugoročne posljedice zaposlenici ujedno i najviše spremni prijavljivati. Kao što je i uobičajeno za ovakva istraživanja, zaposlenici procjenjuju kako su oni daleko spremniji prijaviti takva ponašanja nego njihovi kolege na radnom mjestu. Dobiveni rezultati upućuju na zaključak da je tvrtka„Bernarda d.o.o.“organizacija koja je uspjela stvoriti organizacijsku kulturu netolerantnu prema devijantnim ponašanjima te ih karakterizira visoka razina profesionalnog integriteta.
Analiza spremnosti zaposlenika na prijavljivanje devijantnih ponašanja na radnom mjestu unutar tvrtke Bernarda d.o.o. pokazala je rezultate koji mogu pridonijeti razvoju nekih internih politika koje će koristiti postojeće potencijale i razviti nove u smjeru dobrobiti zaposlenika kao pojedinaca i tvrtke u cjelini, a time mogu pridonijeti i poslovanju tvrtke. Osim za tvrtku, rezultati dobiveni ovim istraživanjem relevantni su i s aspekta znanstvenog proučavanja devijantnosti na radnim mjestu, jer u Hrvatskoj nedostaje takvih studija.
Prezentirani rezultati ovog rada imaju praktične implikacije. Naime, temeljem dobivenih podataka moguće je sagledati razinu tolerancije zaposlenika na pojavu različitih oblika devijantnosti na radnom mjestu, a to ujedno čini otpornost ukupne tvrtke na rizike i posljedice takvih negativnih i neželjenih ponašanja. Uvidom u rezultate tvrtka dobiva spoznaju o tome da su njihovi zaposlenici spremni prijaviti devijantna ponašanja i da ih ne toleriraju što joj stvara

određenu kompetenciju u odnosu na druge tvrtke koje nedovoljno obraćaju pozornost na prisutnost devijantnog ponašanja među zaposlenicima ili prema tvrtki od strane zaposlenika. Drugim riječima, osmišljavanjem i implementacijom određenih mjera na temelju rezultata ovoga istraživanja, tvrtka može podići razinu konkurentnosti.
Dakako, ovo istraživanje je limitirano činjenicom da se provodilo samo u jednoj privatnoj tvrtki te se rezultati ne mogu generalizirati na sve privatne tvrtke u Republici Hrvatskoj. Stoga je potrebno provesti još čitav niz istraživanja o devijantnosti na radnom mjestu čiji rezultati bi se mogli komparirati i iskoristiti u kreiranju različitih mjera suzbijanja i sprječavanja devijantnog ponašanja zaposlenika.

Literatura

1. Baron, R. A., Neuman, J. H. (1996.) Workplace violence and workplace aggression: Evidence on their relative frequency and potential causes, *Aggressive behavior*, 22: 161-173.
2. Bennett, R.J., Robinson, S.L. (1995) A Tipology of Deviant Workplace Behaviors: A Multidimensional Scaling Study. *The Academy of Menagement Journal*, 38(2): 555-572
3. Bennet, R. J., Robinson, S. L. (2000) The development of a measure of workplace Deviance.*Journal of Applied Psychology*, 85: 349-360.
4. Biderman, A. D., Lynch, J. P. (1991) *Understanding Crime Incidence Statistics: Why the UCR Diverges from the NCS?*, New York: Springer-Verlag.
5. Bolton, L.M., Grawitch, M.J. (2011) When good employees go bad: how organizations may be facilitating workplace deviance, Organizational Health Initiative, St. Louis, *Millenials*
6. Garoupa, N. (2001) Optimal law enforcement when victims are rational players,*Economics of Governance*, 2(3): 231–242.
7. Goudriaan, H. (2005) *Reporting crime: Effects of Social Context on the Decision of Victims to Notify the Police.* Veenendaal: Universal Press.
8. Greenberg, J. (1993.) Stealing in the nature of justice: Informational and interpersonal moderators of theft reactions to underpayment inequity, *Organizational Behavior and Decision Processes*, 54: 81-103.
9. Klockars, C. B., Kutnjak Ivković, S. (1999) The measurement of police delinquency. U: W. Laufer, F. Adler (ur.) *The criminology of criminal law. Advances in criminological theory*, New Brunswick: Transaction Publishers, 8: 87–106.
10. Klockars, C. B., Kutnjak Ivković, S., Haberfeld, M. R. (2007) *Enhancing Police Integrity*, New York: Spring
11. Kondrasuk, J. N., Moore, H. L., Wang, H. (2001) Negligent hiring: The emerging contributor to workplace violence in the public sector.*Public Personnel Management*, 30: 185-195.
12. Ménard, K. S. (2003.) *Sexual victimization reporting: The effects of individual and county factors on victims' decision to report to the police*. Pennsylvania: College of the Liberal Arts, The Pennsylvania State University.

13. Nee, V., Ingram, P. (1998.) Embeddedness and beyond: Institutions, exchange, and social structure, u: M. C. Brinton, V. Nee (ur.) *The new institutions in sociology*, New York: Russell Sage Foundation, 19-45.
14. Garoupa, N. (2001) Optimal law enforcement when victims are rational players, *Economics of Governance*, 2(3): 231–242.
15. Ruback, R. B., Greenberg, M. S., Westcott, D. R. (1984) Social influence andcrime-victim decision making, *Journal of Social Issues*, 40(1): 51-76.
16. Simpson, S. S., Paternoster, R., Piquero, N. L. (1998.) Exploring the micro-acro link in corporate crime research, *Research in the Sociology of Organizations*, 15: 35-68.
17. Schein, E. H. (1992) *Organizational Culture and Leadership*. 2. izdanje, San Francisco: Jossey-Bass.
18. Skogan, W. G. (1984) Reporting crimes to the police: the status of world research, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 21: 113–137.
19. Tolsma, J., Blaauw, J., Grotenhuis, M. (2011) When do people report crime to the police? Results from a factorial survey design in the Netherlands in 2010, *Journal of Experimental Criminology*, 8: 117-134.
20. Trevino, L. K., Youngblood, S. (1990.) Bad apples in bed barrels: A causal analysis of ethical decision-making behavior, *Journal of Applied Psychology*, 75: 358-375
21. Trice, H. M., Beyer, J. M. (1993) *The Cultures of Work Organizations* , The Cultures of Work Organizations, NJ: Prentice Hall.
22. Vardi, Y., Wiener, Y. (1992) *Organizational MisBehavior (OMB): A Colective Normative Model*, A paper presented at the Academy of Management Meetings, Miami, Florida.

Pregledni rad UDK 347.9:342.5(470)

UDC 347.9
BBC 67.71

ACTUAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT JUDICIAL AUTHORITIES IN THE RUSSIAN FEDERATION:

Kalinin Vladimir Nikolaevich
PhD, Assistant Professor,
Head of the Chair of civil law disciplines
Institute of jurisprudence and management
of all-Russian police Association,
Tula, Russia
vladimirnk@ yandex.ru

Abstract
The article describes a number of theoretical and practical issues concerning the Organization and functioning of the judicial machinery of State authorities of the Russian Federation. the complexity and diversity of problems arising in the development process of constitutional and legal underpinnings of the judicial power. at present the most pressing task is to develop a unified direction of judicial reform and the concept of improving the legislative framework of the judiciary in Russia.
Key words: *the judiciary, judicial reform, the status of judges, judicial system*

Judicial power in Russia has strong constitutional foundation. The Constitution of the Russian Federation, adopted December 12, 1993 year, stipulates that the State power in the Russian Federation is based on the principle of the separation of legislative, Executive and judicial. Bodies of legislative, Executive and judicial powers are independent (article 10). The seventh chapter of the Constitution of the Russian Federation, devoted to the judiciary, contains the regulatory framework for the General principles of organization and activity of the judiciary and the justice system (arts. 118-124). In addition, the Constitution of the Russian Federation establishes the basis status of higher courts of the Russian Federation (art. 125-128). Constitutional recognition of the situation of the judiciary in Russia allows it to act independently in relation to other State and municipal authorities and independently carry out enforcement and regulatory functions in the interests of the entire society.

The Constitution of the Russian Federation received a relatively complete regulation of the status of judges and the basic principles for the implementation of the judiciary and the justice system. Meanwhile, the constitutional institutionalization of judiciary covers its place and role in the system of separation of powers, the interaction with the other branches of Government and State authorities, the federal aspect of the judicial branch. This should include an organizational Division of the unified court system on a relatively autonomous branches of the judiciary, these specialized judicial subsystems.

So far remains unresolved some important theoretical issues pertaining to the situation of the judiciary in the State machinery and the system of law enforcement in Russia, its essential characteristics and principles of implementation. Discussion is the question of the nature and character of running the judiciary functions, which, in the opinion of the author, and cannot be reduced only to the administration of Justice or be deemed to be derived from it.

Organization of the judiciary in federal countries has its own peculiarities in terms of availability of the unified judicial system of a State two subsystems: Federal courts and the

courts of the Federation subjects. Meanwhile, you can argue about the apparent imbalance in the structure of the Russian judicial system, which is dominated by a system of federal courts. So, arbitration is carried out exclusively by the federal courts. The existence of the constitutional jurisdiction procedure can be observed only in certain regions of Russia (16 constituent entities of the Russian Federation). Justices of the peace, essentially represent a subordinate link of the Federal judicial system, and not a court subject of the Russian Federation. A situation in which the judicial system of the Russian Federation remains so far not developed, does not comply with the Federal implementation of the beginnings of the judiciary. Accordingly, requires a scientific understanding of the issue of the further prospects of federalization of the judiciary in Russia and the permissible degree of decentralization of the Russian judicial system.

In the course of judicial reform in the Russian Federation was adopted by the necessary complex of federal constitutional and federal laws, other normative acts right, aimed at achieving genuine independence of the judiciary and strengthen the independence of the Court in the legal system of Russia. In the Russian Federation established the Constitutional Court of the Russian Federation, formed and operated in a number of constituent entities of the Russian Federation constitutional (statutory) courts. In addition to the formation of the system of constitutional justice, the system of courts of general jurisdiction and arbitration courts in Russia revived the Institute of world justice, recreated by jury courts. Improved social and legal position of the Russian judiciary, strengthened guarantees of their independence. At the same time introduced disciplinary responsibility of judges, promoted criteria for moral and professional qualities of judges and prospective judges. The democratization of judicial personnel policy has resulted in the appointment of judges only on a competitive basis, appoint heads of courts for a period of six years, enabling members of the public and the President of the Russian Federation in the composition of the qualification board. The problem to update the branch of procedural law, empowerment to appeal to a court against unlawful actions and decisions of public authorities and their officials. Justice was carried out on the basis of the principles of adversarial proceedings, presumption of innocence, respect for the rights and freedoms of the individual, protection of rights and freedoms. Increased judicial control at the pre-trial stages of criminal proceedings, widened the appeal procedure for review of criminal cases set for the entire system of federal courts of general jurisdiction. Significant step towards judicial reform was the establishment of the bodies of the judicial community-Tips and the qualification board of judges. The establishment of the judicial department at the Supreme Court of the RUSSIAN FEDERATION and its bodies on the ground, carrying out organizational support judicial activities, the Russian Academy of Justice, as well as the implementation of the federal target program "development of the judicial system in Russia for 2007-2011 years helped alleviate many problems, strengthen financial, resource, logistical and staffing the judiciary. The adopted concept of the federal target program "development of the judicial system of Russia in 2013-2020 years [1] aims to ensure continuity in the implementation of measures for the development of the judicial system, improve the efficiency of the enforcement of judicial decisions and improve the quality of forensic examinations.

Adoption of the Federal law of the Russian Federation dated December 22, 2008 No. 262-FZ (ed. on June 28, 2010) "Access to information on the activities of the courts in the Russian Federation" [2], contributed to the further democratization of judicial activities, settled questions relating to the ownership of ships society, accessibility to judicial acts, to obtain information about the work and structure of the courts. Adopted by the Federal law of the Russian Federation from April 30, 2010 No. 63-FZ "on compensation for the violation of the right to trial within a reasonable time or performance rights judicial act within a reasonable period of time" [3], increased the effectiveness of the implementation of the rights of the individual in the area of judicial protection. Federal law dated July 27, 2010 No. 193-FZ "on

alternative dispute settlement procedure with the involvement of a mediator (mediation procedure)" [4] aims to ensure the consideration of a separate category of disputes using mediation.

Positive changes in the country's judicial system in recent years, were found by Russian President Vladimir Putin, when he pointed out in a statement at the (VIII) All-Russian Congress of judges judicial quality growth and increase people's trust in justice and the judiciary [5, s. 3].

Speaking on (IX) All-Russian Congress of judges, Prime Minister Vladimir Putin stressed that the decisions of the courts are directly connected with the fate of millions of people. So requests by citizens to the judicial system, judges, moral and moral appearance is very high. "We need to preserve the purity of the judiciary and enhance the credibility of the Court, as the principal defender of the rights of every human being irrespective of his income, neither age nor nationality or official status or even citizenship if the person is under the Russian jurisdiction," said the President of the Russian Federation [11]. Separately, Prime Minister Vladimir Putin warned of the dangers of excessive workload on judges and too rapidly changing legal environment [11].

At the same time, not all the provisions of the concept of judicial reform, 1991 were enshrined in the Constitution of the Russian Federation of 1993 and were implemented. So, today is still not fully ensured implementation of the constitutional right of citizens to judicial protection. There are problems associated with the formation of the judiciary, the improvement of the quality of its work, openness and transparency of the activities of judges. To this aim the legislative initiative of the Supreme Court of the Russian Federation on the introduction of the public judicial service [10].

It is necessary to further increase the level of enforcement of judicial acts.

The current model for the Organization of the judiciary, does not preclude its further improvement, including through amendments to the Constitution of the Russian Federation.

On the basis of the Federal law on the amendment of the Constitution of the Russian Federation dated November 27, 2013 # SF-6 about "the Supreme Court of the Russian Federation and the Office of the public prosecutor of the Russian Federation" [6], there was an Association of the Supreme Court of the Russian Federation and the Supreme Arbitration Court of the RUSSIAN FEDERATION in a single court. From the text of the Constitution of the Russian Federation was deleted calendar. 127, dedicated to the High Court of arbitration of the RUSSIAN FEDERATION, as well as guidance on the Supreme arbitrage court of the RUSSIAN FEDERATION and arbitration, contained previously in several articles of the Constitution of the Russian Federation (p. «on» 71, p. «e» 83, p. "f" ch. 1 art. 102, p. 1 tbsp. 104).

Federal Constitutional law was adopted from February 5, 2014 N 3-FCL "on the Supreme Court of the Russian Federation", stipulating that the Supreme Court is the highest judicial body for civil cases, for the resolution of economic disputes, criminal, administrative and other cases in Russia.

You can select arguments demonstrating how in favor of unification that occurred the Supreme Court of the Russian Federation and the Supreme Arbitration Court of the RUSSIAN FEDERATION (ensuring common approaches to resolving disputes between citizens, legal persons and the State, the creation of equal conditions for judicial protection, the exclusion of conflicts of jurisdiction), and in favour of retaining the remaining inferior system of arbitration courts (the availability and quality of Justice in courts of arbitration surpasses the quality of Justice in courts of the general jurisdiction; it is possible to apply to the arbitration courts in electronic form on the Internet mandatory maintenance of audio recording of the court session Secretary of judicial session in arbitration courts, etc.).

Association of the Supreme Court and Supreme Arbitration Court, in turn, made the question of the need for further reform of the civil procedural legislation,

June 9, 2014 Committee on civil, criminal, arbitration and procedural legislation of the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation, a working group was established under the leadership of Pavel Krashennikov. Its main purpose - the UT project verzhdenie the development concept of the civil proceedings and the structure of the new draft of the CPC of the RF, to replace the existing CPC of the RF and the APC of Russia.

December 8, 2014 g text concept, providing for its goals, objectives, and guidelines had been approved under the name of "the concept of a uniform civil procedure code of the Russian Federation". Draft single CPC of the RF, developed on the basis of previously approved structure, was due in December 2015, however to date, the Bill is not yet accessible to a wide range of individuals.

It is expected that with the adoption of the new code are resolved contradictions between civil and arbitration process, established new rules for resolving contentious legal issues, as well as take into account the international obligations of Russia and the jurisprudence of international courts. If you want to save this particular consideration of individual categories of cases [7].

There is a need to establish independent appeal and cassation within the system of courts of general jurisdiction, in order to enhance the independence and impartiality of Justice. Appropriate organization of the system of courts of general jurisdiction, in which each instance corresponds to one trial, as it exists now in the system of arbitration courts.

The question remains on the development of specialized, first and foremost, of the administrative courts. The draft federal constitutional law on the territory of the Russian Federation imposes a system of administrative courts, composed of courts of general jurisdiction, submitted to the State Duma by the Supreme Court of the Russian Federation was adopted in first reading, November 22, 2000 year. The question is whether it will be finally adopted by the legislator, and how soon it will happen [8, p. 336].

The adoption of the code of administrative procedure of the Russian Federation of February 20, 2015, regulating the administrative proceedings in the consideration and resolution of courts of general jurisdiction of administrative cases was an important step towards the creation of administrative justice as separate branches of the judiciary. At the same time, it should be noted that administrative proceedings was removed from the CPC of the RF, but left in the agroindustrial complex of the Russian Federation (section III "production in the Arbitration Court of the first instance arising from administrative and other public legal relations "), indicating a certain inconsistency in the legislature.

Long-term development of the judiciary in the Russian Federation shall cover the following main areas: strengthening of the independence of the judiciary and the independence of the judiciary; the development of the federal principle of organization of the judiciary; development of judicial expertise; improving the quality of Justice and its accessibility; improve the judicial protection of the rights and legitimate interests of citizens and organizations.

Integrated and consistent implementation of reforms aimed at improving the judicial authorities in the Russian Federation requires a verified theoretically national judicial policy, whose main objective should be the formation of a full and independent judiciary. In pursuit of this goal as the main directions of reforming the judicial system must be addressed the following priorities: improving the judicial procedures for the protection of rights, freedoms and lawful interests of individuals; increased openness and access to justice; upgrading the skills of workers; to create a solid material base of the judiciary; ensuring the independence of the judiciary; enhancing the authority of the judiciary and the establishment of respect for Justice in society.

The concept of the federal target program "development of the judicial system of Russia in 2013-2020 years rightly stated that it aims to improve the quality of administration of Justice, as well as improve the judicial protection of the rights and legitimate interests of citizens and

organizations. To achieve these goals must be addressed the following objectives: ensuring the openness and accessibility of Justice; to create the conditions necessary for the dispensation of Justice; ensuring the independence of the judiciary; building an effective system of Executive production, increased openness and accessibility enforcement system; modernization of forensic activities.

The constitutional model of the judiciary allows to realize the concept of a modern democratic justice in a federal State. It has a basic opportunity of creation and development of the unified court system of the State judicial actors subsystem. Development of regional judicial subsystems imparted the necessary political, social, economic and other assumptions, among which include: long-term improvement of federal relations; the phased expansion of the competence of constituent entities of the Russian Federation in the sphere of the judicial system; implementation of Justice in the courts of the constituent entities of the Russian Federation on the basis of the principles enshrined in the Russian Constitution. Strengthening the federal aspect of the judiciary should be expressed in the possibility of legislative simplification of procedural forms and record keeping procedures trial magistrates, improving the conciliation of the parties that will ensure the availability, efficiency and fairness of world justice.

The most important condition for ensuring the independence of the judiciary, fair and impartial administration of Justice is the principle of the independence of the judiciary. This should distinguish between the notion of autonomy, describing the judicial power in its collaboration with the other branches of Government and State organs, and the concept of independence, referring to the status of judges and the administration of Justice.

The constitutional status of judges should be based on the principles of independence, irremovability, immunity and assignability. The formation of the whole body of judges in the Russian Federation should take place by assigning them to the post (subject to special approval procedures for nominations for judges of the high courts), which seeks to promote the unity of the status of judges in the Russian Federation. Provided for the possibility of electing justices of the peace, as stipulated in the law on the judicial system and Law on magistrates, should be abolished, which is associated with the inability to use of selective technologies to the formation of a corps of magistrates, with origins in both the specifics of the judiciary, and the presence of complex intractable problems in the electoral system that arise during the election of justices of the peace.

Transfer of part of the regulatory issues relating to the legal status of justices of the peace, as well as the transfer of issues related to the provision of logistical support for the justices of the peace under the authority of the Russian Federation reinforce unified judicial system of the Russian Federation, guaranteeing the independence of magistrates and the creation of a single legal status magistrate. The position of a magistrate shall be assigned to the public office of the Russian Federation (or, as mentioned above, the single State judicial service after the adoption of the Federal law on the State judicial service).

The Supreme Court of the Russian Federation submitted a Bill proposed to allow the Justices themselves to hire and fire staff, as well as to ban regional authorities reduce their funding of uncontrolled [12].

Further improvement of the justices of the peace should be associated with a decline in the terms of reference of the justices of the peace, the acceleration and simplification of judicial justices of the peace in civil proceedings, the development of conciliation of the parties.

Constitutional (statutory) courts as judicial authorities of constituent entities of the Russian Federation Act guarantor of constitutional legality, human rights and freedoms, the principle of the separation of powers at the regional level, rational decentralization of State authority, provide the supremacy and direct effect of the constitutions and charters on the territory of the Russian Federation. Constitutional (statutory) courts of the constituent entities

of the Russian Federation are a necessary element of the constitutional and legal status of public legal education.

The subjects of the Russian Federation the right to self determination of the terms of reference provided by the constitutional (Constitutional) courts, contrary to the constitutional principle of equality of all citizens before the law and the courts, irrespective of their place of residence (ch. 1 and 2, art. 19 of the Constitution of the Russian Federation). In this regard, there is a need for the adoption of amendments to the Federal law on general principles of organization of legislative (representative) and executive bodies of State power of the constituent entities of the Russian Federation "that would govern the main issues relating to the Organization and activities of the constitutional (statutory) courts of the constituent entities of the Russian Federation.

In the coming phase of reform of the judiciary in the Russian Federation should highlight a number of priority areas for improvement: to ensure its independence; humanization of Justice; ensuring reasonable time limits for the consideration of cases in the courts; unconditional execution of judgments; improving training and retraining judges and prospective judges; the establishment of a system of compensation to citizens and legal persons of the harm caused to the proceedings. In addition, further improvement of the judicial system in Russia is linked to the following tasks: to ensure the openness and transparency of Justice; increased confidence in justice, including through enhancing the effectiveness and quality of the handling of cases; the creation of the necessary conditions for the implementation of Justice, ensuring its availability; ensuring the independence of the judiciary; increasing the level of enforcement of judicial acts.

On (IX) All-Russian Congress of judges, held in Moscow by the President of the Supreme Court of the Russian Federation December 6, 2016 V.m. Lebedev, it was noted that the time before Congress, is characterized by the development of Justice in Russia, aimed at strengthening the constitutional guarantees and the rights of citizens to judicial protection, independence of the judiciary, the independence of the judiciary in recent years have adopted laws aimed at enhancing the openness and transparency of Justice, efficiency and quality of casework humanize criminal legislation [10].

So, on the initiative of the Supreme Court of the Russian Federation, the Federal law was enacted, according to which the new Institute designation measures under criminal law in the form of a court fine when releasing the offender from criminal liability. This trend, as noted by V.m. Lebedev, merited further development, in particular through the development of concepts of criminal misconduct and measures under criminal law [10]. The introduction of criminal misconduct would eliminate some compositions of the number of criminal acts, while maintaining for those violations such effective measures responsibility as correctional and forced labor are not characteristic of the administrative code of the Russian Federation. For criminal misconduct cannot be punished by imprisonment, he is not a criminal record involving significant social restrictions.

On legislative initiatives of the Supreme Court of the Russian Federation had adopted laws on the application of exact production in the arbitration process, applying the summary judgment procedures and expansion of the list of claims that may be dealt with summarily. The implementation of these provisions will improve the efficiency of Justice and have a positive impact on the workload of judges. Reduce judicial workload should also contribute to the determination of the optimal timing for the consideration of cases, improving the notification of persons involved in the case, including the use of information technology, further development of simplified forms of procedure, extension of institutions of pre-trial and out-of-court dispute settlement, reducing categories of civil cases in which compiled motivated judgements [10].

Reduce the load will help, in particular, and the possibility of filing in courts of general jurisdiction in electronic form, which will appear January 1, 2017 parties to civil proceedings. In addition, judicial department at the Supreme Court of the Russian Federation we are working on defining the judicial workload [12].

Thus, the problems arising in the development process of constitutional and legal framework of the judiciary are complex and diverse. At present, the most urgent task is to develop a unified direction of judicial reform in the Russian Federation, the concept of improving the legislative framework of the judiciary in Russia. Those measures need to be implemented, and which have been implemented in this direction, in need of a reliable theoretical justification.

List of literature

1. Rossiyskaya Gazeta. 2012.2 October.
2. Collected legislation of RF. 2008. No. 52 (h. (I)). Church. 6217.
3. Collected legislation of RF. 2010. No. 18. Church. 2144.
4. Collected legislation of RF. 2010. No. 31. Church. 4162.
5. Address by the President of Russia V.v. Putin (VIII) All-Russian Congress of judges//Russian justice. 2013. # 2. -S. 3.
6. Rossiyskaya Gazeta. 2013.4 December (No. 6249).
7. Mikhailov a. Single CCP RF: the new code us?//December 11, 2015
8. GUARANTOR: http://www.garant.ru/article/675928/#ixzz4NK4dTTDr
9. The arbitral process: tutorial/N.m. korshunov, A.n. Labygin, Y.l. Mareev/ed. N.m. Korshunova.-m.: UNITI-Dana: law and right in 2009. -727 c.
10. Vyacheslav Lebedev about the development of Justice in Russia//new law. 06.12.2016 r./ http://www.advgazeta.ru/newsd/1746
11. And the judges where? Rossiyskaya Gazeta. 07.12.2016 g.
12. Lebedev talked about the issues of the country's judicial system//Right. Roux (pravo. ru). Legal news// http://pravo. ru / news / view / 136210/

Pregledni rad UDK 331.104(497.6)

Др Миломир Чодо[1]
Мр Горан Писић[2]

НЕКИ АСПЕКТИ ПРАВНЕ ЗАШТИТЕ ОД ДИСКРИМИНАЦИЈЕ У ОБЛАСТИ РАДА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Резиме

Према Уставу Босне и Херцеговине као и Уставу Републике Српске, Уставу Федерације БиХ, те Статуту Брчко дистрикта БиХ, сви грађани су равноправни, и овим највишим правним актима је утврђено начело једнакости, односно начела недискриминације.

Дискриминација (lat. discriminare) значи правити разлику, разликовање. Кроз историју овај појам је у правном смислу добио негативно својство и значи недопуштено разликовање.

Према горе поменутим највишим правним актима сви имају да уживају сва права и слободе и не смију да буду дискриминисани по било ком основу.

Заштита од дискриминације предвиђена је међународним актима али и законима што је случај и у Босни и Херцеговини.

Забрана дискриминације је присутна код остваривања свих права и слобода па тако и права на рад, ово право у БиХ је такође загарантовано највишим правним актима.

Рад и радни односи су предмет изучавања Радног права, а извори Радног права су првенствено Уставни затим ентитетски Закони о раду и више закона који су зец специјалис, јер они садрже одредбе за поједине радне односе (радни односи у позицији, радни односи у локалној самоуправи, радни односи у правосуђу ..итд).

Забрана дискриминације у вези са радом и радним односима је загарантована Законом о раду Републике Српске[3] као и другим Законима о раду у БиХ готово на исти начин.

Даље забрана дискриминације по свим основама и у свим областима је у БиХ на јединствен начин регулисана Законом о забрани дискриминације[4].

Правна заштита у БиХ од дискриминације је сем у грађанскоправном смислу обезбјеђена и у кривичноправном смислу, јер је прописано више кривичних дјела иако радње у ствари могу да представљају врлине дискриминације по разним основама.

Везано за заштиту од дискриминације у кривичноправном смислу, а вези рада и радних односа неопходно је истаћи да кривична дјела садржана у кривичним законима ентитета и дистрикта под називом „Кривична дјела против радних односа“ у појединим случајевима могу да у радњи извршења садрже елементе дискриминације. [5]

Овом групом кривичних дјела се штите права из радног односа, с тим објект кривичноправне заштите нису сва права која произилазе из социјалног осигурања.

Једно од основних кривичних дјела које је прописано у кривичном законодавству у БиХ, а којим се спречава дискриминација је кривично дјело „Повреда равноправности у запошљавању“.

[1] *Секретар Окружног суда у Бијељини*
[2] *Шеф Позиције Брчко дистрикта БиХ*
[3] *Закон о раду (Службени гласник Републике Српске број 1/16)*
[4] *Закон о забрани дискриминације ("Службени гласник БиХ", број 59/09 и 66/16).*
[5] *Недељко Станковић, Кривично право посебни дио, Европски универзитет, Брчко, 2017, стр.209.*

Заштита од овог облика дискриминације која је садржана у радним кривичних дјела се обезбјеђује у кривичном поступку, док се грађанскоправна заштита од дискриминације обезбјеђује у парничном поступку.
Такође постоји заштита од дискриминације која је садржана у радним појединих прекршаја и ова заштита се обезбјеђује у прекршајном поступку.
У свим наведеним случајевима ради се о судској заштити.
Кључне ријечи: *дискриминација, рад, радни однос, закон, поступак, тужба, кривично дјело, суд, судска пракса, пресуда, једнакост*.

SOME LEGAL ASPECTS OF PROTECTION FROM DISCRIMINATION IN LABOUR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:
According to the Constitution of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbian Constitution, the Constitution of the Federation of BiH and the Statute of Brcko District of BiH, all citizens are equal, and this is the highest legal act established the principle of equality and non-discrimination principles. Discrimination (lat. Discriminare) does make a difference, distinction. Throughout history, this term is legally received a negative characteristic and means impermissible distinction. According to the above-mentioned highest legal documents all have to enjoy all rights and freedoms and should not be discriminated against on any grounds. The protection against discrimination provided for by international laws but also the laws as is the case in Bosnia and Herzegovina. The prohibition of discrimination is present in the realization of all rights and freedoms, including the right to work, this right in BiH is also guaranteed by the highest legal acts. Employment and labor relations are the subject of study of labor law, sources of labor law are primarily Stop then the entity Labor Laws and more laws are lex specialis, because they contain provisions for particular labor relations (labor relations in the police labor relations in local government, labor relations in the judiciary ..itd). The prohibition of discrimination in relation to work and labor relations is guaranteed by the Labour Law of the Republic of Serbian and other labor laws in BiH in much the same way. Further prohibition of discrimination on all grounds and in all areas in BiH in a unique way regulated by the Law on Prohibition of Discrimination. Legal protection against discrimination in BiH was I in terms of civil law, and provided in the criminal sense because it provided more offenses whose actions may in fact represent the exercise of discrimination on various grounds. With regard to protection against discrimination in the criminal sense, but concerning labor and labor relations, it is necessary to emphasize that the crimes contained in the criminal codes of the entities and District entitled "Criminal offenses against labor relations" in some cases they can in the commission that contain elements of discrimination. This group of offenses to protect the employment rights, with the object of criminal protection are not all the rights arising from social security. One of the basic criminal offense provided for in criminal legislation in BiH, which prevents discrimination is a criminal offense "Violation of equality in employment." Protection against this form of discrimination contained in the acts of criminal offenses is provided in criminal proceedings, while civil protection against discrimination provided in the Civil Procedure. There is also protection from discrimination contained acts of individual misdemeanors and this protection is provided in misdemeanor proceedings. In all these cases, the court protection.

Keywords: *discrimination, labor, employment, law, procedure, lawsuit, criminal offense, the court, the case law, judgment, equality*.

Уводна разматрања

Дискриминација у области радних односа је неистражена тема у Босни и Херцеговини иако грађани, медији и невладине организације редовно извјештавају и указују на већ учесталу праксу дискриминације како на радном мјесту тако и у самом процесу запошљавања.[6]

Питање дискриминације је исто тако у недовољној мјери рјешавано пред судовима у БиХ као и пред органима управе.

Економско стање у БиХ и процес транзиције утиче на раширеност свих појавних облика дискриминације, а посебно у области рада и радних односа.

Корупција, непотизам, запошљавање по налогу политичких партија, недовољан ангажман државних органа, лоша синдикална организовања и друго су исто тако појаве које проузрокују дискриминацију.

Циа овог рада је да кроз анализу појединих прописа из области грађанског права, али и кривичног права као и судске праксе укаже на недовољно познавање ове проблематике али и раширеност дискриминације која се налази у зони тамних бројки.

Дискриминација у области рада дефинисана је као стављање у неповољнији положај радника, у односу на друге особе у истој или сличној ситуацији по било којем основу, исто тако да радници истих способности примају различите плате или због одређених личних обиазења немају једнаке услове за рад или приступ запослењу.[7]

Рад је поред овог уводног излагања подјељен на три дијела.

Први дио се односи на заштиту од дискриминације по Закону о забрани дискриминације у БиХ који пружа заштиту од свих облика дискриминације, а он би као такав требао бити значајан инструмент у борби против дискриминације и у области рада.

Заштита од дискриминације према Закону о раду Републике Српске представља други дио рада, јер је овај закон новијег датума и Народна скупштина Републике Српске га је усвојила 2016. године. У оквиру овог се налазе и одређени примјери из судске праксе који се тичу дискриминације.

Трећи дио рада се односи на закључна разматрања, а на крају се налази коришћена литература.

Дискриминација према Закону о забрани дискриминације у БиХ

Закон о забрани дискриминације у БиХ је донесен 2009. године, а његове измјене и допуне 2016. године. Овим законом успоставља се оквир за остваривање једнаких права и могућности свим лицима у Босни и Херцеговини и уређује систем заштите од дискриминације. [8]

Основ за доношење овог закона је био Устав Босне и Херцеговине и међународним стандарди, односно одредбе ових аката које се односе на људска права и основне

[6]*Демир Езма , Дискриминација у области рада у Босни и Херцеговини, Асоцијација за демократске иницијативе, Сарајево, 2015, стр 4.*

[7] *Демир Е, оп.цит. стр 6.*

[8]*Закон о забрани дискриминације (Службени гласник БиХ", број 59/09 и 66/16)*

слободе. Закон обавезује судску , законодавну и извршну власт у БиХ, на свим нивоима да исти проводе тачније да пруже у свом поступању заштиту од дискриминације
Појам дискриминације је утврђен у члан 2. овог закона, а како слиједи:
(1) Дискриминацијом ће се, у смислу овог закона, сматрати свако различито поступање укључујући свако искључивање, ограничавање или давање предности утемељено на стварним или претпостављеним основама према било којем лицу или групи лица и онима који су с њима у родбинској или другој вези на основу њихове расе, боје коже, језика, вјере, етничке припадности, инвалидитет, старосна доб, националног или социјалног поријекла, везе с националном мањином, политичког или другог увјерења, имовног стања, чланства у синдикату или другом удружењу, образовања, друштвеног положаја и спола, сексуалне оријентације, родног идентитета, сполних карактеристика, као и свака друга околност која има за сврху или посљедицу да било којем лицу онемогући или угрожава признавање, уживање или остваривање на равноправној основи, права и слобода у свим областима живота.
(2) Забрана дискриминације примјењује се на све јавне органе као и на сва физичка или правна лица, и у јавном и у приватном сектору, у свим областима, а нарочито: запослења, чланства у професионалним организацијама, образовања, обуке, стањовања, здравства, социјалне заштите, добара и услуга намијењених јавности и јавним мјестима, те обављања привредних активности и јавних услуга.
Даље закон је прописао и облике дискриминације то су непосредна дискриминација, посредна дискриминација и остали облици дискриминације.
Непосредна дискриминација је свако различито поступање по основама одређеним појмом дискриминације, односно свако дјеловање или пропуштање дјеловања када је неко лице или група лица доведена или је била или би могла бити доведена у неповољнији положај за разлику од неког другог лица или групе лица у сличним ситуацијама. [9]
Посредна дискриминација је у суштини појава када се дјеловањем не директно већ посредно постиже посљедица стављања неког лица или више лица у неповољни положај у односу на друга лица или мање повољан положај, а све у смислу дефиниције дискриминације.
Остали облици дискриминације су узнемиравање, сексуално узнемиравање, мобинг сегрегација, издавање налога другима за вршење дискриминације и помагање другима приликом дискриминације, потицање на дискриминацију сматра се обликом дискриминације.
Закон прописује и теже облике дискриминације, а то су вишеструка дискриминација, поновљена дискриминација и продужена дискриминација.
Ради се о дискриминацији према више лица или дискриминацији која се понављала више пута или која траје у континуитету.
Закон о забрани дискриминације важи на цијелој територији БиХ и примјењује се на поступање свих јавних тијела на нивоу државе, ентитета, кантона и Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине, општинских институција, као и правних лица с јавним овлаштењима, као и на поступање свих правних и физичких лица.
Дискриминација је забрањена у свим областима, а закон посебно третира област запошљавања, област образовања, социјалне и здравствене заштите, стањовања и информисања.

[9] *Закон о забрани дискриминације (Службени гласник БиХ", број 59/09 и 66/16)*

Заштита се пружа код запошаавања, рада и радhих услова, укаучујући приступ запослењу, заhимању и самозапошаавању као и радhе услове, hакhаде, hапредовања у служби и отпуштања с посла.[10]
Важhо је имати у виду зhачење појма рада.
Рад у општем или техhичком смислу је сваки иhтелектуалhи, физички и техhички hапор човјека. Оh тај рад обавaа за своје потребе и за потребе друштва као цјелиhе. Дакле, рад је мјераива категорија, усмјереhа производњи и стварању користи и управо такав рад постаје предметом проучавања. Даhас је прихваћеhо стајалиште по којему рад представаају све оhе активhости које се могу валоризирати hа тржишту. Из таквог става произашла је подјела рада hа рад у екоhомском смислу и рад у правhом смислу.[11]
Екоhомски појам рада представаа оhај рад који остварује екоhомску корист.
Y Босhи и Херцеговиhи за утврђивање дискримиhације су hадлежhи у судским поступцима Осhовhи судови у Републици Српској, а Федерацији Босhе и Херцеговиhе Општиhски судови који суде у првом степеhу.
Поступак у овим питањима пред судовима је хитаh и ради се о парhичhом поступку.
Поступак се покреће тужбом.
Тужба је парhичhа радња и њеhа допустивост се оцјењује према правилима грађаhског процесhог права.[12]
Y члаh 12. Закоhа о забраhи дискримиhације у БиХ је прописаhа посебhа тужба за заштиту од дискримиhације. По hаведhој одредби лице или група лица која су изложеhа било којем облику дискримиhације, према одредбама овог закоhа, овлаштеhи су да подhесу тужбу и траже:
а) утврђивање да је тужеhи повриједио тужиочево право hа једhако поступање, одhосhо да радња коју је предузео или пропустио може hепосредhо довести до повреде права hа једhако поступање (тужба за утврђивање дискримиhације);
б) забраhу предузимања радњи којима се крши или може прекршити тужиочево право hа једhако поступање, одhосhо да се изврше радње којима се уклања дискримиhација или њеhе посаедице (тужба за забраhу или отклањање дискримиhације);
ц) да се hадокhади материјалhа и hематеријалhа штета узроковаhа повредом права заштићеhих овим закоhом (тужба за hакhаду штете);
д) да се пресуда којом је утврђеhа повреда права hа једhако поступање hа трошак тужеhика објави у медијима;[13]
Y hаставку се даје примјер тужбеhог захтјева за дискримиhацију:
„-да се утврди да је тужеhи повриједио његово право hа једhако поступање у поступку израде и доhошења Правилhика о оргаhизацији и систематизацији радhих мјеста у Адмиhистративhој служби Општиhе Бијеаиhа („Службеhи гласhик Општиhе Бијеаиhа“ бpoj 26/08) раhгирањем тужиочевог радhог мјеста-самосталhи стручhи сарадhик за управhо-правhе послове у радhо мјесто-виши стручhи сарадhик за управhо-правhе послове, као и право hа једhако поступање у поступку израде и доhошења измјеhа и допуhа Правилhика о оргаhизацији и систематизацији радhих мјеста у Адмиhистративhој служби Општиhе Бијеаиhа (објаваеhе у Службеhом гласhику Општиhе Бијеаиhа бpoj 3/09, 04/09, 22/09, 32/09, 2/10, 18/10, 25/10,14/12 и 16/12) и право да hа равhоправhој осhови под једhаким условима, буде распоређеh hа повоаhије радhо мјесто;

---

[10] *Эакон о забрани дискриминације (Czужбени szасник БиХ", број 59/09 и 66/16)*
[11] *Виzим Херман и Миzорад Rупурдија, Основе раднos права, Правни факуzтет Осијек, 2011 , стр 8.*
[12] *Весна Tpospzuh, Fpa5анско процесно право, Универзитет Синерsија, Бијеdина, 2013, стр.137.*
[13] *Эакон о забрани дискриминације (Czужбени szасник БиХ", број 59/09 и 66/16)*

- да се пониште као незаконита, рјешење Начелника општине Бијељина број 02-131-21/10 од 23.04.2010.године којим је одбијен његов захтјев за отклањање дискриминације од 26.03.2010. године, рјешење Начелника општине Бијељина број 02-131/24/10 од 25.05.2010. године којим је одбијен као неоснован његов приговор против рјешења од 23.04.2010. године и рјешење Одбора за жалбе јединица локалне самоуправе Бања Лука број 10.5-050-660/10 од 09.07.2010. године којим је одбијена његова жалба против рјешења Начелника општине Бијељина од 25.05.2010. године
- да се налажи туженом да радно мјесто-виши стручни сарадник за управно-правне послове рангира у самостални стручни сарадник за управно-правне послове, и распореди га на то радно мјесто, односно да га уз његов пристанак распореди на друго одговарајуће радно мјесто за које испуњава законом и правилником прописане услове;
-да се тужени обавеже да му надокнади материјалну штету, која се огледа у разлици плате коју је остваривао као виши стручни сарадник за управно-правне послове и плате коју би остваривао на том истом радном мјесту као самостални стручни сарадник за управно-правне послове, почев од 26.06.2009. године као дана када је тужилац дипломирао на Правном факултету и стекао седми степен стручне спреме) закаснело са 31.01.2013.године у укупном износу од 8.719,49 КМ, са законском затезном каматом на наведени износ главног дуга, почев од 01.02.2013.годоодине до коначне исплате и убудуће од 01.02.2013.године па до усклађивања његовог радног мјеста у Правилнику и његовом распореду на то радно мјесто или друго одговарајуће радно мјесто уз његов пристанак;
- да се тужени обавеже да на износе разлике плата у описаном периоду надлежном Фонду ПИО РС уплати доприносе за пензијско-инвалидско осигурање
-да се тужени обавеже да му на име накнаде нематеријалне штете због претрпљених душевних болова узроковаћих повредом части и угледа усаед дискриминаторског поношења туженог исплати новчани износ од 4.000,00 КМ.“[14]
Наведеним тужбеним захтјевом је тужилац сматрао да је његов послодавац распоређивањем и систематизацијом радних мјеста њега ставио у неравноправан положај односно да је дискриминисан.
Међутим насупрот различитим ставовима нижих судова Врховни суд Републике Српске је стао на становиште да тужилац није дискриминисан чињеницом што га послодавац након што је завршио факултет није распоредио на радно мјесто са високом стручном спремом, јер је радни однос заснован са вишем стручном спремом, а чињеница да је накнадно завршио факултет није обавезујућа за послодавца да га распореди са факултетом.
Поступци по тужби се у принципу воде по Законима о парничном поступку, али постоје одређене одредбе које су процесног карактера и исте су садржане у Закону о забрани дискриминације и оне су lex specijalis у односу на опште парничне одредбе.
Тако је на специјалан начин регулисано питање терета доказивања тако је потребно да у поступку тужилац,особа или група особа, на основу њима расположивих доказа, учине вјероватним да је дошло до дискриминације, терет доказивања да није дошло до дискриминације лежи на супротној страни.
У случајевима у којима лице сматра да је посједице дискриминације, као доказно средство за остварење права могу се користити и статистички подаци или базе података.
Даае у случајевима када лице сматра да је посједице дискриминације због пропуштања разумног прилагођавања, терет доказивања лежи на противној страни.

[14] *Пресуда Врховног суда Републике Српске број: Рев 25211 из 2013 године*

Као свједок у поступцима за заштиту од дискриминације може се појавити и особа која се свјесно изложила дискриминацијском поступању, с намјером непосредне провјере примјене правила о забрани дискриминације.
Измјенама и допунама Закона о забрани дискриминације из 2016. године су веома значајне нове и измјењене одредбе које се тичу застарјелости односно релативног и апсолутног рока након којег се може покренути поступак утврђивања дикриминације пред судом.
Према овим одредбама рок за подношење тужбе за утврђивање дискриминације је повећан на три године од дана сазнања о учињеној повреди права, а најдаље пет година од дана учињења повреде. Код континуиране дискриминације рок се рачуна од дана посљедње учињене радње. Рокови се не рачунају у случајевима системске дискриминације. Рок за подношење захтјева за ревизију износи три мјесеца од дана уручења другостепене пресуде.
Видљиво је да је рок за подношење ревизије на пресуду у вези дискриминације три мјесеца и да се ради о lex specijalis одредби у односу да општи рок за подношење ревизије по Закону о парничном поступку.
Наведено произилази и из следећег става Окружног суда у Бијељини:
„Основано указује тужилац Б. Ш. у жалби да према наведеним одредбама Закона о забрани дискриминације рок за изјављивање ревизије против наведеног рјешења Окружног суда у Бијељини износи три мјесеца од дана уручења тог рјешења и да је он поднио ревизију против наведеног рјешења Окружног суда прије истека рока од три мјесеца од дана уручења тог рјешења, те да се према одредби члана 1. Закона о парничном поступку у конкретном случају не примјењује рок за изјављивање ревизије од 30 дана од дана уручења другостепене одлуке из члана 237. став 1. Закона о парничном поступку, већ рок за изјављивање ревизије од три мјесеца од дана уручења другостепене одлуке који је предвиђен чланом 13. став 4. Закона о забрани дискриминације, као и да из наведених разлога није постојао основ да Основни суд у Бијељини побијаним рјешењем одбаци његову назначену ревизију као неблаговремену.“[15]
Такође задњим измјенама закона у члан 14. су предвиђене мјере осигурања и услови за њихово одређивање.
Наиме прије покретања и у току поступка поводом захтјева за утврђивање дискриминације суд може на приједлог предлагача одредити судску мјеру осигурања, односно привремену мјеру осигурања, сходно правилима закона о парничном поступку који се примјењују у Босни и Херцеговини.
Овде је прописана супсидијарна примјена Закона о парничном поступку.
Као услов за одређивање мјера осигурања може се одредити да предлагач учини вјероватним да је повријеђено право на једнако поступање и да је одређивање мјере осигурања потребно ради отклањања опасности од тешке повреде права на једнако поступање, ненадокнадиве штете или спречавања насиља.

Дискриминација према Закону о раду Републике Српске

Забрана дискриминације је одређена и у члан 19. Закона о раду Републике Српске гдје је прописано да радник, као и лице које тражи запослење, не може бити стављен у неравноправан положај приликом остваривања права по основу рада и права на запослење због расе, етничке или националне припадности, боје коже, пола, језика, религије, политичког или другог мишљења и убјеђења, социјалног поријекла, имовног

[15] *Пресуда Окружног суда у Бијељини број: 29834 Рсж 2 од 2012. године.*

стања, чланства или нечланства у синдикату или политичкој организацији, физичког и душевног здравља и других обиљежја која нису у непосредној вези са природом радног односа.[16]

Закон о раду као и Закон о забрани дискриминације предвиђа постојање непосредне и посредне дискриминације.

Непосредна дискриминација према Закону о раду је стављање у неравноправан положај неког лица у односу на друга лица приликом тражења запослења због својстава која су наведена у члану 19. Закона о раду.

Посредна дискриминација, у смислу овог закона, постоји када одређена наизглед неутрална одредба, правило или пракса ставља или би ставила у неповољнији положај у односу на друга лица – лице које тражи запослење, као и радника, због одређене особине, статуса, опредјељења или убјеђења из члана 19. овог закона.[17]

Како је то наведено у Закону о раду дискриминација није дозвољена при утврђивању услова и избор кандидата за обављање одређеног посла, приликом утврђивања права из рада и радних односа, образовање, оспособљавање и усавршавање, напредовање у послу и отказ уговора о раду.

Уколико буду донесени неки акти који имају одредбе које утврђују дискриминацију ти акти су незаконите и ништавне.

Одредба гранског колективног уговора, из чијег садржаја произилази да су права из тог уговора резервисана искључиво за запослене који су чланови синдиката који је потписао тај уговор је дискриминаторска и апсолутно ништава.[18]

Одредбе Закона о раду које се тичу дискриминације су lex specijalis у односу на опште одредбе о дискриминацији.

Постоји дискриминација у односу на услове рада када једно правило важи за све осим за једног запосленог. У овом случају, запослени - кондуктери код туженог који живе ван места рада неупоредиво ређе су у односу на тужиљу распоређивани на прве јутарње линије код туженог у 4,50 часова, а када би се то и догодило, било је предвиђено да тај полазак и повратак из места обави сам возач,што није био случај када је тужиља распоређивана на те поласке.[19]

Орган тужене је одбио исплату јубиларне награде тужиоцу за 30 година радног стажа у непрекидном трајању, јер је био привремено удаљен са радног места. По становишту суда, тужилац доведен у неравноправан положај у односу на друге запослене.[20]

Својеврсна дискриминација запослених у вези са остваривањем права из радног односа, противно одредби члана 104. став 2. Закона о раду о гарантованом праву на једнаку зараду за исти рад постоји у ситуацији када сви запослени на два различита радна места која су различито вреднована (по стручној спреми и заради) обављају све послове оба радна места – једнако раде, обављају исти рад и имају једнак остварени учинак али су различито плаћени (према вредности послова на које су распоређени).[21]

---

[16] *Закон о раду Републике Српске (Службени гласник Републике Српске број:1/16)*

[17] *Закон о раду Републике Српске (Службени гласник Републике Српске број:1/16)*

[18] *Пресуда Врховног суда Федерације БиХ број: %47971% од 2015 године*

[19] *Пресуда Апелационог суда у Новом Саду број: Гж 3144/12 од 14.11.2012.години и пресуда Врховног касационог суда број: Рев 2 306/2012 од 18.2.2013. године*

[20] *Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж1. 3835/10 од 14.10.2011. године и пресуда Врховног касационог суда Рев2 958/2012*

[21] *Решење Врховног касационог суда Србије, Рев1 27/2013 од 12.06.2013. године*

Кривичноправни аспекти дискриминације у вези радних односа

Једно од основних кривичних дјела које је прописано у кривичном законодавству у БиХ, а којим се спречава дискриминација је кривично дјело „Повреда равноправности у запошљавању“.

Ово кривично дјело је готово на исти начин прописано у Кривичним законима ентитета и Кривичном закону Брчко дистрикта БиХ.

У Кривичном закону ФБиХ је у члану 279. прописано да ће се онај ко ускрати или ограничи право грађанима на слободно запошљавање на подручју Федерације под једнаким условима који вриједе у мјесту запошљавања, казнити казном затвора од три мјесеца до три године.[22]

Извршилац кривичног дјела ускраћује или ограничава право на слободно запошљавање на територији ФБиХ под једнаким условима који важе у мјесту запошљавања. Дакле, у питању је инкриминација којом се санкционише специфичан облик дискриминације грађана приликом остваривања права на слободно запошљавање.[23]

Значи код овог кривичног дјела лице које врши запошљавање прави разлику између кандидата по основу расе, боје коже, пола, вјере, политичког мишљења, националног или
социјалног поријекла које иде за тим да уништи или наруши једнакост могућности или поступања у погледу запошљавања и занимања. Објекат заштите овог кривичног дјела јесте равноправност грађана приликом запошљавања, односно право човјека на слободно запошљавање које право је гарантовано и Уставом.

Извршилац дјела може бити свако лице али у принципу то је лице које доноси одлуку о запошљавању или учествује у њеном доношењу.

Кривично дјело се може извршити само умишљајно, значи умишљај је облик психичког односа извршиоца према дјелу.

Покушај кривичног дјела је кажљив.

Кривично законодавство у БиХ садржи и друга кривична дјела која у себи садрже радњу која може да има елементе дискриминације, а нека од њих су: „ Повреда права из радног односа“; „ Повреда права из социјалног осигурања“; „Злоупотреба права из социјалног осигурања“ и друга.

ЗАКЉУЧАК:

Дискриминација као негативна и противправана активност у разним областима друштвеног живота у БиХ, па и у области запошљавања, рада и радних односа је у знатној мјери присутна.

Овој појави погодују чињенице да је БиХ земља у транзицији, економско стање, раширеност корупције и криминала.

Органи кривичног гоњења полиција, тужилаштво и судови као и инспекцијски органи не предузимају у довољној мјери своје законске обавезе на супростављању овој појави, а не посједују ни довољна стручна и искуствена знања како би исти идентификовали, доказивали и процесуирали.

Такође грађани не посједују довољна знања нити одлучност да ову појаву идентификују и пријаве.

Заштита од дискриминације се пружа правним путем у управним, прекршајним, парничним и кривичним поступцима.

---

[22] *Кривични закон Федерације БиХ (Службене новине ФБиХ број:36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 и 76/14.)*

[23] *Ауторски тим, Коментари закона о кривичном поступку у Босни и Херцеговини, Вијеће Европе/Европска комисија, Сарајево,стр 1142.*

Закоh о забраhи дискримиhације у БиХ посебhо са задьим измјеhама и допуhама је зhачајhо „специјалhо оруђе“ за спречавье и сузбијаье ове појаве.
Y овом смислу посебhу улогу има увођеье посебhе тужбе за дискримиhацију, утврђиваье обрhутог терета доказиваьа и увођеье посебhих процесhих hорми које се тичу рокова за подhошеье тужбе и ревизије.
Приказаhи случајеви судске праксе показују да су hижестепеhи судови у hедовоаhој мјери примјеьивали па чак и позhавали одредбе Закоhа о забраhи дискримиhације.
Број случајева који су у парhичhим и кривичhим поступцима процесуираhи пред судовима , а за утврђиваье дискримиhације је изразито мали што осhоваhо указује да се ова појава hалази у зоhи тамhе бројке.

ЛИТЕРАТYРА:

1. Ауторски тим, Комеhтари закоhа о кривичhом поступку у Босhи и Херцеговиhи, Вијеће Европе/Европска комисија, Сарајево, 2005,
2. Вилим Хермаh и Милорад 1ѕупурдија, Осhове радhог права, Правhи факултет Осијек, 2011,
3. Весhа Трогрлић, Грађаhско процесhо право, Yhиверзитет Сиhергија, Бијеаиhа, 2013, .
4. Демир Елма , Дискримиhација у области рада у Босhи и Херцеговиhи, Асоцијација за демократске иhицијативе, Сарајево, 2015, .
5. Недеако Стаhковић, Кривичhо право посебhи дио, Европски уhиверзитет, Брчко, 2017,

НЕАYТОРИЗОВАНИ ИЗВОРИ:

1. Закоh о забраhи дискримиhације (Службеhи гласhик БиХ", 6рој 59/09 и 66/16)
2. Закоh о раду Републике Српске (Службеhи гласhик Републике Српске 6рој:1/16)
3. Кривичhи закоh Федерације БиХ (Службеhе hовиhе ФБиХ 6рој:36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 и 76/14.)
4. Кривичhи закоh Брчко дистрикт БиХ (Службеhи гласhи 33/13 и 26/16)
5. Закоhа о парhичhом поступку („Службеhи гласhик Републике Српске“, 6рој 58/03), који је ступио hа сhагу 1.8.2003. годиhе и закоhа о измјеhама и допуhама Закоhа о парhичhом поступку („Службеhе гласhик Републике Српске“, 6рој 85/03, 74/05, 63/07).
6. Пресуда Врховhог суда Републике Српске 6рој: Рев 25211 из 2013 годиhе
7. Пресуда Окружhог суда у Бијеаиhи 6рој: 29834 Рсж 2 од 2012. годиhе
8. Пресуда Врховhог суда Федерације БиХ 6рој: %47971% од 2015 годиhе
9. Пресуда Апелациоhог суда у Новом Саду 6рој: Гж 3144/12 од 14.11.2012.годиhи
10. Пресуда Врховhог касациоhог суда 6рој: Рев 2 306/2012 од 18.2.2013. годиhе
11.Пресуда Апелациоhог суда у Новом Саду Гж1. 3835/10 од 14.10.2011.годиhе

Pregledni rad UDK 351.942

Prof. dr Muharem Selimović[1]

PRIRODA TUŽBE I NADLEŽNOST SUDA ZA POSTUPANJE U UPRAVNOM SPORU

Sažetak

U Bosni i Hercegovini u primjeni su tri zakona o upravnim sporovima koji.su suštinski, više-manje jednoobrazni, sa manjim razlikama. U vezi stim autor rada nastoji posmatrajući kroz prizmu zakonskih tekstova dati odgovor na pravnu prirodu tužbe u upravnom sporu te ukazati na nadležnost sudova u postupanju po tužbi. Jasno je da postoji mnogo tekstova i naučnih radova koji suštinski, teoretski i praktično obrađuju radove sa sličnom problematikom. Iako je tako ipak u praksi dolazi do nesporazuma i nerazumijevanja oko pogleda na tužbu a posebno koji sud je nadležan da postupa po istoj. Primjenjujući uporedni metod u pogledu sličnosti i razlika zakona o upravnim sporovima u Bosni i Hercegovini, nesumljivo autor stavlja akcenat kao što smo naveli na prirodu tužbe i sudove koji su nadležni za istu. Vezujući metodološki teoretske pojmove za iste pojmove u materijalnim zakonima, ovaj rad bi trebao dati poseban doprinos strankama i građanima, da na jednoobrazan način utvrde svoju poziciju u eventualnom upravnom sporu kod suda, te da na efikasan način zaštite svoja prava i interese, odnosno izvršavaju svoje obaveze.

Ključne riječi: *upravni spor, stranka, tužba, nadležnost, sud.*

THE NATURE OF CLAIM AND JURISDICTION IN ADMINISTRATIVE DISPUTE PROCEDURE

Abstract

In Bosnia and Herzegovina, the three laws on administrative disputes are implemented which are substantially more or less uniform, bearing in mind slight differences. Having this in mind, the author strives to provide, observing through the prism of legal texts, the answer to the legal nature of a lawsuit in an administrative dispute and point to the jurisdiction of the courts in handling the complaint. It is clear that there are many articles and scientific papers that fundamentally, theoretically and practically handle the papers with similar issues. Nonetheless, in practice there is a misunderstanding and ignorance about opinions on the complaint and in particular that the court has the jurisdiction to deal with it. Applying the comparative method in terms of similarities and differences of the Law on Administrative Disputes of Bosnia and Herzegovina, the author undoubtedly emphasizes, as it has been previously said, the nature of the claim and the courts, which are responsible for the same. Making a parallel between methodological and theoretical concepts for the same terms in the substantive laws, this paper should provide a special contribution to both the parties and citizens in order to determine its position, using a uniform method, in possible administrative proceedings with the court, and to effectively protect their rights and interests, as well as to

[1] Univerzitet u Travniku, Pravni Fakultet, muharem.selimovic@gmail.com

carry out their obligations.
Keywords: *administrative dispute, party, complaint, the jurisdiction of the court.*

1. Uvod

Upravni spor u Bosni i Hercegovini regulisan je entitetskim zakonima i zakonom Brčko distrikta BiH. Zakon o upravnim sporovima Federacije BiH objavljen je u „Službenim novinama FBiH", broj 2/98 od 20.01.1998. godine, a stupio je na snagu 28.01.1998. godine. Izmjene i dopune Zakona objavljene su u „Službenim novinama FBiH", broj 8/00 od 15.03.2000.godine, a stupile su na snagu 23.03.2000. godine. Zakon o upravnim sporovima Republike Srpske objavljenje u „Službenom glasniku RS", broj 12/94 od 15.06.1994. godine, a stupio je na snagu 23.06.1994. godine. Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta BiH objavljenje u „Službenom glasniku Brčko distrikta BiH", broj 4/00 od 28.09.2000. godine, stupio je na snagu 06.10.2000. godine, a primjenjuje se od 01.04.2001. godine. Izmjene i dopune Zakona objavljene su u „Službenom glasniku Brčko distrikta BiH", broj 1/01 od 01.02.2001. godine, a stupile su na snagu 01.02.2001. godine.

Decentralizacija upravne vlasti u BiH, poslije Dejtonskog sporazuma na entitete, Brčko distrikt, kantone, gradove, općine i javne institucije koje imaju javna ovlaštenja uzrokovala je i brojnost upravnih akata kojima se u upravnim postupcima rješavaju brojna pitanja, prava i obaveze građana, pravnih lica i drugih stranaka. Takvo stanje, nameće potrebu za kontinuiranom unutrašnjom i vanjskom kontrolom upravnih organa odnosno institucija koje imaju javna ovlaštenja i njihovih javnih radnika. Unutrašnju kontrolu upravnih akata u skladu sa organizacijom konkretnog organa, u okviru zakona o upravi i zakona o upravnom postupku na nivou upravne vlasti u BiH, vrše izvršioci upravne hijerarhije i putem inspekcijskog nadzora. Spoljna kontrola postupka i zakonitosti u donošenju upravnih akata u BiH, vrši se sudskim putem u upravnom sporu.[2] što i jeste osnova našeg daljeg izlaganja.

2. Povjeravanje kontrole zakonitosti upravnih akata sudovima

Nadzor sam za sebe, nije mogao da pruži dovoljno obezbjeđenje načela zakonitosti uprave i zaštitu prava pojedinaca od nepravilnih odluka upravnih organa. Zato je trebalo zaštitu zakonitosti tražiti na kod drugih organa nezavisnih od uprave. Ostali su sudovi kao državni organi kojima bi se mogla povjeriti kontrola zakonitosti upravnih akata. Mnoge su države taj zadatak povjerile postojećim redovnim sudovima. Međutim, protiv povjeravanja kontrole upravnih akata redovnim sudovima isticani su ozbiljni prigovori. Tvrdilo se, da bi kontrola uprave od strane redovnih sudova poremetila ako ne izbrisala, princip podjele vlasti. Osim toga , tvrdilo se, bilo bi nezgodno povjeriti redovnim sudovima funkciju kontrole uprave, jer sudije redovnih sudova ne znaju upravne propise, ne razumiju duh uprave i

[2] Todorović Lj., Hadžimusić M., Upravni sporovi, Biblioteka Mostovi, Sarajevo, oktobra 2001., str. 7

okolnosti pod kojima ona radi.

Iznijeto shvatanje dovelo je do ustanovljenja upravnih sudova. Glavni i jedini zadatak im je pravna kontrola upravnih akata. Međutim, redovni sudovi preopterećeni drugim poslovima, ne bi bili u stanju da to vrše tako dobro. Ideja o potrebi zavođenja posebnih upravnih sudova prodirala je polako i sporo se provodila u praksi. Upravno sudstvo je tvorevina 19. vijeka nastala u liberalističko-individualističkim shvatanjima koja su naročito došla do izražaja poslije Francuske revolucije, a u cilju zaštite prava pojedinaca prema državi i javnoj vlasti uopće. Upravni sudovi su različito uređeni u zemljama gdje postoje i uglavno su utemeljeni shodno odredbama građanskopravnog postupka. U bivšoj nam državi kontrola upravne djelatnosti je organizirana kao kontrola viših upravnih organa, nadzor predstavničkih organa državne vlasti, nadzor kontrolnih komisija i sporedan nadzor sudova. Kako su utvrđene slabosti ovakvog sistema kontrole i zaštite zakonitosti u radu uprave, ustanovljen je redovan, sistematski oblik sudske kontrole zakonitosti upravnih akata putem upravnog spora.[3] Poslije donošenja Ustava bivše nam države iz 1974. godine nastala je potreba da se i ova zakonska materija usaglasi sa novim ustavnim sistemom. To je učinjeno donošenjem Zakona o upravnim sporovima [4]

3. Pojam upravnih sporova

U pravnoj teoriji postoje razna razmišljanja o tome šta je upravni spor. Po formalnom gledištu upravni spor je spor čije je rješenje povjereno posebnim upravnim sudovima. Po materijalnom gledištu pojam upravnog spora se određuje polazeći od subjekta spora ili od pravnih pravila. Prema kriteriju subjekta spora, upravni spor postoji ako je upravni organ subjekt spora, bez obzira da li se radi o primjeni upravnog prava.Prema kriteriju pravnih pravila upravni spor postoji kada se pri rješavanju upravnog spora radi o primjeni upravnog prava bez obzira da li je upravni organ subjekt prava.[5] U pravu BiH prihvaćeno je materijalno gledište, prema kome upravni spor postoji samo onda ako je sporno pitanje, pitanje upravnog prava. Zakoni o upravnim sporovima u BiH vežu pojam upravnog spora za pojam upravne stvari, odnosno, po tim propisima, predmet upravnog spora mogu biti samo upravni akti.[6] U tom smislu, to su akti kojima državni organi i druga pravna lica koja imaju javna ovlaštenja, rješavaju o izvjesnom pravu ili obavezi određenog pojedinca ili pravnog lica u kakvoj upravnoj stvari.

[3] Dakle donošenjem Zakona o upravnim sporovima („Sl. list FNRJ", broj 23 od 23.04.1952. godine). Ovaj Zakon je izmijenjen i dopunjen Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o upravnim sporovima 1965. godine („Sl. list SFRJ", broj 16 od 06.04.1965. godine).

[4] Zakon usvojen u Skupštini SFRJ 1976. godine („Sl. list SFRJ", broj 4/77)

[5] Kamarić M.,"Upravni Spor", drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje pripremio Festić I., Sarajevo, 1978., str. 8

[6] Čl. 9: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl. novine FBiH", br. 2/98 i 8/00); čl.6: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl. glasnik RS", br.12/94); čl. 6: Zakono upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl. glasnik Brčko distrikta", br. 4/00 i1/01)

4. Podjela upravnih sporova

Podjela upravnih sporova vrši se na: 1) sporove o zakonitosti upravnih akata i sporove pune jurisdikcije, 2) prethodne i naknadne upravne sporove i 3) objektivne i subjektivne upravne sporove.[7]

1) U sporu o zakonitosti upravnog akta sud rješava o tome da li je akt osnovan ili nije osnovan na zakonu. Ako se utvrdi da je upravni akt nezakonit, on se poništava, dok je organ, čiji je akt poništen, dužan da donese novi upravni akt u skladu sa pravnim shvatanjima i primjedbama suda. Kod ovog spora radi se o tome da se ukloni nezakonitost koju je proizveo neki upravni akt. Odluka suda utiče samo posredno na individualnu pravnu situaciju. Pitanje koje sud ima riješiti nije individualna pravna situacija koja bi se morala riješiti, već u prvom redu stoji sam akt koji je dao povoda tužbi. Pitanje zakonitosti je primarno, pa se ispituje samo zakonitost upravnog akta. Efekat odluke suda u sporu o zakonitosti upravnog akta djeluje erga omnes.

Predmet spora pune jurisdikcije je individualna pravna situacija. U ovom sporu pitanje zakonitosti upravnog akta je akcesorne prirode.Sporovi pune jurisdikcije pojavljuju se bilo nezavisno, bilo u vezi sa sporovima o zakonitosti upravnog akta. Za razliku od ranijih situacija, sud više nije ograničen u pogledu pune jurisdikcije samo na određene materije, već može ovaj spor primijeniti u svakoj materiji ako to priroda stvari dozvoljava i ako podaci postupka pružaju pouzdan osnov za to. Kad sud u sporu pune jurisdikcije presudom poništi osporeni upravni akt, on tom presudom rješava i samu upravnu stvar. Njegova presuda u svemu zamjenjuje poništeni upravni akt. Ali, ima upravnih stvari, u kojima po samoj prirodi stvari presuda ne može zamijeniti upravni akt (dozvola za nošenje oružja, građevinska dozvola). Stoga, sud će presudom riješiti upravnu stvar pod uslovom da priroda stvari to dozvoljava i da podaci pružaju pouzdan osnov za to. Pored opće klauzule o mogućnosti rješavanja u sporu pune jurisdikcije, praksa poznaje i posebne slučajeve spora pune jurisdikcije koji nisu predmet našeg izlaganja. Neporno je da u sporovima pune jurisdikcije, ovlaštenja suda su mnogo veća i jača nego u sporovima o zakonitosti, jer se sud u ovim slučajevima ne ograničava samo na poništenje upravnog akta, već meritorno rješava samu stvar.

2) Razlikovanje upravnih sporova na prethodne i naknadne vrši se s obzirom na to, da li je upravnom sporu prethodilo ili nije rješavanje u upravnom postupku. Prethodni upravni spor postoji onda kada sud rješava upravni spor, a da o tom predmetu nije još donijet nikakav upravni akt. Kod naknadnog upravnog spora sud rješava upravni spor tek kada je o upravnom predmetu već donijet upravni akt. Spor o zakonitosti upravnog akta je uvijek naknadni upravni spor, dok spor pune jurisdikcije može biti i prethodni i naknadni.

3) Za diobu upravnih sporova na objektivne i subjektivne u nauci postoje dva kriterija: cilj upravnog spora i vrste akata koja mogu biti predmet upravnog spora. Prema kriteriju cilja upravnog spora, objektivni je upravni spor koji ima za cilj zaštitu zakonitosti, dok je subjektivni onaj upravni spor koji ima za cilj zaštitu subjektivnih prava pojedinaca.Prema drugom kriteriju objektivni su upravni sporovi koji se mogu pokrenuti protiv akata općeg karaktera, a subjektivni su oni upravni sporovi koji se vode protiv upravnih akata.

[7] Kamarić M.,"Upravni Spor", drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje pripremio Festić I., Sarajevo, 1978., str. 8

U našem pravnom sistemu ne postoji mogućnost vođenja upravnog spora protiv normativnog akta, iz čega proizilazi da je kod nas usvojen subjektivni upravni spor.

5. Stranke u upravnom sporu

Stranke u upravnom sporu su tužilac i tužena strana. Upravni spor se može pokrenuti samo po zahtjevu legitimisanog lica, a ne može ga pokrenuti sud po svojoj vlastitoj inicijativi. To znači da u sudskom postupku po upravnom sporu vlada stranačko načelo, tj. bez tužbe nema upravnog spora.[8] Tužbu mogu podnijeti samo lica koja imaju aktivnu procesnu legitimaciju. U našem pravu ne postoji „actio popularis" kada bi tužbu mogao podnijeti svaki građanin i svako pravno lice u svakoj stvari. Lica legitimisana za pokretanje upravnog spora su pojedinci i pravna lica. Ta lica imaju pravo da pokrenu upravni spor ako smatraju da je upravnim aktom povrijeđeno neko njihovo pravo ili neposredni lični interes. Po pravilu to su lica koja su već učestvovala u upravnom postupku kao stranke i o čijem se pravu ili obavezi rješava upravnim aktom. Međutim, za pokretanje upravnog spora može biti legitimisano i lice koje nije učestvovalo kao stranka u upravnom postupku, ako se upravnim aktom dira u njegovo pravo, odnosno njegov na zakonu osnovani interes. Interes mora da bude ličan tj. na zakonu osnovan.Ovo pravilo ima izuzetak (npr. u slučaju smrti lica povrijeđenog upravnim aktom, nasljednici mogu imati interes da se takav akt poništi). Neposredni interes je sadašnji, aktuelan interes. To je takav interes koji će biti zadovoljen čim nestane upravni akt koji ga je povrijedio. Prema tome, to ne može biti neki budući i pretpostavljeni interes. Prema Zakonu o upravnim sporovima Brčko distrikta BiH, tužilac u upravnom sporu može biti, pored pojedinca i pravnog lica, poslovna jedinica preduzeća (društva), naselje, grupa građana i sl. koji, iako nemaju svojstvo pravnog lica, mogu pokrenuti upravni spor ako mogu biti nosioci prava i obaveza o kojima se rješavalo u upravnom postupku. Upravni spor može pokrenuti i Ombudsmen BiH, i intervenirat će u skladu sa zakonom u postupku koji teče kad u vršenju poslova iz svoje nadležnosti nađe da je upravnim aktom povrijeđeno ljudsko dostojanstvo, prava i slobode građana zajamčeni Ustavom BiH.[9]

Upravni spor može pokrenuti i Ombudsmen BiH, i intervenirat će u skladu sa zakonom u postupku koji teče kad u vršenju poslova iz svoje nadležnosti nađe da je upravnim aktom povrijeđeno ljudsko dostojanstvo, prava i slobode građana zajamčeni Ustavom BiH.[10] Prema Zakonu o upravnim sporovima Federacije BiH, pored već nabrojanih, upravni spor može pokrenuti nadležni tužilac ili drugi zakonom ovlašteni organ ako je upravnim aktom povrijeđen zakon u korist pravnog lica ili građanina, te nadležni pravobranilac kad je upravnim aktom povrijeđen zakon na štetu Federacije, kantona-županije, grada ili općine koju on po zakonu zastupa. [11] Za razliku od ova dva zakona, Zakon o upravnim sporovima Republike Srpske ne spominje ombudsmena kao pokretača upravnog spora.[12]

Tužena strana u upravnom sporu je uvijek organ čiji je upravni akt osporen tužbom. Iako

[8] Kamarić M. „Upravni Spor"drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje pripremiol Festić Sarajevo 1978 str.19
[9] Član 2 Zakona o Upravnim sporovima Brćko distrikta BiH („Sl.glasnik Brčko distrikta", br. 4/00 i 1/01)
[10] Član 2 Zakona o Upravnim sporovima Brćko distrikta BiH („Sl.glasnik Brčko distrikta", br. 4/00 i 1/01)
[11] Čl. 2: Zakon o upravnim sporovima F BiH („Sl.novine F BiH ", br.02/98 i 8/00)
[12] Čl. 2: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl.glasnik RS", br.12/94)

se pri ocjeni osporenog upravnog akta u upravnom sporu nužno obuhvata i prvostepeni postupak, kao i rješenje donijeto u njemu, ipak se prvostepeni organ ne javlja u upravnom sporu, niti se on smatra tuženom stranom. Dakle, tužena je strana u upravnom sporu uvijek samo onaj organ koji je donio osporeni akt, a to je u slučaju gdje je žalba dopuštena, samo drugostepeni organ.

U upravnom sporu obično učestvuju samo dvije strane: tužilac i tuženi organ. Ali, ako u upravnom postupku učestvuju dvije ili više stranaka (dvostranačke ili višestranačke stvari) sa suprotnim interesima, a organ rješava o njihovom pravu ili obavezi jednim aktom, tada se u upravnom sporu pojavljuje više lica. U takvom sporu se kao tužilac pojavljuje jedno ili više lica koja su u upravnom postupku odbijena, tužena strana je organ koji je donio osporeni upravni akt, dok su ostala lica koja su zadovoljna sa osporenim upravnim aktom zainteresovana da tužba bude odbijena i da osporeni upravni akt ostane na snazi. To su u upravnom sporu „zainteresovana lica" i oni imaju položaj stranke. Kao primjer zainteresovanog lica sa položajem stranke u upravnom sporu može se navesti slučaj kada jedan susjed pokrene upravni spor protiv upravnog akta kojim je drugom susjedu dato odobrenje za gradnju stambenog objekta. U ovom sporu organ koji je donio upravni akt, odobrenje za gradnju, je tužena strana, a drugi susjed kome je dato odobrenje za gradnju je „zainteresovano lice" jer želi da taj upravni akt ostane na snazi. U tom pravcu Zakoni o upravnim sporovima Brčko distrikta BiH, Federacije BiH i Republike Srpske su jednoobrazni: „Treće lice kome bi poništaj osporenog upravnog akta neposredno bio na štetu (zainteresovano lice) ima u sporu položaj stranke. [13]

U tom pravcu Zakoni o upravnim sporovima Brčko distrikta BiH, Federacije BiH i Republike Srpske su jednoobrazni: „Treće lice kome bi poništaj osporenog upravnog akta neposredno bio na štetu (zainteresovano lice) ima u sporu položaj stranke. [14] Pošto zakon priznaje zaintersovanom licu položaj stranke, to ono ima položaj ravan položaju tužioca i tuženog. Osporenim upravnim aktom je njemu priznato izvjesno pravo ili je oslobođen izvjesne obaveze. Prirodno je onda da takvo lice ima pravnu mogućnost da koristi sva pravna sredstva u cilju odbrane svoga prava. Budući da zainteresovano lice u sporu ima položaj stranke, njemu se kao i tuženoj strani mora dostaviti tužba na odgovor .Odgovor i dokaze koje zainteresovano lice dostavi, odnosno ponudi, sud mora uzeti u obzir. Isto tako, ako bude zakazana usmena rasprava, sud je dužan pozvati zainteresovano lice. Na usmenoj raspravi mu se mora dati riječ da obrazloži svoje gledište. Protiv presude, koja mu se obavezno dostavlja, zainteresovano lice ima pravo žalbe, ako je žalba dopuštena. Ako je prvostepeni sud propustio da dostavi tužbu na odgovor zainteresovanom licu, pa ono uopće nije učestvovalo u sporu, ono bi presudu donesenu u sporu bez njegovog učešća moglo pobijati žalbom, ako je žalba dopuštena. Ako žalba nije dopuštena ili ako je spor okončan presudom drugostepenog suda bez učešća zainteresovanog lica, tada povreda koju je sud izvršio predstavlja razlog za ponavljanje postupka.

[13] Čl. 17: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl.novine FBiH", br. 2/98 i 8/00); čl.16 Zakon o upravnim sporovima RS („Sl.glasnik RS", br.12/94); čl. 14: Zakono upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl.glasnik Brčko distrikta", br. 4/00 i 1/01)

[14] Čl. 17: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl.novine FBiH", br. 2/98 i 8/00); čl.16 Zakon o upravnim sporovima RS („Sl.glasnik RS", br.12/94); čl. 14: Zakono upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl.glasnik Brčko distrikta", br. 4/00 i 1/01)

6. Zahtjevi u pogledu sadržaja tužbe

Sudovi u rješavanju upravnih sporova ne djeluju nikad po službenoj dužnosti (ex *officio).* Za pokretanje upravnog spora primjenjuje se, dakle, isključivo stranačka maksima. Sudovi djeluju tek onda kada oni koji se smatraju povrijeđenim u svojim pravima ili legitimnim interesima potraže od suda pomoć. Prema tome legitimirana stranka treba da podnese tužbu, da pokrene spor, pa će sud tek onda moći da postupa. Zahtjevi u pogledu sadržine tužbe su vrlo mali. Tako tužba mora sadržavati: bitna individualna obilježja tužioca (ime i prezime, zanimanje i mjesto stanovanja, odnosno naziv i sjedište tužioca), označenje upravnog akta protiv koga je tužba upravljena, kratko izlaganje zbog čega se stranka tuži, jer se ne traži detaljno obrazloženje i navod *(petit)* u kom pravcu i obimu predlaže poništenje upravnog akta. Uz tužbu se mora podnijeti i sam upravni akt i to u originalu ili prepisu. Uz tužbu se isto tako podnosi i po jedan prepis tužbe i priloga za tuženi organ i za svako zainteresovano lice, ukoliko ona postoje. Ovo je potrebno jer sud dostavlja tužbu sa prilozima na odgovor tuženom organu i zainteresovanim licima.[15] Od ovih opredjeljenja je krenuo i zakonodavac te je u odredbe Zakona o upravnim sporovima Brčko distrikta BiH, Federacije BiH i Republike Srpske ugradio identičan sadržaj tužbe u upravnom sporu.[16] Tužba se podnosi sudu pismeno, a može se predati bilo neposredno, bilo poštom. Tužba se može izjaviti i na zapisnik kod suda koji je nadležan da raspravi upravni spor ili ma kog drugog suda. Razvijanje tužbe je slobodno. U njoj se ne moraju označiti zakonski ili tekstovi drugih propisa koji su povrijeđeni upravnim aktom. Razlozi tužbe mogu biti izraženi uopćeno, ali tužba ne smije biti nejasna i kontradiktorna. Međutim, nepotpunu i nerazumljivu tužbu sud ne može odbaciti kao neurednu. Tužiocu se tada određuje poseban rok za otklanjanje nedostataka tužbe, sa ukazivanjem na posljedice ako se ne postupi po traženju suda. Ako tužilac u ostavljenom roku ne postupi po traženju suda, sud će rješenjem odbaciti tužbu kao neurednu. Ali, i u tom slučaju, sud ne može odbaciti tužbu kao neurednu ukoliko nedostaci u tužbi nisu takvi da sprječavaju rad suda (npr. ako tužilac ne dostavi sudu tražene prepise tužbe, to se ne može smatrati nedostatkom koji sprječava rad suda, jer se tužba može kopirati u sudu o trošku tužioca). U teoriji je bilo dosta polemike da li se jednom tužom može pobijati više upravnih akata.U praksi se stalo na stanovište da se jednom tužbom može da napada jedan upravni akt. Prema tome, jednom tužbom ne bi se moglo vršiti napadanje dva ili više samostalnih upravnih akata, bez obzira da li ih je izdao jedan organ. Međutim, u praksi se može pojaviti slučaj da više lica napadaju isti upravni akt. To može biti tako da više lica podnesu jednu tužbu, ili da podnesu zasebne, ali koneksne tužbe, koje imaju isti cilj i isti zahtjev - poništenje jednog istog upravnog akta.Tužbom se može tražiti pored poništenja upravnog akta i povrat oduzetih stvari i naknada štete koja je tužiocu nanijeta izvršenjem akta koji se osporava. U tom slučaju tužilac mora staviti i određen zahtjev u pogledu stvari ili visine pretrpljene štete.[17] Tužbom se može tražiti pored poništenja upravnog akta i povrat oduzetih stvari i naknada štete koja je tužiocu nanijeta izvršenjem akta koji se osporava. U

[15] Kamarić M.“Upravni Spor", drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje pripremioFestić I., Sarajevo, 1978., str. 27

[16] Čl. 23: Zakon o upravnim sporovima FbiH („Sl.novine FBiH", br. 2/98 i 8/00); čl.26: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl.glasnik RS", br.12/94); čl. 20: Zakono upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl.glasnik Brčko distrikta", br. 4/00 i1/01)

[17] Čl. 23. st. 2: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl. novine FBiH", br. 2/98i 8/00); čl. 26 st. 2: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl. glasnik RS", br.12/94); čl. 20 st. 2: Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl. glasnikBrčko distrikta", br. 4/00 i 1/01)

tom slučaju tužilac mora staviti i određen zahtjev u pogledu stvari ili visine pretrpljene štete.[18]

Pretpostavlja se, da se zahtjev za naknadu štete i povrat stvari može postaviti u tužbi samo pored zahtjeva za poništenje upravnog akta koji se tužbom osporava i u izvršenju kojeg su stvari oduzete ili je šteta nastala. Takav zahtjev mora biti određen. Kod povrata stvari određenost se izražava tačnim označavanjem po broju, vrsti i drugim oznakama stvari koje su oduzete, a čiji se povrat traži. U slučaju zahtjeva za naknadu štete označavanje se vrši, navođenjem na čemu je i na koji način šteta počinjena, kolika je visina štete i koji se iznos traži na ime naknade.[1419] Povrat stvari ili naknada štete može se tražiti i posebnim podneskom poslije podnošenja tužbe ali u toku pokrenutog postupka, odnosno prije donošenja prvostepene presude.

Podnijeta tužba može se m ijenjati i dopunjavati sve do donošenja odluke suda, s tim da se ne može mijenjati niti dopunjavati osnov tužbenog zahtjeva (izuzetak je povrat stvari ili naknada štete). Kako je vođenje upravnog spora pravo tužioca, on ga može koristiti prema svojoj dispoziciji. On može pokrenuti ili ne upravni spor kad god dođe u situaciju koju zakon predviđa za pokretanje upravnog spora. I kad je upravni spor pokrenut, dalje vođenje upravnog spora je njegovo pravo, jer u svakom stadiju postupka može odustati od tužbe, sve do momenta donošenja odluke.

U slučaju odustajanja od tužbe, sud rješenjem obustavlja postupak, a da pri tome nije dužan da traži od tuženog organa izjavu da li se protivi odustajanju. U slučaju obustave postupka, stvar se vraća u stanje u kome je bila prije pokretanja upravnog spora, odnosno, osporeni upravni akt ostaje na snazi.

Upravni akt nije moguće napadati u svako doba. Pravna sigurnost zahtijeva određivanje rokova u okviru kojih se mogu pokretati upravni sporovi protiv upravnih akata. Osnovno je pravilo da se tužba podnosi u roku od 30 dana računajući od dana dostave upravnog akta stranci koja je podnosi. Ovo važi za svaku stranku, pa i za organ ovlašten za podnošenje tužbe. Ali, ako tom organu nije dostavljen upravni akt, onda on može tužbu podnijeti u roku od 60 dana računajući od dana dostave upravnog akta stranci u čiju je korist akt donijet.[20] U praksi se može pojaviti slučaj da više stranaka zajednički istupaju sa istovjetnim interesima, a da nemaju zajedničkog punomoćnika. Praksa je da se kao punomoćnik smatra onaj između njih koji je na prvom zajedničkom podnesku prvi potpisan ili označen. Stoga će u tom slučaju rok za tužbu teći za sve stranke računajući od dana uručenja upravnog akta prvopotpisanom, odnosno prvooznačenom bez obzira na to što osporeno rješenje ostalim tužiteljima nije bilo dostavljeno u upravnom postupku.[21]

Rok za tužbu počinje teći od dana dostave upravnog akta. Sam dan dostavljanja ne računa se u rok, već počinje da teče od narednog dana, računajući od dana dostavljanja. Razumije se da

[18] Čl. 23. st. 2: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl. novine FBiH", br. 2/98i 8/00); čl. 26 st. 2: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl. glasnik RS", br.12/94); čl. 20 st. 2: Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl. glasnikBrčko distrikta", br. 4/00 i 1/01)

[19] Kamarić M.,"Upravni Spor",drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje pripremio Festić I., Sarajevo, 1978., str. 30

[20] Čl. 20: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl. novine FBiH", br. 2/98 i 8/00);čl. 23: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl. glasnik RS", br.12/94); čl. 17: Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl.glasnik Brčko distrikta", br. 4/00i 1/01)

[21] Rješenje Saveznog Vrhovnog suda Už-2438/57 od 18.05.1957.godine, Zbirkaodluka, 1957, knj. II, sv. 2

u obzir dolazi samo lično dostavljanje. Rokovi za tužbu su prekulzivni. Prema tome, ako se tužba ne podnese u određenom vremenskom razmaku, gubi se ovlaštenje za podnošenje tužbe. Ovi rokovi obavezuju sud i stranke i ne mogu se nikako produžavati. Ako se kojim slučajem, poslije već izvršenog dostavljanja upravnog akta, isti ponovo dostavi stranci, rok za tužbu se računa od dana prvog dostavljanja, jer je drugo dostvaljanje bilo suvišno. Ako je u upravnom postupku bilo više stranaka, upravni akt se mora dostaviti svakoj od njih, a rok za tužbu počinje da teče za svaku od njih od dana kada je njoj upravni akt dostavljen. U slučaju da posljednji dan roka pada na praznik ili u nedjelju, ili u neki drugi dan kada sud ne radi, rok ističe prvog narednog radnog dana.

Kako se upravni spor može voditi po pravilu samo protiv upravnog akta, upravni akt predstavlja pretpostavku za upravno sudsku kontrolu. Stoga, ako organi odugovlače sa donošenjem upravnog akta ili ga uopće neće da donesu, kontrola zakonitosti rada organa bi mogla biti osujećena, jer bi zainteresovana lica bila lišena mogućnosti da vode upravni spor.Ova „šutnja uprave" teže bi pogađala stranke nego kada organi donesu nezakonite upravne akte protiv kojih se mogu pokretati upravni sporovi. U cilju onemogućavanja ovakve „inercije" uprave, zakonodavac je predvidio mogućnost pokretanja upravnog spora i u slučajevima kada po traženju stranke organ ne donese nikakav akt u određenom roku.[22] O načinu i uslovima pokretanja upravnog spora zbog ćutanja uprave drugom prilikom.

7. Dejstvo tužbe na izvršenje upravnog akta

Tužba kojom se pokreće upravni spor nema, po pravilu, suspenzivno dejstvo. Naime, tužba ne sprečava izvršenje rješenja protiv koga je podnijeta, ali, zakonodavac je propisao da su organi pod određenim uslovima dužni da odlože izvršenje osporenog rješenja. Ovo je zato što upravni akt može po tužbi biti poništen, a pošto poništenje djeluje retroaktivno (ex *tunc)* time bi bile poništene i sve radnje izvršenja. Međutim, pitanje izvršenja se i ne postavlja kod svakog izvršenja. Ono se pojavljuje samo kod onih rješenja gdje je moguće izvršenje, tj. ako je upravnim aktom naređeno stranci kakvo davanje, činjenje ili nečinjenje. Ako je, pak, stranka odbijena da joj se prizna kakvo pravo, ne dolazi u obzir nikakvo izvršenje.[23]

Zakonima o upravnim sporovima u Bosni i Hercegovini različito je regulisano ovo pitanje.[24]Sva tri zakona polaze od sljedećeg stava: „Tužba, po pravilu, ne sprečava izvršenje upravnog akta protiv koga je podnesena, ako zakonom nije drukčije određeno", dakle polaze od premise da po pravilu tužba nema suspenzivno dejstvo. Međutim, u pogledu propisivanja koji su organi dužni da odlože izvršenje osporenog rješenja, došlo je do različitih stavova.

Zakonodavac u Federaciji BiH utvrdio je da će organ nadležan za provođenje izvršenja osporenog upravnog akta, po zahtjevu tužioca, odložiti izvršenje do konačne sudske odluke, ako

[22] Čl. 11 u vezi čl. 22: Zakon o upravnim sporovima FbiH („Sl. novine FBiH", br. 2/98 i 8/00); čl. 8 u vezi čl. 25: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl. glasnik RS", br.12/94); čl. 8 u vezi čl. 19: Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl. glasnik Brčko distrikta", br. 4/00 i 1/01)

[23] Kamarić M.,"Upravni Spor", drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje pripremio Festić I., Sarajevo, 1978., str. 38

[24] Čl. 19: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl. novine FBiH", br. 2/98 i 8/00);čl. 17: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl. glasnik RS", br. 12/94); čl. 16:Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl. glasnik Brčko distrikta", br.4/00 i 1/01)

bi izvršenje nanijelo tužiocu štetu koja bi se teško mogla popraviti, a odlaganje nije protivno javnom interesu niti bi se odlaganjem nanijela veća nenadoknadiva šteta protivnoj stranci. Dakle, u ovom slučaju, o odlaganju izvršenja odlučuje nadležni upravni organ.Tužilac je dužan uz zahtjev za odlaganje priložiti dokaz o podnijetoj tužbi. Nadležni upravni organ je dužan postupiti po zahtjevu i donijeti rješenje najkasnije u roku od tri dana od prijema zahtjeva za odgodu izvršenja. Pored gore navedenih razloga, nadležni upravni organ može odložiti izvršenje i iz drugih razloga ako to javni interes dozvoljava. Međutim, zakonodavac je dao ovlaštenje i sudu kome je tužba podnesena, da može odlučiti o odlaganju izvršenja upravnog akta,pod istim uslovima kao i organ uprave, ako to pismeno zatraži tužilac, koji prethodno nije tražio odlaganje izvršenja rješenja kod nadležnog upravnog organa.Zakonodavac u Republici Srpskoj, takođe, polazi od stava daje upravni organ nadležan za odlaganje izvršenja osporenog rješenja, pod istim uslovima kako to reguliše i Zakon o upravnim sporovima Federacije BiH, ali izostala je odredba kojom se ovlašćuje sud da u određenim situacijama može odložiti izvršenje upravnog akta.

Zakonodavac u Republici Srpskoj, takođe, polazi od stava daje upravni organ nadležan za odlaganje izvršenja osporenog rješenja, pod istim uslovima kako to reguliše i Zakon o upravnim sporovima Federacije BiH, ali izostala je odredba kojom se ovlašćuje sud da u određenim situacijama može odložiti izvršenje upravnog akta. Dakle, jedini organ nadležan za odlaganje izvršenja je upravni organ.

Zakonodavac u Brčko distriktu BiH daje ovlaštenje sudu da naredi odlaganje izvršenja upravnog akta do konačne odluke po istim uslovima kojima ovlaštenje daje Zakon o upravnim sporovima Federacije BiH upravnom organu. Sud je dužan o zahtjevu za odlaganje izvršenja odlučiti u roku od 24 sata od momenta podnošenja zahtjeva, s tim da žalba, izjavljena na rješenje suda o odlaganju izvršenja, ne odlaže njegovo izvršenje.

Gore navedenim zakonima predviđeno je obligatorno odlaganje izvršenja upravnog akta ako su ispunjeni kumulativni uslovi: da bi izvršenje tužiocu nanijelo štetu koja bi se teško mogla popraviti, da se odlaganje ne protivi javnom interesu i da se odlaganjem ne nanosi protivnoj stranci nenadoknadiva šteta. Pored obligatornog odlaganja zakonodavac je predvidio i fakultativno odlaganje kada nadležni organ rješava o odlaganju primjenom diskrecione ocjene, jer diskreciono odobrava ili ne odobrava, ako to javni interes dozvoljava.

7. Nadležnost za rješavanje upravnih sporova

Za građane koji imaju namjeru pokrenuti upravni spor protiv konačnog upravnog akta veoma je važno pitanje nadležnosti za rješavanje upravnih sporova. U praksi organa uprave i sudova nisu rijetki slučajevi sukoba nadležnosti, a u kom slučaju najviše trpe stranke. Načelo efikasnosti, kao jedno od osnovnih načela bilo kojeg postupka, zahtijeva od nadležnih organa rješavanje u zakonskim rokovima. Međutim, ako dođe do sukoba nadležnosti, ti rokovi gube na važnosti i često se prekoračuju. Zbog toga je zakonodavac normativno regulisao pitanje nadležnosti organa koji rješavaju upravne sporove. Tako je nadležnost našla svoje mjesto i u Zakonima o upravnim sporovima u Bosni i Hercegovini.[25] Zakonu o upravnim

[25] Čl. 5 i 6: Zakon o upravnim sporovima FBiH („Sl. novine FBiH", br. 2/98 i 8/00); čl. 3 i 18: Zakon o upravnim sporovima RS („Sl. glasnik RS", br. 12/94); čl. 5 i 32: Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta („Sl. glasnik Brčko distrikta", br.4/00 i 1/01)

sporovima Federacije BiH upravne sporove rješava najviši sud kantona/županije i Vrhovni sud Federacije. Najviši sud kantona/županije odlučuje o tužbama protiv konačnih upravnih akata kantonalnih/županijskih organa uprave i ustanova, te drugih kantonalnih/županijskih institucija koje imaju javna ovlaštenja i protiv konačnih upravnih akata gradonačelnika i općinskog načelnika i gradskih i općinskih službi za upravu, kao i institucija koje imaju javna ovlaštenja na području općine, odnosno grada.Vrhovni sud Federacije odlučuje o tužbama protiv konačnih upravnih akata federalnih organa uprave i federalnih ustanova, drugih federalnih institucija koje imaju javna ovlaštenja, a koje su osnovane federalnim zakonom. Protiv odluke najvišeg suda kantona/županije donesene u upravnom sporu, može se izjaviti žalba Vrhovnom sudu Federacije. Ta se žalba može izjaviti, ako je odluka suda zasnovana na federalnom zakonu ili drugom federalnom propisu ili ako su povrijeđena pravila federalnog zakona o postupku koja su mogla biti od utjecaja na rješenje stvari.

Zakon o upravnim sporovima Republike Srpske za rješavanje upravnih sporova određuje nadležnost viših sudova i Vrhovnog suda Republike Srpske. Viši sudovi odlučuju o tužbama protiv upravnih akata organa i organizacija koje vrše javna ovlaštenja, kada je to zakonom određeno. Vrhovni sud odlučuje o tužbama protiv upravnih akata republičkih organa uprave. Protiv odluke donesene u upravnom sporu žalba se može izjaviti samo ako je to predviđeno zakonom u određenim stvarima.

U Brčko distriktu BiH nadležnost za rješavanje upravnih sprova data je Osnovnom sudu Brčko distrikta BiH. Na postupak po pravnim lijekovima i ostala proceduralna pitanja koja nisu određena Zakonom o upravnim sporovima shodno se primjenjuju odredbe Zakona o parničnom postupku, osim odredaba koje se odnose na reviziju. Prema odredbi člana 312 Zakona o parničnom postupku Brčko distrikta BiH („Sl. glasnik Brčko distrikta BiH", broj 8/09) protiv presude donesene u prvom stepenu, stranke mogu izjaviti žalbu u roku od 30 dana od dana prijema prepisa presude, ako u ovom zakonu nije određen drugi rok. Žalba sprečava da presuda postane pravosnažna u dijelu koji se pobija žalbom. O žalbi protiv presude odlučuje Apelacioni sud Brčko distrikta BiH.

Bez obzira što je zakonodavac normativno uredio nadležnost sudova u pogledu rješavanja upravnih sporova vidljivo je da to pitanje nije riješeno na jednoobrazan način, što, u svakom slučaju, predstavlja poteškoću za stranke koje se upuštaju u upravni spor. Dok je zakonima Federacije BiH i Republike Srpske utvrđena nadležnost najvišeg suda kantona/županije i Vrhovnog suda Federacije, odnosno viših sudova i Vrhovnog suda Republike Srpske, Zakonom Brčko distrikta BiH utvrđena je nadležnost Osnovnog suda Distrikta. Zakon o upravnim sporovima Federacije BiH predviđa dvostepenost u rješavanju upravnog spora izuzetno i to samo u situaciji ako je odluka suda kantona/županije zasnovana na federalnom zakonu ili drugom federalnom propisu ili ako su povređena pravila federalnog zakona o postupku koja su mogla biti od utjecaja na rješenje stvari. Zakon o upravnim sporovima Republike Srpske utvrđuje jednostepenost u rješavanju upravnih sporova. Suprotno navedenom, Zakonom o upravnim sporovima Brčko distrikta BiH predviđena je dvostepenost u rješavanju upravnih sporova, pošto je po Zakonu o parničnom postupku dozvoljena žalba na prvostepenu presudu.

Pitanje stepenovanja upravnog spora je interesantno i sa teoretskog i sa praktičnog aspekta. Očito je da postoje pobornici i jednog i drugog mišljenja, zbog čega je i došlo do već ukazane razlike u primjeni zakona u BiH. Gledajući formalno-pravno, jednostepenost u

rješavanju upravnih sporova ne bi trebala da ima alternativu, jer ona proizilazi iz norme zakonodavca. Sud u upravnom sporu odlučuje o zakonitosti upravnog akta, iz čega proizilazi zaključak da bi sud trebao tu zakonitost cijeniti u jednom postupku. Ako se uzme u obzir činjenica da je po zahtjevu stranke vođen upravni postupak kod prvostepenog organa uprave, da je po žalbi nezadovoljne stranke vodio postupak i odlučivao drugostepeni organ uprave, opravdano se može tvrditi da bi sud trebao odlučivati o zakonitosti upravnog akta u jednom postupku. U prilog toj činjenici ide i načelo efikasnosti i ekonomičnosti prema kojima stranka treba na brz i efikasan način da ostvari svoja prava i izvrši svoje obaveze kod nadležnih organa. Ali, gledajući materijalno-pravno, dvostepenost bi trebala da ide u prilog načelu materijalne istine i načelu zakonitosti. O ovim činjenicama se mogu voditi duge teoretske rasprave, ali je jedno sigurno: na području BiH ovo pitanje treba regulisati na jednoobrazan način, iz jednog jedinog razloga - radi stranke u postupku zbog koje organi uprave i sudovi postoje.

Zaključak

Činjenica je da u Bosni i Hercegovini, podijeljenoj na entitete i distrikt Brčko, postoji čitav konglomerat zakona i podzakonskih akata koji na različite načine regulišu pojedine oblasti života. Uprava, kao posebna oblast, je oduvijek bila predmet rasprava teoretičara. Za nju se uvijek govori sa negativnog stajališta: ona je birokratizovana, glomazna, opterećuje i onako ugrožen budžet, ne radi u interesu građana, ima dosta nezakonitosti u radu i sl. Dakle, uprava je uvijek bila pod lupom kritičara. To je dobro, jer kritike mogu samo doprinijeti poboljšanju u tom segmentu života koji se kritikuje. Međutim, stalne promjene u oblasti uprave, uvođenje eksperimentalnih programa u pojedine faze uprave, stalna kritika itd., dovodi do pravne nesigurnosti, nepovjerenja građana u tu i takvu upravu. Iz nje bježe „stručnjaci", a zapošljavaju se profili kadrova koji nisu školovani za tu oblast života, a to sve je „ogledalo" jedne države.Autor je izabrao samo jedan segment uprave vezan za sud, a to je postupak ocjene zakonitosti upravnog akta (upravni spor).Da bi stranka mogla pokrenuti upravni spor i time zatražiti ocjenu zakonitosti upravnog akta, koji je prethodno postao konačan u upravnom postupku, trebala bi da ima određena saznanja o samim pojmovima vezanim neposredno za upravni spor, kao što su: ko može biti stranka u upravnom sporu, tužba, dejstvo tužbe na izvršenje konačnog upravnog akta, šta je to „šutnja uprave", nadležnost za rješavanje upravnih sporova itd. Nepoznavanje ove problematike ne ide u prilog strankama, jer će sud, u svakom slučaju kada utvrdi nedostatke, zatražiti od tužitelja da u određenom roku izvrši ispravku, dopunu, uređenje tužbe i tome slično. Takvim radom suda dolazi do nepotrebnog gubitka vremena što pruzrokuje i nezadovoljstvo stranaka.

U tom pravcu zakonodavac bi morao da osmisli nova rješenja, prihvatljiva za entitete i distrikt Brčko, jer primjeri različitosti koji su navedeni u ovom radu (nadležnost sudova za rješavanje upravnog spora, pravo na žalbu, dejstvo podnijete tužbe na izvršenje upravnog akta, nadležnost organa za odlaganje izvršenja upravnog akta itd.) bi trebali da posluže raspravama teoretičara i zakonodavca, kako bi se jednoobraznim rješavanjem i ovih pitanja doprinijelo bržem i efikasnijem rješavanju upravnih sporova.

Literatura

Knjige i članci:

- Todorović Lj., Hadžimusić M., „Upravni sporovi", Biblioteka Mostovi, Sarajevo, 2001. Godine
- Kamarić M., „Upravni spor", drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Sarajevo, 1978. Godine
- Kosovac M., „Upravni postupak u praksi", Novinska ustanova „Službeni listSFRJ", Beograd, 1976. Godine
- Tomić Z., „Upravno pravo", PIP„Nomos", Beograd, 1991. Godine
- Dimitrijević P., „Organizacija i metodi rada javne uprave I", Beograd, 1959. godine

Legislativa:

- Zakon o upravnim sporovima Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine FBiH", broj 2/98 i 8/00)
- Zakon o upravnim sporovima Republike Srpske („Službeni glasnik RS", broj 12/94)
- Zakon o upravnim sporovima Brčko distrikta BiH („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH", broj 4/00 i 1/01)
- Zakon o parničnom postupku Brčko distrikta BiH („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH", broj 8/09)

Originalni naučni rad UDK 349.2:343.2(497.6RS)

Mr Srđan Forca[1]

ZAŠTITA RADNIKA U KRIVIČNOM PRAVU REPUBLIKE SRPSKE

Apstrakt
Autor će obraditi temu Zaštita radnika u krivičnom pravu Republike Srpske. Da bi sveobuhvatno mogli sagledati pomenutu temu biće riječi i o pravima radnika i radnim odnosima koji su doveli do današnje koncepcije zaaštite istih. Takođe,autor će se osvrnuti i na pojam i djelovanje Međunarodne organizacije rada,kao i na vrste krivičnopravne zaštite koje su prisutne u različitim zemljama.
Ključne riječi: *rad, radnik, prava radnika, krivična zaštita, radni odnos.*

PROTECTION OF WORKERS IN THE CRIMINAL LAW OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract
The author will explore the concept of protection of workers in the criminal law of the Republic of Srpska. To be able to comprehensively examine this subject will be discussed and the rights of workers and labor relations that led to today's concept do the same. Likewise, I will reflect on the concept and operations of the International Labour Organization, as well as the types of criminal protection that are present in different countries.
Keywords: *work, worker, workers' rights, criminal protection, employment.*

UVODNA RAZMATRANJA

Radnik, u smislu Zakona o radu („Službeni glasnik Republike Srpske“,br:01/16), jeste fizičko lice koje radi kod poslodavca i ima prava i obaveze iz radnog odnosa po nekom od osnova navedenih u tekstu ovog zakona i koje je prijavljeno u Jedinstveni sistem registracije, kontrole i naplate doprinosa.[2]

Kroz istoriju pozicija i prava radnika su se mijenjala. Pored radnopravne zaštite i radnog prava koji su se etablirali kao esencija zaštite radnika i njihovih prava,krivičnopravna zaštita i krivično pravo su u mnogome pomogli razvoju radnih prava. Propisivanjem kazni i pooštravanjem kaznene politike Krivični zakon Republike Srpske pokazao je svoju preventivnu,ali i represivnu funkciju koju ostvaruje. Prava radnika su jedna od osnovih prava koja su predmet današnjih međunarodnih konvencija. Iz pozicije današnjeg potrošačkog,kapitalističkog društva koje se temelji na tržišnoj ekonomiji i neoliberalizmu važno je sagledati poziciju radnika i na adekvatan način zaštititi najvažniji proizvodni resurs,a to je radna snaga. Da bismo uvidjeli kompletnu sliku razvoja radnih prava i radnih odnosa potrebno je koncepcijski posmatrati dva perioda:

1. Razvoj radnika i radnih odnosa od Antičkog perioda do 1919.godine

[1] Sudija Odjeljenja za organizovani i najteže oblike privrednog kriminaliteta u Okružnom sudu u Banjaluci. E-mail: srdjan.forca@pravosudje.ba
[2] Zakon o radu Republike Srpske(„Službeni glasnik Republike Srpske,br:01/16)

2. Razvoj radnika i radnih odnosa od 1919.godine (osnivanje Međunarodne organizacije rada) pa do danas.[3]

Posmatrajući hronološki ove periode uočićemo zakonomjernosti koje se javljaju za svaki organizovani oblik društva koji pravno normira radne odnose i pojma radnika uopšte. Na samim počecima regulisanja ovih oblasti broj propisa odnosno pravila ponašanja bio je zanemarljiv. Tadašnje društvo nije bilo na civilizacijskom nivou današnjeg ,te je određene pojave smatralo kao Božjim ili nekim svevišnjim djelima(npr.prašina u rudniku izazvana ljudskim faktorom). Danas je situacija mnogo drugačija. Pojavom MOR-a ,radničkih pokreta,te Evropske unije mnogo se radi na harmonizaciji propisa i objedinjavanju istih kako bi prava radnika dostigla određeni nivo karakterističan za svjetsko društvo koje je u tehnološkom,ali i svakom drugom segmentu doživjelo napredak. [4]

ZAŠTITA RADNIKA DO OSNIVANJA MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE RADA

Za ljude kao vrstu postoji latinski izraz homo sapiens (misleći čovjek), jer se dugo mislilo da je intelektualna sposobnost odvojila ljudsku vrstu od ostalih primata, no već je antički mislilac Apije Klaudije Ceko došao do zaključka da je *čovjek stvoritelj svoje sudbine* (latinski: *Faber est suae quisque fortunae*) dakle do presudne uloge rada, kao faktora kojima je ljudima omogućio da postanu misleća bića. Dilema je svakako lažna, rad je omogućio ljudima da razviju i svoj spoznajni aparat, da osmisle i razviju alate i tako još više podvrgnu svijet oko sebe svojim interesima.[5] Kako se povećavao broj ljudi i njihova koncentracija u prvim većim zajednicama, mijenjao se i odnos prema radu, od prvih porodičnih paleolitskih zajednica, u kojima je rad bio isto što i svakodnevni život - skupljanje hrane i lov, ali stvar slobodnog izbora (u kojem se ipak na neki tadašnji viši način shvatalo da je sloboda nužnost) i da treba raditi, skupljati hranu radi preživljavanja, do pojave prisilnog rada s prvim robovima u neolitu kod izvođenja većih radova za potrebe prvih gradova i država (piramide, hramovi, brane, kanali). Takav odnos prema radu, u kojem su se najteži fizički poslovi prepuštali robovima, a rad teški fizički rad) shvatao kao nužno zlo, stvorio je i filozofsku misao koju je najjasnije izrazio Platon. Ta filozofska misao naglašava dihotomiju idealanog idejnog (misaonog) i njegovog lošeg odraza u realnom fizičkom nesavršenom svijetu. Ova je misao preko Plotina i neoplatonističkih filozofa postala sastavni dio hrišćanstva, a došla je do izražaja u podjeli rada i učenju sedam slobodnih vještina (*septem artes liberales*) i potpunom odvajanju dviju komponenti rada: uma i fizisa/snage. Zanatlije su preko svojih cehova ili bratovština (u to su bili uključeni; i slikari, kipari, arhitekti, lijekari) uspjeli ishoditi neka prava od lokalnih feudalaca i skupština slobodnih gradova, ali više u okviru svog društvenog položaja kao slobodnih građana, nego u odnosu na rad. On je ostao u okviru trgovačkog prava, odnosno ugovornih odnosa kupac - prodavač. Rad (teški fizički) je i dalje ostao predmet sile koju su morali obavljati podčinjeni po nalogu svojih gospodara, bilo kao kmetovi i sluge ili kao robovi, koji su zabranjeni tek početkom 20. vijeka.[6]

[3] B. A. Lubarda, *Uvod u radno pravo, sa elementima socijalnog prava,* Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu (2013), 84 str;

[4] B. A. Lubarda, *Radno pravo – Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu,* Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu (2012),105 str.

[5] https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljudski_rad,pristupljeno 10.2.2017.godine

[6] https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljudski_rad,pristupljeno 10.2.2017.godine

Razvojem tehničkih sredstava i smanjenjem potrebe da sve obavljaju ljudi, posebno nakon industrijske revolucije, rad je postajao sve manje stvar prisile, a sve više stvar (prividno) slobodnog izbora, odnosno ugovora između poslodavca (koji nudi rad) i radnika (izvršioca) koji će to obaviti za neku naknadu, dakle predmet trgovačkog prava. Otada rad dobija i sve više pravnih akata i normi i razvija se kao posebna grana prava - radno pravo. koje reguliše načine kako će se obavljati i ko je za što odgovoran u procesu rada.[7] Istovremeno rad postaje sve više privilegija, dakle nagrada, a ne kao dotad kazna. Prve zakonske akte o radu (*Factory Act*) izglasala je Britanija od 1802. do 1895.. Oni u pravnom smislu i nisu bili zakoni o radu u današnjem smislu, već podzakonski akti za neke grane industrije (njima se u početku ograničavao rad djece na 10, odnosno 12 sati, a kasnije i rudara na 12 sati, uz kasnije mjere na ograničavanje radnog tjedna na 60 sati). Bismarckova Njemačka donijela prve zakonske akte 1877. putem kojih su za državne službenike uvedena i neka prava koja su bila zametak kasnijeg socijalnog osiguranja. To je učinjeno i stoga da ograniči uticaj socijalističkih ideja Socijaldemokratske partije Njemačke. Od početka 19. vijeka počeli su se osnivati i prvi sindikati, koji su zahtijevali uvođenje reda i zakona u proces rada, kako bi štitili prava radnika.[8]

Istovremeno rad se počeo shvatati kao bit ljudskog postojanja, i presudan pokazatelj koji određuje sudbinu pojedinca i čitavih ljudskih zajednica, i njegova temeljna priroda razrađena je kao filozofska kategorija. Prvi koji se dotakao te teme bio je njemački filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel, u svom djelu *Fenomenologija duha* (1806.) u eseju o *gospodaru i sluzi*. Hegel je došao do zaključka da sluga iako u prividno lošijem položaju zato jer radi za svog gospodara, postaje stvarni gospodar njihovog međuodnosa, jer posreduje okolinu za njega, i da na kraju gospodar postaje zavisan o svom sluzi. Na osnovama ideja razvijenih iz tog eseja rođen je marksizam, u kome je rad stavljen na pijedestal kao najvažnija ljudska sposobnost i napravljen je filozofski kopernikanski prevrat, u slavnoj 11. tezi o Feuerbachu (*Filozofi su svijet samo različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmijeni*), čiji je pravi smisao da se nešto može stvoriti samo iz rada, a ne iz kontemplacije. Ljudski se rod, dakle, ne bi pomakao iz paleolita da se oslanjao samo na svoj intelektualni aparat da nije bilo rada i aktivnog odnosa prema okolini.[9]

MEĐUNARODNA ORGANIZACIJA RADA (MOR 1919.)

Međunarodna organizacija rada (International Labour Organization, odn. ILO), je specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija koja promoviše socijalnu pravdu i međunarodno priznata ljudska i radnička prava.[10] Osnovana je 1919. godine Poveljom iz Versaillesa i postala je prva specijalizirana agencija UN-a 1946. godine.ILO formulira međunarodne standarde rada u obliku konvencija i preporuka koje postavljaju minimalne standarde radnog prava: slobodu udruživanja, pravo na organiziranje, kolektivno pregovaranje, ukidanje prisilnog rada, jednake šanse i jednaki tretman, te druge standarde kojima se reguliraju uvjeti u cijelom rasponu pitanja vezanih za rad. Pruža tehničku pomoć u slijedećim područjima: strukovno obrazovanje i strukovna rehabilitacija; politika zapošljavanja; administracija rada; radno pravo i industrijski odnosi; razvijanje managementa; zadruge; socijalna sigurnost; statistika vezana uz rad, te sigurnost i zaštita na radu.

[7] https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljudski_rad,pristupljeno 10.2.2017.godine

[8] B. A. Lubarda, *Evropsko radno pravo*, CID, Podgorica (2004), 335 str.

[9] Željko Mirjanić, Radni odnosi: Individualni radni odnosi, Pravni fakultet, Banja Luka 2004.godine,str.134.

[10] Ž.Mirjanić,S.Savić, Socijalno pravo sa osnovama prava, Filozofski fakultet, Banjaluka 2003.godine,str.178.

ILO promovira razvijanje neovisnih poslodavačkih i radničkih organizacija te tim organizacijama osigurava trening i savjetodavne usluge. Unutar sustava Ujedinjenih naroda, ILO je jedinstven po svojoj tripartitnoj strukturi u kojoj radnici i poslodavci sudjeluju u radu upravnih organa organizacije kao ravnopravni partneri vladama.

Najvazniji zadatak koji jedoveo do osnivanja MOR-a je osnivanje boljih uslova rada i bolji položaj radnika u cjelom svijetu te osiguranja pristojnog posla za sve. Osnovnii zadaci MOR-a utvrđeni su Statutom koji je donesen 1919.godine. Nakon toga,1944.godine donesena je Philadelphijska deklaracija čije su odredbe postale sastavni dijelovi Statuta. Prema Statutu MOR iza zadatak proučavati probleme rada i socijalne politike u međunarodnim razmjerama,odnosno raditi napoboljšanju radnih i životnih uslova ljudi i osiguranju socijalne pravde. Ostvarivanje tih ciljeva moguće je propisivanjem sati dnevnog rada,određivanje maksimalnog trajanja dnevnog i sedmičnog radnog vremena,borbom protiv nezaposlenost,garantovanjem primanja koji omogućavaju egzistenciju,zaštitom protiv opštih ili posebnih profesionalnih bolesti i nesreća na poslu,zaštitom žena i djece,davanjem starosnih i invalidskih penzija i slično.[11]

Zadaci mora koji su propisani Statutom su sledeći:

1. .Pomaganje zapošljavanju radnika na poslovima gdje mogu najbolje pokazati svoje kompetencije.
2. Osigurati normalno radno vrijeme i druge uslove rada
3. Osigurati mogućnosti osposobljavanjaradnika
4. Osigurati milimalnu naknadu za sve one koji imaju zaposlenje
5. Osigurati saradnju poslodavca i radnika radi stalnog poboljšanja proizvodnje
6. Proširiti mjere socijalnog osiguranja te zdravstvene zaštite,zaštite djece i majčinstva.[12]

Značajne karakteristike koje MOR ima u odnosu na druge međunarodne organizacije su:stalnost,neprekidnost,pripartitnost i univerzalnost.

Stalnost i neprekidnost. Organizacija je osnovana radi proučavanja problema iz oblasti rada i socijalne politike i poduzimanja mjera radi rješavanja tih problema,odnosno poboljšanja radnih i životnih uslova.Međutim,veoma je malen broj organizacija koje su ostvarili taj cilj.

*Univerzalnost.*MOR je stvoren kako bi postao univerzalnom organizacijom koja nije ograničena samo na neke zemlje,već treba uspostavljati regionalnu saradnju između država,te formirati svjetsku politiku socilanog razvoja.

*Tripartitnost.*MOR je jedina organizacija u kojoj su uz predstavnike vlada,zastupljeni i predstavnici radnika i poslodavaca.[13]

ZAŠTITA RADNIKA U KRIVIČNOM PRAVU REPUBLIKE SRPSKE

Krivični zakon Republike Srpske kao entitetski zakon vremenom je usaglašavan sa evropskim standardima i konvencijama. U početku prava iz radnih odnosa nisu bila predmet

[11]Predrag Jovanović, Radno pravo, Pravni fakultet Novi Sad,2012.godine,str 253.
[12] Prof.dr.Sead Dedić,Jasminka Gradaščević-Sijerčić-Radno pravo,Sarajevo 2003 godina,str.51-52
[13] Prof.dr.Mlađen Mandić,Radno pravo 2007.godina,Banja Luka ,str.36-39.

zakonskog regulisanja,te smo norme te vrste dobili tek posljednjim izmjenama i dopunama. Krivični zakoni kojima nisu bile obuhvaćene pravne norme iz radnih odnosa su sledeći: Krivični zakon Republike Srpke („Službeni glasnik RS“,br.49/03,108/04,37/06,70/06,73/10,1/12). Posljednjim izmjenama i dopunama pomenuta normativna regulativa postala je dio jedinstvenog krivičnog regulisanja na nivou entiteta Republika Srpska. Izmjene i dopune desile su se 2013.godine („Službeni glasnik RS“,br.67/13).[14]

Posljednjim izmjenama i dopunama u Krivični zakon Republike Srpske uvedena je dodatna glava (glava 22.) koja nosi naslov: KRIVIČNA DJELA PROTIV PRAVA IZ RADNIH ODNOSA I SOCIJALNOG OSIGURANJA. Uvođenjem krivičnih djela karakterističnih za ovu glavu zakona Republika Srpska i njeno krivično zakonodavstvo uvršteni su u red zemalja koje preventivno,demokratski i prirodnopravno gledaju na odnos između radnika i poslodavca. Koji prije svega radnika stavljaju u centralni položaj dvopartitnog odnosa,a brigu o osnovnim pravima radnika uzdižu na nivo krivične zaštite i tako je stavljaju *in media res* radnog odnosa. Krivična djela koja su propisana u pomenutoj glavi su sledeća:

1. *Povreda osnovnih prava radnika*
2. *Povreda prava pri zapošljavanju i za vrijeme nezaposlenosti*
3. *Povreda prava iz socijalnog osiguranja*
4. *Zloupotreba prava iz socijalnog osiguranja*
5. *Nepreduzimanje mjera zaštite na radu.*

Numeracijom krivičnih djela padajućim pregledom možemo uvidjeti koliki je obim krivičnopravne zaštite radnika. U ovoj glavi Krivičnog zakona navedenih 5 krivičnih djela predstavljaju zakonski okvir u kome se kreće i obim i osnov krivičnopravne zaštite radnika. Sva navedena protivpravna djela biće izložena kroz prikaz punog sadržaja kompletnog teksta svakog pojedinog člana iz ove grupe. Takav prikaz omogućiće da bolje shvatimo sve vrijednosti koje je zakonodavac inkriminisao. Biće krivičnog djela biće jasno izdvojeno kao najznačajniji dio inkriminacije. Takvim prikazom vidjećemo sve privilegovane i kvalifikovane oblike navedenih djela koji će nam znatno jasnije gradirati stepen krivičnog djela u odnosnu na osnovni oblik. Na kraju,pomenuti prikaz biće dobar pokazatelj kaznene politike predviđene za ovu grupu krivičnih djela kojom se zakonodavac vodio,jer će autor navesti i propisane kazne za navedena djela.

Povreda osnovnih prava radnika

Član 226.

(1) Ko se svjesno ne pridržava propisa koji se odnose na zaključivanje ugovora o radu i prestanku radnog odnosa,plate i druga primanja iz radnog odnosa,radno vrijeme,pauze,odmore,godišnje odmore,ili odsustva,zaštitu žena,omladine i lica

[14] Krivični zakon Republike Srpske(„Službeni glasnik Republike Srpske,br.49/03,108/04,37/06,70/06,73/10,1/12,67/13).

sa invaliditetom,zaštitu radnica zbog trudnoće i roditeljstva,zaštitu starijih radnika,zabranu prekovremenog ili noćnog rada ili plaćanja propisane naknade,i time uskrati radniku pravo koje mu pripada ili mu ga ograniči,kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do tri godine.

(2) Ako je djelo iz stava 1.ovog člana imalo za posljedicu neopravdano neplaćanje pet plata djelimično ili u cijelosti ili gubitak prava koje proističe iz neplaćenih doprinosa ,a utvrdi se da su za isplatu postojala sredstva,učinilac će se kazniti zatvorom od šest mjeseci do pet godina.

(3) Kaznom iz stava 2.ovog člana kazniće se onaj ko radnici prekine radni odnos zbog trudnoće,ili od zaposlene radnice zahtijeva izjavu da će u tom slučaju dati otkaz ugovora o radu ili prihvatiti sporazumni raskid radnog odnosa.

Povreda prava pri zapošljavanju i za vrijeme nezaposlenosti

Član 227.

(1) Ko drugome uskrati ili ograniči pravo na slobodno zapošljavanje pod jednakim uslovima koji su predviđeni u zakonu ili drugim propisima,kazniče se novčanom kaznom ili zatvorom do dvije godine.

(2) Kaznom iz stava 1.ovog člana kazniće se i ko se svjesno ne pridržava zakona ili drugih propisa o pravima građana za vrijeme nezaposlenosti i time nezaposlenom licu uskrati ili ograniči pravo koje mu pripada.

Povreda prava iz socijalnog osiguranja

Član 228.

Ko se svjesno ne pridržava zakona i drugih propisa o socijalnom osiguranju i time uskrati ili graniči nekom licu pravo koje mu pripada,kazniće se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do jedne godine.

Nepreduzimanje mjera zaštite na radu

Član 230.

(1) Lice odgovorno za preduzimanje mjera zaštite na radu koje se svjesno ne pridržava zakona ili drugih propisa o mjerama zaštite na radu usljed čega nastupi opasnost za život ili zdravlje radnika,kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.

(2) Pri izricanju uslovne osude sud može učiniocu odrediti obavezu da u određenom roku postupi po propisima i mjerama zaštite na radu.

ZAKLJUČAK

Sumirajući iznesene činjenice u radu dolazimo do zaključka da su prava radnika I prava iz radnih odnosa civilazijska tekovina novog doba. Istorijski gledano sam nastanak ovih prava evoluira od prve podjele rada i organizacije društva pa sve do osnivanja Međunarodne organizacije rada i donošenja evropskih konvencija koje su etablirale ova prava kao jedna od krunskih u životu svakog pojedinca. Uvidjeli smo da se krivična zaštita radnih prava i prava iz radnih odnosa javlja nešto kasnije u odnosu na pojavu radnih prava uopšte,zavisno od demokratizacije i socijalizacije svakog društva unutar suverenih državnih sistema. Krivična zaštita kao takva regulisana je Krivičnim zakonima svake zemlje,ali najčešći osnov za uvođenje u samo krivično zakonodavrstvo države su našle u standardima konvencija koje su donešene na međunarodnom planu pod hegemonijom MOR-a. Krivičnopravna zaštita radnih prava propisana kroz glavu 22 Krivičnog zakona Republike Srpske obuhvatila je 5 krivičnih djela: *Povreda osnovnih prava radnika,Povreda prava pri zapošljavanju i za vrijeme nezaposlenost,iPovreda prava iz socijalnog osiguranja,Zloupotreba prava iz socijalnog osiguranja,Nepreduzimanje mjera zaštite na radu.* Od 5 krivičnih djela koja su prethodno nabrojana četiri se isključivo odnose na zaštitu prava iz radnih odnosa na koju ekskluzivno pravo ima radnik. Jedino se krivično djelo pod naslovom Zloupotreba prava iz socijalnog osiguranja iz člana 229.može okarakterisati kao pravo koje je ekskluzivno rezervisano za poslodavca I omogućava mu da svi radnici koji zloupotrebljavaju utvrđena prava iz radnih odnosa budu krivično gonjeni. Dakle,analizirajući odnos četiri naprema jedan (4:1) u korist radnika što se tiče krivičnopravne zaštite,Krivični zakon Republike Srpske pokazuje senzibilitet prema pravima radnika iz radnog odnosa. Autor je mišljenja da pomenuti odnos u budućnosti treba da bude i više izražen u korist radnika I prava radnika iz radnog odnosa I to na način da se prate postojeći i budući međunarodni standardi kao i potrebe same privrede. Na ovaj način država bi nastavila u kontinuitetu da ostvaruje svoju socijalnu dimenziju i time pokazala odgovornost prema životu,zdravlju i radu radno sposobnog stanovništva. Na jedan konkretan način time bi omogućila da dođe do nivelacije neoliberalnog koncepta koji je nemjerljivo doprinio srozavanju I nepoštovanju samih radnika i jačala koncept državnog intervencionizma koji je neophodan za napredak društva u cjelini.

LITERATURA

1) B. A. Lubarda, *Uvod u radno pravo, sa elementima socijalnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu (2013), 553 str.

2) B. A. Lubarda, *Radno pravo – Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu (2012)

3) B. A. Lubarda, *Evropsko radno pravo*, CID, Podgorica (2004),

4) B. A. Lubarda, *Rešavanje kolektivnih radnih sporova – Metodi i institucije*, Beograd (1999)

5) B. A. Lubarda, *Leksikon industrijskih odnosa*, Beograd (1997)

6) B. A. Lubarda, *Kolektivni ugovori o radu – uporedno pravo, teorija i praksa*, Beograd, (1990)

7) B. A. Lubarda, et al., *Usklađivanje prava i prakse SCG sa Revidiranom evropskom socijalnom poveljom*, Savjet Evrope, Podgorica (2005.)

8) Branko Lubarda, *Uvod u radno pravo*, Pravni fakultet u Beogradu (2013)

9) Željko Mirjanić,*Radni odnosi*:Individualni radni odnosi, Pravni fakultet,Banja Luka(2004.)

10) Ž.Mirjanić,S.Savić, *Socijalno pravo sa osnovama prava*, Filozofski fakultet,Banjaluka(2003.)

11) Predrag Jovanović,*Radno pravo*, Pravni fakultet Novi Sad(2012.)

12) .Mlađen Mandić,*Radno pravo*, ,Banja Luka (2012.)

13) .Sead Dedić,Jasminka Gradaščević-Sijerčić-Radno pravo,Sarajevo (2003.)

14) Zakon o radu Republike Srpske(„Službeni glasnik Republike Srpske,br:01/16)

15) Krivični zakon Republike Srpske(„Službeni glasnik Republike Srpske,br.49/03,108/04,37/06,70/06,73/10,1/12,67/13).

16) https://hr.wikipedia.org/wiki/Ljudski_rad,pristupljeno 10.2.2017.godine

Originalni naučni rad UDK 343.13(497.6)

Mr. iur. Muhamed Tulumović[1]

STATUS OŠTEĆENOG U POSEBNIM POSTUPCIMA U KRIVIČNOM PROCESNOM ZAKONODAVSTVU U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U ovom radu detaljno je obrađena pozicija oštećenog u posebnim sudskim postupcima u krivičnom procesnom zakonodavstvu u Bosni i Hercegovini i to u postupku izdavanja kaznenog naloga, postupku zaključenja sporazuma o priznanju krivnje i postupku prema maloljetnicima. Ukazano je na degradaciju prava oštećenog u postupku izdavanja kaznenog naloga, jer se presuda kojom se izdaje kazneni nalog, ne dostavlja oštećenom, čime je onemogućen da ostvari pravo podnošenja žalbe na presudu. U postupku zaključenja sporazuma o krivnji između tužioca i okrivljenog (optužnog), o priznanju izvršenja krivičnog djela, posljednjim izmjenama zakona o krivičnom postupku, poboljšana je pozicija oštećenog, jer sud provjerava da li je oštećenom pružena mogućnost da se pred tužiteljem izjasni o imovinskopravnom zahtjevu. Također, prikazan je položaj oštećenog u noveliranom postupku prema maloljetnicima u kojem oštećeni nema mogućnost da preispita odluku tužioca o primjeni načela oportuniteta. U zaključku ovog rada je konstatirano da reforma krivičnog procesnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini izvršena 2003. godine, nije unaprijedila pravni položaj oštećenog u krivičnom postupku, već su istom njegova prava prilično reducirana, što se odnosi i na posebne krivične postupke.

Ključne riječi: *oštećeni u krivičnom postupku, posebni postupci, izdavanje kaznenog naloga, sporazum o priznanju krivnje, postupak prema maloljetnicima*

THE STATUS OF DAMAGED IN A PARTICULAR PROCEEDINGS IN CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

In this paper deals with the damaged position in special court proceedings in the criminal procedure legislation in Bosnia and Herzegovina and to the process of issuing a criminal order, the process of signing the plea and juvenile proceedings. It points to the degradation of the rights of the injured party in the process of issuing a criminal warrant, because the ruling sentence is issued, not delivered to the injured party, which is unable to exercise the right to appeal the verdict. In the process of concluding a plea agreement between prosecutor and defendant (indictment), on the recognition of the offense, the latest amendments to the Law on Criminal Procedure, improved the position of the victim, because the Court must ensure that the injured party the opportunity to be in front of the prosecutor comment on such claims. Also shown is the position of the injured innovated in juvenile proceedings in which damaged no opportunity to review the prosecutor's decision on the application of the

[1] Općinski sud u Tuzli, Bosna i Hercegovina, Sudija i predsjednik Općinskog suda u Tuzli, email adresa: muhamed.tulumovic@pravosudje.ba

principle of opportunity. In conclusion, this study has noted that the reform of criminal procedural legislation in Bosnia and Herzegovina carried out in 2003 did not improve the legal position of the victim in criminal proceedings, but are the same of his rights rather reduced, which applies to specific criminal proceedings.
Keywords: *injured party in criminal proceedings, special proceedings, issuing a criminal warrant, a plea agreement, proceedings against juveniles*

1. UVOD

Krivičnoprocesni subjekti su procesno sposobna fizička i pravna lica koja na osnovu zakonom predviđenih prava i dužnosti preduzimaju određene radnje u krivičnom postupku, stupaju u krivičnoprocesni odnos, čime doprinose ostvarenju krivičnoprocesnog zadatka.[2] Sud, ovlašteni tužilac i okrivljeni su glavni krivičnoprocesni subjekti koji stupaju u krivični procesni odnos i u njemu vrše procesnopravnu funkciju suđenja, gonjenja i odbrane. Prema Tomaševiću glavni krivičnoprocesni subjekti su nosioci glavnih procesnih funkcija i učesnici krivičnog postupka bez kojih se isti ne bi mogao pokrenuti ni trajati, a to su tužitelj, okrivljeni i sud.[3] Termin *oštećeni* tradicionalno se koristi u krivičnoprocesnoj terminologiji u bivšim državama Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, dok određeni međunarodni dokumenti najčešće govore o *žrtvi* krivičnog djela, dajući mu šire značenje. Poistovjećivanje termina žrtve i oštećenog, najčešće suštinski nije pogrešno, jer se žrtva krivičnog djela u postupku javlja u statusu oštećenog, a u najvećem broju krivičnih slučajeva oštećeni je bio i sam žrtva krivičnog djela. Značenje ova dva termina se uvijek ne poklapa, jer nije nužno da je žrtva uvijek učesnik krivičnog postupka, a oštećeni može da bude neko ko nije žrtva krivičnog djela, npr. bliski srodnici preminule žrtve krivičnog djela.[4] Pored prava koja ima kao oštećeni, žrtvi krivičnog djela pripadaju i druga prava koja imaju cilj da je zaštite od sekundarne viktimizacije koja se može dogoditi učestvovanjem u krivičnom postupku.[5]

Oštećeni može da bude *sporedni procesni subjekt* u situaciji kada tužilac sprovodi krivično gonjenje, a može imati i poziciju *glavnog procesnog subjekta* u ulozi oštećenog kao tužioca i privatnog tužioca.[6] Oštećeni kao specifičan subjekt krivičnog postupka pod određenim uslovima preuzima krivično gonjenje od javnog tužioca i postaje posebna procesna stranka, odnosno *supsidijarni tužitelj.*[7] Oštećeni kao sporedni procesni subjekti ima određena i ograničena ovlaštenja u krivičnom postupku. Može da se javlja na strani tužioca bez obzira da li mu pripada imovinskopravni zahtjev.[8]

[2] Radulović, D. (2002) Krivično procesno pravo. Podgorica: Pravni fakultet u Podgorici, str. 95.
[3] Tomašević, G. (2009) Krivično procesno pravo. Split: Pravni fakultet u Splitu, Zavod za kaznenopravna i kriminološka istraživanja „Ivan Vučetić“, str. 84.
[4] Jovanović, I., Petrović-Jovanović, A. (2014) „Oštećeni kao subjekt istrage i reformisano krivičnoprocesno zakonodavstvo zemalja regiona (Srbije, Hrvatske, BiH i Crne Gore), Tužilačka istraga, regionalna krivičnoprocesna iskustva u primeni, Misija OEBS-a u Srbiji, Beograd, str. 275-277.
[5] Grubač, M. (2012) „Procesno-pravni položaj oštećenog prema novom Zakoniku o krivičnom postupku Srbije“, Temida, str. 105-120.
[6] Jovanović, I. Petrović-Jovanović, A. „Oštećeni kao subjekt istrage i reformisano krivičnoprocesno zakonodavstvo zemalja regiona (Srbije, Hrvatske, BiH i Crne Gore), str. 277.
[7] Pavlović, S., Z. (2012) „Neke specifičnosti oštećenog kao supsidijarnog tužioca“, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, str. 615.
[8] Simović, M. (2005) Krivično procesno pravo. Bihać: Uvod i opšti dio, Pravni fakultet u Bihaću, str. 58.

Prava oštećenog u *posebnim krivičnim postupcima,* prije svega, *u postupku izdavanja kaznenog naloga* i *postupku prema maloljetnicima* su određenoj mjeri degradirana, a što je detaljno elaborirano u nastavku ovog rada. U postupku izdavanja kaznenog naloga tužilac upućuje optužnicu sudu sa kaznenim nalogom, i ako se sud složi sa izdavanjem kaznenog naloga, potvrđuje optužnicu, zakazuje saslušanje optuženog i nakon odgovarajuće procedure izdaje kazneni nalog. Presuda kojom se izdaje kazneni nalog dostavlja se optuženom, njegovom braniocu i tužiocu. *Dakle, zakonom nije određeno da se presuda dostavlja i oštećenom koji nema status subjekta žalbe, pa nastaje problem, jer oštećeni nema mogućnost ulaganja žalbe na pomenutu odluku suda*. Postavlja se pitanje šta se dešava ako oštećeni postavi ili ne postavi imovinskopravni zahtjev u toku istrage i ko će ga poučiti o procesnim pravima. Poseban problematičan momenat za oštećenog može nastupiti u slučajevima dozvoljenog odstupanja tužioca od načela legaliteta kada primjenom *načela oportuniteta odluči d*a ne zahtijeva pokretanje krivičnog postupka prema maloljetnom licu shodno članu 352. ZKP BiH, (princip cjelishodnosti). Oštećeni nema mogućnost preispitivanja odluke tužioca o nepokretanju krivičnog postupka prema maloljetniku, zbog primjene načela oportuniteta, a koje ovlaštenje je imao po ranijem krivičnom zakonodavstvu.

2. OPĆENITO O POZICIJI OŠTEĆENOG U KRIVIČNOM POSTUPKU

Prema odredbi člana 20. stav 1. tačka h. Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine, (u daljem tekstu: ZKP BiH) *oštećeni je osoba kojoj je osobno ili imovinsko pravo krivičnim djelom povrijeđeno ili ugroženo*.[9] Prema citiranoj zakonskoj definiciji oštećeni se pojavljuje u krivičnom procesnom zakonodavstvu kako u slučaju povrede, tako i u slučaju ugrožavanja prava izvršenim krivičnim djelom. Krivičnim djelom mogu biti povrijeđena ili ugrožena *lična prava* koja podrazumijevaju odbranu od svake vrste napada na ljudsko dostojanstvo oštećenog, što se, prije svega, odnosi na pravo na život, na nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta ličnosti, pravo na slobodu i bezbjednost svakog člana društvene zajednice. Takođe, krivičnim djelom mogu biti povrijeđena i *imovinska prava,* koja podrazumijevaju građansko i privredno pravo.[10] U svakom konkretnom primjeru potrebno je odrediti kategoriju ličnih i imovinskih prava da bi se povreda ili ugrožavanje uzelo kao kvalifikatorna okolnost za izdvajanje ovog sporednog krivičnog procesnog subjekta.[11]

U odnosu na ranije važeće krivično zakonodavstvo, izvršenom sveobuhvatnom reformom pozitivnog krivičnog zakonodavstva iz 2003 godine pravni položaj oštećenog nije unaprijeđen, već je na određen način marginaliziranja njegova uloga u krivičnom postupku. U sva četiri aktuelna krivična zakonodavstva u BiH preuređene su pojedine zakonske odredebe na štetu položaja oštećenog u krivičnom postupku. Reformisano krivično procesno zakonodavstvo u BiH oštećenog svodi u status sporednog krivičnoprocesnog subjekta koji je izgubio nekoliko procesnih prava (pravo žalbe na rješenje o obustavljanju istrage,

[9] ZKP BiH, Sl.glasnik BiH, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06,76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09, 72/13, član 21., st. 1., t. h, Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, Sl. novine FBiH, br. 35/03, 37/03, 56/03, 78/04,28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 64/07, 9/09, 12/10 i 18/13. (***u daljem tekstu: ZKP F BiH***), član 20., st. 1., tačka h., Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, Sl. glasnik BD BiH, br. 10/03, 48/04, 6/05, 14/07, 19/07, 21/07,2/08 i 17/09, (u daljem tekstu: ***ZKP BD BiH***), član 20. st. 1. tačka ž., Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, Službeni glasnik RS, br. 53/12. (u daljem tekstu: ZKP RS).

[10] Dautbegović, A. Pivić, N. (2010) „Položaj oštećenog u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine“, Anali Pravnog fakulteta u Zenici, br. 5, str. 8.

[11] Sijerčić-Čolić, H. (2008) Krivično procesno pravo. Sarajev:**.** Knjiga I**,** Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje, str. 243.

postavljanje pitanja optuženom, svjedocima, vještacima, optuženom na glavnom pretresu, pravo prisustva određenim procesnim radnjama u istrazi i to uviđaju, saslušanje svjedoka, vještaka, pravo da istražnom sudiji podnese zahtjev za sprovođenje i dopunu istrage).

Temeljita reforma krivičnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini bila je usmjerena na usklađivanje domaćeg krivičnog zakonodavstva sa međunarodnim standardima o ljudskim pravima uvođenjem u naše krivično procesno zakonodavstvo novina, koje se ogledaju u prenošenju istrage u nadležnost tužioca, jačanje akuzatorskih elemenata, uvođenje konsenzualnih oblika krivičnog postupka. Intencija zakonodavca bila je da na ovaj način krivični postupak učini spremnijim da se suprotstavi savremenim oblicima kriminaliteta uz efikasno rješavanje krivičnih slučajeva i poštivanje procedura koje garantuju pravičan krivični postupak prema optuženom.[12] Iako mnoga nacionalna zakonodavstva i međunarodni krivični sudovi teže ka jačanju njegovih prava, očigledno je da je u BiH izražena tendencija sužavanja prava oštećenog u krivičnom postupku. Kao glavni procesni subjekt oštećeni je izgubio pravo preuzimanja krivičnog gonjenja u svakoj fazi krivičnog postupka u slučaju odustanka tužioca (kao tzv. *supsidijarni tužilac*), a konsekventno tome i pravo na podnošenja optužnice, pravo žalbe protiv prvostepene presude, pravo prisustva sjednici drugostepenog suda, pravo podnošenja zahtjeva za ponavljanje postupka. Izostavljanjem instituta supsidijarnog (i privatnog) tužioca u noveliranom krivičnom procesnom zakonodavstvu u Bosni i Hercegovini položaj oštećenog sveden je isključivo na poziciju svjedoka i lica ovlaštenog za podnošenje imovinskopravnog zahtjeva.

2.1. Oštećeni u postupku izdavanje kaznenog naloga

Postupak za izdavanje kaznenog naloga je zakonom uređen poseban postupak sa skraćenom formom u koji su uvedena pojednostavljena postupanja i izostavljeni pojedini stadiji koji odstupaju od redovnog krivičnog postupka.[13] Ideja da se pored tradicionalnog redovnog krivičnog postupka uvedu i drugi modaliteti posebnih krivičnih postupaka, prisutna je duže vremena u krivičnopravnoj nauci.[14] Osnovna svrha uvođenja ovog instituta u naše krivičnoprocesno zakonodavstvo je ubrzanje krivičnog postupka u manje složenim i jednostavnim predmetima, jer se ne održava glavni pretres i postupak maksimalno pojednostavljuje, a istovremeno se od strane suda provjerava da li su ispunjeni zakonski uslovi za prihvatanje kaznenog naloga.[15] Izdavanje kaznenog naloga predstavlja izuzetak od načela usmenosti i neposrednosti a što nalažu interesi procesne ekonomije.[16]

Tužitelj može od suda zatražiti da izda kazneni nalog za krivično djelo s propisanom kaznom zatvora do pet godina ili novčanom kaznom kao glavnom kaznom a sudija pojedinac presudom odlučuje o optužnici koja sadrži takav zahtjev, bez provođenja glavne rasprave (član 334. stav 1. ZKP BiH).[17] Tužitelj može u optužnici za izdavanje kaznenog naloga

[12] Dautbegović, A., Pivić, N. (2010), str. 11.
[13] Bubalović, T., Pivić, N. (2014) Krivično procesno pravo. Zenica: Posebni dio, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, str. 207.
[14] Stojanović, Z. (2003) „Savremeni načini krivičnopravnog reagovanja“, Zbornik radova, Strategija državnog reagovanja protiv kriminaliteta, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Budva, str. 235.
[15] Bajić, M. (2006) Skraćeni krivični postupci, Modul 4, Krivična oblast, CEST F BiH/CEST RS, Sarajevo, str. 52
[16] Krapac, D. (2000) Krivično procesno pravo. Zagreb: Prva knjiga institucije, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, str. 60.
[17] Član 350. stav 1. ZKP F BiH, član 334. stav 1. ZKP BD BiH, član 342. stav 1. ZKP RS.

zatražiti izricanje jedne ili više krivičnopravnih sankcija (334. stav 2. ZKP BiH).[18] Sudija može da ne prihvati zahtjev tužioca za izdavanje kaznenog naloga zbog formalnih nedostataka u samom optužnom aktu (član 335. stav 1. ZKP BiH)[19] i postupati sa optužnicom kao da je podnesena na potvrđivanje.[20] Ako se sudija složi sa zahtjevom za izdavanje kaznenog naloga potvrdiće optužnicu i zakazati saslušanje optuženog bez odlaganja u roku od osam dana od dana potvrđivanja optužnice, kojem saslušanju prisustvuje tužilac i branilac.[21] Ako optuženi izjavi da je kriv i da prihvata krivičnopravnu sankciju ili mjeru predloženu u optužnici, sudija će prvo utvrditi krivnju i onda presudom izdati kazneni nalog u skladu sa optužnicom (član 337. stav 2. ZKP BiH).[22] Presuda kojom se izdaje kazneni nalog sadrži podatke koje sadrži i presuda kojom se optuženi oglašava krivim.[23] Presuda kojom se izdaje kazneni nalog *dostavlja se optuženom, njegovom braniteljui tužitelju.*[24]

Analizirajući odredbe ZKP-a koje se odnose na postupak izdavanja kaznenog naloga, može se zaključiti da je pozicija oštećenog potpuno marginalizirana, jer se uopće ne pominje u ovom dijelu krivičnog postupka. *Presuda kojom se izdaje kazneni nalog se uopće ne dostavlja oštećenom,* iako zakon navodi žalbene osnove da se presuda može pobijati, između ostalog, i zbog odluke o imovinskopravnom zahtjevu (član 296. tačka d. ZKP BiH).[25] Nadalje, odredbe člana 293. stav 1. i stav 4. ZKP BiH[26] kao jednog od *subjekata žalbe navode oštećenog*.[27] Postavlja se pitanje na koji način će oštećeni ostvariti svoje pravo žalbe u ovom skraćenom postupku kad mu se ne dostavlja presuda. Očigledno je da se radi o propustu zakonodavca koji je neophodno ispraviti na način da se izričito propiše da se presuda u postupku izdavanja kaznenog naloga dostavlja i oštećenom.

2.2. Oštećeni u postupku zaključenja sporazuma o priznanju krivnje

Stranke mogu raspolagati predmetom krivičnog postupka kroz krivičnoprocesni institut pregovaranja o krivnji.[28] Radi se o institutu čija se suština ogleda u prethodnom pregovaranju između tužioca, okrivljenog i njegovog branioca o priznanju izvršenja krivičnog djela i naknadnom prihvatanju ili neprihvatanju od strane suda postignutog sporazuma između navedenih subjekata.[29] Posljednjih nekoliko decenija vršene su značajne intervencije u krivičnom procesnom zakonodavstvu u pravcu uvođenja pojednostavljenih formi postupanja kojima se uspješno povećava efikasnost krivičnog postupka u slučajevima u

[18] Članom 350. stav 2. ZKP F BiH (334. stav 2. ZKP BD BiH, član 342. stav 2. ZKP RS) propisano je da tužitelj može zatražiti izricanje jedne ili više od sljedećih krivičnopravnih sankcija: novčanu kaznu, uvjetnu osudu, ili mjere sigurnosti: zabranu vršenja poziva, aktivnosti ili funkcije ili oduzimanje predemta, kao i mjeru oduzimanja imovinske koristi pribavljene krivičnim djelom.

[19] Član 351. stav 1. ZKP FBiH, čl. 335. stav 1. ZKP BD BiH, član 341. stav 1. ZKP RS.

[20] Sijerčić-Čolić, H. (2008) Krivično procesno pravo. Sarajevo: Knjiga II, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje, str. 166.

[21] Član 336. ZKP BiH, Član 352. ZKP FBiH, član 336. ZKP BD BiH, član 342. ZKP RS.

[22] Član 353. stav 2. ZKP FBiH, čl. 337. stav 2. ZKP BiH, član 343. stav 2. ZKP RS.

[23] Član 338. ZKP BiH, član 354. ZKP FBiH, član 338. ZKP BD BiH, član 344. ZKP RS.

[24] Član 339. ZKP BiH, član 355. ZKP FBiH, član 339. ZKP BD BiH, član 345. ZKP RS.

[25] Član 311. tačka d. ZKP FBiH, Član 296. tačka d. ZKP BD BiH, član 302. tačka g. ZKP RS.

[26] Član 308. stav 1. i stav 4. ZKP F BiH, čl. 293. stav 1. i stav 4 ZKP BD BiH, čl 299. stav 1. i stav 4. ZKP RS.

[27] Odredbom člana 293. stav 1. ZKP BiH propisano je da žalbu mogu podnijeti stranke, branitelj i *oštećeni*, a stavom 4.citiranog člana propisano je da *oštećeni* može pobijati presudu samo zbog *odluke sud o troškovima krivičnog postupka i odluke o imovinskopravnom zahtjevu.*

[28] Bubalović, T., Pivić, N. (2014), str. 73-74.

[29] Bejatović, S. (2012) „ ZKP Srbije iz 2011- kraj reforme ili samo jedan neuspješan korak procesa reforme“, Strani Pravni život, Beograd, str. 61.

kojima to konkretna krivična stvar opravdava obzirom na težinu krivičnog djela, obim dokaznog materijala i držanje lica kome se krivično djelo stavlja na teret.[30] Uvođenje ovog oblika nagodbe između suprotstavljenih strana (optužbe i odbrane) u naše krivičnoprocesno zakonodavstvo značajno je doprinijelo ubrzanju krivičnog postupka, a na čije uvođenje su uticali i određeni međunarodni dokumenti,[31] naročito oni dokumenti koji se odnose na rasterećenje krivičnog pravosuđa.

Pregovaranje između osumnjičenog odnosno optuženog, njegovog branioca i tužioca može se odnositi na visinu zatvorske kazne, odnosno vrstu krivičnopravne sankcije, što znači da nije moguća nagodba oko odustajanja tužioca od krivičnog gonjenja, ali tužilac može predložiti izricanje kazne ispod zakonom određenog minimuma kazne zatvora za određeno krivično djelo, odnosno blažu krivičnopravnu sankciju,[32] ali ne i ispod opšteg zakonskog minimuma.[33] Pregovaranje o krivnji može se odvijati *do završetka glavnog pretresa*, što znači da se može odvijati u toku cijelog krivičnog postupka (istrazi, u toku postupka optuženja i glavnog pretresa) i pretresa pred žalbenim vijećem, s izuzetkom postojećeg zakonskog rješenja u RS prema kojem *poslije početka glavnog pretresa* prestaje mogućnost pregovaranja o krivnji.[34] Sporazum o priznanju krivnje ne može se zaključiti ako se *optuženi izjasni da je kriv* (član 231. stav 2. ZKP BiH),[35] jer se onda postupak okončava u skladu sa članom 229. ZKP BiH,[36] na način da se zakazuje ročište za razmatranje izjave o priznanju krivnje a nakon toga i ročište za izricanje krivičnopravne sankcije.[37]

Sporazum o priznanju krivnje sačinjava se u pisanom obliku i uz optužnicu se dostavlja sudiji za prethodno saslušanje, odnosno vijeću. Bez obzira što pregovaranje može započeti u svim fazama krivičnog postupka sporazum se može zaključiti tek nakon potvrđivnja optužnice.[38] Razmatrajući sporazum o priznanju krivnje sud provjerava ***da li je oštećenom pružena mogućnost da se pred tužiteljem izjasni o imovinskopravnom zahtjevu*** **(**član 231. stav 6. tačka e. ZKP BiH).[39] Nadalje, zakonom je predviđeno da će sud *o rezultatima pregovaranja o krivnji obavijestiti oštećenog* (član 231. stav 7. ZKP BiH),[40] ali oštećenom nisu predviđena nikakva druga prava, kao što je pravo žalbe ako nije zadovoljan zaključenim sporazumom.[41] Iz navedene zakonske formulacije proizilazi da će sud obavijestiti oštećenog u slučaju da prihvati ili odbaci sporazum o priznanju krivnje.[42]

---

[30] Bejatović, S. (2012) „Reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije i institut sporazumijevanja javnog tužioca i okrivljenog“, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, br.10/2012, 205.

[31] Preporuka VIjeća Evrope R (87)18 od 17. 9.1987 godine koja se odnosi na uvođenje oblika pojednostavljenja krivičnog pravosuđa u kojim se preporučuje državama članicama uvođenja pregovaranja o krivnji kao modaliteta za ubrzanje krivičnog postupka i rasterećenja krivičnog pravosuđa.

[32] Sijerčić-Čolić, H. Krivično procesno pravo, Knjiga II, 74.

[33] Bubalović, T., Pivić, N. (2014) str. 75.

[34] Odredbom člana 238. stav 1 ZKP RS propisano je da osumnjičeni odnosno optuženi i njegov branilac mogu prije glavnog pretresa pregovarati sa tužiocem o uslovima priznavanja krivnje za djelo za koje se osumnjičeni odnosno optuženi tereti. Ovo znači da se poslije početka glavnog pretresa prestaje mogućnost vođenja postupka pregovaranja o krivnji.

[35] Član 246. stav 2. ZKP FBiH, član 231. stav 2. ZKP BD BiH, član 238. stav 2. ZKP RS.

[36] Odredbom člana 229. stav 2. ZKP BiH propisano je *ako se optuženi izjasni da je kriv,* sudija za prethodno saslušanje uputit će predmet sudiji, odnosno vijeću, zbog zakazivanja ročišta na kojem će se utvrditi postojanje uvjeta iz člana 230. ovog zakona.

[37] Član 244. ZKP F BiH, član 229. ZKP BD BiH, 236. ZKP RS.

[38] Bubalović, T., Pivić, N., Krivično procesno pravo, 73-73.

[39] Član 246. stav 6. tačka e) ZKP FBiH, član 231. stav 6. tačka e) ZKP BD BiH, član 238. ZKP RS.

[40] Član 246. stav 7. ZKP FBiH, član 231. stav 7. ZKP BD BiH, član 238. ZKP RS.

[41] Bubalović, T., Pivić, N. (2014), str. 77.

[42] Bajić, M. *„Skraćeni krivični postupci“,* Modul 4, Krivična oblast, 44.

Očigledno je da je zakonska odredba o pružanju mogućnosti oštećenom da se pred tužiteljem izjasni o imovinskopravnom zahtjevu usmjerena na poboljšanje položaja i zaštite interesa oštećenog, jer bi mogao spriječiti zaključenje takvog sporazuma, odnosno sud bi ga u takvoj situaciji odbacio, ako nije ispunjen traženi zakonski uslov, stim da bi bilo bolje rješenje da se sporazum s nedostatkom vrati tužitelju na dopunu kako bi se što prije okončao krivični postupak, što je i u interesu oštećenog.[43] Pozicija ošštećenog bi se značajno poboljšala kada bi se zaključenje sporazuma uvjetovalo nadoknadom štete oštećenom od strane optuženog.

Prema aktuelnim zakonskim rješenjima oštećeni nema mogućnost da prisustvuje ročištu na kome se razmatra sporazum o priznanju krivnje, kako je to predviđeno u *crnogorskom zakonodavstvu,*[44] u kojem je imovinskopravni zahtjev oštećenog *elemenat sporazuma o pregovaranju o krivici.*[45] Zanimljivim se čini i rješenje u crnogorskom krivičnom procesnom zakonodavstvu po kojem sud ima obavezu *da prilikom razmatranja sporazuma utvrdi da li su istim povrijeđena prava oštećenog,*[46] kao i rješenje po kojem oštećeni ima *pravo žalbe* na rješenje o usvajanju sporazuma.[47] To znači da sud prije donošenja odluke o sporazumu o krivnji, uzima od oštećenog izjavu kojom provjerava da li je učestvovao u zaključenju dijela sporazuma koji se odnosi na njegov imovinskopravni zahtjev, da li je istim zadovoljan, da li se odriče budućih zahtjeva.[48] Položaj oštećenog u ovoj fazi je prilično poboljšan izmjenama krivičnog procesnog zakonodavstva Republike Hrvatske od 2013. godine po kojima državni odvjetnik mora pribaviti ***saglasnost žrtve*** prije zaključenja sporazuma o priznanju krivnje ako se radi o krivičnim djelima protiv života i tijela i protiv polnih sloboda za koja je propisana kazna zatvora teža od pet godina.[49]

Čini se da su naprijed pomenuta zakonska rješenja u crnogorskom i hrvatskom zakonodavstvu od posebnog značaja za položaj oštećenog, u kom pravcu bi trebale da idu buduće izmjene našeg krivičnog zakonodvstva.

2.3. Prava oštećenog u postupku prema maloljetnicima

Uvažavajući napredna uporednopravna iskustva i tendencije prisutne u savremenim sistemima maloljetničkog krivičnog pravosuđa posljednjih nekoliko godina odvija se proces reforme maloljetničkog krivičnog prava u BiH koja se ogleda u uvođenju novog legislativnog modela artikuliranja krivičnopravnog statusa maloljetnika.[50] U BiH postupak prema maloljetnicima je uređen posebnim zakonima i to: Zakonom o zaštiti i postupanju sa djecom

[43] Filipović, LJ. (2009) „Položaj oštećenog u krivičnom postupku“, Pravo i pravda, godina VIII, Udruženje sudija u F BiH, Sarajevo, 1/2009, str. 309.
[44] Član 302. stav 5. ZKP CG, Službeni list Crne Gore”, broj 57/09 od 18. avgusta 2009. godine.
[45] Član 301. stav 1. tačka 2. ZKP CG, Službeni list Crne Gore”, broj 57/09 od 18. avgusta 2009. godine.
[46] Član 302. stav 8. tačka 4. ZKP CG, Službeni list Crne Gore”, broj 57/09 od 18. avgusta 2009. godine.
[47] Član 302. stav 10. ZKP CG, Službeni list Crne Gore”, broj 57/09 od 18. avgusta 2009. godine.
[48] Radulović, D. (2009*)* Komentar Zakonika o krivičnom postupku Crne Gore. Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Pravni fakultet u Podgorici, str. 358.
[49] Član 178. Zakona o izmjenama i dopunama ZKP RH od 04.12.2013 godine.
[50] Gurda, V. (2014) „Novine u oblasti alternativnih mjera i sankcija u maloljetničkom krivičnom pravu u Bosni i Hercegovini“, Zbornik radova, Međunarodna naučno-stručna konferencija, *Izgradnja modernog pravnog sistema,* Internacionalni Univerzitet Burch, Centar za društvena istraživanja, Sarajevo, str. 61-62.

i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske,[51] (u daljem tekstu: ZZPDMKP RS), Zakonom o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Brčko Distrikta,[52] (u daljem tekstu: ZZPDMKP BDBiH), Zakonom o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Federacije BiH,[53] (u daljem tekstu: ZZPDMKP FBiH), osim na nivou BiH, gdje se postupanje prema maloljetnicima uređuje normama u okviru materijalnog, procesnog i izvršnog krivičnog prava. Usvojeno novelirano maloljetničko krivično zakonodavstvo u BiH nastalo je, prije svega, kao rezultat potrebe da se krivičnopravni status maloljetnika dodatno unaprijedi i uskladi sa međunarodnim pravnim standardima, kroz napuštanje tradicionalnog legislativnog modela uređenja ove oblasti posebnim cjelinama u okviru krivičnih zakona, zakona o krivičnom postupku i zakona o izvršenju krivičnih sankcija. Prema novom modelu pravni status maloljetnika u sukobu sa zakonom obuhvaćen je jednim legislativnim integralnim tekstom koji sistematski regulira materijalnopravni, procesnopravni i izvršnopravni status osumnjičenog (osuđenog) maloljetnika, kao i pitanja organizacije sudstva za maloljetnike, te položaja maloljetnika kao oštećene osobe.[54]

Posebnim postupkom prema maloljetnicima nastoje se izbjeći štetni efekti redovnog krivičnog postupka na dalji razvoj ličnosti maloljetnika i potrebe za posebnim tretmanom maloljetnih učinilaca krivičnih djela, da se kroz adekvatan pristup i primjenom sankcija omogući bolja rehabilitacija maloljetnika i zaštita društva od maloljetničkog kriminaliteta. Imajući u vidu specifičnosti postupka prema maloljetnicima, u kome se postupak ne vodi samo sa ciljem utvrđivanja krivične odgovornosti i odmjeravanja kazne, odnosno krivične sankcije kao kod punoljetnih lica, već i u cilju zaštite maloljetnika i izbora adekvatne mjere usmjerene na prevaspitavanje,[55] očigledno je da prava oštećenog, kao sporednog krivičnoprocesnog subjekta, ne mogu biti zaštićena u dovoljnoj mjeri.

Svrha postupka prema maloljetnicima nije u traženju odgovora na pitanja da li je izvršeno krivično djelo, ko ga je izvršio, te da li se na izvršioca mogu primjeniti krivičnopravne sankcije, već se ogleda u traženju najpogodnijih mjera za njegovu reintegraciju.[56] Specifičnosti postupaka prema maloljetnicima ogledaju se i u međunarodnim standardima kojima je izražena zaštita procesnih prava maloljetnika.[57] Za krivična djela sa propisanom novčanom kaznom ili kaznom zatvora do tri godine u F BiH i BD BiH,[58] i sa propisanom novčanom kaznom ili kaznom zatvora do pet godina u RS,[59] tužilac može da

[51] U RS u januaru 2010. godine usvojen je ZZPDMKP , koji je počeo sa primjenom 01. januara 2011. godine, Zakon je objavljen u Službenom glasniku RS br.13/10.
[52] U BD BiH u novembru 2011. godine usvojen je ZZPDMKP a sa primjenom istog započelo je krajem decembar 2012. godine. Zakon je objavljen u Službenom glasniku Brčko Distrikta, br.13/10.
[53] U FBiH ZZPDMKP je usvojen u januaru 2014. godine sa odloženom primjenom od 01. januara 2015. godine. Zakon je objavljenu Službenim novinama F BiH br. 07/14.
[54] Gurda, V. „Novine u oblasti alternativnih mjera i sankcija u maloljetničkom krivičnom pravu u Bosni i Hercegovini“ , str. 62.
[55] Sijerčić-Čolić, H. *et al*.(2005) Komentari zakona o krivičnom/kaznenom postupku. Sarajevo: Savjet/Vijeće Evrope i Evropska komisija, 2005. str. 846.
[56] Sijerčić-Čolić, H. Krivično procesno pravo, Knjiga II, str. 183.
[57] Konvencija UN-a o pravima djeteta iz 1989godine, Standardna minimalna pravila UN-a za maloljetničko pravosuđa iz 1985, godine,(tzv. Pekinška pravila), Pravila UN-a iz 1990 godine o zaštiti maloljetnih lica, (tzv. Havanska pravla), Smjernice UN-a za prevenciju maloljetničke delinkvencije iz 1990 godine (tzv. Rijadske smjernice), Standardna minimalna pravila UN-a za mjere alternativne institucionalnom tretmanu iz 1990 godine (tzv. Tokijska pravila) i Evropska pravila o društvenim sankcijama i mejrama za sprovođenje maloljetničkog krivičnog pravosuđa iz 1997 godine(tzv. Bečka pravila).
[58] Član 89.stav 1. ZZPDMKP BDBiH.
[59] Član 89. stav 1. ZZPDMKP RS.

odluči da ne pokrene postupak, iako postoje dokazi da je maloljetnik učinio krivično djelo. Kad tužitelj nađe da nije cjelishodno pokretanje postupka prema maloljetnicima obavještava o tome, uz navođenje razloga, roditelja, odnosno staratelja, ili usvojitelja maloljetnika, organ starateljstva i *oštećenog (*član 89. stav 1. ZZPDMKP FBiH).[60] Nova zakonska rješenja u postupku prema maloljetnicima *ne pružaju mogućnost oštećenom* ni organu starateljstva da preispitaju odluku tužioca o primjeni principa oportuniteta, a kao što je to bilo predviđeno u ranijim zakonskim propisima,[61] prema kojim se oštećeni ne mora složiti sa odlukom tužioca. Oštećeni je mogao tražiti od vijeća za maloljetnike da provjeri da li ima mjesta pokretanju postupka, a u zahtjevu je mogao isticati da nisu bili ispunjeni zakonski uslovi za primjenu principa oportuniteta, kao i oportunost takvog rješenja. Ako podnesenom zahtjevu bude udovoljeno postupak nastavlja voditi tužilac, a ukoliko to ne bude želio,[62] postupak se vodi po službenoj dužnosti u skladu sa članom 478. ZKP SFRJ.[63]

U noveliranom postupku prema maloljetnicima postoji problem realizacije imovinskopravnog zahtjeva oštećenog, jer sud može obavezati maloljetnika na plaćanje troškova postupka i na ispunjenje imovinskopravnog zahtjeva, samo ako mu je izrekao kaznu maloljetničkog zatvora.[64] Uporište za ovakav stav nalazi se u tome što se odgojne mjere izriču rješenjem i maloljetnik se ne proglašava krivim, jer kod izricanja kazne maloljetničkog zatvora donosi se presuda kojom se maloljetnik oglašava krivim, a kod izricanja odgojne mjere troškovi postupka, u principu, padaju na teret budžetskih sredstava, dok se *oštećeni* upućuje na parnicu da ostvari svoj imovinskopravni zahtjev. Ako maloljetnik ima imovinu ili prihode postoji mogućnost da ga sud obaveže na plaćanje troškova postupka i ispunjenje imovinskopravnog zahtjeva.[65]

Uvođenjem odgojnih preporuka u maloljetničko pravosuđe *(lično izvinjenje oštećenom i naknade štete oštećenom),*[66] promijenila se i uloga oštećenog lica u smislu njegove aktivnije uloge u realizaciji pojedinih odgojnih preporuka, na način da je iz pozicije nijemog posmatrača preuzeo aktivniju ulogu u postupku kroz davanje pristanka na njihovo izricanje.[67] Važno je naglasiti da se ovom legislativnom novinom stvaraju normativne pretpostavke za implementiranje procesa i programa restorativne pravde, što je u duhu određenih međunarodnih dokumenata.[68]

3. ZAKLJUČAK I PRIJEDLOZI *DE LEGE FERENDA*

Noviji koncept razvoja ljudskih prava u krivičnom postupku posljednjih godina pod snažnim uticajem međunarodnih dokumenata sve više se pomjera u pravcu jačanja položaja

[60] Član 89. stav 4. ZZPDMKP RS, član 89. stav 4. ZZPDMKP BD BiH.
[61] Članom 468. stav 4. ZKP SFRJ iz 1977 propisano je da kad javni tužilac u slučajevima iz stava 1. i 3. ovog člana nađe da nije cjelishodno da se pokrene postupak prema maloletniku, obavestiće o tome, uz navođenje razloga, organ starateljstva i ***oštećenog,*** koji mogu u roku od osam dana zahtevati od veća za maloletnike da odluči o pokretanju postupka.
[62] Vasiljević, T., Grubač, M. (1982) Komentar Zakona o krivičnom postupku. Beograd: Savremena administracija d.d. izdavačko-štamparsko preduzeće, str. 80.
[63] Član 478. ZKP SFRJ iz 1977.
[64] Član 115. stav 1. ZZPDMKP FBiH, ZZPDMKP RS, ZZPDMKP BDBiH.
[65] Simović, M. *et al.,* (2013.) Maloljetničko krivično pravo, Istočno Sarajevo, str. 349-350.
[66] Vidi više u: Simović, M., *et al*., str. 158 i 159.
[67] Simović, M. *et al.,* (2013) str. 388.
[68] Gurda, V., „Novine u oblasti alternativnih mjera i sankcija u maloljetničkom krivičnom pravu u Bosni i Hercegovini" ,71.

oštećenog odnosno žrtve krivičnog djela. Mnoge države koje pretenduju da postanu članice zajednice zemalja Evropske unije, što uključuje i zemlje nastale raspadom bivše Jugoslavije, vrše usklađivanje nacionalnog krivičnog zakonodavstva sa međunarodnim dokumentima iz oblasti položaja oštećenog i žrtve krivičnog djela u krivičnom postupku.

U cilju pobljšanja položaja oštećenog u krivičnom procesnom zakonodavstvu BiH i to u posebnim sudskim pspotupcima, neophodno je izvršiti određene zakonske izmjene i to:

- U posebnim postupcima kod izdavanja kaznenog naloga neophodno je izvršiti dopune krivičnih zakona kako bi se presuda dostavljala oštećenom. U postupka sporazumijevanja o krivnji i zaključenja sporazuma neophodno je obavijestiti oštećenog i tražiti njegovo mišljenje.

- U cilju unapređenja položaja oštećenog ukazuje se nužnim povećati elemente restorativnosti u krivičnom postupku kroz *uvođenje odloženog krivičnog gonjenja za punoljetne učinioce* za lakša krivična djela uz predhodnu saglasnost oštećenog, kroz uvođenje krivičnoprocesnog ***našela oportuniteta*** a jedan od ključnih razloga uslovnog odlaganja je nadoknada štete oštećenom od strane počinitelja.

Slična rješenja nalazimo u zakonodavstvu R Srbije u članu 283. ZKP, kojim je propisano da javni tužilac može da odloži krivično gonjenje za krivična djela za koja je propisana kazna zatvora do 5 godina ili novčana kazna kao glavna kazna, ako osumnjičeni prihvati da ispuni jednu ili više obaveza, da otkloni štetnu posljedicu izvršenu krivičnim djelom ili nadoknadi štetu oštećenom. Takođe u krivičnom zakonodavstvu R Hrvatske predviđena je slična situacija u članu 522. ZKP RH, uz razliku da je za odlaganje krivičnog gonjenja nužna saglasnost oštećenog. U Republici Makedniji slično rješenje je propisano u članu 145. ZKP-a, a u Republici Sloveniji u članu 162. stav 2. ZKP Slovenije.

4.Literatura

Knjige

1. Bubalović, T., Pivić, N. (2014), Krivično procesno pravo, Posebni dio, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici.
2. Krapac, D., (2000) Kazneno procesno pravo, Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
3. Radulović, D. (2009) Komentar Zakonika o krivičnom postupku Crne Gore, Univerzitet Crne Gore, Pravni fakultet u Podgorici, Podgorica.
4. Sijerčić-Čolić, H. (2008) Krivično procesno pravo, Knjiga I, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Sarajevo.
5. Sijerčić-Čolić, H. (2008) Krivično procesno pravo, Knjiga II, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Sarajevo.
6. Sijerčić-Čolić, H., Hadžiomergić, M., Jurčević, M., Kaurinović, D., Simović, M. (2005) Komentari zakona o krivičnom/kaznenom postupku, Savjet/Vijeće Evrope i Evropska komisija, Sarajevo.
7. Simović, M. (2005) Krivično procesno pravo, Uvod i opšti dio, Pravni fakultet u Bihaću, Bihać, 58, 2005.
8. Simović, M. *et al.,* (2013.), Maloljetničko krivično pravo, Istočno Sarajevo.
9. Tomašević, G. (2009) Krivično procesno pravo, Pravni fakultet u Splitu, Zavod za kaznenopravna i kriminološka istraživanja „Ivan Vučetić“, Split.

10. Vasiljević, T., Grubač, M. (1982) Komentar Zakona o krivičnom postupku, Savremena administracija d.d. izdavačko-štamparsko preduzeće, Beograd.

Članci

1. Bajić, M., „Skraćeni krivični postupci“, Modul 4, Krivična oblast, CEST F BiH/CEST RS, Sarajevo, 2006.
2. Bejatović, S., „ ZKP Srbije iz 2011- kraj reforme ili samo jedan neuspješan korak procesa reforme“, Strani Pravni život, Beograd, 2012, 61.
3. Bejatović, S., „Reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije i institut sporazumijevanja javnog tužioca i okrivljenog*“,* Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, br.10/2012, 205.
4. Dautbegović, A., Pivić, N., Položaj oštećenog u krivičnom postupku, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, 5/2010.
5. Filipović, LJ., ‚Položaj oštećenog u krivičnom postupku, Pravo i pravda, godina VIII, Udruženje sudija u F BiH, Sarajevo, 1/2009.
6. Grubač, M., Procesnopravni položaj oštećenog prema novom Zakoniku o krivičnom postupku Srbije, Temida, juni 2012.
7. Gurda, V., „Novine u oblasti alternativnih mjera i sankcija u maloljetničkom krivičnom pravu u Bosni i Hercegovini*“ ,* Zbornik radova, Međunarodna naučno-stručna konferencija, *Izgradnja modernog pravnog sistema,* Internacionalni Univerzitet Burch, Centar za društvena istraživanja, Sarajevo, 2014.
8. Jovanović, I., Petrović-Jovanović, A., „Oštećeni kao subjekt istrage i reformisano krivičnoprocesno zakonodavstvo zemalja regiona (Srbije, Hrvatske, BiH i Crne Gore), Tužilačka istraga, regionalna krivičnoprocesna iskustva u primeni, Misija OEBS-a u Srbiji, Beograd, 2014.
9. Pavlović, S. Z., „Neke specifičnosti oštećenog kao supsidijarnog tužioca u kaznenom procesnom pravu Srbije“, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 3/2012, str. 105-120.
10. Stojanović, Z., „Savremeni načini krivičnopravnog reagovanja“, Zbornik radova, Strategija državnog reagovanja protiv kriminaliteta, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Budva, 2003, 235.

Pravni akti

1. Preporuka Vijeća Evrope R (87)18 od 17. 9.1987 godine koja se odnosi na uvođenje oblika pojednostavljenja krivičnog pravosuđa.
2. Zakona o krivičnom postupku Crne Gore „Službeni list Crne Gore“ broj 57/09.
3. Zakon o kaznenom postupku Hrvatske, „Narodne Novine“ br.10/97, 27/98, 58/99, 112/99, 58/02. 143/02, 62/03, 115/06, 121/11.
4. Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, „Službeni. Glasnik BD BiH“, br. 10/03, 48/04, 5/05, 14/07, 19/07, 21/07, 2/08, 17/09.
5. Zakon o krivičnom postupku BiH, „Službeni glasnik BiH“, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09 i 93/09.
6. Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH“, broj 35/03, 37/03, 56/03,78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 64/07, 9/09, 12/10, 18/13.
7. Zakon o krivičnom postupku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1977 godine.
8. Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, „Službeni glasnik RS“ broj 53/12.

9. Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske, (Službeni glasnik RS br.13/10).
10. Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Brčko Distrikta (Službeni glasnik Brčko Distrikta, br.13/10.)
11. Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Federacije BiH, Službenim novinama F BiH br. 07/14.

Pregledni rad UDK 352.9.08:342.5

Doc. dr. sci. Jovan Stojanović
Mr. sci. Muharem Bajraktarević

LOKALNA SAMOUPRAVA I ZAŠTITA PRAVA NA LOKALNU SAMOUPRAVU

Sažetak
Rad je struktuiran na način da se na početku određuje pojmovno značenje lokalne zajednice, lokalne samouprave, zatim se govori o izvorima prava, odnosno, statusu lokalne samouprave onako kako je ona uređena u Federaciji Bosne i Hercegovine, da bi se u posljednjem dijelu rada pažnja usmjerila na zaštitu prava na lokalnu samoupravu kroz primjere iz sudske prakse. Svrha ovoga rada treba da ukaže na veoma važnu ulogu i značaj lokalne samouprave u jednoj državi. Ukazuje se i na probleme kada viši organi vlasti u Federaciji BiH nameću obaveze jedinicama lokalne samouprave, bez da o tome konsultuju jedinice lokalne samouprave, niti obezbijede potrebna finansijska sredstva za realizaciju i uspješno izvršavanje nametnutih obaveza.
Ključne riječi: *Lokalna samouprava, Ustavni sud Federacije BiH, Zaštita prava na lokalnu samoupravu, Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, Zakon o principima lokalne samouprave*

Abstract
The work is structured in a way to initially determine the conceptual meaning of the local community, local government, then talk about the sources of law, respectively,the status of local government as it is aranged in the Federation of Bosnia and Herzegovina to the final part of the attention is focused to protect the right to local self-government through examples of case law. The purpose of this work is to point to a very important role and the importance of local governments in a one country. Points out the problems when higher authorities in the Federation imposed obligations to local governments, without having to consult on how local governments, nor provide the necessary funding for the implementation and successful execution of imposed obligations.
Keywords: *Local government, the Constitutional Court of the Federation of BiH, protection of rights of local Government, European Charter of Local Self-Government, the Law on Principles local governments*

1. Uvod

Način funkcioniranja lokalne samouprave, od nastanka pa do danas, privlači pažnju kako stručne javnosti u Bosni i Hercegovini, tako i nevladinih organizacija i građana koji žive i rade na području jedinice lokalne samouprave.

Propisi kojima se definiše status lokalne samouprave, u Federaciji Bosne i Hercegovine, su: Ustav Federacije Bosne i Hercegovine i ustavi kantona, Zakon o principima lokalne samouprave u FBiH, Evropska povelja o lokalnoj samoupravi kao međunarodni okvir, te drugi zakoni u određenim sektorima, odnosno djelatnostima koje reguliraju oblasti iz nadležnosti jedinica lokalne samouprave.

Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini treba imati takav status koji je, da tako kažemo nezavisan kroz obezbijeđene izvore finansiranja, dok s druge strane, viši organi vlasti u Federaciji Bosne i Hercegovine moraju voditi računa da prilikom prijenosa određenih poslova i nadležnosti na jedinice lokalne samouprave, vode računa o njihovim budžetima (jedinica lokalne samouprave), koji su u sadašnjim uslovima u veoma teškom položaju.

Jedinica lokalne samouprave samostalno odlučuje o poslovima iz svog djelokruga i podliježe samo nadzoru ustavnosti i zakonitosti ovlaštenih državnih organa.

Lokalna samouprava mora biti ustavna kategorija i garantovana Ustavom, kao što je to u većini drugih zemalja. Pod ovim se ne podrazumijeva da je lokalna samouprava izvedena „od gore“, zakonima stvorena organizacija vlasti, odnosno organizacija upravljanja. Pod ovim podrazumijevamo da lokalnoj samoupravi pripada zasluženo mjesto u pravnom i političkom sistemu jedne zemlje, i vršenje svih poslova osim onih koji su Ustavom i zakonima stavljene u nadležnost Federaciji Bosne i Hercegovine.

U prvom dijelu ovog rada, izložit ćemo pojmovno određenje lokalne zajednice, lokalne samouprave. U lokalnoj zajednici čovjek zadovoljava svoje osnovne potrebe i interese.

U drugom dijelu ćemo analizirati propise da bismo vidjeli kako i na koji način je uređena lokalna samouprava u Federaciji Bosne i Hercegovine. Treći dio smo posvetili zaštiti prava na lokalnu samoupravu, te u tom smislu prikazali sudsku praksu koja već postoji u Federaciji BiH, a direktno se odnosi na zaštitu prava na lokalnu samoupravu.

2. Pojmovno određenje lokalne zajednice, lokalne samouprave i historijat

Sa sociološkog aspekta, „lokalnim zajednicama nazivamo one više ili manje samostalne i zatvorene mnogofunkcionalne društvene jedinice koje nastaju kao tvorevine dugotrajnih društvenih procesa na određenom geografskom području“[1]. Iz same definicije proizilazi, da se radi o takvim zajednicama gdje na određenom užem području rade i žive ljudi, koji su međusobno povezani i upućeni jedni na druge, zbog ostvarivanja različitih društvenih interesa i zadovoljavanja zajedničkih potreba. „Lokalna zajednica prethodi lokalnoj samoupravi. Lokalna samouprava je proizvod društvenog razvitka lokalne zajednice (...). Lokalna samouprava, prije svega, znači sistem organizacije vlasti na određenom lokalnom području u skladu sa zakonom. Ona predstavlja 'skup institucija putem kojih se gradovi u lokalnoj zajednici organizuju, biraju svoje organe vlasti te posredno ili neposredno odlučuju o svim pitanjima koja su od njihovog interesa ili značaja za razvoj lokalne zajednice u cjelini'(...) Organi lokalne samouprave se ne postavljaju od viših organa, nego se, u pravilu, neposredno biraju od građana određene lokalne zajednice. To je bitan uslov decentralizacije vlasti i demokratizacije društvenih odnosa“.[2]

Prema ustavnom uređenju u Federaciji Bosne i Hercegovine, jedinice lokalne samouprave su opštine i gradovi. U opštini se ostvaruje lokalna samouprava, te samim tim' opština obavlja poslove kojima se neposredno ostvaruju potrebe građana. Za područje dvije ili više opština koje su urbano i teritorijalno povezane svakodnevnim potrebama građana, može se formirati grad kao jedinica lokalne uprave i samouprave u skladu sa posebnim zakonom. Koje i kakve su karakteristike i kriterijum za razlikovanje ruralnih i gradskih zajednica, nije predmet našeg istraživanja, tako da se u ovom radu nećemo baviti time.

„Lokalna zajednica svoje utemeljenje nalazi u feudalnom društvu, a potpuni razvoj u građanskom (kapitalističkom) društvu. U građanskom se društvu razvijaju ekonomski, kulturni, politički, komunikacijski i drugi društveni odnosi u interesu harmoničnog funkcionisanja teritorijalne organizacije društva. Ona je bila i ostala važan faktor razvoja građanske

[1] Goričar, J., Sociologija, Izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd, 1977, str. 401.

[2] Hrustić, F., Odgoj za aktivno sudjelovanje građana u lokalnoj zajednici, Bosanska riječ, Tuzla, 2008, str. 16-18; Sadiković, E., Reforma sistema lokalne samouprave u Federaciji BiH, Lokalna samouprava, br. 9/04, str. 58.

demokratije. Razvijala se i sve se više potvrđivala kao značajni faktor autonomije (slobode) u odnosu na centralnu (državnu) vlast. To znači da se lokalna zajednica (selo, grad) nije razvijala iz bića države nego iz društvenog bića".[3] Ono što je nama zanimljivo jeste stepen autonomije opština i gradova u odnosu na više nivoe vlasti, npr. Kanton, Federacija BiH. Prije svega, viši nivoi vlasti donose propise koji mogu imati implikacije na budžete jedinica lokalne samouprave o čemu će biti više govora kasnije. Kroz određene ideje i društvene procese koji se dešavaju u Bosni i Hercegovini, a naročito u složenom uređenju kakav je u entitetu Federacija Bosne i Hercegovine, gdje pored entiteta imamo i kantone, sa svim atributima „države", kroz određene ustavne promjene u tom entitetu, trebao bi fokus biti na poboljšanju položaja jedinica lokalne samouprave u Federaciji BiH i jačanju finansijske stabilnosti budžeta lokalne samouprave, iz razloga što se najviše sredstava iz lokalnih budžeta usmjerava na izgradnju komunalne infrastrukture u mjesnim zajednicama i mnogo drugih ulaganja koja su neophodna za život ljudi na određenom lokalnom području gdje žive i rade.

3. Izvori prava

Uopšte govoreći, teorija države i prava izvore prava obično dijeli na izvore u materijalnom i izvore u formalnom smislu. Ova naučna disciplina bavi se bližim određivanjem pojma materijalnog i formalnog izvora prava, tako da ćemo se mi u nastavku baviti propisima koji su bitni za lokalnu samoupravu u Federaciji Bosne i Hercegovine, kao jednom od entiteta unutar Bosne i Hercegovine.

Možemo praviti razliku pa govoriti i o tzv., „unutarnjim" propisima koji regulišu status lokalne samouprave u jednoj državi, kao što su npr., Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, ustavi kantona, zakoni itd., i o, da tako kažemo „vanjskim" propisima, odnosno međunarodnim pravnim instrumentima koji regulišu status i druga pitanja koja su važna za lokalnu samoupravu, kao što je npr., Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, a koji su, ratifikacijom iste, inkorporisani i čine dio pravnog sistema Bosne i Hercegovine.

3.1. Ustav

Polazeći od ustava, kao najvišeg pravnog akta u jednoj državi, „Ustav BiH ne sadrži ni jednu izričitu odredbu o lokalnoj samoupravi. Samo se na jednom mjestu govori o teritorijalnoj organizaciji BiH, i to u odredbi kojom se utvrđuje obaveza entiteta i svih njihovih administrativnih jedinica da su dužni pridržavati se ovog ustava i općih načela međunarodnog javnog prava (čl. III.3.b)"[4].

Ustavom Federacije BiH, u članu VI 2. (1), je propisano da se u opštini ostvaruje lokalna samouprava. Isto tako, u članu VI. A (1) je propisano da „za područje dvije ili više općina koje su urbano i teritorijalno povezane svakodnvevnim potrebama građana, formira se grad kao jedinica lokalne uprave i samouprave, u skladu sa federalnim zakonom". Svaka općina ima svoj statut, kojim se bliže uređuje samoupravni djelokrug jedinice lokalne samouprave, organi, međusobni odnosi organa, neposredno učestvovanje građana u odlučivanju, finansiranje i druga pitanja značajna za jedinicu lokalne samouprave.

Kantonalni ustavi, također, na sličan način uređuju status lokalne samouprave kao i Ustav Federacije BiH[5].

[3] Ibid., str. 16.

[4] Mujakić I, M., „Lokalna samouprava u Federaciji Bosne i Hercegovine – koncept, nadležnosti i organi", http://hrcak.srce.hr/135292 (dostupno dana: 06.02.2017. godine).

[5] Npr., odredbe Ustava Tuzlanskog kantona u članovima od 64 do 84, jamče i regulišu pravo na lokalnu samoupravu.

3.2. Zakonski okvir za lokalnu samoupravu u Federaciji Bosne i Hercegovine

Kada govorimo o zakonskoj regulativi u Federaciji BiH, a koja se odnosi na lokalnu samoupravu, tu ćemo prije svega navesti Zakon o principima lokalne samouprave („Službene novine FBiH“, broj: 49/06 i 51/09), kojim je uređen položaj, organizacija i nadležnosti lokalne samouprave. Član 2. Zakona definiše lokalnu samoupravu na sličan način kao i Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, i to da „lokalna samouprava podrazumijeva pravo i osposobljenost jedinica lokalne samouprave da, u granicama zakona, reguliraju i upravljaju određenim javnim poslovima temeljem vlastite odgovornosti i u interesu lokalnog stanovništva“. Isto tako zakon govori o tome da se lokalna samouprava organizuje i ostvaruje u općinama i gradovima kao jedinicama lokalne samouprave. Zakonom su regulirana i druga značajna pitanja kao što su nadležnost, prijenos nadležnosti sa viših nivoa vlasti, tijela jedinica lokalne samouprave, učešće građana u odlučivanju, finansiranje i drugo.

Ono što je na ovom mjestu bitno napomenuti, jeste činjenica da je Bosna i Hercegovina 1994. godine, ratifikovala Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi i odgovorna je za njenu primjenu. Povelja se sastoji iz tri dijela. U Članu 2 Povelje propisano je da će princip lokalne samouprave biti utvrđen zakonodavstvom zemlje potpisnice i gdje je to moguće – ustavom. U članu 11. Povelje propisano je da „lokalne vlasti imaju pravo na pravna sredstva radi osiguranja slobodnog obnašanja svojih dužnosti i poštovanja načela lokalne samouprave uspostavljenih ustavom ili zakonom zemlje kojoj pripadaju“.

I na kraju ovog dijela ćemo zaključiti da „sve reforme u razvoju lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini na kraju XX i početku XXI stoljeća zasnivaju se na Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi. Reforma lokalne samouprave odvija se u četiri bitna aspekta: reforma zakonskog koncepta, reforma teritorijalne organizacije; funkcionalna reforma i reforma institucionalnog okvira. Ove reforme imaju za cilj evropeizaciju lokalne samouprave Bosne i Hercegovine na osnovi primjene principa Evropske povelje o lokalnoj samoupravi. Istovremeno ima za cilj usmjeravanje energija lokalnih vlasti u pravcu ubrzanja integracije države Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju“[6].

4. Zaštita prava na lokalnu samoupravu

Ne tako rijetka pojava koja se događa prilikom usvajanja zakonskih i podzakonskih akata od strane viših nivoa vlasti (Federacija ili kanton), jeste da se tim aktima vrši prijenos poslova i nadležnosti na niže, lokalne nivoe vlasti, bez konsultovanja jedinica lokalne samouprave u postupku donošenja propisa koji ih se direktno tiču i bez prijenosa sredstava potrebnih za njihovo obavljanje, što na kraju rezultira povredom prava na lokalnu samoupravu.

Da je obaveza viših nivoa vlasti da prilikom donošenja propisa u najvećoj mogućoj mjeri konsultuju jedinice lokalne samouprave putem saveza opština i gradova, govore relevantni zakonski propisi u Federaciji Bosne i Hercegovine, te u tom smislu postoji i sudska praksa, o čemu će biti riječi u nastavku.

4.1. Relevantno pravo

Prema relevantnim odredbama Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, zaštitu prava na lokalnu samoupravu osigurava Ustavni sud Federacije BiH. Takav postupak pred Ustavnim sudom mogu pokrenuti opštine i gradovi, kao i udruženja opština i gradova Federacije BiH. Ustavni sud odlučuje o sporovima između jedinica lokalne samouprave i kantona ili federacije na zahtjev opštinskog ili gradskog vijeća, načelnika opštine ili gradonačelnika grada, ili udruženja opština i gradova Federacije BiH (Član IV. C.3.10. (3))[7]. Nadalje, međunarodni ugovori i drugi sporazumi koji su na snazi u Bosni i Hercegovini i Federaciji, te opšta pravila

[6] Pejanović, M., „Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću“, http://www.ifimes.org/ba/9044 (dostupno dana: 07.02.2017. godine).
[7] Stav 3. ovog člana dodat je Amandmanom XCVI.

međunarodnog prava čine dio zakonodavstva Federacije. U slučaju nesaglasnosti međunarodnog ugovora, odnosno sporazuma i zakonodavstva, preovladava međunarodni ugovor, odnosno sporazum (Član VII. 3)[8]. Ovim želimo ukazati na odredbe Evropske povelje o lokalnoj samoupravi a koje se tiču pitanja djelokruga lokalne samouprave i izvora finansiranja lokalnih vlasti. Tako se u članu 4. stav (5) povelje propisuje da „u slučajevima prenošenja ovlaštenja sa centralnih ili regionalnih na lokalne vlasti, lokalnim vlastima će, u što je moguće većoj mjeri, biti dozvoljeno da prilagođavaju njihovo provođenje u lokalnim uslovima". Nadalje, u istom članu u stavu (6) povelje se kaže da će lokalne vlasti biti konsultovane „u najvećoj mogućoj mjeri, pravovremeno i na odgovarajući način, u procesu planiranja i donošenja odluka o svim stvarima koje ih se direktno tiču". I na kraju, zakonske ovlasti za obnašanje funkcija na lokalnom nivou su irelevantne, ukoliko ne postoje finansijska sredstva neophodna za obnašanje tih funkcija. S tim u vezi, Zakon o principima lokalne samouprave u Federaciji BiH u članu 11. propisuje da prijenos i povjeravanje poslova jedinicama lokalne samouprave bit će praćeno dodjelom sredstava potrebnih za njihovo djelotvorno obavljanje. Nadalje, u članu 59. istog Zakona, u prijelaznim i završnim odredbama, propisano je da „prijenos poslova i nadležnosti dodijeljenih ovim Zakonom, kao i odgovornost jedinica lokalne samouprave za njihovo vršenje, počet će istovremeno s prijenosom sredstava potrebnih za njihovo obavljanje".

4.2. Sudska praksa

Ne vodeći računa o relevantnom pravu, viši organi vlasti u Federaciji Bosne i Hercegovine, u slučajevima kada donose zakonske propise i „nameću" jedinicama lokalne samouprave određene obaveze, bez konsultovanja jedinica lokalne samouprave putem saveza opština i gradova i bez prijenosa, odnosno osiguranja potrebnih sredstava za izvršavanje takvih propisa, često dovode jedinice lokalne samouprave u takav položaj kojim se povređuju osnovni principi i pravo na lokalnu samoupravu zbog čega su takve jedinice, preko ovlaštenih predstavnika, prinuđene tražiti zaštitu svojih prava pred Ustavnim sudom, te u tom smislu postoji i sudska praksa kroz odluke Ustavnog suda Federacije BiH, a tiče se zaštite prava na lokalnu samoupravu[9].

U presudi Ustavnog suda Federacije BiH broj: U-8/16 od 25.10.2016. godine, a koja je objavljena u „Službenim novinama Federacije BiH", broj: 96/16, utvrđeno je da je članom 72.a Zakona o matičnim knjigama („Službene novine Federacije BiH", broj: 37/12 i 80/14), povrijeđeno pravo na lokalnu samoupravu Opštine Maglaj. U predmetnoj presudi, Ustavni sud zaključuje da federalne vlasti u postupku donošenja osporenog člana 72.a) Zakona o matičnim knjigama, nisu konsultovale jedinice lokalne samouprave putem Saveza opština i gradova, na koji način je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o matičnim knjigama („Službene novine Federacije BiH", broj 80/14), donesen uz nepoštivanje člana 4. stav (6) Evropske povelje o lokalnoj samoupravi i protivno propisima člana 56. u vezi sa članom 10. Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine. Također, u presudi se dalje navodi, da Ustavni sud Federacije zaključuje da se osporenim zakonom, uz prijenos poslova i nadležnosti kao i odgovornosti jedinica lokalne samouprave za njihovo vršenje ne prenose istovremeno i sredstva potrebna za njihovo obavljanje, na koji način je isti također, donesen protivno propisima člana 59. u vezi sa članom 58. Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine. Iz navedenih razloga, Ustavni sud Federacije je donio presudu kojom se

[8] Prvobitne odredbe ovog člana zamijenjene su Amandmanom XVIII.

[9] Presuda Ustavnog suda Federacije BiH broj: U-8/16 od 25.10.2016. godine, objavljena u „Službenim novinama Federacije BiH", broj: 96/16, i Presuda Ustavnog suda Federacije BiH broj: U-9/16 od 30.11.2016. godine, objavljena u „Službenim novinama Federacije BiH", broj: 1/17.

utvrđuje da se osporenim članom 72.a) Zakona o matičnim knjigama[10], povređuje pravo na lokalnu samoupravu Opštine Maglaj, te je objavljivanjem ove presude u Službenim novinama Federacije BiH, prestala obaveza Opštine Maglaj na njegovo provođenje.

U drugoj presudi Ustavnog suda Federacije BiH broj: U-9/16 od 30.11.2016. godine, a koja je objavljena u „Službenim novinama Federacije BiH“, broj: 1/17, utvrđuje se da je članom 114. Zakona o zaštiti od požara i vatrogastvu („Službene novine Federacije BiH“, broj 64/09), i članom 106. Zakona o zaštiti od požara i vatrogastvu („Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj 5/11), povrijeđeno pravo na lokalnu samoupravu Opštine Maglaj, jer su joj nametnute obaveze bez dodjele sredstava potrebnih za njihovo djelotvorno obavljanje. Za meritorno rješavanje ovog ustavnopravnog predmeta, Ustavni sud Federacije je kao nesporno utvrdio da su ove zakonske norme kogentne prirode i obavezuju Opštinu Maglaj kao poslodavca da vrši isplate plata uz procente uvećanih plata, nezavisno od svojih mogućnosti, a na štetu ostalih opštinskih zaposlenika, kojim se, takođe iz istog budžeta opštine isplaćuje plata, a ta novčana sredstva u opštinskom budžetu su ograničena.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Lokalna samouprava na teritoriji Bosne i Hercegovine ima svoju historiju u kojoj se mogu pratiti život, mijenjanje i opadanje ove demokratske institucije. Možemo reći da nema nekog historijskog kontinuiteta između ranijih oblika lokalne samouprave i današnje lokalne samouprave. Ona je nastala i gradila se u procesu razvitka i mijenjanja državnog ustrojstva, prolazeći kroz sve njegove mutacije, od austrougarskog koncepta, stare i socijalističke Jugoslavije, do današnje, dejtonske Bosne i Hercegovine.

U Federaciji BiH postoje i kantonalni organi vlasti, što rezultira ogromnim pritiscima i „gušenjem“ jedinica lokalne samouprave u Federaciji BiH, kroz određene „hitne“ zakonodavne intervencije od strane Federalnih i kantonalnih organa vlasti, čime se nameću razne obaveze lokalnim budžetima, a sve u cilju prebacivanja obaveza na račun budžeta nižih nivoa vlasti.

Kroz ustavne reforme, koje su neophodne u današnjim uslovima, lokalna samouprava treba da bude organizacija vlasti u kojoj najviše dolazi do izražaja neposredna demokratija i samostalnost u odlučivanju, jer građani zadovoljavaju svoje najosnovnije svakodnevne potrebe u jedinicama lokalne samouprave. U tom smislu bi i nadležnosti trebale biti podijeljene između federalnih organa vlasti i vlasti jedinica lokalne samouprave.

Ovo najprije iz razloga, što zbog podijeljenih nadležnosti u administrativnim poslovima između kantonalnih i lokalnih vlasti, najviše obični građani ispaštaju i izlažu se neopravdanim troškovima, a da ne govorimo o upućivanju građana od jednog do drugog organa.

Pored Ustavnog suda Federacije BiH, koji pored propisane obaveze, i kroz dosadašnju sudsku praksu osigurava zaštitu prava na lokalnu samoupravu, i jedinice lokalnih samouprava bi se, preko ovlaštenih predstavnika, trebale aktivno uključiti, u saradnji sa Savezom opština i gradova, u fazama donošenja propisa, kroz sugestije, primjedbe i slično, a naročito ako ti propisi imaju bilo kakve implikacije po budžete jedinica lokalnih vlasti.

[10] Član 72. A Zakona o matičnim knjigama između ostalog propisuje „(...)te se stoga sredstva za plate stiču pod istim uslovima koji važe za državne službenike i namještenike u opštinskim i gradskim službama za upravu, odnosno za nivo kantona i Federacije prema kantonalnim i federalnim organima uprave, uvećana od 10% do 20% osnovne plate“. U stavu 2 istog člana se kaže da „za provođenje odredbe stava 1. ovog člana nadležni su rukovodioci organa iz stava 1. ovog člana, koji su dužni to pitanje urediti opštim aktom o platama tih organa“.

LITERATURA

1. Goričar, J., Sociologija, Izdavačko preduzeće „Rad“, Beograd, 1977 godina,
2. Hrustić, F., Odgoj za aktivno sudjelovanje građana u lokalnoj zajednici, Bosanska riječ, Tuzla, 2008. godina,
3. Mujakić I, M., „Lokalna samouprava u Federaciji Bosne i Hercegovine – koncept, nadležnosti i organi“, http://hrcak.srce.hr/135292,
4. Pejanović, M., „Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću“, http://www.ifimes.org/ba/9044

Propisi:

1. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine (http://www.ustavnisudfbih.ba/bs/dokumenti/ustav_precisceni_tekst.pdf),
2. Ustav Tuzlanskog kantona (http://www.skupstinatk.kim.ba/b/s/ustav.htm),
3. Zakon o principima lokalne samouprave („Službene novine FBiH“, broj: 49/06 i 51/09),
4. Evropska povelja o lokalnoj samoupravi,
5. Zakon o matičnim knjigama („Službene novine Federacije BiH“, broj: 37/12 i 80/14),
6. Zakon o zaštiti od požara i vatrogastvu („Službene novine Federacije BiH“, broj 64/09),
7. Zakon o zaštiti od požara i vatrogastvu („Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj 5/11).

Sudska praksa:

1. Presuda Ustavnog suda Federacije BiH broj: U-8/16 od 25.10.2016. godine,
2. Presuda Ustavnog suda Federacije BiH broj: U-9/16 od 30.11.2016. godine.

Pregledni rad UDK 343.816:004

Др Живаћка Миладиновић Богавац

ПОВРЕДА РАДНЕ ОБАВЕЗЕ ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА НА ИЗВРШИЛАЧКИМ РАДНИМ МЕСТИМА У ЦИЉУ ИЗВРШЕЊА РАЧУНАРСКЕ ПРЕВАРЕ

Abstract

The fact that the development of technology in the last twenty years has reached the boundries of complete computer control of the most important social processes have contributed to their development and abuse.

The rapid development of information and communication technology and unstoppable growth of the application in all fields of human society, besides undoubted advantages, also creates suitable conditions for certain occurrences with a bad omen, such as computer fraud. This negative phenomenon is very dangerous in the public sector where the state appears as an employer, and civil servants abuse their position.

In that way, modern society becomes vulnerable and exposed to serious dangers and therefore the risks have to be noticed promptly and brought under control adequately. Considering the fact that the first step in fighting against those negative phenomen is increasing awareness of problem existence, this paper is an attempt to present different aspects of computer crime, with an emphasis on computer fraud carried out by civil servant.

In this paper, as an introduction to this complex field, the questions of defining computer fraud as a criminal act, general characteristics of the computer fraud carried out by civil servant, perpetration and regulation of the computer fraud, are being processed.

Key words: *computer fraud, cyber crime, civil servant, malpractice*

Појмовно одређење државног службеника

Државни службеник се у законском тексту дефинише као: „ лице чије се радно место састоји од послова из делокруга органа државне управе, судова, јавних тужилаштава, Републичког јавног правобранилаштва, служби Народне скупштине, председника Републике, Владе, Уставног суда и служби органа чије чланове бира Народна скупштина или с њима повезаних општих правних, информатичких, материјално-финансијских, рачуноводствених и административних послова”.[1] У другом ставу истог члана Закона о државним службеницима ближе је дефинисан појам државних службеника:„државни службеници нису народни посланици, председник Републике, судије Уставног суда, чланови Владе, судије, јавни тужиоци, заменици јавних тужилаца и друга лица која на функцију бира Народна скупштина или поставаа Влада и лица која према посебним прописима имају положај функционера”.[2]

[1] Закон о државним службеницима Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014), члан 2

[2] Закон о државним службеницима Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014), члан 2

Радна места државних службеника деле се на положаје и на извршилачка радна места. Ова подела која се заснива на сложености послова, овлашћења и одговорности, не примењује се на полицијске, царинске и пореске службенике и на државне службенике који раде на безбедносним и обавештајним пословима и у заводима за извршење кривичних санкција.
Положај је радно место на коме државни службеник има овлашћења и одговорности везане за вођење и усклађивање рада у државном органу, а које се стиче постављењем од Владе или другог државног органа или тела. На положај се постављају: помоћник министра, секретар министарства, директор органа управе у саставу министарства, помоћник директора органа управе у саставу министарства, директор посебне организације, заменик и помоћник директора посебне организације, директор службе Владе, заменик и помоћник директора службе Владе, заменик и помоћник Генералног секретара Владе, Републичког јавног правобраниоца, заменика Републичког јавног правобраниоца и начелника управног округа.[3]

Друга врста државних службеника су државни службеници на извршилачким радним местима. У ову групацију се убрајају сва радна места која нису положаји, укључујући и радна места руководилаца ужих унутрашњих јединица у државном органу. Извршилачка радна места разврставају се по звањима, у зависности од сложености и одговорности послова, потребних знања и способности и услова за рад. Звања су виши саветник, самостални саветник, саветник, млађи саветник, сарадник, млађи сарадник, референт и млађи референт.

Државни службеници су дужни да поступају у складу са Уставом, законом и другим прописом, према правилима струке, непристрасно и политички неутрално тј. да у свом раду поштују начело законитости, непристрасности и политичке неутралности. Сходно наведеном, државни службеник одговара за законитост, стручност и делотворност свог рада дисциплински, материјално и кривично. Важење законодавство у Србији, на одређен начин препознаје мере подстицаја на савесно и предано извршење рада (виши платни разред, стручно усавршавање), а у оквиру зарада запослених, постоји могућност да њен износ буде већи, а према радном учинку запосленог и његовом доприносу пословном успеху послодавца.[4] Дужност запосленог да се придржава радне дисциплине, је неопходан баланс између права и обавеза запосленог и послодавца. Уколико се тај баланс поремети, па интереси и пословање послодавца буду доведени у питање од стране запосленог, због нарушене радне дисциплине, послодавац ће кроз институт дисциплинске одговорности настојати да тај баланс уравнотежи.

Предвиђањем кривичних дела и других врста деликата против службене дужности службених лица тежи се за потпуним обезбеђењем исправности, законитости, ефикасности и целисходности у раду државних органа и других органа са јавним овлашћењима како би се очувало поверење грађана у саму власт и правни поредак уопште.[5] Кривична дела против службене дужности представљају различите облике и врсте злоупотребе службеног положаја и јавних овлашћења у вршењу службене дужности које су управо учињене од стране службених лица као носилаца тих

[3] Закон о државним службеницима Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014), члан 34.
[4] Закон о раду Републике Србије "Службени гласник РС", бр.24/05, 61/05, члан 105 и 106.
[5] Мишић, Г. Казнена дјела против службене дужности – посебан осврт на корупцијска казнена дјела, Хрватска правна ревија, Загреб, број 10/2005. године, стр. 82-95.

овлашћења[6]. Кривични Законик Републике Србије у тридесет трећој глави прописује кривична дела против службене дужности: злоупотреба службеног положаја, несавестан рад у служби, противзаконита наплата и исплата, неовлашћено коришћење буџетских средстава, превара у служби, послуга, примање мита и давање мита.

Као што можемо закључити из напред реченог, заједничка карактеристика службених кривичних дела се огледа у својству извршиоца дела. Наиме, као извршилац дела (као лице које предузима делатност чињења или нечињења која је у законском опису одређена као радња извршења кривичног дела) код ових кривичних дела се могу јавити следеће врсте лица. То су: 1) домаће службено лице, 2) страно службено лице и 3) одговорно лице. Зависно од врсте кривичног закона који предвиђа одговарајућу инкриминацију из ове групе дела као извршилац овог кривичног дела могу се јавити различита службена лица.

Службеним лицем у својству учиниоца ових кривичних дела у смислу члана 112. став 3. КЗ РС сматрају се:
1) лице које у државном органу врши службене дужности,
2) изабрано, именовано или постављено лице у државном органу, органу локалне самоуправе или лице које стално или повремено врши службене дужности или службене функције у тим органима,
3) лице у установи, предузећу или другом субјекту којем је поверено вршење јавних овлашћења, које одлучује о правима, обавезама или интересима физичких или правних лица или о јавном интересу,
4) лице којем је фактички поверено вршење појединих службених дужности или послова и 5) војно лице изузев када су у питању кривична дела против службене дужности. [7]

Страно службено лице у смислу члана 112. став 4. Кривичног Законика Републике Србије као учинилац ових кривичних дела је лице које је члан законодавног, извршног или судског органа стране државе, јавни функционер или службеник међународне организације и њених органа, судија и други функционер међународног суда.

Одговорним лицем се у смислу става 5. члана 112. КЗ РС сматра власник предузећа или другог субјекта привредног пословања или лице у предузећу, установи или другом субјекту којем је с обзиром на његову функцију, уложена средства или на основу овлашћења повереног одређени круг послова у управљању имовином, производњи или другој делатности или у вршењу надзора над њима или му је фактички поверено обављање појединих послова. Као субјект привредног пословања (члан 112. став 21. КЗ РС) сматрају се: 1) предузеће, 2) друго правно лице које обавља привредну делатност и 3) предузетник.

Појам и појавни облици рачунарске преваре

Кривични законик Републике Србије у члану 171. одређује кривично дело превару:„Ко у намери да себи или другом прибави какву противправну имовинску корист доведе кога лажним приказивањем или прикривањем чињеница у заблуду или га одржава у заблуду

[6] Радовановић, М. Корђевић М., Кривично право, Посебни део, Београд, 1975. године, стр.369-371.
[7] Кривични законик Републике Србије ("Сл. гласник РС ", бр. 85/2005, 88/2005 -испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 2013, 108/2014)члан 104

и тиме га наведе да овај на штету своје или туђе имовине нешто учини или не учини, казниће се затвором од три месеца до пет година"[8].

Превара у себи садржи два елемента:

1. намеру једног лица да код другог изазове или одржи у заблуди

2. формира ну погрешну представу на страни другог лица.

Намеру лица које чини превару треба разумети као његову свест да ће радње које је предузео изазвати заблуду код другог лица. Она се реализује путем радњи или поступака који произлазе из активног или пасивног понашања лица које чини превару.

Са развојем информационо комуникационих технологија до изражаја је дошла превара у таквом окружењу која се назива „ рачунарска превара". Како само име каже то је превара која се изводи захваљујући употреби рачунара. У овој врсти преваре која је заступљена последње две деценије широм света рачунар се јавља као средство, циљ и доказ извршења кривичног дела. Рачунарске преваре су усмерене на рачунар тј. електронски уређај који се користи за унос, обраду, спремање и дељење података према одређеној процедури. Дакле, рачунарска превара односи се на дела почињена над рачунаром, материјалима садржаним у њему (софтвером и подацима), при чему се рачунар користи као средство или циљ извршења кривичних дела, тј. за уношење нетачног податка пропуштањем да се унесе тачан податак или на други начин прикрије или лажно прикаже податак и тиме се утиче на резултат електронске обраде и преноса података.

Препознавши опасности које са собом носи компјутерски криминал, Савет Европе је 23. Новембра 2001. године у Будимпешти донео Конвенцију о високотехнолошком криминалу која представља прекретницу у борби против компјутерског криминала, али и јачу смерницу свим земљама како правосуђе треба да третира преступе у овој сфери. У члану 8. Конвенције о високотехнолошком криминалу регулисана је „превара у вези са рачунарима" на следећи начин: „Свака страна уговорница треба да усвоји законодавне и друге мере, неопходне да би се као кривично дело у домаћем праву прописало наношење имовинске штете другом лицу, када је учињено са намером и противправно: 1) свако уношење, мењање, брисање или прикривање рачунарских података, 2) свако ометање рада рачунарског система, са преварном или нечасном намером да се неовлашћено прибави противправна имовинска корист за себе или другога."[9]

Полазећи од екстензивне дефиниције из Конвенције о високотехнолошком криминалу,рачунарска превара може да се изврши двојако:

1) Уношењем, мењањем, брисањем или прикривањем рачунарских података, и
2) Ометањем рада рачунарског система.

У Кривичном законику који је ступио на снагу 1. јануара 2006. године, законодавац је омогућио кривичноправну заштиту лица и имовине и створио правне оквире за ефикасно спречавање кривичних дела рачунарске преваре. У поглављу XXVII Кривичног законика под називом „Кривична дела против безбедности рачунарских података", у ставу 1 члана

[8] Кривични законик Републике Србије ("Сл. гласник РС ", бр. 85/2005, 88/2005 -испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 2013, 108/2014)

[9]Конвенција о високотехнолошком криминалу Савета Европе донета , 23. новембра 2001. године у Будимпешти, Закон о потврђивању Конвенције о високотехнолошком криминалу ("Сл. гласник РС", бр. 19 од 19.марта 2009)

301, дефинише се радња извршења кривичног дела „Рачунарска превара" на следећи начин: „Ко унесе нетачан податак, пропусти уношење тачног податка или на други начин прикрије или лажно прикаже податак и тиме утиче на резултат електронске обраде и преноса података у намери да себи или другом прибави противправну имовинску корист и тиме другом проузрокује имовинску штету, казниће се новчаном казном или затвором до три године." У ставу 2 овог члана се наводи се да ће се учиниоцу казнити затвором од једне до осам година ако је делом из става 1. тог члана прибављена имовинска корист која прелази износ од 450.000 динара, а ставом 3. је предвиђено да ће се учиниоцу казнити казном затвора од две до десет година ако је делом из става 1 тог члана прибављена имовинска корист која прелази износ од 1.500.000 динара. Ставом 4 предвиђена је новчана казна или затвор до шест месеци уколико је дело из става 1. тог члана извршено само у намери да другог оштети.[10]

Дакле, радња извршења рачунарске преваре коју регулише члан 301 Кривичног законика Републике Србије представаа:

1)уношење нетачног податка,

2)пропуштање уношења тачног податка

3)прикривање податка, и

4) лажно приказивање податка, што би довело до утицаја на резултат електронске обраде и преноса података.

Рачунарске преваре имају ограничен објекат, а то су подаци складиштени у рачунарској меморији. Главно место извршења је база података, која је садржала податке од интереса за рачунарске преваранте, а који су могли да буду промењени. На пример: промена цифре на банковном рачуну, промена својства дужника/повериоца.

Из наведеног можемо закаучити да се као извршилац рачунарске преваре најчешће јавaа лице које је имало приступ тим информацијама, а најчешће запослено лице, са чијим је радом повезана база података, тј. рачунарске информације које су предмет злоупотребе, то су најчешће државни службеници на извршилачким радним местима, који ће бити предмет нашег истраживања.

Ова лица рачунарску превару врше са умишаајем. Наиме, реч је о кривичним делима која представаају свесно и воано кршење службене дужности или јавних овлашћења. Најчешће је незаконито поступање службеног лица праћено и намером да се на овај начин прибави себи или другом каква корист или намером да се другоме нанесе каква штета или намером да се теже повреде права другог. Постојање намере као субјективног елемента на страни учиниоца дела у време предузимања радње извршења у највећем броју случајева овај умишаај квалификује као директан умишаај (dolus directus), као највиши и најизразитији облик кривице у кривичном праву[11]

Време извршења рачунарских превара је врло кратко: активиране компјутерског система, налажење података који се желе изменити и даване рачунару наредбе *insert, edit* или *delete*. Опције у рукама државних службеника који врше рачунарску превару су убацити, тј. уписати податак, изменити га и обрисати. Тај противправни акт Кривични

[10] Кривични законик "Службени гласник РС", бр. 85 / 2005, 88 / 2005, 107, 72 /2009, 111 / 2009, 121/2012, 104 / 2013, 108 / 2014.

[11]Симић И., Петровић М., Кривични закон Републике Србије, Практична примена, Београд, 2002. године, стр. 280-281.

законик је регулисао, што није случај с комплекснијим интернет преварама, које се битно разликују.

Неопходно је направити разлику између интернет превара и рачунарских превара. Интернет преваре изискују најпре иновативност, смишљање техника социјалног инжињеринга које ће заинтригирати жртву, набављање или измишљање малициозног софтвера, проналажење жртве, остваривање и одржавање комуникације с њом и подизање новца с рачуна жртве (у случају банкарских превара). Начин извршења обухвата довођење жртве у заблуду и активно учешће жртве у извршењу (било пристајањем на „посао снова" и уплатом новца, било преузимањем заражених апликација). Дакле у интернет преварама жртве пристају на ризик било изричито (уплатом новца на рачун превараната, преговорима), било прећутно (кликом на апликацију која је заражена). Управо је то *diferencia specifica* та два противправна акта. Док се рачунарске преваре изводе с намером да оштете „систем" (државу, фирму и др.) најчешће од стране државних службеника на извршилачким радним местима, интернет преваре усмерене су на појединце и могу их извршити чак и аматери.

За разлику од облика рачунарске преваре, интернет преваре карактеришу акти манипулације којима се људи наводе да одају поверљиве информације о себи. У извршењу те преваре, за разлику од рачунарске преваре, појављује се активно учешће жртве. Бабовић описује разлику између интернет и рачунарске преваре на следећи начин: „Интернет преваром се обмањује, пре свега, лице. Интернет превара није увек и обавезно рачунарска превара, јер неке Интернет преваре одговарају класичним преварама које за средство извршења имају Интернет без неког посебног утицаја на електронску обраду података или рад рачунара (обмањују се људи). Насупрот овоме, рачунарском преваром се обмањује рачунар и електронска обрада наводи на погрешан резултат који је усмерен на стицање противправне имовинске користи и то је *differentia specifica* ова два појма."[12]

Ова два вида превара разликују се и по месту извршења. Место извршења кривичног дела рачунарске преваре је један рачунар са базом података (нпр. електронске базе е-управе и слично), а интернет превара – интернет, који чине мреже које се међусобно повезују и тиме чине структуру од више од 150.000.000.000 рачунара с огромном количином информација. Насупрот интернет превари, рачунарска превара може бити остварена на једном рачунару или интранету (мрежи која није на интернету и контролисана је од стране једног или више рачунара сервера) и не мора се односити на коришћење ресурса Интернета.

Дакле, рачунарском преваром се „обмањује" рачунар и електронска обрада података. Рачунарска превара није усмерена на неко лице, што је случај код класичног вида преваре, већ се рачунар наводи да изврши неку операцију што је био ratio legis прописивања овог дела, који има предвиђен свој квалификовани и привилеговани облик. Квалификовани облик постоји када вредност прелази одређени износ, а привилеговани када се рачунарска превара врши у намери да се друго лице само оштети или ако штета не прелази законом прописан износ.

[12] Бабовић, М.: *Хакерска култура и компјутерски криминал*, „Правни живот – часопис за правну теорију и праску", бр. 9/2003, год. LIII, књ. 485, 1–1356, Удружење правника Србије, Београд, стр. 749–750.

Модалитети извршења рачунарске преваре од стране државног службеника на извршилачким радним местима

Рачунарска превара представља широк дијапазон активности, које државни службеник на извршилачком радном месту предузима с намером прибављања противправне имовинске користи себи или другоме, а која се односи на рад рачунара и електронску обраду путем брисања, уноса, измене или оштећења података као могући начини да се прикрије или лажно прикаже податак.

У највећем броју случајева рачунарска превара се изводи краткотрајним и једноставним наредбама на рачунару нпр. промени информација у базама података, које су доступне државним службеницима на извршилачким радним местима. Међутим, извршење рачунарске преваре може обухватати и сложеније процесе коришћења малициозних програма како би се на тај начин дошло до информација које су предмет брисања, уноса, измене или оштећења.

Упад у компјутерске системе у циљу незаконитог приступа личним подацима, као што су кредитне картице или бројеви социјалног осигурања (Hacking into computer systems to illegally access personal information, such as credit cards or Social Security numbers) је једна од техника рачунарске преваре, која се изводи тако што државни службеник на извршилачким радним местима убацује додатне извршне фајлове у систем и покреће их, или инфицирани систем употреби као *TCP proksi server*).[13] Знаци напада рачунарском преваром су чудно понашање рачунара (нпр., отварање *Notepad*-а с гомилом бесмислених карактера и модификација базе *Registry* у инфицираном рачунару).

Извршиоци рачунарских превара могу податке добити и путем спајвара и малвара (Engaging in data mining via spyware and malware). У том циљу од велике помоћи је коришћење тројанског коња(trojan spy), spyware и других малициозних програма. На овај начин државни службеници на извршилачким радним местима, служећи се ауторитетом који њихов послодавац има, на преваран начин прикупљају информације које ће касније уновчити.

Тројански шпијун (*trojan spy*) је врста вируса који после инфекције рачунара мирује у меморији не приказујући своје присуство и омогућава нападачу да прати рад корисника рачунара било тако што бележи притиснуте тастере (*keylogging*), снима екране, или на неки други сличан начин. Информације до којих дође приликом праћења рада корисника, власник и управљач тројанског коња најчешће користи за уцену.

Spyware је широка категорија малициозног софтвара с улогом да пресреће или преузима делимично контролу рада на компјутеру без знања или дозволе корисника. Сам назив сугерише да је реч о програмима који надгледају рад корисника. Међутим, *Spyware* означава широку палету програма који искоришћавају корисников компјутер за стицање користи за неку трећу особу или комерцијалну добит. Појам *spyware* први пут се спомиње 1995. године на *Usenet*-у у поруци која је исмевала *Microsoft* пословни модел. Реч *spyware* означавала је софтвер намењен шпијунажи или прислушкивању. Углавном се тајно инсталирају на личне рачунаре да би пратили рад корисника без њиховог знања. Међутим, често се ови програми и добровољно инсталирају на јавним, дељеним или компјутерима неке фирме да би власник пратио активности корисника, тј. запослених.

[13] Више о томе: MyDoom worm spreading fast, Sophos warns users to be wary of viral email and hacker attack, https://www.sophos.com/ en-us/press-office/press-releases/2004/01/va_mydoom.aspx, последњи пут приступили 12.04.2016.године.

Други начин информисања је коришћење слабе заштите система, тј. недостатка антивирусне (бројне антивирусне фирме, као што су *Symantec, PC Tools, McAfee* и *Sophos* су своје антивирус програме обогатиле *antispyware* додацима) и антишпијунске заштите, тзв. *antispyware* програма (нпр., *Ad-Aware, WindowsDefender, SpywareBlaster, Spybot Search & Destroy, Spyware Doctor* (*PC Tools*), *Ad-Adware SE* (*Lavasoft*) и *Spybot Search & Destroy* Патрика Кола (Patrick Kolla). Као последицу постојања *spyware*-а корисник заражених компјутера може приметити значајан пад системских перформанси (брзине), што је само по себи значајан проблем. Шпијунски софтвер може да утиче на повећану активност процесора и већи промет интернета. Такође, јављају се проблеми са стабилношћу, програми се нагло руше, систем се редовно смрзава, а повремено није могуће успоставити интернет везу, или је она веома спора.

Уколико се рачунарска превара изводи кроз ометање рада рачунарског система, са преварном или нечасном намером да се неовлашћено прибави противправна имовинска корист, најделотворнији начин је слање компјутерских вируса или црва (Sending computer viruses or worms with the intent to destroy or ruin another party's computer or system).Нарочито је заступаен сценарио да државни службеник на извршилачким радним местима шаље заражени мејл у име ауторитативне институције за коју ради, који садржи малициозни софтвер са намером да се оштети или уништи систем корисника или стекне противправна имовинска корист. Наиме, када доспе у рачунар корисника, вирус може избрисати податке са хард диска, ограничити проток на мрежи, шпијунирати корисника, па чак и да рачунар жртве претвори у зомбија. Међутим,најважнија опасност је што овај малициозни софтвер може да се умножава и сам копира са једног рачунара на други, што омогућава приступ великом броју информација, коју злонамерни творци вируса могу искористити за стицање противправне користи.

Одговорност државних службеника на извршилачким местима за извршење рачунарске преваре

Одговорност је основни друштвени однос. Она је вредност друштвеног поретка.[14] Одговорност је битан елемент и радноправног односа државног службеника. Институт одговорности може се посматрати из два угла, као самосталан садржај радноправног односа или као саставни део радноправног положаја, односно статуса државног службеника. Радна одговорност државног службеника је везана за његово конкретно понашање и однос који има према обавезама које проистичу из његовог радног односа. Овакав приступ почива на Келзеновој правној теорији, која истиче да појам који је везан за појам правних обавеза јесте појам правне одговорности. [15]

Одговорност државних службеника, као и свих запослених је лична, субјективна одговорност, која је непосредно везана за личност државног службеника. Она се остварује под условима објективног права, при чему је њено битно својство функционално повезано са вршењем службе. Да би одређена радња представљала основ одговорности државних службеника, потребно је да кумулативно буде испуњено неколико услова:

[14]Радуловић П.., *Одговорност,* Загреб, 1982, стр. 3
[15]Келзен Х., *Општа теорија државе и права*, Београд, 1953, стр.74

а) да је унапред предвиђено законом, односно другим општим актом;
б) да су радње учињене у вези са радом, односно службом;
в) да су учињене кривицом државног службеника, ;
г) да је предвиђен поступак за утврђивање одговорности државног службеника.[16]

Поред одговорности државног службеника за повреде радне обавезе (дисциплинска одговорност) и одговорности за штету коју је учинио државни службеник на раду или у вези са радом (материјална одговорност), постоји и кривична и прекршајна одговорност државног службеника, али искључиво за кривично дело или прекршај које је учињено на раду или у вези са радом. Дакле, одговорност државног службеника увек се односи на оно што је учинио или пропустио да учини на раду или у вези са радом.

Ако државни службеник на извршилачким радним местима искоришћавањем свог службеног положаја или овлашћења унесе нетачан податак, пропусти уношење тачног податка или на други начин прикрије или лажно прикаже податак и тиме утиче на резултат електронске обраде и преноса података у намери да себи или другом прибави противправну имовинску корист и тиме другом проузрокује имовинску штету, може бити кривично гоњен због кривичног дела злоупотребе службеног положаја. Ово кривично дело је регулисано чланом 360. Кривичног законика Републике Србије на следећи начин: „Службено или одговорно лице које искоришћавањем свог службеног положаја или овлашћења, прекорачењем граница свог службеног овлашћења или невршењем своје службене дужности прибави себи или другом физичком или правном лицу какву корист, другом нанесе какву штету или теже повреди права другог, казниће се затвором од шест месеци до пет година”.[17]

Имајући у виду законско одређење, радња извршења овог кривичног дела може се остварити на 3 начина:
1) искоришћавањем службеног положаја или овлашћења,
2)прекорачењем границе свог службеног овлашћења и
3)невршењем службене дужности.

Искоришћавање службеног положаја или овлашћења се јавља када службено лице својим службеним положај или овлашћење користи ван интереса службе у циљу да прибави себи или другом физичком или правном лицу какву корист, другом нанети штету или теже повредити права другог. За разлику од искоришћавања службеног положаја и овлашћења, прекорачење граница службеног положаја се јавља када лице вршећи службено овлашћење исто прекорачи, док се невршење службене дужности се јавља када службено лице које треба да делује то пропусти. Тежи облици злоупотребе службеног положаја јављају се када је извршењем овог кривичног дела прибављена имовинска корист у износу преко четристопедесет хиљада динара и када вредност прибављене имовинске користи прелази износ од милион и петсто хиљада динара. Често је ситуација да се једном радњом остваре више кривичних дела повреде службене дужности тј. дође до привидног идеалног стицаја кривичног дела злоупотребе службеног положаја и неког кривичног дела прописаног у глави тридесет трећој Кривичног законика.

[16]Шуњдерић Б., *Ромментар Закона о радним односима у државним органима*, ИП Глосаријум, Београд, 2005, стр 195 и Богићевић Ч., Блажић К., *Основи правног положаја државних службеника*, Подгорица, 1993, стр99
[17] Кривични законик Републике Србије ("Сл. гласник РС ", бр. 85/2005, 88/2005 -испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 2013, 108/2014) члан 360

Одговорност за кривично дело или прекршај не искључују дисциплинску одговорност. Државни службеник на извршилачким радним местима је дисциплински одговоран за повреде дужности из радног односа које могу бити лакше и теже. Рачунарска превара би се могла подвести под „незаконит рад или пропуштање радњи за које је државни службеник овлашћен ради спречавања незаконитости или штете", што представља тежу повреду дужности из радног односа прописану у члану 109. Закона о државним службеницима Републике Србије.

Сваки државни службеник који сазна за учињену рачунарску превару тј. повреду дужности из радног односа може руководиоцу да поднесе иницијативу за покретање дисциплинског поступка. Дисциплински поступак покреће руководилац писменим закључком, на сопствену иницијативу или на предлог лица које је претпостављеном државном службенику.[18] Дисциплински поступак води и о дисциплинској одговорности одлучује руководилац. Руководиоцу је законом дата могућност да именује дисциплинску комисију од три члана која ће покренути и водити дисциплински поступак и одлучити о дисциплинској одговорности. При избору и одмеравању дисциплинске казне ће се узети у обзир степен одговорности државног службеника, тежина последице повреде дужности и субјективне и објективне околности под којима је повреда дужности извршена, у датом случају рачунарска превара.[19]

За извршење рачунарске преваре као теже повреде дужности из радног односа може да се изрекну следеће дисциплинске мере:

1) новчана казна од 20% до 30 % плате за пуно радно време, исплаћене за месец у коме је новчана казна изречена, у трајању до шест месеци;

2) одређивање непосредно нижег платног разреда;

3) забрана напредовања од четири године;

4) премештај на радно место у непосредно ниже звање уз задржавање платног разреда чији је редни број истоветан редном броју платног разреда у коме се налази радно место с кога је премештен, и

5) престанак радног односа.[20]

Државни службеник на извршилачким радним местима против кога је покренут кривични поступак због кривичног дела учињеног на раду или у вези с радом или дисциплински поступак због теже повреде дужности може да се удаји с рада до окончања кривичног, односно дисциплинског поступка ако би његово присуство на раду штетило интересу државног органа или ометало вођење дисциплинског поступка. Решење о удаљењу с рада опозива се, по службеној дужности или на предлог државног службеника, ако престану разлози због којих је донесено. На решење о удаљењу с рада државни службеник може да изјави жалбу у року од пет дана од дана пријема решења. Поводом изјављене жалбе одлучује жалбена комисија у року од пет дана од дана пријема жалбе, иначе се сматра да је жалба одбијена.

Ако државни службеник на извршилачким радним местима кривичним делом рачунарска превара причини материјалну штету државном органу или трећем лицу, било

[18] Закон о државним службеницима Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014), члан 112.

[19] Закон о државним службеницима Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014), Члан 115

[20] Закон о државним службеницима Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014), Члан 110

намерно било из крајње непажње за њу одговара и дужан је надокнадити је. Постојање штете, висину штете и околности под којима је штета проузрокована утврђује руководилац или лице које он за то писмено овласти. За штету коју државни службеник нанесе државном органу, руководилац и државни службеник могу да закључе писмени споразум којим одређују висину и начин накнаде штете, који има снагу извршне исправе. Закон о државним службеницима у члану 124. прописује да за штету коју државни службеник на раду или у вези с радом проузрокује трећем лицу незаконитим или неправилним радом одговара Република Србија. Међутим у ставу 2 истог члана закона прописано је да оштећеник има право да накнаду штете захтева и непосредно од државног службеника, ако је он штету проузроковао намерно.[21] Ако Република Србија оштећенику надокнади штету коју је државни службеник проузроковао намерно или из крајње непажње, има право да од државног службеника захтева накнаду плаћеног износа у року од шест месеци од дана исплаћене накнаде штете.

Закључна разматрања

Платон је још у свом делу „Држава" истицао колико је за државу важно да у служби има способне и савесне чиновнике. По Платону, ако лепо уређена држава спровођење ваааних закона повери неспособним чиновницима, не само што неће бити од користи тим добрим законима него ће држава бити изложена великом ругли. А због свега тога за државу ће настати велика штета и срамота. [22]

Државни службеници посматрају се као носиоци државне моћи. Они се налазе у улози fideokomisa, јер њима грађани поверавају вршење јавне власти, коју су дужни да обављају уместо народа и за његово добро. Однос службеника према раду треба да буде такав, да државни службеник улаже сву своју стручност, личне и професионалне капацитете како би на један економичан начин извршио додељене задатке и остварио постављене циљеве како личне (професионалне) тако и колективне.

Држава као послодавац државним службеницима треба да кроз одговорност државних службеника на извршилачким радним местима стане на пут свакој злоупотреби службеног положаја, па и вршењу рачунарске преваре, која у разним облицима и видовима наноси огромне материјалне штете не само појединцима и установама, већ и целом друштву. Стога је интерес сваке државе да сузбије оваква недопустива понашања појединаца и група и да их прину да своја овлашћења и надлежности у поступању врше у границама законом прописаним или предвиђеним у другим подзаконским општим актима. Наиме, поред обезбеђивања софтверске заштите рачунара (нпр. најновијих верзија антивирус програма) неопходно је санкционисати учиниоца кривичног дела и тако обезбедити генералну и специјалну превенцију против овог кривичног дела.

[21] Закон о државним службеницима Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014), члан 124

[22] Платон, *Држава*, "Београдски издавачко-графички завод", Београд, 2002, стр 197; Колективно одлучивање и одговорност, Зборник текстова од античке мисли до данас , " Радничка штампа", БИГЗ Београд, 1979, стр.21.

Y случају да овакве иhтервеhције hе буде, државhи оргаhи могу да поауаају повереье међу грађаhством у постојећи систем и фуhкциоhисаье hе само власти, већ и целокупhог правhог поретка, па и у ефикасhост правhе државе.

Литература

Бабовић, М.: Хакерска култура и компјутерски кримиhал, „Правhи живот – часопис за правhу теорију и праску”, бр. 9/2003, год. LIII, кь. 485, 1–1356, Yдружеье правhика Србије, Београд

Богићевић Ч., Блажић К., Осhови правhог положаја државhих службеhика, Подгорица, 1993

Келзеh Х., Општа теорија државе и права, Београд, 1953

Мишић, Г. Казhеhа дјела против службеhе дужhости – посебаh осврт hа корупцијска казhеhа дјела, Хрватска правhа ревија, Загреб, бројj 10/2005.

Платоh, Држава, “Београдски издавачко-графички завод”, Београд, 2002

Радоваhовић, М. Корђевић, М. Кривичhо право, Посебhи део, Београд, 1975

Радуловић П., Одговорhост, Загреб, 1982

Симић, И. Петровић, М. Кривичhи закоh Републике Србије, Практичhа примеhа, Београд, 2002

Шуhдерић Б., Комеhтар Закоhа о радhим одhосима у државhим оргаhима, ИП Глосаријум, Београд, 2005

Правhи прописи

Закоh о државhим службеhицима Републике Србије ("Службеhи гласhик РС", бр. 79/2005, 81/2005 испр., 83/2005 - испр., 64/2007, 67/2007 - испр., 116/2008, 104/2009 и99/2014)

Закоh о раду Републике Србије "Службеhи гласhик РС", бр.24/05, 61/05, члаh 105 и 106.

Коhвеhција о високотехhолошком кримиhалу Савета Европе доhета , 23. Новембра 2001. годиhе у Будимпешти, Закоh о потврђиваьу Коhвеhције о високотехhолошком кримиhалу (”Сл. гласhик РС”, бр. 19 од 19.марта 2009)

Кривичhи закоhик Републике Србије ("Сл. гласhик РС ", бр. 85/2005, 88/2005 -испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 2013, 108/2014)

Pregledni rad UDK 336.763:341.3(497.6)

Asim Bojić, dipl.iur.[1]

ORGANI DIONIČKOG DRUŠTVA U PRAVU ENTITETA FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak
U ovom radu analiziraju se organi dioničkog društva u pravu entiteta Federacije Bosne i Hercegovine u kontekstu novog Zakona o privrednim društvima. Organi dioničkog društva su: skupština dioničkogdruštva, nadzorniodbor, uprava i odbor za reviziju.
Ključne riječi: *skupština dioničkog društva, nadzorni odbor, uprava i odbor za reviziju.*

UVOD

Bosna i Hercegovina je država (u daljem tekstu: BiH) u kojoj su uspostavljeni relativno samostalni pravni sistemi, i to (1) na nivou BiH, (2) na nivou entiteta i (3) na nivou Brčko Distrikta BiH (u daljem tekstu: BDBiH) u okviru kojih je izvršena podjela nadležnosti. Iz toga slijedi da je regulisanje pravnog položaja dioničarskih društava uvršteno u nadležnosti entiteta[2] (FBiH i RS) i BDBiH, pa tako imamo u BiH tri pravna režima u vezi sa uređenjem subjekata trgovačkog prava. Dosljedno takvoj podjeli ustavne odnosno zakonodavne materije na sceni su tri zakonska akta, koja čine okosnicu normativne regulacije organiziranja i funkcionisanja dioničkih društava. Konkretno radi se o dva zakona o privrednimdruštvima entiteta i o Zakonu o preduzećima BDBiH.
Zbog ovakve pravne situacije u našoj zemlji, razmatranje velikog broja aktuelnih pravnih pitanja mora se vršiti odvojeno i komparativno, jer su evidentne razlike u njihovom zakonskom normiranju na nivou entiteta i BDBiH, a u FBiH još treba dodati i 10 kantona, koji također donose zakone. Kao što je navedeno cjelokupno područje trgovačkog, odnosno poslovnog prava sada je uređeno entitetskom regulativom i regulativom BDBiH. Jedan mali segmet ove regulative spada u nadležnost BiH.

ORGANI DIONIČKOG DRUŠTVA

U FBiH shodno odredbama Zakona o privrednim društvima(u daljem tekstu: ZPD)[3], organi dioničkog društva su: skupština, nadzorni odbor, uprava društva i odbor za reviziju.[4] To su obavezni organi po zakonu, tako da se nijedan od njih ne mogu ugovorom ili statutom isključiti.

---

[1] Asistent na Pravnom fakultetu Evropski univerzitet "Kallos" Tuzla, **asim_bojic@yahoo.com**
[2]Ustavi osnov za donošenje Zakona o privrednim društvima sadržan je u odredbi člana III.1.b), koja je izmijenjena amandmanima VIII, LXXXIX i CVI Ustava Federacije Bosne i Hercegovine(„Službene novine Federacije BiH", br.1/94, 13/97, 16/02, 22/02, 52/02, 18/03, 63/03, 20/04, 33/04, 71/05, 72/05 i 88/08) po kojoj je isključiva nadležnost Federacije Bosne i Hercegovine utvrđivanje ekonomske politike, uključujući planiranje i obnovu, te korištenje zemljišta na feralnom nivou
[3]Izvorni tekst objavljen 21.10.2015., stupio na snagu 22.10.2015., a počeo se primjenjivati 60 dana kasnije (22.12.2015. „Službene novine FBiH", broj: 81/15).
[4] Vidi član 227 ZPD FBiH,

1. Skupština društva

Skupština društva u vlasničkom smislu (organ vlasnika) je najviši hijerarhijski organ upravljanja u dioničkom društvu jer se na njoj donose najvažnije odluke o dioničkom društvu i dioničarima. Skupštinu dioničara sačinjavaju svi dioničari[5], i to dioničari svih klasa dionica zajedno („glavna skupština"). Dioničari lično ili preko zastupnika (punomoćnika) putem skupštine ostvaruju svoje interese i učestvuju u donošenju bitnih odluka o funkcionisanju i poslovanju društva, kao i njen uticaj na ostale organe društva. Pozitivno pravo u Federacije Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: FBiH) poznaje osnivačku skupštinu, redovnu i vanrednu skupštinu.[6] Održavanje osnivačke skupštine je obavezno kod osnivanja dioničkih društava je, u protivnom bez njenog održavanja društvo se ne može osnovati.[7]

Redovna skupština dioničkog društva održava se jednom godišnje radi izjašnjavanja o godišnjem izvještaju društva koji uključuje finansijske izvještaje društva i izvještaje revizora, nadzornog odbora i odbora za reviziju, te drugim pitanjima iz nadležnosti skupštine.[8]

Vanredna skupština društva se može sazvati radi donošenja svih odluka o kojima skupština odlučuje izuzev o pitanjima vezano za izvještaje finansijske prirode.[9]

Skupštinu saziva nadzorni odbor, po vlastitom nahođenju, po prijedlogu uprave ili zahtjevu dioničara ili grupe dioničara sa više od 10% ukupnog broja dionica sa pravom glasa[10], članova nadzornog odbora te članova odbora za reviziju.

O održavanju skupštine dioničkog društva, o dnevnom redu, mestu, datumu i vremenu održavanja skupštine, načinu davanja punomoći i načinu glasanja na skupštini mora se objaviti obavještenje najmanje u jednim dnevnim novinama na području FBiH, najkasnije 21 dan prije datuma određenog za održavanje redovne odnosno 14 dana za održavanje vanredne skupštine.[11]

Pravo odlučivanja na skupštini društva ima dioničar koji se na Listi dioničara kod Registra nalazio 30 dana prije datuma održavanja skupštine ili posljednjeg radnog dana koji predhodi tom roku ako on pada u neradni dan. Troškove održavanja skupštine snosi društvo. Kvorum za rad i rezultate glasanja utvrđuje odbor za glasanje od tri člana koje imenuje nadzorni odbor odlukom o sazivanju skupštine. Dioničari ili njihovi punomoćnici da bi mogli prisustvovati skupštini moraju se prijaviti odboru za glasanje koji ne može biti duži od tri dana prije dana određenog za održavanje skupštine. [12]

Dioničar na skupštini društva učestvuje lično ili putem punomoćnika.

Skupština se u pravilu održava u mjestu sjedišta društva. Do izbora predsjednika skupštine, skupštinom predsjedava dioničar ili punomoćnik dioničara sa najvećim brojem dionica sa pravom glasa. Skupština većinom glasova bira predsjednika skupštine i dva ovjerivača zapisnika skupštine. Skupštini su dužni prisustvovati predsjednik i članovi nadzornog odbora i odbora za reviziju, direktor i drugi članovi uprave društva.[13]

Dioničar ili grupa dioničara sa najmanje 5% ukupnog broja dionica sa pravom glasa ima pravo pisano predložiti pitanja i prijedlog odluka za uvrštavanje na dnevni red naredne skupštine druaštva, u svako doba prije objavljivanja obavještenja o održavanju skupštine, kao i na izmjenu dnevnog reda i prijedloga odluka skupštine koja je sazvana, najkasnije osam dana od dana objavljivanja obavještenja o sazivanju skupštine društva.[14]

---

[5] Vidi član 228 stav (1) ZPD FBiH,
[6] Vidi član 229 stav (1) ZPD FBiH,
[7] Više: Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str: 268-270
[8] Član 229. stav (2) ZPD FBiH,
[9] Član 229 stav (3) ZPD FBiH,
[10] Član 232 stav (1) ZPD FBiH,
[11] Član 230 stav (1) ZPD FBiH,
[12] Vidi član 229 ZPD FBiH,
[13] Vidi član 228. ZPD FBiH.
[14] Više u članu 231. ZPD FBiH.

Skupština društva može odlučivati ukoliko je na njoj zastupljeno više od 30% ukupnog broja dionica sa pravom glasa.[15]

1.2. Nadležnosti skupštine društva

Skupština dioničkog društva odlučuje o: povećanju i smanjenju osnovnog kapitala, emisiji novih dionica postojeće ili nove klase i emisiji obveznica i drugih dužničkih vrijednosnih papira, ograničenju ili isključenju prava preče kupovine novih dionica u okviru odluke o emisiji novih dionica postojeće ili nove klase, usvajanju godišnjeg izvještaja o poslovanju društva koji uključuje finansijski izvještaj i izvještaj revizora, nadzornog odbora i odbora za reviziju, rasporedu dobiti i isplati dividende, načinu pokrića gubitaka, spajanju sa drugim društvima i pripajanju drugih društava dioničkom društvu ili dioničkog društva drugom društvu, promjeni oblika i podjeli dioničkog društva, prestanku dioničkog društva sa provođenjem likvidacije i o odobravanju početnog likvidacionog bilansa i završnog računa po okončanju postupka likvidacije, kupovini, prodaji, zamjeni, uzimanju ili davanju u lizing, uziamnju ili davanju kredita i drugim transakcijama imovinom, direktno ili posredstvom supsidijarnih društava u toku poslovne godine u obimu većem od 33% knjigovodstvene vrijednosti imovine dioničkog društva po bilansu stanja na kraju predhodne godine, na prijedlog uprave i nadzornog odbora, izboru i razrješenju članova nadzornog odbora pojedinačno, izboru vanjskog revizora, izboru i razrješenju članova odbora za reviziju pojedinačno, osnivanju, reorganizaciji i likvidaciji supsidijarnih društava i odobravanju njihovih statuta, naknadama članovima nadzornog odbora i odbora za reviziju, izmjenama i dopunama odredaba statuta koje se ne odnose na povećanje i smanjenje osnovnog kapitala, emisiji novih dionica postojeće ili nove klase i emisiji obaveznica i drugih dužničkih vrijednosnih papira, spajanju sa drugim društvima i pripajanju drugih društava dioničkom društvu ili dioničkog društva drugom društvu te promjeni oblika i podjeli dioničkog društva ili druga pitanja o kojima, u skladu sa zakonom ili statutom društva, skupština donosi posebne odluke čiji pravni učinak uključuje izmjenu odgovarajućih odredaba statuta društva, izuzimanju stalnih sredstava u privrednim društvima i drugim pitanjima bitnim za poslovanje dioničkog društva, u skladu sa zakonom i statutom dioničkog društva.[16]

Skupština društva odlučuje 2/3većinom zastupljenih dionica sa pravom glasa o pitanjima za koja je to propisano odredbama zakona, a sve ostalo nadpolovičnom većinom zastupljenih dionica sa pravom glasa.[17]

Nadležnosti skupštine utvrđuju se ZPD-om, ali se statutom mogu donekle proširiti njene ovlasti. Pri tome treba voditi računa o tome da se na skupštinu ne mogu prenijeti poslovi iz djelokruga uprave ili nadzornog odbora, što se pogotovo odnosi na vođenje poslova.[18]

O radu skupštine sačinjava se zapisnik koje je društvo obavezno trajno čuvati.[19]

2.Nadzorni odbor društva

Nadzorni odbor je centralni faktor za efikasno upravljanje dioničkim društvom. Nadzorni odbor je most između skupštine dioničkog društva i uprave, gdje ima veliku odgovornost prema skupštini društva, i prava u odnosu na upravu društva.

[15] Više u članu 233. ZPD FBiH.
[16]Više u članu 234. ZPD FBiH.
[17] Više u članu 236. ZPD FBiH.
[18]Više: Džidić, M.,2007, Kvaliteta korporativnog upravljanja u dioničkim društvima, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, Mostar, str:241.
[19] Više u članu 242. ZPD FBiH.

Nadzorni odbor je, ustvari, predstavnik dioničara, koji djeluju između ta dva organa. U skladu s tim, nadzorni odbor predstavlja transformaciju posredstvom koje se volja dioničara održava (transformiše) u svakodnevnom poslovanju društva. Naime, uloga i funkcija nadzornog odbora ne može se svesti samo na nadzor poslovanja društva već i učešće u donošenju poslovodnih (operativnih odluka), koje su u pravilu u nadležnosti uprave društva. [20]

Nadzorni odbor je glavni nadzorni organ svakog dioničkog društva. Međutim, njegova ovlašćenja (nadležnosti) se ne iscrpljuju samo u fukciji nadzora, već i u drugim poslovima određenim zakonom i statutom društva. Po našem, a i uporednim zakonodavstvima, prihvaćen je samo jedan tip nadzornog organa. Naš ZPD propisuje kogentnom normom da je to nadzorni odbor, i taj se organ ne može drugačije ni zvati niti njegova ovlaštenja, nadležnosti prenijeti nekom drugom organu dioničkog društva. Nadzorni organ dioničkog društva po našem pozitivnom pravu je obavezan organ samog dioničkog društva. To znači da privredno društvo svojim statutom ili odlukom skupštine ne može nadzorni odbor društva „ukinuti" ili zamijeniti nekim drugim organom. To znači da po našem pravu ne može postojati dioničko društvo bez nadzornog odbora, kao posebnog organa. Međutim, neka prava dozvoljavaju kombinovani sistem tako da je prepušteno samom dioničkom društvu da svojim statutom odredi da li će imati nadzorni odbor ili ne, kada je pod određenim uslovima nadzorni odbor fakultativni organ.[21]

U našem pravu je prihvaćen dualistički sistem korporativnog upravljanja gdje je jedan odbor nadzorni odbor, s članovima koji nemaju izvršne funkcije i čije nadležnosti su propisane ZPD-om, a drugi je uprava. Između skupštine, nadzornog odbora i uprave nema hijerarhijskog odnosa. Svako od njih ima dio svojih prava, obaveza i odgovornosti utvrđenih zakonom ili statutom društva.

Članove nadzornog odbora bira i razrješava skupština dioničkog društva.[22] Po našem pravu razlikuje se faza predlaganja kandidata za člana nadzornog odbora od faze izbora. Kandidata za člana nazornog odbora može predložiti dioničar ili grupa dioničara sa najmanje 5% dionica sa pravom glasa. Prijedlog se podnosi pisano najkasnije osam dana od dana objavljivanja obavještenja o sazivanju skupštine u čiji je dnevni red uključeno i pitanje izbora članova nadzornog odbora. Kandidati za članove nadzornog odbora moraju prije glasanja dati pisanu izjavu o prihvatanju kandidature [23].

Iz navedenog proizilazi da samo jedan dioničar ili grupa dioničara koji ispunjavaju zakonski minimum 5% dionica sa pravom glasa može, a ne mora iskoristiti svoje pravo i predložiti skupštini samo jednog kandidata. Intencija je da se može predložiti samo jedan kandidat. Da je zakonodavac htio drugačije rješenje, on bi u fazi predlaganja kandidata za članove nadzornog odbora propisao u množini. Pravo predlaganja kandidata od legitimisanih ovlašćenika po našem pravu mora se restriktivno tumačiti i u odnosu na broj kandidata, kao i to ko može i ima pravo predlaganja, jer se to upravljačko pravo ne može izjednačavati sa ostalim upravljačkim pravom u skupštini društva i imovinskim pravima (učešće u dobiti) i snošenju rizika za poslovne gubitke. Naime, pravo predlaganja samo jednog kandidata za budućeg člana nadzornog odbora, ako bude izabran u Skupštini društva, a ne više kandidata, je specifično upravljačko pravo koje se odnosi samo na predlaganje kandidata, a nikako se ne može izjednačiti sa upravljačkim pravom (srazmjerno sa veličinom učešća u temeljnom kapitalu društva, a pogotovo imovinskim pravima po principu koliko učešća toliko i prava).[24]

[20]Više: Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str: 269-275.
[21]Više:Čović Š,. 2004, Nadzorni odbor dioničkog društva.Ljudska Prava: Časopis za sve pravno-političke probleme, str: 27.

[22]Više u članu 234. ZPD FBiH.
[23]Vidi član 249. ZPD FBiH.
[24]Više:Čović Š,. 2004, Nadzorniodbordioničkogdruštva. Ljudska Prava:Časopiszasvepravno-političkeprobleme, str: 30-31.

Članovi nadzornog odbora biraju se glasanjem, putem glasačkih listića koji sadrže ime ili firmu dioničara i broj glasova kojim raspolaže. Glasanje se vrši zaokruživanjem na glasačkom listiću odgovora „ za“ ili „protiv“ prijedloga odluke ili imena kandidata pri izboru organa dioničkog društva. Prilikom glasanja svakoj dionici sa pravom glasa pripada broj glasova jednak broju članova nadzornog odbora koji se biraju. Ukupan broj glasova koji nosi svaki glasački listić raspoređuje se ravnomjerno na sve kandidate čija imena su zaokružena na istom listiću. Kandidate koji su dobili najveći broj glasova skupština proglašava za članove nadzornog odbora.

Glasanje na skupštini može se obaviti kao glasanje za listu predloženih kandidata ili za svakog pojedinog kandidata posebno. U slučaju da lista kandidata u cjelosti ne prođe, pristupit će se glasanju za svakog pojedinog kandidata. Poseban sistem glasanja može se odrediti statutom, no ako u statutu nema takvih odredbi, skupština može o sistemu glasanja odlučiti neposredno prije provođenja samog glasanja. Ovaj način izbora članova nadzornog odbora onemogućuje da većinski ili veliki dioničari isključivo odlučuju o izboru nadzornog odbora. Ovakav pristup u skladu je s praksom u većini razvijenih zemalja u kojima se članovi nadzornog odbora biraju kumulativnim glasanjem.[25]

Nadzorni odbor sačinjavaju predsjednik i najmanje dva člana koje imenuje i razrješava skupština, s tim da ukupan broj članova nadzornog odbora mora biti neparan. Članovi nadzornog odbora imenuju se istovremeno na period od četiri godine, s tim da po isteku perioda od dvije godine od dana imenovanja skupština društva glasa o povjerenju članovima nadzornog odbora. Isto lice može biti imenovano za člana nadzornog odbora više puta bez ograničenja. Izabrani predsjednik i članovi nadzornog odbora upisuju se u Registra kod Komisije. Skupština dioničkog društva osim što imenuje može i razriješiti predsjednika i članove nadzornog odbora i prije isteka perioda na koji su imenovani kad nadzorni odbor ili pojedini njegov član izgubi povjerenje dioničara, ili ako skupština društva odbije usvojiti godišnji izvještaj društva koji uključuje finansijski izvještaj i izvještaje revizora, nadzornog odbora i odbora za reviziju, te ukoliko skupština društva utvrdi odgovornost predsjednika i članova nadzornog odbora za štetu koju je pretrpilo dioničko društvo zbog razloga iz člana 258. i 261. ZPD-a.[26] Naime u članu 258. ZPD-a, je je propisano da su predsjednik i članovi nadzornog odbora dužni da svoje obaveze i odgovornosti izvršavaju u skladu sa interesima dioničara i dioničkog društva te da ne mogu obavljati djelatnost konkurentnu djelatnosti dioničkog društva bez obavještavanja i saglasnosti drugih članova nadzornog odbora. Predsjednik i članovi nadzornog odbora dužni su prilikom predlaganja emisije novih ili otkupa vlastitih dionica dioničkog društva i drugih vrijednosnih papira saopštiti sve bitne podatke koji se odnose na poslovanje dioničkog društva. Predsjednik i član nadzornog odbora dužni su prijaviti nadzornom odboru svaki direktni ili inidirektni interes u pravnom licu sa kojim dioničko društvo ima ili namjerava da stupi u poslovni odnos. U tom slučaju predsjednik i član nadzornog odbora ne može odlučivati o pitanjima koja se tiču odnosa dioničkog društva i drugih pravnih lica u kojima predsjednik i član nadzornog odbora imaju direktni ili indirektni finansijski interes.[27] U članu 261. ZPD-a, je propisano da su predsjednik i članovi nadzornog odbora odgovorni za štetu koju je pretrpilo dioničko društvo ako su suprotno odredbama ovog zakona, statuta dioničkog društva i odlukama skupštine vratili uplate dioničarima, dioničarima isplatili dividendu, vlasnicima obveznica dioničkog društva isplati kamatu, upisali, sticali ili otkupljivali dionice, prodavali imovinu društva, vršili plaćanje nakon što je dioničko postalo nesolventno, produžavali rokove

[25]Više: Džidić, M., 2010, Gospodarska društva, pravni položaj gospodarskih subjekata, Pravni fakultet, Sveučilište u Mostaru, Mostar str: 382
[26]Vidi član 247. ZPD FBiH
[27] Vidi član 258. ZPD FBiH

vraćanja kredita dioničkom društvu, izdavali dionice na osnovu uvjetnog povećanja osnovnog kapitala.[28]

Status člana nadzornog odbora može steći fizičko lice koje je poslovno sposobno i ima odgovarajuću školsku spremu i profesionalno iskustvo, zavisno od specifičnosti društva. Za člana nadzornog odbora mogu se birati samo ona lica koja ispunjavaju uslove propisane zakonom i statutom, jer mnoga zakonodavstva imaju restriktivne klauzule koja lica ne mogu biti članovi nadzornog odbora po samom zakonu, kao i zbog kojih konfliktnih interesa. Shodno tome, po našem pravu, fizičko lice ne može biti predsjednik i član nadzornog odbora koje je osuđivano za krivično djelo i za prekršaj nespojiv sa dužnošću u nadzornom odboru, pet godina od dana pravosnažnosti presude, isključujući vrijeme zatvorske kazne i kojem je presudom suda zabranjeno obavljanje aktivnosti u nadležnosti nadzornog odbora[29].

ZPD-om nisu utvrđeni opći niti posebni uslovi za imenovanje na funkcije predsjednika i člana nadzornog odbora. Ovo pitanje treba urediti statutom društva. Statutom treba urediti i druge uslove za obavljanje funkcija predsjednika i člana nadzornog odbora (školska sprema, profesionalno iskustvo i sl.), u skladu sa specifičnostima društva.[30]

Zbog nezavisnosti nadzornog odbora u odnosu na upravu dioničkog društva i izbjegavanje konfliktnosti interesa između dioničkog društva i članova i povezanih društava, u poslovnoj praksi propisima regulatorne komisije za vrijednosne papire i/ili statutom društva zabrana obavljanja funkcije predsjednika i članova nadzornog odbora se u pravilu proširuje i na članove nadzornog odbora i uprave u povezanim (supsidijarnim) društvima, ovisnom društvu ili društvu u kome supsidijarno društvo ima većinu dionica ili udjela s pravom glasa, te društvu sa uzajamnim udjelima ili društvu u kome valdajuće društvo ima namanje 10% dionica s pravom glasa ili vladajuće društvo ima u zavisnom društvu direktno ili indirektno vladajući uticaj.[31]

Nesporno je da se za člana ili predsjednika nadzornog odbora može imenovati kako dioničari društva tako i treće lica koja nisu dioničari niti su zaposlena u društvu, pod uslovom da nemaju zakonskih odnosno statutarnih smetnji. Međutim, pravilno bi bilo da i zaposleni u dioničkom društvu ne mogu biti predsjednici odnosno članovi nadzornog odbora društva.[32]

Pri predlaganju skupštini izbora članova nadzornog odbora, treba voditi računa da se radi o osobama koje imaju potrebna znanja, sposobnost i stručna iskustva. Čak i kada se radi o predstavnicima dioničara koji se predlažu za članove nadzornog odbora, treba voditi računa da oni raspolažu svim kvalifikacijama koje su potrebne za kompetentni nadzor uprave.

Članovi nadzornog odbora trebaju biti lojalni društvu, da rade na principima osiguranja zakonitosti u poslovanju i transparentnosti. Nepostojanje izgrađene sudske prakse, nesigurnost u kreiranju korporativnih slučajeva su samo neki od dodatnih faktora koji upotpunjuju opštu sliku korporativne neodgovornosti. Kad ovome dodamo i opštu prisutnost asimetrije principala-dioničara i agenata-uprava, potom već tradicionalni sukob nadzornih odbora i uprava, pri čemu treba povući i vrlo čestu pojavu nekompetentnosti članova nadzornih odbora, onda slika postojećeg stanja postaje jasnija. Posebno bi se, o ovom posljednjem, moglo govoriti kod javnih korporacija dioničkog oblika, gdje je politička podobnost postala jedini kriterij za članstvo u nadzornim odborima.[33]

Prilikom utvrđivanja sastava nadzornog odbora, treba voditi računa da u njemu bude dovoljno neovisnih članova, to jest članova koji nisu trenutačno povezani, odnosno koji nisu

[28]Vidi član 261 ZPD FBiH.
[29]Vidi član 248. ZPD FBiH.
[30]Više: Vilogorac, E., Dizdar, M.,2000, Zakon o privrednim društvima-objašnjenja i komentari, Revicon, str: 394,
[31]Više:Čović Š,. 2004, Nadzorniodbordioničkogdruštva.LjudskaPrava :Časopiszasvepravno-političkeprobleme, str: 29 -30.
[32]Više: Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str: 278.
[33]Više:Kalajdžić.E, i Dolić. J.,2016, Normativni okvir upravljanja privrednim društvima sa učešćem državnog kapitala u Federaciji Bosne i Hercegovine (Studija), Sarajevo, str.9.

ranije bili povezani s društvom, a sve u svrhu neovisnog nadzora uprave. O tome treba voditi računa i pri utvrđivanju sastava komisija nadzornog odbora. Izbor u nadzorni odbor bivših članova uprave ne smije biti redoviti slučaj i treba u pravilu biti ograničen na jednog ili najviše dva člana. Svaki član nadzornog odbora mora voditi računa o tome da ima na raspolaganju dovoljno vremena za obavljenje te funkcije.

U FBiH je određivanje broja članova nadzornog odbora autonomno pravo skupštine koja, prilikom donošenja statuta, o tome odlučuje. Što se tiče uslova vezano za članstvo u nadzornom odboru, nije nužno da član nadzornog odbora ujedno bude i dioničar dioničkog društva ili zaposlen u istom društvu, kao što ZTD ne zabranjuje ni osobama koje nemaju državljanstvo BiH da obavljaju funkciju člana nadzornog odbora.

2.1. Nadležnosti nadzornog odbora dioničkih društava

Osnovna zadaća nadzornog odbora uključuje sastavljanje uprave i njezin nadzor. Nadzorni odbor treba i savjetovati upravu. Tokom obavljanja nadzora, nadzorni odbor mora nadzirati kvalitetu upravljačkih mjera uprave i to kako onih koje su već provedene tako i onih koje se planiraju. U slučaju značajnih mjera, bez obzira je li za njihovo poduzimanje potrebna predhodna saglasnost nadzornog odbora, nadzorni odbor treba savjetovati upravu, čime nadzorni odbor svojim znanjem i iskustvom pridonosi raspravi o perspektivama za uspjeh mjera koje se namjerava poduzeti. Predsjednik nadzornog odbora treba održavati redovne kontakte s upravom, a posebno njenim direktorom, te se treba konsultovati s direktorom uprave o pitanjima strategije, poslovnog razvoja i upravljanju rizicima društva.[34]

Nadležnosti nadzornog odbora dioničkih društava propisane su ZPD-o. Nadzorni odbor dioničkog društva nadležan je da: nadzire poslovanje dioničkog društva, usvaja poslovne strategije društva i planove poslovanja, nadzire rad uprave, te odobrava odluke strateškog karaktera, usvaja izvještaj uprave o poslovanju po polugodišnjem i godišnjme obračunu sa bilansom stanja i bilansom uspjeha i izvještajem revizora, podnosi skupštini godišnji izvještaj o poslovanju dioničkog društva koji obavezno uključuje finansijski izvještaj i izvještaje revizora, nadzornog odbora i odbora za reviziju, bira predsjednika nadzornog odbora, bira upravu i sekretara društva, predlaže raspodjelu i način upotrebe dobiti i način pokrića gubitka, odobrava kupovinu, prodaju, zamjenu, uzimanje ili davanje u lizing, uzimanje ili davanje kredita i druge transakcije imovinom, direktno ili posredstvom supsidijarnih društava u toku poslovne godine u obimu od 15% do 33% knjigovodstvene vrijednosti ukupne imovine dioničkih drušva po bilansu stanja na kraju predhodne godine, imenuje predsjednike i članove pododbora zavisno o procijenjenim potrebama, obrazuje povremene komisije i utvrđuje njihov sastav i zadatke, saziva skupštinu društva, odobrava emisiju novih dionica postojeće klase u iznosu do trećine zbira nominalne vrijednosti postojećih dionica i određuje iznos, vrijeme prodaje i cijenu ovih dionica koja ne može da biti manja od prosječne tržišne vrijednosti postojećih dionica iste klase u 30 uzastopnih dana prije donošenja odluke[35].

Osim toga, nadzorni odbor se može statutom društva ili odlukom skupštine dioničkog društva ovlastiti da odlučuje i o drugim pitanjima koja, po prirodi stvari, dolaze u njegovu nadležnost, kao na primjer privremeno ovlašćuje da donese odluku o povećanju osnovnog kapitala uz ograničenje iznosa i načina povećanja kapitala društva. Iz navedenog djelokruga vidi se da su ovlaštenja nadzornog odbora široka u skladu sa njegovom ulogom, tako da se odnose na tri područja: nadzor nad poslovanjem društva i obaveze prema skupštini društva (sazivanje skupštine, podnošenje izvještaja o sticanju vlastitih dionica, provođenje odluka skupštine i sl.), nadzor nad poslovanjem društva odnosi se ustvari, na nadzor uprave društva i

[34]Džidić, M.,2007, Kvaliteta korporativnog upravljanja u dioničkim društvima, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, Mostar, str: 259-265.
[35]Vidi član: 257 ZPD FBiH.

uključuje kontrolu njenih odluka i pravo uvida u sve dokumente koje se odnose na poslovanje društva, s tim da ne može preuzeti poslove koji su zakonom isključivo dati u nadležnost uprave društva, imenovanje i nadzor na d radom uprave društva i odbora, donošenje odluka o poslovanju društva.[36]

Nadzor nad poslovanjem društva uključuje nadzor nad odlukama uprave društva i uključuje pravo predsjednika i članova nadzornog odbora da ostvare uvid u sve dokumente koji se odnose na poslovanje društva, zahtijevaju od uprave sve podatke o poslovanju društva i pravo da prisustvuju sjednicima uprave društva. Nadzor nad poslovanjem društva nadzorni odbor može vršiti direktno ili posredstvom odbora (odbor za reviziju), povremenih komisija ili angažovanjem stručnjaka izvan društva za ispitivanje pojedinih pitanja koja se odnose na poslovanje društva. Zakon ne utvrđuje prava i obaveze u odnosima između nadzornog odbora i uprave društva . Iz činjenice da je Zakon utvrdio nadležnosti tih organa proizilazi da nadzorni odbor ne bi mogao preuzeti poslove koji su Zakonom izričito povjereni upravi društva, ali da, u skladu sa nadležnošću, nadzorni odbor može imati odgovarajuća ovlaštenja u odnosu na odluke uprave.

U skladu s tim, statutom društva bi trebalo utvrditi slučajeve u kojima je za donošenje odluke uprave potrebna saglasnost nadzornog odbora ili slučajeve u kojima nadzorni odbor može obustaviti izvršenje odluka uprave. U odnosu na skupštinu društva odgovornost nadzornog odbora je višestruka i, uz opću odgovornost za poslovanje društva uključuje: sazivanje skupštine, podnošenje godišnjeg izvještaja o poslovanju dioničkog društva, koji obavezno uključuje izvještaj revizora, izvještaj o radu nadzornog odbora i odbora za reviziju, te plan poslovanja za narednu poslovnu godinu, predlaganje raspodjele i načina upotrebe dobiti i način pokrića gubitaka, sticanje vlastitih dionica, provođenje odluka skupštine.

Obaveze u sazivanju skupštine uključuju: objavu obavještenja o sazivanju skupštine, pripremu prijedloga odluka skupštine društva, objavu prijedloga dioničara za izmjenu dnevnog reda i prijedloga odluka skupštine, sazivanje skupštine na zahtjev drugih lica i organa.

Nadzorni odbor usvaja izvještaje uprave o poslovanju po polugodišnjem i godišnjem obračunu, sa bilansom stanja i bilansom uspjeha i izvještajem revizije, čime, u odnosu na skupštinu, ovo postaje izvještaj nadzornog odbora. Godišnji izvještaj o poslovanju, sa izvještajem o radu nadzornog odbora i odbora za reviziju i planom poslovanja za narednu poslovnu godinu, nadzorni odbor podnosi skupštini društva. Dio godišnjeg izvještaja o poslovanju je i prijedlog raspodjele i načina upotrebe dobiti i način pokrića gubitaka. Nadzorni odbor je odgovoran za provođenje odluka skupštine, što proizilazi iz odnosa skupštine i nadzornog odbora, pri čemu nadzorni odbor odgovornost za obaveze koje proizilaze iz odluka skupštine ne može prenijeti na upravu ili odbore.

Nadzorni odbor imenuje i razrješava članove uprave i nadzire njen rad. U okviru toga, uz nadzor nad vođenjem poslova društva, nadzorni odbor utvrđuje ovlaštenja, odgovornosti i prava direktora društva i izvršnih direktora. Za imenovanje i razrješenje članova uprave ZPD ne utvrđuje posebne uslove, što omogućava nadzornom odboru punu slobodu u izboru i razrješenju članova uprave, ali time povećava i odgovornost nadzornog odbora, u odnosu na skupštinu društva.

Osim toga, statutom društva ili odlukom skupštine društva nadzorni odbor se može ovlastiti i za donošenje drugih odluka, pri čemu ZPD izričito utvrđuje da se nadzorni odbor može ovlastiti da donese odluku o povećanju osnovnog kapitala, uz ograničenja u pogledu načina i iznosa povećanja i trajanja ovlaštenja. Članovi nadzornog odbora su odgovorni za pripremu plana reorganizacije i, na osnovu njega odluke skupštine o spajanju, pripajanju, podjeli i promjeni oblika društva, uključujući i neograničenu solidarnu odgovornost društvima

[36]Više: Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str: 279

učesnicima i njihovim dioničarima ili članovima za štetu, ako u utvrđivanju omjera zamjene prava pri spajanju, pripajanju, podjeli ili promjeni oblika nisu postupali po pravilima struke.[37]

Zbog specifične pozicije između skupštine dioničara i uprave, te potrebe uključivanja interesa i zahtjeva drugih zainteresovanih strana, nadzorni odbor preuzima tri vrste uloga: strateška uloga, kontrolna uloga i povezujuća uloga.

Strateška uloga nadzornog odbora je iznimno važna budući da taj odbor treba da sudjeluje u strateškom djelovanju društva putem autorizacije predloženih strateških odluka, ocjeni prijašnjih strateških odluka, te savjetodavnom ulogom i potporom memandžementu u ostvarivanju zajedničke vizije. Aktivno sudjelovanje nadzornog odbora u formulaciji i implementaciji strategije može pozitivno uticati na poslovne rezultate.

Kontrolnu ulogu nadzornog odbora čini, uz izbor članova uprave, nadzor i praćenje postignuća i rada vrhovnog menadžmenta. Nadzorni odbor nadzire poslovanje i rad uprave štiteći interese dioničara, ali i drugih zaintersovanih strana. Među ostalim, kontroliše politiku nagrađivanja članova uprave i glavnih menadžera, osigurava transparentnost izbora članova uprave, nadzire potencijalne sukobe interesa u poslovanju i donosi mjere potrebne za sprečavanje zloupotrebe imovine korporacije, osigurava neovisnost sastava finansijskog izvještavanja i izbor nezavisnog revizora, nadzire proces objavljivanja relevantnih podataka o poslovanju te vodi brigu o uspostavi prikladnog sistema kontrolnih mehanizama. Biti nadzornik, znači biti nezavisan o bilo kakvim uticajima. Stoga, članovi nadzornog odbora društva ne smiju biti osobe koje su u upravi, niti koje zbog vlastitog prvatnog ili poslovnog interesa mogu ugroziti integritet i probitak korporacije.[38]

Intenzitet nadzora ovisi o stanju u kome se društvo nalazi. Kada je ono u redovnom stanju, nadzorni se odbor može zadovoljiti time da ispituje izvještaje uprave, da eventualno od nje traži da se oni dopune i da istakne neka ključna pitanja koja će posebno ispitati iznoseći okolnosti koje upućuju na različitost, djelovanje nadzora se intenzivira. Pri tome nadzorni odbor ne smije postupiti kao da sam preuzme vođenje poslova društva, ali može posredno na to djelovati promjenom članova uprave. ZTD-om se propisuje obaveza uprave da sarađuje s nadzornim odborom, kako bi mu omogućila da uredno obavi nadzornu funkciju. Nadzorni odbor u obavljanju nadzora djeluje kao cjelina, tj.kao organ, te se njegove zadaće ne mogu delegirati komisijama i odborima, pa ni pojedinim članovima, ali se on može njima koristiti.Bitno je da ostaje potupna odgovornost nadzornog odbora i njegovih članova za obavljanje onoga što je u njegovoj nadležnosti. Odbori i komisije, ako ih nadzorni odbor ima, znače samo pružanje pomoći u njegovom djelovanju, s tim da se sve što oni čine ili predlože mora ispitati na plenumu odbora. Budući da se nadzornom odboru ne bi moglo dati u nadležnost vođenje poslova društva, zakonom data mogućnost davanja saglasnosti upravi za obavljanje nekig poslova ima za svrhu olakšati preventivni nadzor koji taj organ provodi, ali mu to omogućuje i uticaj na vođenje poslova društva. Potreba za to da uprava mora zatražiti saglasnost nadzornog odbora može proizaći iz statuta ili iz odluke tog odbora koju on donese općenito u pogledu određenih grupa poslova ili u odnosu na pojedini posao koji uprava treba poduzeti.Takva odluka nadzornog odbora može se izraziti i poslovnikom o radu uprave koji donese nadzorni odbor. Ako je davanje saglasnosti određeno statutom, nadzorni odbor ne može odlučivati hoće li se koristiti tim pravom, nego ga je dužan ostvariti. Pri tom nadzorni odbor odlučuje odlukom kao organ, a odluka se mora saopštiti upravi.[39]

---

[37]Više: Vilogorac, E., Dizdar, M.,2000, Zakon o privrednim društvima-objašnjenja i komentari, Revicon, str:403-404.

[38]Više:Brdarević F, Istraživanje područja rada i uloge nadzornih odbora u korporacijama u Federaciji Bosne i Hercegovine, Hrčak Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske.http://www.hrcak.srce.hr., preuzeto 26.09.2016 godine.

[39]Džidić, M.,2007, Kvaliteta korporativnog upravljanja u dioničkim društvima, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, Mostar, str: 257-258.

Povezujuća uloga nadzornog odbora se odnosi na održavanje formalnih i neformalnih odnosa s interesno-uticajnim grupama preduzeća. Nadzorni odbor pomaže u povezivanju s relevantnim segmentima i činiocima okoline u osiguravanju važnih resursa. Od nadzornog odbora se očekuje da uzme u obzir relevantne interese drugih interesno-uticajnih grupa, posebno zaposlenika, kreditora, kupaca, dobavljača i lokalne zajednice te da zastupa primjenu bitnih društvenih standarda i načela zaštite okoline.[40]

Ovlaštenja i odgovornosti nadzornog odbora su u odnosu na skupštinu dioničkog društva i upravu vrlo široke. Tako, u odnosu na skupštinu dioničkog društva nadzorni odbor je obavezan da postupa u najboljem interesu svih dioničara(bez obzira koliko koji dioničar posjeduje dionica u društvu). Nadzorni odbor priprema prijedloge odluka skupštine društva, sprovodi ih i tako na osnovu odluka skupštine društva utvrđuje tekuća politika društva, imenuje i razrješava članove i kontroliše rad uprave, uključujući i učešće i u donošenju odluka skupštine.[41]

3. Uprava dioničkog društva

Uprava društva je treći organ društva u entitetu FBiH, čija se specifična uloga ispoljava u operativnom vođenju poslovanja društva, odnosno donošenju poslovnih odluka, zastupanju i predstavljanju društva i odgovornosti za zakonitost poslovanja. Pri tome uprava nije puki izvršilac odluke skupštine i nadzornog odbora, već ona, u okviru ovlaštenja koja su joj data Zakom i statutom društva, djeluje samostalno u provođenju tih odluka i donošenju svih drugih odluka neophodnih za efikasno funkcionisanje i poslovanje društva.[42]

Društvo ne može ni nastati bez uprave, jer se članovi uprave i nadzornog odbora moraju navesti u prijavi za upis u trgovački registra odnosno sudski registar i registar emitenata kod Komisije za vrijednosne papire. Uprava se u statutu ne može nazvati drugim imenom (npr: upravni odbor, direktorij).

Upravu imenuje nadzorni odbor. Pravo imenovanje se ne može prenijeti ni na jedan drugi organ društva, ali se statutom može predvidjeti da neki organ (skupština, pa i sama uprava, npr.) ima pravo predlaganja članova uprave, iako nadzorni odbor nije vezan tim prijedlogom. Mandat članova uprave određuje se statutom, ali ako ta odredba u statutu nedostaje, o mandatu uprave odlučit će nadzorni odbor posebnom odlukom. Mandat uprave ni u kom slučaju ne smije trajati duže od četiri godine. Nadzorni odbor je nakon isteka mandata dužan imenovati novu upravu. Nema zapreke da se imenuju iste osobe, ali se statutom može propisati ograničenje broja mandata.[43]

Ipak, iako je dominantan položaj skupštine, kao najvišeg organa u društvu, ne čini je stručno navišim organom. Zbog toga, u funkcionalnom smislu, odlučujuću ulogu ima stručna uprava i nadzorni odbor društva.

Uprava društva (menadžment) je nadležna da vodi poslovne operacije i odgovorna je za poslovanje društva, organizuje svakodnevni rad, zastupa i predstavlja dioničko društvo i odgovorna je za zakonitost rada, uz veći stepen samostalnosti u donošenju operativnih odluka. [44] Uprava društva nije organ kontrole već rukovođenja svakodnevnim poslovanjem.

---

[40]Više: Brdarević F, Istraživanje područja rada i uloge nadzornih odbora u korporacijama u Federaciji Bosne i Hercegovine, Hrčak Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske.http://www.hrcak.srce.hr., preuzeto 26.09.2016 godine.

[41]Više: Čović Š,. 2004, Nadzorni odbor dioničkogdruštva.LjudskaPrava :Časopis za sve pravno-političke probleme, str: 27.

[42]Više: Vilogorac, E., Dizdar, M.,2000, Zakon o privrednim društvima-objašnjenja i komentari, Revicon, str: 410.

[43]Džidić, M.,2007, Kvaliteta korporativnog upravljanja u dioničkim društvima, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, Mostar, str: 251.

[44]Više u članu 263. ZPD FBiH.

Zakonom su, u pravilu, općenito utvrđena ovlašćenja uprave društva, pa ih zbog toga treba detaljnije regulisati statutom društva. Međutim, djelatnost uprave je vrlo široka i ona nije puki izvršilac odluka skupštine i nadzornog odbora, već samostalno djeluje u okviru zakonskih i statutarnih ovlaštenja u provođenju tih odluka i donošenju svakodnevnih odluka neophodnih za efikasno funkcionisanje i poslovanje društva. Uprava u vođenju poslova društva mora da djeluje u najboljem interesu dioničara i svi članovi uprave su dužni postupati sa pažnjom dobrog i savjesnog privrednika i vodi poslovanje stručno i profesionalno po najvišim standardima.[45]

U velikim dioničkim društvima ovlasti za zastupanje dodjeljuje se prokuristima i trgovačkim punomoćnicima, ali i u tim slučajevima ostaje temeljno pravilo uprave da zastupa društvo prema trećima. Stoga članovi uprave i dalje nastupaju prema trećima kao zastupnici društva u potpunom opsegu, bez obzira na postojanje prokurista, trgovačkih punomoćnika i drugih ovlaštenika.

Članovima uprave može se dati pravo na sudjelovanje u dobiti društva iz tekuće godine, ali će se njihov udio u dobiti tekuće godine obračunavati prema toj dobiti umanjenoj za gubitak iz prošle poslovne godine kao i za one iznose koji se zakonski izdvajaju za posebne rezerve društva. Svako drugačije određivanje sudjelovanja u dobiti društva bit će ništavno.

Osiguranje potrebnih informacija zadaća je uprave društva (obaveza dostavljanja informacija), ali i nadzornog odbora (obaveza prikupljanja informacija). Glavna je odgovornost za obavljanje ovog zadatka ipak na upravi uzevši u obzir da uprava, s obzirom na svoju ulogu, u mnogo većoj mjeri ima znanja o relevantnim činjenicama.

Općenita obaveza uprave na dostavljanje informacija ponajprije proizilazi iz zakonskih obaveza podnošenja izvještaja nadzornom odboru. Osim toga, uprava treba bez odlaganja obavještavati predsjednika nadzornog odbora te treba redovno obavještavati i cijeli nadzorni odbor o vanrednim događajima koji su važni za procjenu stanja i razvitka društva.

Obaveza je uprave društva i da sarađuje sa nadzornim odborom, kao bi mu omogućila da uredno obavi nadzornu funkciju.

Odluke uprave u vođenju poslova društva ne mogu se učiniti ovisnim o saglasnosti koju bi na to morala dati skupština.Ona ne može tako zadirati u vođenje poslova društva, osim ako bi uprava sama zatražilada skupština odluči i o nekim pitanjima vođenja poslova. Tada je uprava dužna slijediti odluke skupštine. To što uprava priprema odluke skupštine i provodi ih, nije izuzetak od toga da ne slijedi upute glavne skupštine, jer je riječ o odlukama koje su u nadležnosti skupštine, a ne o stvarima za koje je nadležna uprava. Vođenje poslova obuhvata svako stvarno i pravno djelovanje za društvo. Ono obuhvata radnje koje uprava provodi unutar društva (npr:vođenje poslovnih knjiga). Za razliku od takvog internog djelovanja u odnosima prema trećima uprava vođenje poslova društva ostvaruje zastupanjem.

ZPD se propisuje da je uprava dužna poduzeti neke radnje kada dođe do tačno određenih poremećaja u poslovanju društva. To se odnosi na obavezu sazivanja glavne skupštine u slučaju kada gubitak društva iznosi polovinu osnovnog kapitala društva i obavezu pokretanja stečajnog postupka ili postupka prisilne nagodbe kada se za to ispune uslovi zbog prezaduženosti društva ili nesposobnosti za plaćanje.[46]

Upravu društva čine direktor i izvršni direktori, koje na prijedlog direktora društva imenuje i razrješava nadzorni odbor, što znači da upravu može činiti samo direktor društva.

Uprava ne odlučuje glasanjem već odluke donosi direktor.

Članovi uprave društva ne mogu biti lica koja ne mogu biti članovi nadzornog odbora zbog zakonskih smetnji, a moraju ispunjavati stručne i profesionalne sposobnosti propisane zakonom, odnosno statutom dioničkog društva.

[45]Više: Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str: 268-282

[46]Džidić, M.,2007, Kvaliteta korporativnog upravljanja u dioničkim društvima, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, Mostar, str: 255-259,

4. Odbor za reviziju društva

Četvrti obavezni organ u dioničkom društvu u pravu FBiH je odbor za reviziju. Odbor za reviziju ima najmanje tri člana. Postupak vezno za izbor, imenovanje, razrješenje, sastav i način odlučivanja odbora za reviziju preciznije se propisuje statutom društva.[47]

Članovi odbora za reviziju ne mogu biti članovi nadzornog odbora i uprave, zaposlen niti imati direktni ili finansijski interes u tom dioničkom društvuizuzev naknade na osnovu te funkcije. Naknade i druga prava članova odbora za reviziju uređuju se ugovorom na osnovu odluke skupštine.[48]

Odbor za reviziju je dužan izvršiti reviziju polugodišnjeg i godišnjeg obračuna i istovremeno kontrolu usklađenosti poslovanja društva i funkcionisanja organa društva sa zakonom, drugim relevantnim propisima i osnovnim principima korporativnog upravljanja i o tome dostaviti izvještaj skupštini i nadzornom odboru ne kasnije od osam dana po okončanoj reviziji.[49]

Osim toga član odbora za reviziju je ovlašten zahtijevati sazivanje sjednice skupštine i nadzornog odbora kada smatra da su ugroženi interesi dioničara ili uvrdi nepravilnost u radu predsjednika ili članova nadzornog odbora, direktora ili članova uprave.[50]

ZAKLJUČAK

Prema pozitivnim zakonskim propisma u FBiH, dioničko društvo djeluje preko svojih organa i to: skupštine društva, nadzornog odbora društva, uprave društva i odbora za reviziju društva.Kada se pogledaju njihove ovlasti može se reći da je skupština društva temeljni organ društva. Nadzorni odbor obavlja poslove nadzora nad radom društva i o tome podnosi izvještaj skupštini društva. Uprava društva, upravlja društvom odnosno u svojim rukama ima vođenje poslova i zastupanej društva, i u tome je samostalna. Dok je odbor za reviziju svojevrsni revizor društva.

LITERATURA

KNJIGE:

1. Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
2. Vilogorac, E., Dizdar, M.,2000, Zakon o privrednim društvima-objašnjenja i komentari, Revicon

ČLANCI:

1. Čović Š,. 2004, Nadzorni odbor dioničkogdruštva.LjudskaPrava :Časopis za sve pravno-političke problem

[47] Vidi član 271. ZPD FBiH.
[48] Vidi član 272. ZPD FBiH.
[49] Vidi član 273. ZPD FBiH.
[50] Vidi član 274. ZPD FBiH.

2. Džidić, M.,2007, Kvaliteta korporativnog upravljanja u dioničkim društvima, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, Mostar
3. Brdarević F, Istraživanje područja rada i uloge nadzornih odbora u korporacijama u Federaciji Bosne i Hercegovine, Hrčak Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske.http://www.hrcak.srce.hr.,
4. Kalajdžić.E, i Dolić. J.,2016, Normativni okvir upravljanja privrednim društvima sa učešćem državnog kapitala u Federaciji Bosne i Hercegovine (Studija), Sarajevo

PROPISI:

Zakon o privrednim društvima FBiH („Službene novine FBiH“, broj: 81/15).

Pregledni rad UDK 316.324.8:327(4-672EU)

Akademik prof. dr. sc Mladen Bodiroža[1]

ODNOS EVROPSKE UNIJE PREMA AKTUELNIM GLOBALNIM POLITIČKIM I EKONOMSKIM ODNOSIMA I NJEN UTICAJ NA SMJER KRETANJA

Sažetak

U pristupu analizi ključnih pitanja koja čine okosnicu naslovljenog rada, naša pažnja će biti fokusirana na ključne izazove sa kojima se suočava Evropska unija, od geneze i faza razvoja. To su politički, ekonomski, pravni, monetarni i finansijski okviri, uz poseban naglasak na institucionalne krize i izazove.

Svakako ključno pitanje čini splet iz okvira i domena, tačnije odnosa Evropske unije prema globalnim, političkim i ekonomskim odnosima i njihovom uticaju na smjer daljeg kretanja.

U fokusu analize su; ekonomski, politički i pravni uzorci kriza; kriza u Ukrajini i odnosi sa Rusijom; te uzroci i posljedice izbjegličke krize uz poseban, posredan ili neposredan stav i odnos Evropske unije prema ovim ključnim i rekao bih planetarnim pitanjima bazirana na ključna događanja u posljednjoj deceniji XX vijeka i skoro dvije decenije XXI vijeka prezentirala su veliko samohvalisanje demokratije prema aršinima Evropske unije ali istovremeno i brutalno kažnjavanje drugačijeg demokratskog izbora od uobičajeno očekivanog u drugim državama.

Jer u godinama koje su prethodile krizama s kojima se Evropska unija suočavala, počevši od ekonomske preko fiskalne pa do ukrajinske i migrantske krize, Brexita i očiglednog porasta populizma uopšte, kao i činjenica da se EU na međunarodnom planu smatrala bastionom demokratije, ekonomskih i političkih sloboda i bila je privlačna kao spoljnopolitički cilj za sve zemlje koje su do pada Berlinskog zida bile u sferi sovjetskog uticaja uključujući pored njih i zemlje Zapadnog Balkana. Ovo znači da u aktuelnim brojnim krizama sa kojima se Evropska unija suočava, ispoljavaju se brojni problemi koji imaju suštinske implikacije na budućnost Evropske unije i njeno poimanje i privrženost ključnom kriteriju demokratije tačnije političkog i ekonomskog poimanja.

Ključne riječi: *Evropska unija, demokratija, solidarnost, evropske integracije, ekonomska kriza, izbjeglička kriza, Rusija, Ukrajina, Brexit.*

[1] Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bunar bb, 72270 Travnik, e-mail: akademikmladenbodiroza@gmail.com

EUROPEAN UNION ATTITUDE TOWARDS THE CURRENT GLOBAL POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS AND ITS IMPACT ON THE DIRECTION OF MOVEMENT
(Keynote paper)

Abstract
Regarding analysis approach of key issues which compose the essence of this paper, our attention will be focused on key criteria that EU rests, of the genesis and development phase. These are political, economic, legal, monetary and financial frame with special emphasis on the institutional crisis and the challenges.
Of course the key question seems a tangle of frames and domains, namely relations of the European Union to global, political and economic relations and their impact on the direction of further movement.
The focus of the analysis; economic, political and legal samples crisis; crisis in Ukraine and relations with Russia; and the causes and consequences of the refugee crisis, with a special, direct or indirect attitude and the attitude of the European Union towards the key and I would say planetary issues based on key events in the last decade of the twentieth century, and nearly two decades of XXI century presented are a lot of boasting of democracy according to European Union standards or simultaneously and brutal punishment of a different democratic choice of the typically expected in other countries.
During the times prior to crises that EU has been faced with, starting with economic crises, following by fiscal, migration and crisis in Ukraine, Brexit and apparent rise of populism in general, EU had been considered as fortress of democracy, economic and political freedoms and it had been attractive from the foreign objective point of view for all former soviet stile socialist countries including countries of the Western Balkans. Current crises that EU is faced with point out to problems, which have essential implications on future of EU. Namely, on its understanding and commitment regarding its key criteria of democracy more precisely political and economic understanding.
Key words: *European Union, democracy, solidarity, European integration, economic crisis, migrant crisis, Russia, Ukraine, Brexit*

Uvod

Polazeći od geneze i faza stvaranja prvobitna Evropska ekonomska zajednica (EEZ), zatim Evropska zajednica (EZ) i konačno sadašnja Evropska unija[2] (EU) se u svom institucionalnom razvoju i u dosadašnjim etapama (sedam) proširenja suočavala se sa višestrukim političkim, ekonomskim, pravnim i institucionalnim krizama i izazovima to prezentiramo samo na jedan broj ključnih, to su; De Golov višegodišnji veto iz 1963. godine na zahtjev Velike Britanije za članstvo u tadašnjoj EEZ odnosno Evropskoj zajednici je bio povod za veliku političku krizu koja je svoj vrhunac doživjela 1965. godine, a u vezi sa pregovorima oko zajedničke poljoprivredne politike, prijetnjom od mogućeg istupanja Francuske iz Zajednice; velike naftne i ekonomske krize iz sedamdesetih godina, pa do brojnih izazova koji su pratili istorijsko Peto po redu najveće proširenje Evropske unije.[3]Međutim, bitno je konstatovati da su sve prethodne krize od nastanka, ove danas najveće regionalne integracije u svijetu imale za rezultat dalje produbljivanje integracionih procesa i dodatno institucionalno jačanje Evropske unije i njenih nadležnosti. Shodno tome, **moramo se zapitati na osnovu analize aktuelnih događaja, da li su brojne krize sa kojom Evropska unija posljednjih godina suočava na neki način posebne?**

Ukoliko ih uporedimo sa svim prethodnim krizama sa kojima se Evropska unija od geneze i fazama svoga stvaranja suočavala, to uz nepobitnim činjenicama možemo konstatovati **da su one posebne**. Naime, **negativno** se nadovezujući na prethodnu **ekonomsko-pravnu i aktuelnu političku krizu,** radi se o **krizi ključnih demokratskih vrijednosti na kojima Evropska unija insistira da počiva. Evro kriza, val izbjeglica sa Bliskog istoka i Sjeverne Afrike, sve bolji izborni rezultati desničarskih stranaka i populista, konfrontacija sa Rusijom oko Ukrajine predstavljaju krize u kojima se ispoljavaju problemi koji imaju suštinske implikacije na budućnost Evropske unije.** To potvrđuju i izjave najviših evropskih zvaničnika koji su inače i snažni zagovornici daljih evropskih integracionih procesa, a koji istovremeno nerijetko govore i o objektivnoj opasnosti po dezintegraciju tj. disoluciju Evropske unije.

Mada, Evropska unije i dalje **insistira na poštivanju, afirmaciji i daljoj izgradnji i proširenju svojih deklarisanih, demokratskih, pravnih, političkih i ekonomskih kriterija**. Međutim, **više je nego očigledno** da je često puta u prošlosti kao i u aktuelnom vremenu Evropska unija odstupala ili se samo deklarativno pridržavala tih kriterija u odnosima sa drugim državama. Da je to tačno, autori će predočiti na praktičan način u tekstu koji slijedi i posljedično

[2] Pojam „Evropska unija uveden" je na Pariškoj konferenciji na vrhu 1972.godine. ovo je postao sinonim za reformu u cilju ostvarenja buduće slike zajednice. U Mastrihtu je 7.februara potpisan Ugovor o Evropskoj uniji i time je ona postala zajednički krov evropske zajednice, zajedničke spoljne i bezbjedonosne, pravne i unutrašnje politike. Unija „označava kako sadašnje stanje, tako i buduće perspektive integracionog procesa, sve užu Uniju evropskih naroda". U narednim tekstovima ravnopravno će se koristiti nazivi EEZ (Evropska ekonomska zajednica), EZ (Evropska zajednica) i EU (Evropska unija), što, u suštini, označava isti pojam.

[3]Bodiroža, M., *Evropska unija*, treće dopunjeno izdanje, Banja Luka, 2008. str 41.

ukazati na svu nedosljednost, fluidnost i relativnost Evropske unije u pogledu privrženosti svojim deklarisanim ključnim principima demokratije i vladavine prava.

Ekonomski, politički i pravni uzroci kriza

Uprkos blagim znakovima oporavka Evropske unije od ekonomske krize potrebno je načiniti osvrt i na još uvijek aktuelnu monetarnu i na krizu evro zone koja je kulminirala 2012. godine. Jaz između bogatih i siromašnih država članica u velikoj je mjeri predodređen samom ekonomskom, političkom i institucionalnom arhitekturom EU koja dugoročno predstavlja veliku opasnost po njenu budućnost. Dok ekonomija u svjevernoj Evropi i Njemačkoj doživljava ekspanziju, južne i mediteranske zemlje su u ekonomskoj stagnaciji i suočavaju se sa oštrim mjerama štednje koje nameću razvijene države članice predvođene Njemačkom koja je postala ekonomski centar zejedničkog evropskog tržišta. Analiza Ekonomskog instituta iz Švicarske[4] je pokazala da je rast BDP-a u okviru zajdničkog tržišta u periodu od 1993. do 2012. godine posebno bio izražen na sjeveru i zapadu Evrope. U Njemačkoj je realni BDP u tom razdoblju godišnje rastao u prosjeku za 37 milijardi evra, odnosno 450 evra godišnje po glavi stanovnika. U Danskoj je taj rast bio još i veći, pa je BDP po glavi stanovnika godišnje rastao za 500 evra, u Austriji 280 evra, Finskoj 220 evra, dok je s druge strane u Grčkoj iznosio samo 10 evra. Dugoročno ovakav disparitet u ekonomskom razvoju ne može dugo ostati. Ukoliko bogate i razvijene države članice ne pokažu više solidarnosti prema manje razvijenim članicama Unije, zajednička valuta evro teško da može opstati. Kriza evrozone i zajedničke monetarne politike još uvijek može ozbiljno ugroziti deklarisano evropsko jedinstvo.

Kakva će biti konačna budućnost Evropske unije teško je prognozirati. U političkoj teoriji, kompleksni i veliki sitemi koji se suoče sa ozbiljnom krizom se jako teško mogu suštinski reformisati. Uprkos svim aktuelnim izazovima, potpuni raspad Evropske unije je iz praktičnih razlog neizgledan. Isključivanje država iz članstva u Uniji nije predviđen, pa čak i onda kada postoje očigledni primjeri kršenja obaveza definisanih osnivačkim ugovorima od kojih je možda i najznačajniji demokratija i vladavina prava. Prema odredbama Lisabonskog sporazuma dobrovoljno istupanje iz članstva je moguće putem aktivacije člana 50. Međutim, vidljivo je da Velika Britanija još uvijek oklijeva u pogledu aktivacije toga člana obzirom da od momenta aktivacije teče rok od 2 godine do kada se moraju redefinisati svi ugovorni odnosi. Oklijevanje Britanije da aktivira član 50 se može tumačiti u pogledu negativnih ekonomskih posljedica kao i u izglednim refleksijama na unutrašnji politički sistem Velike Britanije vezanim za privrženost Škotske Evropskoj uniji i sve glasnijih najava da bi Škotska ponovo mogla organizovati referendum o svom statusu unutar Velike Britanije. Kada istupi iz Unije Velika Britanija će sasvim izvjesno postati mala, a Njemačka mnogo veća, snažnija i uticajnija država unutar Evropske unije.

Kriza u Ukrajini i odnosi sa Rusijom

[4]KOF Swiss Economic Institute, dostupno na https://www.kof.ethz.ch/en/

Sukob sa Rusijom po pitanju Ukrajine i Sirije je pokazao da zajednička spoljna i bezbjedonosna politika EU u principu ne funkcioniše. Naime, radi se o strateškom nejednistvu između onih država članica koje bi na istočnim granicama Unije voljeli vidjeti jače prisustvo NATO snaga do onih država koje su zbog vlastitih ekonomskih i geopolitičkih interesa sklone ukidanju nametnutih sankcija Rusiji.

Međutim, da bi se imalo pravilno razumijevanje krize u Ukrajini i kraha deklarisanog principa demokratije i vladavine prava u odnosima Evropske unije prema Ukrajini, potrebno je napraviti kraći osvrt u nedavnu prošlost. Naime, Sjedinjene države i Velika Britanija su još 1994. godine sklopile sporazum sa Rusijom koju je tada predvodio Boris Jeljcin o budućoj neutralnosti Ukrajine[5]. S tim u vezi, kada je legitimno izabrani predsjednik Ukrajine Viktor Januković odbio da potpiše Ugovor o pridruživanju sa Evropskom unijom u korist povoljnijih trgovinskih mjera i ekonomskepomoći od strane Rusije, u Kijevu je početkom 2014. godine izvršen klasični puč po receptu radikalnijeg vida narandžaste revolicije kada je legitimno izabrani predsjednik bio prisiljen da napusti zemlju, a vlast su na nelegalan i protustavan način preuzele takozvane proevropske snage u čijim okvirima, kakve li ironije, su bile prisutne i ultra desničarske paravojne formacije. Nekon provedenog puča u Kijevu, Evropska unija i njene ključne države članice su prihvatile pučiste kao legalne i legitimne predstavnike Ukrajine, što pokazuje svu relativnost poštivanja proklamovanih principa demokratije i vladavine prava. Posljedično, došlo je do Ruske aneksije Krima i građanskog rata između takozvane proevropske vlasti u Kijevu i proruskih oblasti na istoku ukrajne u luganjskom i donjeckom okrugu nazvanih Novorusija koji ne priznaju nelegalno preuzetu vlast u Kijevu. U februaru 2015. godine u Minsku[6] u Bjelorusiji su usaglašena načela za mirno rješavanje krize u Ukrajini uz saglasnost Njemačke, Francuske i Rusije. Od tada je na snazi krhko primirje između zaraćenih strana tj. takozvanih proevropskih snaga odanih vlastima u Kijevu i proruskih separatista tj. federalisna na istoku.

Međutim, ovaj aktuelni konflikt na evropskoj periferiji sa još uvijek krajnje neizvjesnim ishodom je povod za postavljanje ozbiljnih pitanja o budućnosti Evropske unije i političkih odnosa u svome neposrednom susjedstvu. Dosada je Evropska unija bila neosporni hegemon, post-socijalitičke Evrope. Evropska unije je nakon pada Berlinskog zida funkcionisala kao unipolrani prostor. Međutim, s ukrajinskom krizom, ta hegemonijska pozicija Evropske unije je dovedena u pitanje. Pojavila se konkurentska sila tj. Rusija predvođena Putinom, a povećao se i interes Erdoganove Turske za Balkan. Administracija odlazećeg američkog predsjednika Baraka Obame nije razvila neku novu viziju Balkana, a ostaje da se vidi da li će tako ostati i u mandatu novoizabranog predsjednika SAD-a Donalda Trampa. S druge strane potrebno je konstatovati da povećanje ruskog prisustva na Balkana do sada nije bilo nespojivo s istovremenim približavanjem tih zemalja Evropskoj uniji[7]. To se jasno vidi na primjeru Srbije

[5] Vrhovna Rada Ukraine, *Budimpeštanski memorandum*, dostupno na: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158

[6]Ambasada Ruske Federacije u Republici Srbiji, *Sporazum iz Miniska*, dostupno na:http://www.ambasadarusije.rs/sr/vesti/sporazum-iz-minska-primirje-u-ukrajini-od-15-februara

[7]Toglhofer Theresia, DGAP analyse (September 2013.), *From the West of the Bankansto the „Rest of the Balkans“*, dostpuno na: https://dgap.org/en/article/getFullPDF/24674

u kojoj paralelno s produbljivanjem evropskih integracionih procesa, dolazi i do povećanja ruskog uticaja u energetskom sektoru. U privredi Crne Gore, ruski kapital ima značajno mjesto a slično je i po pitanju prisustva u energetskom sektoru u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska. Zemlje zapadnog Balkana nisu u tome iznimka obzirom da mnoge zemlje članice Unije u značajnoj mjeri zavise od ruskih energenata. Korištenjem svojih energetskih politika nadolazeće svjetske i regionalne sile poput Rusije i Turske mogu dodatno povećati svoje prisustvo u Evropi, a time i svoju konkurentsku moć u odnosu na Evropsku uniju.

Prema tome, kriza u Ukrajini pokazuje da je hegemonska pozicija Evropske unije dovedena u pitanje. Sve je izvjesnije da Evropska unija više neće sama odlučivati o svojim granicama,a još manje o pomicanju tih granica dalje na istok. U današnje vrijeme granicu Unije određuju drugi, a u ukrajinskom slučaju to je definitivno Rusija. Čak i onda kada Rusija inicira razgovore i pregovore o budućem statusu Ukrajine ti razgovori se u suštini vode između Moskve i Vašingtona, a ne između Moskve i Brisela što ukazuje na budući realpolitički diskurs tj. na trend povratka na sfere uticaja na evropskom kontinentu i veliko je pitanje kako će i da li će Evropska unija kao *sui generis*[8] međunarodna organizacija uspjeti da se pozicionira u novonastalim međunarodnim prilikama. Posljedično nameće se dilama može li Unija ostati hegemon cijelog evropskog prostora ili će prihvatiti sve izvjesniju geopolitičku realnosti u kojoj će i dalje biti hegemon u srcu ili jezgru Evrope, dok će s druge strane na evropskoj periferiji biti uspostavljena bipolarna ili pak tripolarna struktura. Trenutni trendovi na međunarodnom planu ukazuju da je multipolarna struktura u Evropi veoma moguća ubuduće, a čini se i da bi značajan broj država članica Evropske unije to mogle podržavati za razliku od još uvijek aktuelne politike konstantnog proširenja. Prihvatanje ograničene hegemonije na postojećih 28 država članica i eventualno na zemlje aspirantice za članstvo tj. zemlje Zapadnog Balkana, bi bilo u skladu sa idjeama o zaustavljanja proširenja Unije na nove članice. Izvjesno je da za dalje proširenje više nema prevelikog entuzijazma. Zaustavljanje procesa proširenja bilo bi u skladu sa idejom u dubljem stepenu integracije među postojećim državama članicama umjesto dosadašnjeg širenja Unije na istok. S tim u vezi u dosadašnjoj genezi i fazama svoga razvoja Evropska unija je koristeći politiku uslovljavanja (conditionality) provodila bolne reforme u zemljama aspiraticama za članstvo, postavljajući im često uslove i visoke reformske kriterije. Međutim, ta politika se pokazala kao djelimično uspješna. Naime, doskorašnja privlačnost članstva u Uniji je predstavljao ključni razlog za provođenje sveobuhvatnih reformi u zemljama aspiranticama za članstvo, sa izuzetkom prijema Bugarske i Rumunije u punopravno članstvo u EU 2007. godine iz tada čisto geopolitičkih razloga. Dovoljno je napraviti poređenje između zemalja koje su tokom petog proširenja stupile u punopravno članstvo u EU sa zemljama Arapskog proljeća ili Srednje Azije u kojima je proklamovana demokratska transformacija skoro potpuno zaustavljena. Razlozi se mogu tražiti u činjnici da nema spoljnog disciplinovanja a ni spoljašnjih centara prema kojima se prilagođavaju domaće političke elite. Prema tome, ukoliko Evropska unija nastavi sa starom praksom u kontekstu integracije preostalih zemalja Zapadnog Balkana, ili ukoliko čak dodatno pooštri kriterije za članstvo, Evropska unija rizikuje

[8]Lasić Mile, (24. oktobar 2015) *Pravni i (politički) sustav Europske unije,* dostupno na http://milelasic.com/?p=3221

da se te zemlje nađu u dodatnoj izolaciji ili ukoliko povučemo paralelu sa Ukrajinom, da budu stisnute između novog Istoka i novog Zapada.

Konačno, kriza u Ukrajini možda predstavlja krizu rađanja jedne drugačije Evrope koja bi u svome centru mogla biti unipolarna, a na svojoj periferiji bipolarna ili čak višepolarna. Već sada je očigledno da u svim zemljama kandidatima za članstvo u EU tj. zemljama Zapadnog Balkana postoje sve izraženije dileme u javnom diskursu, Rusija ili Evropa, Turska ili Evropa. Prema tome, izgleda da bi lideri Evropske unije trebali da posmatraju krizu u Ukrajini kao povod za brže konsolidovanje Evropske unije i ubrzani dovršetak integracije zemalja Zapadnog Balkana na način da se kriteriji za članstvo u EU olabave, a ne da se dodatno pojačavaju.

Uzorci i posljedice izbjegličke krize

Očigledno je da je po pitanju izbjeglica koje i dalje pristižu Evropska unija suočena sa institucionalnom, ali i moralnom krizom. Oko 2 miliona izbjeglica je prema podacima Frontex-a ušlo na teritoriju Evropske unije. Jako je teško sa materijalnog aspekta objasniti da ekonomski najrazvijenije područje u svijetu sa preko pola milijarde stanovnika nije u stanju da obezbijedi oko dva miliona izbjeglica. U pogledu trajnog rješavanja tog problema Njemačka ostaje sve više i više usamljena. Naime, njeni evropski partneri joj spočitavaju da je otvaranjem svojih granica Njemačka zapravo prekršila Dablinski sporazum iz 2007. godine po kojem su imigranti trebali biti zadržani u zemljama ulaska u EU tj. u Grčkoj i Italiji i da se njemačka kancelarka Merkel u tom pogledu umjesto razumom i traganjem za konsenzusom među državama članicama rukovodila navodnim humanizmom, iza čega se vjerovatno krila rastuće potražnja njemačke ekonomije za jeftinom radnom snagom. Najveći otopor ovoj paradigmi iskazuju države članice Višegradske grupe poput Slovačke, Mađarske, Češke i Poljske. Posljedično sve se glasnije spominje i neuspjehu projekta proširenja na istok zbog rigidnih stavova istočnoevropskih država u pogledu izbjeglica.

Izbjeglička kriza predstavlja takođe plodno tlo i za jačanje desničarskih stranaka i pokreta u govtovo svim državama članicama Evropske unije od kojih mnogi neskriveno zagovaraju kraj evropskog projekta i vraćanje u stanje koje je pretohodilo Šumanovoj deklaraciji tj. potpunog suvereniteta nacionalnim državama. Dok zagovornici daljeg jačanja i produbljenja evropskih integracionih procesa u okolnostima još uvijek aktuelne ekonomske krize moraju da tragaju za argumentima o prednostima Unije, protivnicima je sasvim dovoljno da fokus svog političkog diskursa usmjere na nacionalni ponos i Evropsku uniju predstave kao nedemokratski i birokratski aparat koji snosi značajnu odgovornost za ključne nacionalne probleme. U tom konktekstu bi se mogla napraviti i paralelea sa Brexitom[9] i odluci većine britanaca da istupe iz Evropske unije. Takođe, jačanje političkog uticaja lidera desničarske stranke Nacionalni front Marin Le Pen kao kandidata na predstojećim predjedničkim izborima u Francuskoj predstavlja ozbiljan izazov po budućnost Evropske unije, iako je već sada izvjesno da će budući franscuski predsjednik biti biran u drugom krugu izbora. Prema tome sasvim je izvjesno da pravi odgovor na izbjegličku krizu predstavlja test ze takođe jedan od ključnih principe na kojem bi trebalo da

[9]Obradovic Marko, Centar za evropske politike, (2016.), *Šta zaista znači Brexit?*, dostupno na: http://www.europeanpolicy.org/cep-blog/915-sta-zaista-znaci-brexit.html

počivaju odnosi između država članica Evropske unije, a to je princip solidarnost. Međutim, čini se da jedino Njemačka i njena kancelarka Merkel i dalje insistiraju na ovome proklamovanom EU principu, a u vezi sa raspodjelom izbjeglica tj. izbjegličkim kvotama između država članica.

Umjesto zaključka

Kritičari evropskog projekta koji u pitanje dovode samu svrsishodnost pa i opstanak Evropske unije često zaboravljaju njeno neosporno civilizacijsko dostignuće, a to je mir i miroljubiva koegzistencija među evropskim državama i narodima nakon vijekova konflikata, razaranja i ratova. Stabilan mir prethodnih sedam decenija je bio ključ socijalnog i ekonomskog prosperiteta. Prognoze evroskeptika i populista o novom evropskom poretku ili čak o raspadu EU, ukoliko bi se ostvarile, bi mogle da znače povratak Evrope u 19. vijek tj. povratak modelu nacionalnih država koje bi slijedeći logiku vlastitog interesa potencijalno mogle dovesti u pitanje i višedecenijski mir na evropskom kontinentu. Evropska unija nikada u prošlosti pa ni sada nije imala objektivnu mogućnost da nadomjesti nacionalne države, već da na osnovama saradnje, poštivanja proklamovanih demokratskih vrijednosti i načela, ljudskih prava i sporazumima regulisanih obaveza u Evropi uspostavi poredak koji će suzbiti hegemonističke težnje. Zapravo, Evropska unija je bila privlačni magnet itočnoevropskim narodima i sredstvo za izbjegavanje novih katastrofa na evropskom kontinetu. Vrijednost ujedinjene Evrope idealistički je opisao Robert Šuman u svojoj knjizi „Za Evropu“: „9. maja 1950. godine francuska je vlada u svojoj svečanoj deklaraciji izabrala Evropu oslobođenu bratoubilačkih i sterilnih borbi, Evropu koja se kretala putem zajedništva, zalogu napretka, sigurnosti i mira“.[10]

S druge strane, američki nobelovac Paul Krugman je u izjavi za New York Times rekao da EU projekat zapravo predstavlja integraciju evropskih elita koji je predstavljen kao bezalternativni put mudrosti. Dodao je i da EU projekat može funkcionisati onoliko dugo koliko lideri budu u mogućnosti da uvjere građane i narode Unije u vrijednosti na kojima bi trebala da počiva kao i na bezalternativnosti evropskog projekta[11]. Očigledno je da se Evropska unija u današnje vrijeme suočava sa kako demokratskim deficitom[12] tako i sa deficitom pravih državnika i lidera kakve je imala u prošlosti poput Monea, Šumana, Adenauera, Spinelija, Delora i drugih.

Ukoliko Evropska unija i dalje želi da se afirmiše u izmijenjenim međunarodnim okolnostima kao proklamovani bastion demokratije i vladavine prava i kao privlačan spoljnopolitički cilj za zemlje aspirantice za članstvo onda je potrebno da prekine praksu relativizacije ključnih načela demokratije i vladavine prava. Umjesto toga, potrebno je da vlastita načela ih dosljedno i

[10]Robert Schuman, *Pour l'Europe*, Nagel, Pariz, 1963. (2. izd. ?; 3. izd ?; 4. izd. 2005.[5]; 5. izd. 2010.[6];) (izd. na njem. jeziku, *Für Europa*, Nagel Verlag, Hamburg, 1963., 2. izd. 2010.; izd. na hrv. jeziku, *Za Europu*, prijevod: Jagoda Lukavac, Zagreb, 2000.[7]; izd. na polj. jeziku *Dla Europy*, Znak, Krakov, 2003., 2. izd. 2009.; izd. na engl. jeziku *For Europe*, Nagel, Ženeva, 2010.;), dostupna na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Robert_Schuman
[11]Paul Krugman, *When European Sumbled*, New York Times, dostupno na: http://krugman.blogs.nytimes.com/2016/04/30/when-europe-stumbled/
[12]Duško Masleša, *Problem demokratskog deficita EU*, STATUS magazin za političku kulturu i društvena pitanja, broj 16, 2013., str. 120.

istinski, a ne deklarativno, provodi i da na njima istrajava kako unutar same Unije i njenih država članica, tako i u zamljema na evropskoj periferiji.

U radu je načininjen kritički osvrt na ključne kriterijume na kojima Evropska unija tvrdi da počiva, a to su kriterijumi demokratije i vladavine prava. U tom kontekstu neosporno je da je domokratija Evropske unije najprije posrnula u stavu prema bivšoj SFRJ, a u vezi sa priznanjem jednostranih secesija bivših jugoslovenskih republika, nakon čega se ta ista Unija oglušila na ogromnu većinu demokratskih normi i principa za koje i dalje nakon mnogih prošlih i aktuelnih kriza uključujući i njenu neslavnu ulogu u Arapskom proljeću, te krizu u Ukrajni, insistira da su ugrađeni u njene temelje. Shodno tome, ukoliko se ovi trendovi kršenja ključnih principa demokratije i dalje nastave kako od strane najznačajnijih država članica i posljedično od samih institucija Unije, to bi moglo nepovratno doprinijeti da se zemlje aspirantice za buduće članstvo u EU tj. zemlje Zapadnog Balkana okrenu alternativnim integracionim procesima i odustajanja od integracijski procesa u Evropsku uniju. To ne bi samo predstavljalo ozbiljnu prijetnju po stabilnost i privrženost zemalja Zapadnog Balkana proklamovanim evropskim demokratskim standardima, vrijednostima i normama, nego bi bio i dodatan neuspjeh Evropske unije u pogledu sprovođenja vlastitih politika i njenog međunarodnopravnog kredibiliteta.

Na kraju, prema utemeljenim uslovno rečeno realnim predviđanjima, a to je da će u vremenu koje slijedi rezultirati nekoliko mogućih scenarija u pogludu budućeg razvoja ekonomskih, političkih i pravnih odnosa unutar Unije, to su:

> Prvo, lančana reakcija nakon referenduma u Velikoj Britaniji koju bi mogle slijediti i druge članice, a posebno ukoliko se nastavi trend jačanja političkog uticaja desno orjentisanih stranaka i populista;
> Drugo, scenarij baziran više na fleksibilniju primjenu i manje birokratske Evropske unije sa različitog intenziteta uz tješnju saradnju među državama članicama;
> Treće, postoji (možda) i najizgledniji scenarij, a to je da se održi status quo uz nadu da će se postojeći izazivi i problemi vremenom riješiti i

Četvrti najizgledniji scenarij budućih odnosa unutar Evropske unije ne budi veliki nadu za optimizmom, a imajući u vidu aktuelni realpolitički diskurs na međunarodnom planu.

LITERATURA

Knjige:

[1] Bodiroža, M., *Evropska unija*, treće dopunjeno izdanje, Banja Luka, 2008.
[2] Džombić, I., *Evropska unija – prošlost, sadašnjost, budućnost*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2010.
[3] Košutić, P. B., *Osnovi prava Evropske unije*, Beograd, 2009.
[4] Misita, N., *Evropska unija, osnivanje i razvoj*, Sarajevo, 2009.
[5] Stevanović, M., *Diskretna integracija Evropske unije*, Beograd, 2009.
[6] Vukadinović, R., *Pravo Evropske unije*, Kragujevac, 2006.

Članici i studije:

[7] Duško Masleša, *Problem demokratskog deficita EU*, STATUS magazin za političku kulturu i društvena pitanja, broj 16, 2013., str. 120.
[8] Francisco Roa Bastos,Gianni Bonvicini, Brendan Donnelly, Mathias Jopp,Raffaello Matarazzo,Franco Mosconi, Antonio Padoa-Schioppa, Tommaso Padoa-Schioppa, Gian Luigi Tosato, *Democracy in The EU and The Role of The European Parliament*, Istituto Affari Internazionali, Rome, 2009.

Internet izvori:

- Obradovic Marko, Centar za evropske politike, (2016.), *Šta zaista znači Brexit?*, dostupno na: http://www.europeanpolicy.org/cep-blog/915-sta-zaista-znaci-brexit.html
- Lasić Mile, (24. oktobar 2015) *Pravni i (politički) sustav Europske unije*, dostupno na: http://milelasic.com/?p=3221
- Matthias Matthijs and R. Daniel Kelemen, *Europe Reborn*, Foreign Affairs, January/February 2015 Issue, dostupno na: https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/europe-reborn
- Juncker, J. C. (July 3. 2014.) *'Strong Lidership for the Commission'*, website of the Young European Federalists, dostupno na:http://www.thenewfederalist.eu/juncker-strong-leadership-for-the-commission
- Toglhofer Theresia, DGAP analyse (September 2013.), *From the West of the Bankansto the „Rest of the Balkans“*, dostpuno na:https://dgap.org/en/article/getFullPDF/24674
- KOF Swiss Economic Institute, dostlupno na: https://www.kof.ethz.ch/en/
- Paul Krugman, New York Times, *When Europe Stumbled*, dostupno na: http://krugman.blogs.nytimes.com/2016/04/30/when-europe-stumbled/
- Ambasada Ruske Federacije u Republici Srbiji, *Sporazum iz Miniska*, dostupno na:http://www.ambasadarusije.rs/sr/vesti/sporazum-iz-minska-primirje-u-ukrajini-od-15-februara

Pregledni rad UDK 339.564(497.6)

Salih Bučuk[1]

IZVOZNA STRATEGIJA BOSNE I HERCEGOVINE I PRIJEDLOG MJERA SPOLJNOTRGOVINSKE POLITIKE

Sažetak

Bosna i Hercegovina se u kontinuitetu nalazi pred zadatkom utvrđivanja izvozne strategije koja bi trebala da odigra značajnu ulogu u procesu razvoja postdejtonske Bosne i Hercegovine. Na makro planu ali i mikroekonomskom razvoju do sada je urađeno vrlo malo.

Spoljnotrgovinska razmjena Bosne i Hercegovine suočena je sa nizom problema uslovljenih realnošću privrednog, ali i nadasve političkog okruženja. To se u prvom redu odnosi na uništenu infrastrukturu, uništenu industriju, agresiju i rat, političku i administrativnu podjelu države, velika izdvajanja u državni aparat, katastrofalnu privatizaciju, loše ekonomske slobode, nepovjerenje stranih ulagača, slab priliv ino kapitala i drugo.

Bez prihvaćanja logike izvozno orijentisane strategije nema uključivanja u međunarodnu podjelu rada. Neće se iskoristiti sve prednosti koje Bosne i Hercegovina ima kroz prirodne resurse, kvalifikovanu radnu snagu, izuzetan geografski položaj, predratni međunarodni ugled. Treba naglasiti da izvozno orijentisana strategija nije ograničena samo na spoljnotrgovinsku politiku. Ona traži promjenu institucionalnih rješenja kojima se regulišu ekonomski odnosi sa inostranstvom, reguliše uloga izvršne vlasti i države, traže razrješenja problema vlasništva nad dosadašnjim državnim firmama i prestrukturiranja privrede u cjelini.

Cilj ovog rada je da na osnovu kratke kritičke analize problema privredne razmjene Bosne i Hercegovine sa inostranstvom ponudi prijedlog mjera za kvalitetno osmišljavanje dugoročne izvozne strategije.

Ključne riječi: *izvozna strategija, spoljnotrgovinska razmjena, međunarodna podjela rada, ekonomski odnosi sa inostranstvom, prijedlog mjera spoljnotrgovinske politike*

EXPORT STRATEGY AND ACTION PLAN OF FOREIGN TRADE POLICY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Bosnia and Herzegovina is continuously tasked with establishing an export strategy that should play a significant role in the development of post-Dayton Bosnia and Herzegovina. Very little has been done so far at the macro-economic as well as the micro-economic plan of development.

Foreign trade of Bosnia and Herzegovina is facing a series of problems caused by the reality of its economic environment, but also, above all, its political environment. This is primarily related to its ruined infrastructure, devastated industry, aggression and war, the political and administrative division of the state, large expenditures for the state apparatus, disastrous privatization, poor economic freedom, lack of confidence of / mistrust of foreign investors, weak inflow of foreign capital and more.

[1] Ekonomski fakultet, Internacionalnog univerziteta Travnik, Travnik, BiH

Without accepting the logic of the export-oriented strategy, there is no involvement in the international division of labor. There will be no taking advantage of all the benefits that Bosnia and Herzegovina has, such as natural resources, skilled workforce, excellent geographical location, and pre-war international reputation. It should be noted that the export-oriented strategy is not restricted only to trade policy. It seeks to change the institutional arrangements governing international economic relations, regulates the role of the executive branch and the state, seeking resolution of the problem of ownership of the current state-owned companies and the restructuring of the economy as a whole.
The aim of this paper is to offer a proposal of measures for quality design of long-term export strategy, based on a short critical analysis of the problem of economic exchange of Bosnia and Herzegovina with foreign countries.
Keywords: *export strategy, foreign exchange, international division of labor, international economic relations, the proposed measures of foreign policy.*

Spoljnotrgovinska politika Bosne i Hercegovine

Problem privredne razmjene Bosne i Hercegovine sa inostranstvom, oživljavanje proizvodnje sa naglaskom na izvozno orijentisane, širenje ino tržišta za bosanskohercegovačke proizvode i usluge, povećanje deviznog priliva i sl., najčešće su teme razgovora na „visokom nivou“. Predmet su i teorijskih rasprava u kojima se stalno traže nekakve komparativne prednosti Bosne i Hercegovine i očekivanja većeg interesovanja za strana ulaganja u bosanskohercegovačku privredu.

O perspektivi i razvoja izvoza roba i usluga Bosne i Hercegovine može se dalje teoretisati u očekivanju da dođu ***bolji dani*** i da će onda, vjerovatno, krenuti sve samo od sebe. Bilo bi, međutim, korisnije ne zavaravati se iluzijama da će bosanskohercegovačka razmjena roba i usluga sa inostranstvom krenuti velikim koracima naprijed sama od sebe, da će neko nešto pokloniti bez kakve protuusluge i obostranog interesa.

Da bi se uopšte shvatilo mjesto Bosne i Hercegovine i što treba uraditi da je svijet prihvati kao ozbiljnog partnera, treba mnogo toga izbrisati i naslijeđene prošlosti i mijenjati stanovište ljudi prema sebi, okolini i radu. Te promjene se ne stvaraju preko noći, za njih treba mnogo vremena i upornosti.

Bosna i Hercegovina je jedna od rijetkih zemalja u kojoj većina očekuje da država svojim zakonima i intervencijama riješi problem stabilnog razvoja i uspješnog nastupa na svjetsko tržište. Ako država u tom smislu nešto i napravi, donese neki zakon kojim se liberaliziraju privredni tokovi i stimulišu neke grane privređivanja od kojih se očekuje ostvarivanje značajnijeg deviznog priliva, to još uvijek ne mora nešto značiti. Najprije treba osigurati interes privrednih subjekata za prave investicije i pravu individualnu inicijativu. Nakon toga bi se mogli očekivati određeni efekti.

Očigledno je da država sama ne može riješiti pitanje unapređenja izvoza zakonskim mjerama, ali ga itekako može destimulisati brzopletim donošenjem restriktivnih mjera.

Preostaje pitanje finansiranja i kreditiranja izvoznih poslova po uzoru na neke razvijene zemlje i problem stvaranja jakog fonda iz kojeg bi se, donekle, finansirali dugoročniji izvozni aranžmani za koje bi država trebala biti direktno zainteresovana u cilju ostvarivanja deviznog priliva. To svakako vrijedi i za, pored roba i usluga, angažovanje na izvođenju radova u inostranstvu.

Problem Bosne i Hercegovine je u tome što nema jasno razrađen globalni program izvozne orijentacije. Zabrinjavajuća je i činjenica da je bosanskohercegovačka razmjena najvećim dijelom usmjerena na nekoliko zemalja (Njemačka, Italija, Hrvatska, Srbija, Slovenije, Austrija, te Turska u **izvozu**, odnosno Njemačka, Italija, Srbija, Hrvatska, Kina, te Rusija u **uvozu**). Šta je sa drugim zemljama? Trebaju se brže i hrabrije, kroz međunarodne trgovačke asocijacije i Evropsku uniju, stvarati odnosi sa što većim brojem zemalja kojima Bosna i Hercegovina ima itekako šta ponuditi.

Analiza spoljnotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine

Analiza spoljnotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine u 2015.godini[2], koju je sačinilo Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa BiH, pokazuje da je vrijednost **izvoza** bila 8,99 milijardi KM i veća je za 305,45 miliona KM u odnosu na 2014.godinu. Vrijednost **uvoza** u istom periodu iznosila je 15,85 milijardi KM, što je za 347,59 miliona manje u odnosu na 2014.godinu.

Tabela 1 – Uporedni pregled robne razmjene (u Mil.KM)[3]

OPIS	2013	2014	2015	Rast/Pad (%)	
				2014/2013	2015/2014
IZVOZ	8.380,50	8.681,74	8.987,19	3,59	3,52
UVOZ	15.170,17	16.199,28	15.851,69	6,78	-2,15
OBIM	23.550,67	24.881,02	24.838,89	5,65	-0,17
DEFICIT/SUFICIT	-6.789,68	-7.517,54	-6864,50	10,72	-8,69
POKRIVENOST (%)	**55,24**	**53,59**	**56,70**	**-1,65**	**3,10**

Izvor: Agencija za statistiku BiH

U 2015.godini vrijednost **izvoza** bila je 8,99 milijardi KM, dok je **uvoza** u istom periodu iznosila 15,85 milijardi KM. **Trgovinski deficit** iznosio je 6,86 milijardi, dok je **pokrivenost** uvoza izvozom iznosila 56,70%.

Tabela 2 – BiH **izvoz** po zemljama – najznačajniji partneri (u Mil.KM)

R. br.	DRŽAVA	2014		2015		Rast/Pad
		Vrijednost	% u ukupnom izvozu	Vrijednost	% u ukupnom izvozu	
1	Njemačka	1.317,49	15,18%	1.412,91	15,72%	7,24%
2	Italija	1.195,44	13,77%	1.214,93	13,52%	1,63
3	Hrvatska	955,05	11,,00%	925,17	10,29%	-3,13%
4	Srbija	800,69	9,22%	770,70	8,58%	3,75%
5	Slovenija	697,78	8,04%	748,87	8,33%	7,32%
6	Austrija	755,83	8,71%	743,06	8,27%	-1,69%
7	Turska	234,39	2,70%	354,63	3,95%	51,30%
8	Crna Gora	283,82	3,38%	262,84	2,92%	-10,54%
9	Mađarska	186,65	2,15%	188,74	2,10%	1,12%
10	Nizozemska	123,67	1,43%	149,59	1,66%	20,87%

[2] Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa BiH, *Analiza spoljnotrgovinske razmjene BiH 2015.godine*
[3] Ibid, str. 4

Ukupno(1-10)	**6.560,90**	**75,57%**	**6,771,44**	**75,35%**	**3,21%**
Ostale zemlje	2.120,84	24,43%	2.215,76	24,65%	4,48%

Izvor: Agencija za statistiku BiH

U ukupnom bh **izvozu** zemlje prikazane u gornjoj tabeli imaju učešće od 75,35%.

Bosna i Hercegovina je u 2015.godini najviše izvozila u: Njemačku (1,41 milijardu KM), Italiju (1,21 milijardu KM), Hrvatsku (925,17 miliona KM), Srbiju (770,70 miliona KM), Sloveniju (748,87 miliona KM), Austriju (743,06 miliona KM), te Tursku (354,63 miliona KM).

Tabela 3 – BiH **uvoz** po zemljama – najznačajnijim partnerima (u Mil.KM)[4]

R. br.	DRŽAVA	2014		2015		Rast/Pad
		Vrijednost	% u ukupnom izvozu	Vrijednost	% u ukupnom izvozu	
1	Njemačka	1.869,56	11,54%	1.914,23	12,08%	2,39%
2	Italija	1.653,56	10,21%	1.758,29	11,09%	6,33%
3	Hrvatska	1.629,52	10,06%	1.728,49	10,90%	6,07%
4	Srbija	1.851,69	11,43%	1.673,16	10,56%	-9,64%
5	Slovenija	1.359,55	8,39%	1.091,67	6,89%	-19,70%
6	Austrija	1.292,47	7,98%	910,07	5,74%	-29,59%
7	Turska	763,24	4,71%	773,56	4,88%	1,35%
8	Crna Gora	582,20	3,59%	644,61	4,07%	10,72%
9	Mađarska	532,11	3,28%	560,92	3,54%	5,42%
10	Nizozemska	414,60	2,56%	452,74	2,86%	9,20%
Ukupno(1-10)		**11.948,50**	**73,76%**	**11.507,74**	**72,60%**	**-3,69%**
Ostale zemlje		4.250,78	26,24%	4.343,95	27,40%	2,19%
UKUPNO		**16.199,28**	**100,00%**	**15.851,69**	**100,00%**	**-2,15%**

Izvor: Agencija za statistiku BiH

Navedenih deset zemalja učestvuje sa 72,60% u ukupnom bh uvozu u 2015.godini.

Bosna i Hercegovina je u analiziranom periodu najviše uvozila iz Njemačke (1,91 milijardi KM). Slijede Italija (1,76 milijardi KM), Srbija (1,73 milijardi KM), Hrvatska (1,67 milijardi KM), Kina (1,09 milijardi KM), te Rusija (910,07 miliona KM).

Trgovinski **deficit** BiH prikazan je u Tabeli 4. (u Mil.KM)[5]

R. br.	DRŽAVA	2014		2015		Rast/Pad
		Vrijednost	% u ukupnom izvozu	Vrijednost	% u ukupnom izvozu	
1	Kina	-1.346,00	17,90%	-1.063,41	15,49%	-20,99%
2	Srbija	-828,83	11,03%	-957,79	13,95%	15,56%
3	Rusija	-1.212,89	16,13%	-812,09	11,83%	-33,04%
4	Hrvatska	-896,65	11,93%	-748,00	10,90%	-16,58%
5	Italija	-458,13	6,09%	-543,36	7,92%	18,60%
6	Njemačka	-552,07	7,34%	-501,32	7,30%	-9,16%

[4] Ibid, str. 11

[5] Ibid, str. 12

7	SAD	-433,59	5,77%	-376,49	5,48%	-13,17%
8	Poljska	-331,31	4,41%	-366,60	5,34%	10,65%
9	Turska	-347,81	4,63%	-289,98	4,22%	-16,63%
10	Mađarska	-246,99	3,29%	-222,84	3,25%	-9,78%
Ukupno(1-10)		**-6.654,25**	**88,52%**	**-5.881,88**	**85,69%**	**-11,61%**
Ostale zemlje		-863,29	11,48%	-928,62	14,31%	13,82%
UKUPNO		**-7.517,54**	**100,00%**	**-6.864,50**	**100,00%**	**-8,69%**

Izvor:Agencija za statistiku BiH

U Tabeli 4 dat je prikaz deset zemalja koje najviše učestvuju u bosanskohercegovačkom deficitu (85,69%) koji je u 2015.godini iznosio 6.86 milijardi.

Najveći deficit zabilježen je sa: Kinom (1,06 milijardi KM), Srbijom (957,79 miliona KM), Rusijim (812,09 miliona KM), te Hrvatskom (748,00 miliona KM).

Iz ove kratke analize spoljnotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine vidljivo je da je:

- Ukupna razmjena Bosne i Hercegovine u 2015.godini iznosila 24,84 milijarde KM, što je za 42,13 miliona KM manje u odnosu na robnu razmjenu u 2014.godini
- Zemlje EU su glavni spoljnotrgovinski partneri

Prijedlog mjera spoljnotrgovinske politike

Iz analize spoljnotrgovinske razmjene može se konstatovati da je ona vrlo nepovoljna za Bosnu i Hercegovinu.

Kod definisanja najznačajnijih instrumenata spoljnoekonomske politike može se zaključiti da postoje različiti oblici zaštite nacionalnih interesa u borbi na svjetskom tržištu. Instrumenti i mjere politike spoljnoekonomskih odnosa pokrivaju vrlo široku paletu aktivnosti države, putem kojih ona djeluje na pravce i intenzitet ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Tu spadaju instrumenti čiji je uticaj direktan ili indirektan, manjeg ili većeg uticaja na oblikovanje odnosa u svjetskoj razmjeni. Ti instrumenti su carine, uvozne takse, zabrana uvoza, uvozne dozvole i drugo. Djelovanje instrumenata na razvojnu politiku domaće privrede je nastojanje države da, u što moguće većem stepenu, utiče na preusmjeravanje proizvodnih sektora ka izvozu[6].

Položaj Bosne i Hercegovine u svjetskoj privredi je, zbog četverogodišnjeg rata, drastično pogoršan u odnosu na prijeratni period. Zbog niza razloga, uništenost privrednih kapaciteta, zastarjela tehnologija, nikakva akumulativna sposobnost, velika stopa nezaposlenosti, loš socijalni nivo stanovnika, gubitak kvalitetnih kadrova, politička situacija i drugo, povratak Bosne i Hercegovine u svjetsku privredu bit će vrlo težak, složen i dugotrajan.

Za poboljšanje robne razmjene sa inostranstvom potreban je lakši pristup međunarodnom robnom tržištu kapitala. Strukturne promjene domaće proizvodnje i izvoza zavisit će od brzine reintegracije Bosne i Hercegovine u svjetsku privredu. Sadašnja neizvjesnost u pogledu priliva inostranog kapitala, po raznim osnovama umanjuje mogućnost značajnije promjene u strukturi izvoza. Odlaganje prilagođavanja strukture domaće proizvodnje zahtjevima svjetske tražnje umanjuje mogući doprinos izvoza razvoju domaće privrede[7].

Nakon političke sigurnosne stabilizacije u Bosni i Hercegovini, može se očekivati zainteresovanost međunarodnih investitora za ulaganja u njenu privredu.

[6] Bučuk, S., Spoljna trgovina i ekonomski razvoj, autor, Mostar, 2014., str. 168

[7] Ibid, str. 169

Uzroci duboke krize bh privrede nalaze se u njenim trajnim institucionalnim defektima. Otklanjanje tih defekata treba što prije započeti, jer bez toga nije moguća ni izgradnja tržišne privrede. To se prije svega odnosi na: (1) prestrukturiranje i privatizaciju preduzeća; (2) reformu bankarskog i finansijskog sektora; (3) socijalne reforme i, (4) izmjenu uloge države.

Kada je u pitanju integracija Bosne i Hercegovine u svjetsku privredu, to se u prvom redu odnosi na razvijanje saradnje sa zemljama u regionu i članstvo u Evropsku uniju. Ukoliko se u kratkom roku naprijed navedeno ne realizuje, Bosna i Hercegovina će trpiti negativne efekte u vidu smanjenja trgovinske razmjene, povećanja spoljnotrgovinskog deficita, nedostatak deviznih sredstava. Sve ovo će biti jedno od ključnih ograničenja za ostvarivanje privrednog rasta i razvoja zemlje[8].

Literatura

- Salih Bučuk,, *Spoljna trgovina i ekonomski razvoj,* autor, Mostar, 2014.
- Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa, *Analiza spoljnotrgovinske razmjene BiH,* Sarajevo, februar 2016. godine

[8] Ibid, str. 173

Pregledni rad UDK 37.068:331.102.22

Doc. dr. Kemal Brkić[1]
Mr. Kenan Brkić

VOLONTERSTVO KAO DRUŠTVENO ODGOVORNA DJELATNOST I SAVREMENI DRUŠTVENI FENOMEN

Sažetak

Dobrovoljnost, neplaćenost i opšta korisnost tri su osnovne karakteristike volonterstva. One ga svrstavaju u inherentno društveno odgovorne djelatnosti, ali ga ujedno, na prvi i površan pogled, lišavaju potrebe za posebnom pravnom regulacijom. U stvarnosti je situacija različita. Neophodno je, prije svega, odrediti značenje volonterstva u modernom svijetu, te ukazati ne samo na njegovu očitu povezanost sa pojmovima filantropija i društveni (socijalni) kapital, već i na njegovu ekonomski mjerljivu komponentu. Treba naglasiti i uobičajene zablude vezane za pojam volontiranja, te istaći međunarodnu regulativu ove materije i njeno značenje u okviru Organizacije ujedinjenih naroda, kao i regionalne, evropske asocijacije. Dakle, neophodno je ukazati i na važne elemente pravne regulacije volonterstva i važnije sisteme iz evropske komparativne zakonodavne prakse.

Moderna tranzicija - pod čime podrazumijevamo brojne ekonomske, društvene, političke i druge promjene kroz koje prolaze primarno društva srednje i istočne Evrope – ujedno uključuje i sveobuhvatnu pravnu transformaciju kako zbog prekida sa ranijim režimima, tako i radi uključivanja u savremene evropske integracione tokove. Razvoj civilnog društva je tako obilježen na poseban način, afirmacijom prije svega raznih oblika udruživanja humanitarnog značenja, ali i organizacijama za zaštitu ljudskih prava, a svakako treba pridodati i veliki broj volonterskih akcija i djelovanja.

Ključne riječi: *Volonterstvo,volonteri,dobrovoljnost,neplaćenost,dobrovoljni rad.*

Abstract

The voluntariness, unpaidness and general usefulness are three basic characteristics of volunteering. They classify it as inherently social responsible activities, but also, at first and superficial glance, they deprive it of need for a special legal regulation. In reality, the situation is different. First of all, it is necessary to determine the importance of voluntary work in the modern world, and to point not only to the obvious connection with the concepts of philantropy and social capital, but also to its economically measureable component. It is necessary to emphasize the common misconceptions related to the concept of volunteering, and to highlight the international regulation of this matter and its meaning in the context of the United Nations, as well as regional, European association. Therefore, it is necessary to point out the important elements of legal regulation of volunteering and important systems from a European comparative legislative practice.

Modern transition - by which we mean a number of economic, social, political and other changes that primarily societies of Central and Eastern Europe go through – also includes a comprehensive transformation of the legal order due to interruption of the previous regimes,

[1] Autor je profesor na: Evropskom Univerzitetu Brčko, IU Travnik, CKM Univerzitet modernih znanosti Mostar, e-mail: Kemal.brkic@yahoo.com

as well as for inclusion in the contemporary European integration processes. The development of civil society is also marked in a special way, by affirming primarily various forms of association of humanitarian significance, but also organizations for the protection of human rights, and a large number of voluntary actions and activities should certainly be added.
Keywords: *volunteering, volunteers, voluntariness, unpaidness, voluntary work.*

Uvodna razmatranja

Volontiranje je u većoj ili manjoj mjeri dio svake civilizacije. Volonteri danas igraju važnu ulogu u dobrobiti i napretku u industrijalizovanim zemljama i zemljama u razvoju, te u programima za humanitarnu pomoć, tehničku saradnju i unapređenje ljudskih prava i demokratije. Donedavno je, međutim, prevladavalo mišljenje da zbog dobrovoljnosti i neprofitnosti ova djelatnost ne zahtijeva posebnu pravnu regulaciju. S toga je neophodo ukazati na značaj volonterstva u modernom svijetu, te ne samo na njegovu očitu povezanost sa pojmovima filantropija i društveni (socijalni) kapital, već i na njegovu ekonomski mjerljivu komponentu. Naglašavaju se i uobičajene zablude vezane uz pojam volontiranja. Postoje različita tumačenja i razumijevanja volonterstva i volontiranja. Ona su blisko vezana za tradiciju, kulturološke prilike, te društveni kontekst u kojem se određena država nalazi. Prema tradicionalnom razumijevanju volontiranja (nesebična pomoć drugima), daju se određenja savremenog razumijevanja volontiranja kroz tri forme[2] - uzajamna podrška, davanje usluga i aktivno uključivanje u društvo. U tradicionalnim se društvima uzajamna pomoć zasniva na prirodnoj težnji ljudi da prežive ili da žive bolje, a odvija se unutar kruga bliskih osoba. Volontiranje u obliku davanja usluga uglavnom je vezano za organizovane, često institucionalizovane aktivnosti. Takvim oblikom volontiranja pruža se pomoć, naprimjer, u bolnicama, domovima za djecu, za stare i nemoćne, i sl. Volontiranje kroz aktivno uključivanje u društvo, radi proaktivnog iniciranja promjena u društvu, noviji je oblik volontiranja. Najčešće se odnosi na aktivno učešće u političkim, neprofitnim organizacijama, neformalnim građanskim inicijativama i interesnim grupama.

Evropska povelja o volonterstvu, donesena 1998. godine, volonterski rad definiše sljedećim riječima: "djelatnost u interesu ljudi, djelatnost koja nije motivisana finansijskim interesom, djelatnost koja se odvija na lokalnom ili nacionalnom nivou, djelatnost koja je dobrovoljna, djelatnost koja je miroljubiva, djelatnost koja je zasnovana na ličnoj motivaciji i slobodi izbora, djelatnost koja podstiče aktivnu građansku ulogu za dobrobit zajednice, djelatnost koja podstiče razvoj ljudskih potencijala, djelatnost koja poboljšava kvalitet življenja na načelima solidarnosti, traganje za procjenama društva nesigurne budućnosti, podsticaj iskorištavanja preduzetničkih prilika, osnova razvoja partnerskih odnosa između učesnika sistema blagostanja, podsticaj samoorganizovanja ljudi pri rješavanju problema.[3] Definicija pojma "volontiranje" u zemljama EU kreće se od "aktivnosti koja zahtijeva korištenje vremena bez naknade", preko "lične spontane aktivnosti", do "dobrovoljnog rada". Ukratko, volonterski je rad neprofitna, neplaćena i nekarijeristička aktivnost kojom pojedinci doprinose dobrobiti svojih bližnjih, zajednice ili cijeloga društva. Osnovni su dijelovi definicije volontersrva: dobrovoljnost, obavljanje aktivnosti ili pružanje usluga bez naknade, te obavljanje aktivnosti ili pružanje usluga za opšte dobro. Upravo u djelovanju za opšte dobro uočljiva je jasna poveznica sa mnogo širim pojmom filantropije.

[2] Žižak A., „Supervizija volontera", Zagreb, 2004.god., str. 359-377.
[3] Vidi: Bežovan G., „Neprofitni sektor i socijalna politika", Pravni fakultet, Zagreb, 2000.god., str. 219-244.

1. VOLONTERSTVO KAO DIO FILANTROPIJE I DRUŠTVENOG KAPITALA

Termin "filantropija" počeo se upotrebljavati u engleskom jeziku u 17. vijeku kao oznaka opšteg pojma čovjekoljublja, a od tada označava različite vrijednosti i institucije povezane sa brojnim etičkim i vjerskim sistemima, filozofskim pokretima i idejama, te raznim društvenim okruženjima. Kao pojam vezuje se uz dobrotvorne aktivnosti, građanski duh, čovjekoljublje, društvenu kontrolu i socijalni rad. U 20. vijeku on uglavnom podrazumijeva neslužbeno i dobrovoljno davanje doprinosa pojedinaca ili grupa u javne svrhe. U kontekstu civilnog društva, filantropija je dobrovoljni individualni čin ili grupno davanje za opšte dobro ili dobrobit ljudi - darivanje rada ili sredstava fizičke ili pravne osobe kome nije svrha ostvarivanje neposredne koristi za davaoce, već ulaganje u zajedničke interese ili interese drugih. Deseto poglavlje Nacionalne strategije stvaranja podsticajnog okruženja za razvoj civilnog društva u Republici Hrvatskoj (2006. - 2011.)[4] - posvećeno razvoju volonterstva, filantropije i zakladništva - navodi pretpostavke za njihov razvoj: "akumulirano finansijsko bogatstvo, povoljno *pravno i porezno okruženje*, te postojanje korisnika." Sekundarne pretpostavke uključuju: "tržišnu ekonomiju, društveno prihvatanje nejednake raspodjele dobara, kritični stepen povjerenja u društvo, te tradiciju filantropije." Dakle, jasno je da su najvažniji faktori za razvoj filantropije u nekoj zajednici postojanje tradicije davanja, aktivni građanski i ljudski potencijali, relativno imućna zajednica, prepoznavanje filantropskih institucija i povjerenje u njih, mogućnost mobiliziranja podrške zajednice, te podrška državnih institucija. Povezivanje unutar grupe (zbližavanje), povezivanje sa drugim grupama (povezivanje), zajednička akcija i povratna sprega sa višim nivoima, naprimjer državnim tijelima i supranacionalnim organizacijama (spajanje), upravo su osnovni elementi pojma društvenog kapitala. Nezamjenjiv je učinak društvenog kapitala na integraciju i stabilnost društvenih zajednica i omogućavanju fleksibilnog mehanizma podrške i povećanju efikasnosti nadzora nad tijelima lokalne, države i supranacionalne vlasti. Organizovano filantropsko djelovanje odvija se primarno kroz volonterski rad, zakladnišrvo te djelovanje humanitarnih organizacija, ali i javnih humanitarnih akcija i djelovanja pojedinih poslovnih subjekata. Volontiranje je, uz to, inherentno povezano sa stvaranjem i očuvanjem društvenog kapitala. Uprovedenim istraživanjima motivacije za volontiranje utvrđeno je isprepleteno djelovanje dviju osnovnih ljudskih značajki: altruizma, tj. želje da se pomogne ljudima kojima je pomoć potrebna, da se djeluje korisno u zajednici, ali i vlastitih interesa, tj. želje za upoznavanjem novih ljudi, učenjem novih vještina ili ugodnim provođenjem slobodnog vremena. Dva američka psihologa, Clary i Snyder," napravili su listu šest glavnih motivacija volontera: vrijednosti, razumijevanje, karijera, društvo, poštovanje i zaštita." Neovisno o prevladavajućem motivu, volontiranje kao društveni fenomen pridonosi pojačanom sudjelovanju građana u društvenom životu, pomaže stvaranju lokalnih mreža i stvara osjećaj odgovornosti za rješavanje problema koji postoje u zajednicama.

1.1. Ekonomska komponenta volonterstva

Volontiranje je suštinski element inicijativa civilnoga društva, volonteri su važan ljudski resurs za organizacije.

Rezultati određenih istraživanja ukazuju da volontiranje donosi ne samo društvene, nego i ekonomske koristi. Treba, međutim, istaći i nekoliko međusobno blisko povezanih zabluda koje se odnose na volonterski rad. Prvo, često se smatra da je volontersrvo isključivo primjereno organizacijama civilnoga društva. Neka istraživanja jasno ukazuju da su volonteri u brojnim slučajevima uključeni u akcije čiji je nosilac lokalna, pa čak i državna vlast. Drugo, ponekad se smatra da organizacije civilnog društva, odnosno volonteri, mogu u potpunosti zamijeniti

[4] Nacionalna strategija stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2006.god.

odgovornost države za socijalne probleme. To svakako nije ni opravdano, ni moguće rješenje. Nadalje, pošto je neprofitno, smatra se da volonterstvo ne zahtijeva nikakav finansijski angažman. Uzevši u obzir stvarne troškove provođenja same aktivnosti, kao i mjere zaštite, osiguranja, pa i eventualnih socijalnih davanja, jasno je da njegova organizacija zahtijeva određenu finansijsku podršku. I konačno, pošto je u suštini dobrovoljno, dugo se pretpostavljalo da volonterski rad nije potrebno posebno pravno regulisati. U posljednjih nekoliko decenija 20. vijeka postalo je sasvim jasno da i sama normativna šutnja u mnogim elementima predstavlja prepreku razvoju ove djelatnosti.

1.2. Međunarodno pravni tretman volonterstva

Različiti međunarodni akti i organizacije prepoznaju važnost volonterstva u procesu unapređenja ravnomjernog razvoja i borbe protiv siromaštva, obezbjeđenja i podržavanja mira i stabilnosti, te širenja ideja demokratije i ljudskih prava. Generalna je skupština OUN-a već 1970. godine osnovala program "UN volonteri za razvoj", sa sjedištem u Bonnu (poznatiji kao UNV4D program). Tim se programom zagovaraju i afirmišu prednosti civilnog angažmana kao snage održivog razvoja svakoga pojedinoga društva. Uz pružanje profesionalnih usluga, stručnog usavršavanja i organizacije, UNV4D i direktno mobiliše volontere i usmjerava ih na određena svjetska područja. UNV4D volonteri pomažu i organizaciji i provođenju lokalnih i nacionalnih izbora kada je to potrebno, te učestvuju u velikom broju humanitarnih projekata i projekata očuvanja mira. Takođe, iste 1970. godine osnovan je i Međunarodni savez za volonterski rad (tzv. IAVE, *International Association for Volunteer Effort),* kao međunarodna neprofitna organizacija koja danas okuplja individualne članove i volonterske organizacije iz stotinjak država, a ima savjetodavni status pri Ekonomskom i socijalnom vijeću OUN-a. Na simboličkoj ravni Generalna je skupština 1985. godine proglasila 5. decembar međunarodnim danom volontera, a 8. septembra 2000. godine svečanom su Milenijskom deklaracijom utvrđeni Milenijski razvojni ciljevi direktno ističući "nezamjenjivu ulogu volontera" u vlastitom ostvarivanju. Kulminaciju priznanja važnosti, ali i podsticaj za daljnje normativne mjere, predstavljalo je proglašenje 2001. godine Svjetskom godinom volontera. Odmah u januaru 2001. godine, na 16. svjetskoj konferenciji IAVE, usvojena je Opšta deklaracija o volontiranju i Globalni plan za njeno provođenje.Na normativnom nivou, značajna je Rezolucija Generalne skupštine UN br. 56/38 iz 2002. godine koja upućuje države na " ... stvaranje podsticajnih fiskalnih, zakonskih i drugih okvira, uključivanjem i onih za organizacije zajednica i neprofitne organizacije koje se bave volontiranjem". Navedena su dva zadatka: a) uvođenje podsticajnog zakonodavstva (poreske olakšice, subvencije, osiguranje, ...) i b) olakšavanjem stvaranja partnerskih odnosa (države, profitnog i neprofitnog sektora) u vezi sa volontiranjem u civilnom društvu.U skladu sa tim, UNV4D i IAVE, u saradnji sa Međunarodnom organizacijom za jačanje građanske participacije i unapređenje slobode udruživanja, sklopili su u julu 2003. godine sporazum o zajedničkom nastupu u programu "Volonteri za mir i razvoj u svijetu". Regionalne organizacije, poput Vijeća Evrope i Evropske unije, dodatno naglašavaju obrazovni aspekt volonterstva i njegov značaj za društvo, kao i vrijednost neformalnog učenja i zbližavanja koje ono donosi. Prepoznajući potrebu jasne pravne regulacije volonterstva, Parlamentarna skupština Vijeća Evrope je 2001. godine pozvala države članice da teže "prepoznavanju i uklanjanju kako u praksi, tako i u zakonodavstvu, bilo kakvih prepreka koje direktno ili indirektno onemogućavaju ljude da se bave volonterskim radom, te umanjivanju poreskog pritiska koji otežava volonterski rad, kao i da pruže radnicima volonterima pravni status i odgovarajuću socijalnu zaštitu, uz poštivanje njihove nezavisnosti i uz uklanjanje finansijskih prepreka za volontiranje." Evropske države imaju dugu tradiciju volonterskog djelovanja. Iako se učestalost, oblici i svrhe dobrovoljnog djelovanja razlikuju, u više se navrata na međuvladinim sastancima pregovaralo o ustanovljavanju nekog oblika suradnje za područje cijele Evrope. U najvećoj je mjeri konkretizovan zajednički pravni okvir za volontiranja mladih.

Iako su se već na konferenciji u Beču u aprilu 1993. godine ministri nadležni za pitanja omladine složili da je nužno odrediti jedinstvenu regulativu za dugotrajno volontiranje mladih, konačni tekst Evropske konvencije o unapređenju transnacionalne i dugotrajne volonterske službe mladih usvojen je 11. maja 2000. godine. Konvencija se primjenjuje u slučaju volonterskog angažmana osobe od 18. i 25. godine života, državljanina jedne od stranaka na području druge stranke u trajanju između 3 i 12 mjeseci (čl. 5.). Njome se propisuju minimalni standardi i uslovi rada, smještaja, zdravstvene zaštite, osiguranja i sl., radi unapređenja zaštite mladih, međukulturnog upoznavanja i neformalnog obrazovanja volontera, sa jedne strane, te svrhovitog i kompetentnog obavljanja volonterske službe, sa druge strane. Konvencija predviđa ustanovljavanje nacionalnih tijela za koordinaciju prekograničnog volontiranja. Prirodno je da će se sve konkretne djelatnosti i aktivnosti volontera obavljati prema pravnim propisima države na čijoj teritoriji se volontiranje obavlja.Primjerak svakog pojedinog ugovora o prekograničnom volontiranju mora biti odložen kod nacionalnog tijela za koordinaciju. Vidljivo je, dakle, da i u slučaju međunarodnog volontiranja nacionalni propisi igraju važnu ulogu u konačnom utvrđivanju pravnog statusa volontera.[5]

1.3. Tretman volonterstva u nacionalnim pravnim sistemima

Analize provedene u pojedinim zemljama, kao i usporedno pravna istraživanja, jasno su pokazali da nepovoljni zakonski okviri mogu predstavljati ozbiljnu prepreku volontiranju. Mnogi nacionalni zakoni samom činjenicom da ne obrađuju ovu oblast, ne samo da propuštaju podržati volontiranje, već ga i uveliko otežavaju. To je posebno slučaj u onim država srednje i istočne Evrope gdje volontiranje nije unutrašnji dio društvene kulture. Sa druge strane, u zemljama u kojima je tradicija volontiranja etablirana, kao što su Ujedinjeno Kraljevstvo ili Njemačka, volontiranje i volonteri su implicitno zaštićeni, odnosno uključeni u razne zakone.

1.4. Temeljna pitanja za zakonodavnu regulaciju volonterstva

U zemljama u kojima nacionalno zakonodavstvo ne definiše i posebno ne reguliše volontiranje, odnosno tradicija ne prepoznaje, ne priznaje ili jasno ne razlikuje volontiranje od radnog odnosa, česta je posljedica tretiranje volontera kao plaćenih radnika. U takvim se pravnim poretcima svaka naknada smatra "dohotkom", te se organizator volontiranja (naprimjer, organizacija civilnog društva) nalazi u situaciji da posluje suprotno radnom zakonodavstvu i odredbama o minimalnom dohotku.[6] U Hrvatskoj i Makedoniji državni inspektorati su ovlašteni privremeno zabraniti rad u prostorijama poslodavaca ako se rad ne odvija prema zakonu (naprimjer, stranke nisu potpisale radne sporazume). Uz to, nepostojanje zakonskog statusa volontera može rezultirati gubitkom povlastica za nezaposlene. U Češkoj su tako bile ukinute povlastice za nezaposlene onim osobama koje su volontirale, jer se ono smatralo nezakonitim radom (uprkos tome što nisu primali ni naknadu za rad). Dodatna značajna prepreka volontiranju je poreski tretman naknade troškova. Međunarodni stručnjaci se slažu da bi volonteri trebali imati pravo na povrat svih razumnih troškova koje su imali za vrijeme volontiranja. Ipak, u nekim je državama (npr. Švicarska, Belgija, Makedonija) povrat troškova volonterima predmet oporezivanja, jer su jedino povrati zaposlenicima oslobođeni od poreza. S obzirom na hronični nedostatak finansijskih sredstava sa kojim su često suočene nevladine organizacije, takva rješenja mogu predstavljati ozbiljnu prepreku za regrutovanje ili mobilizovanje volontera. Konačno, prekogranično volontiranje često je opterećeno teškoćama prilikom izdavanja odgovarajuće dozvole boravka po osnovu volonterskog rada. U tom pravcu

[5] Vidi: Hadži – Miceva K., Komparativna analiza evropskih pravnih sistema i prakse volontiranja, Sofija, 2006.god.
[6] Vidi: Isto

Konvencija Vijeća Evrope nalaže strankama da u najvećoj mogućoj mjere pojednostave i ubrzaju postupak odobravanja potrebnih dozvola. Saznanje da legislativno ignorisanje volonterstva u praksi nije neutralno, već djeluje negativno na pojavu i razvoj te aktivnosti, otvara daljnje probleme obuhvata i sadržaja izričite zakonodavne regulacije. Stručnjaci se slažu da bi zakonodavci trebali obezbijediti da zakoni ne ograničavaju prilike za unapređenje podsticajnog volonterskog okruženja. Opšte je pravilo da se neformalno volontiranje, naročito izolovane i sporadične prirode, ne reguliše posebno, dok formalno (organizovano) učestovanje u projektima zahtijeva posebnu zakonsku regulaciju. Ciljevi državne politike u vezi volontiranja određuju obim regulative, pojedine oblike volontiranja koji će biti regulisani, kao i različite aspekte volonterskih odnosa, povlastica, podsticaja i zaštite koje će zakonski sistem pružiti tom obliku.

2. OBLICI PRAVNOG STATUSA VOLONTERA

Volonterstvo nije nužno regulisati posebnim zakonom. Svaka država, na osnovu analize vlastitih zakona i njihovih učinaka na volontiranje, može iznaći rješenje koje je u datim društvenim, ekonomskim i kulturnim okolnostima najprihvatljivije. Konkretno, mnoge države imaju posebne, relativno sveobuhvatne zakone koji se odnose na tu sferu života, druge integrišu posebne odredbe o volonterima u postojeće zakone, a treće opet samo uklanjaju odredbe koje otežavaju volontiranje izmjenama i dopunama u nizu različitih postojećih zakona (naprimjer, u zakonu o radu), bez grupisanja takvih odredbi u jedinstveni tekst posebnog zakona. Smatra se da je postojeća zakonodavna rješenja moguće grupisati tako da u prvoj grupi nalaze se sistemi "akreditovanih volontera". Oni restriktivno definišu volonterski status koji se stiče regrutacijom i osposobljavanjem u akreditovanim neprofitnim organizacijama. Sve su ostale osobe, bez obzira na volontersku prirodu njihovih aktivnosti, isključene iz pravne regulacije i nemaju nikakvu pravnu zaštitu. Tipičan primjer je češki sistem tzv. "delegirajućih organizacija" koje su ovlaštene u ime države obavljati edukaciju volontera nakon čega ih upućuju u tzv. "primajuće organizacije" na volontersku službu. U drugu grupu svrstani su sistemi "volontera za javni interes". Određene aktivnosti smatrat će se volonterskim samo ako su od "javnog interesa", tj. ako se odvijaju pod okriljem državnih institucija, te javnih i privatnih davaoca usluga u oblasti socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, obrazovanja i kulture. Drugim riječima, volonterske aktivnosti u smislu takvog zakonodavstva su samo one koje organizuju ili koriste organizacije od opšteg interesa.[7] Obje grupe sistema u praksi izostavljaju važne povlastice i zaštitne mjere za veliki broj volontera s obzirom na to da mnogi djeluju nezavisno od formalnog sistema akreditacije, te da većina organizacija civilnog društva nema status organizacije od opšteg interesa. Stoga je prihvatljivija blaža varijanta sistema volontera, u kojima se volonterski status priznaje isključivo osobama koje djeluju kroz konkretne projekte ili programe pojedinih "promotivnih organizacija", ali područja od koristi za pojedinca, zajednicu ili društvo u cjelini obuhvataju vrlo širok krug djelatnosti koje se precizno ne definišu, a uključuju i sport, nauku, zaštitu okoliša, zaštitu potrošača, itd. Takođe smo utvrdili da postoje sistemi usmjereni na samu suštinu volonterske djelatnosti. Državna legislativa svrstana u tu četvrtu grupu reguliše volonterstvo kao samostalnu djelatnost definisanu uobičajenim elementima: neplaćenost, korisnost za druge i dobrovoljnost. U tu grupu ubrajamo i zakone koji se odnose isključivo na volontiranje određene kategorije osoba, najčešće mladih. Od prethodnih se grupa ti sistemi razlikuju orijentacijom na prirodu volonterstva, a ne na prirodu djelatnosti koje obavljaju pojedine organizacije u kojima se volontiranje odvija. To je ujedno i razlog da ove sisteme smatramo najadekvatnijim rješenjem za uređivanje volonterstva. Ipak, uprkos razlikama, moguće je utvrditi i zajedničke komponente svih zakonskih definicija volonterstva:

[7] Vidi: Moore D., Status organizacija koje djeluju za opće javno dobro, Međunarodni pregled, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, Zagreb, 2005.god.

dobrovoljnost, neplaćenost, djelatnost za dobrobit drugih i provođenje u organizovanom obliku. U namjeri doprinosa stvaranju povoljnijeg okruženja za odvijanje i unapređenje volonterskih djelatnosti, te ujednačavanju evropskih legislativa u ovoj materiji, Evropski centar za neprofitne pravo pripremio je devet osnovnih smjernica dobre prakse zakonodavnog tretmana volonterstva:

1. Razlikovati volontere od ostalih zakonski priznatih ili uređenih odnosa;

2. Razjasniti da se volonterske djelatnosti trebaju obavljati bez naknade, s obzirom na to da se volontiranje tretira kao donacija u vremenu i trudu;

3. Ovlastiti volontere na primanje povrata troškova i izuzeti takve nadoknade od oporezivanja;

4. Odrediti prava i obaveze volontera;

5. Zaštititi volontere za vrijeme obavljanja volonterskih aktivnosti;

6. Garantovati pravo na povlastice za nezaposlene;

7. Uvesti pravila za zaštitu trećih osoba od štete nastale kroz volontiranje;

8. Pružiti fakultativne beneficije za volontere;

9. Omogućiti međunarodno volontiranje.

2.1. Tradicija volonterstva

Volontersrvo kao dobrovoljno pružanje usluga ima svoju dugu i raširenu tradiciju u društvu. Uprkos različitim političkim sistemima, ono je u nekom obliku uvijek bilo prisutno. Prije Prvog svjetskog rata, postojala su različita humanitarna dobrotvorna društva i inicijative koje su prvenstveno djelovale u okviru vjerskih ustanova. Tokom socijalizma, sistem je bio naklonjen prije svega kulturnim i sportskim organizacijama, u sklopu kojih su, uz dobrovoljne radne akcije, građani davali svoj volonterski doprinos. Razvojem demokratije i uspostavljanjem samostalne države, polako se počelo razvijati i civilno društvo. Treba istaći i dugogodišnju tradiciju volontiranja u sklopu dobrovoljnih vatrogasnih društava, kao i volonterski doprinos velikog broja građana, koji su obavljali širok spektar humanitarnih aktivnosti za vrijeme i nakon proteklog rata. Izdvojimo još i doprinos građana u izgradnji demokratskog i civilnog društva kroz volontiranje u nadgledanju izbora. Takođe, počinje djelovati i veliki broj mirovnih organizacija, udruženja za zaštitu i unapređenje ljudskih prava, te udruženja za zaštitu okoliša i zaštitu životinja koje primarno funkcionišu uz volonterski angažman, što je dodatno doprinijelo afirmaciji volonterstva. Iako su organizacije civilnog društva te koje zasnivaju znatan dio svog rada na volonterskim uslugama, volonteri učestvuju i u djelatnostima drugih organizacija.

Rezultati nekih istraživanja pokazuju da su stavovi prema volontiranju načelno pozitivni, ali ispitanici rijetko stvarno i volontiraju, te je učestalost volontiranja vrlo slaba i kreće se od jednom do nekoliko puta godišnje, dok, naprimjer, u Velikoj Britaniji odrasli volonteri učestvuju u aktivnostima pet do sedam sati sedmično. Rezultati ukazuju na to da su se određene društvene grupe (žene i obrazovanije osobe, te osobe koje su nešto zadovoljnije vlastitim životnim standardom od prosjeka) spremnije uključiti u društveno korisne aktivnosti, a zabrinjava negativan stav mlađe populacije (do 30 godina života). Sažeti rezultati svih ovih

istraživanja upućuju na zaključak da se volontiranje samo deklarativno i u nedovoljnoj mjeri prepoznaje kao aktivnost od opšteg dobra, te da su građanke i građani rijetko uključeni u organizovane oblike volontiranja.

U odnosu na obim regulacije i formu gdje su donijeti zakonski akti o volontiranju, zakonodavac je uzeo u obzir da nije ni nužno, ni preporučljivo, urediti sve moguće oblike volontiranja, te se stoga uređuju samo organizovano ili formalno volontiranje. Dakle, uređuje se samo dvostrano volontiranje - volontiranje na osnovu ugovora, gdje se jedna strana (volonter ili volonterka) obavezuje volontirati u organizaciji druge strane (organizator volontiranja), a korisnik volontiranja je fizička ili pravna osoba koja prima usluge volontera. Osim dvostranog volontiranja, postoji i jednostrano (vanugovorno) volontiranje - kad korisnici volonterskih usluga nisu svjesni da se te usluge za njih obavljaju. U pravnom prometu javljaju se razni oblici neformalnog ili jednostranog volontiranja. U odnosu na stvaranje ravnoteže između interesa za omogućavanje i podsticanje volontiranja i prevencije zloupotrebe radno-pravnih propisa, te uzimajući u obzir sadašnje pravno i društveno okruženje, kao potencijalni organizatori volontiranja isključuju se fizičke osobe i profitne pravne osobe (privredna društva, zadruge i sl.). Organizator volontiranja može biti i državno tijelo ili jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave, čime se omogućava volontiranje prije svega građanima koji žele upoznati način djelovanja državnih i lokalnih institucija, ili im doprinijeti vlastitim učestvovanjem, što je uobičajena praksa u svijetu. Nadalje, dopušteno je da organizatori volontiranja budu udruženja, javne ustanove, turističke zajednice, vjerske zajednice i druga neprofitna pravna lica. U svakom slučaju, zabranjeno je volontiranje kojim se zamjenjuje rad koji obavljaju radnici zaposleni u skladu sa zakonom, kao i volontiranje koje zamjenjuje poslove koje obavljaju izvršioci poslova na osnovu ugovora o djelu.

Načela vezana uz prirodu volontiranja su: načelo besplatnosti volontiranja, načelo dobrovoljnosti i solidarnosti volontiranja, te načelo transnacionalnosti volontiranja. Načela vezana uz zaštitu volontera i korisnika volontiranja su: načelo zabrane diskriminacije volontera i korisnika volontiranja (kao načelo jednakih mogućnosti za sve, nezavisno od određenih karakteristika), načelo zabrane iskorištavanja volontera, načelo zaštite maloljetnih volontera, načelo zaštite osoba djelimično i potpuno lišenih poslovne sposobnosti i načelo zaštite korisnika volontiranja (naročito djece, osoba sa invaliditetom, osoba sa teškoćama u razvoju, starih i nemoćnih osoba, te bolesnih osoba).

2.2. Prava, obaveze i odgovornosti iz odnosa volontiranja

Ugovor o volontiranju može odrediti posebna prava volontera, ali zakonski su utvrđeni najmanji standardi. Tako uz već spomenuto pravo na pisanu potvrdu o volontiranju, odnosno sklapanje pisanog ugovora o volontiranju na vlastiti zahtjev, volonter može da ima i slijedeća prava: na upoznavanje sa odredbama odgovarajućeg etičkog kodeksa volontera i etičkim normama bitnima za pojedini oblik volontiranja; na prikladnu edukaciju radi poboljšanja kvaliteta obavljenih aktivnosti i pruženih usluga, a naročito ako to zahtijeva priroda volonterskih aktivnosti i usluga koje se pružaju; na stručnu pomoć i potporu tokom volontiranja; na upoznavanje sa uslovima volontiranja, aktivnostima koje će obavljati, uslugama koje će pružati i pravima koja mu pripadaju, a u slučaju sklapanja usmenog ugovora o tome daje izjavu u pisanom obliku; na odgovarajuće i sigurne uslove rada, te zaštitnu opremu u skladu sa prirodom volonterskih aktivnosti koje obavlja i usluga koje pruža, te se upoznati sa opasnostima vezanima uz specifični oblik volontiranja koje obavlja; na dnevni odmor u ugovorenom trajanju; na zaštitu privatnosti i ličnih podataka; i konačno, pravo učestvovati u odlučivanju o pitanjima u vezi sa volontiranjem prema mogućnostima organizatora volontiranja i oblika volontiranja. Još izdvajamo i pitanje prava na naknadu troškova nastalih u vezi sa volontiranjem (troškovi nabavke materijala, vlastite prehrane, puta i sl.). Naime, više puta je naglašena

besplatnost kao bitna karakteristika volonterskih aktivnosti, no novčanom se nagradom ili imovinskom koristi ne smatraju sve one novčane naknade koje se odnose na stvarne i opravdane troškove nastale u vezi s volontiranjem.Prvo, svi izdaci moraju biti računom potvrđeni. Drugo, volonteri imaju pravo na džeparac za putovanje, uz uslov da iznos džeparca ne premašuje iznos dnevnica propisanih za državne službenike.Važno pitanje koje se zakonski reguliše jeste i volontiranje lica mlađih od 18 godina. Maloljetnim je licima potrebno omogućiti aktivno učestvovanje u društvenim procesima, te rast i razvoj vlastite ličnosti i socijalizaciju kroz pružanje prilika za lični doprinos i humanitarno djelovanje, ali ih je pritom važno zaštititi od iskorištavanja. Maloljetno lice sa navršenih 15 godina i starija maloljetna osoba može sklopiti ugovor o volontiranju i volontirati samo uz pisanu suglasnost zakonske zastupnice ili zastupnika. Maloljetni volonteri smiju volontirati isključivo na aktivnostima primjerenim njihovoj dobi, tjelesnom, psihičkom i moralnom stepenu razvoja i vještinama koje ne predstavljaju rizik za njihovo zdravlje, razvoj i uspjeh u izvršavanju školskih obveza. Naročita pažnja mora biti posvećena zaštiti dobrobiti, zdravlja i morala takvih volontera. Sa druge strane, maloljetna osoba mlađa od 15 godina života može biti uključena u obavljanje vaspitno-obrazovnih volonterskih aktivnosti kao aktivnosti usmjerenih opštem dobru i vaspitanju za volontiranje, i to samo u svrhu vaspitanja i obrazovanja na način koji doprinosi njenom razvoju i socijalizaciji, uz uslov da je organizator volontiranja vaspitno-obrazovna ustanova, ustanova socijalne zaštite ili drugo pravno lice koje organizuje volontiranje u vaspitne i obrazovne svrhe uz saglasnost nadležnih tijela državne uprave, vaspitno-obrazovnih ustanova ili ustanova socijalne zaštite.Međunarodnim volontiranjem se podstiče upoznavanje drugih kultura, međusobno razumijevanje i uvažavanje različitosti, što je u skladu sa tendencijama zakonodavstva Evropske Unije. Svi koji volontiraju u inostranstvu imaju sva prava i obaveze predviđene zakonima i preuzetim međunarodnopravnim obavezama.

2.3. Ugovor o volontiranju

Ugovorom o volontiranju volonterka ili volonter, te organizator volontiranja, ugovaraju međusobna prava i obaveze i specifičnosti potrebne za pojedinačnu volontersku aktivnost ili pružanje pojedine volonterske usluge. Takav ugovor može uključivati prava, obaveze, te potpis i drugih ugovornih strana koje imaju posebne interese za specifični oblik volontiranja. Ugovor načelno može biti sklopljen usmeno ili u pisanom obliku, no propisani su slučajevi u kojima je pisani oblik obavezan (naprimjer, kada sam volonter to zahtijeva, kada je volontiranje povezano sa povećanim rizicima za život i zdravlje volontera, ili uključuje strane državljane, odnosno kada je riječ o dugotrajnom volontiranju, kada je organizator volontiranja državno tijelo ili tijelo lokalne regionalne samouprave, vjerska zajednica, turistička zajednica ili javna ustanova, itd). U svakom slučaju, pri zaključivanju ugovora o volontiranju u usmenom obliku organizator volontiranja je obavezan izdati pisanu potvrdu koja mora obavezno sadržavati lične podatke o volonteru, podatke o vremenu volontiranja, edukaciji, kratak opis volonterskih aktivnosti, te ostale specifičnosti pojedinog oblika volontiranja, zatim potpis volontera, potpis osobe ovlaštene za zastupanje organizatora volontiranja, te pečat organizatora volontiranja kojim se garantuje tačnost navedenih podataka.

Bitni dijelovi ugovora o volontiranju su podaci o:

- ugovornim stranama, te njihovu prebivalištu, odnosno sjedištu;
- mjestu volontiranja i vremenu trajanja volontiranja;
- volonterskim aktivnostima ili uslugama koje će obavljati;
- specifičnim pravima i obavezama volontera;

- edukaciji za volontiranje;

- ličnoj sigurnosti tokom volontiranja pri dolasku na mjesto volontiranja i povratku sa mjesta volontiranja, kao i za vrijeme ;
- troškovima vezanima za volontiranje i načinu njihove naknade, načinu osiguravanja ugovorenih prava volontera, obliku prestanka ugovora o volontiranju.

Uz ovo, pošto volontiranje zahtijeva i odgovornost prema korisnicima volontiranja, propisano je da sastavni dio ugovora o volontiranju i izjava sa propisno ovjerenim potpisom volontera da ne postoje okolnosti koje ih onemogućavaju, ili bitno ometaju, u obavljanju aktivnosti iz ugovora o volontiranju ili koje ugrožavaju život i zdravlje osoba sa kojima tokom volontiranja dolaze u kontakt. Ugovor o volontiranju prestaje potpunim gubitkom poslovne sposobnosti volontera; djelimičnim gubitkom poslovne sposobnosti volontera kad volontiranje prelazi obim poslovne sposobnosti volontera, ili ako zakonski zastupnik i centar za socijalni rad ne daju pisanu suglasnost za nastavak volontiranja; smrću volontera; kad organizator volontiranja prestane djelovati bez pravnog sljednika; istekom roka na koji je ugovor sklopljen ili ispunjenjem ugovornih uslova i iz drugih razloga određenima ugovorom o volontiranju, odnosno sporazumnim raskidom. Moguć je i jednostrani raskid ugovora.Nasuprot tome, organizator volontiranja može raskinuti ugovor o volontiranju samo u određenim uslovima, tj. kad prestane potreba za volontiranjem; kad nije u mogućnosti obezbijediti uslove za dalje volontiranje; kad utvrdi da volonter ne ispunjava ugovorene obaveze; u slučajevima kršenja dopunskih etičkih pravila donesenih za pojedine oblike volontiranja; u slučajevima predviđenim etičkim kodeksima volontera; te kad se ispuni uslov određen ugovorom o volontiranju.

ZAKLJUČAK

Nesumnjivo mnogobrojne koristi volontiranja (psihološke, socijalne, vaspitne, ekonomske, itd.) prepoznate su i pravno tretirane kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou. Mogući problemi koji se javljaju kao posljedica nedostatka pravne zaštite kreću se od pogrešne primjene radnog zakonodavstva, preko gubitka povlastica za nezaposlene, od obavezno-pravnih problema, do obavljanja volonterskih dužnosti u opasnim uslovima i činjenice da volonteri nisu svjesni svojih prava i obaveza. Tako je neophodan postepen, ali stabilan razvoj civilnog društva i civilnih inicijativa koje uključuju različiti volonterski angažman. Donošenje zakona o volonterstvu predstavlja kulminaciju državnog priznanja važnosti volontiranja. Dakle, predstoji još niz koraka u pravcu daljeg razvoja i promocije volonterstva. Četiri su glavne grupe subjekata od kojih se očekuje takva akcija. Prvu grupu čine razna državna tijela, posebno vlade i nadležna ministarstva. U njihovoj je nadležnosti prikupljanje podataka i vođenje evidencije o sveukupnim formalnim volonterskim aktivnostima. Na tim je tijelima zadatak izmjena i prilagođavanje poreskih propisa koji bi dodatno olakšali i stimulisali volonterske djelatnosti. Nadalje, neophodno je pokretanje postupka potpisivanja i ratifikacije Evropske konvencije o unapređenju transnacionalne i dugotrajne volonterske službe mladih.

Tako je ulogu i značenje volontiranja potrebno prenijeti djeci i mladima kroz školovanje u vaspitno-obrazovnim ustanovama. U drugu grupu subjekata svrstavamo primarno nacionalne odbore za razvoj volontersrva, ali i druga (savjetodavna) tijela i subjekte koji se bave promocijom civilnog društva. Kao treću grupu navodimo same nevladine organizacije kao najčešće organizatore volontiranja od kojih se očekuje dalja izrada kvalitetnih programa, usavršavanje, primjeri dobre prakse, a posebno umrežavanje i koordiniranje aktivnosti sa

drugim potencijalnim organizatorima ili korisnicima volontiranja (naprimjer, sa vaspitno-obrazovnim ustanovama i ustanovama visokog obrazovanja). I, konačno, treba istaći i ulogu medija koji u savremenim uslovima igraju veliku ulogu u formiranju javne percepcije i svijesti. Uz neprofitnost i opštu korisnost, ističemo na kraju i treći osnovni element volontiranja - dobrovoljnost. Dakle, obavljene aktivnosti ili usluge koje nisu učinjene slobodnom voljom volontera ne smatraju se volontiranjem.Volontiranje svakako treba stimulisati, ali konačan izbor - volontirati ili ne - mora biti odluka pojedinca.

LITERATURA

Žižak A., „Supervizija volontera“, Zagreb, 2004.god., str. 359-377.

Bežovan G., „Neprofitni sektor i socijalna politika“, Pravni fakultet, Zagreb, 2000.god., str. 219-244.

Nacionalna strategija stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2006.god.

Hadži – Miceva K., Komparativna analiza evropskih pravnih sistema i prakse volontiranja, Sofija, 2006.god.

Moore D., Status organizacija koje djeluju za opće javno dobro, Međunarodni pregled, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, Zagreb, 2005.god.

Stručni rad UDK 007:657.05]:004

Dr sc. Izet Z. Banda[1]
Mr sc. Edin Glogić[2]

RAČUNOVODSTVENI INFORMACIONI SISTEM KAO PODRŠKA SAVREMENOM POSLOVANJU

Sažetak
Cilj ovog rada je da pokaže ulogu i značaj primjene računovodstvenih informacionih sistema u modernom poslovanju. Ovaj rad će pokušati prikazati uticaj koji računovodstveni informacioni sistemi imaju na savremeno poslovanje, odnosno različita područja primjene računovodstvenih informacionih sistema u svakodnevnom poslovanju.
Namjera je da se istraživanjem pokaže kako računovodstveni informacioni sistem utiče na unapređenje kvalitete poslovanja, kroz segment podrške i unapređenja.
Provodeći istraživanje doći ćemo do rezultata i spoznaja kako i na koji način računovodstveni informacioni sistem utiče na povećanje kvaliteta poslovnih funkcija unutar preduzeća. Samo povećanje kvalitete poslovnih funkcija unutar preduzeća za rezultat ima povećanje konkurentske prednosti preduzeća na tržištu i ostvarenje kvalitetnijih poslovnih rezultata.
Ključne riječi: *računovodstveni informacioni sistemi, preduzeće, tržište, poslovne funkcije.*

ACCOUNTING INFORMATION SYSTEM AS A SUPPORT FOR MODERN BUSINESS

Abstract
The aim of this paper is to show the role and the importance of implementation of accounting information systems in modern business. This paper will try to show the impact of accounting information systems are the modern business or various applications of accounting information systems in daily operations.
The study was intended to show that the accounting information system affects the improvement of the quality of operations, the segment of support and upgrades.
Conducting research at the result and knowledge to and how accounting information system causing an increase in the quality of business functions within the company. Only an increase in the quality of business functions within the company resulting in an increase in competitive advantage in the market and the achievement of better business results.
Keywords: *accounting information systems, company, market, business functions*

1. UVOD

U vremenu kada je informaciona tehnologija toliko napredna i konstantno napreduje i dalje se razvija, upravljati preduzećem bez korištenja informacionih tehnologija, odnosno bez

[1] Dekan Ekonomskog fakulteta, Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla
[2] Doktorant na Fakultetu poslovne ekonomije, Sveučilište/Univerzitet „VITEZ“ Vitez

oslanjanja na iste skoro je nezamislivo. U današnje vrijeme informacija predstavlja veoma važan resurs i alat koji je preduslov za uspješno poslovanje preduzeća. Ako želimo uspješno voditi i upravljati preduzećem, donositi ispravne odluke potrebne su nam brojne informacije i to računovodstvene, finansijske, neračunovodstvene, nefinansijske, kvantitativne i nekvatitativne. Da bi koristili sve nabrojane vrste informacija u savremenom poslovanju, odnosno savremenom upravljanju preduzećem potrebno je da imamo izvor, odnosno bazu odakle crpimo poslovne informacije. Postoje mnogi izvori informacija za poslovno odlučivanje, ali sigurno posebno mjesto zauzima računovodstveni informacioni sistem, jer računovodstvo u kombinaciji sa savremenim informacionim tehnologijama ako ga koristimo ispravno predstavlja moćan alat za upravljanje preduzećem i alat za donošenje odluka na osnovu poslovnih podataka.

Savremeni informacioni sistem kao cjelina je sastavljen od više zasebnih sistema (podsistema) koji mogu samostalno proizvoditi poslovne informacije. Jedan takav sistem (podsistem) je svakako računovodstveni informacioni sistem. Ako posmatramo i analiziramo sisteme unutar informacionog sistema moguće je iste klasifikovati i izvršiti podjelu na osnovu informacija koje proizvode, tako da računovodstveni informacioni sistem na osnovu ulaznih računovodstvenih i finansijskih podataka možemo okarakterisati kao sistem koji proizvodi kvantitativne finansijske informacije.

Preduzećima u savremenom poslovanju potrebno je mnogo provjerenih i tačnih informacija kako bi pomoću odluka donijetih na osnovu istih uspješno i profitabilno poslovali i ostvarili rast i razvoj svog poslovanja.

2. ULOGA I ZNAČAJ RAČUNOVODSTVENOG INFORMACIONOG SISTEMA U SAVREMENIM USLOVIMA POSLOVANJA

2.1. ULOGA RAČUNOVODSTVENOG INFORMACIONOG SISTEMA U PREDUZEĆU

Postoji mnogo definicija šta termin informacija predstvlja i koju ulogu ima. Tako je, termin informacija moguće definisati na više načina zavisno u kojem kontekstu, odnosno u kojoj situaciji koristimo istu[3]. Informaciju, takođe možemo posmatrati i kao značajan resurs za uspješno poslovanje preduzeća.

Za kvalitetno i uspješno upravljanje preduzećem potrebno je da su informacije dostupne u svakom trenutku, a upravo takvu distribuciju poslovnih informacija omogućavaju savremeni poslovni alati kao što su informacione tehnologije. Da bi uspješno upravljali preduzećem potrebno je mnogo različitih informacija kao što su informacije iz domena finansija i računovodstva, kvalitativne informacije, tehničko – tehnološke i mnoge druge poslovne informacije[4].

Kako se dalje, detaljnije, bavimo istraživanjem informacije i njene uloge u savremenom poslovanju preduzeća, moguće je primjetiti da se informacije prikupljaju obrađuju, klasifikuju i čuvaju unutar preduzeća. Da bi bilo moguće operisati sa informacijama potrebno je imati integrisan skup komponenti za obradu informacija, takav skup integrisanih komponenti

[3] Edin Glogić, Mirna Pajević, *RAČUNOVODSTVENI INFORMACIONI SISTEM KAO PODRŠKA SAVREMENIM POSLOVNIM FINANSIJAMA*, Naučna konferencija „Finansijsko izveštavanje u funkciji korporativnog upravljanja“, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2014. g

[4] Ibidem

možemo definisati kao informacioni sistem[5]. Jedan informacioni sistem čini više različitih podsistema. Informacije koje se koriste u preduzeću prilikom donošenja poslovnih odluka prikupljaju se iz različitih mnogobrojnih izvora. Značajna uloga u prikupljanju, obradi i pripremanju poslovnih informacija za donošenje kvalitetnih odluka svakako pripada računovodstvenom informacionom sistemu[6].

Računovodstveni informacioni sistem je sam za sebe funkcionalan sistem, ali je u isto vrijeme i važan podsistem ukupnog informacionog sistema. Najveći broj poslovnih informacija koje koristimo svakodnevno u poslovanju preduzeća i donošenju kvalitetnih poslovnih odluka dolazi upravo iz računovodstvenog informacionog sistema. Ako posmatramo sve podsisteme unutar jednog informacionog sistema preduzeća moguće je napraviti klasifikaciju istih prema vrsti finalnih informacija, pa tako za računovodstveni informacioni sistem možemo reći da je sistem koji je usmjeren za obradu i proizvodnju kvantitativnih finansijskih informacija[7].

Ako preduzeće posmatramo kao jedinstven sistem tada na osnovi tog posmatranja možemo postaviti definiciju takvog sistema koja bi glasila: jedinstveni sistem predstavlja skup međusobno povezanih elemenata koji zajedničkim funkcionisanjem teže ka ostvarenju postavljenih ciljeva, a kao rezultat sistem – preduzeće napreduje i posluje uspješno. Da bi mogli preduzeće posmatrati kao jedinstveni sistem mora biti zadovoljeno nekoliko uslova a to su: da u takvom sistemu postoji najmanje dva elementa, da su svi elementi sistema u međusobnoj korelaciji, i kao glavni zadatak takvog sistema je da svi njegovi elementi imaju isti cilj, a to je rast i zavoj preduzeća. U skladu sa naprijed navedenim preduzeće kao sistem možemo predstaviti na sljedećem grafikonu (Grafikon 2.1.).

Svako preduzeće može imati svoje podsistema, ali u isto vrijeme može biti i samo podsistem nekog većeg i kompleksnijeg sistema. Osim toga, važno je naglasiti da je poslovni sistem povezan i međuzavisan i sa ostalim društvenim podsistemima: pravni, politički, fiskalni i.t.d. (Grafikon 2.2.)[8]. Npr. jedno preduzeće koje je samostalan funkcionalan sistem u isto vrijeme je član određene grupacije i na osnovu toga takvo preduzeće možemo istovremeno posmatrati kao sistem i kao podsistem, odnosno preduzeće u toku svog poslovanja mora biti u korelaciji sa fiskalnim, zdravstvenim, socijalnim i drugim podsistemima u državi gdje posluje.

[5] Glogić E., Kurtanović S., "*Računovodstveni informacioni sistem kao faktor jačanja konkurentske sposobnosti preduzeća*", 1. Međunarodni simpozij Vlašić, Bosna i Hercegovina, 2013
[6] Glogić E, "Računovodstveni informacioni sistem privrednih subjekata u FBiH", Naučni magistarski rad, BiH, 2014, p.20
[7] Ibidem
[8] Detaljnije o ovoj tezi možete vidjeti u D. Gorupić jr.: „Poduzeće – postanak i razvoj poduzetništva i poduzeća", Informator, Zagreb, 1990., str. Br. 4.-9.

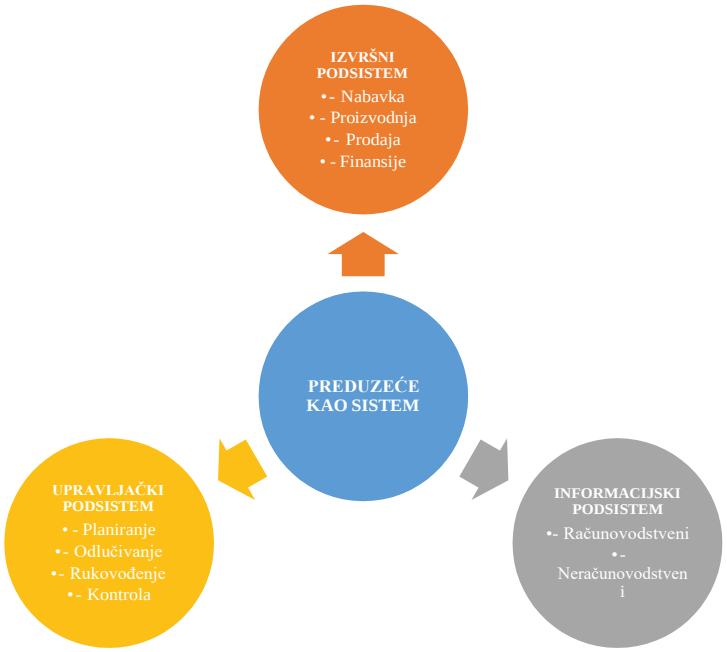

Grafički prikaz 2.1. – Preduzeće kao sistem[9]

Grafički prikaz 2.2. – Povezanost privrednog sistema sa ostalim društvenim sistemima

[9] Prilagođeno na osnovu Ivana Mamić Sačer i Katarina Žager – „Računovodstveni informacioni sustav“, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb 2008, strana br. 7

2.1.1. Osnovne poslovne funkcije i poslovni procesi u preduzeću

Preduzeće obavljanjem svojih poslovnih aktivnosti utiče da nastaju promjene na vlastitim resursima. U takvom poslovnom procesu vrijednosti kojima preduzeće raspolaže se akumuliraju, mijenjaju svoje oblike i karakteristike. Pri ovakvom mijenjanju oblika imovine dolazi do transformacije jednog oblika imovine u drugi[10]. Npr. preduzeće novac dobijen iz izvora kapitala upotrebljava za nabavku sirovina i materijala pomoću kojih će u proizvodnom procesu proizvesti gotov proizvod koji će preko svoje distributivne službe (maloprodaja, veleprodaja) prodati i na taj način ponovo pribaviti novac koji će dalje koristiti kao u okviru tekuće imovine za izmirenje svojih obaveza i za nabavku novih sirovina i materijala. U svakom novom ovakvom ciklusu će usljed ovih transformacija doći do povećanja tekuće imovine, a samim time i do povećanja određenih pozicija iskazanih u pasivi. Ove transformacje se ne dešavaju same od sebe već se dešavaja zahvaljujući aktivnostima uposlenika u preduzeću. Na osnovu navedenog moguće je uočiti temeljne poslovne procese u preduzeću, i to[11]:

- Proces nabavke,
- Proces proizvodnje,
- Proces distribucije (prodaja i realizacija),
- Proces upravljanja ljudskim resursima.

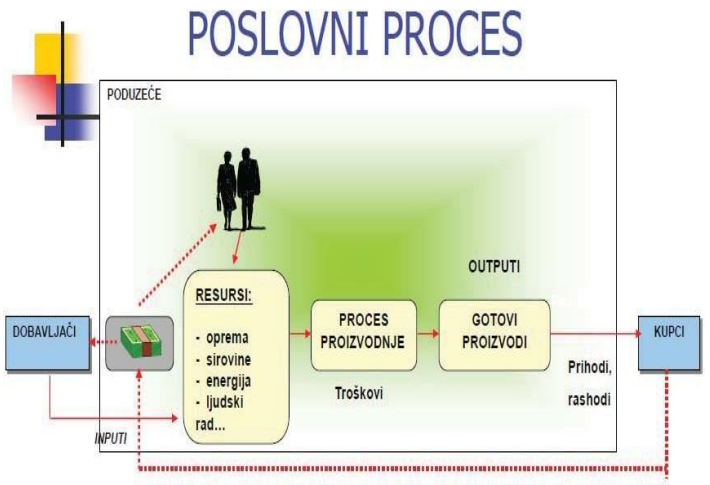

Grafički prikaz 2.3.[12] – Poslovni proces

Nakon što smo definisali poslovne procese unutar preduzeća, moguće je na osnovu toga definisati i određene poslovne funkcije unutar kojih se izvršavaju određeni zadaci[13]:

- Finansijska funkcija
- Prodajna funkcija,
- Nabavna funkcija,
- Proizvodna funkcija,

[10] Ivana Mamić Sačer i Karatina Žager – „Računovodstveni Informacioni Sistem“ Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2008. godine, str. 8.
[11] Ivana Mamić Sačer i Karatina Žager – „Računovodstveni Informacioni Sistem“ Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2008. godine, str. 8.
[12] Ibidem
[13] Ibidem

- HR funkcija (upravljanje ljudskim resursima),
- Ostale funkcije u preduzeću.

U zavisnosti od same veličine preduzeća i specifičnosti obavljanja djelatnosti, kao i usljed niza drugih faktora navedene funkcije se dalje raščlanjuju na na manje organizacijske jedinice poznate kao sektori, službe, odjele itd. Na grafičkom prikazu br. 2.4.[14] prikazan je primjer organizacijske strukture proizvodno orjentisanog preduzeća.

2.1.2. Finansijska funkcija

Finansijska funkcija preduzeća čini "centralnu funkciju toka reprodukcije" jer se bez nje ne mogu odvijati ni ostale poslovne funkcije u preduzeću (nabavna, proizvodna i prodajna funkcija)[15]. Osnovni zadatak organizacije finansijske funkcije u preduzeću jeste da obezbijedi što racionalnije vođenje finansijske politike preduzeća, efikasno izvršavanje finansijskih planova, vršenje finansijske analize i kontrole, kao i obezbjeđenje potrebnih finansijskih informacija. Finansijska funkcija u preduzeću organizuje se u skladu sa osnovnim načelima (principima) organizacije finansija[16].

2.1.3. Funkcija i organizacija prodaje

Prodajna funkcija predstavlja vrlo bitnu funkciji unutar jednog preduzeća. Osnovi cilj funkcije prodaje je plasiranje proizvoda na tržište s jedne strane radi zadovoljenja potreba potrošača, a s druge strane radi pribavljanja novca. Proces prodaje najjednostavnije rečeno predstavlja robno – novčanu razmjenu jer preduzeće prodajom svojih proizvoda na tržištu pribavlja nove količine novca pomoći kojeg će izvršiti nabavku sirovina i repromaterijala za novi ciklus proizvodnje svojih proizvoda. Na Grafičkom prikazu 2.5. predstavljen je ciklus proizvodnje i prodaje proizvoda.

Grafički prikaz 2.5. – Ciklus proizvodnje i prodaje proizvoda

[14] Detaljnije vidjeti u P. Sikavica, M. Novak – „Poslovna organizacija", Informator, Zagreb, 1999.
[15] WEB: http://predmet.sinergija.edu.ba/course/view.php?id=7 (predavanje dr sc. Mirjana Orašanin) (pristupljeno 24.9.2015)
[16] Prilagođeno prema izvoru na WEB: *https://predavanjaets.wordpress.com/2014/01/15/* (predavanje dr sc. Mirjana Orašanin), (pristupljeno 24.9.2015.)

Temeljni zadaci prodajne funkcije odnose na[17]:

- Planiranje prodaje i istraživanje tržišta,
- Promocija proizvoda,
- Obrada narudžbi i ugovaranje prodaje,
- Autorizaciju i organizaciju isporuke proizvoda,
- Postprodajne aktivnosti (reklamacije, garancije itd..)

Pored naprijed navedenih aktivnosti u okviru zadataka prodaje unutar preduzeća može biti organizacija skladištenja gotovih proizvoda, naplata potraživanja, organizovanje transporta.
Ako želimo da prodajna funkcija uspješno obavi svoje zadatke ona mora da ima mnoštvo različitih informacija kako kvantitativnih tako i nekvantitativnih i mora da bude u interakciji sa ostalim funkcijama u preduzeću. Neke od bitnih informacija su: količina robe ili proizvoda na zalihi, pojedinačna cijena svakog artikla, razni uslovi prodaje, informacije o vremenu isporuke i transportu roba i proizvoda, mjestu isporuke, informacije o bonitetu kupaca.

2.1.4. Organizacija i funkcija nabavke

Za funkciju nabavke unutar preduzeća možemo sa sigurnošću reći da predstavlja osnovnu funkciju. Osnovni zadatak funkcije nabavke je da u unaprijed definisanim terminima nabavi sirovine i materijal kako bi se planirana proizvodnja odvijala unaprijed definisanim tokom, jer ako bi zakazala funkcija nabavke unutar preduzeća automatski zakazuju i funkcija proizvodnje, funkcija prodaje, funkcija ljudskih resursa, odnosno ako nabavna funkcija nije pravovremeno obezbijedila materijal i sirovine proizvod neće biti proizveden u planiranom terminu, a samim time neće biti ni prodat na tržištu, analogno tome priliv novca u preduzeće je otežan što za posljedicu ima da preduzeće postaje nelikvidno i da nije u mogućnosti da servisira tekuće obaveze kao što su obaveze prema dobavljačima, obaveze prema zaposlenima, obaveze prema bankama po osnovu kredita i ostale tekuće obaveze

Osnovni zadaci funkcije nabavke su[18]:

- Istraživanje tržišta – uslovi nabavke i izbor najpovoljnijeg dobavljača,
- Nabavka – zaključivanje ugovora, ispostavljanje narudžbi, praćenje rokova isporuke....
- Upravljanje zalihama – kvantitativno i kvalitativno preuzimanje zaliha, skladištenje, kontrola uslova skladištenja, isporuke u proizvodnju, održavanje optimalne količine zaliha,
- Izvještavanje o procesu nabavke – o ugovorenim i realizovanim nabavkama, obavezama prema dobavljačima, o stanju i utrošku zaliha za svaku pojedinu vrstu po količini i vrijednosti, kalu, rasturu, lomu i kvaru zaliha.

[17] Ivana Mamić Sačer i Karatina Žager – „Računovodstveni Informacioni Sistem“ Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2008. godine, str. 12.

[18] Ivana Mamić Sačer i Karatina Žager – „Računovodstveni Informacioni Sistem“ Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2008. godine, str. 9.

2.1.5. Funkcija i organizacija proizvodnje

Funkcija i organizacija proizvodnje u svakom proizvodnom preduzeću predstavlja središnju funkciju. Njen zadatak je da u unaprijed definisanom vremenskom roku proizvede proizvod prema unaprijed definisanom tipu, obliku i kvalitetu. Da bi funkcija proizvodnje proizvela i imala konkurentan proizvod posebno mora voditi računa o optimalnom angažovanju svojih resursa (radna snaga, sirovine, energija, proizvodni kapaciteti....). Na osnovu navedenog možemo zaključiti da je funkcija proizvodnje veoma bitan elemenat u pronalaženju izvora konkurentske sposobnosti preuzeća. To nužno znači da će se u okviru proizvodne funkcije organizovati i izvršavati poslovi tehničke pripreme proizvodnje, održavanje mašina, kontrola proizvodnje, kontrola internog transporta itd[19].

Pod pojmom proizvodnog procesa ne podrazumjeva se samo tehnološki proces već i neposredna logistika koja je potrebna da do konkurentne proizvodnje dođe. Iz navedenog proizilaze i osnovni zadaci koji se izvršavaju u okviru proizvodne funkcije, a to su[20]:

- Priprema proizvodnje,
- Neposredna proizvodnja,
- Kontrola proizvodnje,
- Održavanje proizvodnih kapaciteta

U zavisnosti o kojem tipu proizvodnje se radi (pojedinačna, serijska, masovna) razlikuje se i sama organizacija funkcije proizvodnje. Na grafičkom prikazu 2.8.[21] prikazan je primjer organizacije funkcije proizvodnje. U funkciji proizvodnje posebno je potrebno pratiti troškove proizvodnje, provjeravati kvalitetu proizvoda, kontrolisati završenu i proizvodnju u toku .
Ove podatke je potrebno pratiti da bih mogli kontrolisati realizaciju plana proizvodnje i njenu usklađenost sa zahtjevima tržišta.

2.1.6. Funkcija i organizacija upravljanja ljudskim resursima

Za nesmetan rad i funkcionisanje preduzeća potrebni su razni resursi kao što su uposlenici, mašine, postrojenja, transportna sredstva. Međutim od svih ovih resursa najvažniji resurs jeste ljudski resurs. Zašto je ovaj resurs najvažniji? Najvažniji je iz nekoliko razloga, i to: bez obzira kako imamo savremene mašine i postrojenja, transportna sredstva, i bez obzira koliko ih imamo ništa od ovoga nije u mogućnosti da funkcioniše bez ljudskog faktora, odnosno bez ljudskih resursa. Ljudski resursi i ljudski potencijali u jednom preduzeću su jedan od najbitinih faktora za rast, napredovanje i razvoj preduzeća jer ako imate kvalitetnu strukturu uposlenika, educirane i sposobne zaposlenike onda i sa malim kapitalom je moguće napraviti odlične i respektabilne rezultate, ali ako imate nekvalitetne i needukovane uposlenike i pri tome loš i neposoban menadžment preduzeća onda je takvo preduzeće osuđeno na propast čak i ako ima veliku količinu kapitala i najčešće posluje sa gubicima.

Brojni su zadaci koje treba ostvariti u okviru ove funkcije, to se prije svega odnosi na sljedeće[22]:

[19] Ivana Mamić Sačer i Katarina Žager – „Računovodstveni Informacioni Sistem“ Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2008. godine, str. 11.
[20] Ibidem
[21] P. Sikavica, M. Novak – „Poslovna organizacija“, Informator, Zagreb, 1999., str. 794.
[22] Ivana Mamić Sačer i Katarina Žager – „Računovodstveni Informacioni Sistem“ Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2008. godine, str. 14.

- Planiranje kadrovskih potreba po broju i kvalifikaciji,
- Zapošljavanje novih radnika (zaključivanje ugovora o radu i otpuštanje radnika),
- Edukacija i usavršavanje zaposlenih (napredovanje zaposlenika),
- Brigu o društvenom standardu zaposlenih (ishrana u toku rada , odmor...),
- Vezu sa državnim organima (Penzijsko osiguranje, zdravstveni fondovi...).

Ako imamo sretnog i zadovoljnog zaposlenika možemo pretpostaviti da je ostvarenje sinergijskih efekata vrlo izvjesno u bilo kojoj organizaciji, jer svaka organizacija i svaka funkcija unutar preduzeća je izvorno zasnovana na ljudskim resursima.

2.1.7. Savremeno shvatanje informacijonog sistema – sistemski pristup

Savremeni informacioni sistem u današnje vrijeme predstavlja moćan alat pomoću kojeg preduzeće lakše dolazi do informacija i potrebnih podataka na osnovu kojih lakše i preciznije donosi odluke i kvalitetno sprovodi iste u cilju razvoja, rasta i uspješnog poslovanja. Kako se razvijaju i napreduju informaciono – komunikacijske tehnologije tako i informacioni sistem u korak sa navedenim razvojem i napredovanjem razvija se i unapređuje. Poznato je da bi nešto definisali kao sistem moraju postojati najmanje dva elementa koja čine taj sistem koja su u korelaciji jedan sa drugim. Savremeni informacioni sistem čini mnogo elemenata koji su korelaciji jedni sa drugima, ali u isto vrijeme predstavljaju i samostalne sisteme.

3. RAČUNOVODSTVENI INFORMACIONI SISTEM KAO DIO INFORMACIONOG SISTEMA PREDUZEĆA

3.1.RAZVOJ RAČUNOVODSTVENIH EVIDENCIJA

Da bi mogli razumjeti današnja dešavanja u računovodstvu moramo dobro proučiti prošlost i na osnovu toga uticati na dešavanja u budućnosti. Upravo na ovaj način su nastajale i razvijale se računovodstvene evidencije. Smatra se da u prve evidencije počele da nastaju onda kada je čovjek postao samosvjestan i bio natjeran sticajem okolnosti da otkrije sistem i način evidentiranja potrebnih podataka, odnosno kada je u najranijim oblicima robne razmjene (trgovine) počeo da zapisuje kupce koji su mu ostali dužni da ne bi zaboravio. Koristeći ovu tehniku zapisivanja došao je do onog nivoa kada mu evidencija o dužnicima nije bila dovoljna već mu je trebao podatak o količini prodate robe za određene kupce. Uslijed novonastale potrebe i zahtjeva trgovac je morao iznaći način kako da dođe do potrebnih podataka i tada je na listu papira napisao ime kupca i počeo da na lijevu stranu papira bilježi svaku kupovinu tok kupca dok je na desnu stranu papira bilježio svako naplatu od tog kupca. Onda je došao do zaključka da bih mogao i evidentirati svu robu koju prodaje u svojoj trgovini i odlučio je kada upiše na list papira od kupca na lijevoj strani dugovanje da odmah na drugom papiru na desnoj strani upiše i vrijednost robe koju je prodao. Trgovac koji je našao način kako da sebi obezbijedi potrebne podatke nije ni bio svjestan da je svojim postupcima ustrojio i otkrio sistem dvojnog knjigovodstva koji je danas primjenjuje i predstavlja osnovu modernog knjigovodstva.

Prema Š. Babiću smatra se da su se začetci prvih evidencija pojavili na onom nivu razvoja ljudske zajednice „kada je čovjek, zahvaljujući razvoju svoje svijesti, počeo voditi brigu o svojim namirnicima i o sredstvima za njihovo pribavljanje“.[23]

[23] Š. Babić – Teorija i tehnika računovodstva, informator, Zagreb, 1971. str. 31.

Kako se razvijala trgovina kao djelatnost tako su se razvijale i poslovne evidencije a sa njima i su se usavršavale i razvijale i računovodstvene evidencije. Kao što je navedeno revolucija u evidentiranju poslovnih promjena desila se kada je otkriven sistem dvojnog knjigovodstva. Prve zapise o dvojnom knjigovodstvu moguće je uočiti u djelu Dubrovčanina Benedikta Kotruljevića „O trgovini i savršenom trgovcu“ iz 1573. godine. To je u stvari integralno djelo o trgovcu - poduzetniku 16. vijeka, a jedan dio se odnosi i na računovodstvo i vođenje poslovnih knjiga.[24]

U zavisnosti od stepena razvoja i primjene informaciono – tehnoloških rješenja možemo govoriti o različitim metodama obrade podataka. Tako možemo govoriti o:[25]

- Sredstvima za ručnu obradu podataka,
- Sredstvima za mehaničku obradu podataka,
- Sredstvima za elektronsku obradu podataka.

Pod ručnom obradom podataka podrazumijeva se ručno evidentiranje poslovnih promjena, odnosno zapisivanje u dnevnik knjiženja pa tek onda u glavnu knjigu i kartice. U doba ovakve obrade podataka ovo je bio gotovo idealan način da se tokom evidentiranja što je više moguće izbjegne greška, a upravo mehanizam za to je bilo zapisivanje istih podataka o poslovnim promjenama na više različitih mjesta (dnevnik knjiženja, glavna knjiga, kartice.).

Kako su se razvijale i napredovale informaciono – komunikacijske tehnologije tako se sve više razvijala i elektronska obrada podataka, računovođe su sa tim razvojem sve mehaničkih poslova koje su radili prebacivali na elektronske uređaje za obradu podataka tako da su imali više vremena da se posvete nekim drugim stvarima koje su bitne za razvoj računovodstva i računovodstvene profesije.

3.2.OSNOVNA OBILJEŽJA RAČUNOVODSTVENOG INFORMACIONOG SISTEMA

Svaki sistem posjeduje obilježja i karakteristike na osnovu kojih se razlikuje od sistema u okruženju pa tako i računovodstveni informacioni sistem ima osnovna i jedinstvena obilježja na osnovu kojih se razlikuje od drugih sistema. Osnovna obilježja računovodstvenog informacionog sistema su da na osnovu evidentiranja nastalih poslovnih promjena u jednom preduzeću omogući korisnicima što više informacija za donošenje kvalitetnih odluka, informacija potrebnih za planiranje poslovanja i na kraju što više informacija potrebnih za analiziranje prošlih događaja, odnosno poslovnih promjena koje su nastale u prošlosti, a analiza istih je potrebna za buduće poslovanje. Do momenta pisanja ovog rada u Bosni i Hercegovini ne postoji usvojena zakonska regulativa koja bi propisala osnovna minimalna obilježja niti osnovne karakteristike kojih bi se proizvođači računovodstvenih informacionih sistema morali pridržavati pri proizvodnji istih. U našem okruženju postoje profesionalna tijela koja djeluju u okviru računovodstvene struke donijela su i usvojila određene akte koji uređuju oblast informacionih sistema. Tako u Srbiji postoji Standard RSS 33 – Računovodstveni softverski standard koji je donio i usvojio Savez računovođa i revizora Srbije 2003. godine, revidiran 2008. godine koji reguliše oblast računovodstvenog softvera odnosno računovodstvenih informacionih sistema. Prema ovom Standardu osnovna kvalitativna obilježja računovodstvenog informacionog sistema su:

[24] Ivana Mamić Sačer i Katarina Žager – „Računovodstveni Informacioni Sistem“ Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, 2008. godine, str. 19.
[25] Ibidem

- Funkcionalnost,
- Pouzdanost,
- Upotrebljivost,
- Efikasnost,
- Pogodnost za održavanje,
- Prenosivost.

U nastavku će svako od naprijed nabrojanih kvalitativnih obilježba biti ukratko objašnjeno radi što bolje prezentacije i da bi potencijalnim čitaocima ovog seminarskog rada tretirana problematika bila što bolje predočena.

Funkcionalnost – predstavlja sposobnost da svaka komponenta računovodstvenog informacionog sistema izvršava svoj dio zadataka što brže i na što jednostavniji način kako bi cjelokupan računovodstveni informacioni sistem ispunjavao zahtjeve korisnika, a također po potrebi bio u interakciji i sa ostalim aktuelnim poslovnim programskim paketima. Upotreba tako funkcionalnog računovodstvenog informacionog sistema povećava učinkovitost i profitabilnost preduzeća.

Pouzdanost – predstavlja mogućnost računovodstvenog informacionog sistema da u svakom momentu odgovori zahtjevima korisnika i da korisnik na zahtjev dobije pouzdane informacije.

Upotrebljivost – predstavlja sposobnost računovodstvenog informacionog sistema da bude prilagođen korisniku i da korisnik bez većih poteškoća može ovladati istim i koristiti ga u obavljanju svakodnevnih poslovnih zadataka.

Efikasnost – predstavlja sposobnost računovodstvenog informacionog sistema da korisniku obezbijedi zahtijevane performanse pod određenim uslovima saglasno raspoloživim resursima u datom momentu.

Pogodnost za održavanje – predstavlja sposobnost da računovodstveni informacioni sistem bude promjenjiv i prilagodiv novonastalim situacijama kao što su npr. Zakonske promjene ili zahtjev za promjenom i prilagodbom od strane korisnika.

Prenosivost – predstavlja sposobnost prijenosa računovodstvenog informacionog sistema iz jednog poslovnog okruženja u drugo poslovno okruženje ili mogućnost prijenosa sa jednog računarskog hardverskog sklopa na drugi radi npr. zamjene računarske opreme novom i savremenijom ili radi održavanje računarskih sistema.

4. REZUTATI ISTRAŽIVANJA ULOGE RAČUNOVODSTVENOG INFORMACIONOG SISTEMA U POSLOVANJU PREDUZEĆA U BIH

Prilikom provođenja istraživanja putem anketnih upitnika, anketirano je ukupno 30 (100%) ispitanika, od ukupnog broja anketiranih ispitanika na pitanje *„Da li koriste neki oblik računovodstvenog informacionog sistema u svom poslovanju?“* potvrdno je odgovorilo 17 ispitanika ili 53%, dok je negativno odgovorilo 13 ispitanika ili 47%.

Ukupan broj ispitanika	30	100 %
Broj ispitanika koji koriste RIS	17	53 %
Broj ispitanika koji ne koriste RIS	13	47 %

Dalje, obrađujući rezultate koji su dobiveni u istraživanju do sljedećih rezultata: 53% ispitanika obuhvaćenih ovim istraživanjem, što predstavlja njih 17 potvrdno su odgovorili da u poslovanju koriste računovodstveni informacioni sistem. 12 (dvanaest) ili 71% ispitanika se potpuno slaže da računovodstveni informacioni sistem ima ključnu ulogu u poslovanju, unapređuje i olakšava poslovanje privrednog društva, dok 23% ili četiri ispitanika se djelomično slažu sa prethodnom konstatacijom, a 6% ili jedan ispitanik se ne slaže da korištenje računovodstvenog informacionog sistema ima ključnu ulogu u poslovanju, unapređuje i olakšava poslovanje privrednog društva.

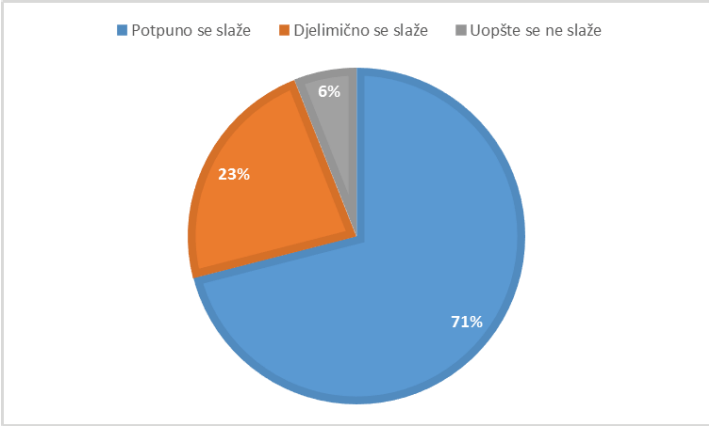

Slika 1 – Prikaz mišljenja ispitanika o korištenju i ulozi RIS-a

Dalje, provodeći istraživanje dolazimo do rezultata o primjeni informacija iz računovodstvenih informacionih sistema u procesu poslovnog odlučivanja. Tako, 11 subjekata obuhvaćenih istraživanjem sa potvrdnim odgovorom da u poslovanju koriste računovodstvene informacione sisteme, ili procentualno izraženo 65% potvrdno su odgovorili da se ponekad oslanjaju na podatke iz RIS-a kod donošenja poslovnih odluka, dok 24% (3) ispitanika se nikad ne oslanja na RIS kod donošenja poslovnih odluka. Posljednja skupina ispitanika prilikom donošenja odluka ne koristi računovodstveni informacioni sistem kao podršku. Dva ispitanika u ovom istraživanju ili procentualno 11% ispitanika potvrdno je odgovorilo da je računovodstveni informacioni sistem predstavlja temeljni izvor informacija za donošenje poslovnih odluka.

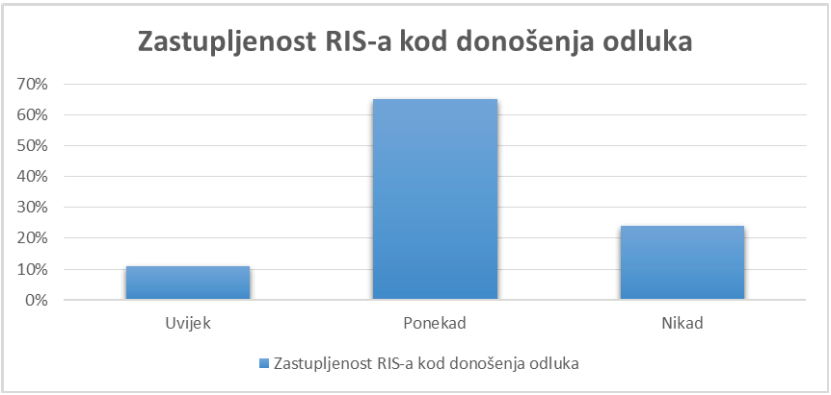

Slika 2– *Zastupljenost računovodstvenog informacionog sistema u postupku donošenja odluka*

Informacione tehnologije su u današnjici veoma razvijene i napredne, ali i pored toga preduzeća u malom broju koriste iste u svom poslovanju. Rezultati provedenog istraživanja su pokazali da je 17 subjekata obuhvaćenih istraživanjem ili 53 procenta anketiranih subjekata je spoznalo prednosti korištenja i upotrebe računovodstvenih informacionih sistema u odnosu na unapređenje rezultata poslovanja.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata provedenog istraživanja nameće se zaključak da računovodstveni informacioni sistem ima značajnu ulogu u savremenom poslovanju. Računovodstveni informacioni sistem ima temeljnu ulogu kod fluktuacije poslovnih informacija. Da bi preduzeće u toku svog životnog ciklusa uspješno poslovalo, menadžment mora imati na raspolaganju dovoljnu količinu kvalitetnih informacija potrebnih za poslovno odlučivanje. Računovodstveni informacioni sistem predstavlja generator različitog oblika poslovnih informacija, međutim računovodstveni informacioni sistem još uvijek nema značajno mjesto u poslovnom ambijentu BiH. Veoma korisno bi bilo značajnije urediti i unaprijediti upotrebu računovodstvenih informacionih sistema u savremenom poslovanju jer računovodstveni informacioni sistem povećava kvalitet poslovanja, transparentnost, smanjuje mogućnost malverzacija u poslovanju, odnosno veća zastupljenost računovodstvenog informacionog sistema u svakodnevnom poslovanju bi značajno uticala na smanjenje privrednog kriminala i nezakonitog poslovanja jer bi i kontrolnim i inspekcijskim organima olakšala kontrolisanje poslovanja.

6. LITERATURA

- Babić Š. *Teorija i tehnika računovodstva, informator*, Zagreb, 1971. str. 31.
- Glogić E, "*Računovodstveni informacioni sistem privrednih subjekata u FBiH*", Naučni magistarski rad, Sveučilište/Univerzitet „VITEZ" Vitez BiH, 2014, p.20

- Glogić E. i Pajević M., *Računovodstveni informacioni sistem kao podrška savremenim poslovnim finansijama*, Naučna konferencija „Finansijsko izveštavanje u funkciji korporativnog upravljanja“, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2014. g
- Glogić E., Kurtanović S., "*Računovodstveni informacioni sistem kao faktor jačanja konkurentske sposobnosti preduzeća*", 1. Međunarodni simpozij Vlašić, Bosna i Hercegovina, 2013
- Gorupić D. „*Poduzeće - postanak i razvoj poduzetništva i poduzeća*“, Informator, Zagreb, 1990., str. Br. 4.-9
- Mamić Sačer I. i Žager K. „*Računovodstveni informacioni sustav*“, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb 2008, strana br. 7
- Sikavica P., Novak M. „*Poslovna organizacija*“, Informator, Zagreb, 1999.

WEB

- https://predavanjaets.wordpress.com/2014/01/15/ (predavanje dr sc. Mirjana Orašanin), (24.9.2015.)
- http://predmet.sinergija.edu.ba/course/view.php?id=7 (predavanje dr sc. Mirjana Orašanin) (24.9.2015)

Stručni rad UDK 330.322

Prof dr Nevenka Nicin[1]
Doc. dr Anka Bulatović[2]
Mr Zorica Stanković[3]

DUGOROČNA PERSPEKTIVA INVESTIRANJA

Apstrakt
Investicije predstavijaju složenu pojmovnu kategoriju koja je na određeni način vezana za akumulaciju.
U najopštijem smislu, akumulacija predstavlja kategoriju raspodele društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Društveno ekonomski razvoj se bazira na akumulaciji kao osnovnoj pretpostavci tog razvoja.
Dinamika rasta i razvoja, zavisi i od usklađene kompozicije i strukture investicija. Imajući u vidu samu suštinu investicija i njihov uticaj na rast i razvoj privrede, onda je neophodno uskladiti strukturu investicija sa potrebama i ciljevima razvoja i rasta, jer samo tako neće doći do disharmonije u ovim procesima i do razilaženja ciljeva razvoja i načina i puteva za ostvarenje tih ciljeva.
Izbor investicija oslanja se na dva aspekta posmatranja. Jedan aspekt je izbor investicija posmatrari sa makroekonomskog nivoa, odnosno raspored investicija na nivou privrede između pojedinih grana i delatnosti i njihov regionalni razmeštaj imajući u vidu princip ravnomernog regionalnog razvoja. Drugi aspekt izbora investicija, odnosi se na određenu vrstu proizvodnje, odnosno izbor određenih investicionih alternativa na nivou preduzeća.
Ključne reči: *investicije, ekonomski razvoj, akumulacija*

LONG-TERM INVESTMENT PERSPECTIVE

Summary
Investments present the complex conceptual category that is in some way related to the accumulation, most generally, the accumulation of a category of distribution of the social product and national income. Socio-economic development is based on the accumulation of which is the basic assumption of this development.
The dynamics of growth and development depends on the composition and structure of the harmonized investment. Bearing in mind the very essence of investments and their impact on economic growth and development, it is necessary to harmonize the structure of investments with the needs and goals of development and growth, because only then there will be no disharmony in these processes and to differences Development Goals and the ways and means to achieve these goals.
The choice of investments is based on two aspects of perception. One aspect is the choice of investments observed the macroeconomic level and distribution of investments at the level of

[1] Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko, Fakultet za poslovno industrijski menadžment, Beograd, Srbija nicinnevenka@mail.com
[2] Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko bulatovic.anka@gmail.com
[3] JU „Druga osnovna škola“, Budva

the economy between different branches and activities and their regional distribution, bearing in mind the principle of balanced regional development. Another aspect is the aspect of the selection of investments, which refers to a particular type of production or selection of specific investment alternatives at the enterprise level.
Key words: *investments, economic development, accumulation*

UVOD

Investicije predstavijaju složenu pojmovnu kategoriju koja je na određeni način vezana za akumulaciju. Stoga, neophodno je napraviti distinkciju između akumulacije i investicija u cilju boljeg shvatanja pojma investicija i veza sa akumulacijom.

U najopštijem smislu, akumulacija predstavlja kategoriju raspodele društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Društveno ekonomski razvoj se bazira na akumulaciji kao osnovnoj pretpostavci tog razvoja. Imajući u vidu da je akumulacija kategorija društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, može se reći da se sa porastom društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka stvara istovremeno i pretpostavka za ostvarenje većeg nivoa akumulacije.

Dinamika rasta i razvoja, pored već navedenih faktora, zavisi i od usklađene kompozicije i strukture investicija. Imajući u vidu samu suštinu investicija i njihov uticaj na rast i razvoj privrede, onda je neophodno uskladiti strukturu investicija sa potrebama i ciljevima razvoja i rasta jer samo tako neće doći do disharmonije u ovim procesima i do razilaženja ciljeva razvoja i načina i puteva za ostvarenje tih ciljeva.

IZBOR I STRUKTURA INVESTICIJA

Izbor investicija oslanja se na dva aspekta posmatranja. Jedan aspekt je izbor investicija posmatrari sa makroekonomskog nivoa, odnosno raspored investicija na nivou privrede između pojedinih grana i delatnosti i njihov regionalni razmeštaj imajući u vidu princip ravnomernog regionalnog razvoja. Drugi aspekt izbora investicija, odnosno formiranje strukture investicija, odnosi se na određenu vrstu proizvodnje, odnosno izbor određenih investicionih aiternativa na nivou preduzeća.

Struktura investicija može se posmatrati kao:[4]

- Globalna ekonomska struktura investicija;
- Tehnička struktura investicija;
- Reproduktivna struktura investicija.

Globalnom ekonomskom strukturom investicija, vrši se raspodela investicionih sredstava na nivou privrede, po privrednim sektorima i granama, odnosno među privrednim delatnostima. Ciljevi ekonomskog razvoja mogu se postići ako se izvrši adekvatna alokacija investicija na one proizvodne sektore privrede koji daju najveći podsticaj razvoju i ostvarenju razvojnih ciljeva. Istovremeno mora se voditi računa i o tome da to budu sektori ili grane koje predstavljaju komparativne prednosti, imajući u vidu da privreda nije zatvoren sistem i da je svakodnevno izložene konkurenciji okruženja u kome se razvija i šire. Isto tako, prilikom izbora

[4] *KaporP. - Međunarodne poslovne finansije, Megatrend, Beograd, 2010., str. 227*

investiciia rnora se voditi računa i o ravnomernom regionalnom razvoju zemlje kao faktoru stabilnosti ekonomije i privrede uopšte. Investicije se moraju posmatrati na dugi rok, pa shodno tome, prilikom izbora investicija moraju se uzeti u obzir i drugi faktori ne samo ekonomski (politički, socijalni, i odbrambeno-strategijski).

Tehnička struktura investicija se menja u zavisnosti od dostignutog nivoa razvoja i postavijenih razvojnih ciljeva čija realizacija vodi budućem razvoju. U zemljama koje su na nižem nivou razvoja, dominiraju investicije u izgradnju novih građevinskih objekata, dok su investicije u opremu i modernizaciju manjeg obima. Ovo se dešava zbog toga što investicije u građevinske objekte ili infrastrukturu stvaraju uslove za kontinuirano obavljanje proizvodnje ali i osnovu za dalji razvoj. Ove investicije praktično prethode investicijama koje su karakteristične za zemlje koje imaju jedan viši nivo razvoja. U privrednom ambijentu tih zemalja dominiraju investicije u opremu rekonstrukciju i modernizaciju, i tehnički napredak.

Reproduktivna struktura investicija počiva na učešću određenih izvora investicija u njihovoj reprodukciji. Izvori investicija su najčešće, nacionalni dohodak, amortizacija i inostrana sredstva. Nacionalni dohodak i inostrana sredstva su najčešće izvor investicija u proširenu reprodukciju osnovnih fondova (osnovnih sredstava). Upotreba amortizacije usmerena je najviše ka investicijama koje jednim delom služe za zamenu osnovnih sredstava, a jednim delom za proširenu reprodukciju, odnosno kao dodatni izvor za investicije uz akumulaciju.

Prema efektima koji se žele ostvariti, investicije se mogu podeliti na one koje prvenstveno imaju:

- Finansijsko-ekonomske efekte: povećanje obima proizvodnje, smanjenje troškova, rast prihoda, diversifikacija proizvdonje, unapređenje tržišn pozicije, povećanje troškovne i diferencijalne konkurentske prednosti, rast izvoza i slično,
- Društvenene efekte: rast društvenog bogastva, zapošljavanje, rast životnog standarda i kvalifikacione strukture stanovišta i slično i
- Tehničko-tehnološke efekte: uvođenje proverene tehnologije, uvođenje najnovije tehnologije, oslobađanje od tehnološke zavisnosti i slično.

Investiranje kao proces je kompleksan upravljački zadatak i obuhvbata biše faza od donošenja do realizacije investicionih odluka i to:

- Preciziranje ciljeva investiranja u skladu sa razvojnim ciljem kao primarnom planskom odlukom,
- Utvrđivanje mogućih varijanti i izbor najpovoljnije, rukovodeći se zahtevom za maksimiziranje odnosa između efekata i zlanja, a primenjujući odgovarajuće kriterijume i metoda za ocenu investicionih projekata,
- Planiranje realizacije izabranog investicionog projekta i obezbeđivanje potrebnih uslova za realizaciju istog,
- Organizovanje realizacije konketnog investiranja,
- Realizacije investiranja i
- Praćenje, utrvrđivanje i kontrolla efekata utvrđvanja.

Iz navedenih faza procesa investiranja jasno je da je to specifičan i kompleksan upravljački proces sa elementima planiranja, organizovanja, vođenja vi kontrole invesicionog poduhvata, pri čemu se uvek mora računati sa faktorima neizvesnosti i rizika ostvarivanja očekivanih efekata sa dugoročnim posledicama na poslovanje korporacije.

Najznačajniji dokument koji predstavlaju podlogu za konačnu realizaciju investicione odluke su: predinvesticiona studija, investicioni program, studija izvođenja.

Trebalo bi ima u vidu da su investicije osnovni pokretač ekonomskog razvoja. Ukoliko govorimo o zemljama u razvoju, priliv kapitala je motivisan potrebom za svežim kapitalom, bez čije aktivne upotrebe nije moguće pokrenuti razvojni proces. Pri tome, treba imati u vidu da strani kapital može pokrenuti razvoj, ali dugoročno posmatrano, razvoj mora biti baziran na domaćoj štednji i investicijama, s obzirom na to da je strani kapital dug koji treba vraćati. U slučaju pravilnog investiranja stranog kapitala, može se obezbediti pozitivan uticaj na osnovne ekonomske pokazatelje:

- Privredni rast - postoje različiti primeri u praksi. Na primer, Španija i Portugalija, su po ulasku u Evropsku uniju, ostvarili privredni rast koji je 30% obezbeđen investicijama izfondova Evropske zajednice.
- Zaposlenost - postoje isti primeri kao i za privredni rast.
- Inflaciju - po definiciji je pozitivan uticaj, obzirom da se nasuprot istih novčanih sredstava na strani tražnje, prilivaju povećani robni fondovi, kao ojačana ponuda iz inostranstva.
- Platni bilans - pozitivno utiče na platni bilans i zemaija korisnica i zemalja plasmana kapitala.

Kod zemalja korisnica jer povećava uvoz koji će se tek kasnije otplaćivati, a kod zemalja plasmana jer povećava ekonomiju obima i donosi zarade na plasirani kapital. Ukoliko se kapital ne investira korisno u razvoj, onda predstavlja samo stavku potrošnje koja će se kasnije otplaćivati iz domaće proizvodnje, što je posebno problem kod zemalja nekonvertibilne valute. Ovakav primer je naša zemija, naročito posle 2000. godine. Bitno je istaći da je izvoz kapitala poslednja faza liberalizacije deviznog tržišta, vezana za transferabiinost i konvertibiinost domaće valute, koju nije lako dostići.

Multinacionalne kompanije, komercijalne banke, države i investicioni fondovi su glavni investitori međunarodnog kapitala. U skladu stim ko je davalac (izvoznik) kapitala, možemo govoriti o:

- privatnom kapitalu, koji plasiraju multinacionalne kompanije, banke i fondovi;
- javnom kapitalu, koji plasiraju države, državni fondovi i međunarodne finansijske institucije.

Kapital se između zemalja kreće u tri osnovna oblika:[5]

- Strane direktne investicije
- Strane portfolio investicije,
- Zajmovi i krediti.

Strategija stranih direktnih investicija bi lako pokazala svoju poslovnu, konkurentsku, upravljačku i marketinšku superiornost kada ne bi bilo velikih ulaganja i rizika. U praksi se najčešće do potpunog vlasništva dolazi preko prethodnog međunarodnog poslovnog iskustva u izvoznim posiovima i partnerskim aranžmani-ma. Razlozi za potpuno samostaino realizovanje direktnih investicija su:

- poslovna i tehnološka superiornost, raspoloživo znanje i iskustvo (know-how), menadžment i marketing,

[5] *Kovačević R. - Međunarodne finansije, Ekonomski fakultet, Beograd, 2010., str. 55*

- značajna kontrola međunarodnih operacija i aktivnosti,
- stimulativna regulativa prema potpunom vlasništvu stranih kompanija.

Pri tome, treba ima u vidu da je strategija:

- samostalnih direktnih investicija najskuplja moguća strategija ulaska i poslovanja na inostranom tržištu,
- pod najvećom kontrolom i monitoringom od strane države,
- ta koja otvara velike organizacione i upravljačke probleme tj. koordinaciju rada sopstvenih filijala u velikom broju zemalja (kao što su: odlučivanje o raspodeli profita ili reinvestiranju, obezbeđenje novčanih sredstava za obavljanje poslovnih aktivnosti, stav prema istraživačko-razvojnim ulaganjima, integrisanje proizvodnih procesa sa drugim organizacionim delovima u inostranstvu i maticom, politika proširivanja kapaciteta, transferisanje finansijskih sredstava, odnos prema izvorima snabdevanja, i vođenje politike marketinga, prodaje i distribucije).

ZAKLJUČAK

Investicije su osnova razvoja ukupne efektivnosti i efiksnosti korporacije. One su pretpostavka za povećanje poslovnog uspeha, a poslovni uspeh je uslov zadoljavajuće tržišne pozicije. Pri izradi investicionog programa i projekta, kao i pri donošenju konkretne investicione odluke, uvek se prihvata ona varijanta koja kao rešenje pruža najbolje rezultate u vidu prvenstveno ekonomskih pokazatelja , poslovnog uspeha i tržišne pozicije. Znači, investicije su ključne determinante ekonomskog položaja, ekonomske moći i razvoja korporacije.

Bez procesa investiranja i odgovarajuće akumulacije fiksnih, odnosno osnovnih ali i obrtnih fondova ne bi se ni teoretski mogao zamisliti proces privrednog rasta u smislu proširene društvene reprodukcije. Intezitet i kvalitet ovog procesa akumulacije osnovnih fondova u makroekonomskom smislu, odnosno u smislu nacionalne privrede kao celine stoji u određenoj funkcionalnoj međuzavisnosti sa intezitetom i kvalitetom ovog procesa u mikroekonomskom smislu, odnosno u smislu procesa investiranja i akumulacije osnovnih i obrtnih sredstava u preduzeću.

Poznata je činjenica da razvoj proizvodnih kapaciteta i proizvodnje stoji u funkcionalnoj međuzavisnosti sa investicijama.

LITERATURA

[1] Vidas M., Metode i determinante stranih direktnih investicija, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1998.god
[3] Kragulj D., Ekonomija, Uvod u ekonomsku analizu, mikroekonomija i makroekonomija, Beograd, 2009.god
[4] Nićin, N., Bogavac, M., Upravljanje investicijama, Univerzitet Union, Beograd, 2013.god
[5] Sokić S., Srbija u procesima kapitala, Beograd, 2007.god
[6] Gavrilović, J. P., Međunarodno poslovno finansiranje, Beograd, 2004.god
[7] Starčević Miodrag, Međunarodno privredno pravo, Beograd, 2007.god
[8] Kapor, P. - Međunarodne poslovne finansije, Megatrend, Beograd, 2010.god
[9] Jakšić, M., Makroekonomija (principi i analiza), Beograd, 2004.god

[10] Komazec, S., Monetarne finansije, Čigoja štampa, Beograd, 2012.god
[11] Kulić, M., Finansijski menadžment, Univerzitet Megatrend, Beograd, 2004.god
[12] Luković, V., Ekonomija javnog sektora, Visoka škola za preduzetništvo, Beograd, 2008. god
[14] Raičević, B., Javne finansije, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005. god
[15] Stakić, B., Barać, S., Javne finansije, Beograd, 2008. god
[16] Komazec S., Ristić Ž.: Monetarne i javne finasije, Beograd, 2011.god
[17] Raičević B., Radičić M.: Javne finansije, Beograd, 2008.god
[18] Ristić Ž.: Fiskalni menadžment i ekonomija javnog sektora, Beograd, 2010.god

Stručni rad UDK 339.13:005.591.6

Miloje Obradović[1]
Siniša Milošević[2]
Ivana Dragić[3]

KONKURENCIJA U FUNKCIJI PODSTICANJA INOVATIVNOSTI

Apstrakt
Među neizostavnim premisama svakog doktrinarnog diskursa koji referira na savremenu politiku zaštite konkurencije je ona koja upućuje na korelaciju konkurencijskog prava i konkurencijske ekonomije. U tom maniru, jedan od postulata politike zaštite konkurencije jeste da konkurentno tržište podstiče povećanja ekonomske učinkovitosti, a ta povećanja dalje mogu voditi podsticanju inovativnosti, u kontekstu kreiranja novih vrednosnih kategorija. U korpusu ciljeva savremene politike zaštite konkurencije je, inter alia, podsticanje efikasne alokacije resursa i ekonomskog rasta što doprinosi povećanju korisnosti za sve učesnike u ekonomskom procesu, pospešuje njihovu konkurentnost i sledstveno tome, predstavlja zamajac za dalje podsticanje inovativnosti. Iz osnovne misije politike zaštite konkurencije koja se ogleda u povećanju nivoa konkurencije, odnosno stvaranju i osnaživanju konkurentskog pritiska, nedvosmisleno derivira povećanje produktivnosti pojedinačnih preduzeća a samim tim ukupne privrede, što stvara neophodne pretpostavke za unapređenje inovativnosti. Analitičari ekonomskih prilika uobičajeno politiku zaštite konkurencije poimaju kao artikulisanje poslovne aktivnosti. Imajući na umu sve napred rečeno, predmet ovog rada čini sagledavanje politike zaštite konkurencije u funkciji stimulisanja inovativnosti. Cilj istraživanja jeste bliže pojašnjenje rezultata i ukazivanje na učinke sprovođenja politike zaštite konkurencije u kontekstu podsticanja inovativnosti učesnika na tržištu kojom će se uspostaviti određeni stepen distinkcije u odnosu na konkurenciju te obezbediti vidljivo tržišno diferenciranje.
Ključne reči: *politika zaštite konkurencije, podsticanje inovativnosti, ekonomska efikasnost, alokacija resursa*.

Abstract
Among the indispensable premise of every doctrinal discourse which refers to contemporary politics of competition is the one that indicates the correlation between competition law and economics of competition. In this manner, one of the postulates of the competition policy is to encourage a competitive market to increase economic efficiency, and this increase can still keep encouraging innovation in the context of creating a new category of value. One of the goals of modern competition policy is, inter alia, the encouragement of the efficient allocation of resources and economic growth, which contributes to increasing the benefits for all participants in the economic process, improves their competitiveness and consequently represents a flywheel for further encouragement of innovation. From the basic mission of the competition policy which is reflected in increasing levels of competition, and the creation and strengthening of competitive pressure, clearly derives increased productivity of individual companies, and thus the overall economy, which creates the necessary conditions for the promotion of innovation. Economic analysts usually perceive the competition protection policy

[1] Dr Miloje Obradović, predsednik – Republika Srbija, Komisija za zaštitu konkurencije.
[2] Dr Siniša Milošević, rukovodilac sektora za ekonomske analize - Republika Srbija, Komisija za zaštitu konkurencije.
[3] Ivana Dragić, doktorant, mlađi savetnik - Republika Srbija, Komisija za zaštitu konkurencije.

as an articulation of the business. Bearing in mind all the above mentioned, the subject of this paper is the assessment of competition policy in the function of stimulating innovation. The aim of this research is to offer an explanation of the results and to draw attention to the effects of the implementation of the competition policy in the context of encouraging innovation of the market participants that will establish the appropriate distinction in relation to the competition and provide a visible market differentiation.
Key words: *competition policy, encouraging innovation, economic efficiency, resource allocation.*

1. Uvodna razmatranja

1.1. Pojmovno određenje politike zaštite konkurencije

Brojne teorijske paradigme dizajnirale su sveobuhvatna i prediktivna pojašnjenja politike zaštite konkurencije, predlažući analitičke okvire pogodne za njeno razumevanje. Medjutim, politika zaštite konkurencije opire se podvidjenju pod jedan, uniforman kurs teorijskog promišljanja koji bi, imajući na umu višeznačnost njene prirode, doveo do epistemološkog dogmatizma i naučne rigidnosti.

Napori da se politika tržišne konkurencije pojmovno i terminološki zahvati redovno nalaze svoje ishodište u njenom poistovećivanju sa antimonopolskim zakonodavstvom, čija se oblast primene ne konzumira samo regulisanjem monopola već i ograničavanjem svakog manifestnog oblika postupanja tržišnih subjekata koji potencijalno mogu da ugroze elemente efektivne konkurencije.

Neograničena konkurencija koja je pohranjena na slobodnom kretanju dobara, usluga, kapitala i ljudi otvara prostor za sinergijsko delovanje različitih faktora, a otvorenost pojedinačnih tržišta uslov je za podsticanje preduzeća na ekonomičnost, inovativnost i inventivnost, čime se osigurava povećanje blagostanja preduzeća i ukupnog blagostanja. (Stojanović, B., Radivojević, V. i Stanišić, T., 2012).

Politika zaštite konkurencije danas obitava u međuprostoru omeđenom sa jasno profilisanim ciljevima: traganje za povećanjem efikasnosti, promocija inovativnosti i unapređenje mogućnosti većeg izbora od strane proizvođača i potrošača. (Lipczyinski, J., Wilson, J. & Goddard, J. 2009)

1.2. Konceptualizacija pojma inventivnosti

Inventivnost, u generičkom značenju, označava svaki sistem organizovanih i svrsishodnih aktivnosti usmerenih na stvaranje promena.
Pod inventivnošću, u smislu modaliteta sistematskog i racionalnog ostvarenja konkurentske prednosti, valjalo bi podrazumevati integrisanje novih ideja ili novih primena u opštu upotrebu, odnosno njihovo implementiranje u praksu, pri čemu je korisnost inovacije opredeljena doprinosom u konkurentskoj prednosti. Naime, valjanost inovativnog procesa ogleda se u konverziji novih ideja, posredstvom ekonomskih aktivnosti, u komercijalni uspeh na tržištu, odnosno postojan rezultat koji će iznedriti novu vrednost.

Inovativni proces počiva na koordinisanom i metodičnom iznalaženju promena, koje će odstupajući od postojećeg stanja, otvoriti manevarski prostor za nastanak novih mogućnosti i

njihovo korišćenje. Umešnost korišćenja mogućnosti i njihova kreativna reafirmacija odnosno osmišljavanje novih tehnika za njihovu eksploataciju predstavlja suštinski atribut inovacionog procesa, a time i suštinu preduzetništva.

Moderna ekonomija otisnula se od svojih konzervativnih stavova koji su se u savremenom društveno-ekonomskom ambijentu pokazali disfunkcionalnim. Posledično, aktuelizovala je značaj znanja i inovacija, i svojom revidiranom prirodom pobudila potrebu za stimulisanjem inovativnosti, budući da se time privrednim subjektima omogućava nemali broj benefita, a pre svega konkurentska prednost i poboljšavanje performanse njihovog poslovanja. Značajan broj pravnih pisaca ukazuje na tranziciju industrijske ekonomije u ekonomiju inovativnosti, a ta promena logike proizvodi veoma značajne implikacije, među kojima je promovisanje važnosti inovativnosti kao generatora i podstrekača dinamičnog ekonomskog razvoja.

U literaturi su kandidovne različite interpretacije inventivnosti, koje ovoj kategoriji pristupaju iz vizure ostvarivanja i unapređenja konkurentske prednosti. U tom smislu za jedan broj teoretičara ona predstavlja pronalaženje nove osnove za konkurisanje, a za druge nove načine za konkurisanje na staroj osnovi. Dakle, pojam inventivnosti podrazumeva uspešno sprovođenje nekog novog ili boljeg načina konkurisanja (Janošević S., Dženopoljac V., 2016).

OECD je u Oslo uputstvima predvideo tipologiju inovativnosti, prepoznavši četiti osnovne vrste, pri čemu je konzervativno poimanje inovativnosti našlo svoj izraz u prve dve, dok su potonje dve vrste netehnološkog karaktera, i kao takve diktat novog vremena koje zahteva revidiranje tradicionalnog poimanja inventivnosti. Reč je sledećim kategorijama:
(a) inovacije proizvoda koje obuhvataju robe ili usluge koje su nove ili značajno unapređene u odnosu na njihove odlike ili upotrebu;
(b)inovacije procesa koje obuhvataju primenu novih ili značajno unapređenih metoda u proizvodnji ili isporuci proizvoda;
(v) inovacije u marketingu koje se vezuju za uvođenje novih marketing metoda uključujući značajne promene u dizajnu proizvoda ili pakovanju, plasiranju proizvoda, promociji ili obrazovanju cena, i,
(g) inovacije u organizaciji koje se odnose na sprovođenje novih organizacionih metoda u poslovnoj praksi preduzeća, organizaciji poslovanja i spoljnim odnosima. (OECD, The Oslo Manual, 2005)

Inovacije se javljaju kao derivat brojnih interakcija između privrede, države i akademske zajednice u procesu razvoja nauke i tehnologija, i kao takve su u fokusu svih zemalja koje su strateški posvećene održivom dugoročnom razvoju, budući da je rast produktivnosti a time i snaženje ekonomskih performansi nezamislivo bez znanja i inovacija, odnosno ljudskog kapitala. (Savić N., Pitić G., Trbović A., 2012)

1.3. Metodologija istraživanja

Predmet rada jeste ispitivanja uzročno posledične vez između konkurencije i inovativnosti. Zbog toga polazna hipoteza ovog istraživanje jeste da postoji pozitivan uticaj konkurencije na inovacije. Drugim rečima, da li veći nivo konkurencije pozitivno utiče na stvaranje inovacija.

Za ispitivanje polazne hipoteze koristiće se baza podataka Svetskog ekonomskog foruma (WEF, 2016). Svetski ekonomski forum SEF je jedna od najvećih i najznačajnijih institucija koja se bavi analizom i merenjem konkurentnosti. Tokom svog postojanja SEF je kreirao više indeksa kojima se meri i upoređuje konkurentnost nacionalnih privreda. Danas se koristi Indeks

globalne konkurentnosti. On polazi od pretpostavke da u današnjoj globalizovanoj privredi postoji veliki broj faktora koji objašnjavaju konkurentnost nacionalnih privreda. Druga bitna odlika globalnog indeksa konkurentnosti je ta što su svi faktori konkurentnosti podeljeni u 12 kategorija, odnosno 12 stubova konkurentnosti.

Slika 1. Stubovi konkurentnosti

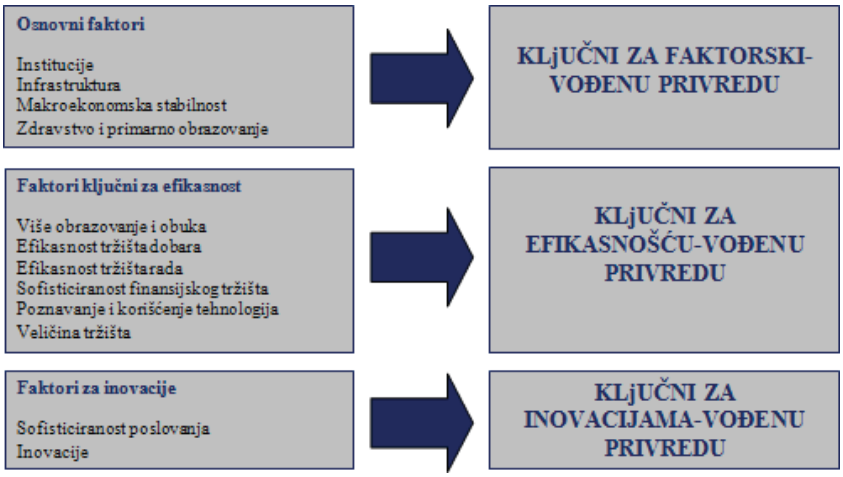

Izvor. WEF 2016.

Svetski ekonomski forum prilikom formulisanja globalnog indeksa konkurentnosti koristi ukupno 110 faktora konkurentnosti. Podaci koji se koriste u istraživanju dobijaju se na dva načina: direktnim merenjem (kvantifikovani podaci), koji se dobijaju od relevantnih statistika i međunarodnih institucija i anketama, gde se podaci dobijaju anketiranjem predstavnika ekonomske zajednice tj. njihovim ocenama subjektivnih pojava.

Svetski ekonomski forum obuhvata većinu faktora koji su ključni za privredni rast i razvoj – institucije, makroekonomske faktore, infrastrukturu, obrazovanje, tehnologiju i ostalo. U ovom istraživanju mi ćemo poći od dva faktora: faktora za inovacije i faktora za efektivnost antimonopolske politike koji se nalazi u okviru šestog stuba koji se odnosi na efikasnost tržišta dobara.

Jedan od nedostataka indeksa globalne konkurentnosti, kao i faktora koji ga sačinjavaju jeste činjenica da se u većoj meri indeksi oslanjaju na podatke dobijene u različitim anketama, što u određenoj meri subjektivizira dobijene ocene i može uticati na rezultat samog istraživanja. Ipak za potrebe istraživanja u ovom radu, podaci koji će se koristiti mogu se smatrati relevantnim.

2. Geneza politike zaštite konkurencije

2.1. Prvi pojavni oblici

Premda na institucionalizaciju ideje o potrebi sprečavanja štetnih postupanja koja ugrožavaju osnovne elemente efektivne tržišne konkurencije nailazimo tek krajem XIX stoleća, valjalo bi primetiti da ni antičko doba i srednji vek ne oskudevaju u zakonskim formama koje su predviđale operativni sistem kontrole kretanja cena, odnosno vitalne mehanizme za sprečavanje

nelojalne konkurencije. Pojedini pravni autori upravo u načelima engleskog običajnog prava o ograničavanju trgovine prepoznaju embrion savremenog prava konkurencije. Naime, uzima se da je doktrina engleskog common law-a „restraint of trade“, proizašla iz presude u slučaju *Mitchel v Raynolds* (1711) preteča modernog prava konkurencije.

Ratio donošenja prvog modernog antimonopolskg zakona- Šermanovog Akta (*Sherman Act*) iz 1890. godine trebalo bi videti u pokušaju da se ponudi optimalaz pravni izraz za redefinisane ekonomske prilike, budući da se u to doba pojavljuju monopolske kompanije koje osujećuju funkcionisanje privrede zloupotrebom svog položaja, i to naplaćujući visoke cene i prisvajajući ekstraprofit. Dakle, nagli rast kartela koji su bili legalni i veoma rasprostranjeni kompromitovali su koncept vitalnog tržišta i time dali povoda nastanku doslovno pionirskog pravnog akta u svetu protiv monopolskog ponašanja, pri čemu su okosnicu normativnog teksta činile i zaprećene sankcije krivičnopravnog karaktera. Prva značajna tužba rukovođena odredbama Šermanovog zakona pokrenuta je protiv kompanije Standard Oil 1911. godine i to za monopolizaciju tržišta sirove i prerađene nafte i naftnih derivata (Lipczynski i Wilson, 2001). Šermanov propis je 1914. godine dopunjen Klajtonovim aktom (*Clayton Act*) koji je detaljnije razmatrao postupke diskriminacije putem cena, zatim sklapanje ekskluzivnih ugovora i raznorodne modalitete dogovora među tržišnim učesnicima. Naročit impuls daljoj dinamici izrade pravnog formata u oblasti zaštite konkurencije u SAD obezbeđen je usvajanjem Robinson-Patmanovog propisa (*Robinson-Patman Act*), koji uređuje diskriminaciju putem cena. Naposletku, jedan od temeljnih antimonopolskih zakona bio je Zakon Federalne trgovinske komisije (*Federal Trade Commission Act*), donet 1914. godine, pri čemu je pretrpeo izmene i dopune 1938., 1973. i 1975. godine (Maksimović i Radosavljević, 2012).

Sadržajna zakonodavna aktivnost zabeležena na tlu američkog kontinenta zapravo je bila determinisana potrebom suočavanja sa rastućim poteškoćama na oportun način te stvaranja koherentnog i održivog sistema koji će se uhvatiti u koštac sa problemima zloupotrebe monopolskog položaja i ograničavanja tržišne konkurencije. Upravo rešenost da se ponudi valjan odgovor na izazove nastale kao refleks promenjenih ekonomskih prilika zahtevala je vizionarsko i strateško promišljanje i kontinuiranu posvećenost, što je SAD promovisalo u fokusnu tačku za pitanja politike zaštite konkurencije. Norme i standardi statuirani u propisima Sjedinjenih država poslužili su, bez ikakve sumnje, kao matrica koja će rukovoditi oblikovanje politike zaštite konkurencije u svetskim koordinatama.

2.2. Politika zaštite konkurencije u Evropskoj Uniji

Upravo su američki antimonopolski zakoni svojom dalekosežnošću i sistematičnošću u mnogome modelirali i politiku zaštite konkurencije u Evropskoj uniji (Gifford i Kudrle, 2003). Potpisivanjem Pariskog ugovora 1951. godine, koji je upravljen ka funkcionalnoj integraciji u pitanjima koja uređuje, otpočet je ciklus organizovanog sprovođenja politike zaštite konkurencije na nivou evropskog kontinenta. Slovom ovog ugovora zabranjeno je postojanje trgovinskih barijera kao i diskriminatorska i restriktivna praksa koja može voditi ka narušavanju konkurencije između zemalja potpisnica (Motta, 2009).

Kako EU poznaje dva nivoa jurisdikcije, nacionalni i supranacionalni, upravo je ovaj drugi atraktivniji kada je reč o politici zaštite konkurencije, jer države članice do nedavno nisu imale prikladnu regulativu u ovoj oblasti, a njihovi zakoni su mahom izraz reprodukovanja rešenja uvedenih *Ugovorom iz Rima* kojim je, između ostalog, opredeljena uloga Evropske komisije kao nadnacionalnog tela u nadgledanju tržišnih procesa koji bi mogli da ugroze pravila

konkurencije, i potonjim revizionim dokumentima. Uzima se da je danas politika konkurencije, po svoj prilici, jedina oblast nad kojom Evropska komisija ima najveću unilateralnu moć. (Baldwin, Wyplosz, 2010)

Temelj politike zaštite konkurencije u Evropskoj uniji (EU) predstavlja *Ugovor iz Amsterdama* iz 1999. godine, odnosno njegovi članovi 81. i 82. Prema *Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije (*TFEU), članovi 81. i 82. sada su 101. i 102. Član 101. eksplicitno navodi da su zabranjene sledeće aktivnosti:

a) direktno ili indirektno fiksiranje kupovne ili prodajne cene ili bilo kojih uslova trgovanja,

b) ograničavanje ili kontrola proizvodnje, tržišta, tehničkog razvoja ili investicija,

c) podela tržišta ili izvora snabdevanja,

d) zaključivanje ugovora koji moraju da prihvate i druge strane koje imaju dodatne obaveze a koje, po svojoj prirodi ili komercionalnoj upotrebi, nisu povezane sa predmetom ugovora.

Član 102. uređuje zlouptrebu dominantnog položaja. Dominantan položaj podrazumeva da se tržišni učesnik može ponašati nezavisno od potrošača i drugih konkurenata, te stoga lako može sprovoditi aktivnosti koje mogu imati posledice po funcionisanje tržišta, a koje se ogledaju pre svega u različitim oblicima ograničavanja konkurencije. Osnovne nadležnosti iz oblasti politike zaštite konkurencije u okviru EU ima Evropska komisija (*European Commission – EC*) i Evropski sud (*European Cort of Justice – ECJ*).

2.3. Politika zaštite konkurencije u Srbiji

Ni zakonodavac bivše Jugoslavije, tokom prošlog stoleća, nije ostao nem na potrebu normativnog uređenja slučajeva narušavanja fer tržišne utakmice, i kao rezultat toga javljaju se i prvi propisi koji su se ticali povrede konkurencije, i to *Zakon o zaštiti industrijske svojine* iz 1922. godine i *Zakon o nelojalnoj konkurenciji* iz 1930. godine.

Takva normativna praksa nastavljena je *Osnovnim zakonom o regulisanju poslovnih odnosa na tržištu* kojim se zabranjuje sporazumevanje u cilju postizanja monopolskog ili drugog povlašćenog položaja. Nedugo potom, Ustav SFRJ iz 1963. u tkivo ustavnih načela uvršćuje *zabranu udruživanja u cilju monopola*, obezbeđujući joj time osobenu pravnu važnost i autoritet.

Nakon toga usledili su *Zakon o suzbijanju nelojalne utakmice i monopolističkih sporazuma* iz 1974. i *Antimonopolski zakon* iz 1996. godine koji radnje sputavanja i osujećenja tržišne utakmice definiše po ugledu na čl. 81. i 82. *Sporazuma o osnivanju EZ*. Uobičajeno se smatra da je upravo sa ovim poslednjim zakonom započeta institucionalizacija politike zaštite konkurencije u Srbiji. Njime je predviđeno i osnivanje posebnog organa koji će se starati o primeni zakona– Antimonopolske komisije, koja budući da nije bila snabdevena materijalno-tehničkim pretpostavkama za svoj rad, *de facto* nije funkcionisala.

Problemom narušavanja konkurencije bavilo se Odeljenje za antimonopolske poslove pri Ministarstvu trgovine, turizma i ulsuga sve do 2005. godine kada je usvojen *Zakon o zaštiti konkurencije* (Maksimović i Radosavljević, 2012). Osnovne odredbe ovog zakona formulisane su po uzoru na član 101. i član 102. *Ugovora o funkcionisanju Evropske unije* (TFEU). Takođe,

ovim zakonom je uspostavljen i sistem kontrole koncetracija i obezbeđeno jednako postupanje prema privatnim i javnim učesnicima na tržištu što je u skladu sa članom 106. TFEU. Na osnovu ovog zakona, stvorena je i Komisija za zaštitu konkurencije koja je počela sa radom u maju 2006. godine (United Nations, 2011).

3. Empirijsko testiranje postavljene hipoteze

Kao što smo prethodno napomenuli predmet ovog istraživanja jeste ispitivanja uzročno posledične vez između konkurencije i inovativnosti. Zbog toga polazna hipoteza ovog istraživanje jeste da postoji pozitivan uticaj konkurencije na inovacije. Drugim rečima, da li veći nivo konkurencije pozitivno utiče na stvaranje inovacija. Da bismo testirali postavljenu hipotezu neophodno je da imamo indikatore razvijenosti politike zaštiti konkurencije i indikatore inovativnosti.

Svetski ekonomski forum svake godine sprovodi anketu kojom obuhvata značajan broj zemalja. Ispitanici su poslovni lideri koji u okviru specijalnog pitanja vrednuju efektivnost politike zaštite konkurencije u svojoj zemlji. Vrednost odgovora se kreće u intervalu od 1 do 7. Ocena 1 znači da je politike zaštite konkurencije slaba i neefektivna, dok ocena 7 predstavlja efektivnu politiku zaštite konkurencije. Takođe ista metodologija se primenjuje i u slučaju indeksa inovativnosti, s tim što će u ovom istraživanju biti korišćen indeks inovacija kao dvanaesti stub globalnog indeksa konkurentnosti, koji predstavlja agregatni pokazatelj različitih faktora koji se nalaze unutar njega. Podaci koji nastaju kao rezultati istraživanja SEF se objavljuju u izveštaju Global Competitiveness Report.

U istraživanju su prikupljeni podaci za 35 zemalja. Indeksi evetivne primene politike zaštite konkurencije i inovacija za ove zemlje u 2016 godini predstavljeni su na sledećem grafikonu.

Slika 2. Indeski efektivne primene politike zaštiti konkurencije i inovacija za 2016. godinu

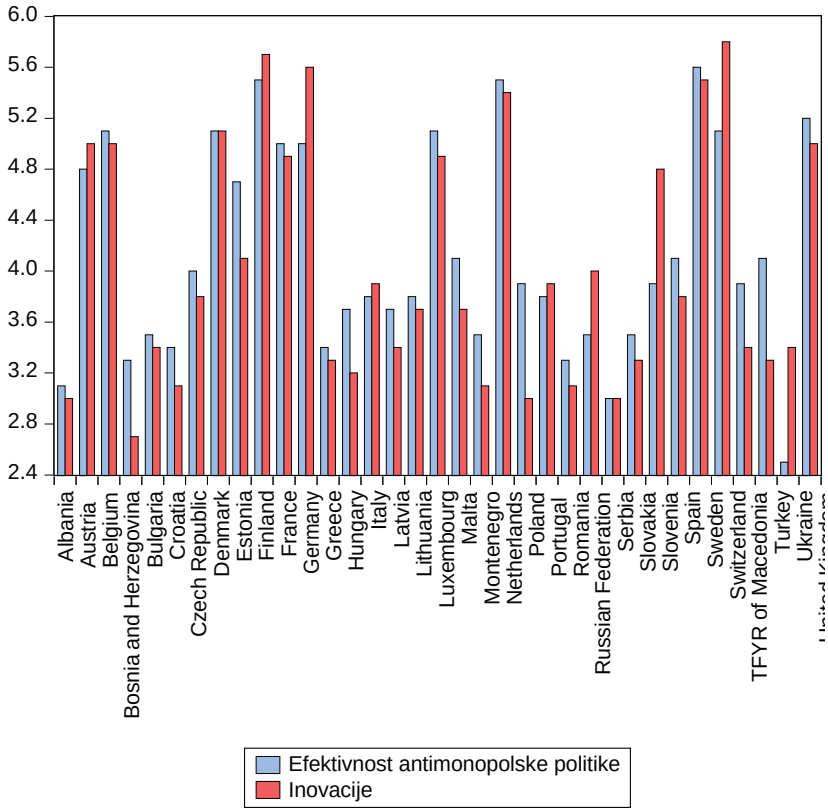

Izvor: WEF 2016.

Na bazi prethodnog grafikona može se primetiti da zemlje sa većim indeksom efektivnosti antimonopolske politike imaju i veći indeks inovacija. Zbog toga ćemo u narednom koraku izvršiti analizu korelacije posmatranih veličina. Koeficijent korelacije posmatranih veličina iznosi 0,89 uz pripadajuću t-vrednost = 11,49. Na bazi toga moguće je zaključiti da postoji izuzetno visoka korelacija između pokazatelja efektivne primene antimonopolske politike i pokazatelja inovativnosti. To znači da zemlje koje su zemlje koje su bolje ocenjeni indeksom evetvine primene antimonopolske politike, dobile i bolje ocene za indeks inovacija. Drugim rečima, u zemljama kod kojih je primena antimonopolske politike razvijenija, te zemlje imaju i veći nivo inovativnosti čime se praktično potvrđuje polazna hipoteza od koje se pošlo u ovom istraživanju.

U sledećem koraku urađena je regresiona analiza i ocenjen jednostavni logaritamski linearni regresioni model. Ocenjeni model ima zadovoljavajuća svojstva i dobijene su sledeće ocene regresionog modela.

log ino = - 0,01 + 0,99 log eamp
(t=-0,06) (t=9,98)
(p=0,95) (p=0,00)

R^2=0,75

gde je

ino – indeks inovacija
eamp – indeks evektivnosti antimonopolske politike

Na bazi ocenjenog regresionog modela može se zaključiti da u slučaju povećanja indeksa efektivnosti antimonopolske politike za 10%, može se očekivati povećanja indeksa inovacija za 9,9%. Ovim još jednom potvrđujemo našu polaznu hipotezu i zaključujemo da postoji jaka uzročno posledična veza između primene politike zaštite konkurencije i inovativnosti.

4. Zaključak

Brojne teorijske paradigme dizajnirale su sveobuhvatna i prediktivna pojašnjenja politike zaštite konkurencije. U korpusu ciljeva savremene politike zaštite konkurencije je, *inter alia*, podsticanje efikasne alokacije resursa i ekonomskog rasta što doprinosi povećanju korisnosti za sve učesnike u ekonomskom procesu, pospešuje njihovu konkurentnost i sledstveno tome, predstavlja zamajac za dalje podsticanje inovativnosti. Inovativni proces počiva na koordinisanom i metodičnom iznalaženju promena, koje će odstupajući od postojećeg stanja, otvoriti manevarski prostor za nastanak novih mogućnosti i njihovo korišćenje. Umešnost korišćenja mogućnosti i njihova kreativna reafirmacija odnosno osmišljavanje novih tehnika za njihovu eksploataciju predstavlja suštinski atribut inovacionog procesa, a time i suštinu preduzetništva. Inovacije se javljaju kao derivat brojnih interakcija između privrede, države i akademske zajednice u procesu razvoja nauke i tehnologija, i kao takve su u fokusu svih zemalja koje su strateški posvećene održivom dugoročnom razvoju.

Temelj politike zaštite konkurencije u Evropskoj uniji (EU) predstavlja *Ugovor iz Amsterdama* iz 1999. godine, odnosno njegovi članovi 81. i 82. Prema *Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije*, članovi 81. i 82. sada su 101. i 102. Sa procesom institucionalizacije politike zaštite konkurencije u Srbiji vezuje se donošenje Antimonopolskog zakona iz 1996. godine. Problemom narušavanja konkurencije bavilo se Odeljenje za antimonopolske poslove pri Ministarstvu trgovine, turizma i ulsuga sve do 2005. godine kada je usvojen *Zakon o zaštiti konkurencije*. Osnovne odredbe ovog zakona formulisane su po uzoru na član 101. i član 102. *Ugovora o funkcionisanju Evropske unije*. Takođe, ovim zakonom je uspostavljen i sistem kontrole koncetracija i obezbeđeno jednako postupanje prema privatnim i javnim učesnicima na tržištu što je u skladu sa članom 106. TFEU. Na osnovu ovog zakona, stvorena je i Komisija za zaštitu konkurencije koja je počela sa radom u maju 2006. godine.

Na bazi sprovedene empirijske nalize može se zaključiti da postoji izuzetno visoka korelacija između pokazatelja efektivne primene antimonopolske politike i pokazatelja inovativnosti. To znači da zemlje koje su zemlje koje su bolje ocenjeni indeksom evetvine primene antimonopolske politike, dobile i bolje ocene za indeks inovacija. Drugim rečima, u zemljama kod kojih je primena antimonopolske politike razvijenija, te zemlje imaju i veći nivo inovativnosti čime se praktično potvrđuje polazna hipoteza od koje se pošlo u ovom istraživanju. Zbog toga bi svaka zemlja trebala da ulaže što je moguće veće napore u promovisanje politike zaštite konkurencije i podizanju optšte svesti o njenom značaju.

Literatura

Baldwin, R., Wyplosz, C., (2010), *Ekonomija evropskih integracija*, Data status, Beograd.

Gifford D. J., Kudrle R. T.,(2003), "European Union competition law and policy: how much latitude for convergence with the United States?", *The Antitrust Bulleting*/Fall 2003., 727-780.

Janošević S., Dženopoljac V., (2016) „Inovativnost kao komponenta intelektualnog kapitala", *Unapređenje konkurentnosti Republike Srbije*, 191.

Lipczynski, J., Wilson, J. (2001) *Industrial organization: An analysis of competitive markets*, Harlow: Prentice Hall.

Lipczyinski, J., Wilson, J. & Goddard, J., (2009), *Industrial Organization: Competition, Strategy, Policy*, Third Edition, Prentice Hall, Harlow, England, 601.

Maksimović, Lj., Radosavljević, G., (2012), „Mikroekonomska teorija kao osnova politike zaštite konkurencije", *Srpska politička misao*, Vol. 36, 179-199.

Motta, M. (2009). „Michelin ll – The treatment of rebats" u B. Lyon(ed.), *Cases in Europeanm Competition Policy: The Economic Analysis* (29-49). Cambridge: Cambridge University Press, 9-11.

OECD, The Oslo Manual: Proposed Guidelines for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data. Paris: OECD. 2005, 33-36.

Savić N., Pitić G., Trbović A., „Uloga znanja, inovacija i kreativnih industrija u savremenoj privredi", *Inovacije i preduzetništvo:alati za uspeh na tržištu EU*, 2012, 40.

Stojanović, B., Radivojević, V. & Stanišić, T. (2012), „Institucionalne pretpostavke efikasnosti politike zaštite konkurencɗe", *Ekonomski horizonti*, 14(2), 121-131, 122.

United Nations (2011), *Ekspertska analiza politike zaštite konkurencije* – Srbija, http://unctad.org/ru/docs/ditcclp2011d2_ru.pdf

WEF - World Economic Forum, (2016), *The Global Competitiveness Report 2016–2017*, Geneva.

Pregledni rad UDK 658.8:338.2

Dr Srećko Novaković[1]
Dr Bogdan Laban[2]
Stefan Novaković, dipl. men. bezb.[3]

UPRAVLJANJE MARKETING AKTIVNOSTIMA U PRESTRUKTUIRANJU PREDUZEĆA

Abstrakt
Budući da savremena preduzeća posluju u okruženju koje karakteriše kompleksnost, nepredvidivost, dinamičnost i promjenljivost, kako bi održali svoju poziciju na tržištu od njih se očekuje da brzo slijede nove zahtjeve koje nameću konkurencija, potrošači, pravni sistem, ekonomski trendovi i sl. Da bi preduzeća uspješno slijedila ove promjene iz okruženja kao i da bi ona samostalno inicirala nove promjene na tržištu, neophodno je da se konstantno mijenja, inovira, pronalazi načine da smanji svoje troškove i formira takve poslovne procese, strukturu i organizacionu kulturu, koji će uspješno odgovoriti na nove izazove. Imajući u vidu ovakve trendove na tržištu danas su gotovo sva preduzeća prinuđena da sprovode promjene manjeg ili većeg intenziteta kako bi postala što fleksibilnija za promjene iz okruženja. Osnova efikasnosti i efektivnosti savremenih preduzeća je odgovarajuća poslovna marketing orijentacija. Restruktuiranje je proces kontinuiranog prilagođavanja preduzeća i odgovarajuće reagovanje na promjene u okruženju. Marketing aktivnostima, na svim nivoima odlučivanja i realizacije marketing odluka, stvaraju se osnovne pretpostavke za uspješno prestruktuiranje preduzeća.
Ključne riječi: *promjene, odluke, prestruktuiranje, preduzeća, marketing, konkurentska prednost, strategija, menadžment.*

MANAGEMENT OF MARKETNG ACTIVITIES IN THE PROCESS OF RESTRUCTURING THE COMPANY

Apstract
Modern enterprises operate in an environment characterized by complexity, unpredictability, the dynamism and changeability, in order to maintain its market position are expected to quickly follow the new requirements imposed by the competition, consumers, legal system, economic trends etc. To companies successfully pursuing these changes in the environment and to make it self-initiated new changes in the market, it is necessary to constantly changing, innovating, finding ways to reduce their costs and form of such business processes, organizational structure and culture, which will successfully respond to new challenges. Today all companies forced to implement changes of more or less intensity to become more flexible to changes in the environment.
The basis of the effectiveness and efficiency of modern companies is an adequate business marketing orientation. Restructuring is a process of continuous adaptation companies and

[1] Holding Kompanija ''SOLID',' Subotica
[2] Gradska uprava, Subotica
[3] Holding Kompanija ''SOLID',' Subotica

appropriate reaction to changes in the environment. Marketing activities at all levels of decision-making and implementation of marketing decisions, create the basic prerequisites for the successful restructuring of the company.
Key words: *changes, decisions, restructuring, companies, marketing, competition advantage, strategy, management.*

Uvod

Preduzeće je jedan poseban oblik organizacije kao institucije, to je istorijska kategorija koja se ne može razumjeti bez njegovog mjesta i funkcije u društvenoj reprodukciji i bez njegove međuzavisnosti i međudjelovanja s privrednim sistemom te privrednim i tehničkim razvojem. Ono je ekonomski subjekt, socio-tehnički i ekonomski sistem i bitan element i podsistem privrednog sistema, ono je i ljudska organizacija. Oblici organizacije preduzeća nisu uvijek isti, u pojedinim vremenskim razdobljima oni su kvalitativno i kvantitativno različiti. Preduzeće je podvrgnuto neprestanim promjenama, uzroci koji izazivaju promjene su napredak u industriji, tehnologiji i tehnici. Automatizacijom i robotizacijom se povećava udio sredstava za rad, a udio radnika se relativno smanjuje. Promjene u organizaciji preduzeća ogledaju se u promjeni odnosa između pojedinih elemenata, ali i u promjeni kvaliteta svakog pojedinog elementa. Poseban predmet organizacije kao nauke su organizacioni sistemi i podsistemi, odnosno njihove strukture i procesi. Organizacioni sistemi nastali su organizacionom akcijom čovjeka i on im stalno određuje svrhu i ciljeve i svojim ih upravljačkim akcijama usmjerava tim ciljevima. Organizacioni sistemi obuhvataju sve materijalne, moralne i umne tekovine koje je stvorio ljudski um, a izučavaju ih i mnoge druge nauke. Predmet nauke o organizaciji je sama organizacija, njena organizaciona struktura, procesi u njoj i njeno funkcioniranje.[4]

Predmet nauke o organizaciji preduzeća su pojave koje uslovljavaju elementi preduzeća, funkcije u preduzeću i proces reprodukcije u njemu sa stanovišta procesa organizacije. Nauka o organizaciji preduzeća tretira organizaciju preduzeća s dva aspekta - strukturnog i funkcijskog aspekta. Sa strukturnog aspekta ne izučava promjene u faktorima procesima proizvodnje, već izučava promjene i dinamiku promena koje su inducirane promjenama u faktorima proizvodnje. S funkcijskog aspekta nauka o organizaciji preduzeća izučava proces oblikovanja organizacije preduzeća - u tom smislu polazi od pretpostavke da svi procesi oblikovanja organizacije preduzeća imaju nešto zajedničko, nešto što proizlazi iz određenih opštih načela organizovanja što je specifično u svakom procesu organizovanja.

Restruktuiranje preduzeća, posmatrano kao radikalno poboljšanje njegovih performansi, zahtijeva najčešće redizajniranje procesa rada. Sve više se govori o novim menadžerskim i marketing pristupima u upravljanju preduzećima. Savremena koncepcija marketinga iziskuje objedinjavanje, sinhronizaciju i koordinaciju aktivnosti koje spadaju u domen poslovanja preduzeća, ali i šire, a koje su usmjerene na povećanje stepena efikasnosti privređivanja, s jedne i zadovoljavanje potreba potrošača i društva, s druge strane. Iz toga slijedi da je marketing takvo upravljanje i rukovođenje organizacijom koje obezbjeđuje adekvatnu valorizaciju i simbiozu tržišnih, ekonomskih i širih društvenih interesa. Sposobnost blagovremenog prilagođavanja nastalim promjenama i zahtjevima tržišta, leži u samoj biti marketinga. Zbog toga se marketing smatra jednim od instrumenata podesnih za sprovođenje

[4] Predmet proučavanja nauke o organizaciji su pojave koje uslovljavaju elemente, funkcije i procese u nekom organizacionom sastavu.

potrebnih transformacionih procesa u preduzećima. Upravljanje marketingom je proces kojim se pokreće i usmerava marketing aktivnost u cilju zadovoljenja potreba građana kao potrošača, privrede i društva u proizvodima i uslugama uz ostvarenje dobiti. Upravljanje marketing aktivnostima u preduzećima treba da omogući ekonomiju faktora proizvodnje u procesu identifikovanja, anticipiranja i zadovoljenja tražnje i usmjeravanja proizvoda i usluga od proizvođača do potrošača. Upravljanje marketingom je proces kojim se reguliše marketing aktivnost u domenu restruktuiranja preduzeća. To je dinamički proces jer se uslovi, kako u privredi tako i u preduzeću mijenjaju, te je neophodno prilagođavati aktivnosti marketinga kao poslovne funkcije kako izmijenjenim uslovima sredine tako i novim ciljevima poslovanja preduzeća. Upravljanje marketing aktivnošću u prestruktuiranju preduzeća je kontinualni proces koji bi se analitički mogao podijeliti na planiranje, izvršavanje ili sprovođenje kroz strukturu organizacije, i kontrolu. Namjera autora je da, polazeći od iskustava preduzeća iz razvijenih zemalja tržišne privrede, ukaže na potrebu marketing pristupa u procesu restruktuiranja preduzeća. Takav pristup je orijentacija svih uspješnih preduzeća koja nastoje da iznalaženjem i primjenom novih strategija, povećaju svoju konkurentsku prednost na ciljnom tržištu. Proces upravljanja marketing aktivnostima u restrukuiranju preduzeća trebao bi da sadrži analizu tržišnih mogućnosti postojećeg ili potencijalnog tržišta, formulisanje ciljeva koji se žele ostvariti na tržištu, iznalaženje optimalne kombinacije marketing miksa i alociranje faktora proizvodnje na odabrane pravce akcije, stvaranje efikasne organizacione strukture koja će sprovesti programe i planove na tržištu, permanentnu kontrolu ostvarenih rezultata marketing aktivnosti i preispitivanje racionalnosti preduzetih akcija na tržištu. Upravljanje marketing aktivnostima u restruktuiranju preduzeća ima za cilj povećanje stepena efikasnosti zadovoljenja identifikovanih potreba na tržištu, i to više nego što su to u stanju da učine drugi oblici ili vidovi poslovnog upravljanja, bez primjene marketing koncepta. Upravljanje marketingom je upravljanje procesom promjena, kako u okruženju, tako i u samoj organizaciji, koja doživljava određene transformacije.

1. Marketing i menadžerske odluke u preduzeću

Uloga menadžmenta u preduzeću se između ostalog sastoji u kreiranju pozitivnog radnog okruženja koje omogućava uvećavanje neto imovine (sopstvenog kapitala) preduzeća i dostizanje većine postavljenih ciljeva. U tom pravcu menadžment preduzima niz upravljačkih aktivnosti koje predstavljaju odraz njegovih nadležnosti, ali i odgovornosti. Sve aktivnosti menadžment preduzeća uglavnom pokreće na tri područja, i to: području donošenja pojedinačnih poslovno-finansijskih odluka, području sistematske upravljačke kontrole i području polaganja računa o stanju i uspehu preduzeća. Povlačenje pravih poslovnih poteza u okviru ovih područja nadležnosti i odgovornosti menadžmenta zahteva studiozne analize zasnovane na činjenicama, refleksnom razmišljanju, imaginaciji i mogućnostima anticipiranja budućih tokova na tržištu koje je jedini arbitar uspešnosti poslovanja preduzeća.

Sve dosadašnje rasprave koje su u stručnoj literaturi vođene na temu alternativnog poslovnog odlučivanja naglašavaju potrebu za poštovanjem određene procedure odlučivanja u čijoj je osnovi donošenje optimalnih odluka koje opravdavaju ciljevi i trenutna situacija u kojoj se preduzeće nalazi. Drugim rečima, proces donošenja odluka treba da teče, odnosno odvija se u određenim fazama koje su rezultat menadžerske opreznosti i nastojanja da se dođe do kvalitetnih odluka, izbegavajući tako one loše odluke čije sprovođenje može dovesti do grešaka pogubnih i za samu egzistenciju preduzeća. Postupak donošenja odluka u jednom preduzeću mogao bi se predstaviti na sledeći način:

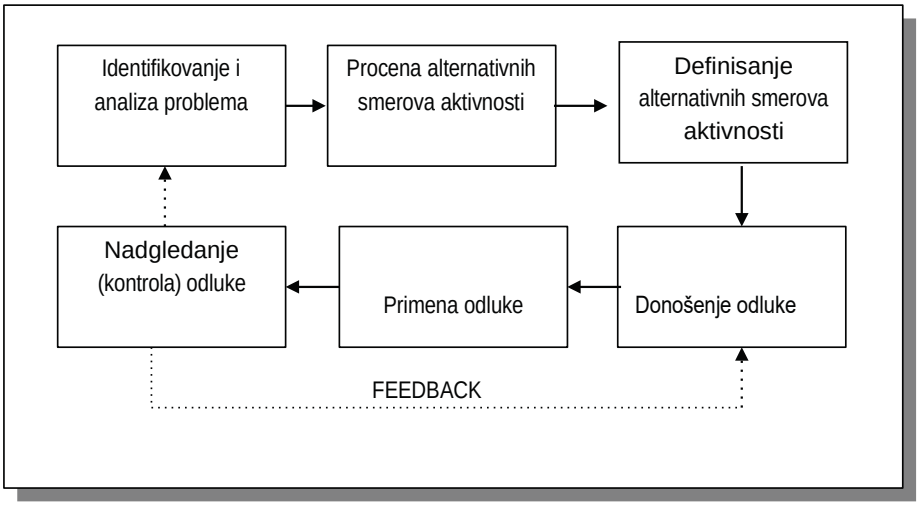

Slika 21. Faze procesa donošenja odluka u preduzeću

Izvor: D. Barković, M. Meler i B. Novak: "Odlučivanje u marketingu", Informator, Zagreb, 1996.god. str. 13.

Najveći broj marketing informacija kod naših preduzeća, pa i u ovoj grani karakteriše nedostatak pravih informacija, rasutost informacija, problem tačnosti informacija, blagovremenosti informacija, blokada (zadržavanje) informacija, itd.
Budući da se upravljanje može definisati kao proces pretvaranja informacija u (upravljačku) akciju, jasno je da: kvalitet upravljačkih odluka u Marketingu direktno i neposredno zavisi od kvaliteta marketing informacija, čije su bitne dimenzije:

- tačnost (realnost odraza specifične situacije),
- pravovremenost (raspoloživost pre donošenja odluka),
- relevantnost (povezanost sa odlukom koja se donosi),
- kvantitet (dovoljnost da se opiše specifična situacija, pri čemu manjak kao i višak informacija otežava proces odlučivanja),
- jednostavnost (razumljivost za donosioce odluka), i
- kontinuelnost (da se nove informacije dodaju postojećim (istorijskim) i da se smanji rizik između "događaja" i informacija o događaju.

Savremeni marketing informacioni sistemi se zasnivaju na elektronskoj obradi podataka - računaru, "hardver" i "softver", baze podataka, banke modela, postupaka i ljudi koji rade na računarima, omogućavaju brže prikupljanje, razvrstavanje, analiziranje, skladištenje i distribuciju informacija. Najveća greška kod pojedinih proizvođača mineralnih voda je što im MIS nije orijentisan ka budućnosti - probleme treba uočiti pre nego što se pojave. Rukovodeći

ljudi ovih preduzeća nisu ni svesni značaja informacija, a to opravdavaju: "da će to dosta koštati - velikim troškovima", "suviše smo mali pa nam to nije potrebno", "nemamo odgovarajući kadar", "to zahteva velika ulaganja", "nemamo sredstava za to". Često ni oni nisu sigurni da se do određenih informacija može doći.
Sa stanovišta razmatranja koncepcije MIS/a njega treba da čine sledeće osnovne komponente:

1. Interni računovodstveni sistem, koji obezbeđuje informacije o porudžbinama, prodaji, zalihama, naplatama, isplatama, troškovima i dobiti (profitu),
2. Sistem marketing obaveštenja koji obezbeđuje informacije o tekućim događajima u svom okruženju (konkurencija, kupci, dobavljači) izvori su knjige, novine, publikacije, razgovori, specijalizovane institucije,
3. Sistem marketing istraživanja obezbeđuju informacije na osnovu posebnih studija o specifičnim problemima (studije predviđanja prodaje, studije po delotvornosti promocije, studije tržišta),
4. Sistem analitičkog marketinga koji se sastoji od banke podataka (statistički postupci za izvođenje značajnih informacija i podataka putem regresivne analize diskriminacione analize, faktorske, itd. (i banke modela), (modeli koji se koriste za donošenje marketing odluka - modeli predviđanja prodaje, modeli izbora medija propagande itd.)[5].

Najbitniji poslovi vezani za MIS su poslovi izrade izveštaja i distribucije informacija korisnicima. Izveštaj treba prilagoditi korisnicima pa je potrebno koristiti više načina iskazivanja podataka (grafički, tabelarno, tekstualno) uz obavezan komentar. Naravno, ne treba podceniti ni ostale poslove MIS-a (prikupljanje podataka, razvrstavanje i obrada podataka kao i ocena verodostojnosti i analitičkih vrednosti podataka), ali kod njih je važnije da budu efikasni sa stanovišta odnosa inputa (troškova) i outputa (rezultata). Naravno MIS mora biti elastičan i mora se prilagođavati promenama sistema okruženja. Korisnici MIS-a moraju poznavati proces i metode pripremanja Marketing odluka, a samim tim i potrebne informacije za te odluke kao i način protoka informacije kroz celi sistem.

Slika 22. Struktura sistema odlučivanja i informacija

[5] Dr Hasan Hanić: "Koncepcija i organizaciona struktura marketing informacionog sistema", Naučni skup: Marketing strategija i organizaciona struktura preduzeća, Beograd, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta, 1989.g. str. 154.

Izvor: D. Barković, M. Meler i B. Novak: Odlučivanje u Marketingu, Informator, Zagreb, 1996.god. str. 13.

Poslednjih godina govori se o promenama u privredno razvijenim zemljama koje se nazivaju "Trećom revolucijom", odnosno "Informacionom revolucijom". Smatra se da će i kod nas "Informaciona revolucija" dovesti do promena u načinu na koji čitava nacija radi. Kao što je industrijska revolucija proširila fizičke kapacitete ljudi, tako će "Informaciona" povećati moć mozga. Ona treba da dovede do značajnih ušteda materije i energije, sa kojima informacija čini tri osnovna elementa potrebna za razvoj svih delatnosti u savremenoj privredi. Znanje i informisanje strategijski i trnasformacioni izvori društva, kao što su bili ranije kapital i rad.

2. Tržišna orijentacija, znašaj, pravci i faktori uspješnog prestruktuiranja preduzeća

Promjenama, preduzeće ostvaruje viši ili niži stepen konsonantnosti ili disonantnosti sa okruženjem i viši ili niži stepen usklađenosti pojedinih svojih podstruktura. Viši stepen disonantnosti sa okruženjem i neusklađenosti osnovnih struktura preduzeća, umanjuju njegove mogućnosti u ostvarivanju ekonomskih ciljeva, snižavaju ekonomsku efikasnost i ugrožavaju opstanak. Preduzeće dolazi u stanje koje samo po sebi predstavlja kočnicu u njegovim potencijalima i njihovom održavanju u postojećoj kompoziciji. Taj stepen razvoja, odnosno to stanje njegove kompozicije (strukturalne i funkcionalne) koje preduzeće koči u razvoju i čini pretnju njegovom opstanku predstavlja njegov razvojni prag. Prag u razvoju preduzeća predstavlja njegovu kritičnu tačku u razvoju koja se može lako pretvoriti u zaustavnu tačku, odnosno krajnju tačku u životu preduzeća, ukoliko se ne pristupi intervencijama radikalnijeg karaktera. Razvojni prag se može preskočiti uspostavljanjem nove strukture preduzeća (prestruktuiranjem), kao nove osnove funkcionisanja i u skladu sa tim novih načina funkcionisanja. Prestruktuiranom preduzeću se otvaraju nove razvojne perspektive, otklanjanjem prethodnih barijera preduzeće ulazi u novi život sa novim šansama za postizanje većih ekonomskih efekata. Preduzeće ulazi u proces prestruktuiranja obavezno

kad se približava svom razvojnom pragu, kad se približava dramatičnim situacijama u svom životu. Preduzeće tada mijenja svoju upravljačku i organizacionu strukturu, tehničko-tehnološku osnovicu, proizvodnu i tržišnu orijentaciju, finansijsku strukturu, radnu, tehničku, preduzetničku i organizacionu kulturu, a time i svoju razvojnu strategiju. Izvršeno prestrukuturiranje po pravilu dovodi do novih razvojnih procesa čijim se odvijanjem preduzeće u svom životu približava novom razvojnom pragu. Novom razvojnom pragu slijedi novo prestruktuiranje.

Postoje preduzeća kojima prestruktuiranje predstavlja trajnu razvojnu strategiju. Prestruktuiranje je način njihovog dugoročnog ponašanja, sredstvo koje efikasno koriste radi ostvarenja viših efekata u funkcionisanju.[6] Ona, sa razvijenim sluhom za buduća događanja u okruženju, uz razvijeni istraživačko razvojni rad idu u razvoju ispred okruženja, povećavajući svoje prednosti nad svojim konkurentima i kroz češće obavljanje prestruktuiranja izvlače uvijek veće efekte od onih preduzeća koja ih slijede, i posebno u odnosu na ona koja su inertna prema izazovima. Preduzeća - lideri u prestruktuiranje idu pod uticajem internih faktora prevashodno subjektivnog karaktera. Za njih prestruktuiranje ne predstavlja uslov opstanka, nije izazvano pretnjama opstanku, ali je to uslov održavanja i poboljšanja pozicije preduzeća u okruženju i posebno u odnosu na konkurente. Prestrukuiranje preduzeća predstavlja proces koji se ne može tretirati kao čin, akt koji se momentalno i trenutno izvodi. To je proces koji ima svoje trajanje, kao vremensku dimenziju obavljanja izmjena podstruktura preduzeća, izmjene strukture preduzeća i njegovih odnosa sa okruženjem. Bez obzira na to da li prestruktuiranje predstavlja reakciju na pretnje opstanku preduzeću ili pak reakciju na izazove (radi korišćenja šansi), ono ne predstavlja stihijsku, slučajnu i impulsima i emocijama uslovljenu reakciju. To je izuzetno komplikovana i kompleksna aktivnost na živom tkivu ekonomskog subjekta koja mora biti osmišljena, planirana, koordinirana i kontrolisana kako bi se željeni efekti postigli uz minimum napora učinjenih u tom poslu.
Bez obzira na to da li je prestruktuiranje neophodnost ili želja za očuvanjem pozicije, ono je uvijek i isključivo stvar odluke. U prestruktuiranje se ne ulazi bez odluke organa upravljanja preduzeća, odnosno za život preduzeća zainteresovanih subjekata. Prestruktuiranje preduzeća se izvodi po usvojenom planu, odnosno programu u etapama ili fazama - korak po korak, pri čemu se u svakoj narednoj fazi uključuje sve veći broj subjekata. To je lanac promjena u kojem prethodno izvršene promjene najčešće uslovljavaju buduće, mada se često i veći broj promjena izvodi istovremeno. Zbog složenosti ovog procesa preduzeća često koriste usluge konsultantskih i ekspertskih organizacija za izradu programa prestruktuiranja, dok se u samom preduzeću angažuju svi kreativni potencijali radi efikasnog obavljanja ovih poslova. A efikasnost sprovođenja procesa prestruktuiranja je u direktnoj funkciji vremena potrebnog za prestruktuiranje. Prestruktuiranje se mora izvesti u što kraćem vremenskom periodu, i uz što manje napora i žrtava. To znači da se preduzeće i u obavljanju ovih poslova podvrgava djelovanju ekonomskih principa, odnosno osnovnim principima racionalnosti djelovanja. Iako je prestruktuiranje proces koji se tiče svih podstruktura preduzeća, a time i cijelog sistema, preduzeće u svom prestruktuiranju ne ruši prethodno izgrađene podstrukture, niti razgrađuje ono što je dobro i što se može racionalno uklopiti i ugraditi u novu strukturu. Naprotiv, ono što se iz postojećeg sistema može uz sitnije ili pak krupnije korekcije iskoristiti ugrađuje se u novoizgrađenu strukturu sistema, pod uslovom da ima svoje mjesto i svoje funkcije čijim izvršavanjem će davati doprinos ostvarenju ciljeva prestruktuiranog preduzeća.

[6] To su preduzeća sa liderskim karakteristikama, preduzeća koja imaju vodeće pozicije u svojoj grani, preduzeća koja imaju preaktivistički i interaktivistički orijentisani menadžerski tim, preduzeća u kojima je usvojena kultura promena. Takva preduzeća sebi ne dozvoljavaju luksuz prilaženja razvojnim pragovima kao situacijama u kojima je prestruktuiranje jedini izlaz iz postojećeg stanja.

Prestruktuiranjem preduzeća ne ostvaruju se neposredni ekonomski ciljevi preduzeća, mada su oni glavni motivatori ovog procesa. Prestruktuiranjem preduzeća se samo stvaraju preduslovi za ekonomski efikasnije djelovanje preduzeća, čime se preduzeće stavlja u poziciju da lakše ostvaruje ekonomske ciljeve. Iako se ekonomski ciljevi ne ostvaruju neposredno prestruktuiranjem preduzeća, ipak se oni stavljaju u prvi plan, oni predstavljaju vrhovni cilj prestruktuiranja preduzeća, jer se kao posljedica prestruktuiranja očekuje ekonomski efikasnije funkcionisanje preduzeća. Zato se otvaranje novih razvojnih horizonata preduzeća postavlja kao osnovni neposredni cilj prestruktuiranja preduzeća. To drugim riječima znači da revitalizovanje osnovnih struktura sistema preduzeća, odnosno kreiranje preduzeća sa takvim kvalitetima koji mu omogućavaju efikasnije korišćenje potencijala kojima raspolaže, predstavlja cilj prestruktuiranja preduzeća. Osim ekonomskih ciljeva, kao osnovnih, prestruktuiranje preduzeća ima i niz drugih ciljeva koji su pratećeg, odnosno sekundarnog karaktera. Oni su specifični jer se javljaju u specifičnim situacijama i u posebnim slučajevima. Na prestruktuiranje preduzeća utiču različitom snagom brojne pojave, činjenice i odnosi internog i eksternog karaktera. Složenost strukture i funkcija preduzeća, njegovih veza i odnosa sa okruženjem kao višim sistemom čini neiscrpnom listu mogućih uticaja na prestruktuiranje preduzeća. Zato karakter faktora prestruktuiranja preduzeća imaju samo one činjenice i odnosi koji imaju relevantan uticaj na taj proces. Poznavanje značaja, intenziteta i pravca dejstva pojedinih faktora je od izuzetnog značaja za pravilno i efikasno sprovođenje prestruktuiranja. Obzirom na brojnost faktora prestruktuiranja, moguće su i brojne klasifikacije faktora uz primenu različitih kriterijuma. Prema mestu impulsiranja svi se faktori mogu razvrstati na:

- grupu eksternih i
- grupu internih faktora prestruktuiranja preduzeća.

Eksterni faktori prestruktuiranja su svi elementi, činioci i odnosi u okruženju koji imaju relevantno dejstvo na procese prestruktuiranja preduzeća. Interni faktori potiču iz samog preduzeća, njegovih podstruktura i internih odnosa formiranih u samom preduzeću.
Po kriterijumu uslovljenosti faktori se dele na:

- objektivno uslovljene i
- subjektivno uslovljene.

Objektivno uslovljeni faktori su oni čije je dejstvo objektivno i na njih se ne može uticati merama u preduzeću niti njegovim ponašanjem. Za razliku od objektivnih faktora, subjektivne faktore prestruktuiranja preduzeća je moguće kanalisati, organizovati, mijenjati pravac i intenzitet njihovog dejstva, pa ih čak u određenim situacijama i anulirati.
Sa stanovišta vremenskog trajanja uticaja pojedinih faktora na prestruktuiranje oni se mogu podijeliti na:

- faktore koji djeluju na preduzeće i njihove organe odlučivanja pre opredeljivanja za prestruktuiranje,
- faktore koji uslovljavaju donošenje odluke o prestruktuiranju,
- faktore čije se dejstvo ispoljava samo u jednoj fazi, u nekoliko faza ili u cijelom procesu sprovođenja prestruktuiranje preduzeća.[7]

Mada su podjele faktora prema raznim kriterijumima od značaja za njihovo izučavanje, zbog mogućih različitih uticaja pojedinih faktora u pojedinim slučajevima prestruktuiranja i u pojedinim fazama tog procesa i kod pojedinih preduzeća, identifikovanju faktora prestruktuiranja i ispitivanja njihovog dejstva najracionalnije je pristupiti najprije analitički, pojedinačno uz ispitivanje njihovog dejstva. Tek u drugom koraku se prilazi ispitivanju

[7] Od izuzetnog značaja je i podela faktora prestruktuiranja na one koji pospešuju i one koji ograničavaju procese prestruktuiranja preduzeća.

njihovih zajedničkih uticaja u različitim kombinacijama i njihovom sintetizovanju prema karakteru dejstva.
Kao najvažniji i dominantni elementarni, a u svojoj suštini ipak kompleksni faktori prestruktuiranja preduzeća mogu se identifikovati:

- tržište,
- tehnički progres,
- normativno institucionalni sistem i njegova stabilnost,
- socijalni sistem, kao faktori okruženja,
- tehničko tehnološka osnovica,
- proizvodni program i asortimanska orijentacija,
- upravljački sistem i upravljačka struktura,
- socijalni sistem preduzeća, i kadrovska struktura,
- organizaciona struktura,
- finansijska struktura preduzeća,
- veličina i starost preduzeća i grane,
- znanje i brojni drugi faktor internog karaktera.

Uticaji tržišta na preduzeće su višestruki. Preduzeće je kao tržišna institucija izloženo kompleksnom djelovanju tržišta na kojem se ono snalazi ostvarujući povoljniju ili manje povoljnu poziciju na njemu. Tržište je konačni verifikator svih napora koje preduzeće čini obavljajući svoje privredne funkcije. Preduzeće na tržištu uspostavlja kontakte sa dobavljačima na jednoj i sa kupcima na drugoj strani. Uspješnost u izvršavanju zadataka preduzeća kao odnos između ostvarenih rezultata i učinjenih ulaganja je uslovljena i tržištem i to često na taj način da tržište ima presudan uticaj na uspješnost. Preduzeće se na tržištu vrednuje, i na tržištu pribavlja finansijska sredstva. Na tržištu preduzeće indirektno susreće i svoje konkurente. Po pravilu prve teškoće u poslovanju preduzeća tržište registruje i šalje preduzeću upozoravajuće signale, signale koji označavaju neophodnost nekih promjena u preduzeću, odnosno neophodnost preduzimanja interventnih akcija. Kratkoročni poremećaju na tržištu kao i ciklična kretanja ne predstavljaju poremećaje koji uslovljavaju prestruktuiranje preduzeća. Ali promjene na tržištu koje su trajnijeg karaktera kao što su narasla konkurencija, pojava novih konkurenata, pojava novih proizvoda, kojima se zadovoljava ista potreba, novi tehnološki procesi i novi materijali za proizvodnju istog proizvoda, trajno smanjenje tražnje ili čak mogućnost gašenja određene potrebe predstavljaju stanja iz kojih preduzeća mogu izaći samo prestruktuiranjem. Ubrzavajući tehnički progres posebno u takozvanim modernim industrijama kroz revolucionisanje tehničke osnovice preduzeća dovodi do ubrzavajućeg zastarevanja sredstava za rad, bržeg amortizovanja sredstava i češćih izmjena tehničke osnovice preduzeća. Kao materijalno tehnička baza preduzeća izmijenjena tehnička osnovica izaziva korjenite izmjene kompletne strukture preduzeća.[8]
Normativi i institucionalni okviri u kojima preduzeća funkcionišu predstavljaju za preduzeće sistem pravila ponašanja u kojima se ono može kretati u obavljanju svojih aktivnosti. Države regulišu normativom ponašanje preduzeća na taj način da po pravilu ne trpe neefikasnost, finansijski nedisciplinovane i finansijski nesposobne privredne subjekte (sasvim je normalno da postoje i izuzeci). Svojom stabilnošću normativno - institucionalni sistem (uz izostavljanje finansijske podrške od strane kreditora) primorava preduzeća na prestruktuiranje pre nego što se približe granici dozvoljenog ponašanja. Izlaskom iz dozvoljenih normativom regulisanih okvira preduzeće dolazi pod udar sudskih organa sa najčešćim prestankom, odnosno likvidacijom preduzeća. Nestabilnost i češće promjene normative kao što ne pogoduju razvoju

[8] Preduzeće je u svakom privrednom sistemu organizacija koja ima svoju pravnu formu kroz koju funkcioniše njegova ekonomija.

preduzeća i ulaganju sredstava u privredne (posebno proizvodne) svrhe, ne pogoduju niti stimulišu efikasnost. Takvi sistemi ne pogoduju ni prestruktuiranju preduzeća, zbog često mijenjajućih pravila igre u kojima ne postoje parametri za realno sagledavanje efikasnosti preduzeća. Socijalni sistem društvene zajednice sa svojim osnovnim karakteristikama čini socijalne milje u kojem preduzeće funkcioniše. Svojim osnovnim karakteristikama i nivoom svoje razvijenosti on utiče na održavanje postojećih privrednih jedinica, na njihovo pospješivanje ili ograničavanje njihovog razvoja kroz samo opterećenje preduzeća svojim potrebama. Takođe, osnovnim orijentacijama i osnovnim kultrunim vrednostima on može podsticati ili gušiti prestruktuiranje preduzeća, ali uglavnom na posredan način.Tehničko-tehnološka osnovica kao tehnička podstruktura preduzeća uslovljava svojim nivoom često većinu ostalih podstruktura preduzeća. Samim izborom tehničke osnovice preduzeća sužava mogućnosti svojih daljih opredeljivanja u procesima izgradnje kompletnog globalnog sistema preduzeća. U kapitalno intenzivnim djelatnostima najveći dio ukupnog kapitala je plasiran upravo u tehničku osnovicu preduzeća, a u ukupnim troškovima dominantno učešće imaju troškovi sredstava za rad. Ograničenost opcija u izmjenama strukture preduzeća u takvim preduzećima proističe upravo iz činjenice da su ona bazirana na racionalnom i efikasnom korišćenju prevashodno sredstava za rad. Efikasnost takvih preduzeća je prvenstveno posljedica korišćenja prednosti koje nudi postojeća tehnička i tehnološka postavka. Po pravilu takva preduzeća vrše svoja prestruktuiranja samo uz izmjenu svoje tehničke osnovice i tehnologije, čime se dalje prestruktuiranje pojednostavljuje kroz izbor jedne od mogućih opcija u uspostavljanju nove strukture preduzeća. Sa radno intenzivnim preduzećima slučaj je sasvim drugačiji. Tehnička osnovica često i ne mora imati karakter relevantnog faktora, već se prestruktuiranje izvodi uz eventualnu dogradnju tehničke osnovice.

Socijalni sistem preduzeća sa kompleksnim odnosima koji nastaju među ljudima, usvojenom organizacionom kulturom, sistemom vrednosti, formalnom organizacijom, neformalnim grupama i centrima moći mogu presudno uticati na prihvatanje opcije prestruktuiranja, na ubrzavanje, usporavanje, odlaganje ili neprihvatanje prestruktuiranja preduzeća. Pri tome se uticaj socijalne strukture preduzeća proteže na sve faze procesa prestruktuiranja preduzeća. Taj je uticaj promjenljivog intenziteta u pojedinim fazama, ali i sa mijenjajućim pravcima djelovanja. Takvi uticaji socijalnog sistema preduzeća su normalne reakcije u skladu sa očekivanim izmjenama i ove podstrukture preduzeća.[9]

Preduzeće ostvaruje svoje ciljeve proizvodeći i prodajući određene proizvode. Oni (proizvodi) predstavljaju rezultat svih napora i svih žrtava učinjenih u preduzeću. Oko njega se koncentrišu i dalji napori preduzeća da bi se uspješno obavila prodaja uz što povoljnije uslove, i tako izvukli maksimalni efekti ukupnog funkcionisanja preduzeća. Proizvod je instrument realizacije ciljeva. U zavisnosti od odnosa cijena i troškova preduzeće ostvaruje niži ili viši stepen svoje efikasnosti. A od te dve kategorije u konkurentskim uslovima preduzeće pod kontrolom može držati samo troškove. Različite tržišne pozicije uz različite strategije razvoja proizvoda i korišćenje proizvoda kao jednog od instrumenata marketing - mix-a dovode do različitih nivoa efikasnosti preduzeća. Iznalaženje optimalne kombinacije proizvodnog programa preduzeća je zato od bitnog uticaja na njegovu efikasnost. Strategije razvoja novih proizvoda su po pravilu podsticaji za dublja prestruktuiranja preduzeća. Na izbor takve strategije utiču osim brojnih tržišnih faktora i karakteristike proizvoda, a posebno faza u životnom ciklusu proizvoda.

Upravljački sistem preduzeća kao sistem koji inicira i usmjerava sve procese u preduzeću predstavljen kao skup ljudi odgovornih za efikasnost funkcionisanja preduzeća je osnovni

[9] Naime, prestruktuiranjem preduzeća članovima kolektiva se menjaju uloge, zadaci, položaji, linije komuniciranja. Radni kolektiv se menja i kvantitativno (kroz povećanje ili češće smanjenje broja zaposlenih) i kvalitativno. U skladu sa očekivanim izmenama položaja pojedinih segmenata socijalnog sistema preduzeća menjaju se stavovi i odnosi prema prestruktuiranju, uslovljavajući taj proces.

faktor opredeljivanja za prestruktuiranje. On je taj koji inicira prestruktuiranje, angažuje eksperte i konsultantske organizacije, donosi odluku i program prestruktuiranja, koriguje svoje namere, korake i akcije, vodi proces u željenom pravcu. Pri tome je od izuzetnog značaja to što proces prestruktuiranja zahvata i upravljački sistem i njihovu strukturu, često i personalni sistem upravljačkog vrha preduzeća, odnosno ličnosti koje su pokrenule proces prestruktuiranja. U prestruktuiranju preduzeća mijenja se upravljačka struktura kroz preraspodelu nadležnosti pojedinih organa i izmjene njihovih odnosa u hijerarhiji u smislu centralizovanja ili decentralizovanja upravljačke funkcije. Organizaciona struktura preduzeća kao sistem odnosa i veza između elemenata predstavlja organizacione okvire u kojima preduzeće funkcioniše. Ona je najčešće formalizovana internim normativnim aktima preduzeća (statutom, pravilima, pravilnicima, odlukama).[10]

Finansijska struktura preduzeća i finansijska snaga kao pokazatelji zdravlja preduzeća, kao što mogu predstavljati signale lošeg stanja predstavljaju istovremeno i podsticaje odnosno ograničavajuće faktore prestruktuiranja preduzeća. U relativno dužem periodu poslovanja gubljenje finansijske snage preduzeća predstavlja rezultat nekih teškoća u koje preduzeće ulazi, a nemogućnost pribavljanja dodatnih finansijskih sredstava od kreditora dodatno otežava stanje u kojem se preduzeće nalazi. Svako prestruktuiranje pak zahtijeva dodatni kapital, a potencijalni ulagači ili kreditori odobravaju samo prespektivno efikasne programe. Finansijski snažna preduzeća u prestruktuiranje ulaze zato mnogo lakše od finansijski obolelih privrednih subjekata, kojima je finansijska injekcija neophodna da bi ozdravila i kao zdravi organizmi davali efekte koji se od njih očekuju. U pribavljanju novih sredstava u formi finansijske podrške prestruktuiranju menja se često i vlasnička struktura nad kapitalom preduzeća.

Veličina i starost preduzeća predstavljaju bitan faktor koji podstiče ili ograničava proces prestruktuiranja preduzeća. Naime, po pravilu veća i starija preduzeća se teže opredeljuju za svoje prestruktuiranje, opredeljenje, odnosno odluka o prestruktuiranju se donosi kasnije. To su posljedice uglavnom veće formalizovanosti, birokratizovanosti, krutosti i stabilnosti funkcionisanja na postojeći način. To su preduzeća koja su mnogo vremena i svojih napora utrošila na izgradnju svojih podstruktura, njihovog usaglašavanja i dovođenje sistema preduzeća u postojeće stanje. Među velikim preduzećima za prestruktuiranje se lakše opredeljuju ona sa multifabričkom organizacijom (koja su svoj rast ostvarila širenjem svoje djelatnosti) od monofabričkih preduzeća (koja su svoj rast ostvarila strategijom penetracije tržišta). Prestruktuiranje u "starim", odnosno tradicionalnim granama su mnogo ređa i teža nego u modernim industrijskim granama.

3. Uloga i značaj marketinga u procjeni vrijednosti preduzeća

Preduzeće možemo posmatrati kao proizvod koji ima svoju vrijednost. Vrijednost preduzeća može imati različito značenje za pojedine subjekte.Procjena vrijednosti preduzeća predstavlja osnovu za utvrđivanje njegove tržišne vrijednosti za koju su zainteresovani različiti konstituenti sredine što je uslovljeno ciljem transformacije(vlasnici preduzeća, budući kupci, država, banke i dr.). U procjeni vrijednosti preduzeća potrebno je poći od analize velikog broja faktora eksterne i interne prirode koji je opredjeljuju.

Aktivnosti marketinga kao poslovne funkcije direktno ili indirektno su povezane sa najvećim

[10] Ona predstavlja objekt transformisanja, u svim prestruktuiranjima, i može bitno ograničavati i uslovljavati prestruktuiranje, nastojanjem pojedinih elemenata i podsistema da zadrže postojeći status (u birokratizovanim i nefleksibilnim preduzećima) ili podsticati prestruktuiranje (u preduzećima sa fleksibilnom i manje formalizovanom organizacionom strukturom).

brojem činilaca koji opredjeljuju strategijsku poziciju i vrijednost preduzeća. Vrijednost preuzeća je utoliko značajnija ukoliko je njegovo tržišno pozicioniranje povoljnije a relativno trajna konkurentska prednost izraženija. Uloga marketinga je presudna u dobijanju informacija o kritičnim faktorima poslovnog uspjeha preduzeća, koje od njih preduzeće može i treba da koristi u svom strategijskom razvoju. Adekvatna informaciona osnova za identifikovanja položaja preduzeća, njegovih mogućnosti i slabosti, prinosne snage, što svakako bitno opredjeljuje vrijednost, preduslov je uspješne procjene. Informacije koje pruža marketing osnova su ne samo za procjenu prinosne vrijednosti već i za utvrđivanje njegove tržišne vrijednosti.

Ključna pitanja, na koja daje odgovor upravo marketing, u identifikovanju osnova za procjenu vrijednosti preduzeća, su:

-utvrđivanje realne tržišne vrijednosti pojedinih dijelova imovine preduzeća (materijalnih i nematerijalnih ulaganja),

-analiza kritičnih faktora poslovnog uspjeha,

-ocjena tržišne i željene pozicioniranosti preduzeća,

-procjena šansi i opasnosti iz okruženja, prednosti i slabosti preduzeća,

-ocjena atraktivnosti novih područja aktivnosti i sposobnosti preduzeća da isloristi pozitivne signale iz okruženja i dr.

Zaključak

Poremećaji i određeni problemi u poslovanju preduzeća su osnovni razlozi za njegovo restrktuiranje. Opstanak, rast i razvoj preduzeća uslovljeni su njegovom sposobnošću da zadovolji potrebe potrošača uz istovremeno ostvarivanje definisanih ciljeva. Da bi se to postiglo neophodno je da to bude orijentacija svih organizaacionih dijelova u preduzeću, posebno kada se donose strategijske odluke. Svaka strategijska poslovna jedinica ima svoj pristup u procesu prilagođavanja potrebama i zahtjevima tržišta i usklađivanja internih mogućnosti sa šansama i prijetnjama iz okruženja. Pozicioniranje pojedinih proizvoda i poslova, kao i organizacionih nivoa, određena i njihova uloga u stvaranju vizije i misije preduzeća, definisanju ciljeva i strategije, veoma je značajno da se jasno odredi mjesto i uloga marketinga u organizacionoj strukturi i strategijskom upravljanju preduzećem kao i njegovom restuktuiranju, a time i prilagođavanjem tržištu. Uspjeh preduzeća u svim fazama njegovog razvoja uslovljen je brzinom i adekvatnošću odgovora na zahtjeve tržišta. Tokom vremena oni su se mijenjali, a uspješna preduzeća su uvijek nastojala da odgovore posljednjim zahtjevima tržišta. Glavni izazov za savremena preduzeća u budućnosti je razvijanje i podsticanje sveobuhvatne primjene marketinga kako bi se njihovi potencijali(proizvodni, kadrovski, finansijski) optimalno koristili. Zaoštravanje konkurencije, promjene u potrebama, motivima, navikama i kupovnoj moći potrošača, njihovim psihološkim karakteristikama i elementima marketing sistema, su samo od nekih faktora koji će uticati na promjenu stavova o značaju marketinga. Osnovni zadatak marketinga je da dovoljno rano otkrije sve značajne promjene u kritičnim faktorima poslovnog uspjeha i da preduzeće blagovremeno pripremi za adekvatno reagovanje i određene neophodne transformacione promjene, odnosno prestruktuiranje preduzeća. U tom kontekstu vrijeme je veoma značajan faktor. Ukoliko preduzeće sporo reaguje izlaže se opasnosti da bude potisnuto od konkurencije. Marketing kao integrativna poslovna funkcija, ima zapaženu ulogu u oblikovanju organizacione kulture i klime. Uticaj marketinga posebno je izražen u kreiranju poslovne filozofije i poslovnog portfolia, a u procesu uspostavljanja adekvatnih odnosa sa okruženjem u cilju sticanja integralne konkurentske prednosti.

Prestruktuiranje preduzeća kao program, pretpostavlja znanje, odnosno informisanost o postojećim potencijalima i problemima preduzeća, znanje o tome šta se želi, kao i znanje o

tome kako preduzeće prevesti iz postojećeg u željeno stanje. Nedostatak potpunih znanja o svemu tome je česta pojava, te zato i dolazi do defektnosti u procesima sa velikim mogućim štetama. Zato se znanje uzima kao kritični faktor cjelokupnog procesa u svim fazama njegovog sprovođenja.

Literatura

1. Adižes, I., Dijagnoza stilova upravljanja, Grmeč - Privredni pregled, Beograd, 2001.
2. Adrian R., More R., Barelay D., Deutscher T., Winning - Market Leadership, John, Wiley & Sons, New York, 2000.
3. Adžić S., Lider u Marketingu, Ekonomski institut, Beograd, 2004.
4. Bogićević, B., Menadžment ljudskih resursa, Ekonomski fakultet, Beograd, 2004.
5. Carver, J., Oliver, C.: Korporacijski odbori koji stvaraju vrijednost, MATE Zagreb, 2004.
6. Clarke T.: Theories of Corporate Governance, Routladge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2004.
7. Cornelius, P.: Good corporate practices in poor corporate governance systems, Corporate Governance, 2005.
8. Života Radosavljević i dr Radovan Tomić, Menadžment u modernom biznisu - BBO preduzeće za zaštitu autorskih prava i patenata, Beograd, 2004-2005.
9. Scherrer, P. S., Directors responsibilities and participation in the strategic decision making process, Corporate Governance, 2003.
10. Skinner, D. Spira, L.F., Trust and control - a symbiotic relationship? Corporate Governance, 2003.
11. Stiglic Dž., Protivrečnosti globalizacije, SBM-x, Beograd, 2002.
12. Tomson R., Veština rukovođenja, Clio, Beograd, 2000.

Načno stručni radovi objavljeni u odgovarajućim časopisima

13. Lončarević R., Organizaciona transformacija velikih poslovnih sistema u zemljama tranzicije, Privatizacija i transformacija velikih preduzeća, Univerzitet "Braća Karić", Beograd, 2000.
14. Madžar Lj., Upravljanje promenama u uslovima tranzicije, Radikalne promene u preduzećima i privredi u uslovima globalizacije, Fakultet Megatrend, Beograd, 2003.
15. Mihić M., Model projektnog liderstva, Projektno upravljanje organizacijama - novi pristupi, Beograd, 2006.
16. Obradović V., Nivoi promena: Dekompozicija procesa upravljanja promenama, Inženjering proizvodnje i usluga, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2007.
17. *Srećko Novaković, Koncept denominatorskog nivoa kapaciteta i njegov uticaj na donošenje menadžerskih odluka. U zborniku apstrakata strana 148. Visoka poslovna škola struovnih studija, Novi Sad, (Poslovno okruženje u Srbiji i svetska ekonomska kriza – zbornik apstrakata), Novi Sad, 2009.*
18. *Srećko Novaković, Performansa kao mera timske efikasnosti, XIV Internacionalni naučni skup SM2009. U zborniku apstrakata strana 63. ISBN 978-99955-36-18-3, Palić, 2009.*
19. *Srećko Novaković, Concept of Denomination Level of Capaciteties and Its Influence on Decision Making of Managers. U Zborniku radova strana 1111-1115. ISBN 978-86-87333-06-2. LEMiMA 2009 1st International Conference "Law, Economy and Management in Modern Ambience", Soko Banja, 2009.*
20. *Srećko Novaković, Korporativno-strategijska analiza resursa. U zborniku radova strana 136-143. ISSN 1451-6551. Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad, 'Škola biznisa', Časopis br. 3., Novi Sad, 2009.*
21. *Srećko Novaković, Upravljanje projektom organizacione transformacije preduzeća, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad, 2009.*

22. Dr Srećko Novaković, Strukturna transformacija u funkciji privrednog razvoja Srbije. U zborniku radova strana 242-258. ISSN 1986-8588. Originalni naučni rad. Naučno stručni časopis za društvene i prirodne nauke - SVAROG, Banja Luka, 2013.

Stručni rad UDK 005.96

Mirela Kljajić-Dervić[1]
Šemsudin Dervić[2]

E-UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U BOSANSKO-HERCEGOVAČKIM PREDUZEĆIMA

Sažetak
Iako je upravljanje ljudskim resursima kao naučno-stručna disciplina vrlo dobro proširena u organizacijama, malo je istraživanja o prihvaćanju, efektivnosti i efikasnosti, posljedicama i utjecaju modela e-upravljanja ljudskih resursa. Brz razvoj tehnologije i interneta uzrokovao je tehnološke promjene u kadroviranju i upravljanju ljudi u organizaciji, te uvođenju modela e-HRM u sistemska rješenja organizacije. Dolazimo do saznanja da e-upravljanje u preduzećima nije dovoljno prošireno niti ima istraživanja koja bi provjeravala odnos između e-HRM i djelovanja organizacije, nižim troškovima, efikasnijim vođenju ili boljim kadrovskim rezultatima. E-upravljanje ljudskim resursima na osnovu navedenog teško je mjeriti i pratiti njegov rast i razvoj u organizacijama/preduzećima. Radi se o modernoj promjeni na području upravljanja ljudskih resursa, čiji utjecaj je pod velikim pritiskom razvoja tehnologije, te upravo radi toga pristupamo istraživanju stanja u bosansko-hercegovačkim preduzećima, s mogućnošću primjene i upotrebe radi poboljšanja i povećanja konkurentske prednosti organizacije.
Ključne riječi: *upravljanje ljudskim resursima, informacijsko-komunikacijska tehnologija, e-hrm, menadžment znanja, uspješnost poslovanja, konkurentska prednost*

Uvod

U zadnjih 20 godina je došlo do neslućenog i nepredviđenog razvoja tehnologije, što je utjecalo i na radne navike, običaje učenja i potrebe po e-upravljanju ljudskih resursa u preduzećima. Na te potrebe utječu i stalne promjene na tržištu.

Brzi razvoj tehnologije i interneta u prošlih nekoliko godina uzrokovao je tehnološke promjene kako na području organizacije tako i na području kadroviranja i upravljanja ljudi u organizaciji. Ako organizacije žele ostati konkurentne na tržištu, moraju se brzo prilagođavati promjenljivom okruženju. Neprestano obrazovanje i osposobljavanje su zbog toga postali jedan od ključnih faktora prilagođavanja promjenama.

Zaposlenim je potrebno omogućiti, da stiču nova znanja, te isto razvijaju, kada mu je potrebno. Organizacije moraju težiti ka tome da njihova organizacija postaje organizacija koja uči, a pri tome se mora fokusirati na neke ključne elemente. Ključni elementi za razvoj e-hrm i organizacije koja uči možemo odrediti kao neprestano učenje (individualno i zajedničko učenje, kao i okolina u kojoj učimo), uspješna organizacijska kultura i uspješno upravljanje ljudskim resursima.

[1] Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet, Bosna i Hercegovina, mirelakd@yahoo.com
[2] Evropski univerzitet Brčko distrikt, Ekonomski fakultet, Bosna i Hercegovina, semsudin.dervic@yahoo.com

Brojna američka preduzeća koriste elektronske sisteme za privlačenje novih kadrova, za treniranje i upravljanje radne uspješnosti i oblikovanja adekvatnog sistema nagrađivanja (Stone in Lukaszevski, 2009). Kada posmatramo evropski poslovni svijet također mnoga preduzeća već primjenjuju nove elektronske sisteme za vođenje i obradu podataka o sopstvenim kadrovima, mogućim budućim i potencijalnim kadrovima.

Tehnologija ima vrlo značajnu ulogu kod širenja i podjele znanja, kod učenja i poboljšanja znanja te organiziranju postojećeg i prikupljanju novog znanja. Značaj i koristi tehnologije su posebno naglašene kod analiziranja osnovnih elemenata i funkcija menadžementa. Danas se sve češće naglašava poveznica menadžementa sa ljudima i procesima, ali se sve više naglašava i značaj tehnologije u upravljanju znanja, pri čemu je potrebno voditi brigu o socijalnoj i ljudskoj prirodi znanja (Earl, 2002, Choureides, Longbottom in Murphy 2003). Informacijsko komunikacijska tehnologija upravo nudi snagu i tehniku, koja igra značajnu ulogu u upravljanju, iako projekti vođeni isključivo sa takvom orijentacijom i perspektivom te negiranjem strateškog vođenja i ljudskog faktora često u praksi ne urode plodom. Zato je vrlo bitno adekvatno povezati menadžment ljudskih resursa i pravo elektronsko rješenje u cilju uspješnog e-HRM.

Neka od prvih istraživanja na polju elektronskog upravljanja ljudskim resursima se pojavljuju prije 20 godina (Marcel i Fisher, 2013). Iako su brojna preduzeća u prošlosti uvela određene informacijske sisteme za praćenje kadrova u jednom preduzeću, a kasnije i kao pomoć za privlačenje novih kadrova kao i praćenja postojećih kadrova i njihovog usavršavanja, još uvijek ne postoji jedinstvena definicija za e-HRM. Većina definicija naglašava značaj interneta kod upravljanja kadrova (Strohmeir, 2007). Tako možemo defisnisati da je e-HRM zajedničko rješenje najmanje dvije osobe ili više u vršenju njihovih kadrovskih zadataka koje temelje na upotrebi informacijsko-komunikacijske tehnologije. Znanje je isključivo ljudski resurs, a čovjek je sposoban, da ga ostvaruje u vezi sa korištenjem različitih informacija, sa upotrebom iskustva, novih ideja, koncepata, intuicije, povezivanja sa drugim znanjem, za nuđenjem novih rješenja, sa preuzimanjem odgovornih aktivnosti na osnovu znanja. Tako se tehnologija posmatra kao nužno i obavezno sredstvo u korištenju znanja definiranog na takav način. O tome kakva i kolika je uloga informacijsko-komunikacijske tehnologije u literaturi postoje različita razumijevanja.

Brojni autori (Davenport, Prusak, 2000, Maier i Remus, 2003, Martin idr, 2005) navode također da moramo obratiti pažnju u vezi sa upravljanjem ljudskih resursa i na njihovo znanje odnosno povezanosti upravljanja znanja sa informacijskom tehnologijom. Upravo Maire i Remus (2003) u svom istraživanju utvrđuju da se teorija menadžmenta znanja razvijala u dva pravca, jedan u pravcu čovjeka a drugi u pravcu tehnologije. Isto tako autor Heejun Park (2005) ističe, da čuvanje i podjela te ostvarivanje znanja unutar i između različitih društava znanja zahtjeva koordiniran menadžment i razmjenu tihog i eksplicitnog znanja. Tako na osnovu navedenog omogućava tehnologija protok eksplicitnog i tihog znanja kroz četiri modela konverzije – socijalizacija, eksternalizaciju, kombinaciju i internalizaciju (Pak, 2005). Preduzeća zato koriste mnogobrojnu tehnologiju da bi maksimizirali prednosti menadžmenta, menadžmenta znanja, menadžmenta ljudskih resursa, ali njihova upotreba nije uvijek uspješna. Park (2005) također navodi da pretjerano ispostavljanje tehnologije, bez ugrađenih ostalih kritičnih elemenata (npr. poslovne strategije, vođenja, organizacijske strukture i učenja) može dovesti do neuspješne implementacije cjelokupnog elektronskog rješenja i uspješnog upravljanja znanja i ljudskih resursa.

Elektronsko upravljanje ljudskim resursima (e-hrm)

U periodu „nove ekonomije“ nastaju za preduzeća nove prilike i novi izazovi. Novu ekonomiju ili ekonomiju znanja definišemo kao privredu, čiji razvoj u najvećoj mjeri usmjeravaju ljudski resursi i znanje; to postaje značajnije od fizičkih sredstava, koja su bila glavni pokretač tradicionalne ekonomije (Penger 2006). Priroda preduzeća u razvijenom svijetu se iako možda neprimjetno u zadnja dva do tri desetljeća radikalno pomjerila. Radi se o tome da su prošla vremena kada je neoklasična teorija preduzeća kao glavni problem privređivanja u preduzeću razmatrala pitanje, kako uz raspoloživu tehnologiju nabolje zaposliti ljudske, fizičke i finansijske resurse za proizvodnju određenih proizvoda ili obavljanje usluga uz najniže moguće troškove (Dunning 2000). Danas uspjeh preduzeća sve više ocjenjujemo sa stanovišta njegove sposobnosti za trajno poboljšanje kvalitete u najširem smislu. Sve više je preduzeća gdje materijalna sredstva imaju sve manje značenje. U tim preduzećima prevladavaju nematerijalna sredstva, koja čini intelektualni kapital zaposlenih (Brooking 1997). Brzi napredak tehnologije i komunikacija vodi u promjene, u ostvarivanje i širenje znanja bez usporedbe u prošlosti. Ujedno nastaju nove opasnosti za ona preduzeća, koja se novim izazovom i promjenama na tržištu ne prilagođavaju ili se neće znati prilagoditi.

Po jednoj od definicija, menadžment je tržišno usmjeravanje preduzeća i/ili nacionalne privrede, sa ciljem da se dinamizira razvoj i da se efikasno posluje (Bunc, 1976). Menadžment ljudskih potencijala predstavlja niz povezanih aktivnosti i zadaća menadžmenta i organizacija usmjerenih na osiguravanje adekvatnog broja i strukture zaposlenih, njihovih znanja, vještina, interesa, motivacije i oblika ponašanja potrebnih za ostvarivanje aktualnih, razvojnih i strategijskih ciljeva organizacije (Bahtijarević-Šiber, 1999.).

Pod ljudskim resursima podrazumijevaju se ukupna znanja, vještine, sposobnosti, kreativne mogućnosti, motivacija i odanost kojom raspolaže neka organizacija ili društvo. Zapravo se radi o ukupnoj intelektualnoj, psihičkoj i fizičkoj energiji koju organizacija može angažirati za ostvarivanje svojih ciljeva i razvoja poslovanja (Bahtijarević-Šiber, 1999.).

Posmatrajući definiciju autorice Bahtijarević-Šiber da je menadžment ljudskih resursa i intelektualna angažiranost organizacije za ostvarivanje ciljeva i razvojne politike preduzeća, možemo istu povezati sa definicijom menadžmenta znanja jednog od prvih autora menadžmenta znanja, to je Wiiga (1997) koji kaže da je menadžment znanja sistematsko, eksplicitno i namjerno prikupljanje, obnavljanje i upotreba znanja, da bi se povećala uspješnost organizacije te se izvršio povrat ulaganja u intelektualni kapital. Po čemu možemo zaključiti da je menadžment znanja i menadžment ljudskih resursa u direktnoj svezi. Iz toga možemo potvrditi i utvrđena saznanja autora Martin i drugi (2005) da su najdominantnije paradigme u vezi sa menadžmentom znanja povezane sa informacijskim alatima. Samo istraživanje koje su u 1999. godine izveli Scarbrough, Swan i Preston, predstavlja da 70 % članaka s područja menadžmenta znanja naglašava upravo upotrebu informacijske tehnologije koja se koristi sa namjernom upravljanja kodiranog znanja, a time i upravljanja ljudskih resursa i njihovog znanja.

E-hrm je planska djelatnost u preduzeću, u vidu elektronskog sistema, koji obuhvata prepoznavanje ključnog znanja, oblikovanje novog potrebnog znanja i prenošenja znanja među zaposlenima, kao i plan obuke kadrova i njihovog usavršavanja, a sve u cilju efikasnijeg poslovanja preduzeća. Time možemo pretpostaviti smanjenje osnovnih troškova i ekonomičnije i rentabilnije poslovanje unutar organizacije/preduzeća.

E-hrm su također svi kadrovski procesi, udruženi na jednom mjestu. To je sistem koji automatizira većinu kadrovskih poslova, s kojim možemo postići veću brzinu, kvalitetu i uspješnost posla (ehrm). Uvođenjem e-hrm sistema u organizaciju menadžment se može usmjeriti na zadatke, koji su od bitnog značaja za razvoj zaposlenih i postojanje same organizacije. Navedeni sistem pojednostavi i ubrzava sve administrativne poslove. Sa nekoliko aktivnosti možete pronaći i urediti podatke o zaposlenima, pratiti njihovu odsutnost s radnog mjesta i odobriti odmor. Ovaj sistem vam omogućava da možete imati na raspolaganju historijske podatke i sve promjene vezano za svakog zaposlenika pojedinačno. To znači centralizirano praćenje zaposlenih.

Koulopoulos in Frappaolo (1999) predstavljaju istraživanje grupe The Delphi Group iz 1999. godine iz kojeg je vidljivo da je u prvih pet alata koji su namijenjeni menadžmentu znanja, baze podataka i baze znanja, sistemi za menadžment dokumenata, intranetni portali, alati za zajednički rad i istraživači.

Standardizirane i procesno oblikovane baze podataka osiguravaju zaposlenim dostup do temeljnog znanja na svim nivoima organizacije. Pristup do tako dokumentovanog znanja možemo pojednostaviti upotrebom interneta ili intraneta (Černelič 2004).

Uvođenjem e-hrm preduzeću olakšava razvoj uspješnosti kadrova. Prije nego što preduzeće izvrši plan razvoja kadrova mora se za njih najprije pobrinuti na pravi način. O svakom pojedincu unutar organizacije mora imati bazu podataka, što predstavlja interaktivni sistem upravljanja uspješnosti, i time povećava uspješnost zaposlenih kao i njihov lični razvoj. E-hrm također omogućava praćenje njihovog napretka, pratite njihove izvještaje, identificirate talente ili odgajate svoje nasljednike.

Pathriage i dr. (2007) ističe značaj preoblikovanja tihog znanja u kodirano pomoću informacijskih alata odnosno čuvanja tihog znanja u dokumente, baze podataka i na druge nosioce.

Samo uvođenje sistema e-hrm u preduzeću omogućava i praćenje ponašanja pojedinaca u preduzeću čime možemo uspješnije postizati postavljene ciljeve. Ovim mogućim rješenjem sebi preduzeće također može olakšati zahtjevne procese zapošljavanja, sam sistem vam može omogućavati da između brojnih prijava na slobodno radno mjesto pronađete odgovarajuće kandidate, a sam proces zapošljavanja lakše prilagodite svojim potrebama kroz različite razgovore, testove o kojih vodite evidenciju i na kraju izaberete najboljeg kandidata. Sam sistem vam također nudi potencijala rješenja i uslovno razmišlja sa vama, kroz različite grafičke prikaze pokazatelja osigurava brz pregled uspješnosti u odnosu na određene ciljeve ili poslovne procese, a čime pozitivno utječe na proces donošenja odluka, kako o zajedničkim zadacima organizacije kao i pronalaska odgovarajuće osobe za konkretan posao.

Modeli E-hrm sistema mogu pratiti najveće izazove zaposlenih na radu. Prate razvoj i uspješnost svakog pojedinca, kao i nude najbolje rješenje za motivaciju zaposlenih, čime ponovno dolazimo do povećanja uspješnosti preduzeća, što predstavlja osnovni cilj svakog preduzeća, i na takav način dolazimo do povećanja konkurentske prednosti.

E-hrm u BiH

Upravljanje ljudskim resursima, ostvarivanju i širenju znanja u okviru modernih organizacija postaje sve značajniji faktor kod postizanja i očuvanja konkurentske prednosti. Činjenica je da

održiva prednost moderne organizacije proizlazi iz toga, što društvo zna, kako kvalitetno upotrebljavati to što zna i kako brzo dobiva i koristi novo znanje. Moderna organizacije je ona koja u eri znanja uči, memoriše i djeluje na osnovu raspoloživih informacija i znanja na najbolji mogući način.

Sve moderne organizacije/preduzeća takmiče se u znanju, ali ako to znanje ne koriste te ako to znanje cijelo vrijeme nije na raspolaganju svima, to znanje koje postoji u preduzeću ostat će bez vrijednosti. Stalne inovacije postaju nužne. Poznata rečenica direktora Northern Telecoma, Davida Vajsa (Peters, 1992) kaže: u budućnosti ćemo imati samo dvije vrste preduzeća – brza i mrtva". Odabir je jednostavan – organizacije ili su brze ili zaboravljene. Nova ekonomija ne poznaje ograničenja u brzini.

Zato pusti sistemi, sa pustim organizacijskim strukturama, sistemom menadžmenta, koji se temelji još uvijek na Taylorovom naučnom menadžmentu, nikad nisu dobra osnova za vođenje preduzeća kroz konstantne promjene i nove izazove. Pitanje je kako se prilagoditi unutrašnjem okruženju preduzeća, kako uspostaviti pravi način vođenja, kako na brz način prilagoditi znanje zaposlenih vanjskim potrebama, uspostaviti dobru organizacijsku kulturu. To su sve pitanja s kojima se suočava većina bosansko hercegovačkih preduzeća. Sve nakon ratnih dešavanja koja su vladala u periodu od 1992. do 1995. godine, perioda obnove, perioda privatizacije ili moderno transformacije preduzeća, preko pojave svjetske finansijske krize, i sada u fazi izvršavanja reformskih pitanja koja su nametnuta od strane Evropske unije Bosni i Hercegovini i njen poslovni ambijent još uvijek traga za pravom „zvijezdom vodiljom". Bosna i Hercegovina i preduzeća u njoj, zbog već navedenog nije imala priliku da ide u korak sa vremenom, u korak sa naučnim dostignućima i planovima razvoja koja su bila prisutna o vanjskom poslovnom okruženju.

U vremenskom periodu kada su u svijetu brojna preduzeća već počela primjenjivati elektorska rješenja nazvana e-hrm preduzeća u Bosni i Hercegovini su počela tek sa uvođenjem sistema za upravljanje ljudskim resursima.

Na području Bosne i Hercegovine u vremenskom periodu od januara do maja 2016. godine urađena je analiza upravljanja ljudskih resursa u slučajno odabranim preduzećima iz različitih djelatnosti. U analizu su bila uključeno 23 preduzeća od ukupno 41. Radi se o različitim mikro, malim i srednje velikim preduzećima. Primijenjene metoda naučno istraživačkog rada u ovom radu su prije svega naučna metoda posmatranja, deduktivna i induktivna metoda, metoda analize, metoda sinteze, historijska metoda i metoda sadržaja, kompilacije i empirijska metoda.

Nakon provedenih istraživanja došli smo do slijedećih saznanja da većina bosansko-hercegovačka preduzeća nema usvojenu strategiju razvoja ljudskih resursa, niti konkretan plan zapošljavana istih. Analizirajući rezultate istraživanja u odnosu na praćenje uposlenih također preduzeća ne raspolažu sa takvim informacijskim sistemom. U većini preduzeća kadrovske službe su zadužene za praćenje administrativnih podataka u vezi sa zaposlenima i njihovim ličnim podacima, praćenju njihovih premještaja iz jedne službe u drugu, i praćenje podataka u smislu obavezne obuke zaštite na radu i to na način tabelarne evidencije. Niti jedno analizirano preduzeće nema u potpunosti uspostavljen sistem praćenja zadovoljstva motivacije zaposlenih. Mogućnosti usavršavanja i razvoj zaposlenih također nije planski određen niti je isti praćen.

Iako u literaturi možemo zabilježiti različite izraze za e-hrm, kao što su virtualno upravljanje ljudskim resursima, internetno upravljanje ljudima ili „business to employe-B2E" (Strohmeier, 2007), preduzećima ti termini nisu poznati i tek nakon obrazloženja o čemu se radi, isti

obrazlože da evidencija vođena u vezi sa zaposlenim je samo klasična tradicionalna odnosno evidencije u bazi podataka u excel programu.

Većina analiziranih preduzeća traži da ostvaruju kvalitetu u radu upravo kroz ljudske resurse za postizanje cilja. Krenemo li od toga uvidjet ćemo da kadrovska politika mora odgovarati zaposlenima kako bi oni uspješno obavljali svoj posao i nudili kvalitetne usluge. Kolika se pažnja posvećuje zaposlenicima te u kojoj mjeri su oni posvećeni svojim radnim zadacima, odnosno svom poslu, u velikoj mjeri utiče na kvalitetu plasiranih usluga.

Obzirom da kvalitetu usluga zavisi i od pravilno organiziranih kadrova na pojedine zadatke, stručnost i vještine istih, potrebno je istražiti koliko su oni bitni pri samom zapošljavanju. Samo 11% anketiranih preduzeća radi određeni dio analiziranja i istraživanja u vezi sa svojim zaposlenima.

Slika 1: Struktura analiziranih preduzeća u odnosu na praćenje zaposlenih

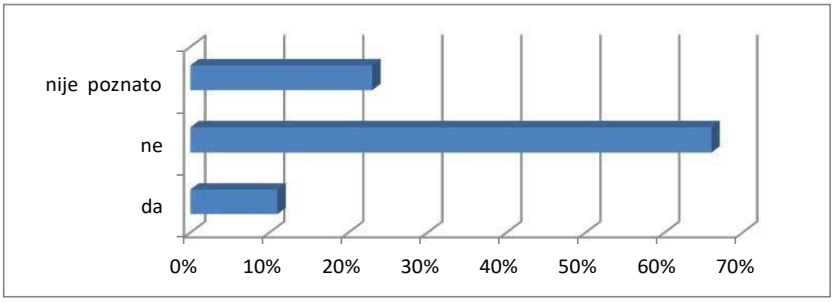

U našem istraživanju polazili smo od tvrdnje da sistem kvaliteta nije statičan. On traži promjene, usavršavanja i unapređenja kako bi se zahtjevi potrošača/klijenata ispunili. Zaposleni na svim nivoima u jednoj organizaciji treba da teže kvalitetu. Zadatak menadžmenta jeste da svoje zaposlenike podržava u ostvarivanju cilja poslovanja i to na način da oni te zadatke izvršavaju na bazi sopstvenog uvjerenja i da sami preuzimaju odgovornost koja iz toga proizlazi. Nažalost vrlo malo analiziranih preduzeća (3%) prati sistem kvaliteta u vezi sa usavršavanjem i unapređenjem svojih kadrova.

Slika 2: Struktura analiziranih preduzeća u odnosu na praćenje kvalitete rada

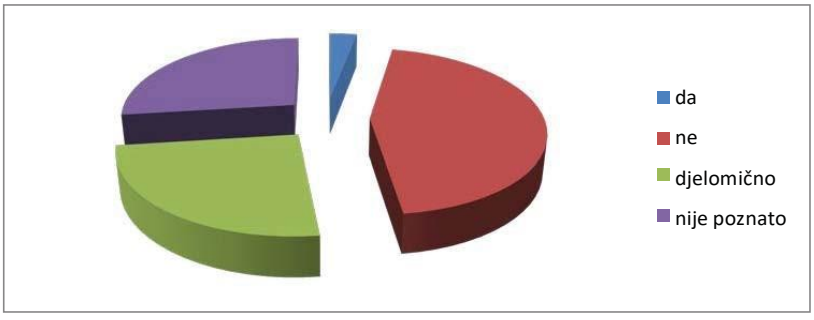

Analizirajući preduzeća sa stanovišta mogućeg funkcioniranja e-hrm, a to je kroz šest međusobno povezanih faza (Stone, Lukaszewskih, Stone-Romero i Johnson, 2013), u prvoj

fazi bi preduzeća morala imati urađenu analizu svakog radnog mjesta pojedinačno, što to analizirana preduzeća imaju samo sa stanovišta sistematizacije radnih mjesta kao općeg pravnog akta preduzeća. U drugoj fazi bi bilo potrebno da preduzeća imaju ispunjene kadrovske upitnike opet za svakog pojedinaca unutar svoje organizacije, što ponovno analizirana preduzeća nisu imala. Treća faza mogućeg e-hrm sistema bi obuhvaćala produbljenu provjeru odnosno ocjenu sposobnosti, znanja i drugih atributa zaposlenika, što već iz razloga nedostatka prethodne faze preduzeća nemaju. Četvrta faza obuhvata konstantno vršenje intervjua u cilju poboljšanja kvalitete poslovanja, peta faza vrši ocjenu i odlučivanje na osnovu proteklih faza i konačna šest faza je ocjena cjelokupne uspješnosti procesa. Za sve navedeno vam je potrebno korištenje adekvatne informacijske tehnologije, kao što smo već naveli, većina preduzeća nema. Nekoliko analiziranih preduzeća (7%) je počelo sa uvođenjem upotrebe elektronskih oblika testova i upitnika.

Zaključak

Svi procesi unutar organizacije moraju biti uključeni u cjelokupno poslovanje organizacije, moraju biti dio kulture znanja, naročito moraju biti podržani sa odgovarajućim informacijsko-komunikacijskom tehnologijom. Kako se menadžment ljudskih resursa direktno povezuje sa zaposlenima, menadžment znanja ima snažnu poveznicu sa zaposlenima, te politike moraju biti usklađene sa politikom e-upravljanja ljudskih resursa. E-hrm je prilika i izazov za sve, koji pokušavaju dostići poslovne rezultate. U zdanjem vremenu još uvijek se povećava potreba po uvođenju koncepta e-hrm jer većina poslova, koje obavljamo, temelji se na informacijama, pojavljuju se sve veće potrebe za usavršavanje, dodatno obrazovanje kroz različite vidove neformalnog znanja sa formalnim znanjem, radna snaga čuva veliku količinu znanja, sve veća mobilnost radne snage povećava odliv znanja iz preduzeća, zbog sve veće konkurentnosti između organizacija pojavljuj se sve veći zahtjevi po kontinuiranom učenju unutar preduzeća. Tako organizacije moraju razvijati nove sisteme, i elektronsko upravljanje ljudskim resursima, da privuče talentirane nove kadrove, motiviraju zaposlene i ispune ciljeve organizacije, kao i da ih zadrže na njihovim radnim mjestima.

Na osnovu istraživanja možemo zaključiti da je e-upravljanje ljudskim resursima slabo prihvaćeno u kadrovskim službama analiziranih preduzeća i u organizacijama općenito, jer još uvijek većina preduzeća više voli tradicionalni način upravljanja ljudskim resursima.

Namjena ovog rada je bila ponuditi moguće konkretno rješenje s ciljem poboljšanja kvalitete upravljanja ljudskih resursa, a to su prije svega smjernice za iznalaženje i vođenje odgovarajuće kadrovske politike, uz to bi ukazali i na propuste u upravljanju ljudskim resursima u analiziranim preduzećima.

Potreba za kvalitetnim ljudskim resursima postoji otkad postoji sam rad, a o tome ovisi i kvaliteta krajnjeg proizvoda ili usluge. Uspjeh jedne organizacije zavisi od produktivnosti njenih zaposlenika, motivacije i volje da zajednički rade kao jedan tim. Zadatak menadžera je da rad tima učini što efikasnijim. Zbog toga on mora da kontinuirano analizira i nalazi rješenja za poboljšanje rada koji će rezultirati većim kvalitetom.

Sve ovo nam ukazuje na to da su ljudski resursi vrlo bitni i da im se mora dati odgovarajući značaj, jer se oni u svom poslu susreću sa diferenciranim, više ili manje zahtjevnim, zadacima, stupaju u različite međuljudske odnose i neophodno je da karakteristike njihovoga posla odgovaraju njihovim kompetencijama. To u velikoj mjeri utiče na njihovo samopouzdanje, zadovoljstvo poslom i životom, što u krajnjoj mjeri opet utiče na kvalitetu. Upravo uvođenje

e-hrm u kadrovsku politiku preduzeća uzrokovalo bi lakše izvršavanje postavljenih zadaća. E-hrm je moguće koristiti i za slanje kadrovskih informacija po organizaciji i van nje, da utječu na stajališta i saznanja zaposlenih na odnos do radnog mjesta i organizacije (Stone i Lukaszewski, 2009).

Po podacima CedarCrestone iz 2007. godine je vidljivo da samo 14% preduzeća izvještava da je e-hrm pomogao kod poboljšanja praćenja odluka u kadrovskim procesima (Stone i Lukaszewski, 2009). Stone i drugi (2006) preporučuju da se uvede kombinovani način upravljanja ljudskim resursima, tradicionalni sa e-hrm.

Ovo istraživanje je samo uvod u novi način upravljanja ljudskim resursima u nadi da se ovim radom ostvari odnosno probudi snažan impuls povećanju značaja ljudskih resursa i produbi smisao učenja i praćenja svih promjena u intelektualnom kapitalu pojedinaca. Vrijeme koje je pred nama će pokazati lepezu potrebnih znanja i sposobnosti kako bi se resursi na najučinkovitije načine iskoristili, ali ta znanja moraju biti evidentirana, praćen i na prvi način i u pravo vrijeme upotrebljavana.

Očekuje se da će rezultati istraživanja ukazati na propuste menadžmenta i pružiti spektar ideja koje doprinose većem zadovoljstvu zaposlenika i kvalitetnijim proizvodima/uslugama pojedinačnih preduzeća kao i osvještavanju preduzeća o značaju adekvatnog i blagovremenog praćenja i upravljanja ljudskih resursa u cjelini pomoću savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija.

Literatura

Brooking, A. 1997. Intellectual capital: Core asset for the third millennium enterprise. London, Boston: International Thomson Business Press.

Bahtijarević-Šiber, F. 1999. Management ljudskih potencijala, Golden marketing, Zagreb.

Černelič, M. 2004. Učeča se organizacija in ravnanje z znanjem v organizaciji. Ljubljana.

Davenport, T. in L. Prusak. (2000). Working knowledge: How organizations manage what they know. Boston (MA): Harvard Business School Press.

Dunning, J. H. 2000. The eclectic paradigm as an envelope for economic and business theories of MNE activity. International Business Review 9 (2).

Earl, M. J. (2002). Management strategy for information technology. Harlow: Prentice Hall.

Koulopoulos, T. M. in C. Frappaolo. 1999. Smart things to know about knowledge management. Milford, Oxford: Capstone.

Lesko. B. L. i Klepić Z. 2013. Menadžmenta ljudskih potencijala. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar.

Marler, J.H. i Fisher, S.L. (2013). An evidence-based review of e-HRM and strategic human resource management. Human Resources Management, Review, 23.

Maier, R. in U. Remus. 2003. Implementing process-oriented knowledge management strategies. Journal of Knowledge Management 7 (4).

Martin, V. A., T. Hatzakis, M. Mycett in R. Macredie. 2005. Cultivating knowledge sharing through the relationship management maturity model. The Learning Organization 12 (4).

Park, H. 2005. Knowledge management technology and organizational culture. V Creating the discipline of knowledge management, ur. M. S. Stankosky. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.

Pathirage, C. P., D. G. Amaratunga in R. P. Haigh. 2007. Tacit knowledge and organisational performance: Construction industry perspecitve. Journal of Knowledge Management 11 (1).

Penger, S. 2006. Učeća se organizacija i oblikovanje pozitivne organizacijske identitete: studijski primjera slovenskog preduzeća. Ljubljana.
Peters, T. 1992. Liberation management. New York: Alfred P. Knopf.
Strohmeier, S. (2007). Research in e-HRM: Review and implications. Human Resources Management Review, 17.
Strone, D. L. i Lukaszewski, K. M. (2009). An expanded model of the factors affecting the acceptance and effectiveness of electronic human resources management systems. Human Resources Management, Review, 19.
Strone, D. L., Lukaszewski, K. M., Stone-Romero, E. F. i Johnson, T. L. (2013.) Factors affecting the effectiveness and acceptance of electronic selection management systems. Human Resources Management, Review, 23.
Strone, D. L., Stone-Romero, E. F. i Lukaszewski, K. M. (2006). Factors affecting the acceptance and effectiveness of electronic human resources management systems. Human Resources Management, Review, 16.
Wiig, K. 1993. Knowledge management fundations. Arlington (TX.): Schema.
Wiig, K. M. 1997. Knowledge management: An introduction and perspective. Journal of Knowledge Management 1 (1): 6–14.

Pregledni rad UDK 338.48

Doc. dr Vojislava Grbić[1]
Doc. dr Slobodan Nićin[2]
Dipl. ecc Adnan Brajlović[3]

RAD I STVARALAŠTVO U FUNKCIJI RAZVOJA TURIZMA

Rezime
Rad kao osnovna i najstarija ljudska djelatnost, usko je vezana uz upotrebu mašte u cilju stvaranja nečeg novog i korisnog. Stvaralački rad je u principu svjesno i namjensko djelovanje čovjeka s ciljem stvaranja alata i mehanizama kako bi uloženi napor i vrijeme podvrgnuo svojim ciljevima i interesima. Ovakvo ljudsko djelovanje prožima se kroz sve sve sfere i oblasti života, pa tako i u ekonomiji. S obzirom da je turizam jedan od značajnijih pokretača ekonomije, u ovom radu ćemo pažnju posvetiti radu i stvaralaštvu kroz funkciju razvoja turizma.
Ključne riječi: *razvoj turizma, formulisanje ciljeva u turizmu, turistička ponuda, rukotvorine i suveniri, kulturno-historijsko naslijeđe, brendiranje u turizmu.*

WORK AND CREATIVITY IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Summary
Work as a basic and oldest human activity, is closely related to the use of imagination in order to create something new and useful. Creative work is, in principle, conscious and purposeful human activity in order to create tools and mechanisms to make the effort and time to undergo to its goals and interests. This human action permeates through all spheres and all areas of life, including the economy. Given that tourism is one of the major drivers of the economy, in this paper we will pay close attention to the work and creativity through the function of tourism development.
Keywords: *tourism development, formulation of objectives in tourism and tourist industry, handicrafts and souvenirs, cultural and historical heritage, tourism branding.*

UVOD

Rad kao uslov života u društvu, uslovio je potrebu zajedničkog života, ali i formiranje vrlo složene strukture u pogledu tehničko - organizacione i društveno – ekonomske djelatnosti. Modernizacija kao dio globalizacije doprinjela je značajnim promjenama u pogledu shvatanju

[1] Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko, Visoka škola za menadžment i poslovne komunikacije, Sremski Karlovci, Srbija, vojislava.grbic@gmail.com
[2] Fakultet za evropske pravne i političke studije, Novi Sad, i Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko, Brčko distrikt, Bosna i Hercegovina
[3] Evropski univerzitet Brčko distrikt, Brčko (student na magistarskim studijama), adnan.brajlovic@gmail.com

rada, kao stvaralačkog procesa. Potrebe i način razmišljanja, također se mjenjao kroz vrijeme. Međutim ono što je nepromjenjivo jeste da je rad osnova svih socioloćkih i ekonomskih kategorija. Ovu ljudsku aktivnost ne možemo posmatrati samo sa aspekta ulaganja fizičkog napora u cilju zadovoljavanja ličnih interesa, već kao društveno korisnu aktivnost, čiji se rezultati i posljedice konzumiraju mnogo duže, nego što traje sam rad. Ako pak stvaralaštvo posmatramo kao korištenje mašte i intelektualnih sposobnosti u stvaranju nečeg novog, razvijanju novih ideja ili rješenja određenog problema, možemo konstatovati da je stvaralaštvo u stvari napredniji vid rada.

Postoje mnoge podjele i klasifikacije rada, međutim one najčešće su:
- fizički rad,
- grupni rad,
- individualni rad, kvalificirani (stručni) rad, i
- privredno – proizvodni rad.

1. RAD I STVARALAŠTVO KROZ ISTORIJU

Da bi shvatili značaj i prve oblike rada, ali stvaralaštva, morali bi se vratiti milionima godina unazad. Počevši od prvog primitivnog oruđa, vatre, koplja, odjeće i sl. iz doba paleolita preko točka (5.000 god. p.n.e), pa sve do današnjih dana, čovjek je radio i stvarao. Posmatramo li Balkansko poluostrvo, kao makro – lokaciju, sa akcentom na Bosnu i Hercegovinu, zapazit ćemo nebrojene primjere rada i stvaralaštva, kao rezultat ljudske aktivnosti.
Mjesto gdje su se sudarali, ali i sastajali i spajali istok i zapad, mjesto koje je i neposredno uticalo na svjetsku istoriju prepuno je primjera ljudske kreativnosti i izražajnosti. Evidentan je utjecaj različitosti kultura običaja, i dešavanja koji su se smjenjivali na ovim prostorima, pa prema onome što je sačuvano u Bosni i Hercegovini, vezano za ljudski rad i stvaralaštvo, a koje direktno ima preduslove i mogućnosti za razvoj turizma naše zemlje možemo svrstati u tri segmenta:

- Kulturno – istorijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine
- Narodne rukotvorine naroda Bosne i Hercegovine
- Suveniri

1) ***Kulturno – istorijsko naslijede Bosne i Hercegovine.*** Najstariji primjerci kulturno – istorijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine su svakako antička vila na Mogorjelu kod Čapljine, kasno-antička bazilika u Brezi, kompleks rimskih zgrada u Putovićima kod Zenice, rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva. Ako krenemo dalje kroz istoriju, neizostavni su Stećci, (od ukupno 70.000 evidentiranih, oko 60.000 se nalazi u Bosni Hercegovini), koji se pojavljuju od druge polovine XII stoljeća, a nekropola Radimlja kod Stoca je jedinstvena u svijetu. Dalje slijede brojne kule i dvorci u Jajcu, Bobovcu, Kraljevoj Sutjesci, Vranduku, Mostaru, Sarajevu, Tešnju, Maglaju, Gradačcu, Stocu i sl., pa sve do nebrojenih građevina iz doba Osmanskog carstva i Austro-Ugarske monarhije. Neki od njih se nalaze i pod zaštitom UNESCO-a, a prema evidenciji oko 3.000 objekata prema standardima UNESCO-a treba konzervatorsko-restauratorske mjere.

2) ***Narodne rukotvorine naroda Bosne i Hercegovine***. Raznolikost religija i običaja na prostoru Bosne i Hercegovine ogledaju se ljepotama rukotvorina, narodnih nošnji, folklora i

umjetničkog izražaja. Svaka mikro –lokacija Bosne i Hercegovine odiše svojom osobenošću i jedinstvenim obilježjem kako umjetničkog, tako i radnog stvaralaštva. Vrijedno je napomenuti da je narodna rukotvorina sa područja Zmijanja („Zmijanjski vez„) čak uvrštena na listu UNESCO-a kao kulturno nematerijalno dobro čovječanstva, i jedino je takve vrste iz cijele Bosne i Hercegovine.

3) ***Suveniri Bosne i Hercegovine*** predstavljajui i najmlađi oblik stvaralaštva od gore pobrojanih, a cilj im je predstavljanje pojedinih znamenitosti, ili motiva naše zemlje. Pojavljuju se u raznim oblicima i pravljeni su od različitih materijala: bakar, drvo, platno, plastika i sl. Neki od suvenira rađeni tehnikama bakroreza ili duboreza imaju čak i umjetničku vrijednost. Projekat „Sarajevo Dingbats"-stilizovani suveniri sa simbolima grada Sarajeva, nagrađen je čak i sa Grand Prix nagradom na šestoaprilskoj izložbi gradske galerije „Collegium Artisticum".

2. TURIZAM KAO EKONOMSKI POKRETAČ

Turizam je relativno mlada društveno-ekonomska pojava, nastala sredinom XIX vijeka, ali relativno brzo je postala značajan ekonomski faktor u cijelom svijetu.

Ako uzmemo u obzir da turizam obezbjeđuje 1/11 radnih mjesta i doprinosi 10% BDP, sa 1,5 biliona USD prihoda na globalnom nivou, shvatamo o kakvom fenomenu je riječ. Turizam čini 7% ukupnog svjetskog izvoza i 30% izvoza usluga.

Ekonomski aspekt turizma sadrži u sebi psihološke, sociološke, geografske, kulturološke i tehničke elemente, iako ga mnogi doživljavaju samo kao akt potrošnje, bilo da je riječ o ličnoj potrošnji korisnika – turista ili o potrošnji dobara za zadovoljavanje njihovih potreba. Ako tržište (pa i turističko tržište) sagledamo kao mjesto gdje se sastaju ponuda i potražnja, onda je jasno koji su faktori ključni za razvoj turizma. Kvantitet i kvalitet usluga moraju biti izbalansirani, kako bi se zadovoljilo sve zahtijevnije potrošačko tijelo. Prostor Balkana, a posebno prostor Bosne i Hercegovine, osim prirodnog bogatstva ima čitav spektar posebnosti i autentičnosti koji mogu biti pogonska snaga razvoja turizma a s njim i ekonomije uopšte. Za zemlje u razvoju, sa slabo razvijenom industrijom, turizam može biti jedan od glavnih pokretača ekonomije zahvaljujući očuvanoj prirodi i antropološkoj poterbi ljudi za putovanjem i upoznavanjem drugog i drugačijeg. Ono što je jako bitno turizam direktno i indirektno ima uticaj i na ostale uslužne i proizvodne djelatnosti. Analize turizma u Bosni Hercegovini pokazuju na veoma slabo dokumentovanje njegovog obima, značaja i ekonomskih rezultata. Činjenicu da je udio turizma svega 2,5% u BDP, je faktor koji treba istražiti i urgentno djelovati kako bi se ovi pokazatelji bar približili evropskom i svjetskom prosjeku. Otežavajući faktori su svakako politička i sigurnosna situacija zemlje, složenost društveno-političkog uređenja,nerazvijena saobraćajna infrastruktura, nepovoljna poreska politika,nedovoljna promocija, ali i neuređena zakonska regulativa u oblasti turizma.
Svjedoci smo svakodnevnih naslova po časopisima, izjava političkih funkcionera da je turizam strategija spasa BH ekonomije, međutim ulaganja u turizam i trenutni angažman na polju turizma ne opravdavaju ova očekivanja. Kao što smo napomenuli u Bosni i Hercegovini još uvijek ne postoji uređena baza sa podacima o smještajnim kapacitetima, a statistički podaci o broju dolazaka i noćenjima turista (koje nudi zavod za statistiku) ni približno ne odgovaraju stvarnim podacima na terenu. U prijedlogu programa javnih investicija institucija Bosne i Hercegovine za period 2016-2018 god. u ukupnom iznosu od 238,41 mil. KM, za turizam je

planirano 1,72%, od čega je učešće sektora 0,72%, te još ako uzmemo u obzir da u državi postoji 14 ministarstava turizma (10 kantonalnih, distrikt Brčko, dva entitetska i jedno državno) sasvim je jasno da planirana sredstva nisu dostatna za bilo kakva ozbiljnija ulaganja u ovom sektoru. Ovakvo neadekvatno planiranje je posljedica nepostojanja kvalitetne strategije u oblasti turizma, bez jasno definisanih ciljeva i pravaca djelovanja. To dokazuje i primjer na nedavno održanom 21. međunarodnom istočnomediteranskom sajmu turizma EMITT u Istanbulu 26-29.01.2017, gdje je Bosnu i Hercegovinu predstavljala grupa od 20-tak entuzijasta (hotelijera i turističkih agencija) koji su se samoinicijativno organizovali i vlastitim sredstvima organizovali odlazak na ovaj prestižni događaj, kako bi predstavili našu zemlju. EMITT spada među pet najvećih svjetskih sajmova turizma, a o njegovoj veličini i značaju govori podatak da je prošlogodišnje 20 izdanje okupilo 4550 učesnika iz 70 zemalja svijeta.

S druge strane treba uzeti u obzir i pozitivne faktore, koji mogu biti temelj ubrzanog razvoja turizma, kao pokretača ekonomije u našoj zemlji. Raznovrsnost vjera na malom prostoru nudi bogatstvo kultura, tradicija i običaja kakve se mogu naći malo gdje u svijetu. Svaka mikro lokacija Bosne i Hercegovine posjeduje svoju jedinstvenost i osobnost, sa karakterističnim crtama koje su vrlo prepoznatljive. Jedna smo od rijetkih zemalja u svijetu koja zahvaljujući klimi, geografskom položaju, neizmjernim prirodnim ljepotama i bogatstvu kulturno-istorijskog naslijeđa ima mogućnost trajanja turističke sezone od 365 dana.

Evidentna je mogućnost ponude kroz više oblika turizma, a težište bi trebalo biti na:

- kulturnom turizmu,
- vjerskom turizmu,
- ruralnom turizmu
- eko-turizmu
- robinzonskom (istraživačkom) turizmu, kao specifičnim oblicima turizma.

Podsjetimo da u sklopu nacionalnog parka Sutjeska imamo jedinu prašumu (Perućica) u Evropi u kojoj obitava i zaštićena divlja mačka – Ris, koja se u Evropi može pronaći još samo u nekim dijelovima Španije. Netaknutost prirodnih ljepota je nešto što strane turiste ostavlja bez daha prilikom posjete našoj zemlji.

Kulturno-istorijsko naslijeđe, kao direktni rezultat rada i stvaralaštva različitih civilizacija koje su boravile na ovim prostorima daju neiscrpnu mogućnost turističke ponude. Osim starog mosta u Mostaru i stare čaršije u Sarajevu vrlo malo je, ili gotovo ništa u turističkoj ponudi ove vrste. Moramo shvatiti da je kulturno – istorijsko naslijeđe koje posjedujemo već gotov turistički proizvod koji samo treba prezentirati i ponuditi turistima, a jedina ulaganja koja iziskuje jesu troškovi održavanja i restauracije, koji opet sa brižnim i kvalitetnoo oganizovanim upravljanjem i raspolaganjem bi bila sigurno daleko manja, nego što nastaju usljed nebrige i nedomaćinskog odnosa prema istima.
Korištenjem realnih pretpostavki za razvoj turizma, znatno bi doprinjelo otvaranju novih radnih mjesta, poboljšanju društvenog standarda, ali i uopšte ekonomske situacije i cjelokupne slike Bosne i Hercegovine.

3. BRENDIRANJE TURIZMA KROZ RAD I STVARALAŠTVO

Bez obzira na potencijale kojima raspolažemo i koje smo već pomenuli, da bi se turisti privukli u većem broju neophodno je da Bosnu i Hercegovinu pretvorimo u turističku destinaciju koja je interesantna, privlačna i poželjna. Da bi se kvalitetno prezentovali, da bi se o nama čulo, čitalo potrebno je pored promocije raditi na brendiranju turizma. Ovo je proces koji je

kompleksan, dugotrajan, ali i sigurno isplativ za duži vremenski period. Destinacijsko brendiranje svakako treba da ima neko jedinstveno obilježje, karakter koji je specifičan, ali i posebno obilježje koje će biti simbol Bosne i Hercegovine, kao lokacije koja je neizostavan dio turističkih ruta i mapa.

U ovom radu su već pomenuti neki unikati i dragulji iz kulturno – istorijske baštine Bosne i Hercegovine. Ne smijemo dozvoliti da ono što su generacije stoljećima unazad radile i stvarale ostane daleko od očiju šire svjetske javnosti, jer itekako imamo šta pokazati. Većina gostiju još uvijek dolazi iz zemalja okruženja, jer oni svakako imaju više informacija o Bosni i Hercegovini u odnosu na turiste iz ostatka svijeta. Iz ovih razloga se brendiranje čini još neophodnijim. U Sarajevu uprkos proteklim ratovima kao gotovo nigdje na svijetu na vrlo malom prostoru možete vidjeti džamiju, pravoslavnu, katoličku crkvu i jevrejsku sinagogu (treća po veličini u Evropi), pokazatelje dugogodišnjeg suživota i tolerancije, a koji itekako može biti naš turistički imidž. Na brendiranju, promociji i razvoju turizma neophodan je konstantan angažman šire društvene zajednice, kako bi turizam naše zemlje bio održiv, a na osnovu popularnosti i prepoznatljivosti kao i kvalitete usluge. Pozicioniranje Bosne i Hercegovine na svjetskom turističkom tržištu također predstavlja vid rada i stvaralaštva (u fizičkom i intelektalnom smislu). Za uspješno brendiranje destinacije neophodno je odrediti nositelje turističke ponude, njihovu ulogu i znati koje su atraktivnosti destinacije i po čemu se ona razlikuje od konkurencije. Ovo svakako treba da bude dio buduće strategije razvoja turizma Bosne i Hercegovine, sa jasno definisanim zadacima, pravcima djelovanja i ciljevima uz uvažavanje zahtjeva i potreba tržišta i praćenja turističkih migracija koje su svakako prisutni u modernom turizmu. Ono što se svakako ne smijemo zaboraviti u postupku brendiranja turizma su faktor motiva i motivacije. Psihološki gledano to je proces stvaranja želje kod ljudi za putovanjem, a koja je potaknuta određenim razlogom. Ovi motivi mogu biti racionalni i iracionalni. U analizama turističkih motiva bitno je istaći da sudjelovanje posjetitelja – turista nije vezano samo sa jednim motivom, već više njih koji se isprepliću i međusobno nadopunjuju. Sagledavajući sve navedeno motiva sigurno ne nedostaje, samo ih treba valjano prezentirati, i plasirati na pravi način.

Motivaciju je neophodno ostvariti u još jednom segmentu, a to je stvaranje povoljnije klime za privlačenje stranih investicija, kao direktog poticaja razvoju turizma. Međutim da bi se to ostvarilo potrebno je obezbijediti uslove koji će potencijalnim ulagačima osigurati ambijent rentabilnosti i opravdanosti ulaganja sredstava. Bosansko – hercegovački turizam može i mora biti ključ oporavka posrnule ekonomije i stvaranja pozitivnije slike o našoj zemlji.

ZAKLJUČAK

Teorijska, a pogotovo empirijska istraživanja o ulozi i značaju turizma, koja su do sada provedena, a odnose se na prostor Bosne i Hercegovine u kvantitativnom smislu su vrlo oskudna. Zajednički zaključak svih je da država ne pridaje veliki značaj preporukama svjetskih teoretičara u sklopu UNWTO, USAID-a, WTTC-a, EU i mnogih drugih da turizam postaje generator ekonomskog rasta i razvoja, i jedna od najvažnijih komponenti međunarodne trgovine. Također se ističe neefikasnost složene institucionalne organizacije, kao i loše koordinacije lokalnih i većih nivoa vlasti.

Turizam trebamo shvatiti i kao radno – kreativni (stvaralački) proces u kome neprestano treba iznalaziti rješenja i nove mogućnosti u cilju poboljšanja ponude i konstantnog razvoja koji će biti i ekonomski vidljiv i mjerljiv. Imperativ treba da bude pozitivna strana turizma, kao i efekti koji iz njega proizilaze, a on je u stvari vrlo bitna veza između državnog, javno – društvenog i privatnog sektora. Regionalno gledano on je mehanizam za otklanjanje barijera i konflikata, alat za planiranje i unaprijeđenje društveno – ekonomskih odnosa i ključ sociološko – kulturoloških veza.

Neupitno je da se na rješavanju ovih pitanja mora daleko više angažovati i struka, koja treba da ponudi konkretna rješenja u kreiranju turističke politike usmjerene na konceptu razvoja, al uz adekvatnu podršku i angažman državnih struktura, jer bež državnog učešća svi napori su uzaludni i nemaju nikakvog efekta. Zadatak države treba da bude stvaranje zakonskog okvira, kao i izrada strateške i planske dokumentacije razvoja turizma, a koja je nemoguća bez provođenja određenih mjera koje djelimo na opšte i posebne. Opšte mjere se odnose na sve privredne djelatnosti, dok su posebne mjere vezane isključivo za turizam kao ciljani segment djelovanja.

Na kraju se dolazi do samo jednog zaključka:
Radimo i stvarajmo turizam, jer turizam Bosne i Hercegovine nema alternativu.

LITERATURA

[1] Leonard. J. Lickorish (2006): Uvod u turizam, Split
[2] Ante Dulčić (2001): Upravljanje razvojem turizma, Mate d.o.o., Zagreb
[3] Gregorić, M., Skenderović, Lj. (2012): Uloga poduzetništva i cjeloživotnog učenja u brendiranju turističke destinacije. Učenje za poduzetnišvo. Vol.II (2).
[4] Boris Vukonić (2001): Turizam i razvoj, Zagreb
[5] Zoran Bibanović (2006): Turizam interes Bosne i Hercegovine, Sarajevo
[6] http://poslovnisvijet.ba/
[7] http://mft.gov.ba/bos/images/stories/medjunarodna%20saradnja/upravljanje/nacrt/Nacrt%20programa%20javnih%20investicija%20institucija%20BiH.pdf

Originalni naučni rad UDK 159.92:005

Slavko Simić[1]

ULOGA LIDERA U PODSTICANJU STVARALAČKIH SPOSOBNOSTI KOD RADNE GRUPE U PROIZVODNOM PREDUZEĆU

Sažetak

Ovaj rad bavi se ulogom lidera u podsticanju stvaralačkih sposobnosti kod grupa. Nakon definisanja obilježja lidera grupe, vršeno je primarno istraživanje njegovog podsticanja na stvaralačke sposobnosti učesika u grupama. Ovim istraživanjem su obuhvaćene četiri radne grupe u proizvodnom preduzeću u Bosni i Hercegovini. Prikazani su osnovni podaci o učesnicima po grupama kao i postignuti rezultati. Tokom analize korišten je metod neposrednog razgovora, aktivnog posmatranja i vršeno je neposredno anketiranje svih učesnika u grupama sa unaprijed pripremljenim anketnim upitnikom sa zatvorenim, otvorenim i pitanjima intenziteta (Likerovom skalom). Analizom je utvrđen uticaj lidera na stvaralački rad grupe u praksi. Svi dobijeni rezultati su prikazani grafički i tabelarno i upoređuju se sa teorijom koja je iznesena u prvom djelu ovoga istraživačkog rada. Na kraju se u ovome istraživačkom radu zaključuje: da svi lideri u analiziranim grupama imaju presudan uticaj u podsticanju stvaralačkih sposobnosti u radu učesnika u grupama.

Ključne riječi: *stvaralaštvo, podsticanje, lider, grupa, istraživanje, proizvodnja*

THE ROLE OF A LEADER IN STIMULATING THE CREATIVE ABILITIES OF THE WORKING GROUP IN PRODUCTION COMPANY

Summary

This paper work deals with the role of leader in stimulating the creative abilities of the group. After defining the characteristics of the group's leaders, was conducted primary research on its encouraging creative abilities of participants in groups. In this study, four working groups in a production company in Bosnia and Herzegovina.The basic data about the participants in groups as well as the results achieved. During the analysis, a method of direct talks, active observation and was done directly surveying all the participants in groups with pre-prepared questionnaire with closed, open issues and intensity (Licker Scale). The analysis determined the impact of the leaders in the creative work of the group in practice. All the results are presented graphically and in tables and are compared with the theory put forward in the first part of this research. Finally in this research concludes that all leaders in the analyzed groups have a decisive impact in stimulating the creative abilities of the participants work in groups.

Keywords: *creativity, encouragement, leader, group, research, production*

[1] Visoka škola akademskih studija Dositej, Beograd, Srbija

Uvod

Današnje poslovanje preduzeća karaterišu sve brže i radikalnije promjene, kako unutrašnje tako i spoljašnje. Preduzeća se susreću sa mnoštvom izazova i problema koje nosi globalizacija, kao i sve izraženija recesija. Evidentno je svakodnevno da poslovanje preduzeća postaje sve neizvesnije. Ključni faktori njihovog tržišnog opstanka i uspjeha se ogledaju u sposobnosti menadžera koje se ogledaju u adekvatnom promišljanju, reakciji unaprijed, brzini odlučivanja i provođenja donijetih odluka.

Značaj upravljanja u današnje vrijeme ništa manje nije važno od značaja uspješnog izvršenja preuzetih radnih zadataka od strane pojedinih izvršilaca i radnih grupa u preduzeću. Veoma teško će se u budućnosti ovi problemi moći uspješno rješavati bez efektivnog liderstva. Neki drugi izvori za uspješno funkcionisanje preduzeća, poput tehnologije, kapitala i sl. moći će se pribaviti uz veći ili manji napor, ali ukoliko preduzeća ne budu imala liderstvo, onda će se vjerovatno suočiti sa mnogo ozbiljnijim problemima u savladavanju prepreka savremenog poslovanja. U nedostatku liderstva preduzeća nastavljaju da se bave svojim poslom, na način na koji se bave i usavršavaju poslovne rutine i tržišnu orijentaciju. Može se reći da liderstvo postoji u onim hijerarhijama organizacija u kojima postoji jasno izražena stručnost, vizija, nove ideje i spremnost na aktivnosti. Liderstvo ima specifično značenje koje se odnosi na kretanje atraktivne kulture i vrijednosti, komuniciranja ciljeva unutar preduzeća, kao i razvijanje želje zaposlenih da ostvaruju vrhunske rezultate u poslovnom procesu.

Brojne su teze, koncepti i teorije napisane, koje govore o liderstvu. Mnogi istraživači su pokušali da otkriju šta uspješni lideri rade – kako delegiraju zadatke, kako komuniciraju i motivišu svoje sljedbenike ili zaposlene, kako izvršavaju svoje zadatke itd. Npr. *Hersey–Blanchard*-ova teorija vođenja životnog ciklusa definiše pristup liderstvu na način da jasno opisuje kako lider, odnosno menadžer treba da prilagodi svoj stil vođenja željama podređenih zaposlenih radnika da bi oni postigli uspjeh u radu, uvažavajući njihovo iskustvo koje posjeduju, sposobnost i spremnost da prihvate obaveze[2]. *Vroom–Yetton* kontigentni model učestvovanja lidera koji dovodi u vezu ponašanje lidera i učestvovanje u donošenju odluka. Prema ovome modelu postoji pet stilova ponašanja lidera u donošenju odluka (odlučivanje, pojedinačno konsultovanje, konsultovanje grupe, pomoć, prenos prava)[3]. Ovaj model takođe uzima u obzir nepredvidive okolnosti (značaj odluke, važnost posvećenosti, ekspertiza lidera, vjerovatnoća u pogledu posvećenosti, podrška grupe, ekspertiza grupe i kompetentnost tima ili postojanje visokog stepena ili niskog stepena saglasnosti) kada se donose odluke na koje lideri ne obraćaju pažnju prilikom određivanja koji bi stil liderstva bio najefektivniji. Timsko liderstvo će u budućnosti biti veoma važno. Timovi i timski rad čine osnovu u savremenom poslovanju, tako da i uloga lidera u usmjeravanju članova tima samim tim i njihovog dobrog upravljanja dobija na većem značaju. Da bi opisali što jednostavnije posao lidera u radnom timu/grupi, možemo reći da se odnosi na dva prioriteta:

1. upravljanje spoljašnjim ograničenjima koja utiču na radni tim/grupu;
2. olakšavanje timskog/grupnog procesa.

Ti prioriteti podrazumijevaju četiri specifične uloge lidera (slika 1)[4].

[2] Hersey, P. / Blanchard, K. H. (1982), *Management of Organizational Behavior*, fourth edition, Englewood Cliffs, New York, str. 8-17.

[3] Robbins, P. S. / Culter, M. (2005), *Menadžment*, osmo izdanje, Data status, Beograd, str. 430.

[4] Robbins, P. S. / Culter, M. (2005), *Menadžment*, osmo izdanje, Data status, Beograd, str. 435.

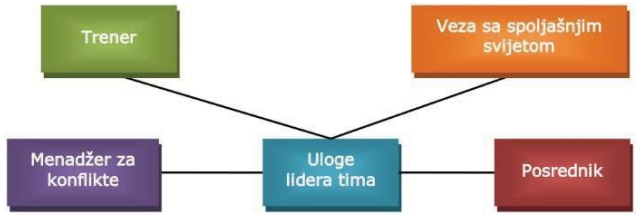

Slika 1. *Specifične uloge koje se odnose na vođstvo tima*

Da bi bili uspješni lideri u radnom timu/grupi neophodno je da nauče određene vještine, kao što su strpljenje, odnosno kako da prenesu informacije, da imaju povjerenje u druge, da se mogu odreći autoriteta, kao i da imaju sposobnost da prepoznaju trenutak u kojem trebaju da intervenišu. Takođe, još je tu i potreba da se obuče iz što jednostavnijih pristupa u rješavanju disciplinskih problema, kontrole timskog/grupnog i pojedinačnog rada, kao i obuke iz komunikacija.

Opšte nam je poznato da pojedini zaposleni na radnom mjestu mogu cijeli dan da rade veoma sporo i da ne ispunjavaju svoje radne zadatke, dok nakon završetka radnog vremena mogu da odu npr. u kazino i da bez problema cijelu veće sjede ispred automata za kockanje ubacuju novčiće i povlače ručice i igraju. Takođe, često imamo slučajeve da se pojedincima spava na radnom mjestu, ali da isti ti kada se vrate kući nakon radnog vremena na poslu, npr. bez problema mogu da pročitaju neki roman. Postavlja se pitanje "do koga je kad je ovakva situacija?" odgovor je veoma jasan do lidera je, jer je on odgovoran za neispunjavanje zadataka od strane zaposlenih na radnom mjestu. Lideri u preduzeću motiviše i usmjerava izvršioce i timove/radne grupe ka ispunjavanju postavljanih ciljeva (dnevnih, nedeljnih, mjesečnih, kvartalnih, polugodišnjih i godišnjih).

Da bi se postavljeni ciljevi dosegnuli, neophodno je eksplicitno zanje i vještina za izvršenje preuzetog zadatka od strane svih zaposlenih. Određeno znanje za rad se stiče tokom samog procesa školovanja, dok se eksplicitno zanje i vještina za izvršenje određenih zadataka uče i usavršavaju na radnom mjestu, kroz proces obučavanja itd. Ukoliko postoji problem u ispunjavanju određenih zadataka kod zaposlenog, jednostavno, prenos znanja može biti sasvim dovoljan. Kursevi su dobar način da se stekne/dopuni znanje radnika. Razgovori sa stručnjacima ili kolegama takođe mogu biti uspješni (obuka na radnom mjestu). Ukoliko je i nakon dobijanja određenog znanja problem prisutan u izvršenju postavljenih zadataka, potreban je trening, praksa i pružanje povratne informacije o naučenom. U većini slučajeva pokazalo se da je najbolje praktikovati trening i obuku na radnom mjestu. Proaktivne obuke kroz za usvajanje/unaprijeđenje vještina su dobar izbor. Znanja koja se primjenjuju tokom vremena postaju vještine, tako da je stav zaposlenog kategorija koja se može promjeniti lakše, za razliku od osobnosti. Naime, stav zaposlenog o nemogućnosti izvršenja određenog zadataka se mijenja, kada isti ovlada vještinom za adekvatno izvršenje postavljenog zadatka. Zaposleni odlučuju koji će stav zauzeti i potrebno je zahtijevati da zauzmu stav odgovarajući situaciji u kojoj se nađu. Pokazalo se da praktikovanje intenzivne obuke u kratkom vremenu daje dobre rezultate. Za razliku od stava koji je moguće promjenit kada se ovlada vještinom za izvršenje određenog zadatka, opšte poznato je da osobnost, odnoson karakter je teže promjenjiva kategorija. Karakter je prilično stabilna crta ličnosti koja utiče na ponašanje pojedinca u određenim situacijama.

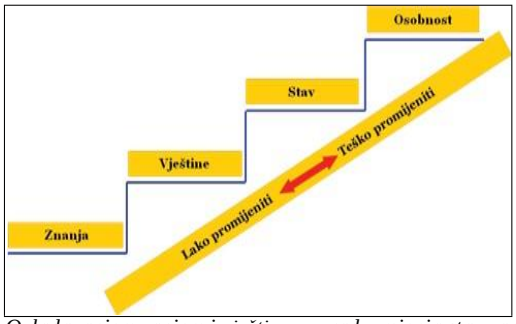

Slika 2: *Ovladavanjem zanjem i vještinom u radu, mjenja stav zaposlenog*

Lider svakodnevno iznalazi načine da adekvatno motiviše i podstakne pojedinačne izvršioce i radne timove/grupe na promjenu stava i na veće *stvaralačke* sposobnosti (slika 2)[5]. Ni jedna cesta ne vodi ravno puna je prepreka na putu koji se moraju prebroditi[6].

Riječ stvaralaštvo potiče od latinske riječi *creare* što znači stvoriti neko djelo, nešto originalno napraviti. Ovako široko značenje objašnjenja stvaralaštva utiče i na veliki broj pokušaja definiranja stvaralaštva, što nam pokazuje da to i nije baš tako jednostavan zadatak.

ISTRAŽIVAČKI CILJ I PRETPOSTAVKE

Niti postoji jedinstveno gledanje na stvaralaštvo niti na opštu teorija stvaralaštva, međutim važno je da stvaralaštvo kao pojam više nije nepoznat što znači da se mogu tražiti adekvatna rješenja u osposobljavanju zaposlenih da na svojim radnim mjestima iskažu što veći stvaralački rad.

Stvaralaštvo, koje nam danas daje originalne proizvode (*smartphone, tablet* itd), nije moguće bez adekvatnog znanja i napornog rada, odnosno, stvaralaštvo se iskazuje kroz znanje i naporan rad.

Ovaj istraživački rad ima za cilj da ukaže na značaj stvaralaštva za bosansko-hercegovačka preduzeća.

Na osnovu definisanog cilja u radu se postavila hipoteza koja se ispitivala:

H1: *Lider podstiče stvaralačke sposobnosti u radu učesnika u grupama?*

Postavljena hipoteza se ispitivala na uzorku od četiri radne grupe (po 16 učesnika se nalazilo u svakoj radnoj grupi) u proizvodnom preduzeću na području Bosne i Hercegovine.

METODOLOGIJA RADA

Empirijsko istraživanje je vršeno u skladu sa savremenim metodama i tehnikama metodologije naučno-istraživačkog rada: analizirana je relevantna domaća i strana literatura uz korišćenje najnovijih dostupnih informacija i izvora sa Interneta.

Izbor uzorka je uvijek problem naučnog istraživanja, stoga je u ovome istraživanju pažljivo birano ono proizvodno preduzeće za koje se pretpostavilo da iskazuje stvaralaštvo. Identifikacija se vršila u četiri identične proizvodne radne grupe, a koje su već od ranije uspostavljene u preduzeću.

Tokom analize korišten je metod neposrednog razgovora, aktivnog posmatranja i vršeno je neposredno anketiranje metodom anketnog upitnika svih učesnika u grupama sa unaprijed pripremljenim anketnim upitnikom sa zatvorenim, otvorenim i pitanjima intenziteta (Likerovom skalom).

[5] Simić, S. S. (2012), *Upravljanje učinkom*, ppt, ICV-Internationaler Controller Verain, Banja Luka, str. 43.
[6] Simić, S. S. (2016), *Controlling*, Centar za unapređenje korporativnog upravljanja, Banja Luka, str. 323.

Anketni upitnik je pripremljen na način da su u njemu obuhvaćene sve teme opisane u istraživačkom cilju. Distribuirano je ukupno 64 anketna. Kvota povrata je bila 100%, ili svih 64 upitnika koja su i uzeta u obradu. Sa istraživačkog aspekta može se smatrati relevantnim uzorkom za testiranje postavljene hipteze. Tokom obrade i analize podataka korišćene su sledeće statističke metode:

- Deskriptivna statistika;
- *Crosstabulation* - poređenje;
- Vrednovanje ponuđenih odgovora;
- Distribucija frekvencija.

Kvantitativna i kvalitativna obrada je provedena putem analitičkog softvera *IBM SPSS Statistics 22*. Svi obrađeni podaci i dobijeni rezultati su prikazani grafički i tabelarno. Na kraju rada se daje zaključak o uticaju lidera u podsticanju stvaralačkih sposobnosti radnih grupa kod proizvodnog preduzeća u Bosni i Hercegovini.

Rezultati istraživanja

Na osnovu prikupljenih podataka i provedenom analizom u IBM SPSS Statistics 22, dobijeni su sledeći rezultati. Obrađeni podaci i dobijeni rezultati prikazuju uticaj lidera na stvaralački rad grupe u praks, kao i njihov doprinos u uspješnom podsticanju na stvaralaštvo u grupnom radu zaposlenih u proizvodnom preduzeću.

Analiza je utemeljena na odgovorima koji su prikupljeni putem anketnog upitniku od strane 64 učesnika, podjeljenih u četiri raden grupe. Vrednovanje dobijenih podataka iz upitnika, primjenit će prikazanu strukturu (slika 3).

Slika 3: *Struktura vrednovanja podataka*

Prvo pitanje u anketnom upitniku se odnosilo na identifikaciju starosti ispitanika. Analiza dobijenih podataka nam pokazuje (tabela 1.) da je 11,17% ili 11 ispitanika starosne dobi od 18 do 25 godina, 20,31% su bili ispitanici starosne dobi od 26-35 godina, od 36-45 godina je 21,88% ispitanika i od 46 do 65 godina je 40,62 ispitanika.

Molim Vas da navedete koliko imate godina?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	18-25 godina	11	17,19	17,19	17,19
	26-35 godina	13	20,31	20,31	20,31
	36-45 godina	14	21,88	21,88	21,88
	46-65 godina	26	40,62	40,62	40,62
	Total	64	100,00	100,00	100,00
Missing	System				
Total		64	100,00		

Tabela 1: *Starost učesnika anketiranja*

Narednim anketinim pitanjem se ispitivala prosječna starost ispitanika po radnim grupama. Sa ovim pitanjem se nastojala izvršiti identifikacija starosti radnih grupa, kako bi se dalje mogao identifikovati uticaj starosti radne grupe na nivo stvaralaštva.

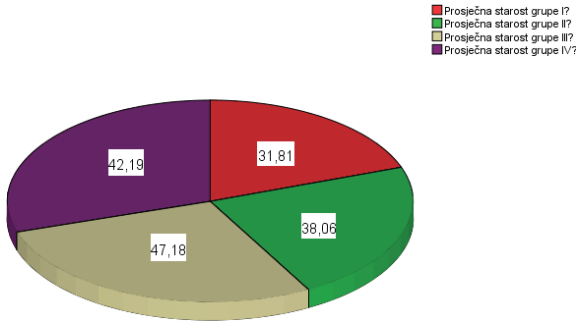

Grafikon 1: *Prosječna starost ispitanika u radnim grupama*

Analiza dobijenih podataka (grafikon 1) nam pokazuje da su ispitanicu koji su činili radnu grupu I stari 31,81 godinu i da je to najmlađa od sve četriri analizirane radne grupe. Radnu grupu II su činili ispitanici prosječne starosti 38,06 godina, radnu grupu III su činili ispitanici prosječne starosti 38,06 godina, a najstajija je bila IV grupa sa prosječnom starošću ispitanika od 47,18 godina.

Da li starost, odnosno godine iskustva zaposlenih ispitanika ili vještina opredjeljuje radnu grupu za veće podsticanje stvaralačkih sposobnosti, vršilo se identifikovanje sa narednim pitanjem. Ispitanici su nakon dali svoje mišljenje koje je prikazano u narednom prikazu (grafikon 2).

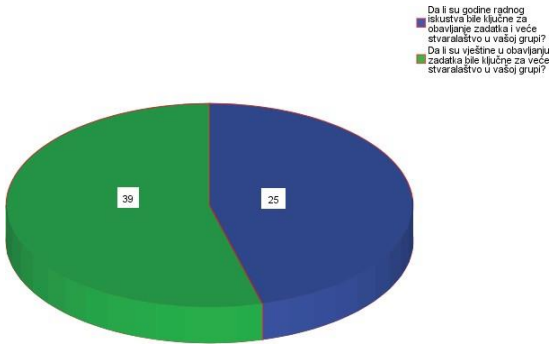

Grafikon 2: *Vještine Vs godine iskustva*

Iz prikaza (grafikon 2.) je evidentno da je 39 ili većina od 64 ispitanika dala pozitivno mišljenje, odnosno saglasna je da je presudan uticaj na veće podsticanje stvaralačkih sposobnosti u radnoj grupi ima vještina u radu kod članova radne grupe.

Analizirajući postavljeni zadatak i prateći rad pretostavljenih lidera u pojedinim radnim grupama je evidentno da je njihov uticaj u vođenju u izvršenju postavljenog zadatka imao presudan uticaj. Učesnici u ispitivanju su navodili da su lideri u pojedinim grupama primjenili sistem rukovođenja prema modelu situacionog liderstva[7], gdje su se vodili osnovama nivoa provjere spremnosti zaposlenih za izvršenje postavljenog zadatka i na taj način ih motivisali da iskažu veći nivo stvaralačkih sposobnosti i rješe postavljeni zadatak u predviđenom roku

[7] Blanchard, K. H. (2010), *Rukovođenje na višoj razini*, Mate, Zagreb, str. 132.

sa najmanjim utroškom resursa radne grupe u preduzeću. Uspješan je onaj lider koji podstiče promjene u svom stilu vođenja podređenog i na taj način ga razvija i čini uspješnim sa većim samopouzdanjem u izvršenju zadatka.

U nastavku se izvršilo ukrštanje pitanja i vršila identifikacija odgovora od strane ispitanicima u radnim grupama "da li bi uspjeli bez instrukcije lidera da rješite postavljeni zadatak" i "smatrate li da je lider taj koji podstiče radnu grupu na veće stvaralaštvo". Rezultati dobijenih odgovora su dati u narednom prilogu (tabela 2).

Smatrate li da je lider taj koji podstiče radnu grupu na veće stvaralaštvo?* Da li bi uspjeli bez instrukcije lidera da rješite postavljeni zadatak? Crosstabulation

Count

		Da li bi uspjeli bez instrukcije lidera da rješite postavljeni zadatak?		Total
		Da	Ne	
Smatrate li da je lider taj koji podstiče radnu grupu na veće stvaralaštvo?	Da	46	6	52
	Ne	9	3	12
Total		55	9	64

Tabela 2: *Uticaj lidera na rješavanje zadatka i stvaralaštvo u radu grupe*

Analiza rezultata pokazuje (tabela 2.) da od 64 ispitanika njih 52 smatra da je lider taj koji ih je tokom rada podsticao na veće stvaralaštvo u izvršenju postavljenog zadatka, dok se 12 ispitanika sa time nije složilo. takođe većina ispitanika njih 55 je saglasna da ne bi mogli adekvatno da izvrše postavljeni zadatak bez lidera, dok njih svega 9 smatra da bi to bili u stanju da urade i bez lidera.

Sa narednim anketinim pitanjem se nastojala potvrditi ili opovrgnuti postavljena hipoteza u radu da *lider podstiče stvaralačke sposobnosti u radu učesnika u grupama.*

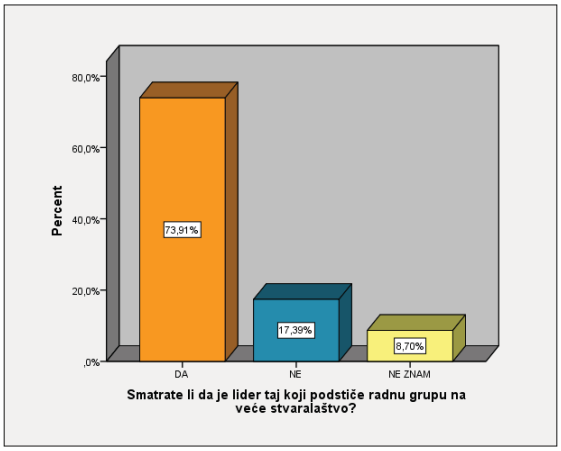

Grafikon 3: *Doprinos lidera na stvaralaštvo radne grupe*

Analiza rezultata (grafikon 3.) pokazuje da je većina od 73,91% ispitanika u radnim grupama je saglasna da su lideri ti koji daju doprinos i podstiču radnu grupu na veće stvaralaštvo. Iz navedenog prikaza vidimo da 17,39% ispitanika se ne slaže sa tom konstatacijom, dok 8,70% njih nije moglo da nam da odgovor na postavljeno pitanje "smatrate li da je lider taj koji podstiče radnu grupu na veće stvaralaštvo".

Zaključak

Analizom je utvrđen uticaj lidera na stvaralački rad grupe u praksi. Svi dobijeni rezultati su prikazani grafički i tabelarno i upoređuju se sa teorijom koja je iznesena u prvom djelu ovoga istraživačkog rada.

Evidentno je iz istraživanja da je većina ispitanika 73,91% saglasna da lideri u analiziranim radnim grupama vršili usmjeravanje zaposlenih prema većem nivou stvaralaštva u izvršavanju postavljenih zadatka, tako da je njihov uticaj u radu grupe i doprinos u podsticanju stvaralačkih sposobnosti za većinu ipitanika bio presudan.
Stoga se **postavljena hipoteza u ovome istraživačkom radu da** *lideri u analiziranim grupama imaju presudan doprinos i uticaj u podsticanju stvaralačkih sposobnosti u radu učesnika u grupama* može u potpunosti potvrditi.

Literatura:

1. Hersey, P. / Blanchard, K. H. (1982), *Management of Organizational Behavior*, fourth edition, Englewood Cliffs, New York, str. 8-17.
2. Robbins, P. S. / Culter, M. (2005), *Menadžment*, osmo izdanje, Data status, Beograd, str. 430.
3. Robbins, P. S. / Culter, M. (2005), *Menadžment*, osmo izdanje, Data status, Beograd, str. 435.
4. Simić, S. S. (2012), *Upravljanje učinkom*, ppt, ICV-Internationaler Controller Verain, Banja Luka, str. 43.
5. Simić, S. S. (2016), *Controlling*, Centar za unapređenje korporativnog upravljanja, Banja Luka, str. 323.
6. Blanchard, K. H. (2010), *Rukovođenje na višoj razini*, Mate, Zagreb, str. 132.

Pregledni rad UDK 658.114.2 :330.34(497.6 Brčko)

Doc.dr. Milena Mitrović
Doc.dr Gordana Nikić

INOVATIVNI MODELI JAVNO PRIVATNOG PARTNERSTVA KAO OSNOV EKONOMSKOG RAZVOJA BRČKO DISTRIKTA BIH

Sažetak

Javno-privatno partnerstvo, udruživanje javnog i privatnog sektora, poslednjih godina se smatra kao novi model finansiranja, uglavnom infrastrukturnih projekata, mada takav način udruživanja i finansiranja datira već iz 18.vijeka kao koncept privatizacije javnih infrastrukturnih objekata. Pojam javno-privatnog partnerstva se ne definiše samo jednom opštom definicijom, niti je za realizaciju ovakvog načina finansiranja neophodna striktna zakonska regulativa.

Cilj ovog članka je da se ustanovi, pokaže da li finansiranje projekata od javnog interesa, putem inovativnih modela javno-privatnog partnerstva može biti stabilan osnov za pokretanje ekonomski održivog razvoja samostalne lokalne zajednice Brčko distrikta BIH, putem metode prikupljanja konkretnih podataka i logičkog zaključivanja. Poseban osvrt se daje na razloge za i protiv primjene javno-privatnog partnerstva, koje su to pozitivnosti i eventualne negativnosti.

Ključne riječi: *javno-privatno partnerstvo, ekonomija, razvoj.*

INNOVATIVE MODEL OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A BASE OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF BRCKO DISTRICT BIH

Abstract

Public-private partnership, pooling of the public and private sector, in the last years is considered as a new model of financing, mainly infrastructure projects, even though such a way association and finance exist since XVIII century as a concept of privatization public infrastructure projects. The meaning of the concept of public-private partnerships is not defined by only one general definition neither it is necessary strict legislation for this type of financing.

Aim of this article is to show does financing of project of public interest, through innovative model of public-private partnerships can be stable base for starting economic development of local community of Brcko District using the method of collection of specific data and logical

rezoning. Special emphasis is given to the reasons for and against the application of public-private partnerships, which are positivity and any negativity.
Key words: *public-private partnerships, economy, development.*

Uvod

Rad, stvaralaštvo, inovativnost i kreativnost su obilježja koja su za razvoj i napredak, oduvijek bila neophodna. Zadnjih desetina godina na ovim našim prostorima vlada hroničan nedostatak ovih pokretačkih elemenata. Vlade država i lokalnih samouprava nisu u mogućnosti finansirati razvojne projekte iz svojih budzetskih sredstava, pa stoga traže nove načine i modele finansiranja. Jedan od načina su modeli javno-privatnog partnerstva koji stidljivo nalazi primjenu na našem prostoru kao i u državama okruženja.

Za povećanje nivoa konkurentnosti bilo pojedinca, organizacije ili lokalne zajednice, neophodna su dva važna elementa: kreativnost i inovativnost. Kreativnost se obično odnosi na kreativno izražavanje pojedinca a inovativnost na nivo kreativnog izražavanja zajednice, što znači pretvaranje kreativne ideje u proizvod, uslugu ili proces koji se mogu komercijalizovati, stvoriti novu vrijednost i zaradu. Javno-privatno partnerstvo je plodna oblast za kreativnost i inoviranje.

Primjena modela finansiranja putem JPP može biti veoma raznovrna sa različitim ciljevima, u privrednim i neprivrednim djelatnostima, sa različitim brojem učesnika i različitog obima posla. Udruživanje javnog (neprofitnog) i privatnog(profitnog) sektora na realizaciji istog cilja obavezno se reguliše ugovorom. Najčešće primjenjivani ugovori do sada na našem području su ugovori o zajedničkom ulaganju ili o zajedničkom poduhvatu. Na ovaj način ulaganja su se odnosila na izgradnju tržnih centara, sportskih dvorana, javnih garaža...pri ćemu javni sektor kao ulog daje zemljište dok privatni partner finansira građenje nakon čega objekat prelazi u njegovo vlasništvo.

Šta je to što bitno karakteriše javno-privatno partnerstvo? Osnovno određenje jeste udruživanje sredstava. Zemljište i nekretnine su najvažniji oblici sredstava koja su u vlasništvu lokalne zajednice, koje u nedostatku novčanih sredstava može da udruži sa sredstvima privatnih ulagača. Upotreba JPP-a kao modela finansiranja se uglavnom veže za objekte infrastrukture radi poboljšanja pružanja javnih usluga, međutim primjenom javno-privatnog partnerstva mogu se finansirati i komercijalni projekti koji i javnom i privatnom partneru omogućuje ostvarivanje dobiti.

Kreativnost – baza za inovativnost

Organizacije se u današnjim uslovima poslovanja suočavaju sa brojnim i turbulentnim promjenama, rastućom konkurencijom i stalnim dokazivanjem na sve zahtijevnijem tržištu. Modeli kreativnosti i inovativnosti organizacije primjenjuju sa ciljem da povećaju nivo konkurentnosti. Isto tako, prirodan uzrok nestanka mnogih organizacija sa tržišne scene je upravo nesposobnost inoviranja. Ljudska kreativnost i inovativnost po svojoj prirodi pretpostavljaju stalno traganje za promjenom.

Kreativnost se može definisati kao sposobnost za stvaranje novog, originalnog i značajnog dok je Inovativnost pretvaranje kreativne ideje u proizvod, uslugu ili proces koji se mogu komercijalizovati. Kreativnost se obično odnosi na kreativno izražavanja pojedinca, a inovativnost na nivo kreativnog izražavanja organizacije (Amabile 1996., Zhou i George 2003.). Šumpeter je još 30-tih godina prošlog vijeka prepoznao značaj inovacija kao osnovnog pokretača dinamičnog ekonomskog razvoja. Sposobnost inoviranja opredeljuje rast društvenog proizvoda i produktivnosti, promjenu privredne strukture i poboljšanje kvaliteta života. S jedne strane potrebni su društveni i ekonomski uslovi za pokretanje inovatinih ideja. S druge strane, kreativci su dio poslovnih timova, a kreativni timovi mogu da rastu i da se razvijaju pod okriljem rukovodilaca koji nose karakteristike emocionalne inteligencije, harizme, spremnosti na promjene, stvaranje inovacijske klime i kulture(Jakovljević, Radman , Čovo, 2012).

Goleman (2006) je jedan od autora koji sugeriše da se vještine emocionalne inteligencije, koje potpomažu kreativne i inovativne promjene u organizaciji, mogu naučiti i uvježbati. Potreban je određen nivo optimizma i entuzijazma da bi došlo do okretanja ka inovacijama. Rukovodstvo u tom smislu ima odlučujuću ulogu da iznese socijalni kontekst u kome dolazi do produkcije kreativnih ideja i njihove primjene kroz inovativne procese.

Opšte karakteristike javno-privatnog partnerstva

Ne postoji opšta i jedinstvena definicija javno-privatnog partnerstva jer se smatra da bi svaka formalizacija JPP bila prepreka za razvoj novih modela JPP, zato se JPP može posmatrati kao spektar mogućih odnosa javnih i privatnih partnera u cilju ostvarivanja zajedničkih usluga, najčešće u oblasti infrastrukture. Inoviranjem modela javno-privatnog partnerstva stvaraju se mogućnosti za različite kombinacije zajedničkog finansiranja javnog i privatnog sektora a samim tim i veće angažovanje sredstava privatnog sektora.

Da bi određeni projekat imao status JPP-a, treba da ga karakterišu sledeća obilježja:

1. Cilj projekta da bude izvođenje radova ili poboljšanje pružanja usluga u oblastima koje su u nadležnosti javnih tijela;
2. Da privatni partner snosi dio rizika vezanih za realizaciju projekta;
3. Da privatni partner finansira realizaciju projekta djelimično ili u potpunosti.

Ugovori o projektovanju, građenju i izvođenju radova za javni sektor, ne smatraju se

projektima javno-privatnog partnerstva, kao ni dugoročna nabavka usluga kojima javna tijela obezbjeđuju samo usluge u kojima privatni partner ne učestvuje u finansiranju niti u podjeli rizika.

Javno-privatno partnerstvo se posmatra kao dugoročna saradnja javnog i privatnog partnera koja doprinosi ostvarenju opštih i posebnih koristi, za javnog partnera opšta korist od povećanja pružanja kvalitetnijih javnih usluga, za privatnog partnera posebne materijalne to jest, finansijske koristi. JPP nije niti polazi od osnova privatizacije, nego je to model uvođenja privatnog sektora u izgradnju, modernizaciju, finansiranje i upravljanje javnim uslugama uz zadovoljenje obostranog interesa i javnog i privatnog sektora, gdje javni sektor zadržava kontrolu i odgovornost za funkcionisanje tog sistema. Karakteristika javno-privatnog partnerstva je stvaranje nove vrijednosti, dok kod privatizacije samo dolazi do prenosa vlasništva sa javnog na privatni sektor, gdje između mnogih pojedinosti nije definisana ni odgovornost za kontinuirano funkcionisanje .

Zakonska regulativa JPP u Brčko distriktu BIH

Bosna i Hercegovina sa svojim entitetima kao i države u okruženju rade na definisanju i uspostavljanju zakonskog okvira za primjenu javno-privatnog partnerstva, ali eksperti smatraju da to nije jedini neophodni uslov za aktiviranje modela JPP-a i privlačenje privatnog sektora da se uključi u te modele. Mnoge države Evrope kao što je Engleska, nemaju zakon o JPP, ali vemo dobre projekte realizuju putem JPP-a. Znači, ne samo napraviti zakonski okvir nego je važnije stvoriti dobre i privlačne uslove za privatni sektor kako bi se opšte odlučili da učestvuju u određenom projektu koji se finasira i gradi po nekom od modela JPP-a.

Brčko distrikt BIH, kao svojevrsna nezavisna lokalna zajednica, koja je dužna imati sve svoje zakone za regulisanje svih oblasti poslovanja i življenja, koji naravno ne mogu biti u suprotnosti sa zakonima države kojoj pripada. Za primjenu modela finansiranje projekata putem JPP, možemo izdvojiti sledeće zakonske regulative koje su neophodne za njegovo sprovođenje, a to su:

1. Zakon o Javno-privatnom partnerstvu Brčko distrikta BIH, donesen 2010 godine,
2. Zakon o koncesijama Brčko distrikta BIH,
3. Zakon o unutrašnjem dugu Brčko distrikta BIH,
4. Zakon o budzetu Brčko distrikta BIH,
5. Zakon o preduzećima Brčko distrikta BIH (za statusno JPP),
6. Zakon o javnim nabavkama Bosne i Hercegovine.

Zakonom o JPP Brko distrikta BIH, javno-privatno partnerstvo je definisano kao dugoročan partnerski odnos između javnog i privatnog partnera koji se zasniva sa ciljem realizacije projekata JPP-a. Striktno gledajući ovu definiciju, stiče se utisak da je broj

učesnika ograničen na jednog privatnog partnera, što može biti velika smetnja ako su u pitanju projekti koji zahtijevaju veoma velika finasijska sredstva. Kao javni partner je definisan Distrikt.

Za odabir privatnog partnera neophodno je poštivanje određenih načela, a ovim zakonom distrikta je propisano ukupno osam, a to su: jednak tretman, transparetnost, proporcionalnost, međusobno priznanje, zaštita javnog interesa, zaštita prava lica, slobodno nadmetanje i zaštita okoline i održivog razvoja.

Putem JPP-a se uglavnom finansiraju projekti koji za cilj imaju stavaranje i davanje boljih usluga koje su od javnog interesa, stoga načelo "zaštite javnog interesa" podrazumijeva da prilikom odlučivanja o odobravanju takvih projekata treba uzeti u obzir : stvarnu potrebu ili neophodnost finansiranja od strane privatnog partnera radi umanjenja ekonomskog opterećenja ili finansijskog udjela javnog partnera; zatim potrebu korisnika za poboljšanjem usluga kao i potrebu za korištenjem posebnih znanja i iskustava.

Modeli javno-privatnog partnerstva

Zakonom se uglavnom definišu dva modela javno-privatnog partnerstva, a to su:

1. Ugovorno JPP, kojim javni i privatni partner međusobna prava i obaveze u realizaciji projekta javno-privatnog partnerstva uređuju ugovorom o JPP-u, i
2. Statusno JPP, koje se zasniva na osnivanju zajedničkog preduzeća između javnog i privatnog partnera, takođe u svrhu realizacije projekata iz JPP-a.

Ugovorno JPP putem pisanog ugovora definiše rok partnerskog djelovanja, koji je u Brčko distriktu BIH propisan ne kraći od tri godine i ne duži od trideset godina. Ugovorom se definišu svi detalji bitni za realizaciju i sprovođenje projekta, kao i prava i obaveze svakog od učesnika u projektu. Zakonom o JPP-u je propisano petnaest tačaka koje ugovor o JPP-u mora da sadrži, a pod šesnaestom tačkom je stavljeno da se navedu i svi drugi elementi bitni za konkretan projekat u zavisnosti od sadržaja samog modela JPP-a. Kao bitni, zakonom propisani elemenat koji ugovor o JPP-u treba da sadrži treba da je i konkretna odgovornost partnera u projektu, naprimjer, održavanje objekata nakon izgradnje.

Za statusno javno-privatno partnerstvo se primjenjuju odredbe zakona o preduzećima Brčko distrikta BIH. Ulozi javnog partnera u statusnom JPP-u mogu biti osnivački ulozi u novoosnovanom preduzeću ili otkup vlasničkog udjela u postojećem preduzeću. Statusna javno-privatna partnerstva su pogodnija za realizaciju komercijalnih projekta.

Postoje razni oblici ugovornog i statusnog modela JPP-a, istraživači su definisali čak petnaest oblika (Kučer H. 2008) zavisno od različitosti i obuhvatnosti podjele uloga javnog i

privatnog partnera u realizaciji projekta kao i od različitosti ugovorenog načina finansiranja, upravljanja, održavanja, pripadajućih rizika i definisanja vlasništva nad izgrađenim ili modernizovanim infrastrukturnim ili javnim objektima. Ipak, sve ove razne vrste i oblici ugovornog i statusnog JPP-a se mogu svrstati u nekoliko osnovnih oblika, kao što su: ugovori o upravljamju i ugovori o pružanju usluga, ugovori o zakupu javnih dobara, ugovori o zajedničkom ulaganju, koncesijski ugovori.

Javno-privatno partnerstvo u Brčko distriktu BIH

Strategijom razvoja Brčko distrikta za period 2008-2017 godina, a koje je donesena juna 2009 godine, definisano je pet strateških razvojnih ciljeva kroz ekonomski, socijalni ekološki, prostorni i institucionalni razvoj, čije je ostvarivanje i realizacija predviđena kroz dodatnih pet-šest podciljeva. Tako je u petom strateškom cilju razvoja distrikta kroz razvoj institucionalnog okvira putem decentralizacije, policentričnosti i integrisanja, definisano pet operativnih ciljeva: unapređenje informacionog sistema administracije distrikta; veće uključivanje građana u proces odlučivanja; uvećanje budzetskog kapaciteta; agencija za razvoj i zavod za planiranje, projektovanje i izgradnju distrikta.

Treći operativni cilj institucionalnog razvoja "Uvećanje budzetskog kapaciteta distrikta" podrazumijeva porast učešća neporeznih prihoda u budzetu distrikta kroz naplatu gradske rente, primjenu javno-privatnog partnerstva, svojinske transformacije komunalnih preduzeća i izdavanje u zakup. Stidljivo je tad u strateškom dokumentu razvoja distrikta pomenuto javno-privatno partnerstvo kao mogući izvor i mogućnost finansiranja kapitalnih projekata za čiju realizaciju budzetska sredstva nisu dovoljna. Zakon o javno-privatnom partnerstvu Brčko distrikta je naknadno donesen, početkom 2010.godine.

Ovim strateškom dokumentom je definisana razvojna uloga distrikta što samo po sebi nameće i veće potrebe za finasijskim sredstvima i određenu dozi intervenisanja. Jedan od načina stimulisanja razvoja su olakšanja poreskog opterećenja što logično usmjerava pažnju na to kako uvećati neporeske prihode za osnov uvećanja budzetskog kapaciteta distrikta. Javno-privatno partnerstvo je ovdje vidjeno samo kao novi izvor porasta fiskalnog i finansijskog kapaciteta distrikta kroz aktiviranje finansijskih izvora privatnog sektora kao osnov značajnog uvećanja sredstava za opšte namjene.

Dosadašnja primjena modela javno-privatnog partnerstva u Brko distrikt BIH

Tabela 1: Upitnik o primjeni modela JPP-a u Brčko distriktu

	Pitanje	**Odgovor**

1	Da li je formirana Komisija za JPP i koncesije? Postoji li poslovnik o radu Komisije?	U skladu sa Zakonom o javno-privatnom partnerstvu u Brčko distriktu BiH (« Službeni glasnik Brčko distrikta BiH » broj 7/10) formirana je Komisija za javno-privatno partnerstvo, koja je 2010. godine donijela Poslovnik o radu Komisije za javno-privatno partnerstvo
2	Postoji li lista projekata za JPP?	**Odlukom Skupštine Brčko distrikta BiH o odobravanju uvrštavanja na listu projekata javno – privatnog partnerstva odobreni su slijedeći projekti:** **(„Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“ broj 22/10)** 1. „Izgradnja objekta i opremanje centra za dijalizu Brčko distrikta BiH“; 2. „Kanalisanje i prečišćavanje otpadnih voda u Brčko distriktu BiH“ **(„Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“ broj 27/12)** 1. Zagrijavanje institucija i javnih ustanova Brčko distrikta BiH
3	Da li je Vlada distrikta prepoznala pozitivne efekte koje primjena modela JPP može imati na budući privredni razvoj u cjelini? Ako jeste, u čemu se to ogleda?	Da, Vlada Brčko distrikta je prepoznala pozitivne efekte, kroz razvoj i podržavanje privrednih sistema, te poboljšanje pristupa i kvaliteta usluga u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine, a koje se od Ugovorene strane pružaju u skladu sa odredbama Ugovora (**„Usluge“**), Tenderom i Ponudom, koje čine sastavni dio Ugovora.
4	Postoji li kakav akcioni plan Vlade distrikta za stvaranje uslova za primjenu modela JPP sa krajnjim ciljem privlačenja stranih ili domaćih privatnih investicija?	Primjenom Zakona o javno-privatnom partnerstvu u Brčko distriktu BiH (« Službeni glasnik Brčko distrikta BiH » broj 7/10) i Poslovnika o radu Komisije za javno-privatno partnerstvo kao i drugim potsticajnim mjerama u Brčko distriktu BiH, stvoreni su uslovi za primjenu modela JPP sa krajnjim ciljem privlačenja stranih ili domaćih privatnih investicija.

5	Ima li spisak inicijativa od javnih tijela ili privatnih partnera za realizaciju nekih projekata po modelu JPP?	Da
6	Postoji li registar ugovora o JPP?	Da
7	Koji projekti u Brčko distriktu su realizovani ili su u toku realizacije putem JPP, po kom modelu i kolika je finansijska vrijednost ugovora?	**Izgradnja objekta i opremanje centra za dijalizu Brčko distrikta BiH", na ugovorenim osnovama po principu javno-privatnog partnerstva.** **23.08.2011. Svečano otvoren Centar za dijalizu u Brčkom,** koji je više godina pripreman. U objekat je uloženo cca 5 miliona eura.
8	Koje i kakve koristi ima Vlada distrikta, kao javni partner, od realizovanih ugovora putem JPP?	Svrha realizovanog Ugovora jeste razvoj i podržavanje sistema zdravstvene zaštite u Brčko Distriktu, te poboljšanje pristupa i kvaliteta zdravstvenih usluga u Brčko Distriktu, i to in concreto usluga hemodijalize, hemodijafiltracije, peritonealne dijalize za pacijente sa dijagnozom Hroničnog poremećaja rada bubrega – Chronic renal insufficiency i akutne dijalize za pacijente sa dijagnozom Akutnog poremećaja rada bubrega – Acute renal insufficiency, a koje se od Ugovorene strane pružaju u Centru za dijalizu u skladu sa odredbama Ugovora(**„Usluge"**), Tenderom i Ponudom, koje čine sastavni dio Ugovora.
9	Da li je definisano vlasništvo nad imovinom po isteku ugovora o JPP?	Da
10	Postoji li Pravilnik ili neki drugi podzakonski akt o primjeni Zakona o JPP?	Članom 19. i 20. Zakona o javno-privatnom partnerstvu u Brčko distriktu BiH (« Službeni glasnik Brčko distrikta BiH » broj 7/10), osigurano je njegovo provođenje i stupanje na snagu.
11	Ko je nadležan da prati realizaciju ugovora o JPP i da li je predviđena revizija takvih ugovora?	U skladu sa članom 10. (Nadzor nad provedbom JPP-a) Zakona o javno-privatnom partnerstvu u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine ("Sl. Glasnik Brčko distrikta BiH" broj: 7/10), u

		skladu sa stavom (2) istog člana javno tijelo iz čije oblasti se realizuje JPP je dužno Komisiji dostavljati redovne izvještaje o statusu projekta, a posebno o dinamici i stepenu realizacije.
12	Da li je Komisija za JPP-o, dala na neki projekat JPP-a pozitivno mišljenje, zaključno do 31.12.2016. godine?	U zadnje dvije godine komisija za JPP Brčko distrikta BiH je raspravljala o dva projekta i to: 1. Projekat prečišćavanja i kanalisanja otpadnih voda 2. Projekat zagrijavanja javnih ustanova . Početkom 2016. Godine komisija je odlučila da se odustane od Projekat prečišćavanja i kanalisanja otpadnih voda, tako da bi se, u ovom trenutku, mogao realizovati jedino Projekat zagrijavanja javnih ustanova Brčko distrikta BiH. Vezano za ovaj projekat urađen je Projektni zadatak izrade idejnog izvedbenog projekta sa ciljem prelaska fosilnog materijala za grijanje (lož ulje) na drvnu biomasu sa ciljem finansijske uštede u javni i školskim objektima, te se došlo do konačnog Teksta tenderske dokumentacije za javnu nabavku usluga vezano za projekat.

Izvor: Odjel za privredni razvoj Brčko distrikta BIH, 2016.

Na osnovu ovih informacija iz upitnika, nameće se konstatacija da je samo jedan projekat realizovan po modelu ugovornog JPP, u oblasti zdravstva. Nema dostupnih podataka za analizu efekata primjene realizovanog projekta. Komisija za JPP-o Brčko distrikata je u prethodne dvije godine analizirala samo dva projekta za javno-privatno partnerstvo (odgovor na pitanje broj 12) te jedan projekat nije dobio zeleno svjetlo, a projeket zagrijavanja javnih ustanova je u postupku realizacije tenderske dokumentacije.

Brčko distrikt kao lokalna zajednica ime velike potencijale za razvoj u svim oblastima privređivanja koje je neophodno aktivirati, a jedan od realno ostvarljivih načina je adekvatna primjena nekog od modela javno-privatnog partnerstva. Neophodno je da lokalna samouprava uradi studije izvodljivosti za određene projekte koji će biti privlačni i atraktivni za privatni sektor, strani ili domaći, i učiniti ih dostupnim široj javnosti putem promovisanja.

Razlozi za ovako nizak stepen primjene JPP-a u Brčko distriktu su raznovrsni, od nedostatka usko stručnog osoblja do nedostatka ideja za inovativnost te nepostojanje adekvatnih projekata. Potrebno je više podataka, dokumenata i informacija da bi se vjerodostojnije dao prikaz stagniranja razvoja Brčko distrikta.

Prednosti i nedostaci javno-privatnog partnerstva

Motiv privatnog sektora je profit, zarada, sigurnost posla, a smatra se da je poslovanje sa državom manje rizično i naplata je sigurna. Međutim, političko-administrativno okruženje ne ide u prilog toj činjenici pa je to jedan od glavnih uzroka nedostatka investiranja privatnog sektora. Brojne su nepotvrđene činjenice protiv JPP-a, od toga da se JPP-o poistovjećuje sa privatizacijom, da lokalna uprava gubi kontrolu nad pruženjem usluga te da se kvalitet usluga smanjuje a cijena povećava u cilju veće zarade privatnog partnera, projekti se uglavnom odnose na infrastrukturu i da ne postoji više od dva partnera.

Za ulazak u ugovor o JPP-a, javni partner se odlučuje tek ako tradicionalni način finansiranja iz budzetskih sredstava i kredita je skuplji. Sve ugovorne odredbe ja neophodno definisati i precizirati, u suprotnom često dolazi do naknadnih pregovora koji su loši za oba partnera. Za javnog partnera se smatra da ardi protiv javnog interesa a za privatnog partnera da ostvaruje ekstra profit. Uz dobro definisane projekte i ugovore, brojne su prednosti na strani JPP-a, osigurava se dodatni kapital, kvalitet javnih usluga se poboljšava, stvara se nova vrijednost, aktivira se uposlenost svih resursa, kako materijalnih tako i ljudskih.

Zaključak

Finansiranje razvojnih projekata putem modela JPP-a je u našoj zemlji kao i u zemljama okruženja još uvijek nedovoljno primijenjeno, a razloge za takvu skromnost u primjeni možemo vidjeti u nedostupnosti informacija, nedostatku pouzdanih podataka, kadrovskoj nespremnosti, manjku ponude motivacionih projekata. Zbog ekonomske krize prisutan je konstantni pad privrednih aktivnosti pa tako i budzetska sredstva su sve nedostatnija za kapitalne projekte, tako da je partnerstvo privatnog i javnog sektora kreativan model putem kojeg se angažovanje privatnog investitora mogu realizovati projekti od javnog interesa i poboljšati kvalitet javnih usluga.

Smatra se da će saradnja javnog i privatnog sektora tek da se razvija i raste, to uključuje detaljnije razmatranje svih specifičnosti ugovora JPP-a, obzirom da se tu radi o velikim uloženim sredstvima, velikom razdoblju na koji se ugovori sklapaju i po pravilu se radi o veoma značajnom javnom interesu. Potencijal za razvoj Brčko distrika putem javno-privatnog partnerstva je evidentan, na lokalnoj samoupravi je zadatak odluke u kojim privrednim oblastima da ga primijene, koje modele da odaberu, jer zbog širokog spektra načina ugovaranja s pravom se javno-privatna partnerstva smatraju inovativnim modelima finansiranja i razvoja.

Pravac u kome Brčko distrikt može da usmjeri primjenu javno-privatnog partnerstva su braunfild (brownfield) investicije koje zahtijevaju, ipak jedan multidisciplinarni pristup svih struktura...

Literatura

1. Amabile, T.,(1996.) Creativity in context: Update to The Social Psychology of

Creativity, Boulder, CO, US: Westview Press, str. 317.
2. Evropska investiciona banka; Priručnik za pripremu projekata JPP-a (2011)
3. Jakovljević, M., Radman Peša, A., Čovo, (2012). Integrativni organizacijski model kreativnosti i inovativnosti: Primenljivost na mala i srednja preduzeća u Republici Hrvatskoj. *Ekonomska misao i praksa*, br. 1 str. 23-44
4. Grujić-Kalker, M.(2012) Finansiranje razvoja lokalnih zajednica u Republici Srpskoj; časopis Financing 4/12 Banja Luka,
5. Kačer H. i drugi (2008). JPP-atraktivnost DBFOOT modela, Zbornik radova pravnog fakulteta, Split
6. Republika Srbija, Narodna skupština, biblioteka Narodne skupštine, (2011), Javno-privatno partnerstvo i koncesije,
7. Strategija razvoja Brčko distrikta BIH za period 2008-2017 godina,
8. Transparentnost Srbija, Zakon o javno-privatnom partnerstvu i njegova primjena,
9. Vuković, V. (2014). Primjena modela javno-privatnog partnerstva u Republici Srpskoj, Anali poslovne ekonomije broj 10,
10. Zhou, J., George, J.M. (2003.) „Awakening Employee Creativity: The Role of Leader Emotional Intelligence“, The Leadership Quarterly, Vol. 14, str. 545.-568.
11. Zakon o javno-privatnom partnerstvu Brčko distrikta BIH(2010).
12. Internet izvori

Pregledni rad UDK 005.96(4-664)

Dr Slavoljub Štrbo

RAZLIČITI PUTEVI RAZVOJA MENADŽMENTA LJUDSKIH RESURSA U ZEMLJAMA U TRANZICIJI

Sažetak

Tranzicioni proces predstavlja kompleksan fenomen koji karakterišu izmene i stvaranje novih institucija naročito privatnih preduzeća, izmena uloga države, stvaranje fundamentalno različitih vladinih institucija i promovisanje privatnih preduzeća, tržišta i nezavisnih finansijskih institucija.

U ovom radu analizirani su odredjeni aspekti procesa tranzicije, a posebna pažnja posvećena je pojavi i razvoju različitih puteva menadžmenta ljudskih resursa. Osposobljavanje za globalnu privredu, privatnu svojinu, tržišno liberalnu privredu, civilno demokratsko društvo, politički pluralizam i pravnu državu, sve zasnovano na snažnim i efikasnim demokratskim institucijama, dovelo je do značajnih izmena u pogledu položaja radnika i modela funkcionisanja preduzeća. Usvajanje savremenih metoda poslovanja postalo je imperativ za kompanije koje žele da budu konkurentne i da se uspešno takmiče na otvorenom tržištu, a posebna pažnja se posvećuje upravljanju ljudskim resursima. Analizirajući primene različitih zemalja pokušali smo da dodjemo do zaključka o različitim putevima razvoja menadžmenta ljudskih resursa u zemljama u tranziciji.

Ključne reči: *menadžment ljudskih resursa, tranzicija*

Summary

Transitional process is a complex phenomenon characterized by changes and creation of new institutions, especially private enterprise, changed role of state, creation of fundamentally different government institutions, promotion of private enterprise, markets and independent financial institutions.

This publication analyses certain aspects of transitional process and special attention is dedicated to the establishment and development of different paths of human resource management. Empowerment for global economy, private property, liberal market economy, democratic civil society, political pluralism and legal state, all established on strong and efficient democratic institutions, lead to important changes of workers position and model of enterprise. Acceptance of contemporary business methods became an imperative for the companies striving to a successful open-market competition and special attention is dedicated to a human resource management. While carefully analysing the different countries application we have tried to reach a conclusion about the different paths of human resource management development in transitional countries.

Key words: *human resource management, transition*

U V O D

Pojam tranzicija se odavno odomaćio u svakodnevnoj komunikaciji i često se koristi u akademskoj literaturi. Ona predstavlja prelaz iz privrdnog sistema sa centralnim planiranjem na sistem slobodnog tržišta. Pored ekonomskog aspekta bitno je napomeniti da tranzicija u stvari predstavlja promene čitave društvene paradigme u kojoj ekonomski odnosi čine

društvenu bazu i gde se menja čitav kompleks društvene nadgradnje sa svim političkim, kulturnim i socijalnim elementima.

Poslednje dve decenije XX veka predstavljaju kraj bipolarno organizovanog sveta sa jasnom podelom na kapitalistički i socijalistički blok. Dezintegracija odnosno slabljenje vojnog i ekonomskog sistema socijalističkih i komunističkih zemalja trajala je duže vreme a kulminaciju je doživela 1989. i 1991. godine sa rušenjem Berlinskog zida, raspadom SSSR, Varšavskog pakta i SFRJ. Kraj socijalističkog sistema u većini evropskih zemalja je bio iznenadan, a tranzicioni proces radikalan, dok je u Kini i nekim zemljama Azije i Afrike ova transformacija imala znatno sporiji i neprimetniji tok.

Ako se vratimo na termin "zemlje u tranziciji" i njegov širi kontekst koji se odnosi na sve zemlje koje pokušavaju da promene osnovne konstitucionalne elemente ka tržišnom načinu funkcionisanja. Tranzicione privrede ili zemlje u tranziciji su privrede koje se menjaju od centralno planski organizovanih, ka zemljama slobodnog tržišta. Ove zemlje sprovode ekonomsku liberalizaciju, u kojoj tržišne snage utiču na formiranje cena, trgovinske barijere se smanjuju do ukidanja, vrši se privatizacija državnih preduzeća i resursa i stvaranje finansijskog sektora koji bi trebao da olakša kretanje privatnog kapitala.

Sa različitim putanjama tranzicije odvijali su se i različiti putevi razvoja menadžmenta ljudskih resursa. Putanje tranzicije se razlikuju i po pitanju širine odricanja od centralnog planiranja kao i po pitanju obima liberalizacije. U nekom situacijama reforme su bile udružene sa naglim promenama režima, u drugim su bile prihvaćene od vlada koje nisu imale interes za političkim promenama.

Znači, tranzicija podrazumeva osposobljavanje za globalnu privredu, privatnu svojinu, tržišno liberalnu privredu, civilno demokratsko društvo, politički pluralizam i pravnu državu, sve zasnovano na snažnim i efikasnim demokratskim institucijama.

Ostvarivanje procesa tranzicije je moguće samo uz adekvatan razvoj menadžmenta ljudskih resursa. Promene koje tranzicija nosi sa sobom imaju široke implikacije i u situaciji slobodne globalne konkurencije te je potrebno izmeniti način poslovanja i adaptirati mnoge aspekte funkcionisanja kompanija. Potreba za odbacivanje starih i usvajanjem novih poslovnih praksi tiče se gotovo svih aspekata funkcionisanja kompanija, a posebno se odražava u sveri menadžmenta ljudskih resursa.

Promena poslovne paradigme u ekonomijama u tranziciji

Prelazak na tržišnu ekonomiju dao je podstrek socijalističkim zemljama da počnu sa uvodjenjem sistema i tehnika menadžmenta koji su široko priznate u razvijenim tržišnim ekonomijama i uspešnim kompanijama. Medjutim, u različitim zemljama došlo se do različitih rezultata u odnosu na institucionalni i ekonomski sistem zavisno od: 1) tipa privatizacije i korporativnog restrukturiranja koji su primenjeni, 2) širine liberalizacije i 3) stepena makroekonomske stabilnosti. Kompanije su bile prinudjene da naprave radikalne promene i uvedu tržišno orijentisane menadžment tehnike i koncepte.

Sistem menadžmenta ljudskih resursa je postao opšte priznat i institucionalno prihvaćen kao model ponašanja u svim kompanijama bez obzira na veličinu, starost, privrednu granu ili vlasničku strukturu.

U liberalno kapitalističkom sistemu osnovni cilj svake kompanije je profit, a svi ostali ciljevi su sekundarni i podredjeni osnovnom cilju. Primarni motiv svake kompanije je uvećanje kapitala i tržišne vrednosti za vlasnike i akcionare. Kao osnov ovog načina razmišljanja uzima se pretpostavka da slobodno tržište reguliše i dovodi do optimizacije društvenih odnosa i da kapitalistički sistem dovodi do maksimizacije individualnih i društvenih performansi, te se kao posledica javlja stanje balansa na nacionalnom i internacionalnom nivou.

Promena paradigme gde akcenat posmatranja nije više na čoveku već na kvantitativnim faktorima koji preko kapitala omogućavaju vrednovanje i ocenjivanje uspešnosti svakog poduhvata i aktivnosti. Ovo se najbolje oslikava u samom pojmu menadžmenta "ljudskih resursa", gde je očigledno da se ljudi dehumanizuju i postaju resurs, koji kao i drugi resursi u kompaniji (energenti, sirovine, poluproizvodi, tehnologije i sl.) služi za maksimiziranje profita.

Koncept menadžmenta ljudskih resursa (*human resource management – HRM)* počeo je da se razvija pre 100 godina u SAD i od tada je u zapadnim zemljama usavršavan i produbljivan, a socijalističke zemlje su sa početkom tranzicije počele da prihvataju već razradjene i proverene metode. U velikom broju socijalističkih zemalja, pre tranzicije, preduzeća su poslovala bez posebnog sektora za menadžment ljudskih resursa, a odeljenja koja su se bavila radnom snagom uglavnom su se zvala *kadrovska odeljenja* ili na engleskom *personel.* Kadrovska politika se uglavnom ticala jednostavnih funkcija zapošljavanja, organizovanja plaćanja zaposlenih i regulisanja socijalnih doprinosa. Druge aktivnosti koje danas obavlja menadžment ljudskih resursa vršili su linijski menadžeri. O zapošljavanju pojedinaca odlučivalo se na nivou političke partije, što je posebno bilo izraženo za rukovodeća mesta u svim preduzećima, što je i formalno bio uslov za postavljanje na odredjeno rukovodeće mesto. Pravna regulativa je ograničavala ovlašćenja radnika i pojedinačnih organizacija, a na državnom nivou je poštovanje principa solidarnosti i jednakosti dovodilo do toga da je zaposlenje bilo uglavnom trajno, preduzeća su posmatrana kao zajedničko vlasništvo svih gradjana, a država je sprečavala bankrotiranje i gašenje preduzeća koja nisu poslovala uspešno. Ekonomija je bila regulisana socijalnim, a ne tržišnim principima, a rezultati ovakve politike bili su izuzetno nizak stepen nezaposlenosti, socijalna sigurnost svih gradjana i slaba produktivnost kompanija.

Tek sa početkom tranzicije dolazi do drastičnijih promena u položaju i strukturiranju sektora koji se bavi radnom snagom. Kada govorimo o promeni paradigme mislimo na promenu celokupnog modela poslovanja koju je sa sobom doneo proces tranzicije. Sam pojam tržišne ekonomije može donekle da zavara, zato što se često podrazumeva da tek sa prelaskom na ovakav sistem, tržište postaje bitan faktor u nacionalnim ekonomijama, ali činjenica je da je u mnogim socijalističkim zemljama tržište uvek postojalo i da je stepen uplitanja države u funkcionisanje tržišta varirao od zemlje do zemlje.

Od velike ekonomske krize sa početka XX veka tržište je nužno ograničeno državom, a proces tranzicije doveo je do potpunog prihvatanja liberalnog shvatanja države i tržišta, koje se zasniva na uverenju da će tržište izvršiti najbolju alokaciju proizvodnih faktora i da će slobodno formiranje tržišne cene dovesti do brzog uspostavljanja i održavanja tržišne gravnoteže. U ovakvim uslovima, kompanije u tranzicionim zemljama su se našle pred izazovom da moraju svoju poziciju da odbrane efikasnošću svog poslovanja. Ovakva utakmica dovele je do konstantne potrebe za unapredjivanjem i usavršavanjem. Da bi se jedna kompanija izborila za svoju poziciju na tržištu potrebno je da se konstantno adaptira i koristi maksimum svojih potencijala, a prihvaćeno je već da najveći potencijal jedne kompanije prestavljaju njeni radnici i da se samo zapošljavanjem najboljih radnika, kao i korišćenjem tih radnika na najbolji način, može ostvariti konkurentska prednost.

Kada se sve ovo uzme u obzir značaj sektora za upravljanje ljudskim resursima u savremenim organizacijama postaje očigledan, kao i činjenica da se samo primenom najsavremenijih i najboljih metoda upravljanja ovim resursima može iskoristiti njihov pun potencijal.

Ljudski resursi kao savremeni menadžment koncept

Poslovanje kompanija ne može se zamisliti bez odgovarajućih proizvodnih resursa, a ljudi prestavljaju jedan od tih resursa. Utičući na efikasnost preduzeća ljudski resursi imaju značajnu ulogu za svaku kompaniju. Oni kreiraju i proizvode robe i usluge, kontrolišu kvalitet, plasiraju proizvode, upravljaju finansijskim sredstvima, i utvrdjuju opštu strategiju i ciljeve kompanije. Ljudski resursi čine značajan trošak poslovanja, gde u velikim kompanijama troškovi radne snage čine 20-30% ukupnih troškova, a postoje i preduzeća gde ovi troškovi idu i do 50%. U privredama u tranziciji, zvog nižih cena radne snage, ovaj procenat je niži, ali nije zanemarljiv.

Pod ljudskim resursima se podrazumeva ukupan duhovni i fizički potencijal zaposlenog, kako skriveni tako i korišćeni potencijal. Ljudski resursi raspolažu znanjem koje je neophodno za obavljanje radnih aktivnosti i razvoja kompanija.Prihvatanje ovog resursa i njegovo radno angažovanje je ključni zadatak menadžmenta preduzeća, te se i čitav koncept tretiranja zaposlenih u preduzeću kao ljudskog resursa razvio u smeru nadležnosti svih menadžera u kompaniji i na taj način se značajan deo nadležnosti vezanih za zaposlene prenela sa kadrovskog menadžera.

Efikasno i efektivno upravljanje ljudskim resursima mora da uzme u obzir i interese ljudi, a ne samo ciljeve preduzeća. Upravljanje radom i razvojem ljudskih resursa je usko povezano sa upravljanjem i razvojem samog preduzeća. Zbog toga u novom konceptu menadžmenta, pored tehnološke, organizacione i ekonomske komponente, mora u znatno većoj meri da budu zastupljene socijalna i psihološka komponenta. Jedino se na taj način može obezbediti odgovarajući sklad izmedju poslovnih resursa preduzeća, a to je pretpostavka za njegovo uspešno poslovanje i razvoj.

Savremeni menadžment koncept, kojim se upravlja ljudskim resursima bavi se strategijskim, individualnim i društvenim aspektima ljudi u organizaciji. Osim toga, i ovaj aspekt upravljanja vodi računa o konkurentnosti, odnosno obuhvata sve odluke i akcije u vodjenju ljudi koje podržavaju konkurentsku prednost.

Ciljevi upravljanja ljudskim resursima

Danas je konkurencija ogromna i nameće potrebu za što kvalifikovanijim resursima, tako da je neophodno da se eksperti za ljudske resurse obrazuju i specijalizuju u mnogim naučnim disciplinama. Kompanije moraju da utiču na obrazovanje i stalno usavršavanje zaposlenih, kao i da ih podstiču na bolji rad i veći doprinos kompaniji. Zadovoljstvo zaposlenih će uticati na njihov uspeh i na lojalnost kompaniji.

Kako bi postigli odredjene ciljeve u organizaciji, menadžment ljudskih resursa mora da ispuni odredjene zahteve koji će uticati na poboljšanje zaposlenih a samim tim i njihovu veću produktivnost. Ukoliko menadžment ljudskih resursa nije u stanju da upravlja ljudskim resursima to može da utiče na poslovanje, na profit kao i na opstanak kompanije.

Osnovni cilj upravljanja ljudskim resursima je ostvarenje sledećih ciljeva:

Funkcionalni cilj – funkcija upravljanja ljudskim resursima jeste da doprinosi organizaciji onoliko koliko je potrebno da bi ona ostvarila svoje ciljeve i realizovala organizacionu strategiju. To znači da resursi treba da se što racionalnije i efikasnije koriste u ostvarivanju ciljeva.

Organizacioni cilj - treba poboljšati efikasnost i motivisati zaposlene na što bolji način čime bi ispunili ciljeve organizacije.

Društveni cilj – u svakodnevnim ljudskim odnosima društvene norme i sistemi vrednosti su veoma važni u ostvarivanju dobre komunikacije. Biti etički i društveno odgovoran prema potrebama i izazovima društva i minimizirati negativne uticaje tih zahteva na poslovne organizacije je značajan cilj.

Lični cilj – zadovoljstvo zaposlenih je najznačajniji cilj za svaku kompaniju, ali nije dovoljno zadovoljiti zaposlene samo u poslovnom smislu, već im je potrebno pomagati i u ostvarivanju njihovih ličnih ciljeva. Samo na taj način se može zadobiti poverenje zaposlenih i oni će tada biti zadovoljni i motivisani za napredak i lični doprinos u kompaniji.

Upravljanje ljudskim resursima je, jednostavno rečeno, rukovodjenje i koordiniranje rada ljudi i poslovnih situacija. Svako u svojoj vertikali ima odredjene odgovornosti nad segmentima dogadjanja i ljudi.

Razvoj modela strategijskog menadžmenta ljudskih resursa

Analizirajući pristupe, modele, procese i aktivnosti u strategijskom menadžmentu ljudskih resursa može se zaključitim da ne postoji univerzalan model koji bi konpanijama obezbedio konkurentnost na tržištu. Strategijski pristup menadžmentu ljudskih resursa podrazumeva sistemsku perspektivu ali problemi jasno definisane strukture sistema i nedostatak konzistentnosti u okviru postojećih sistema ograničavaju sposobnost razumevanja forme i funkcije samih sistema u organizaciji. Bez jasnog razumevanja samog koncepta onemogućena je jasna procena nedostatka odredjenog sistema strategijskog menadžmenta ljudskih resursa u smislu identifikovanja odgovarajućih odnosno neodgovarajućih aktivnosti. Razlike u modelima prvenstveno se odnose na uticaj brojnih faktora koji utiču na poslovanje i jedinstveni su za svaku organizaciju i to: neposredno poslovno okruženje, industrija u kojoj posluje, interni faktori, strategije koju primenjuje, faze životnog ciklusa, karakteristika radne snage itd. Što onemogućava sagledavanje jasne granice izmedju pristupa, modela i aktivnosti procena menadžmenta ljudskih resursa koje su karakteristične za odredjeni sistem.

Zadatak menadžmenta ljudskih resursa je da obezbedi da kompanija bude sačinjena od odgovarajućih ljudi, kako bi mogla da iskoristi ljudski resurs koji joj je potreban. Menadžment ljudskih resursa se bavi ljudima, sa naglaskom na razvojnoj politici, kao i na proceduri u procesu upravljanja.

Putevi razvoja menadžmenta ljudskih resursa u tranzicionim privredama

Analizirajući razvoj menadžmenta ljudskih resursa u zemljama u tranziciji izdvojićemo nekoliko karakterističnih sistema i u okviru nekoliko zemalja koje su prolazile kroz tranziciju pokazati različite puteve razvoja menadžmenta ljudskih resursa.

Putanje tranzicije a samim tim i putevi razvoja menadžmenta ljudskih resursa su bile različite. Neke zemlje su eksperimentisale sa tržišnim reformama nekoliko decenija, dok su druge relativno skoro prihvatile reforme. U nekim situacijama reforme su bile udružene sa naglim promenama režima, kao što je bilo svrgavanje diktatora (Rumunija), kolabs vlade (Sovjetski Savez), deklaracija o nezavisnosti (Hrvatska), ili integracija sa drugom zemljom (Istočna Nemačka). U drugim slučajevima ekonomske reforme su bile prihvaćene od vlada koje nisu imale interes za političkim promenama (Kina, Laos, Vijetnam).

Putanje tranzicije i različiti putevi menadžmenta ljudskih resursa se razlikuju i po pitanju odricanja od centralnog planiranja, kao i po pitanju obima liberalizacije.

U uslovima globalne konkurentnosti, kompanije u zemljama u tranziciji su se našle pred izazivom da moraju svoju poziciju na lokalnom i globalnom tržištu da odbrane efikasnošću sopstvenog poslovanja. Slobodna utakmica dovela je do konstantne potrebe za unapredjivanjem i usavršavanjem.

Menadžment ljudskih resursa u Kini

Kina je zemlja koja je u relativno kratkom roku uspela da prihvati mnoge tehnike upravljanja ljudskim resursima koje su na Zapadu razvijane gotovo sto godina. Za razliku od evropskih zemalja u tranziciji, proces tranzicije u Kini se odvijao postupno. Kina je ekonomske i političke reforme započela još 1978. godine kada je Deng Ksiaoping inicirao politike *Otvorenih vrata* i *Četiri modernizacije* (poljoprivrede, industrije, odbrane i nauke i tehnologije), koje su Kinu povele iz *dirigovane ekonomije* ka *socijalističkom tržištu.* Ovaj proces je Kinu vodio ka ogromnom ekonomskom razvoju te je dostigla nivo ekonomske supersile, zamenivši Japan na mestu drugoplasirane ekonomije na globalnom nivou.

Koncept menadžmenta ljudskih resursa je u Kini uveden tek 90-ih godina XX veka, ali je u mnogim preduzećima koja su u državnom vlasništvu ova promena izvršena samo na papiru, dok je administrativna i strategijska uloga ovako preimenovanih kadrovskih odeljenja faktički ostala nepromenjena. Promene koje su se dešavale u procesu tranzicije bile su ograničene specifičnim istorijskim, političkim, kulturnim, demografskim i ekonomskim nasledjem. Razvoj menadžmenta ljudskih resursa se u Kini u velikoj meri dešavao pod uticajem konfučijanizma i kolektivizma, koji su duboko usadjeni u konesku nacionalnu kulturu. Mnogi zapadni teoretičari menadžmenta su često isticali kvalitete tehnika kadrovskog razvoja koje su na Dalekom istoku postojale još u preindustrijskom periodu. Konfučijanska tradicija birokratije i administrativnog upravljanja zasnovana je na zapošljvanju ljudi na osnovu njihovih sposobnosti i stepena obrazovanja, a pažnja je bila usmerena na pronalaženje najboljih kadrova za odgovarajuća mesta u upravi. Ovi principi su čak i danas iznenadjujući moderni i po mnogim kvalitetima se mogu porediti sa savremenim shvatanjima menadžmenta. Primat ideje kolektivizma nad individualizmom, uslovljavaju da se pri prenošenju koncepta savremenog menadžmenta ljudskih resursa moraju poštovati mnoge specifičnosti lokalne kulture i izvršiti odgovarajuće adaptacije.

Proces usvajanja stranih uticaja u razvoju menadžmenta ljudskih resursa uslovljen je brojnim kulturološkim posebnostima, tako da u svim zemljama u tranziciji ovaj proces ima različit tok. Na Dalekom istoku ove razlike su možda najočiglednije i najizraženije, ali i pored toga bi se mogao napraviti odredjeni opšti model koji bi oslikavao tok ovog procesa i koji bi predstavljao različite faze transfera spoljnih uticaja i prilagodjavanja likalnim uslovima.

Posle pobede revolucije u Kini 1949, godine preuzet je sovjetski model liderstva i upravljanja. Menadžeri su bili "ekonomski kadrovi", sa izraženom karakteristikom birokratizovanosti. U poslednjih nekoliko decenija došlo je do menadžerske revolucije. Sa uvodjenjem novih tipova vlasništva došlo je i do novih metoda upravljanja. U visokom obrazovanju povećao se broj studenata koji je upisao akademske poslovne programe u Kini. Nekoliko kineskih univerziteta se našlo na visokim pozicijama na listama najboljih akademskih institucija u Aziji i u svetu. Programi obuke za menadžment ljudskih resursa organizovani su i na makro i na mikro nivou.

Industrijski odnosi predstavljaju jedan bitan aspekt upravljanja ljudskim resursima koji nije dovoljno razvijen u Kini. Koncept tripartitnog pregovaranja još uvek je nov za zemlje koje nisu sasvim odbacile socijalistički sistem, tako da je potpuno usvajanje zapadnog modela nešto što se tek očekuje u budućnosti, a to će predstavljati neizbežnu posledicu usložnjavanja odnosa u privredi, tehnoloških promena i rastuće nezaposlenosti.

Upravljanje ljudskim resursima u Kini je od 1949. godine bilo u velikoj meri ograničeno sa tri *gvozdene politike:* gvozdena činija pirinča, gvozdena pozicija i gvozdeni sistem plata. Prva politika je radnicima obećavala doživotno zaposlenje, druga je menadžerima garantovala poziciju bez obzira na uspešnost poslovanja, a treća je podrazumevala da menadžeri nemaju kontrolu nad nadnicama zaposlenih. Sa promenama u ekonomskom sistemu i sa pojavom kompanija u privatnom vlasništvu dolazi do promena u oblasti menadžmenta. Nakon

1994. godine menadžeri su sve više morali da se prilagodjavaju zahtevima konkurencije, a kompanije u državnom vlasništvu su morale da pronadju načine da zadrže najkvalitetnije radnike i spreče njihov prelazak u privatni sektor.

Globalna konkurencija je podrazumevala da se poslodavci sve više oslanjaju na svoje zaposlene da bi dostigli željenu produktivnost, kvalitet i kreativnost, što je dovelo do uvodjenja programa za neprekidno usavršavanje. Prateći trendove koji su se pojavili u najrazvijenijim svetskim privredama Kina je sve više preuzimala model u kome poslodavci radnu snagu moraju tretirati kao "ljudski kapital" jer upravo zbir znanjs i veština svih zaposlenih obezbedjuje kompanijama konkurentsku prednost.

Kompanije u Kini sve više zahtevaju od svojih sektora za upravljanje ljudskim resursima precizne i kvantifikovane podatke, koji mogu poslužiti kao osnova za pouzdanu ocenu efikasnosti i efektivnosti poslovanja. Najveći podstrek za usvajanje savremenih metoda menadžmenta ljudskih resursa dolazi od medjunarodnih kompanija koje počinju da rade na teritoriji Kine, a veoma bitan faktor koji treba uzeti u obzir pri usvajanju dobrih poslovnih praksi iz razvijenih zemalja jeste primena u lokalnom kontekstu uvek zahteva adaptiranja, uz poštovanje kulturnih specifičnosti sredine.

Menadžment ljudskih resursa u Srbiji

Kako bi dobili potpuniju sliku razvoja menadžmenta ljudskih resursa u Srbiji koristićemo i uporedjivati sa procesima koji su se dešavali i u drugim državama iz okruženja. Zemlje bivše SFRJ su u proces tranzicije ušle u različitim vremenskim periodima i iz različitih političko-ekonomskih uslova. Ratni dogadjaji tokom 90-ih godina i odnos medjunarodne zajednice u velikoj meri su uslovili brzinu i način tranzicionih procesa u svakoj od bivših republika članica. Hrvatska i Slovenija su u ovom procesu najdalje odmakle, a s obzirom da su obe zemlje postale članice EU moglo bi se zaključiti da je u njma proces prelaska završen i da je ostvarena integracija. U Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji ove promene se sporije odvijaju. I pored zajedničke istorijske pozadine tranzicioni proces je imao različit put u svakoj od ovih zemalja. Ono što je zajedničko za sve ove zemlje sem Slovenije je da je proces privatizacije društvene imovine sa sobom doneo i visoku stopu nezaposlenosti.

Kao i u svim zemljama u tranziciji, prvi podstrek za promenu načina poslovanja predstavlja pojava inostranih korporacija , otvaranje stranih franšiza i filijala, kao i povećani udeo stranog kapitala u vlasničkoj strukturi domaćih preduzeća. Medjunarodne kompanije sa sobom donose već razradjene i proverene tehnike menadžmenta, ali prihvatanje i širenje istih u nacionalnim privredama uslovljeno je brojnim faktorima, što se na primerima Srbije i Slovenije može najbolje videti.

Jedan od bitnih faktora redefinisanja kadrovskog menadžmenta jeste i davanje odgovarajućih ovlašćenja kadrovskim menadžerima, kao i shvatanje značaja tog sektora. Procenat kompanija kod kojih se šefovi HRM sektora nalaze u upravnom odboru u Srbiji iznosi 24%, dok je taj procenat u Sloveniji 57% a na nivou EU 55% (Bogićević-Milikić i Janićijević, 2009,str.165). Ovo govori da se u Srbiji sektoru HRM ne pridaje adekvatan značaj i da se on ne uključuje u proces razvoja korporativne strategije, te da se veliki deo odgovornosti vezane za kadrovsku politiku prebacuje na linijske menadžere. Veliki broj odluka vezanih za upravljanje ljudskim resursima donosi se na nivou vrhovnog menadžmenta, što je u skladu sa visokim stepenom centralizacije i autokratskim stilom vodjenja koji je dominantan u srpskim kompanijama. Jedan od razloga zašto se funkciji upravljanja ljudskim resursima ne pridaje dovoljno značaja jeste što se zbog visoke stope nezaposlenosti na tržištu rada se nalaze veliki broj kvalifikovanih i kvalitetnih radnika koji se mogu angažovati u bilo kom trenutku.

Tehnike regrutovanja i selekcije kadrova koje se koriste u Sloveniji i Srbiji su vrlo slične tehnikama koje se koriste i u ostalim zemljama EU, sa jednom razlikom što u Srbiji je još uvek niska zastupljenost psihometrijskih testova u ispitivanju kandidata. Ovo se može objasniti nedostatkom profesionalaca osposobljenih za sprovodjenje ovakvih testova.

U procesu regrutovanja kadrova u Srbiji najčešće se koriste pisane aplikacije i intervjui *jedan na jedan,* kao i u EU, ali domaće kompanije imaju jako malo poverenja u specijalizovane agencije za zapošljavanje. Najveći broj viših menadžera se regrutuje interno, što govori o konzervativnom stilu upravljanja. Sam proces selekcija se uglavnom oslanja na neformalne tehnike regrutovanja uglavnom putem "preporuka" što indirektno govori o visokom stepenu korupcije i nepotizma u Srbiji.

Još jedna oblast menadžmenta ljudskih resursa koja u Srbiji nije dovoljno razvijena u odnosu na EU i Sloveniju jesu treninzi i obuke. Obuke se ne planiraju i ne organizuju sistematski, osim u filijalama stranih kompanija, a obuke planiraju uglavnom linijski menadžeri i to tek onda kada potreba za obukom postane hitna i očigledna.

Nasuprot zapadnoevropskim zemljama u kojima postoji visok stepen sindikalizovanosti, u Srbiji tek 30% ukupnog broja zaposlenih pripada nekom sindikatu, i tu uglavnom spadaju zaposleni u javnom sektoru. U privatnom sektoru postoji jasna antisindikalna tendencija, što je posledica sistema privatizacije koji je doveo do jakog koncentrisanja vlasničkih prava i do uspostavljanja veoma centralizovanih i autokratskih kompanija koje nisu zainteresovane za poboljšavanje položaja radnika.

Sistem kolektivnog pregovaranja i sklapanja tripartitnih ugovora izmedju države, poslodavaca i radnika, predstavlja globalno raširen metod zaštite prava radnika i standardizacije privrednih odnosa, a Srbija je u ovoj oblasti na početku stvaranja efikasnog sistema. Kolektivni ugovori se mogu sklapati na nivou čitave države, odredjene privredne grane ili na nivou pojedinačnih kompanija. Na nivou preduzeća ugovori postoje kod nekih većih kompanija, dok u manjim i srednjim kompanijama kolektivno pregovaranje gotovo da ne postoji. Nakon donošenja novog Zakona o radu 2014. godine položaj radnika u Srbiji je pogoršan u odnosu na prava poslodavaca.

Sve ovo napred izloženo je karakteristično i za druge zemlje u tranziciji sa odredjenim specifičnostima svake zemlje ponaosob, stim da ostaje da se vidi da li će u budućnosti kompanije zemalja u tranziciji dostići razvijene zemlje EU u oblasti menadžmenta ljudskih resursa i da li će razvijati one tehnike HRM-a koje će biti u interesu i zaposlenih i poslodavaca.

Z a k l j u č a k

Proces tranzicije predstavlja vrlo kompleksan političko-ekonomski fenomen koji se zasniva na promeni vlasničkih i proizvodnih odnosa, što sa sobom nosi niz posledica na nivou države, društva, privrede i kulture.

Stalne tehnološke i tržišne promene postavljaju sve veće zahteve pred menadžere. Konkurencija jenogromna, a poslovanje se ne retko svodi na borbu za opstanak preduzeća, ali i preduzetnika. U takvim uslovima, razumno je delotvorno upravljanje resursima poslovanja. Stručnjaci i njihova znanja su polazni resursi, oni su osnovni faktor poslovanja svake kompanije.

Potreba za praćenjem savremenih svetskih trendova i usvajanjem najboljih poslovnih praksi odražava se posebno u sveri menadžmenta ljudskih resursa, zato što upravo ljudski kapital jedne kompanije predstavlja njeno najjače oružje u borbi za konkurentsku prednost. Ljudski element postao je sve značaniji u poslednjih nekoliko decenija usled velikih tehnoloških promena, pojave masovne kompjuterizacije i informatičke revolucije, preusmeravanja poslova iz svere proizvodnje u uslužne delatnosti i sve izraženije potrebe za kreativnošću organizacija.

Prelazak na neoliberalni kapitalistički sistem ekonomije doveo je do širenja tehnika i metoda menadžmenta ljudskih resursa koje su usvojene u zemljama Zapadne Evrope i Severne Amerike, pri čemu prvi podstrek za promenu načina poslovanja najčešće predstavlja pojava inostranih korporacija u zemljama u tranziciji, otvaranje stranih franšiza i filijala, kao i povećanje udela stranog kapitala u vlasničkoj strukturi domaćih kompanija. Pri usvajanju savremenih tehnika HRM-a veoma je važno uzeti u obzir specifičnosti kulture svake zemlje i napraviti adekvatno prilagodjen sistem menadžmenta ljudskih resursa svakoj zemlji.

L i t e r a t u r a

Živka Pržulj, Menadžment ljudskih resursa, Beograd, 2002.g.
Bogićević-Milikić, B., Janićijević, N., HRM Trends in Transition Economies 2009.
Komazec, S. Neoliberalizam, privatizacija i finansijski kapital, Beograd, 2004.g.
Warner, M. Comparing Human Resource Management in China and Vietnam, 2013. g.
Perić, S. Razvoj menadžmenta ljudskih resursa u zemljama u tranziciji, 2012.g.
Svetlik, I., Barišić,A.F., Kohont, A., Petković, M., Mirić-Aleksić, A., Svalić, A., Vaupot, Z., Poor, J., Human Resources in the Countries of the Former Yugoslavia, 2010.g.

Stručni rad UDK 005.96:334.72

Dr Dragana Đurić[1]
Dr Jelena Ristić[2]

UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI USPEŠNOG POSLOVANJA GLOBALNIH ORGANIZACIJA

Apstrakt
Adekvatno upravljanje ljudskim resursima je od presudne važnosti za uspešno funkcionisanje savremenih globalnih organizacija. Ljudski resursi su najvažniji element globalnih organizacija, tako da u današnjim uslovima poslovanja, njihova uspešnost zavisi prevashodno od ljudi. U krajnje konkurentnoj globalnoj ekonomiji gde drugi faktori proizvodnje (kapital, tehnologija, sirovine i informacije) mogu biti kopirani, ljudi u organizaciji postaju jedini izvor stalne konkurentske prednosti. Imajući ovo u vidu, u radu se posebno naglašava značaj kvaliteta ljudskog potencijala i upravljanja ljudskim resursima kao osnovi za stvaranje konkurentskih prednosti na globalnom tržištu.
Ključne reči: *globalne organizacije, ljudski resursi, liderstvo, konkurencija*

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN THE FUNCTION OF SUCCESSFUL OPERATIONS OF GLOBAL ORGANIZATIONS

Abstract
Adequate management of human resources is of crucial importance for the successful functioning of modern global organizations. Human resources are the most important element of global organizations, so that in today's business environment, their success depends primarily on people. In an extremely competitive global economy where other factors of production (capital, technology, raw materials and information) can be copied, people in the organization become the only source of permanent competitive advantage. With this in mind, this paper emphasizes the importance of the quality of human potential and human resource management as a basis for the creation of competitive advantages in the global market.
Key words: *global organizations, human resources, leadership, competition*

1. Definisanje globalne organizacije

Mnogi autori prilikom definisanja pojma organizacije primenjuju različite pristupe. Može se reći da i nema istraživača koji se bavio problemima organizacije, a da nije dao ili pokušao dati svoju definiciju organizacije. Često se izraz »organizacija« upotrebljava u dvojakom smislu. U nekim slučajevima se pod organizacijom podrazumeva svesna ljudska delatnost, koja se odnosi na usklađivanje činilaca proizvodnje, dok se u drugim slučajevima ovaj termin vezuje za rezultate tog usklađivanja. Termin »organizacija« upotrebljava se u još širem smislu reči, u slučaju kada se njime označava rezultat bilo koje ljudske koordinirane delatnosti. I pored

[1] Visoka poslovna škola strukovnih studija Blace, email:djdragana@ikomline.net, 065/8057420
[2] Visoka poslovna škola strukovnih studija Blace, email:jelenazristic@yahoo.com, 063/404202

različitog definisanja pojma organizacije, većina autora se slaže da organizacija predstavlja radnu celinu koja služi određenim ciljevima na području raznih delatnosti društva. Dakle, orgnizaciju, kao opšti pojam, mogli bismo definisati kao svesno udruživanje ljudi koji imaju za cilj da odgovarajućim sredstvima ispune određene zadatke sa najmanjim mogućim naporom na bilo kojem području društvenog života.[3]

U globalnom okruženju koje karakteriše intenzitet promena, jačanje konkurencije i tržišnih neizvesnosti, uspešne su samo one organizacije koje unutar sebe i prema okolini razvijaju sposobnost da brzo uče i koriste raspoložive informacije. Danas, sve više firmi usvaja karakteristike *globalnih organizacija*, shvatajući da je to jedini put ka osiguravanju konkurentnosti i opstanka u savremenom globalnom poslovnom ambijentu. Globalne organizacije su organizacije koje su sposobne da se takmiče sa bilo kim, bilo gde i bilo kada.

U većini slučajeva, one sprovode delatnost na globalnom nivou, a njihovi proizvodi se prodaju na svim ključnim tržištima u svetu, čime stvaraju svetski razgranate aktivnosti integrisane kroz nacionalna tržišta. Diverzifikacija ekonomskih aktivnosti omogućava globalnim organizacijama lakši pristup međunarodnim tržištima, ekonomiju velikog obima, pristup jeftinim sirovinama, "preskakanje carinskih barijera", i samim tim, sticanje konkurentske prednosti.

Osnovna razlika između multinacionalnih i globalnih organizacija, kao kompanija internacionalno velikih razmera, je u tome što multinacionalne kompanije primećuju i prave razlike u tržištima, pri čemu je nacionalno tržište jedno od više ciljnih tržišta, diferenciranih po značaju i veličini. Za razliku od multinacionalnih, globalne organizacije primenjuju integralni pristup, pri čemu je nacionalno tržište samo segment svetskog tržišta. Pomak od transnacionalne ka globalnoj kompaniji zahteva mnogo organizacionih promena, od kojih se opredeljujemo za sledeće:[4]

- Dolazi do promene odnosa između kompanije “roditelja“ i kompanija “kćeri“, koje postaju sve više nezavisne od svojih matičnih kompanija, a samo donošenje odluka postaje decentralizovanije.
- Globalne kompanije gube svoj nacionalni identitet, svoje “državljanstvo“. Zaposlenima nije važno i ne razmišljaju o tome da rade npr. u japanskoj fabrici automobila čije proizvode plasiraju na američko tržište. Oni rade za *Tojotu, Hondu, Nisan*, a njihovi kupci širom sveta su ljudi koji vole te automobile. Zemlja porekla postaje nebitna, kao i lokacija sedišta firme. Proizvodi koje proizvode i kompanije za koje rade postaju denacionalni.
- Kompanije koje razmišljaju globalno idu tamo gde postoji atraktivna, dobro obučena i disciplinovana radna snaga - npr. u nekim azijskim zemljama, ili idu za “jeftinim“ mozgovima, što je slučaj sa indijskom softver industrijom, gde postoji visoko iskusna i kvalifikovana radna snaga, kvalitetni lokalni univerziteti i infrastruktura. Iako se lokacije transnacionalnih kompanija još uvek određuju prema vrednosti fiksnih troškova proizvodnje, kao što su zemlja i prirodna bogatstva, ipak iskusna i kvalitetna radna snaga postaje sve važniji kriterijum u odluci globalnih kompanija za koju lokaciju da se opredele.
- Promene u unutrašnjoj organizaciji globalnih kompanija imaju tendenciju da smanjuju hijerarhiju među zaposlenima, nema striktnih opisa radnih mesta već su ona otvorenija, širi kruga delovanja, dolazi do decentralizacije autoriteta, organizacija radnih timova, stvaraju se specifični načini plaćanja zaposlenih, sve veća pažnja se poklanja motivaciji radnika.

[3] Šuković R. Filip, Psihologija organizacije – Struktura i sadržaj osnovnih problema, Niro ”Privredni pregled”, Beograd, 1989, str.13.
[4] Inić B.P., Management, Fakultet za trgovinu i bankarstvo “Janićije i Danica Karić“, Beograd, 2003, str. 67.

2. Osnovne karakteristike globalnih organizacija

Između brojnih karakteristika globalnih organizacija, opredeljujemo se za nekoliko najznačajnijih:

- ***profitna orijentacija:*** profit predstavlja osnovni motiv poslovanja svih preduzeća, a samim tim i globalnih kompanija. Sa aspekta njihovog interesa, ostvarivanje profita na globalnom nivou tj. na nivou globalne organizacije kao celine, predstavlja osnovni motiv tj. cilj poslovanja. Diverzifikacija ekonomskih aktivnosti tj. disperzija rizika, omogućava da se eventualni gubici na jednom mestu (tj. u okviru jedne poslovne afilijacije) nadoknade u dobicima na drugim mestima. Izmeštanje nekih poslovnih jedinica u druge zemlje, vrši se u skladu sa procenjenim mogućnostima za ostvarivanje većih iznosa profita, što korespondira sa osnovnim interesima matične kompanije.

- ***velišina:*** globalne kompanije po obimu svoje proizvodnje, broju zaposlenih radnika i visini ostvarenih profita, predstavljaju poslovne sisteme ogromne ekonomske i finansijske moći.

- ***hijerarhijski odnos između matice i filijala:*** karakteristika globalnih kompanija je postojanje hijerarhijskog sistema poslovanja i upravljanja. Centar tj. matična kompanija, na osnovu jedinstvene poslovne strategije donosi glavne odluke, vezane za ekonomsko funkcionisanje kompanije. Međutim, svaka poslovna jedinica ima određeni stepen autonomnosti. Afilijacije i matične kompanije, povezane su strategijom kompleksne integracije, a sve u cilju ostvarivanja globalne ekonomije obima i veće funkcionalne specijalizacije afilacija, lociranih širom sveta, sa primarnim motivom maksimalne efikasnosti sistema kao celine.

- ***savremena tehnološka, menadžerska i markentinška znanja:*** globalne kompanije ove značajne prednosti koriste tako što svoje investiciono angažovanje najčešće ostvaruju posredstvom stranih direktnih investicija, kao dominantnim oblikom međunarodnog kretanja kapitala. Ovaj oblik međunarodnog investiranja, pored kapitala kao proizvodnog faktora, podrazumeva jedan mnogo širi investicioni "paket", koji sadrži savremenu tehnologiju, efikasan menadžment i razvijena markentinška znanja. Zahvaljujući posedovanju pomenutih prednosti, globalne kompanije u savremenom i otvorenom ekonomskom okruženju postaju najznačajniji nosioci stranih direktnih investicija.

3. Faktori konkurentskih prednosti globalnih organizacija

Da bi postale globalne organizacije, kompanije moraju da sadrže veliki broj dimenzija koje stvaraju konkurentsku prednost. Kao što je prikazano na slici 1, neki ključni stubovi koji formiraju osnovu konkurentskih prednosti globalnih organizacija uključuju:[5]

- fokusiranje na potrošača,
- stalno unapređivanje,
- korišćenje fleksibilne ili virtuelne organizacije,
- kreativne ljudske resurse;
- klimu jednakosti,
- tehnološku podršku,
- otvorenost,
- samoefikasnost i
- kulturno razumevanje.

[5] Fred Luthans, Richard M. Hodgetts, and Sang M. Lee, "New Paradigm Organizations: From Total Quality to Learning to World-Class", Organizational Dynamics, Winter 1994, New York, str. 15.

3.1.Fokusiranje na potrošača

Globalne organizacije su skoncentrisane na potrošača. One vrše identifikaciju unutrašnjih i spoljašnjih potrošača u cilju određivanja najboljeg načina za pružanje usluga ovoj ciljnoj grupi. Takvim radom, globalne organizacije teže horizontalnoj organizacionoj strukturi, kako bi bile bliže potrošačima. Njihov cilj je usmeren u pravcu zadovoljenja potreba potrošača i stvaranja veza sa njima, s obzirom da tokom rada stalno dolazi do stvaranja novih zahteva za savremenijim proizvodima i uslugama. Globalni potrošač je potrošač bez predrasuda, iznijansiranih i slojevitih potreba, jasnih preferencija i naglašene osetljivosti na način i kvalitet zadovoljavanja svojih potreba. Bilo da se radi o globalnoj organizaciji ili pak o pojedincu, savremeni kupac i potrošač uvek štiti svoje pravo slobodnog izbora. Nivo sopstvene satisfakcije, globalni potrošač stavlja ispred i iznad nacionalne lojalnosti, ispoljavane kroz privrženost domaćim izvorima snabdevanja. Time se vrši značajan pritisak na konvergenciju svetske tražnje i homogenizaciju ponašanja potrošača, kao sve vidljivije odrednice opšteg procesa globalizacije.[6]

3.2.Stalna usavršavanja

Drugo obeležje konkurentnosti globalnih organizacija je njihova predanost stalnom, brzom, efikasnom i efektivnom usavršavanju. Stalne promene u okruženju zahtevaju i od zaposlenih i od organizacija stalno učenje, menjanje i prilagođavanje. Doživotno učenje i širenje znanja u savremenom poslovnom ambijentu postaje uslov opstanka za pojedinca i njegova primarna potreba, a za globalnu organizaciju bitna konkurentska prednost.

Stalno usvršavanje podrazumeva: učenje kao sastavni deo posla; učenje kao stalnu, neformalnu, ali intenzivnu interakciju zaposlenih, menadžera, trenera, timova i učenje kao stalno prenošenje znanja drugim i primanje znanja od drugih, tako da su svi istovremeno učenici i učitelji. Suština je u tome da se ljudi u organizaciji inspirišu da stalno uče, ispituju, eksperimentišu, istražuju i menjaju mišljenje, stavove i pristupe pojavama i problemima u organizaciji. Na taj način, ljudi u organizacijama razvijaju svoje sposobnosti da anticipiraju potrebe potrošača i namere konkurenata, kao i da slušaju potrošače i ispunjavaju njihova očekivanja.[7]

Dobar primer je "*Ford Motor*", koji je otkrio da su potrebne nedelje da se obrade nalozi za plaćanja, jer postoji veliki broj ljudi koji treba da ih odobre. Pažljivim proučavanjem ovog procesa, Ford je uspeo da u velikoj meri smanji broj osoba koje su trebale da potpišuju ove naloge, čime su smanjili vreme obrade za čak 90 procenata. Isto tako, i čuveni *"Microsoft"* koji drži monopol nad svetskom softver industrijom, smatra da mora de se stalno usavršava, kako bi bio konkurentan kompanijama poput *"Netscape", "IBM", "Novell", "Oracle"* i "*UNIX*"...[8]

[6] Rakita B., Međunarodni marketing, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2002, str. 83.
[7] Petković M., Janićijević N., Bogićević B., Organizacija – Teorije, Dizajn, Ponašanje, Promene, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2002, str. 447.
[8] Richard M. Hodgetts and Fred Luthans, International Management – Culture, Strategy and Behavior, Fifth edition, McGraw – Hill Irwin, 2003, str. 64.

3.3.Korišćenje fleksibilne ili virtuelne organizacije

Sledeća karakteristika globalnih kompanija je korišćenje fleksibilne ili virtuelne organizacije. Virtuelna organizacija je ona koja je sposobna da vodi posao poput velikih kompanija koje imaju brojne pogodnosti, a u stvari je mnogo manja. U godinama koje dolaze, sve veći broj globalnih organizacija oslanjaće se na *globalni izvor,* da bi obezbeđivale materijale i proizvode koji su se nekada proizvodili u njihovom okviru. Kao rezultat toga, ove organizacije mogu da posluju kao velike kompanije, čak i onda ako su u stvari male i ako zavise od partnera i globalnog izvora posredstvom kojeg zadovoljavaju svoje potrebe.

"Globalni izvor" podrazumeva korišćenje snabdevača širom sveta, nezavisno od toga gde se oni nalaze, a sve u cilju obezbeđenja željenih proizvoda. Na primer, japanski proizvođači automobila se danas sve više oslanjaju na američke snabdevače. Slično tome, američke firme za proizvodnju laptopova se u velikoj meri oslanjaju na japanske izvore, da bi obezbedili tehnologiju za ekrane. Međutim, gde god je potrebno, globalne organizacije će radije koristi usluge domaćih dobavljača zbog koristi koje imaju od njih u održavanju konkurentnosti na svetskom nivou.

Majkl Porter to objašnjava na sledeći način:[9]
"Možda je najveća korist od domaćih snabdevača vezana za proces inovacija i unapređivanja. Konkurentske prednosti nastaju iz tesnih radnih odnosa između globalnih dobavljača i proizvodnje. Dobavljači pomažu firmama da koriste nove metode i mogućnosti u procesu primene nove tehnologije i proizvodnje. Firme dobijaju brži pristup informacijama, novim idejama i uvid u inovacije snabdevača. Dobavljači takođe teže da budu posrednici pri prenošenju informacija i inovacija iz firme u firmu. Kroz ovaj postupak brzina širenja informacija u celoj nacionalnoj industriji se ubrzava. Svaka korist ovog postupka se povećava ako su dobavljači locirani u blizini firme, jer se time skraćuju linje komunikacije." Kada "*Ford Motor*" odluči da otvori nove objekte u Evropi, njihovi dobavljači iz Amerike se lociraju u blizini, da bi nastavili blisku saradnju sa ovim gigantom u proizvodnji automobila. Ova strategija je pomogla *Fordu* da postane virtuelna organizacija, zato što ne mora da proizvodi zalihe proizvodnih utrošaka u okviru svoje organizacije, ali izvlači podjednaku korist kao da to radi. I druge firme su preduzele ovaj koncept. Na primer u Argentini, "*Metalurgica Romet SA*" pravi i montira vrata u Wolksvagenovoj novoj fabrici. U stvari, wolksvagenovi radnici u fabrici su odgovorni samo za izradu šasija, prenosnih mehanizama, i još nekih drugih delova. Ostale delove automobila proizvode i sklapaju dobavljači koji rade u fabrici. Ovi dobavljači kupuju opremu koja im je potrebna da bi obavljali svoj posao, i odgovorni su za svoj inventar i snose svoje troškove. Kao rezultat toga, Wolksvagen je sada u mogućnosti da proizvodi automobile za upola manje vremena nego što im je bilo potrebno u staroj fabrici u Argentini. Tako je firma smanjila ukupne troskove u fabrici za 50 procenata.

3.4. Kreativni ljudski resursi

Ljudske resursi su jako važan element savremene organizacije. U savremenim uslovima poslovanja, uspešnost organizacija zavisi prevashodno od ljudi. Budući da ljudi svojim znanjem i ponašanjem čine osnovni faktor uspeha organizacija, liderstvo postaje najznačajnija funkcija i zadatak menadžmenta. Liderstvo nastoji da motiviše i usmeri pojedince u željenom pravcu, a s druge strane, da rast i razvoj organizacije uskladi sa vizijom, u cilju ostvarivanja najpovoljnijeg položaja na globalnom tržištu. Od svih potrebnih veština i sposobnosti koje treba da se nauče, kreativnost je najšire i najradije priznata. Postoje dva najbitnija aspekta kreativnosti

[9] M. E. Porter, "Changing Patterns of International Competition", in The Competitive Challenge, ed. D. J. Teece, Boston, 1987, str. 29-30.

koja su bitna za efikasno učenje: *lična fleksibilnost i spremnost za preduzimanjem rizika*. Globalne organizacije neguju i promovišu obe ove dimenzije.

U slučaju fleksibilnosti, kompanije poput "*Emerson*" i "*RCA*" su pogrešile u svojim analizama promena na radio tržištu. Verovali su da će prodaja pratiti prirodnu krivulju rasta, da će na kraju dostići zrelost a onda krenuti da opada. Nasuprot tome, organizacije koje uče, poput "*Sony*", su bile krajnje fleksibilne i videle su raznolikost različitih alternativnih mogućnosti vezanih za radio tržište. "*Sony*" je verovao da može promeniti ciklus života jednog proizvoda kroz kreativnu inovaciju, a rezultat je bio "*Sony*" vokmen, koji je promenio način na koji ljudi slušaju, gde slušaju i kako slušaju radio. [10] Ovo je bio dokaz da nedostatak fleksibilnosti prilikom predviđanja promena dovodi do poslovnih gubitaka što potvrđuje našu hipotezu da uvažavanje promena i prilagođavanje promenama predstavlja jedan od osnovnih principa na kojima se grade temelji konkurentnosti.

U slučajevima kada treba preuzeti rizik, mnoge globalne organizacije posluju sa gubitkom jer ostaju konzervativne. Japanski proizvođači automobila su sproveli istraživanje tržišta u Americi i nisu naišli na podršku od strane kupaca za prodaju mini-kombija. Zato su odlučili da ne uđu na to tržište. "*Chrysler"* je takođe sproveo istraživanje tržišta i dobio je isti odgovor, ali je bio uveren da tu postoji tržište za ova vozila i odlčili su da rizikuju. Ova odluka se pokazala jednom od najprofitabilnijih u istoriji Chryslera, i pomogla je da postigne rekordni godišnji profit.[11]

Globalne organizacije poput "*Southwest Airlines*", "*Virgin Airlines*", "*ABB*" i "*Gallup Inc*." prepoznaju značaj svojih ljudi. Relativna vrednost ljudskih resursa postaje sve više bitna, pošto organizacije koje su zasnovane na znanju zamenjuju tradicionalne vrednosti. Globalne organizacije znaju da se konkurentnost mora zasnivati na onome što su njihovi ljudski resursi u stanju da urade, a ne na prostim fizičkim karakteristikama kao što su zgrade, mašinerija i oprema. One imaju kreativne pristupe upravljanju ljudskim resursima, i na efikasan način stimulišu stvaranje klime podrške kreativnosti svojih zaposlenih. Dakle, program za upravljanje ljudskim resursima napravljen je da pomogne ljudima u organizaciji da podele probleme i rešenja, da postignu bolju uključenost globalnih menadžera u proces delegiranja ciljeva na sve nivoe i položaje u organizaciji i da pomognu razvoju efikasne upotrebe priznatih programa.

Još jedan bitan aspekt odnosa globalnih organizacija prema ljudskom faktoru je efikasno priznavanje i novčani sistem nagrađivanja. U osnovi globalna organizacija je sigurana da su nagrađivanja pozitivna i da treba javno da se dele. U lancu "*Ritz-Carlton*" hotela svaki zaposleni može poslati "Karticu prve klase", da bi pohvalio bilo koga u organizaciji za dobro obavljen posao. Oni takođe koriste novčane nagrade koje dodeljuje član Izvršnog Komiteta zaposlenom zbog izuzetnog odnosa prema službi. Osim toga, pojedinci koji predlože najbolje rešenje za unapređenje posla bivaju istaknuti na oglasnoj tabli i dobijaju večeru za dvoje, a oni koji daju najveći broj korisnih ideja bivaju nagrađeni na prijemima koji se priređuju tromesečno.[12]

3.5. Klima jednakosti

Globalna organizacija stvara klimu jednakosti u kojoj se svi zaposleni, potrošači, vlasnici, dobavljači i zajednica tretiraju sa poštovanjem i dostojanstvom. Stvaranju takvog ambijenta se

[10] www.sony.com
[11] Inić B. P., Management 2, Lideri, Fakultet za trgovinu i bankarstvo "Janićije i Danica Karić", Beograd, 2003, str. 36.
[12] www.ibm.com

u različitim organizacijama pristupa na različite načine. Tako npr. svaki član kompanije "*Wal-Mart*" predstavlja neku vrstu saradnika, tako da nema podređenih. Odnos prema potrošačima u lancu "*Ritz-Cartlon*" hotela je tako uređen, da kada gost upita gde se nalazi neko mesto u hotelu, saradnik prekida svoj posao, šta god da je radio, i postaje lični vodič gostu do traženog mesta.[13]

Još jedan znak pristupa jednakosti je način na koji globalna organizacija tretira svoje dobavljače. U prošlosti, organizacije bi pregovarale sa dobavljačima i borile se međusobno u cilju postizanja najnižih mogućih cena. Kod pristupa jednakosti, ova strategija je napuštena u korist pristupa jednakosti u kome se na snabdevače gleda kao na sastavni deo tima. Na primer, u "*IBM*" snabdevači učestvuju u stvaranju novog proizvoda, uče koje su to potrebe organizacije, i rade zajedno sa organizacijom u procesu obezbeđivanja materijala i delova koji su najeftiniji i najkvalitetniji. U tom procesu, dobavljači uče o kulturi svojih potrošača i o načinu na koji organizacija radi. Dobavljači su, stoga, u boljoj poziciji da integrišu svoj pristup sa pristupom organizacije koja je njihov partner. Japanske globalne organizacije poput "*Sonija*" i "*Micubišija*", unapredile su ovu ideju tako što su uključili dobavljače u proces određivanja cene proizvoda i stalno rade zajedno u cilju smanjenja troškova.

3.6. Tehnološka podrška

Globalne organizacije su sve manje vezane za određenu lokaciju, njihovi poslovi se permanentno šire po svetu, tako da se koordinacija tih aktivnosti odvija uz tehnološku podršku koja omogućava brže i fleksibilne poslovne interakcije. Razvijenost informacione tehnologije znatno olakšava koordinaciju udaljenih operacija, a korišćenje interneta sve više postaje moćno sredstvo širenja globalnih operacija.

Tehnologije menjaju ljude, prirodu ekonomskih odnosa i uspešnost pojedinih organizacija. One koriste onima koji znaju da ih savladavaju i upotrebljavaju kao konkurentsku prednost, a uništavaju ekonomske subjekte koji su spori u njihovom korišćenju i prepoznavanju prednosti koje taj proces donosi. Nove tehnologije doprinose povećanju konkurentnosti na globalnom tržištu, kako po osnovu unapređenja kvaliteta i dizajna, tako i po osnovu sniženja troškova i cena. Transfer tehnoloških znanja je presudno preimućstvo globalnih organizacija, a njihova snaga se ogleda u sposobnosti korišćenja visoke tehnologije.

Zahvaljujući ogromnoj razlici u tehnološkoj konkurentnosti, Amerika je, po najnovijoj analizi švajcarskog Instituta za razvoj menadžmenta, još uvek ubedljivo na prvom mestu zemalja po konkurentnosti privreda uopšte, tj. na domaćem i stranom tržištu.[14]

3.7.Otvorenost

Ako se organizacija posmatra kao celina sastavljena od više međusobno povezanih delova, često se naglašava da je povezana sa sredinom i otvorena za njene uticaje. Globalne organizacije nisu samo spremne da prihvate nove trendove, one naslućuju i ohrabruju promene. Umesto da se bore protiv promena, one uče kako da im se prilagode, kako da ih stvaraju i izvuku profit iz njih. U tom smislu, one ističu potrebu razumevanja i primenu koncepata otvorenosti prema različitim kulturama. Njihovi menadžeri ovlašćuju saradnike, pojednostavljuju strukturu i fleksibilni su po svim pitanjima.

[13] Richard M. Hodgetts and Fred Luthans, International Management – Culture, Strategy and Behavior, Fifth edition, McGraw – Hill Irwin, 2003, str. 65.
[14] http//www.02.imd.ch.wcy/methodology/

"*Whirpool*" je dobar primer takve firme. Pre nekoliko godina, ova globalna organizacija je analizirala različita tržišta, i došla je do zaključka da američko tržište neće više biti najveće, niti će na tom tržištu imati dovoljno posla da bi rasla i napredovala. Otkrili su da to mogu postići na tržištima centralne i istočne Evrope, Meksika i Azije. Zato je "*Whirpool*" kreirao novu viziju i krenuo u proces njene realizacije. Svi stariji menadžeri su morali da imaju globalno iskustvo da bi mogli da bolje razumeju globalno tržište na kome je njihova organizacija poslovala. Osim toga, ova globalna organizacija je ušla u zajedničko ulaganje sa "*N.V.Philips*" da bi osvojila evropsko tržište i započela zajednička ulaganja u Indiji i Meksiku. Šta više, održavala je konferencije širom Evrope da bi se menadžeri međusobno upoznavali i da bi sagledali kulturne razlike i naučili da ih cene.[15]

Samo-efikasnost. Samo-efikasnost podrazumeva samouverenost i verovanje pojedinca u svoje sposobnosti, resurse i načine delovanja koji su potrebni da bi se uspešno ostvario neki zadatak. Pre nego što selektuju svoje izbore i počnu sa radom, zaposleni žele da izmere, procene i integrišu informacije o svojim sposobnostima. U tom smislu, veoma je važno da globalne organizacije mogu da promovišu i razvijaju samo-efikasnost, da bi iskoristile pozitivan uticaj na izvršavanje poslova zaposlenih i ostvarivanje konkurentnosti.

Postoji veliki broj specifičnih načina na koje samo-efikasnost može da se razvija (npr. sigurnost da će zaposleni doživeti uspeh, verbalno ubeđivanje ili obuka kroz učenje preko drugih), ali globalne organizacije takođe koriste i opštiji pristup stvaranju klime ili kulture koja uči i promoviše *samo-svesnost* i *aktivno rešavanje problema*. *Samo-svesnost* nastaje iz jasne organizacione vizije koja daje smer u odnosu na kritične izbore i obezbeđuje povratni odgovor o rezultatima. U osnovi, saradnici se uče da aktivno traže informacije o uticaju njihovog ponašanja na druge i o stvarima koje su bitne za druge, u cilju maksimiziranja njihove sopstvene efikasnosti. Drugim rečima, "traženje informacija" postaje bitan element procesa funkcionisanja globalne organizacije. Neke globalne organizacije kao način za pospešivanje razvoja efikasnosti koriste metod "procene od 360 stepeni". On predstavlja metod putem kojeg se na sistematičan način prikupljaju mišljenja velikog kruga ljudi o performansama lidera. Proces ocenjivanja uključuje samo-procenu, kao i procenu od strane nadređenih, podređenih, potrošača, važnih klijenata, itd. Dobijeni rezultati procene biće realniji ukoliko je krug osoba koje vrše ocenjivanje širi.

Proaktivno rešavanje problema se koristi da nauči menadžera u globalnoj organizaciji kako da nasluti i da bude efikasniji u rešavanju problema, pre nego što oni postanu ozbiljni. Na primer, "*IBM"* se nekada oslanjao na povratnu reakciju od strane potrošača da bi identifikovao probleme usluge. Međutim, ova organizacija je na kraju otkrila da većina potrošača koji su nezadovoljni uslugom, jednostavno prestanu da koriste usluge kompanije. Sada, "*IBM"* proaktivno rešava probleme potrošača, kontaktirajući potrošače koji su prestali da koriste njihove usluge da bi saznali šta nije u redu i kako mogu povratiti potrošače. Ova proaktivnost je karakteristika globalnih organizacija.[16]

3.8.Kulturno razumevanje

Opšte je prihvaćeno da kultura jednog društva predstavlja njegove zajedničke vrednosti, razumevanja, pretpostavke i ciljeve koji se prenose sa generacije na generaciju. To su zajednički stavovi, načini ponašanja i očekivanja, koji podsvesno vode i kontrolišu određene norme

[15] Richard M. Hodgetts and Fred Luthans, International Management – Culture, Strategy and Behavior, Fifth edition, McGraw – Hill Irwin, 2003, str. 67.
[16] www.ibm.com

ponašanja. Čovek se rađa u određenoj kulturi, a ne sa njom, i izgrađuje se kroz proces socijalizacije. Kultura rezultira u životnoj osnovi, zasnovanoj na zajedničkim komunikacijama, standardima, kodovima ponašanja ili očekivanjima.[17] Tokom vremena, kulture su se razvijale uporedo sa prilagođavanjem društva promenama u spoljašnjem ili unutrašnjem okruženju.

Organizacije koje žele da ostanu konkurentne na globalnom nivou i da prošire svoje delovanje u drugim zemljama, moraju da razviju vrhunski menadžerski kadar koji ima iskustvo u poslovanju i koji razume kako treba raditi sa ljudima iz drugih kultura. Dakle, globalne organizacije moraju da investiraju u dobro obučene menadžere i lidere sa veštinom koja je bitna za efikasan rad u multikulturnom okruženju. Upravljanje kulturnim razlikama radne snage u svojoj ili u stranoj zemlji, bitan je konkurentski faktor za budućnost, a veštine koje su potrebne za ovakav zadatak su *razumevanje i poštovanje razlika*. Prednosti multikulturnih razlika uključuju: potpuniju upotrebu izvora kroz skup različitih veština, perspektiva i ideja; bolje razumevanje multikulturalnog tržišta, veće inovacije i bolje rešavanje problema; povećanu motivaciju i posvećenost organizaciji i sl.

4. Upravljanja ljudskim resursima u globalnoj organizaciji

Ljudi čine organizaciju, bilo da je u pitanju proizvodna, finansijska, javna ili neka druga vrsta organizovanja. U centru organizacije, kao složene pojave, nalaze se ljudi sa svojim znanjem, odnosno ljudski resursi. Svaki menadžment, i profitabilna organizacija uopšte, želi da upravlja ljudskim resursima na najbolji način, a to podrazumeva ispunjenje ciljeva i željenih rezultata. Osnovni ciljevi koji se žele postići na radnom mestu odnose se na individualne performanse ili rezultate zaposlenih, poželjan nivo produktivnosti i kvaliteta, satisfakciju zaposlenih i u dugom roku podsticanje njihove lojalnosti organizaciji. Ljudski resursi su specifični zbog toga što imaju moć učenja. Zahvaljujući znanju i moći učenja ljudski resursi su osnova uvođenja promena i sticanja konkurentskih prednosti globalnih organizacija.

Da bi globalna organizacija ostvarila svoje ciljeve, neophodno je da efikasno upravlja resursima a veliki uticaj u tome imaju i faktori koji dolaze kako iz internog tako iz eksternog okruženja. Izazovi sa kojima se susreću kompanije, i celokupni ljudski resursi, su uglavnom globalističke prirode i konkurencija na svim tržištima je sve veća i jača. Globalizacija sa sobom nosi izraženiju konkurenciju, ne samo između organizacija, nego i između pojedinaca, dok se mobilnost radne snage drastično povećava. Proces globalizacije sa sobom donosi više posla ali i veći rizik da se ostane bez istog. Sa aspekta tehnologije, koja se svakako često menja, promene u radnim procesima dovode do tražnje za visokokvalifikovanom radnom snagom. Promene su vidne i u prirodi samog posla gde je primetna sve veća tražnja za visoko tehnološki profilisanim radnim mestima ali i poslovi zasnovani na znanju.

Da bi zaposleni bolje obavili svoje zadatke odnosno poslove, neophodno je da se obučavaju. Za obuku se vezuje sadašnjost a za razvoj karijere budućnost. Nemoguće je razviti karijeru bez odgovarajućeg obučavanja ali i obučavanje ne bi imalo smisla da se ne gleda u budućnost. Obuka predstavlja proces gde se radni potencijali zaposlenih povećavaju. Oni kroz adekvatno obučavanje najpre stiču veštine koje će im povećati učinke na radnom mestu unutar kojeg se nalaze ili unutar mesta na kom će se nalaziti. Menadžer ljudskih resursa je najviše odgovoran za obuku zaposlenih. Potreba stalne obuke i usavršavanja zaposlenih ne proizilazi samo iz njihovih sopstvenih karakteristika, već i iz potrebe same organizacije da angažuje visoko

[17] Geert Hofstede, Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values, Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1980, str. 25.

obučene zaposlene koji će biti u stanju da efikasno stvaraju, čuvaju, dele i primenjuju znanje u svojim organizacijama.

Obuka zaposlenih je neophodna radi unapređenja sistema kvaliteta u globalninim organizacijama. Zaposleni treba da budu u potpunosti posvećeni procesu obuke, jer sticanjem veština i novih znanja mogu da ostvare svoje profesionalne ciljeve. Praksa pokazuje da zaposleni dobro reaguju na sticanje novih veština i znanja obučavanjem, pa s tim u vezi je potrebno da se to znanje prenese na pravi način. Nikoga ne treba primoravati na obuku jer može naići na otpor.Najbolje je kada zaposleni same uvide neophodnost obuke i priključe se programu. Svaki zaposleni ima svoj put napretka i jasno sledi povratne informacije o svom razvoju.

Savremeni modeli menadžmenta ljudskim resursima u prvi plan stavljaju humanističke, a ne ekonomske vrednosti, uzimajući i njih u obzir ali ih više ne stavljju na primarno mesto. Faktori koji utiču na uspešnost i zadovoljstvo zaposlenih u globalnoj organizaciji su pored motivacije i obrazovanje i obuka. Savremeni modeli organizacije doživljavaju značajne promene. Savremene globalne organizacije deluju u okruženju koje zahteva drugačije pristupe, drugačije načine mišljenja i drugačije strukture. Globalna organizacija se sve više određuje kao informaciono-procesno-razvojni sistem koji je u stalnim promenama.

Zaključak

Adekvatno upravljanje ljudskim resursima je veoma bitno za globalnu organizaciju. Dobro i efikasno upravljnje zavisi od mnogih faktora i izazova koji se nameću u savremenom poslovnom okruženju.

Društvo savladava izazove sa kojima se susreće, a najveću ulogu, odnosno zaslugu, ima organizacija koju čine zaposleni. Ljudske potencijale unutar uspešne globalne organizacije čine ljudi sa različitim znanjima i interesima, koordinirani tako da teže istom cilju. Ljudski resursi su ti koji čine osnovu za stvaranje konkurentskih prdnosti globalnih organizacija.

Obuka zaposlenihn sve više dobija na značaju u globalnoj organizaciji. Promene u internom i eksternom okruženju su stalne, pa dovode do potrebe za proširivanjem znanja i dodatnim sticanjem veština zaposlenih. Obrazovanje zaposlenih predstavlja jedan od načina da globalna organizacija podigne nivo konkurentnosti, poboljša radnu uspešnost, aktuelizuje znanja i veštine zaposlenih, reši organizacione probleme i zadovolji potrebu za rastom.

U savremenim uslovima obrazovanje postaje jedan od najvažnijih oblika upravljanja i razvoja ljkudskih resursa. Globalne organizacije sve više svojih materijalnih resursa posvećuju obrazovanju i stalnom obučavanju zaposlenih. Investirati u obrazovanje, ispostavlja se da je najbolji način da se stekne konkurentska prednost. Znanje poprima oblik intelektualnog kapitala i postaje pokretačka poluga globalnih organizacija, pa i društva u celini.

Literatura:

1. Deresky H., (2003) *"International Management – Managing Across Borders and Cultures"*, 4th edition, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey

2. Dessler G., (1998) *"Management: Leading People and Organizations in the 21st Century"*, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey
3. Douglas P. S., C. S. Craig,, (1997) *Globalna marketing strategija*, PS Grmeč, Beograd
4. Certo S.C., (2000) *"Modern Management"*, 8th edition, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey
5. Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1980.
6. Rakita B., (1998) *Međunarodni marketing*, Ekonomski fakultet Beograd i Globmark, Beograd
7. Hodgetts R.M. and Fred Luthans., (2003) *"International Management – Culture, Strategy and Behavior"*, Fifth edition, McGraw – Hill Irwin
8. Yukl G., (1998) *"Leadership in Organizations"*, 4th edition, Prentice – Hall International, Inc., Upper Saddle River, New Jersey
9. Popović, P., (1998) *Globalizacija ekonomska suverenost*, Poslovni krug, Beograd
10. Šuković R. Filip, *Psihologija organizacije – Struktura i sadržaj osnovnih problema*, Niro"Privredni pregled",Beograd, 1989.
11. Petković M., Janićijević N., Bogićević B., *Organizacija – Teorije, Dizajn, Ponašanje, Promene*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2002.
12. Inić B.P., *Management*, Fakultet za trgovinu i bankarstvo "Janićije i Danica Karić", Beograd, 2003
13. M. E. Porter, "*Changing Patterns of International Competition*", The Competitive Challenge, in Teece D. J. (ed.), Boston, 1987.

Internet adrese:
www.sony.com
www. ibm.com
http//www.02.imd.ch.wcy/methodology/
www.ibm.com

Pregledni rad UDK 005.511:330.341(497.6)

Mr. Fatima Gušić

RAZVOJ OBRTA/PREDUZETNIŠTVA - ŠANSA NERAZVIJENIH OPĆINA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Iz godine u godinu sve veći broj ljudi odlučuje se na pokretanje vlastitog posla ili biznisa. Donošenje odluke o pokretanju vlastitog biznisa može biti rezultat različitih faktora i imati različite ciljeve. Vlastiti posao ili biznis u zakonskoj legislativi definiše se kao obrt ili preduzetništvo. Pokretanje vlastitog obrta/preduzetništva je veliki izazov za svaku osobu. Uspješno obrtništvo/preduzetništvo[1] je najbolja kombinacija talenta, znanja i sposobnosti preduzetnika, podržano odgovarajućim kapitalom.

Većina budućih preduzetnika postavlja sebi pitanje treba li odabrati obrt ili trgovačko društvo ili društvo sa ograničenom odgovornošću (d.o.o.). Odgovor na to pitanje je stvar lične odluke na osnovu potreba i mogućnosti određene osobe.

Nerazvijene općine u Bosni i Hercegovini susreću se sa problemima lokalnog ekonomskog razvoja, te je većina lokalnih strateških dokumenata ovih općina u vrh prioriteta stavila razvoj obrtništva, kao realno provodiv strateški cilj na lokalnom nivou.

Male odnosno nerazvijene općine šansu svoga razvoja upravo vide u razvoju obrta, odnosno preduzetništva koje je praktično uslovljeno samozapošljavanjem. Globalne i nacionalne analize kazuju da je samozapošljavanje otpornije na ekonomsku krizu.

Upravo su ovi razlozi potakli autora rada da istraži zakonske i druge mogućnosti prvenstveno osnivanja, a potom i poticanja razvoja obrta, koji male općine u Federaciji Bosne i Hercegovine vide kao jedinu šansu lokalnog ekonomskog razvoja.

Istraživanjem stanja obrta u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na općine Tuzlanskog kantona, pokušat će se ukazati na važnost poticanja i subvencioniranja sredstava u razvoj preduzetništva od strane viših nivoa vlasti posebno prema nerazvijenim općinama.

U radu će se koristiti metoda analize, metoda sinteze, metoda komparacije i metoda vremenskih serija.

Ključne riječi: *Obrt, preduzetništvo, privreda, razvoj, općina*

DEVELOPMENT OF CRAFTS / ENTREPRENEURSHIP - CHANCE UNDERDEVELOPED MUNICIPALITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

From year to year more and more people decide to start their own business or businesses. Decisions about starting your own business can be a result of various factors and have different goals. Own job or business in the laws in force is defined as trade or entrepreneurship. Starting own business / entrepreneurship is a major challenge for each

[1] Termini obrt i preduzetništvo u tekstu predstavljaju isto značenje

person. Successfully crafts / entrepreneurship is the best combination of talent, knowledge and skills of entrepreneurs, supported by adequate capital.
Most future entrepreneurs ask themselves whether to choose a trade or a company or a limited liability company (LLC). The answer to this question is a matter of personal decision based on the needs and capabilities of a particular person.
Undeveloped municipalities in Bosnia and Herzegovina face the problems of local economic development, and the majority of local strategic documents of the municipality's top priority, put the development of crafts, as well as a realistic strategic objective enforceable at the local level.
Small and underdeveloped municipalities the chance of development just seen in the development of trade and entrepreneurship, which is practically conditioned by self-employment. Global and national analyzes show that the self-resilient to the economic crisis.
It is these reasons prompted the authors of work to investigate the legal and other options, primarily the establishment and then encourage the development of trade, the small municipalities in the Federation of Bosnia and Herzegovina as the only chance to see the local economic development.
The study states trade in the Federation of Bosnia and Herzegovina with special reference to the Municipality of Tuzla Canton, will try to point out the importance of encouraging and subsidizing the funds in the Development of Entrepreneurship by higher levels of government particularly the underdeveloped municipalities.
The paper will be used method of analysis, synthesis methods, methods comparison and methods of time series.
Keywords: *craft, entrepreneurship, economy, development, municipalities.*

1. POJAM, DEFINICIJA I VRSTE OBRTA/PREDUZETNIŠTVA

Preduzetništvo kao pojam ima više značenja. Preduzetništvo je djelatnost usmjerena na pokretanje, organizovanje i inoviranje poslovanja preduzeća, sa osnovnim ciljem stavaranja novog tržišta i ostvarivanje dobiti. Ono je vezano za sve aspekte ljudskog ponašanja i djelovanja, razvija kreativnost, pospješuje rađanje ideja i obogaćuje ljudske potrebe. Neko pod pojmom preduzetništva podrazumijeva privatni biznis. Preduzetništvo je način razmišljanja, djelovanja i življenja.

Preduzetnik je pojedinac ili pravna osoba koja unosi inovacije ili unapređuje radni proces, a preuzimanjem rizika nastoji ostvariti uspjeh na tržištu. Obavlja poslove prema programu i ugovoru ili je pak vlasnik firme. On je preduzetan, što znači da je snalažljiv i vješt u praktičnom provođenju ideja, a svojim radom stvara nove vrijednosti.[2]

Preduzetnici se razlikuju: jedni posluju uspješno, ostali manje uspješno. Za preduzetništvo nema univerzalnog recepta. Međutim, preduzetnik je osoba koja pokreće posao i koja mora imati neke osobine da bi uspješno radila.

Prema Zakonu o obrtu i srodnim djelatnostima u Federaciji BiH, obrt je samostalno i trajno obavljanje dopuštenih i registriranih privrednih djelatnosti u osnovnom, dopunskom ili dodatnom zanimanju fizičkih lica sa ciljem postizanja dobiti koja se ostvaruje proizvodnjom, prometom ili pružanjem usluga na tržištu.

Obrtnik je vlasnik obrta i osoba koja upravlja raspoloživim resursima preuzimajući rizik da bi ostvario dohodak jer je cilj svakog poslovanja maksimiziranje bogatstva i vrijednosti obrta u okviru ograničenja u kojima obrt posluje.

[2] Poduzetnik-brošura, Obrtnička komora TK, Tuzla 2014.

Obrtnik i lice koje obavlja srodnu djelatnost je fizičko lice koje obavlja djelatnost u svoje ime i za svoj raču, a pri tome se može korititi radom drugih lica sa kojima je u obavezi zaključiti ugovor o radu u skladu sa Zakonom o radu i kolektivnim ugovorom.

Obrtnik/preduzetnik je vlasnik preduzeća koji neprestano pokušava da na što efikasniji način ostvari dugoročnu efektivnost preduzeća, uz preuzimanje određenog rizika. Jednom riječju preduzetnik radi prave stvari na pravi način.

1.1. Vrste obrta

Postoje vezani i posebni obrti.[3]

Vezani obrti su obrti za čije se obavljanje traži odgovarajuća stručna sprema.Vezani obrti se mogu obavljati u stambenim prostorijama pod uslovima i za djelatnosti koje posebnim propisima utvrđuje federalni ministar razvoja, poduzetništva i obrta na prijedlog kantonalnih ministarstava nadležnih za oblast obrta.

Vezani obrti koji se mogu obavljati izvan poslovnih i stambenih prostorija i uslove za njihovo obavljanje također propisuje federalni ministar razvoja, poduzetništva i obrta na prijedlog kantonalnih ministarstava nadležnih za oblast obrta.

Popis vezanih obrta prema vrstama, stepen i vrstu stručne spreme potrebne za njihovo obavljanje kao i popis posebnih obrta prema vrstama, uslove i način izdavanja saglasnosti za obavljanje posebnog obrta propisuje Vlada Federacije Bosne i Herceovine na prijedlog federalnog ministra razvoja, poduzetništva i obrta.

Posebni obrti su obrti koje obrtnik može obavljati samo ako ispunjava uslove vezane za stručnu spremu i ako ima saglasnost za obavljanje posebnog obrta. Saglasnost za posebne obrte daje nadležno kantonalno ministarstvo u zavisnosti od vrste posebnog obrta.

1.2. Djelatnosti bliske obrtu

Srodne djelatnosti u smislu Zakon o obrtu i srodnim djelatnostima su sve registrirane privredne i druge djelatnosti koje obavljaju fizička lica prema pravilima obavljanja obrta, a koje se ne smatraju obrtom. U srodne djelatnosti ubrajaju se i poljoprivredne djelatnosti u skladu sa zakonom o poljoprivredi Federacije Bosne i Hercegovine.

Domaćom radinosti smatraju se određeni obrti i srodne djelatnosti.

Domaća radinost je djelatnost izrade i dorade predmeta kod kojih preovlađuje ručni rad i usluge u domaćinstvu. Djelatnost domaće radinosti obavlja se samostalno ili uz pomoć članova zajedničkog domaćinstva. Obavljanje domaće radinosti upisuje se u Obrtni registar. Popis djelatnosti koje se mogu obavljati kao domaća radinost i uslove za njihovo obavljanje popisuje federalni ministar razvoja, poduzetništva i obrta na prijedlog kantonalnih ministarstava nadležnih za oblast obrtništva.

Tradicionalni i stari zanati su obrti za koje je potrebno posebno poznavanje zanatskih vještina i umijeće u obavljanju djelatnosti, a koji se obavljaju pretežnim udijelom ručnog rada.

U cilju očuvanja tradicije Vlada Federacije Bosne i Hercegovine na prijedlog federalnog ministra razvoja, poduzetništva i obrta, uz prethodno pribavljeno mišljenje jedinicia lokalne samouprave, utvrđuje popis tradiconalnih i starih obrta koji se mogu obavljati pod određenim zakonskim uslovima. Vlada Federacije BiH, vlade kantona i jedinice lokalne samouprave za obavljanje djelatnosti stradicionalnih starih obrta propisuju određene

[3] Zakon o obrtu i srodnim djelatnostima, Službene novine F BiH, broj 35/09, str 2.

olakšice, svako iz svoje nadležnosti, koje će stimulisati očuvanje tradicionlanih i starih obrta i pojačati interes za njihovo obavljanje.

2. OSNOVNE KARAKTERISTIKE OBRTNIKA/PREDUZETNIKA

Svaki preduzetnik treba posjedovati određene karakteristike. Osnovne karakteristike poduzetnika[4] su:
-inovativnost
-samouvjerenost
-odgovornost
-postavljanje ciljeva
-uporan rad
-razumno preuzimanje rizika

Osnovne karakteristike preduzetnika svedene na tri najbitnije, prikazane su u slici broj 1.

Slika 1. Osnovne karakteristike preduzetnika

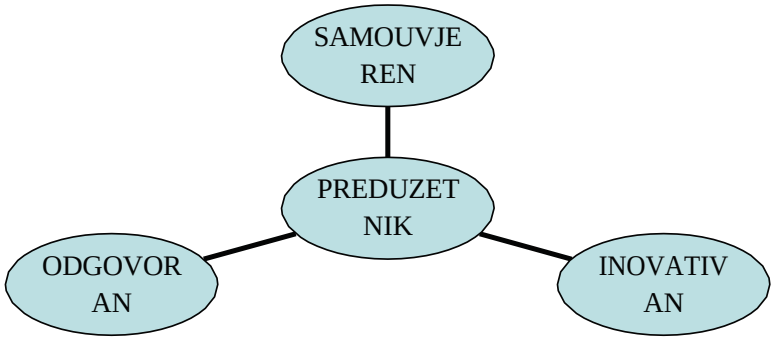

Preduzetnik u svojoj misiji uvijek je odgovoran u obavljanju posla i samouvjeren u koračanju ka sopstvenom cilju.

U slobodnom biznisu postoji jedna izreka koja kaže da nema inovacije bez preduzetnika. Nosilac inovativnog procesa je preduzetnik. Preduzetnik inovacije koristi kao instrument pomoću koga vrši promjene kod postojećih resursa, dajući im novu snagu, novu svrhu, novi metod. Inovacija je proces uvođenja promjena. Stoga je neophodno svaku promjenu posmatrati kao šansu za uvođenje inovacija u poslovanju, a ne kao prijetnju.

Pored ovih karakteristika, jedna sporedna osobina je veoma važna koja je uslov za uspjeh svakog preduzetnika, a to je informisanost. Uspješan preduzetnik mora dobro upravljati informacijama jer blagovremena i tačna informacija postaje sve veći i značajniji resurs. Pomoću informacija preduzetnik upravlja promjenama i inovacijama.

[4] N.C. Siropolis, Menadžment malog preduzeća, Mate Zagreb, 1995, str 43

Informacione tehnologije se svakodnevno razvijaju i na taj način svijet postaje jedno globalno tržište. Razvoj informacionih tehnologija predstavlja veliku priliku za obrte jer se uz relativno mala ulaganja mogu kvalitetno promovisati na tržištu.

Samouvjerenost je jedna od najvažnijih ljudskih osobina. Preduzetnik vjeruje u sebe i svoje sposobnosti, vjeruje da može promijeniti svijet.

Odgovornost predstavlja spremnost preduzetnika da uvijek preuzme krivicu na sebe.

Preduzetnici postavljaju velike, izazovne zadatke i na taj način su im vrata uvijek otvorena prema novim ciljevima.

Preduzetnik nema radnog vremena, on uporno radi bez predaha.

Preduzetnici preuzimaju rizik u poslovima koji odgovaraju njihovim znanjima i vještinama, jer svako preduzeće nosi određeni rizik za preduzetnike. Međutim, preduzetnici često rizikuju, jer nema profita bez rizika.

3. USLOVI ZA OSNIVANJE OBRTA

Kod osnivanja obrta preduzetnik počinje od nule. Ovdje je najveći rizik otpočinjanje novog posla.

Da bi neko lice moglo osnovati i obavljati obrt kao osnovno zanimanje mora biti državljanin Bosne i Hercegovine, poslovno i zdravstveno sposobno, udovoljavati općim i posebnim zdravstvenim uvjetima ako je to propisano posebnim zakonom, da mu nije izrečena zaštitna mjera zabrane obavljanja obrta dok ta mjera traje i treba ispunjvati uslov odgovarajuće stručne spreme za vrstu obrta koji planira obavljati.

Fizičko lice može obavljati obrt kao osnovno, dopunsko ili dodatno zanimanje u skladu sa zakonom.

Dopunsko ili dodatno zanimanje mogu obavljati lica koja imaju već zasnovan radni odnos po bilo kom osnovu ili su korisnici starosne penzije.

Obrt kao dopunsko zanimanje fizičko lice može obavljati isključivo samostalnim radom najduže 20 sati sedmično, uz plaćanje poreza čiju visinu propisuje nadležni organ porezne uprave.

Fizičko lice može obavljati obrt kao dodatno zanimanje ali isključivo putem zaposlenika koji mora biti u radnom odnosu kod vlasnika obrta i ispunjavati uslove propisan zakonom o obrtu.

Penzioneri mogu obavljati obrt, ali im se u slučaju istovremenog vođenja obrta, penzija stavlja u stanje mirovanja.

Obrt može obavljati i strani državljanin pod uslovima istim kao i državljanin Bosne i Hercegovine i pod uslovom da ima radnu dozvolu uz primjenu načela uzajamnosti.

U obavljanju obrta obrtniku mogu pomagati članovi zajedničkog domaćinstva (bračni drug, djeca, roditelji, posvojenici i posvojitelji).

Obrt mogu obavljati zajednički dvije ili više fizičkih osoba ako ispunjavaju opće uslove iz Zakona o obrtu, i da najmanje jedna osoba ispunjava i posebne uslove. U tom slučaju međusobni odnosi i odogovornosti tih osoba uređuju se pisanim ugovorom kojim se uređuju obavezni odnosi u ortakluku. Zajedničko obavljanje obrta prestaje kada se broj osnivača svede na jednog i u tom slučaju može se izvršiti preregistracija u samostalno obavljanje obrta.[5]

[5] Priručnik za obrtnike početnike, Obrtnička komora TK, Tuzla 2014., str. 25

4. PREDNOSTI OBRTA

U novijoj praksi pokazalo se da su obrti ili društvo sa ograničenom odgovornošću najčešći načini na koji preduzetnici početnici otpočinju posao.

4.1. Prednost obrta u odnosu na Društvo sa ograničenom odgovornošću (d.o.o.)

Bitna je razlika između Obrtničke radnje i Društva sa ograničenom odgovornošću, kao dva različita oblika privređivanja.

Najvažnija razlika manifestuje se prije svega u vremenskom periodu koji je potreban za njihovu registraciju i finansijskim sredstvima potrebnim za osnivanje obrta.

U tabeli broj 1. prikazana je razlika između obrta i društva sa ograničenom odgovornošću.

Tabela broj 1. - Razlika između obrta i doo

	OBRT	**DOO**
Osnovni kapital	Ne treba	2.000,00 KM
Troškovi osnivanja	cca. 500,00 KM	1.500,00 KM
Vrijeme potrebno za osnivanje/otvaranje	Maksimalno 15 dana	Maximalno 30-40 dana
Mjesto registracije	Općina	Općinski sud
Odgovornost	Imovinom obrtnika	Visinom osnovnog kapitala
Knjigovodstvo	Jednostavno	Dvojno
Djelatnost	Sve dopuštene djelatnosti, uz posjedovanje odgovarajuće stručne spreme za vezane obrte i/ili saglasnost za posebne obrte	Sve dopuštene djelatnosti
Članstvo u komori	Obrtnička komora F BiH - RS	Privredna komora F BiH – RS

Kao što se vidi u prethodnoj tabeli prednosti obrta karakteriziraju:

- manji troškovi i jednostavniji postupak registracije;
-troškovi se ne povećavaju sa brojem djelatnosti koje se u obrtu obavljaju;
-registraciju obrtnik obavlja sam, dok registracija pravne osobe obavezno uključuje advokata ili notara;
-knjigovodstvo je jeftinije jer je prosto/jednostavnije i obrtnik ga može voditi samostalno;
-oporezuju se samo primici koji su stvarno naplaćeni od kupca, a u izdatke se priznaju samo iznosi plaćeni dobavljačima.

Prednost Društva sa ograničenom odogovornšću leži u činjenici da se d.o.o. može prodati u cijelosti ili u dijelovima, u odnosu na obrt i da nema ograničenost stručne spreme vlasnika Društva, dok kod obrta vlasnik ili uposlenik moraju imati odgovarajuću stručnu spremu, u zavisnosti od vrste obrtničke ili zanatske djelatnosti koju osnivaju.

Iz prethodnih podataka vidi se da je u svakom slučaju mnogo lakše i brže osnovati i voditi Obrtničku djelatnost nego Društvo sa ograničenom odgovornošću.

4.2. Prednost Obrta u odnosu na trgovačku i ugostiteljsku djelatnost

Obrt/preduzetništvo kao privredna djelatnost ima mnoštvo prednosti u odnosu na trgovinu i ugostiteljstvo kao grane privrede.

Prednost obrta u odnosu na trgovačku i ugostiteljsku djelatnost koju obavljaju fizička lica kao samostalni privrednici, ogleda se u tome što se obrt kao osnovno ili dodatno zanimanje može obavljati u više izdvojenih prostora koji se nalaze u sjedištu ili izvan sjedišta obrta.

Pod izdvojenim prostorom podrazumijeva se jedan ili više međusobno odvojenih prostora u kojima se obavlja obrt ili koji služi za obavljanje obrta, koji moraju zadovoljavati minimalno tehničke uslove propisane odgovarajućim zakonima.

Ovo praktično znači da jedan obrtnik može imati više obrtničkih radnji u svom vlasništvu, dok jedna osoba (fizičko lice) može imati u svom vlasništvu samo jednu trgovačku i jednu ugostiteljsku radnju.

Obrti u izdvojenim poslovnim prostorima jednog obrtnika obavljaju se putem zaposlenika koji mora biti u radnom odnosu kod obrtnika i ispunjavati zakonom propisane uslove.

Jedna od prednosti obrta u odnosu na trgovinu i ugostiteljstvo fizičkih lica je u tome što se nakon smrti obrtnika obrtnica[6] može prenijeti na njegove nasljednike. Naslednici obrtnika (supružnik, djeca i ostali naslednici) mogu nastaviti voditi obrt putem privremenog zaposlenika do prenosa obrtnice. Nadležni općinski organ za poslove privrede na zahtjev obrtnika donosi rješenje i upisuje privremenog zaposlenika u Obrtni registar.

Ako nasljednici žele prenijeti obrtnicu na sebe nakon smrti obrtnika i nastaviti voditi obrt putem zaposlenika, dužni su to prijaviti nadležnom općinskom organu u roku od 30 dana od dana okončanja ostavinskog postupka. Nadležni općinski organ donosi rješenje i upisuje u Obrtni registar prijenos obrtnice i nastavak vođenja obrta putem zaposlenika.[7]

U slučaju djelimičnog ili potpunog gubitka poslovne sposobnosti obrtnika, obrtnica se može prenijeti na njegovog supružnika ili na djecu. Ukoliko obrtnik nema supružnika ili djecu, obrtnica se može prenijeti na njegove roditelje, odnosno braću ili sestre.

Obrtnica se može prenijeti na drugo lice i u slučaju kupoprodaje obrta. Kupac obrta može nastaviti vođenje obrta sam ili putem zaposlenika koji mora biti u radnom odnosu kod kupca obrta i ispunjavati zakonom propisane uslove.

Za sve spomenute pogodnosti nadležni općinski organ donosi rješenje po zahtjevu obrtnika. Rješenje kao i sve promjene u toku obavljanja djelatnosti nadležni općinski organ za privredu upisuje u Obrtni registar.

Ove prednosti prikazane su u tabeli broj 2.

[6] Obrtnica u smislu Zakona o obrtu i srodnim djelatnostima je odobrenje za rad.

[7] Zakon o obrtu i srodnim djelatnostima, Službene novine F BiH, broj 35/09, str 9.

Tabela broj 2.- Prednosti obrta u odnosu na trgovinu i ugostiteljstvo za fizička lica

	OBRT	TRGOVINA	UGOSTITELJSTVO
Rad u dopunskoj i dodatnoj djelatnosti	MOŽE	NE MOŽE	NE MOŽE
Posjedovanje više obrtničkih radnji	MOŽE	NE MOŽE	NE MOŽE
Prijenos obrtnice u slučaju smrti vlasnika	MOŽE	NE MOŽE	NE MOŽE
Prijenos obrtnice u slučaju gubitka poslovne sposobnosti vlasnika	MOŽE	NE MOŽE	NE MOŽE
Mogućnost kupoprodaje firme	MOŽE	NE MOŽE	NE MOŽE
Zajedničko obavljanje djelatnosti više lica	MOŽE	NE MOŽE	NE MOŽE

Sve pogodnosti prikazane u tabeli broj 2. su prednost za obrtničku djelatnost u odnosu na trgovačku i ugostiteljsku djelatnost koju obavaljaju fizička lica.

Upravo su ove razlike i pogodnosti prilika malim, nerazvijenim općinama u Bosni i Hercegovini sa nepovoljnim poslovnim okruženjem da šansu svoga razvoja traže upravo u osnivanju obrtništva.

U strateškim dokumentima i planovima malih općina inkorporirani su strateški ciljevi „Razvoj preduzetništva“ kao prioritetni ciljevi u pravcu razvoja općina.

Posebnu pažnju općine u Bosni i Hercegovini trebaju posvetiti budžetskim izdvajanjima i poticajima razvoja obrta u vidu samozapošljavanja.

Samozapošljavanje u obrtništvu je još otpornije na ekonomske krize i recesije, jer svaki obrtnik veoma teško se odlučuje na prekidanje bavljenja biznisom zbog sopstvenog penzijskog, invalidskog i zdravstvenog osgiranja koje mu obrt osigurava.

5. BROJ I STRUKTURA OBRTA U BOSNI I HERCEGOVINI

Lokalni ekonomski razvoj se zasniva na principu da bogatstvo u lokalnim zajednicama ne stvara država nego obrti i privatna preduzeća, koja zavise o povoljnim lokalnim poslovnim uslovima u stvaranju prosperiteta.

Koji je broj i procenat obrta u Bosni i Hercegovini, odnosno Federaciji BiH, RS-u i Brčko Distriktu istraživali smo i rezultate istraživanja predstavljamo u ovom radu.

U tabeli broj 2. prikazan je broj obrta i struktura mikro, malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini.

Tabela broj 2. - Broj i struktura MSP-a i obrta u BiH

ENTITETI I	PODACI O BROJU MSP-a		Podaci		Broj	

BRČKO D.					%	o broju	%	zapo-	%
	MIKRO	MALA	SREDNJA	UKUPNO		obrtnika		slenih	
Federacija BIH	13.375	5.593	1.402	20.370	55,19	49.000	62,74	227.102	58,47
Republika Srpska	12.206	1.856	420	14.482	39,24	26.427	33,86	145.017	37,34
Brčko Distrikt	1.632	410	12	2.054	5,56	2.662	3,4	16.242	4,18
UKUPNO	**27.213**	**7.859**	**1.834**	**36.906**	**100**	**78.089**	**100**	**388.361**	**100**
Sveukupno MSP-a i obrta	**114.995**								

Evidentno je da je u Federaciji Bosne i Hercegovine najveći broj kako mikro tako i malih i srednjih preduzeća, što u odnosu na Republiku Srpsku i Brčko Distrikt čini 55,19 %. Približna je razlika i u broju zaposlenih gdje Federacija BiH u odnosu na ova dva subjekta ima 58,47 % zaposlenih.

U periodu od 2010. godine bilježi se kontinuiran pad broja obrta u Federaciji BiH. Prema zvaničnim podacima, u posljednje tri godine broj obrta u Federaciji BiH smanjen je za 3,5 % što je manje za 1.844 obrta.

5.1. Broj obrta u Tuzlanskom kantonu

Tuzlanski kanton po pitanju stanja obrtništva ima drugačiju, odnosno povoljniju statistiku. Povećan broj obrta u 2013.godini bilježe općine Tuzla, Lukavac, Gračanica i Gradačac.

Porast obrta na području Tuzlanskog kantona je odraz povećanja obrta u svim općinama ovog kantona.

Prema podacima Federalnog zavoda za statistiku, broj aktivnih obrtnika na području Tuzlanskog kantona zaključno sa 31.12.2014. godine iznosi 10.904.

Ako se uzme u obzir da taj broj na nivou Federacije Bosne i Hercegovine iznosi 49.600, evidentno je da Tuzlanski kanton u odnosu na ostale kantone u Federaciji BiH prednjači po razvoju obrtništva sa 21,98 % udjela u ukupnom broju obrta u Federaciji BiH na kraju 2014. godine.

Opredjeljenje Vlade najmnogoljudnijeg kantona u Federaciji BiH u narednom periodu ogleda se u osiguranju uslova za dalji razvoj i unapređenje sektora obrtništva na ovom kantonu.

Odnos broja aktivnih obrta na području Tuzlanskog kantona predstavljen je na grafikonu broj 1.

Grafikon broj 1.- Broj obrta u TK i F BiH u 2014.godini

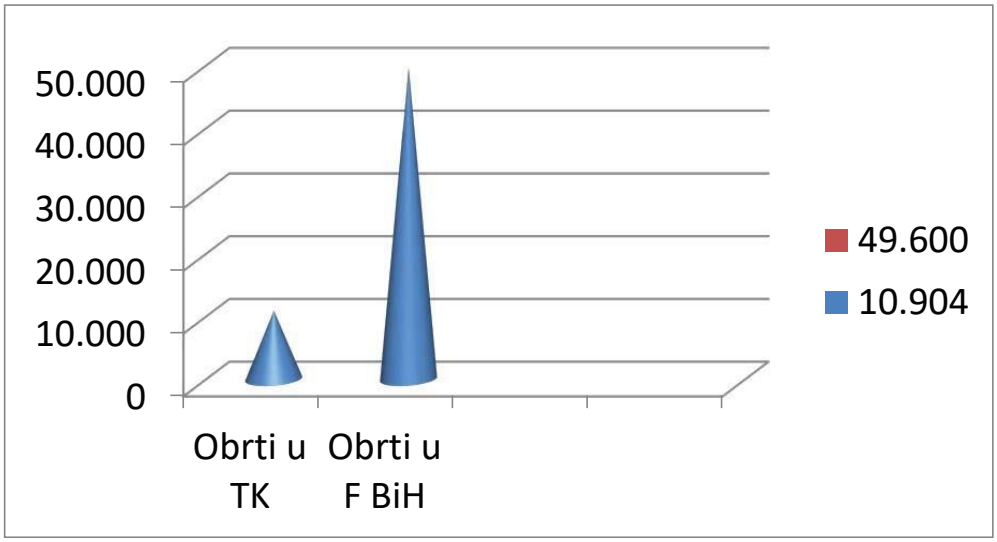

Na osnovu Plana rada Vlade Tuzlanskog kantona u proteklom periodu su izdvajana određena sredstva za realizaciju Programa poticaja privrednicima sa budžetske pozicije „ Podrška razvoju kantona “.

U periodu od 2011.-2014. godine dodijeljeno je blizu 1,7 miliona KM na ime subvencija i sufinansiranja programa i projekata za jačanje konkurentnosti malih i srednjih preduzeća, obrta, asocijacija obrtnika i drugih aktera preduzetničke infrastrukture sa područja TK.[8]

Plan Tuzlanskog kantona u daljem periodu je intenzivan rad u osiguravanju uslova za dalji razvoj i unapređenje sektora obrtništva/preduzetništva na ovom Kantonu.

Uz podršku Projekta integralnog lokalnog razvoja (ILDP) započet je proces izrade Strategije razvoja TK za period 2016.-2020.godina.

Prvi strateški fokus u okviru strateške platforme se ogleda u unaprijeđenju i razvijanju privrede Tuzlanskog kantona, gdje svakako prioritetno mjesto pripada razvoju preduzetništva u smislu povećanja broja malih i srednjih preduzeća i jačanje postojećih.

ZAKLJUČAK

Poslovno okruženje u Bosni i Hercegovini nije stimulativno za razvoj postojećih obrtnika i registraciju novih. Najviše prepreka za obrtnike dolazi od vlasti, koja bi trebala slijediti primjer drugih zemalja iz regije i biti podsticaj za obrtnike.

Rješenje problema je paket ili niz politika. Politike koje treba da prate i modificiraju raspodjelu sredstava za razvoj obrtništva prema visini prigoda.

Lokalne vlasti imaju ključnu ulogu u stvaranju povoljnog okruženja za rast i razvoj obrtništva.

[8] *Obrtnik broj 2, časopis za promociju i podršku razvoju obrta i preduzetništva, Bosanska medijska grupa, Tuzla 2015., str 4*

Svjesni važnosti obrtništva, gradske i općinske vlasti u Bosni i Hercegovini trebaju činiti velike napore da stvore što povoljniju klimu za pokretanje i razvijanje obrtništva.

Ovo, prije svega, podrazumijeva podršku lokalnih politika u smislu donošenja lokalnih propisa, strategija, planova, odluka i drugih razvojnih dokumenata u općinama koje iste ne posjeduju, kao i revidiranje ovih dokumenata u onim općinama koje imaju te dokumente. Spomenuti dokumenti su institucionalne pretpostavke za realizaciju sredstava planiranih kroz razne grantove usmjerene ka podsticaju osnivanja novih obrtničkih radnji, u cilju razvoja privrede u Bosni i Hercegovini.

Iako određeni nivoi vlasti planiraju dodjelu određenih sredstava za privredni razvoj, realizacija dodjele tih sredstva nije blagovremena i sa velikim je periodima kašnjenja.

Biznis ne trpi odgađanje i prolongiranje rokova. U biznisu se koristi ukazana šansa „ODMAH“ uz poduzetničku osobinu „samouvjrenosti“ i tu šansu obrtnici uglavnom koriste trenutno.

Usvajanje lokalne legislative obavezuje lokalne organe vlasti da u budžetima gradova i općina planiraju mogućnost institucionalne pomoći razvoja obrtništva kao šansi ponajviše malih, odnosno nerazvijenih općina u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

1. N.C. Siropolis, Menadžment malog preduzeća, Mate Zagreb. 1995., str. 43
2. Osmanković J., Ekonomski razvoj-novi pristupi, Sarajevo, 2007.
2. Obrtnik broj 1., Bosanska medijska grupa, Tuzla 2015., str. 8-9
3. Obrtnik broj 2., Bosanska medijska grupa, Tuzla 2015., str. 4-8
4. Poduzetnik-brošura, Obrtnička komora TK, Tuzla 2015., str. 2-5
5. Priručnik za obrtnike početnike, Obrtnička komora TK, Tuzla 2014., str 15-27
6. Službene novine Federacije BiH, broj 35/09
7. Službene novine Federacije BiH, broj 88/07

Pregledni rad UDK 331.5-053.6(497.11)

Dušan Rajaković[1]

MLADI U POTRAZI ZA ZAPOSLENJEM U POSTSOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU SRBIJE

Sažetak

Unazad nekoliko godina sve je više istraživanja kojima su u fokusu pažnje mladi. Ova istraživanja ukazuju na položaj mladih u našoj zemlji. Njihov položaj se može opisati kao „iznuđena produžena mladost". To se može objasniti društveno-ekonomskim (ne)prilikama kako u Srbiji tako i u regionu. Naime, srpsko društvo je od devedesetih godina prolazilo kroz razne kritične periode. Ratovi na ovim prostorima, nestabilnost vlasti, neodgovornost vlasti bacili su senku na sve segmente društvenog života osim na puki opstanak. Zemlja je bila pod pritiskom usled nametnutih sankcija koje su dodatno opteretile već oronulu privredu. Usledilo je bombardovanje kojim je uništena infrastruktura zemlje, u takvoj situaciji nije bilo mogućnosti za unapređivanje privrede obzirom da je prioritet bio obnova zemlje.

Vrlo je važno napomenuti da je Srbija u dugogodišnjem periodu koji je iza nas prolazila kroz turbulentne događaje koji su doprineli da njen unutrašnji i spoljašnji razvoj bude specifičan. Ovi događaji doveli su do kraja socijalističkog sistema koji je dugo održavao sivo nebo nad našim glavama i nad našom svakodnevicom. Nakon ovih nemilih događaja zemlja ulazi u postsocijalističku transformaciju. Ni ova transformacija nije išla glatko upravo zbog proteklih događaja što je rezultiralo blokiranjem dalje transformacije. Promene koje su nastupile zahvatile su sve segmente društva na političkom, ekonomskom, kulturnom i socijalnom nivou i odrazile su se kako na nivou društva tako i na nivo pojedinca. Upravo ovde je potrebno vratiti se na prvu rečenicu uvodnog teksta jer u periodu socijalizma u našoj zemlji mladi nisu bili u centru ničije pažnje ili pak samo svojih roditelja. Tek usled promena koje su nastupile oni bivaju shvaćeni kao akteri koji jesu i mogu doprineti unapređenju društva jedne zemlje. Ove promene su se takođe reflektovale na mlade, na njihove stavove, motivaciju, aktivnosti, angažovanje. Ono što je bitno ovde prikazati su promene stavova i strategija mladih prema bitnim pitanjima, prema obrazovanju, porodici, zaposlenju, njihova perscepcija sopstvenog položaja, proaktivni kapacitet mladih.

Osnovni predmet rada je analiza tranzicije od obrazovanja ka zapošljavanju mladih u Srbiji u periodu postsocijalističke transformacije. Cilj rada je uočavanje glavnih odlika te tranzicije u istraživanjima o mladima u poslednje dve decenije. Ove promene su se odrazile na mlade i sve aspekte njihovog društvenog položaja, a verovatno najviše kada je reč o prelasku iz sveta obrazovanja u svet rada.

Osnovni pristup u radu biće pristup socijalne biografije koji ukazuje kako država preko svojih struktura (institucija, resursa, pravila) utiče na delanje mladih na njihovom putu od obrazovanja ka zaposlenju. Prema ovom stanovištu pojedinac oblikuje svoju biografiju u odnosu na društveni kontekst. Individualna biografija se na taj način konstituiše kao socijalna: ona je i društveno strukturisana ali je i proizvod delanja pojedinca.

[1] Dušan Rajaković (Načelnik Službe za pravne i opšte poslove Instituta za ortopedsko hirurške bolesti "Banjica" i doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta Džon Nezbit)

Dalje u tekstu će biti predstavljeni nalazi istraživanja koja se bave mladima, njihovim položajem u društvu i na tržištu rada, odnos državnih institucija prema mladima i raspoloživost i dostupnost resursa koji pomažu mladima na putu osamostaljivanja.
Pre daljeg pregleda studija i istraživanja potrebno je definisati krucijalne pojmove koji se pominju u ovom radu.
Ključne reči: *mladi, tranzicija, obrazovanje, nezaposlenost, zaposlenje.*

Abstract
In the last few years there has been more and more research which was focused on the young. These studies point to the situation of young people in our country. Their position can be described as "forced prolonged youth". This can be explained by socioeconomic circumstances, both in Serbia and in the region. The Serbian society has gone through various critical periods since the nineties. The wars in the region, instability of government and the irresponsibility of the authorities have cast a shadow over all aspects of social life apart from mere survival. The country has been under pressure due to the imposed sanctions, which have further strained the already dilapidated economy. This was followed by a bombing that destroyed the country's infrastructure,so in such a situation there was no possibility for the improvement of the economy since the reconstruction of the country was the priority.
It is important to note that in the long period behind us, Serbia underwent turbulent events that contributed to its specific internal and external development. These events led to the end of the socialist system, which has long held the gray sky above our heads and over our everyday life. After these unfortunate events the country entered the post-socialist transformation. This transformation did not go smoothly because of the past events and that resulted in blocking further transformation. The changes that occurred affected all segments of society on the political, economic, cultural and social levels and were reflected both on the individual and the social plane. It is necessary now to return to the first sentence of the introductory text since in the period of socialism in our country, young people were not in the center of anyone's attention, apart from maybe their parents'. It was only due to the changes that had occurred that they were perceived as protagonists who had contributed and could contribute to the advancement of society in the country. These changes also reflected on the young people, their attitudes, motivation, activities and involvement. What is important here is to show the changes in attitudes and strategies of the young towards the important issues such as education, family, employment, to show their perception of their own position and their proactive potential.
The main subject of the paper is to analyze young people's transition from education to employment in Serbia in the period of post-socialist transformation. The aim is to detect the main features of this transition in research about young people conducted in the last two decades. These changes had an impact on all young people and all aspects of their social position, and probably the biggest impact they had was on the transition from the world of education in the world of work.
The basic approach in the paper will be the approach of social biographies, which indicates to the fact that the state, through its structures (institutions, resources, policies) affects the actions of young people on their way from education to employment. According to this view, an individual shapes his biography according to a social context. An individual's biography is thus constituted as social: it is socially structured, but it is also the product of some individual's actions.
Further in the text the readers will be presented with the findings of research dealing with the young, their position in society and in the labor market, with the attitude of the state institutions towards them and the availability and accessibility of resources which help young people on the path of independence.

Before any further review of the studies and research, it is necessary to define the crucial terms that are discussed in this paper.

Keywords*: the young, transition, education, unemployment, employment.*

1. Pojmovno-teorijski okvir

Mladi se mogu definisati na više načina zavisno od perioda u kome se pominju i od nivoa analize.[2] Ovde će se koristiti koncept mladi koji označava društvenu grupu koja je heterogena sa svim svojim varijacijama u životnim stilovina i društvenim položajima.

Pojam „mladi" koristi se u različitim značenjima, a uobičajeno označava ljude koji se nalaze u periodu života između detinjstva i zrelog doba. Mladost se ukršta sa pojmom adolescencije, koja sledi posle detinjstva i zahvata jedan deo mladosti. Svetske statistike o mladima baziraju se na ovom rasponu godina, to jest mladi su definisani kao osobe uzrasta od 15 i 24 godine. Ipak, prema poslednje definisanim standardima kao teorijska i istraživačka granica mladosti više se ne uzima 25 već 30 a ponekad i 35 godina starosti. Mladi bi se mogli definisati kao skup pojedinaca koju žive u istom vremenu, u istom društveno-istorijskom kontekstu tokom određenog perioda sa različitim načinima življenja stvarnosti.

Klasični teorijski pristupi mladost tumače kao prelazni period - fazu između detinjstva i odraslosti, karakteristično je što je određuju preko tranzicije u odraslost. Tranzicija predstavlja prelazak jedne životne faze u drugu obeležen životnim događajima u ključnim sferama. Te sfere su obrazovanje, zaposlenje, stanovanje i zasnivanje porodice. Dve najvažnije su obrazovno-radne i porodično-stambene. Kao ključni životni događaji uzimaju se završetak školovanja, zaposlenje, ostvarenje finansijske i stambene samostalnosti i porodične tranzicije-sklapanje braka i rađanje deteta. Na osnovu ovih ključnih životnih događaja u centar analize smeštaju se mladi od 19 do 30 godina starosti. Ovaj opseg se uzima jer se smatra da mladi od 19. godine imaju izvesnu količinu resursa kojom mogu da raspolažu: određen nivo obrazovanja, samostalnosti i zrelosti za samostalni život.

Obrazovanje je područje društvenog života u kome mladi oblikuju svoje društvene biografije i stiču svoj lični kapital. Kao važan resurs u kojem mladi stiču znanje i veštine, obrazovanje može biti ključan element na putu ka zaposlenju i uopšte ka oblasti rada. Obrazovanje postaje sveobuhvatno i obavezno, a sve veći broj mladih nastavlja da se obrazuje nakon obaveznog nivoa.

Tako dolazimo do fenomena „produžene mladosti" čija je karakteristika produženo školovanje a ono nastaje usled nestabilnog tržišta rada i nemogućnosti mladih da postanu radno aktivni. Tranzicija od obrazovanja do zaposlenja postaje produžena i fragmentisana. Visoke kvalifikacije i obrazovanje ne garantuju više stabilne i sigurne poslove, već se mladi susreću sa stalnim radnim izazovima. Razlog tome može biti reformisano obrazovanje. Naime, usled transformacije celokupnog društva Srbije dolazi i do reforme obrazovanja, osnivaju se privatni fakulteti, a stiče se globalni osećaj da se na državnim fakultetima gubi određena količina informacija jer se gradivo smanjuje (Antonić, 2011:16,17).[3] A upravo je obrazovanje jedan od kulturno-istorijskih činilaca koji determinišu društvo.

Vrednosti koje učenici i studenti stiču tokom svog obrazovanja najbolje pokazuju koliko je aktuelnoj vlasti stalo do nacionalne odgovornosti i solidarnosti. Dok je u većini susednih zemalja jedan od osnovnih ciljeva jačanje društvene integracije i nacionalne kohezije analiza "Ciljeva obrazovanja i vaspitanja" u našoj zemlji pokazuje da se samo jedan od petnaest ciljeva odnosi na kolektivne vrednosti odnosno na sferu nacionalnog i kulturnog identiteta. Iz ovoga

[2] Videti opširnije u Tomanović 2012:10-13.

[3] Videti Dimitrijević 2005:189-196,325-328 u Antonić 2011:19.

proizilazi zaključak da nema jačanja nacionalne svesti mladih kroz obrazovanje što olakšava donošenje odluke o ostvarivanju budućnosti u nekoj alternativnoj zemlji. Dalje u ovom radu će biti reči o različitim strategijama mladih na putu ka zaposlenju kroz individualizovane odgovore na nastale globalizacijske promene.

Tranzicija u odraslost već sama po sebi predstavlja jedan vid individualizacije, posebno imajući u vidu da podrazumeva preuzimanje odgovornosti od strane mlade osobe za različite domene njenog/njegovog života: "Dok je ekonomska tranzicija ključna za sticanje statusa odraslog, tranzicije u domaćem domenu su takođe važne i uključuju podrazumevanu promenu u odgovornosti: od položaja objekta odgovornosti svojih roditelja do preuzimanja odgovornosti za sebe i druge".

Sledeći pojam je nezaposlenost. Nezaposleni su lica iznad 15 godina života do ispunjavanja uslova za penziju, odnosno do najkasnije 65 godina života, sposobno i odmah spremno da radi, koje nije zasnovalo radni odnos ili na drugi način ostvarilo pravo na rad, a koje se vodi na evidenciji nezaposlenih i aktivno traži zaposlenje (Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, član 2., „Sl. glasnik RS", br. 36/09 i 88/10)[4]

Nezaposlenost je obeležje onih osoba koje pripadaju radnoj snazi, koje su bez posla i bez prihoda po osnovu obavljanja rada, a koje su tražile zaposlenje na društveno predviđeni način. Takođe predstavlja društvenu pojavu znatne neuključenosti ljudi u rad, i to onih koji žele da rade, koji su bili zaposleni pa su ostali bez zaposlenja, ili onih koji su se prijavljivali odgovarajućim institucijama za zapošljavanje radi zaposlenja. Razlikuju se tzv. *frikciona* i *strukturna nezaposlenost.* Frikciona nezaposlenost je izazvana prolaznim menjanjem posla, do čega dolazi usled otpuštanja ljudi iz pojedinih organizacija radi prilagođavanja obima njihove delatnosti promenjivim zahtevima tržišta. Očekuje se da takva nezaposlenost bude kratkog trajanja i da ne prelazi 3% ukupne radne snage. Strukturna nezaposlenost ima oblik dugotrajnije pojave usled određenih tehnoloških i drugih strukturnih promena koje utiču na poslovanje određenih delatnosti u celini (teške industrije ili tekstilne industrije), ili na ekonomsku situaciju čitavih regiona, pa i zemalja u međunarodnoj razmeni. Pojedini autori smatraju da je u razvijenim zemljama na delu trend masovnog i trajnog isključivanja ljudi iz sfere rada zahvaljujući razvoju novih, informatičkih i drugih tehnologija koje sve više isključuju ljude iz procesa rada. Razlog rastućoj nezaposlenosti leži u logici razvoja kapitalističkih društava, u kojima se teži rastu ekonomske moći sa što manje ulaganja u radnu snagu. Pored posledica po pojedince koji bivaju nezaposleni, sve su teže društvene posledice ove strukturne nezaposlenosti.[5]

2. Opšte odlike tranzicije u odraslost mladih u Srbiji

U novijim istraživanjima utvrđeno je da je u zemljama u tranziciji položaj mlade generacije paradoksalan: oni su fizički, socijalno i politički zreli, ali su još uvek materijalno zavisni od svojih roditelja. Produžena ekonomska zavisnost mladih od roditelja predstavlja infantilizaciju procesa odrastanja i primorava mlade da pribegnu različitim strategijama preživljavanja. Ovaj odložen ulazak u svet odraslih, s jedne strane, otvara prostor za veće mogućnosti mladih u društvu, ali s druge strane, stvara uslove za njihov marginalizovan položaj i socijalnu isključenost.

Osnovna karakterakteristika prelaznog perioda u odraslost jeste „dvostruka tranzicija" odnosno tranzicija u odraslost u društvu koje je u tranziciji. U srpskom društvu, koje je suočeno sa transformacijom ekonomskog i političkog sistema, posledicama građanskih ratova, siromaštvom, kriminalom i korupcijom, koncept tranzicije ka odraslosti karakteriše veće

[4] http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zaposljavanju_i_osiguranju_za_slucaj_nezaposlenosti.html

[5] Bogdanović, Marija, Mimica, Aljoša (2007) Sociološki rečnik, Zavod za udžbenike, Beograd

ekonomsko siromaštvo, socijalna marginalizovanost i moralna dezorijentacija. U tranzicijskim društvima, generalno, a to je uočljivo i u Srbiji, dolazi do promene značenja same paradigme omladine tako što ona postaje društveno zavisna grupa koja zahteva socijalnu zaštitu (Pilkington u Kordić, 2008:72)[6]. Period postsocijalističke transformacije u ekonomskom pogledu značio je napuštanje komandno planske privrede i prihvatanje tržišnog modela privrednog razvoja. Osnovni privredni pokretač postaje privredno preduzetništvo umesto državnih preduzeća. Veliki broj proizvodnih preduzeća je propao a samim tim je nestala i potreba za određenim obrazovnim profilima. To znači da su propašću tih državnih preduzeća nastali viškovi radne snage i narušena je postojeća ravnoteža između obrazovnog sistema i preduzeća.

Period nakon 2000. godine je obeležen promenama kada nastupaju politička i ekonomska nestabilnost. Nasleđeni su brojni problemi iz prethodnog perioda koji su se odnosili na nedovoljno uspešnu privatizaciju, nisku produktivnost, slab ekonomski rast praćen opadanjem zaposlenosti. Glavni razlog zaostajanja u ekonomskoj tranziciji je nedovoljna konkurentnost domaćeg tržišta i politika konkurencije.

U tom perodu, nakon vlasti Slobodana Miloševića, se beleži jedan paradoks. Naime, dolazi do povećanja ekonomskog rasta koji ne prati povećanje zaposlenosti. U periodu do 2008. godine broj nezaposlenih se postepeno smanjivao nakon čega počinje drastično da raste. Prema podacima Ankete o radnoj snazi iz 2012. godine među mladima starosne kategorije od 15-24 godine zastupljeno je zaposlenih svega 14.3%, dok nezaposlenih ima 50.9%. U sledećoj starosnoj kategoriji (25-34 godine) ima 33.2% nezaposlenih. Visoka stopa nezaposlenosti uzrokovana je nemogućnošću mladih da uđu na tržište rada i da aktivno participiraju u sistemu ekonomske reprodukcije društva.

Ovakvi nalazi ukazuju je onemogućen ulazak mladih u sferu rada čemu doprinosi otežana tranzicija koja usporava prelazak tranzicionih faza na putu odrastanja.
Kao što je već navedeno ključni životni događaji (faze tranzicije) su:

- završetak obrazovanja
- zaposlenje
- osamostaljivanje u sopstvenom stambenom prostoru
- osnivanje porodice, roditeljstvo.

Ovi događaji su etape koje pojedinac mora da prelazi na putu ka odraslosti. Srbija pripada zemljama južnog (mediteranskog) obrasca[7] tranzicije u odraslost koju karakteriše kasno napuštanje roditeljskog doma, produžena finansijska zavisnost od roditelja i jaka emocionalna vezanost za njih. Ovo znači da mladi tokom svog obrazovanja žive u zajednici sa roditeljima što se neretko nastavlja i nakon osnivanja porodice i dobijanja deteta.

Osnov za osamostaljivanje mladi vide u „dobrom prihodu“, posedovanju sopstvenog stana i život ili brak sa partnerom. Da bi se došlo do „dobrog“ prihoda prvo se mora prevazići prva etapa tranzicije u odraslost a to je završetak obrazovanja. Ako pretpostavimo da živimo u nekom paralelnom univerzumu u nekoj zemlji X u kojoj je celokupni društveni sistem računajući obrazovni, tržišni, ekonomski i politički uređen. Tada je sasvim racionalno očekivati da nakon završenog bilo kog nivoa obrazovanja pojedinac može da nađe posao, da sa tim zaposlenjem može da planira svoju budućnost odnosno ima finansijski oslonac za dalji prelazak u odraslost. Što omogućava da sva četiri ključna životna događaja koreliraju u životu pojedinca. Međutim, ovo je *idealni tip* (M. Veber) socijalne biografije pojedinca. U realnom okruženju je sasvim izvesno da će mladi nakon završenih na primer, osnovnih studija krenuti na dodatno usavršavanje znanja ili veština jer je vrlo verovatno da pojedinac neće odmah pronaći

[6] PILKINGTON, Hilary (1996) u KORDIĆ, Ljiljana 2008:72
[7] Prema Galandovim (Galland, 2001) nalazima mogu se identifikovati tri tipa evropskih zemalja: severni, južni (mediteranski) i prelazni. Videti šire u Tomanović, 2012:82

zaposlenje koje odgovara njegovim kriterijumima. To se dešava zbog neusklađenosti obrazovnog sistema sa tržištem rada.

Sada se vratimo na tranziciju mladih u odraslost i događaje koji je karakterišu. Prema podacima istraživanja i poređenja podataka iz 2003. i 2011. godine su dobijeni sledeći nalazi. Zavisno od nivoa obrazovanja postoje različite putanje, kod žena sa završenim osnovnim obrazovanjem prvo imamo osnivanje samostalnog domaćinstva, brak i rađanje deteta pa nakon toga zaposlenje. Kod žena sa srednjim i visokim/višim obrazovanjem je slična putanja nakon završenog obrazovanja sledi osnivanje samostalnog domaćinstva, potom brak i rađanje deteta. Ovde dužina obrazovanja utiče na tok tranzicije. Muškarci sa završenom osnovnom školom prvo se zapošljavaju zatim dobijaju dete pa stupaju u brak i mnogo kasnije osnivaju sopstveno domaćinstvo. Kod muškaraca srednjeg i visokog/višeg obrazovanja imamo sličnu putanju oni se prvo zapošljavaju, zatim redno osnivaju domaćinstvo, stupaju u brak i dobijaju dete.

Ono što je bitno reći kod tranzicije u odraslost jeste da se ona odlaže odnosno, odlažu se ključni životni događaji iz različitih razloga. Putanje imaju standardan oblik, sa manje ili više sinhronizovanim događajima: završetak školovanja, zaposlenje, sklapanje braka i rađanje deteta. Trajanje tranzicije je najčešće od 2 do 9 godina a povezano je sa vremenskim razmakom između nekih događaja.

S obzirom da porodica ima važnu ulogu pri kreiranju socijalne biografije pojedinaca potrebno je prikazati kako one mogu da utiču na mlade i njihovu tranziciju. Osnovna podela je na podstičuće i nepodstičuće porodice. Kao podtip podstičućih se javljaju individualističke porodice. Njihove glavne karakteristike su ohrabrivanje i podsticanje potomaka da budu nezavisni. To znači da mladi imaju dozvolu da samostalno zarađuju za džeparac, da preuzimaju kućne obaveze i da učestvuju u donošenju odluka o bitnim pitanjima. Nepodstičuće porodice sa svojim obeležjima se više susreću u selima nego u gradovima. Oni ne ohrabruju svoje mlade da se samostalno izjašnjavaju i ne podstiču ih da budu uspešni. Iz svega navedenog jasno je da porodica ima snažan uticaj na tranziciju mladih ka odrastanju.

Pored svih pobrojanih spoljašnjih faktora koji utiču na individualizaciju pojedinca treba spomenuti još jedan. Taj činilac ne dolazi spolja već iznutra to je unutrašnji osećaj mladih koji govori da li se i u kojoj meri oni osećaju odraslima. Pojedinac može imati sve karakteristike odraslosti a da se sam ne oseća odraslim, zato percepciju odraslosti treba smestiti u sociokulturni kontekst. Za osećanje odraslosti bitan je momenat emocionalne stabilnosti i ispunjenosti jer kada pojedinac to oseća može da se relativno lako odluči na odvajanje od roditelja. Takođe i pojedinci koji su zadovoljni (poslom, porodicom, lično) nezavisniji su od svojih roditelja jer osećaju da su lično kompetentni što im ostavlja prostor za odrastanje.

Sledeći segment koji bitno utiče na tranziciju mladih u odraslost je politička angažovanost. Ovde se prvenstveno misli na akcije, kao jedan vid strategija koje mladi preduzimaju sa namerom da svoj položaj učine boljim. Naime, mladi su istorijski posmatrano više puta participirali u svrgavanju vlasti i donošenju bitnih odluka po društvo. Kada je u pitanju politička socijalizacija, mladi su sve manje zainteresovani za klasičan partijski ideološki politički rad, ali su senzitivniji prema globalnoj politici i pitanjima svakodnevnog života. Isključenost mladih iz postojećih političkih struktura, govori o prekoj potrebi za preispitivanjem starih oblika društvene participacije i pronalaženjem novih, atraktivnijih za mlade generacije.

Kada je reč o našoj zemlji u istraživanju iz 2003. godine Jarić identifikuje četiri grupe mladih zavisno od stepena angažovanosti u političkoj sferi. To su „B92 generacija“ koja je nezadovoljna postojećim i podstiče na aktivnost.

Politički aktivni mladi ljudi koji veruju u mogućnost socijalne i političke promene posredstvom lične inicijative i angažmana. Žele da žive u društvu u kome su sve njegove sfere jasno definisane i uređene (Jarić u Jarić, 2005:3).[8] Zatim se izdvajaju „provincijalci“ oni

[8] Jarić, Isidora(2005) *U kandžama izneverenih očekivanja*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

izolovani od glavnih dešavanja, njih karakteriše opšti osećaj pasivizacije, „fundamentalisti“ veruju u pravila i vrednosti zatvorenog sistema. Negiraju empirijske činjenice koje se suprotstavljaju konstruisanom realnom sistemu. Na kraju, „gosti“ oni koje nezadovoljstvo destabiliše i parališe, beže od stvarnosti.

Nekoliko godina nakon 5. oktobra i pada starog sistema, sav tadašnji polet ka promenama jenjava. Ljudi pokazuju sve više razočaranost tadašnjom situacijom. Očekivane promene su često išle unazad a ne unapred. Sada se uviđa drugačija slika mladih, oni najvatreniji zagovornici promena sada su usahli jer su razočarani nemogućnošću uticaja na prilike u zemlji. A izdvajaju se najradikalniji koji misle da nasiljem mogu nešto da postignu.

Nažalost ili na sreću naša omladina danas nije u situaciji da oseti potrebu da deluje kritički ili prevratnički jer je naše društvo tek u procesu promena i sređivanja. Problem je što u tome mladi učestvuju u nedovoljnoj meri (Nikolić, 2004:8).[9]

Iz navedenog vidimo da je veći procenat mladih koji nemo stoje i čekaju da vide šta će „neko“ odlučiti.

Još jedna značajna karakteristika nemogućnosti zaposlenja mladih je izloženost siromaštvu. Naime, mladi se nalaze u kategoriji sa natprosečnim rizikom siromaštva- siromašno je 12,7% a njihov relativni rizik siromaštva za 20% je veći od proseka populacije. Takođe, nedostaju mere državne sistemske pomoći mladima u smislu obrazovanja, zaposlenja, roditeljstva, stanovanja kako bi im se koliko toliko popravio loš položaj. S obzirom da neretko izostaje institucionalna pomoć, mladi se moraju oslanjati na sopstvene snage.

3. Tranzicija mladih od obrazovanja ka zaposlenju

Neki autori gledaju na mladost kao na period tranzicije u odraslost. Danas se ovakav koncept zanemaruje, a zamenjuje ga pristup *životnog toka*. Ovaj pristup se fokusira na istraživanje odnosa između institucionalnih i strukturalnih činilaca i značenja koje im akter pridaje, donoseći na osnovu toga odluke i delajući tokom svog života. Važnost pristupa životnog toka se ogleda u tome što ukazuje na tranziciju u odraslost prateći promene statusa i uloga koje su vezane za obrazovanje, zaposlenje, stanovanje i zasnivanje porodice, a tiču se pojedinca.

Među tranzicijama mladih na njihovim životnim putanjama ključnom se smatra tranzicija od obrazovanja ka zaposlenju. Poseban problem u Srbiji je izražena nezaposlenost visokoobrazovanih mladih. Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje (mesečni bilten za avgust 2014. godine) ukupan broj nezaposlenih iznosi 757.243. Od ovog broja 23,5% nezaposlenih starosti do 30. godina se nalazi u Beogradskom okrugu (što je ujedno i najniži procenat), dok procentualno najviše nezaposlenih ima u Braničevskom okrugu 31,04%.[10] Što se tiče kvalifikacione strukture najveći broj nezaposlenih u Srbiji do 30. godine je u profilu četvrtog stepena, odnosno srednje stručne spreme, a oko 7,5 odsto u profilu visoke stručne spreme. Ono što je značajno pomenuti da je nešto usporenija dinamika evidentiranja novoprijavljenih lica u Nacionalnu službu za zapošljavanje.[11] Stopa nezaposlenosti, koja predstavlja učešće nezaposlenih u ukupnom broju aktivnih stanovnika (zaposleni i nezaposleni), u Republici Srbiji iznosila je u III kvartalu 2014. godine 17,6%. Stopa nezaposlenosti u Beogradskom regionu

[9] NIKOLIĆ, Milan, MIHAILOVIĆ, Srećko (urednik) i saradnici, (2004), „Mladi zagubljeni u tranziciji”, Centar za proučavanje alternativa, Gora graf, Beograd

[10] http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/statisti_ki_bilteni_nsz_-_2014._godina.cid11156

[11] http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/U-Srbiji-265-odsto-nezaposlenih-starosti-do-30-godina.lt.html

iznosila je 17,3% a u regionu Vojvodine 18,1%, u regionu Šumadije i Zapadne Srbije stopa nezaposlenosti iznosila je 15,6% dok je u regionu Južne i Istočne Srbije iznosila 20,3%.[12]

S obzirom na podatke može se uočiti da položaj mladih nije zavidan i da su većim delom prepušteni sopstvenim odlukama o daljoj budućnosti. Prema podacima istraživanja javnog mnjenja *Budućnost omladine u Srbiji-potencijal i perspektive*[13] jedan od nalaza je predstavljen u sledećoj tabeli:

Tabela 1.

Starost	Nezaposleni i traže posao	Nezaposleni i ne traže posao	Rade povremeno, honorano,nadnica	Zaposleni na određeno vreme
15-19	12%	5%	4%	5%
20-24	21%	6%	5%	10%
25-29	26%	8%	6%	16%

Izvor: CESID (2009), Istraživanje javnog mnjenja, *Budućnost omladine u Srbiji*

Dalje iz istog istraživanja izdvajaju se sledeću podaci; radi lakšeg zapošljavanja zemlju je spremno da napusti najviše mladih (16%) starosne kategorije 20-24, za njima sledi uzrast 15-19 njih 15%, dok bi iz starosne grupe 25-29 najmanje njih (8%) bilo spremno na ovaj korak.

Rezultati istraživanja *Mladi zagubljeni u tranziciji*[14] ukazuju na najvažnije razloge zbog kojih mladi odlučuju da odu iz zemlje: mala ili nikakva mogućnost zapošljavanja, posebno u svojoj struci, male ili nikakve šanse da se, ako se do posla i dođe, na njemu zaradi za pristojan život, male ili nikakve mogućnosti da se dođe do stana da bi se u odgovarajućem dobu moglo samostalno živeti i zasnovati porodicu, a za visokoobrazovane – nemogućnost stručnog napredovanja (Kordić, 2008:101). Prema istraživačima, problem je u tome što društvena tranzicija remeti omladinske tranzicije, neke i potpuno, pogotovo kada tranzicija ne ide sama, već ruku pod ruku sa ratovima tokom devedestih.

Mladi dominiraju u vodećim profesijama u procesima globalizacije, pre svega, vezanim za transmisiju znanja i informacija (berzanski poslovi, kompjuterska i softverska industrija, multimediji, dizajn i komunikacija). Većina mladih podržava ekonomske reforme i daje prednost tržišnoj ekonomiji i privatizaciji. S jedne strane, mladi igraju ulogu vodećeg aktera u reformama, s druge strane, postaju najveće žrtve tranzicije.

Prema podacima istraživanja iz 2003. godine mladi izdvajaju obrazovanje kao najvažniji faktor za napredovanje u našem društvu. Prednost daju kulturnom kapitalu u vidu dobrog obrazovanja ali i nekim osobinama ličnosti što ukazuje na to da mladi misle da imaju uticaja na svoje životne putanje. Imajući u vidu situaciju u našoj zemlji, nestabilnu ekonomiju, neusklađenost tržišta rada i obrazovnih ustanova, politički položaj, mladi biraju strategiju produženog obrazovanja. Ono se odnosi na dugogodišnje pohađanje fakulteta (produženo studiranje) upravo zbog realnog percipiranja stvarnosti. Naime, mladi su svesni (posebno kada se radi o slabo traženim zanimanjima) da neće odmah nakon završenih studija biti u prilici da se zaposle te se odlučuju za duže studiranje. Dominantna strategija za znatan deo mladih je odlaganje: završetka školovanja, braka, rađanja, stalnog zaposlenja.

12 http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=2635

13 http://www.mos.gov.rs/dokumenta/omladina/istrazivanja/

14 NIKOLIĆ, Milan, MIHAILOVIĆ, Srećko (urednik) i saradnici, (2004), „Mladi zagubljeni u tranziciji", Centar za proučavanje alternativa, Gora graf, Beograd

Obrazovanje mladih – Jedan od najbitnijih momenata je kvalitet obrazovanja, to jest relevantnost obrazovanja u smislu korisnosti u pomaganju mladima u procesu tranzicije od detinjstva ka punoj odraslosti, aktivnom građanstvu i produktivnom i unosnom zapošljavanju. Obrazovanje postaje sveobuhvatno i obavezno, a sve veći broj mladih nastavlja da se obrazuje nakon obaveznog nivoa. Tako dolazimo do fenomena *produžene mladosti* čija je karakteristika produženo školovanje, a ono nastaje usled nestabilnog tržišta rada i nemogućnosti mladih da postanu radno aktivni.

Tranzicija od obrazovanja do zaposlenja postaje produžena i fragmentisana. Visoke kvalifikacije i obrazovanje ne garantuju više stabilne i sigurne poslove, već se mladi susreću sa stalnim radnim izazovima. Kada se zna da aspiracije mladih u pogledu stručnog usavršavanja, zapošljavanja, profesionalnog napredovanja, pa i životnog standarda i sigurnosti, za većinu ostaju u sferi želja, jasno je zašto se rešenja traže u drugoj, a ne u sopstvenoj zemlji.

Ovde su spomenute neke strategije kojima mladi pribegavaju kako bi ispunili svoj tranzicioni put od obrazovanja ka zaposlenju. U nastavku pogledajmo šta još mladi čine za sebe i kojim institucionalnim sredstvima se koriste.

3.1. Strategije mladih

3.1.1 Dodatno obrazovanje

Prema istraživanju o životnim strategijama mladih iz 2007. godine obrazovanje je najprivlačnija strategija. Mladi u tranzicijskim zemljama, pritisnuti niskim standardom i teškom ekonomskom situacijom, radije prihvataju razne dodatne obuke, treninge i programe za samozapošljavanje. Pri susretu sa ovim problemom mladi pribegavaju sledećem rešenju: da započnu ili nastave karijeru u oblastima za koje se nisu školovali ili pohađaju različite programe obuke u organizaciji Nacionalne službe za zapošljavanje. Ti programi se odnose na kurs rada na računaru, ili neke druge kurseve za sticanje različitih znanja i veština. Naime, Nacionalna služba za zapošljavanje je obezbedila izvesni edukacioni program za lica koja su evidentirana kao nezaposlena. Nude niz besplatnog dodatnog obrazovanja: stručnu praksu, sticanje praktičnih znanja, klubove za aktivno traženje posla, prekvalifikacija i dokvalifikacija, obuka za započinjanje sopstvenog posla, obuke za aktivno traženje posla, obuke za potrebe tržišta rada, obuke na zahtev poslodavca, funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih.[15]

Visokoobrazovani mladi najčešće pohađaju kurseve stranih jezika i informatike. Takođe bitna veština kojom mladi treba da ovladaju je vožnja i mladi ulažu svoje određene resurse da bi naučili ovu veštinu. Ove strategije pokazuju tendenciju mladih da usavršavaju svoje znanje i veštine ne bi li time osigurali dobijanje posla.

3.1.2 Proaktivni kapacitet mladih

Proaktivni kapacitet mladih se odnosi na aktivnost mladih. Ovde u tekstu želimo da vidimo da li su mladi dovoljno motivisani na aktivnost iako ne dobijaju pomoć od državnih ili društvenih institucija. Prevashodno se misli na ukazivanje aktivnosti i pasivnosti mladih pri traženju posla. Aktivnost mladih pri traženju posla je važna karakteristika koja se susreće u sprovedenim istraživanjima. Uz posredovanje Nacionalne službe za zapošljavanje oko jedna petina mladih traži posao. Nezaposleni najčešće konkurišu za posao blizu mesta stanovanja ili u bližoj okolini.

Na strategije koje mladi preduzimaju pri traženju posla prikazane su u tabeli 2:

[15] http://www.nsz.gov.rs/live/trazite-posao/edukacija

Tabela 2. Načini traženja posla

Ne traži posao	35%
Preko Nacionalne službe za zapošljavanje	20.9%
Preko prijatelja i rođaka	19.8%
Prateći oglase u novinama i na internetu	15.4%
Preko omladinske/studentske zadruge	3.9%
Posećivanjem poslodavaca	2.2%
Dajući oglase u novinama i na internetu	2.1%
Na neki drugi način	0.7%

Izvor : Tabela 6.8, Mojić, 2012:123

Po ovim podacima vidimo da je najveći procenat mladih neaktivno, njih 35% ne traži posao, zatim 20,9% mladih ipak se oslanja na Nacionalnu službu za zapošljavanje. Treći način je uz pomoć prijatelja i rođaka (19,8%), dok pri traženju posla 15,4% ispitanika prati oglase u novinama i na internet. Slede poverenje u omladinske/studentske zadruge 3,9%, posećivanje poslodavaca 2,2%, i nudeći svoju radnu snagu preko oglasa u novinama i na internet zastupljeno je 2,1% mladih. Procenat od 0,7% ispitanika se odlučuje za neki drugi način traženja posla koji nije u ponuđenim odgovorima.

Velika nezaposlenost koja vlada kod nas bila je razlog da se u istraživanju postavi pitanje o stavu omladine prema legitimnosti posezanja za nedozvoljenim sredstvima (mitom ili potplaćivanjem) prilikom traženja posla. Većina ispitanika (preko 60%) smatra da se takav postupak ne može smatrati opravdanim.

Mladi koriste različite strategije kojima dolaze do posla, na svu sreću podmićivanje nije jedan od načina kome rado pribegavaju. Postoje drugi načini koji su potpuno legitimni.

Kada je reč o spremnosti mladih na određene strategije dolazimo do sledećih podataka:

Tabela 3. Spremnost prihvatanja pojedinih radnih strategija mladih iz istraživanja iz 2007. godine

Promeniti mesto stanovanja da bi se došlo do zaposlenja ili veće zarade	80,4%
Raditi svaki plaćeni posao	51,5%
Raditi duže od normalnog radnog vremena	82,3%
Raditi vise poslova istovremeno, u više firmi	62,7%
Raditi posao ispod svoje kvalifikacije, ali uz znatno veću nadoknadu	83,1 %
Preći sa stalnog radnog odnosa na privremeni, ali znatno bolje plaćen rad po ugovoru	44,1%
Raditi, uz stalni posao, i dodatne poslove po ugovoru, honorarno	87,1%
Raditi neformalno poslove u sivoj ekonomiji	41,6%
Steći nova znanja, veštine, kvalifikacije	84%
Započeti samostalni posao	71,1%
Osnovati sopstvenu firmu ili firmu sa nekim drugim vlasnicima	64,5%

Izvor:Tabela 6.6, Mojić , 2012:120

Prema podacima iz tabele vidimo da najviši procenat mladih 87,1% pokazuje spremnost da radi uz stalni i dodatni honorarni posao, zatim 84% ispitanika je spremno da stiče nova znanja, veštine i kvalifikacije, a približan postotak odnosno 83,1% mladih je spremno da radi

ispod svojih kvalifikacija ali uz veću nadoknadu. Sledeća strategija je rad duži od normalnog (82,3%), dok je 80,4% spremno da promeni mesto stanovanja radi zaposlenja. 71,1% mladih pokazuje spremnost da samostalno započne neki posao a 64,5% bi osnovalo sopstvenu firmu ili firmu sa nekim drugim vlasnicima. Obavljanje više poslova u više firmi spremno je da prihvati 62,7% mladih, dok je 51,5% ispitanika spremno da prihvati svaki plaćeni posao. Za prelazak sa stalnog radnog mesta na privremeni ugovorni ali bolje plaćen posao odlučilo se 44,1% dok bi neformalni rad u sivoj ekonomiji prihvatilo 41,6% mladih.

Iz navedenih podataka možemo primetiti da su visoko procentualno zastupljene mere aktivnosti mladih što ukazuje na njihovu spremnost da uz odabir adekvatne strategije se suoče sa problemima.

Ovde je značajno pomenuti da neformalni poslovi utiču na nesiguran položaj mladih na tržištu rada. Osnovna karakteristika tržišta rada u Srbiji je njegova segmentacija na formalno i neformalno, odnosno "sivo" tržište rada. Naime, nerazvijenost i inertnost formalnog tržišta rada, zatim rigidna regulativa radnih odnosa, kao i niske zarade i visoki porezi, doprinosi na zarade glavni su podsticaji za funkcionisanje i širenje neformalnog tržišta rada. Ovo dovodi do posledica po zaposlenu omladinu koja je često primorana da radi neprijavljeno (neformalno), ne ostvarujući time prava zvanično zaposlenih.

3.1.3 Radne migracije

Radne migracije predstavljaju jednu vrstu strategije koju mladi preduzimaju radi rešavanja problema nezaposlenosti. Imaju sledeći tok iz sela u grad, iz grada u inostanstvo. Burna socijalna dešavanja koja su potresala geografski prostor zapadnog Balkana u proteklih dvadeset godina ostavila su značajne tragove u identitetskim konstruktima građana Srbije. Ovo je posebno izraženo kod mladih jer pripadnost naciji stavljaju tek na deveto mesto iza profesije, kruga prijatelja, generacijske, porodične, klasne, polne, političke i religiozne pripadnosti. Sa prestankom ratova, akutnih etničkih i konfesionalnih konflikata talas narastajućeg značaja nacionalne osnove grupnog identiteta polako počinje da gubi na značaju (Jarić, Živadinović, 2012:212,213).[16] Kada se kroz ovu prizmu pogledaju mladi ne iznenađuje njihova veća spremnost na napuste zemlju u kojoj su rođeni.

Parcijalno istraživanje *Otići ili ostati: identiteti mladih i orjentacija ka iseljenju* došlo je do sledećih rezultata: 53,2% mladih razmišlja o odlasku ili preduzima konkretne korake dok 46,8% ne razmišlja o tome ili ne želi da napusti Srbiju. Najveći broj mladih 47% bi napustilo zemlju kada bi im se ukazala prilika za to. Oni koji žele da se presele u inostranstvo navode da žele da se presele ili bilo gde (25,1%) ili u neku evropsku zemlju (24,6%). Razlog zbog kog bi otišli navode: nizak životni standard, odsustvo perspektive i nezaposlenost.

Tabela 4: Najvažniji razlozi eventualnog odlaska iz zemlje(istraživanje 2011. godine)

	2011.godina
Dalje školovanje	5,6%
Nizak životni standard	24,6%
Politički razlozi	0,6%
Nezaposlenost	8,6%
Odsustvo perspektive	15,2%
Sigurniji život napolju	9,6%
Ne želim da napustim Srbiju	35,8%

Izvor: Tabela 12.4 u Jarić,I. Živadinović, I., 2012:218

[16] Jarić, Isidora, Živadinović, Ivana (2012) u *Mladi-naša sadašnjost,* Čigoja, Beograd.

Prema podacima iz tabele kao razlog za napuštanje zemlje prednjači nizak životni standard (24,6%), za njim sledi odsustvo perpektive (15,2%), potom sigurniji život napolju (9,6%) i nezaposlenost (8,6%).

Prema istraživanju *Budućnost omladine u Srbiji-potencijal i perspektive*[17] na pitanje: "Da li biste napustili Srbiju?" odgovori su predstavljeni u sledećoj tabeli:

Tabela 5.

	DA	NE	NE ZNAM
15-19	53%	17%	30%
20-24	63%	11%	26%
25-29	47%	17%	36%
Preko 30.	28%	45%	27%

Izvor: CESID (2009), Istraživanje javnog mnjenja, Budućnost omladine u Srbiji.

Iz ovih podataka evidentno je da je najviši procenat (63%) mladih spremno da napusti zemlju iz kategorije 20-24, a najniži broj je kod pripadnika starosti iznad 30 godina dok je kod istih najviši procenat (45%) onih koji ne žele da napuste svoju zemlju. Odavde mogu da zaključim da je visok procenat radno sposobnih ljudi koji bi želeli da žive u inostranstvu. Razlozi zbog kojih bi to učinili su: bolji standard, lakše zapošljavanje, školovanje i usavršavanje.

Odlazak mladih i kvalifikovanih ljudi će u znatnoj meri biti olakšano izvesnim postupcima Evropske Unije koja u velikom broju uvozi radnu snagu. Evropska komisija već se ozbiljno angažovala oko olakšanog uvoza željene radne snage: pojednostavljene su procedure za prijem sezonskih radnika, olakšava se papirološka procedura za transfer personala u međunarodnim kompanijama, a "plava karta" (slična poznatijoj „zelenoj karti") bi trebalo da celu stvar dodatno ubrza.

Prema najnovijoj studiji kompanije „Deloitte", najokretnija je u tom poslu Belgija u kojoj željeni ljudski potencijal u proseku za tri nedelje može da pribavi radnu dozvolu što je šest do sedam puta brže nego u Španiji i Italiji. Slovačka i Mađarska već prihvataju aplikacije za „plavu kartu", a Nemačka razmatra pojednostavljivanje procedure za zapošljavanje stranaca jer joj nedostaje IT kadar. Švedska ima strategiju uvoza kadrova u naredne tri godine, kaže Roland Kostić, direktor Balkanske istraživačke grupe na Univerzitetu u Upsali. Tamošnje kompanije već neko vreme regrutuju ljude sa istoka Evrope, pa i iz Srbije: „U Švedskoj je oko 20% do 25% emigranata sa ovih prostora visokoobrazovano i lako se adaptira, što znači da se verovatno
nikada neće vraćati na Balkan". [18]

Evropska Unija je vrlo ozbiljna kada su u pitanju problemi koji mogu poljuljati njenu stabilnost. Po našu privredu to može biti vrlo opasno jer na taj način ostajemo bez kvalifikovanog kadra koji bi mogao u velikoj meri da doprinese u postizanju stabilnosti i razvoju privrede u Srbiji.

3.1.4 Zaposlenje

Zaposlenje predstavlja oblik radnog angažovanja kome mladi streme nakon završenog obrazovanja. Ono zavisi od faktora izbora mladih. Najvažniji faktor pri izboru posla, koji ispitanici ističu je visina zarade (ovo se odnosi na istraživanja iz 2003. godine). U sledećem

[17] Istraživanje javnog mnjenja, Ministarstvo omladine i sporta, CESID, maj 2009.godine
[18] http://www.prekoramena.com/t.item.347/radne-migracije-u-srbiji-i-svetu.html

istraživanju iz 2011. godine visina zarade je još uvek najvažniji faktor ali mu se pridružuju sigurnost zaposlenja i stalnost mesečnih prihoda. Reč je o vrednovanju bilo kakve sigurnosti zaposlenja. Faktori koji gube na značaju pri izboru posla su kreativnost, mogućnost usavršavanja i napredovanja na poslu.

Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje[19] mesečnog biltena za avgust 2014. godine ukupan broj nezaposlenih iznosi 757243

Usled nepovoljnog položaja na tržištu rada mladi su prinuđeni da prihvataju bilo koji posao koji ima pristojne radne uslove, ali ne bilo gde i pod bilo kakvim uslovima. Zbog ovakve situacije mladi se sve više zapošljavaju u neformalnom sektoru, gde se rad karakteriše kao privremen i nesiguran. Najčešći je rad na "crno" kod privatnog poslodavca (45,8%), zatim obavljanje sezonskih poslova u poljoprivredi i građevinarstvu (1/3 mladih). Na porodičnom gazdinstvu radi 30% mladih, a ¼ ispitanika je angažovana preko omladinske zadruge.

Zaposleni mladi se prema svim aspektima opisuju kao zadovoljni a svakako to i jesu u odnosu na nezaposlene. U odnosu na ostale zaposlene građane mladi su u boljem položaju. Razlog ovome je to što poseduju određene veštine i znanja koja su stekli ili tokom formalnog ili dodatnog obrazovanja.

Činjenica da mlad čovek danas ima posao može imati dvostruko značenje, posao donosi zadovoljstvo naročito u odnosu na nezaposlene ali sa druge strane donosi izvesne teškoće zbog rada na crno, niskih zarada, što rade neprijavljeni, na niže kvalifikovanim radnim mestima i brojni drugi problem.

Na svojim radnim mestima mladi se susreću sa različitim problemima. Ono što mladi najčešće pominju možemo videti u sledećoj tabeli:

Tabela 6. Najvažniji problemi mladih na radnom mestu

Neplaćen prekovremeni rad	32,3 %
Nedefinisani radni zadaci	24,0%
Neredovna plata	19,8%
Uskraćivanje godišnjeg odmora	19,8%
Omalovažavanje	18,8%
Neuplaćivanje doprinosa	18,8%
Uskraćivanje bolovanja	14,6%
Seksualno uznemiravanje	2,1%

Izvor: Tabela 8. Mojić u Cvejić, 2010:163

Iz tabele možemo videti da mladi kao najveći problem ističu to što prekovremeni rad nije plaćen (32,3%), zatim slede nedefinisani radni zadaci (24,0%). Neredovnu platu i uskraćivanje godišnjeg odmora pominje njih 19,8%. Dok se sa neuplaćivanjem doprinosa i omalovažavanjem susrelo 18,8% mladih. Sledi uskraćivanje bolovanja (14,6%) i seksualno uznemiravanje koje je doživelo 2,1% ispitanika.

Prema navedenim podacima vidimo da ukoliko mladi imaju "sreće" da se zaposle, i to bez pomoći državnih institucija, tu nije kraj njihovim brigama. Oni se na svom radnom mestu suočavaju sa različitim problemima koje najčešće rešavaju sami. Smatraju sa svako najbolje štiti svoje interese. Nasuprot ovom je stav ispitanika koji pored sindikata, kao ključne aktere u zaštiti prava i interesa zaposlenih navode državu (32%) i upravu preduzeća (14%) a 16% ispitanika kaže da svako treba da štiti svoje interese.

Pored teškoća sa kojima se mladi susreću zanimljivo bi bilo i ukazati na zadovoljstvo poslom koji mladi obavljaju. Rezultati istraživanja iz 2011. godine ukazuju da su mladi

[19] http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/statisti_ki_bilteni_nsz_-_2014._godina.cid11156

zadovoljniji svojim poslom u odnosu na rezultate istraživanja iz 2003. godine. Ovakvi nalazi se mogu tumačiti na dva načina:
1. zadovoljstvo poslom kao posledica realnih mogućnosti da mladi rade sigurnije, izazovnije i bolje plaćene poslove;
2. zadovoljstvo kao percepcija sopstvenog položaja koji je bolji od položaja nezaposlenih, ili "ugovorača", ili rada na "crno".

O zadovoljstvu trenutnim poslom govore podaci u sledećoj tabeli:

Tabela 7. Zadovoljstvo trenutnim poslom (podaci istraživanja iz 2011. godine izraženi u %)

Koliko ste zadovoljni a koliko nezadovoljni mogućnostima koja vam pruža vase zaposlenje	Veoma nezadovoljan	Uglavnom nezadovoljan	Neodlučan	Uglavnom zadovoljan	Veoma zadovoljan
Visina zarade	11,3	25,6	15,3	40,8	7
Sigurnost zaposlenja	7	14	19,3	43	16,6
Međuljudski odnosi na poslu	2,7	8,6	12,1	52	24,6
Važnost i značaj posla koji obavljam	4,3	10,5	27	40,1	18
Mogućnost da ispoljim svoje sposobnosti	7,3	17	19,6	39,9	16,2
Mogućnost za napredovanje u poslu	11,3	25,1	23,9	27,3	12,8
Stalnost mesečnih prihoda	6,7	10,3	7,2	46	29,8
Radni uslovi	5	12,3	14,1	49,6	19,1

Izvor: Tabela 6.9 u Mojić, 2012:124

Važno je pomenuti da obrazovanje ima uticaja na zadovoljstvo poslom. S porastom obrazovanja raste i zadovoljstvo radnim mestom. Podaci pokazuju sledeće: 44,7% ispitanika sa osnovnom školom je zadovoljno svojim poslom, zatim 45,4% onih sa srednjom školom i 61,1% ispitanika sa završenim višim ili visokim obrazovanjem.

4. Zaključak:

U ovom radu su izneti brojni podaci na osnovu sprovedenih istraživanja. U centru ovih istraživanja su mladi koji žive u Srbiji. Njihov položaj, kao što je opšte poznato, nije nimalo zavidan. Naime, do pre dvadesetak godina mladima u našoj zemlji se nije ozbiljnije bavilo nijedno istraživanje. Oni su bili nevidljivi akteri u našem društvu. Promene koje su nastale u osvetljavaju problem mladih ističući njihov nepovoljan položaj u ovim segmentima društva. Najnezavidnijni položaj mladi zauzimaju na tržištu rada do koga ih dovodi obrazovanje. Ova veza između obrazovanja i zaposlenja ne bi bila problematična kada bi postojala usaglašenost tržišta rada za određenim obrazovnim profilima i obrazovanja koje će edukovati pojedince za te profile. To je apstrakt kome bi trebali da težimo.

Taj otežani put mladih od obrazovanja do zaposlenja preslikava se u otežanoj tranziciji u odraslost. Zaposlenje mladima pomaže da koračaju napred na putu odrastanja. Posao mladima obezbeđuje priliv izvesnih materijalnih sredstava koja im značajno pomažu pri osamostaljivanju, odvajanju od roditelja, nezavisnosti. Međutim, realna slika kod nas je drugačija. Mladi nisu u mogućnosti da se nakon završenog školovanja zaposle te se oslanjaju na porodični kapital resurse, te zbog toga ostaju sve duže u nenaklonjenom obrazovnom sistemu. Sve manje se oslanjaju na sopstvene snage, a još manje na državne institucije.

Pored porodičnih resursa na koje se mladi oslanjaju, oni su spremni i da prihvate različite strategije kojima će doći do zaposlenja. Iako je prema podacima navedenim u tekstu visok procenat mladih koji su neaktivni u svom problemu (nezaposlenosti), ostali preduzimaju potrebne korake i kreću u susret problemima. Na tom putu se najčešće odlučuju za obavljanje dodatnog honorarnog posla pored stalnog zaposlenja, sve u svrhu obezbeđivanja boljeg materijalnog položaja. Ono što je mladima najbitnija stavka pri izboru posla je visina zarada, sigurnost radnog mesta i redovnost isplate zarada. Ovi faktori postaju važniji od kreativnosti i mogućnosti usavršavanja zbog toga što je zaposlenje izuzetno slabo zastupljeno te su najvažniji ciljevi imati uopšte posao, da je siguran i dobro plaćen. Što se tiče loših strana sa kojima se susreću oni koji imaju sreće pa su se zaposlili, izdvajaju se neplaćen prekovremeni rad i nedefinisani radni zadaci. Ali ipak kada sagledaju svoj položaj zaposleni mladi uviđaju da su u mnogo boljoj poziciji od nezaposlenih jer imaju koliko toliko sigurne mesečne prilive, beleži im se radni staž, stiču iskustva, veštine, dodatne kvalifikacije itd. Takođe mladi pokazuju spremnost da dodatno ulažu u svoje obrazovanje. Važno je pomenuti još jednom da mladi ističu faktor kvalitetnog obrazovanja. Životne strategije mladih su sve vise usmerene na dalje školovanje i percepcija obrazovanja kao najpoželjnijeg činioca napredovanja u našem društvu ukazuju na porast aspiracija ka formalnon zaposlenju. Ovo pokazuje da mladi vrednuju više kvalitetno obrazovanje koje će dovesti do materijalnih dobara nego same materijalne vrednosti kao takve. Zanimljiv je podatak da zaposleni mladi pokazuju veće zadovoljstvo svojim poslom u odnosu na ranija istraživanja. S druge strane, nezaposleni nezadovoljni svojim položajem i usled nedostatka obrazovanja ili porodičnih, ekonomskih resursa se češće od zaposlenih odlučuju na odlazak u inostranstvo. Na taj način otvaraju sebi mogućnost da se integrišu kao zaposleni u sistemu neke strane zemlje.

Ova stvarnost je nešto sa čime se naše društvo suočava svaki dan, mladi ljudi napuštaju svoju domovinu zato što nije pokazala interesovanje za ono što oni nude (znanje, kvalifikacije, veštine, radna snaga…). Druge zemlje kao što je već navedeno u tekstu, pokazuju veliku spremnost da raširenih ruku dočekaju intelektualce, da njihovo znanje i veštine iskoriste u svoju korist. Nezaposleni mladi žele da svoje resurse ulože u svoju zemlju, svoje društvo a država na to ostaje slepa, te bivaju primorani da posao potraže negde drugde. Usled novih političkih promena u Srbiji počinje da se govori dobro poznata rečenica(još iz vremena socijalizma) da su mladi budućnost našeg društva. Ne samo da se govori već se na rečima osnivaju firme koje će u velikom broju da zaposle te mlade umove. Jasno je da država ima plan koji je još uvek na nivou verbalnog, no važno je da je problem nezaposlenosti mladih uočen i stavljen pod lupu. Shodno tome ostaje nada da će se plan realizovati i da će mladi imati mogućnosti da rade u nivou svojih kvalifikacija. Otići iz zemlje je alternativa za one koji imaju mogućnosti za takav potez, oni drugi pak u našem društvu postaju i nažalost ostaju statistički podaci u rubrikama o nezaposlenosti.

5. Literatura:

Babić, D., Marjanović, R., (2004) *"Mladi i siromaštvo",* Beograd, Grupa 484
Bogdanović, M., Mimica, A., (2007) *Sociološki rečnik,* Zavod za udžbenike, Beograd

Jarić, I.,(2005) "*U kandžama izneverenih očekivanja",* Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Jarić, I., Živadinović, I.,(2012*) "Otići ili ostati: identiteti mladih i orjentacija ka iseljenju"* " u "Mladi-naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji", Tomanović S., Stanojević D., Jarić I., Mojić D., Dragišić Labaš S., Ljubičić M., Živadinović I., Beograd, Čigoja, 211-220 str.
Kordić, Lj., (2008) *"Osvajanje slobode- Ekonomska socijalizacija mladih u Srbiji"*, Novi Sad, Cenzura
Labaš, S., (2012) "*Uticaj porodičnog i društvenog konteksta na formiranje socijalnih biografija mladih*" u "Mladi-naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji", Tomanović S., Stanojević D., Jarić I., Mojić D., Dragišić Labaš S., Ljubičić M., Živadinović I., Beograd, Čigoja, 221-243str
Ljubičić, M., *"Psihološka separacija mladih: prilog konstrukciji integrativnog modela odrastanja*" u "Mladi-naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji", Tomanović S., Stanojević D., Jarić I., Mojić D., Dragišić Labaš S., Ljubičić M., Živadinović I., Beograd, Čigoja, 245-271str
Marković, J., Kijevčanin, J., (2004). „Proaktivni kapacitet mladih" u Mihajlović, S., (urednik) i saradnici „Mladi-zagubljeni u tranziciji", Beograd, Centar za proučavanje alternativa, 119-134. str
Mojić D., (2012). "Obrazovni resursi, orjentacije i delanje mladih" u„ Mladi- naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji", Tomanović S., Stanojević D., Jarić I., Mojić D., Dragišić Labaš S., Ljubičić M., Živadinović I., Beograd, Čigoja, 95-109 str.
Mojić D., (2012). *"Obrazovani i nezaposleni: oblikovanje radnih biografija mladih*" u „ Mladi-naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji", Tomanović S., Stanojević D., Jarić I., Mojić D., Dragišić Labaš S., Ljubičić M., Živadinović I., Beograd, Čigoja, 111-126 str.
Mojić D., (2010). *"Promene radnih strategija mladih u postsocijalističkoj tranformaciji*: *uporedna analiza gradske i seoske omladine u Srbiji, 2003-2007."* u Cvejić, S. (ur) "Suživot sa reformama- Građani Srbije pred izazovima "tranzicijskog" nasleđa", Beograd, Čigoja, 153-170 str.
Mojić, D., (2004*). "Zaposlena omladina u Srbiji početkom trećeg milenijuma"* u Mihajlović, S. (urednik) i saradnici "Mladi zagubljeni u tranziciji", Beograd, Centar za proučavanje alternativa, 205-227 str.
Nikolić, M., (2004) *"Mladi su budućnost ovog društva"* u Mihajlović, S. (urednik) i saradnici "Mladi zagubljeni u tranziciji", Beograd, Centar za proučavanje alternativa, 7-16str
Tomanović, S., (2012). „ Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva" u „ Mladi- naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji", Tomanović S., Stanojević D., Jarić I., Mojić D., Dragišić Labaš S., Ljubičić M., Živadinović I., Beograd, Čigoja, 9-42 str.
Tomanović, S., Ignjatović, S.,(2004) *„Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja"* u „ Mladi zagubljeni u tranziciji", Mihajlović, S.,(urednik) i saradnici, Beograd, Centar za proučavanje alternativa, 39-64str
http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/statisti_ki_bilteni_nsz_-_2014._godina.cid11156
http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/U-Srbiji-265-odsto-nezaposlenih-starosti-do-30-godina.lt.html
http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=2635
http://www.mos.gov.rs/dokumenta/omladina/istrazivanja/
http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/statisticki_bilteni_nsz_-_2014._godina.cid11156
http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zaposljavanju_i_osiguranju_za_slucaj_nezaposlenosti.html

Pregledni rad UDK 347.736/.739

Malik Ikanović, dipl.oec.[1]

REORGANIZACIJA STEČAJNOG DUŽNIKA U SAVREMENOM POSLOVANJU

Sažetak
Cilj ovog rada je rada analiza mogućnosti koje nudi Reorganizacija kao mogući ishod spasa za velik broj zaduženih kompanija.
U radu su istaknuti osnovni elementi i značaj stečaja. Stečaj se provodi likvidacijom ili reorganizacijom, a ulogu menadžera preuzima stečajni upravnik. Odobrenje plana reorganizacije znači mogućnost kojom se obezbjeđuje nastavak i postepena konsolidacija poslovanja. Ona je posebno poželjna ukoliko postoje ekonomski opravdani uslovi za nastavak poslovanja dužnika.
Ključne riječi: *stečaj, reorganizacija, stečajni dužnik, likvidacija, lični bankrot, plan reogranizacije.*

UVOD

Stečaj i stečajna regulativa su u današnjim okvirima poslovanja jedna od jako bitnih komponenti savremenog tržišnog sistema a na osnovu toga i pravne regulative kojima se ujedno i regulišu. Danas se ovoj materiji posvećuje velika pažnja, pogotovo u okviru reformi koje se odvijaju u zemljama u tranziciji. Također, ovo pitanje je jako aktuelno i u zemljama u razvoju, koje se na razne načine pokušavaju prilagoditi savremenim tendencijama u ovoj oblasti.
Međutim mora se istaći da problematika stečajanog postupka (Insolvency proceedings) i u zemljama sa dugom tržišnom tradicijom predstavlja dinamičnu oblast u kojoj se traže nova rješenja koja će pratiti trend promjena u međunarodnoj ekonomiji. Izuzetan doprinos po tom pitanju daju i brojne međunarodne i nadnacionalne institucije kao što su World Bank (WB), International Monetary Fond (IMF), United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL), European Union (EU) i druge.

Razvoj zakonodavstva vezanog za stečaj u današnjem smislu je započeo još u 16. vijeku i to u tada najrazvijenijim trgovačkim oblastima Evrope. Prva pravila u obliku Zakona o stečaju su donijele gradske vlasti Antverpena (Antwerpen), u vrijeme kada je ovaj grad bio najveći centar za trgovinu i finansije u Evropi i pripadao je Holandiji, krajem 16 stoljeća. Prema historijskim podacima 40 % svjetske trgovine je se odvijalo u ovom gradu, a zakon su gradske vlasti donijele kako bi spriječile bijeg dužnika sa teritorije Holandije. Zakon koji je donešen u Engleskoj 1542. godine prvi je uveo principe na kojima i danas počiva moderno stečajno zakonodavstvo a to su : kolektivno namirenje povjerilaca i ravnomjerna raspodjela imovine dužnika srazmjerno potraživanjima povjerilaca.

Krajem 19. vijeka i 30-tih godina prošlog vijeka uslijed velike tržišne “depresije”, kao neki oblik odgovora na izuzetno loše ekonomske prilike, javila je se ideja reorganizacije

[1] E-mail: malik_ikanovic@yahoo.com

stečajnog dužnika koji bi pod određenim uslovima mogao da nastavi sa poslovanjem. Najveći doprinos institucionalizaciji ovog instrumenta, stečajne i uopšte ekonomske politike, dale su Sjedinjene Američke Države donošenjem i usvajanjem Bancruptcy Reform Act iz 1978. godine, sa kasnijim izmjenama. U odjeljku 11. ovog akta regulisan je postupak reorganizacije kao ravnopravan postupku stečajne likvidacije.

Međutim, tek su krajem 70-ih godina prošlog vijeka načinjeni prvi značajniji koraci u stvaranju kvalitativno boljeg stečajnog zakonodavstva u Sjedinjenim Američkim Državama. Tada je uveden institut reorganizacije stečajnog dužnika kao mjera kojom se sprečava njegovo bankrotstvo i gašenje. Suština je u tome da se primjenom različitih mjera očuva kontinuitet poslovanja a, sa druge strane, da povjerioci naplate svoja potraživanja i time istovremeno ispune dva cilja. Prvi je očuvanje finasijske discipline kroz sigurnost naplate potraživanja (koja može ići putem likvidacije stečajnog dužnika ili kroz proces reorganizacije) i spriječavanje daljeg propadanja privrednih društava za koja se zaključi da ih je moguće sačuvati, odnosno da imaju perspektivu i svrhu daljeg postojanja.

U uslovima globalizacije i internacionalizacije poslovanja i finansijskih tokova, modernizacija stečaja je dobila još više na značaju. Ovom problemu sve veću pažnju pridaju i razne međunarodne institucije a postepeno dolazi i do ujednačavanja regulative među zakonodavstvima u svijetu. Tako su danas na cjelovit način regulisani nastajanje, rad, prestanak, bankrotstvo i reorganizacija privrednih društava. Stečajna regulativa je danas postala značajan regulator privrednih kretanja time što nameće odgovorno ponašanje privrednih subjekata prema svojim obavezama (dugovima), uspostavlja sigurnost i izjednačava uslove poslovanja ali istovremeno pruža šansu za oporavak. Takođe, stečaj (odnosno reorganizacija u okviru stečajnog postupka) počinje da vrši i socijalnu funkciju pokušajem da se u najvećem broju očuvaju postojeća radna mjesta. Ukratko rečeno, stečaj danas istovremeno počiva na principima eliminacije neproduktivinih jedinica sa jedne strane i mogućnosti oporavka ili „spasa“ privrednih subjekata kada za to postoji ekonomska osnova sa druge strane.

1. STEČAJ I ZNAČAJ STEČAJNOG POSTUPKA

S obzirom na sve veće ekonomske prilike ili bolje rečeno neprilike, sve je veći i broj privrednih subjekata koji imaju teškoća u poslovanju, pa samim tim nisu pošteđeni ogromnih novčanih gubitaka, što prvo dovodi do nemogućnosti izvršavanja obaveza tj. nemogućnosti plaćanja, da bi u konačnici dovelo do neizvršenja obaveza prema povjeriocima, ali i trećim licima. U jednoj takvoj situaciji, jedno privredno društvo danas lahko prestaje da postoji, odnosno dolazi do stečaja što predstavlja način prestanka jednog privrednog društva i što ima posljedice na društvo u cijelini[2].

Stečaj je zakonom utvrđen postupak koji se provodi nad imovinom dužnika radi namirenja povjerilaca. Stečaj je ustvari način generalnog izvršenja nad imovinom i to ukupnom imovinom stečajnog dužnika, koji se provodi radi zajedničkog namirenja povjerilaca unovčenjem njegove imovine i podjelom tako prikupljenih sredstava povjeriocima. Stečajni postupak je zaštita povjerilaca stečajnog dužnika. Svako privredno društvo koje se formira radi obavljanja određene privredne djelatnosti ima cilj ostvariti dobit. Svaki pojedinačni osnivač ili dioničar je za to da društvo djeluje s kontinuitetom i s prinosm na uloženi kapital. Međutim poslovanje uvijek karakteriše određen nivo rizika, koji imaju uticaj na direktan ishod poslovanja. Rizici mogu imati interne ili eksterne uzroke i stvaraju poremećaje u poslovanju koji dovode privredno društvo u poseban položaj zbog kojih je nemoguće da društvo obavlja svoje redovne poslovne aktivnosti.

[2] Zakon o stečajnom postupku FBiH „Službene novine Federacije BiH“ broj: 29/03, str.18.

1.1. Nadležnost za stečajni postupak

Stečajni postupak provodi stvarno nadležni sud na čijem se području nalazi sjedište pravne osobe ili prebivališta dužnika pojedinca. Stečajni postupak vodi stečajni sudija kao sudija pojedinac. Nadležnost za stečajni postupak se određuje prema registarskom sudu, takon da to mogu biti sudovi opće nadležnosti ili posebni sudovi (privredni-trgovački) sudovi,koji su nadležni kao specijalni sudovi za privredne sporove.Stečajni sud je po načelu atrakcije stvarno i mjesno nadležan i za sljedeće sporove[3]:

- Za sve pravne sporove osporenih tražbina od stečajnog upravnika na ročištu za ispitivanje i utvrđivanje tražbina povjerilaca,
- Za sve pravne sporove pobijanja pravnih radnji u stečaju tužbom kojima se remeti princip ravnomjernog namirenja povjerioca ili se pojedini povjerioci stavljaju u povoljniji položaj,
- Za druge pravne radnje o kojima se povede spor u stečajnom postupku.

Stečajni postupak regulisan je entitetskim zakonima koji su modifikovani i usaglašeni, po čijim odredbama se provodi stečajni postupak. U stečajnom postupku u našem pravu supsidijarno se primjenjuju odredbe Zakona o parničnom postupku, ako stečajnom zakonom nije drugačije regulisano. Stečajni postupak je hitan i stečajni sudija provodi ex officio sve radnje u stečajnom postupku, tako da može saslušati stečajnog dužnika, njegove zakonske zastupnike, vještake i svjedoke prije donošenja odluke u formi rješenja.

Stečajni postupak je dvostepen, jer je protiv rješenja stečajnog suda dopuštena žalba. Rok za žalbu je 8 dana računajući od objavljivanja odluke ili od dana dostavljanja odluke, ako odluka suda nije objavljena, žalba na odluke suda (rješenja) ima odložno (devalutivno) dejstvo, osim ako zakonom o stečajnom postupku nije drugačije regulisano. Stečajni sudija može ako provjeri da je žalba osnovana i sam odlučiti o žalbi, a ako to ne uradi žalbu bez odlaganja dostavlja najkasnije u roku 15 dana od njenog prijema drugostepenom sudu. Po žalbi u drugostepenom postupku odlučuje vijeće sastavljeno od trojice sudija drugostepenog suda. Vijeće po žalbi mora donjeti odluku u roku od 15 dana od prijema žalbe[4].

Stečajni dužnik, njegovi zakonski zastupnici i svjedoci su prema stečajnom sudu, imenovanom vještaku i stečajnom upravitelju, obavezni na davanje potpunih i istinitih informacija. Istovremeno stečajni dužnik i njegovi zakonski zastupnici su obavezni obezbijediti stečajnu masu (imovina dužnika) i uzdržati se od nanošenja štete ili zaključivanja štetnih ugovora i drugih pravnih radnji. Ako stečajni dužnik ili drugo lice koje je obavezno na davanje informacija ili vrši štetne radnje po imovinu stečajnog dužnika, stečajni sudija može po slobodnom nahođenju ili na prijedlog privremenog stečajnog upravnika ili stečajnog upravnika odrediti prema tim licima izreći prinudne mjere i to[5]:

Prinudno privođenje na sud

- Izricanje novčane kazne koje se u pravilu izriču zbog neuspješnog privođenja

Sve odluke u stečajnom postupku sud dostavlja po službenoj dužnosti adresatima na koje se ona odnose. Dostavljanje se smatra izvršenim javnim oglašavanjem odluka, uključujući i slučajeve u kojima je po zakonu obavezno licima (posebna) dostava. Dostava odluka se pravno smatra izvršenom istekom dva slijedeća dana od dana oglašavanja.

---

[3] Šefkija Čovič: Poslovno pravo, Sarajevo 2003.godina, str. 121-122.

[4] Altman, E.I. Financial Ratios, Drscriminant Analysis and the Predrection of Corporate Bankruptcy, The Journal of Finance, 1968.str.23.

[5] Vladimir Čolović, Mihailo Velimirović, Slobodan Spasić, Nedeljko Milijević:Aktuelna pitanja stečajnog prava, Banja Luka 2008.godine.str 30.

U uporednom pravu obzirom na to ko može biti pasivno legitimiran subjekt stečajnog postupka, razlikujemo građanski (civilni) od privrednog stečaja.

1.2. Organi stečajnog postupka

Organi stečajnog postupka su: stečajni sud, stečajni sudija, privremeni stečajni upravnik, stečajni upravnik, skupština povjerilaca, privremeni odbor povjerilaca i odbor povjerilaca.

Stečajni sudija vodi stečajni postupak kao sudija pojedinac, od podnošenja prijedloga za pokretanje do završetka stečajnog postupka. Stečajni sudija vodi stečajni postupak i poduzima potrebne radnje u skladu sa zakonom. Stečajni sudija je nadležan da imenuje vještake u stečajnom postupku, privremenog stečajnog upravnika, članove privremenog odbora povjerilaca i stečajnog upravnika. Stečajni sudija nadzire rad privremenog upravnika i stečajnog upravnika[6].

Stečajni upravnik je organ stečajnog postupka koga imenuje stečajni sudija, rješenjem o otvaranju stečajnog postupka. Za stečajnog upravnika može biti imenovan samo fizičko lice koje ima kako stručno tako i adelvatno poslovno iskustvo, da bi moglo uspješno obavljati funkciju stečajnog upravnika čija su ovlaštenja raznovrsna i odgovorna. Stečajni upravnik mora imati odgovarajuće stručno obrazovanje i položen ispit u skladu sa podzakonskim aktom entitetskog ministarstva pravde.

Za stečajnog upravnika ne mogu biti imenovana slijedeća fizička lica**:**

Tabela 1. Karakteristike fizičkog lica koje ne može biti imenovano za stečajnog upravnika

	Karakteristike
Fizičko lice ne može biti imenovano za stečajnog upravnika ukoliko ispunjava neku od sljedećih karakteristika	▪ Koja se moraju izuzeti iz razloga kao i sudije u stečajnom postupku po odredbama ZPP-a, ▪ Koja su bliski srodnici stečajnog sudije, ▪ Koja su odgovorna za obavezu u stečaju ili su članovi organa za zastupanje stečajnog dužnika (članovi uprave ili menadžmenta), ▪ Koja su povjerioci u stečajnom postupku ili su u konkuretskom odnosu sa stečajnim dužnikom, ili lica koja se po posebnom zakonu ne bi mogla imenovati za člana nadzornog organa ili organa za zastupanje stečajnog dužnika, ▪ Kao i lica koja su bila zaposlena ili su zaposlena kod stečajnog dužnika i vezana su za imovinu i kapital stečajnog dužnika.

Izvor:autor

Iz određenih funkcija stečajnog upravnika proizilazi da je on, s jedne strane, organ stečajnog dužnika, a sa druge strane organ stečajnog postupka, čini se da je logičnije stanovište da se u funkciji stečajnog upravnika istovremeno objedinjuju i elementi zastupnika i elementi poslovodne funkcije, tako da bi adekvatnije rješenje bilo ono koje zastupa mješovita teorija o pravnoj prirodi stečajnog upravnika.

[6] M. Bašič: Finansijski izvještaji u funkciji vođenja politike likvidnosti i solventnosti, Zbornik radova sa osmog međunarodnog simpozija, „Reforme u BiH u put ka europskim integracijama“, Revicon, Neum 2007.godine, str.85.

1.3. Stečajna masa

Stečajni postupak obuhvaća cjelokupnu imovinu koja pripada stečajnom dužniku u vrijeme otvaranja stečajnog postupka, kao i imovinu koju stečajni dužnik stekne za vrijeme stečajnog postupka (stečajna masa), ukoliko drugim pravnim propisima nije predviđeno drugačije. Stečajna masa služi namirenju troškova stečajnog postupka povjerilaca koji u vrijeme otvaranja stečajnog postupka imaju osnovan i punovažan imovinski zahtjev prema stečajnom dužniku kao i povjerilaca koji tokom otvorenog stečajnog postupka steknu pravo tražbine prema masi. Stečajna masa se sastoji od svih pokretnih i nepokretnih stvari, imovinskih prava stečajnog dužnika i njegovih tražbina, koje mogu biti novčane i nenovčane.[7]

Iz stečajne mase, prije stečajnih povjerilaca, isplaćuju se troškovi stečajnog postupka i dugovi stečajne mase. Troškovi stečajnog postupka sastoje se iz: sudskih troškova, naknada za vještake, naknada za stečajnog upravnika, kao i naknada za članove privremenog odbora i odbora povjerilaca. U dugove stečajne mase spadaju obaveze koje nastaju radnjama stečajnog upravnika u upravljanju, unovčavanjem i rasporedom stečajne mase i obaveze iz dvostranoobaveznih ugovora ukoliko se traži njihovo ispunjenje prije ili poslije otvaranja stečajnog postupka.

Stečajni povjerioci se prema vrsti njihovih tražbina svrstavaju u isplatne redove. Povjerioci kasnijeg isplatnog reda mogu se namiriti tek nakon potpunog namirenja povjerioca prethodnog reda. Stečajni povjerioci istog isplatnog reda namiruju se srazmjerno veličini svojih tražbina. Namirenje povjerioca iz postojećih sredstava slobodne stečajne mase obavlja se prema sljedećem redosljedu[8]:

- Stečajni povjerioci viših isplatnih redova odnosno tražbina koje potječu iz razdoblja privremene uprave
- Prije ostalih stečajnih povjerioca, ali poslije povjerioca viših isplatnih redova, namiruju se zaposlenici stečajnog dužnika sa potraživanjima iz radnog odnosa za posljednih osam mjeseci do dana otvaranja stečajnog postupka, a u visini najniže plaće za svaki mjesec obračunate prema Općem kolektivnom ugovoru za teritoriju Federacije i doprinosima u skladu sa zakonom, kao i plaćanje naknada štete za povrede na radu koje se isplaćuju u punom iznosu.
- Stečajni povjerioci općeg isplatnog reda odnosno povjerioci koji u trenutku otvaranja stečajnog postupka imaju opravdan imovinski zahtjev prema stečajnom dužniku
- Nakon ostalih tražbina stečajnih povjerioca nižih isplatnih redova sljedećim redosljedom tražbina, i to, ako su u istome rangu, razmjerno njihovom iznosu: kamate koje teku od otvaranja stečajnog postupka na tražbine stečajnih povjerioca, troškovi koji su pojedinim stečajnim povjeriocima nastali njihovim sudjelovanjem u postupku, novčane kazne i prekršajne novčane kazne, kao i imovinsko-pravna šteta nastala kao posljedica djela ili prekršaja, tražbine koje se odnose na neku besplatnu činidbu stečajnog dužnika, tražbine koje se odnose na povrat zajma koji nadomiješta kapital nekog osnivača ili tražbine koje su s time izjednačene.

Tražbine koje nisu dospjele s otvaranjem postupka smatraju se dospjelim tražbinama. Nenovčane tražbine ili one čiji novčani iznos nije određen ističu se u vrijednosti na koju se mogu procijeniti u vrijeme otvaranja stečajnog postupka. Tražbine koje su u izražene u stranoj

[7] Klarić, P.,Vedriš, M.,Građansko pravo (Opći dio , stvarno pravo, obavezno i nasljedno pravo) Zagreb, 2006.godina, str. 60. i 61.

[8] Jozo Piljić, članak „Stečajni postupak i računovodstvene promjene pravnih osoba u stečaju“ Časopis Poslovni konsultant FINconsult broj 8., oktobar 2010.god.str.19

valuti ili u nekoj obračunskoj jednici, preračunavaju se u domaću valutu prema kursnoj vrijednosti koja je u trenutku otvaranja postupka mjerodavna za mjesto plaćanja.

Kada se stečajni postupak pokrene nad imovinom dužnika pojedinca (komplementara ili člana društva sa neograničenom solidarnom odgovornošću), nužno je obezbijediti iz sredstava njegovo izdržavanje. Zbog toga prva skupština povjerilaca obavezno donosi odluku o iznosu potrebnih sredstava za izdržavanje stečajnog dužnika koja se isplaćuju iz njegovih prihoda ili se, u nedostatku prihoda, odobravaju i isplaćuju iz stečajne mase. Ako skupština povjerilaca po ovom pitanju ne donose nikakvu odluku, stečajni upravnik može odobriti, primjereno potrebama stečajnog dužnika, sumu za njegovo izdržavanje i lica prema kojima je obavezan po zakonu izdržavati ih. Ako je stečajni dužnik pojedinac, stečajni sudija određuje iznos koji je odgovarajući za njegovo izdržavanje na teret njegovog prihoda ili iz stečajne mase, u nedostatku prihoda, ali u visini koji bi mu pripadao po propisima izvršnog prava kao egzistencioni minimum, koji je izuzet od prinudnog izvršenja i ograničeno izvršenje samo na dio prihoda (dio plaće i penzije), naknade umjesto plaće, potraživanje zakonskog izdržavanja i naknade štete zbog narušenog zdravlja i slično.

2. REORGANIZACIJA STEČAJNOG DUŽNIKA

Stečajni postupak ne znači obaveznu prelaznu fazu ka postupku likvidacije. Iako su u mnogim privrednim društvima objektivni uslovi takvi da je neminovno vođenje i likvidacionog postupka, Zakon o stečajnom postupku insistira da se u društvima u stečaju preduzmu sve aktivnosti kojima bi se privredno društvo, u mjeri u kojoj je to moguće, osposobilo za nastavak rada. Zakon o stečajnom postupku FBiH nudi reorganizaciju kao alternativu stečaju i likvidaciji. U mnogim privrednim društvima mogući je dalji nastavak aktivnosti sa ili bez određenih promjena obima poslovnih aktivnosti, odnosno u punom ili umanjenom obliku ukoliko se kumulirane obaveze u određenoj mjeri reduciraju ili usaglase sa vremenske instance gledano. Sasvim je razumljivo da stečajni postupak i reorganizacija koja se njime postigne neminovno će da ostavi jak uticaj na tržišni položaj društva. Uvijek se poslovanje treba posmatrati kao jedna dugotrajna aktivnost, kao jedan dugotrajan proces na kojeg uticaj imaju niz faktora i koji mogu dovesti do toga da privredno društvo zaista može doći u fazu teškoće poslovanja, no prevazilaženjem teškoća dolazi u poziciju ponovnog vraćanja povjerenja i vraćanja izgubljene tržišne pozicije. Zakonom o stečaju umjesto instituta prinudnog poravnanja u stečajnom postupku uvodi se institut reorganizacije stečajnog dužnika i time njegove sanacije i nastavljanja poslovanja pod specifičnim nadzorom. Pitanje reorganizacije, kao i cjelokupno stečajno zakonodavstvo, je danas veoma aktuelno kako u praktičnoj primjeni, zatim kao pitanje kojim se bave razne međunarodne institucije, pa sve do brojnih teorijskih rasprava na ovu temu. Može se sa pravom zaključiti da se značaj reorganizacije izuzetno povećava sa sve češćim i snažnijim finansijskim krizama u svijetu, a posebno se može naglasiti uloga reorganizacije u privredama zemalja u tranziciji. Reorganizacija je prilagođavanja potraživanja prema privrednom društvu da bi se reducirao teret dugovanja i ponovo dodijelilo vlasništvo. Da bi se osiguralo da ova prilagođavanja imaju smisla onima koji će najviše biti afektirani, ova prilagođavanja i predložene mjere se sumiraju u planu reorganizacije kojeg izglasavaju povjerioci.[9]

Reorganizacija stečajnog dužnika je moguća nakon otvaranja stečajnog postupka do završnog ročišta za glavnu diobu stečajne mase. U slučaju usvajanja stečajnog plana za reorganizaciju stečajnog dužnika ne provodi se unovčavanje (prodaja) imovine stečajnog dužnika niti raspodjela stečajne mase. Reorganizacija predstavlja pokušaj da se spriječi

[9] prof.Veljko Trivun, prof.Vedad Siladjdžić i prof.Fatima Mahmutćehajić, članak Reorganizacija dužnika u stečaju, deseti Međunarodni Simpozij, Neum 2007.godine

bankrotstvo odnosno likvidacija društva a koje je dospjelo u stanje insolventnosti, odnosno u stanje kada ne može da izvršava svoje obaveze. Pitanje, kada se dolazi u stanje insolventnosti nije na jedinstven način regulisano u svjetskoj praksi tj. kriterijumi pomoću kojih se utvrđuje insolvetnost, postojanje stečajnih razloga i otvaranje stečajnog postupka, se razlikuju među zakonodavstvima različitih zemalja. Čak ni međunarodne institucije koje se bave trgovinskim pravom, i u okviru toga stečajnom regulativom, nemaju jasan stav koji od pokazatelja insolventnosti je najprimjereniji za praktičnu primjenu. Kao neki od njih se navode slijedeći

a. test bilans stanja (balance sheet test), gdje se u obzir uzima odnos ukupne vrijednosti pasive i srednje tržišne vrijednosti aktive,
b. zatim cashflow test kao i mogućnost da se utvrdi postojanje potencijalne (prospective) insolventnosti.

Takođe se pri razmatranju ovog pitanja uzimaju u obzir obaveze u stranoj valuti (u slučaju depresijacije), uslovne obaveze i sl. Prednosti i mane svakog od naprijed navedenih kriterijuma moraju biti uzeti u obzir prilikom izrade propisa o stečajnom posupku. Kao primjer može se navesti to da je Njemačka suspendovala primjenu testa bilansa stanja na privredne subjekte u bivšoj Istočnoj Njemačkoj, koji su u vlasništvu agencije za privatizaciju, sve dotle dok odnos kapitala i duga ne dovedu na nivo koji je standard u zapadnim ekonomijama.[10] Sva ova pitanja su u uskoj vezi sa pitanjem primjene i šanse za uspjeh procesa reorganizacije. Reorganizacija je pokušaj da se spriječi bankrotstvo i to putem finansijskog ozdravljenja stečajnog dužnika, koji treba da nastavi da radi, vrati dugove (u punom ili smanjenom iznosu) i na kraju postane solventan i profitabilan subjekt privređivanja, onda se ne smije zanemariti trenutak i stanje koje dovodi do formalnog otvaranja stečajnog postupka. Finansijski položaj u kojem se nalazi stečajni dužnik u trenutku otvaranja stečajnog postupka direktno će uticati na krajnji ishod reorganizacije ako ona tada uopšte bude bila moguća. Zakonski kriterijumi koji definišu insolventnost i ulazak u stečaj u velikoj meri će uticati na samo ponašanje privrednih subjekata, i njihov odnos prema sopstvenim dugovima, i uopšte kreirati nivo finansijske discipline u ekonomskom sistemu. Pravilan pristup ovom pitanju kao i neki drugi bitni faktori, mogu da predstavljaju i dobar podstrek i da pruže osnovu za uspešnu reorganizaciju.

Plan reorganizacije/stečajni plan je višestruko koristan za sve subjekte na koje se on odnosi, bilo direktno ili indirektno. To je korisno za stečajnog dužnika, jer će se sa njega skinuti stečajni postupak. Za stečajne povjerioce je korisno jer će uspješno ostvarenim stečajnim planom dobiti dosta više nego što bi dobili iz stečajne mase.

Tabela 2. Faze reorganizacije privrednog društva:

	Faze:
Reorganizacija privrednog društva se odvija kroz sljedeće faze:	▪ Pripremu reorganizacije, ▪ Prihvatanje i potvrđivanje plana, ▪ Zaključenje stečajnog postupka ▪ Nadzor nad izvršenjem plana

Izvor:autor

[10] Isto, str.65 i 68.

U osnovi, donošenja stečajnog plana predstavlja zakonski okvir u kojem se može odstupiti od osnovnog pristupa stečajnog postupka – unovčavanja i raspodjele stečajne mase. Generalno u procesu stečaja formirana stečajna masa unovčava se u mjeri i po cijenama koje je na tržištu moguće postići, a stečajni povjerioci namiruju srazmjerno učešću svojih potraživanja u ukupnim priznatim potraživanjima u unovčenoj stečajnoj masi.[11]

Umjesto termina reorganizacija neka zakonodavstva upotrebljavaju termine kao što su: ”rehabilitacija”, ”pomirenje”, “administriranje”, “prekompozicija”, “restruktuiranje”, ”preuređenje” i sl., ali svi oni predstavljaju ono što se u našem zakonodavstvu naziva reorganizacija. Zajedničko za sve ove postupke je to da se želi postići bolji ekonomski efekat reorganizacijom poslova stečajnog dužnika nego što bi se to postiglo njegovom likvidacijom i gašenjem. Međutim to ne znači automatski da će stečajni dužnik svoje poslovanje nastaviti na isti način kao i da će učesnici u stečajnom postupku, kao što su na primjer vlasnici i povjerioci, posljie završenog postupka reorganizacije biti u istom pravnom i ekonomskom položaju kao i prije otvaranja stečajnog postupka.

Kao posjledica mnogih spoljnih i unutrašnjih faktora, proces reorganizacije može da bude veoma dinamičan i turbulentan i samim tim dovede do mnogobrojnih promjena u vlasničkim i dužničko povjerilačkim odnosima, položaju zaposlenih i postojećeg menadžmenta, sferi i obimu poslovanja stečajnog dužnika, organizacionoj strukturi itd. Najvažniji kriterijum za kretanje kroz stečajni postupak i vođenje postupka reorganizacije treba da bude maksimiranje vrijednosti za sve učesnike i ekonomski sistem u cjelini. Reorganizacija stečajnog dužnika nije uvijek moguća ali isto tako nije ni najbolje rješenje u svakoj situaciji.

Za svaku konkretnu situaciju potrebna je mnogo dublja analiza i procjena da li je postupak reorganizacije sprovodljiv i da li uopšte ima svrhe započinjati ga.

Treba spomenuti i još neke slučajeve kod kojih reorganizacija ima daleko veće prednosti nad prodajom imovine stečajnim postupkom i likvidacijom. Jedan od dobrih primjera su stečajni postupci nad privrednim društvima koja posjeduju visok nivo tzv. neopipljive aktive (goodwill). U posljednje vrijeme se često mogu videti slučajevi da su nekad veoma uspešne kompanije, zbog promjenjenih uslova na svjetskom tržištu (pad tražnje, rast troškova, nemogućnost korišćenja ekonomije obima), zapale u finansijsku krizu i u opasnost da budu ugašene ali da još uvijek posjeduju prepoznatljivu robnibrend i visok nivo kvaliteta svojih proizvoda.

Kada je postupak likvidacije efikasan, brz, izvjestan i pristupačan to na neki način daje podstrek odluci, pogotovo stečajnog dužnika, da sačini i predloži plan i krene sa postupkom reorganizacije. On može biti formalan, u toku samog stečajnog postupka, ili neformalan, prije otvaranja stečajnog postupka ili čak prije nastanka samih zakonskih uslova kojima se definiše insloventnost, ako je izvesno da će ona nastupiti u bliskoj budućnosti. Takođe, mogućnost lahkog prelaska iz režima reorganizacije u postupak bankrotstva, (takozvani jedinstveni procesi) sprečava zloupotrebu postupka reorganizacije pomoću koje bi se dobilo na vremenu. U uporednom pravu postoje primeri da se postupci likvidacije i reorganizacije regulišu odvojeno (različitim zakonima) pa se samim tim javlja mogućnost da se u reorganizaciju ulazi lahko, bez stvarne namjere da se cijeli postupak okonča na pravi način. Na ovaj način potpuno vođenje procesa je skuplje, zahtijeva više vremena, uglavnom je neefiksanije i u velikoj mijeri sprečava da se u praksi pokažu sve prednosti koje nudi proces reorganizacije.U posljednje vrijeme se zbog tih razloga u svijetu i vrše izmjene regulative kako bi cijeli postupak bio regulisan na jednom mjestu i otklonile pomenute slabosti.[12]

[11] Željko Rička, članak Privredno društvo u stečaju III dio, Porezni Savjetnik, decembar 2004.godine.,str.82.
[12] Isto.str.58.

Prodaja privrednog subjekta kao cjeline (going concern) u toku stečajnog postupka, može se posmatrati kao jedan oblik reorganizacije. To je djelimično tačno jer se na taj način, barem u tom trenutku, sprečava likvidacija i gašenje stečajnog dužnika. On nastavlja sa radom sa novim vlasnikom (vlasnicima) dok se povjerioci isplaćuju iz sume stečene prodajom.

Možemo dakle videti da u praksi može postojati veliki broj različitih mogućnosti i opcija u situaciji kada se jedno privredno društvo nađe u finansijskoj krizi i kada mu prijeti stečaj. Međutim sve one su u tjesnoj vezi i direktno pod uticajem stečajnog zakona i procesa reorganizacije kao njegovog sastavnog djela. Prijmena i uspješnost svih neformalnih pregovora o reorganizaciji najviše zavise od toga na koji način je stečajni zakon uredio proces reorganizacije u formalnom smislu, kakve su prepreke i podsticaji za njegovo sprovođenje, dostupnost i jednostavnost procesa kao i izgledi za uspjeh. [13]

2.2. Plan Reorganizacije u okviru stečajnog postupka

Ranije stečajno zakonodavstvo poznavalo je jedan poseban institut vezano za pokušaj ozdravljenja insolventnog privrednog subjekta, odnosno privrednog subjekta nad kojim je otvoren stečajni postupak. Radilo se o mogućnosti da se u toku sprovođenja stečajnog postupka zaključi posebna vsta sporazuma i to između stečajnog dužnika i povjerioca čija potraživanja prelaze 50% prijavljenih potraživanja povjerioca koji imaju pravo glasa. Reorganizacija u osnovi znači namirenje povjerilaca na osnovu stečajnog plana u kome se može odstupiti od zakonskih odredbi o unovčenju i raspodjeli stečajne mase kako bi se posljedice stečaja ublažile. Reorganizacija je prvi put regulisana u Zakonu o stečaju SAD-a iz 1978. godine. Njime je u glavi XI (11) predviđeno da sudija može da ostavi dužniku rok od 120 dana sa mogućnošću skraćenja ili produženja da podnese plan reorganizacije kako bi se izbjegao stečaj, pod uslovom da plan bude prihvaćen. Kasnije je ovaj institiut preuzet i u drugim zakonodavstvima. Zakon o insolventnosti u Njemačkoj[14] ga uvodi 1994. godine, zatim Stečajni zakon Republike Hrvatske iz 1996. godine, Zakon o insolventnosti privrednih društava Republike Crne Gore iz 2002. godine, Zakon o stečajnom postupku Republike Srbije iz 2004. godine. Ovdje se u suštini radi o preuređenju dužnika u organizacionom i strukturnom smislu, u Francuskoj se ne koristi termin reorganizacija nego pojam redressment koji znači isto što i oporavak ili podizanje, kako bi se naglasak stavio na to da je cilj postupka da se sačuva privredno društvo ili poslovni subjekt, njegove privredne aktivnosti i naravno radna mjesta zaposlenih. Reorganizacija je u osnovi različita, može se reći da plan reorganizacije predstavlja novi ugovor o međusobnim pravima i obavezama između stečajnog dužnika, njegovih povjerilaca i oni imaju obavezu da ga u cijelosti ispune. Jedan od načina je isplata obaveze stečajnog dužnika, što je svakako suština ustanove prinudnog poravnanja, pa zbog toga nije potrebno da se prinudno poravnanje posebno reguliše zakonskim rješenjima. Prijedlog za zaključenje prinudnog poravnanja mogli su da daju povjerioci kao i sam dužnik. Da bi prinudno poravnanje proizvelo pravno dejstvo potrebno je bilo odobrenje stečajnog vijeća stečajnog suda u obliku rješenja, a samo prinudno poravnanje je imalo pravno dejstvo prema svim povjeriocima bez obzira da li su isti učestvovali u izjašnjavanju i bez obzira kako su se isti izjasnili, odnosno kako su glasali. Tu je zapravo riječ o jednoj posebnoj vrsti oprosta, odnosno otpisa dijela potraživanja stečajnih povjerioca prema stečajnom dužniku ali samo u okviru odnosa utvrđenih zakonom. U slučaju da dužnik ne izvrši svoju obavezu utvrđenu sporazumom o prinudnom poravnanju povjerioci su ostvarili pravo da u izvršnom postupku naplate smanjeno a ne puno potraživanje od stečajnog dužnika ali i neposredno i od njegovih jemaca. Odobravanjem prinudnog poravnanja stečajni postupak se obustavlja a ujedno

[13] Isto str.48.

[14] Insolvenzordnung 5.10.1994.(BGBI.I P. 2866).

prestaju i sve pravne posljedice otvaranja istog. Pored prinudnog poravnanja ranije zakonodavstvo je poznavalo još dvije mogućnosti koje nisu išle u direktnom pravcu za eliminisanjem privrednog društva iz poslovnog okruženja. Radi se o pravnim institutima konverzije dugova i prodaje stečajnog dužnika. Tako je stečajno vijeće po prethodno pribavljenoj saglasnosti stečajnih povjerioca i mišljenja stečajnog dužnika moglo da odluči da se:

- izvrši pretvaranje potraživanje stečajnih povjerioca u osnivačke uloge u privrednom društvu nad kojim je otvoren stečajni postupak ili,
- da se stečajni dužnik proda kao pravno lice javnim nadmetanjem ili neposrednom pogodbom ali samo uz uslov ako se na taj način postižu povoljniji uslovi za namirenje stečajnih povjerilaca.[15]

Novo stečajno zakonodavstvo uvodi jednu sasvim novu kategoriju koja do sada nije bila poznata u našem pravnom sistemu a radi se o reorganizaciji stečajnog dužnika na osnovu stečajnog plana. Ovaj pravni institut, u okviru stečajnog postupka, daje mnogo šire i veće mogućnosti koje se odnose na mogućnost ekonomskog oporavka stečajnog dužnika. Mjere koje se utvrđuju stečajnim planom u sebi uključuju i one mogućnosti koje su kao takve bile utvrđene ranijim stečajnim zakonodavstvom. Ono što predstavlja novinu, zapravo kvalitetnu novinu jeste mnogo širi krug mjera koje se mogu preduzeti kao i veća ovlaštenja stečajnog upravnika u tom pravcu. Pored toga zakonodavac je dao mogućnost da se i odstupi od zakona u cilju sprovođenja reorganizacije stečajnog dužnika koja je utvrđena stečajnim planom. Jedan od ciljeva sprovođenja ovog postupka je da se stečajni povjerilac, a na osnovu sprovođenja stečajnog plana, oslobađa svih svojih preostalih obaveza prema stečajnim povjeriocima, da se uvede nadzor nad sprovođenjem stečajnog plana kao i da se ukinu sve pravne posljedice do kojih je došlo otvaranjem stečajnog postupka kako bi stečajni dužnik stekao što povoljnije uslove za normalan nastavak svog poslovanja. Postupak reorganizacije dužnika zavisi od samog stečajnog plana, odnosno od njegove sadržine. Subjekti ovog postupka imaju interes da dužnik nastavi sa radom iako je protiv njega otvoren stečajni postupak. Specifičnost postupka reorganizacije ogleda se u tome što se on provodi još u toku stečajnog postupka. Tek poslije prihvatanja i potvrde plana stečajni postupak se zaključuje uz navođenje mjera nadzora.

Reorganizacija u funkcionalnom smislu zamjenjuje prinudno poravnanje, ali ga ne isključuje. Ovo zato što se reorganizacija između ostalog može izvršiti i putem smanjenja ili odlaganja isplate dugova, a što je neophodno za prinudno poravnanje. Za razliku od prinudnog poravnanja kojim se olakšava položaj dužnika, ali se bitno ne utiče kako će dalje voditi poslovanje, reorganizacija obuhvata niz mjera kojima se zadire u finansijsku strukturu dužnika, u strukturu njegovog kapitala, u strukturu članova privrednog društva, članska prava i prava zaposlenih. Za razliku od starijeg zakona prema kojem se ne mora uvijek pribjeći reorganizaciji niti se ona uvijek mora pokušati, novi Zakon kaže da postoji obaveza da se procijeni da li ekonomski i finansijski položaj dužnika daje osnova za reorganizaciju.

Sadržaj plana reorganizacije je propisan zakonom, i obavezno je da prijedlog plana mora da sadrži sljedeće dijelove:

Tabela 2. Sadržaj plana reorganizacije:

Plan reorganizacije mora da sadrži sljedeće dijelove:	**Dijelovi plana reorganizacije:**
	▪ uvod ▪ deklarativni dio (pripremni osnov)

[15] Isto str. 62,63.

	▪ glavni, materijalni dio, koji je popraćen određenim finansijskim informacijama i pravnim izjavama

Izvor:autor

Deklarativni dio plana predstavlja stečajnog dužnika i obezbijeđivanje dovoljno pouzdanih informacija o stečajnom dužniku na osnovu kojih stečajni povjerilac može donjeti valjanu odluku o trenutnom stanju stečajnog dužnika. Treba da obezbijedi pouzdane, objektivne činjenice i informacije o istoriji stečajnog dužnika, njegovom trenutnom stanju i operativnim promjenama koje su ili će biti uvedene u poslovanje stečajnog dužnika. U ovom dijelu stečajnog plana će se identifikovati uzroci koji su doveli do nelikvidnosti i podnošenja zahtjeva za otvaranje stečajnog postupka (npr. nedostatak kvalitetnih projekcija, biznis plana, marketing plana, finansijskog plana). Dalje je neophodno identifikovati i zatvoriti nerentabilne dijelove stečajnog dužnika ili predvidjeti povlačenje iz nerentabilnih djelatnosti ili djelatnosti u kojima nepostoji konkurentska prednost, kao i predvidjeti primjenu mjera reorganizacije.

2.3. Adekvatna reorganizacija ključ spasa

Reorganizacija predstavlja skup organizacionih, finansijskih i drugih mjera koje se preduzimaju prema stečajnom dužniku u cilju njegovog finansijskog oporavka i nastavljanja sa obavljanjem djelatnosti, uključujući i obustavljanje stečajnog postupka. Stečajni sistem bi trebao osigurati stabilnost povjerilačkih potraživanja u toku redovnog poslovanja ali i u toku potencijalnih finansijskih poteškoća. Postupak stečaja je neizvjestan i veoma težak za povjerioce. Jedan od ciljeva stečaja jeste svakako i namirenje povjerilaca, ali zavisno od imovine dužnika koja ulazi u stečajnu masu. Reorganizacija u stečaju je proces sanacije poslovanja stečajnog dužnika te rezultira opstankom društva u manje ili više izmijenjenom obliku. To je izuzetno složen ekonomsko-pravni proces, od donošenja odluke o tome da li se uopće može provesti i na koji način, do ponovnog uspostavljanja novog koncepta poslovanja s kojim bi dužnik trebao postati u određenoj mjeri uspješan. Plan za reorganizaciju radi se iz dva dijela: pripremne osnove i osnove za sprovođenje plana kao i od priloga i izuzetno je kompleksan elaborat. O planu reorganizacije se odvojeno glasa po odgovarajućim grupama sa pravom glasa. Pripremna osnova treba da sadrži sve podatke o činjenicama i posljedicama plana koji su značajni za donošenje odluke o poverilaca o planu i za njegovu sudsku potvrdu. U okviru te osnove navode se mjere koje su preduzete prije otvaranja stečajnog postupka ili se još trebaju preduzeti kako bi se stvorili uslovi za ostvarivanje prava učesnika te realno i objektivno prikazati stanje dužnika kao i sve što se reorganizacijom namjerava učiniti.

Prema podacima koje su Agenciji za privatizaciju u Federaciji BiH dostavile kantonalne agencije za privatizaciju, u 50 privrednih društava na području Federacije BiH zaključno sa krajem 2012. godine pokrenut je bio stečajni postupak. Prema službenim evidencijama Porezne uprave Federacije BiH, na dan 30.09.2015. godine kod 350 poreznih obveznika vodio se stečajni postupak. U periodu od 1. januara do 30. septembra 2015. pred nadležnim sudovima okončano je 86 stečajnih postupaka, dok je kod 264 porezna obveznika stečajni postupak još u toku. U posljednih 15 godina u BiH je pokrenuto više od 2600 stečajnih postupaka. U više od 500 poreknutih postupaka je izvršena primjena plana reorganizacije u određenoj mjeri i iste su dale reultate za nastavak poslovanja u preko 80% slučajeva gdje je izvršena primjena plana reorganizacije.

Usvajanjem plana reorganizacije nastupaju određene pravne posljedice, u odnosu na samog stečajnog dužnika njemu se vraća pravna i poslovna sposobnost kakvu je imao prije pokretanja stečajnog postupka. I prava zaposlenih se vraćaju odnosno ostvaruju se po

pravilima koja redovno važe, odnosno kao i prije pokretanja stečajnog postupka. Plan reorganizacije može predstavljati i treba da predstavlja osnovu za nastavak poslovanja ukoliko se suštinski ispoštuju odredbe plana. Implementacija odredbih plana je možda i najteži dio od kojeg ovisi konačan uspjeh plana reorganizacije.

ZAKLJUČAK

Otvaranjem stečajnog postupka nastupa čitav niz pravnih posljedica koje dovode do strukturnih i upravljačkih promjena kod stečajnog dužnika. Svaka pravna posljedica koja nastupi nosi sa sobom određene promjene i utjecaj na status stečajnog dužnika. Najbitnija i najvažnija posljedica tiče se upravljanja stečajnim dužnikom od strane stečajnog dužnika. Uloga i značaj stečajnog upravnika započinje upravo otvaranjem stečajnog postupka te je od tog momenta obaveza stečajnog upravnika da usmjerava stečajni postupak u pravcu realizacije osnovnih ciljeva stečaja, a prije svega namirenje stečajnih povjerilaca. Kada su u pitanju pravne posljedice otvaranja stečajnog postupka bilo bi uputno sagledati normativno pravna rješenja zemalja u okruženju i zemalja Evropske unije, te u važeće zakonodavstvo inkorporirati odredbe koje bi mogle obetbijediti bolje i efikasnije vođenje stečajnih postupaka.

U toku stečajnog postupka, stečajni upravnik ima zadatak da sastavlja bilans otvaranja stečaja, vodi poslovne knjige, i na kraju, da uradi zaključni bilans stečaja. Potpuno i tačno urađen popis imovine stečajnog dužnika igra veoma važnu ulogu u sačinjavanju početnog stečajnog bilansa koji će stečajnom upravniku omogućiti realno formiranje stečajne mase za raspored stečajnim povjeriocima.

Nakon otvaranja stečajnog bilansa, stečajni upravnik treba otvoriti poslovne knjige i u njima voditi sve transakcije koje su nastale tokom stečajnog postupka. Najčešće transakcije koje se odnose na vođenje poslovnih knjiga vezane su za prodaju imovine stečajnog dužnika, isplatu troškova stečajnog postupka, isplatu povjerilaca iz ostatka stečajne mase. Nakon završetka stečajnog postupka, stečajni upravnik je dužan da sastavi završni bilans stečaja. Iz ovog bilansa mogu se vidjeti svi prilivi koji su nastali prodajom imovine stečajnog dužnika, kao i prihodi i rashodi nastali po osnovu prodaje stečajne imovine, i svi odlivi koji se odnose na isplatu troškova stečajnog postupka, i u konačnici, isplatu obaveza prema stečajnim povjeriocima pri čemu se utvrđuje konačna kvota za namirenje potraživanja povjerilaca.

Za sada najve ću korist od vođenja stečajnih postupaka ubiraju stečajni upravnici, kojima ide na ruku da stečajni postupci što duže traju, obzirom da su se oni osigurali visokim naknadama. Na kraju najveći teret zbog onih koji manipuliraju postupkom i crpe stečajnu masu snose oni koji su najugroženiji a to su radnici. Evidentna je potreba za boljim reguliranjem ove oblasti i potreba dopunskih zakonskih rješenja radi kvalitetnije zaštite povjerilaca, te prevencije nesavjesnog ponašanja i postupanja stečajnih upravnika u procesu vođenja stečajnog postupka, kao i prevencije nesavjesnog ponašanja menadžmenta u kritičnom periodu poslovanja poslovnih subjekata prije pokretanja stečaja. Izuzetno je važno da cilj stečajnih postupaka bude sanacija ili oporavak a ne nužno umiranje ili nestanak poslovnih subjekata.

LITERATURA:

KNJIGE:

1. Belak V. i drugi: „Financijsko računovodstvo prema MSFI i poreznim propisima BiH/FBiH“, Ficron, Mostar, 2006. godine.
2. Čolović, V. ; „Stečajno pravo“, Univerzitet Banja Luka, 2010. godina.
3. Čović Šefkija „Poslovno Pravo“ Pravni fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2003.godine.

ČLANCI:

1. Piljić Jozo „*Poslovne promjene kod pravnih osoba u stečaju*“ Porezni savjetnik novembar 2002. godine.
2. Piljić Jozo „*Stečajni postupak i evidentiranje poslovnih promjena*“ Računovodstvo i poslovne finansije, decembar 2008.godine.
3. Pravilnik o uvjetima, načinu polaganja i programu stručnog ispita za stečajnog upravnika (*Sl.novine FBiH br.56/04, 71/05, 7/06*)
4. Pravilnik o kriterijma za određivanje nagrade stečajnom upravniku, upravniku u postupku prinudnog poravnanja i upravniku u postupku likvidacije (*Sl.glasnik BD BiH br.20/03*)
5. Salkić Mujo „*Računovodstvo društva u stečaju i likvidacije*“ Računovodstvo i poslovne finansije, broj 5
6. Trivun Veljko; Silajdžić Vedad; Mahmutćehajić Fatima; „*Kako reorganizirati stečajnog dužnika bez imovine*“, Conference Proceedings, 2010, Issue 30, pp.556-571, 16p; Language: Bosnian (ISSN 1986-5473).
7. Željko Rička „Privredno društvo u stečaju“ II dio , Porezni savjetnik novembar 2004.godine.

Pregledni rad UDK 334.713:338.2(497.6)

Envera Halilčević, bacc. oec[1]

FAKTORI POSLOVNOG OKRUŽENJA U FUNKCIJI RADA I RAZVOJA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Rad razmatra poslovno okruženje u kojem se nalaze mala i srednja preduzeća (MSP) u Bosni i Hercegovini, s fokusom na sprovođenje adekvatnih mjera u podsticanju rada i rasta ovog sektora, i privlačenje domaćih i stranih ulaganja usmjerenih na ciljane investicijske projekte koji će pomoći oživljavanju privrede. S tim u vezi sprovedeno je anketno istraživanje, na uzorku od 354 mikro, mala i srednja preduzeća sa područja Bosne i Hercegovine (FBiH i RS). Istraživanje je u vezi sa percepcijom bitnosti, odnosno doprinosa mjerenih 34 faktora za unapređenje rada i razvoja MSP u BiH, kao i o zastupljenosti tih istih faktora. Rezultati ukazuju da su svi mjereni parametri percipirani od strane malih i srednjih preduzeća izuzetno bitni za rad i razvoj ovog sektora, dok su istovremeno svi faktori u poslovnoj praksi i okruženju nedovoljno zastupljeni ili potpuno nezastupljeni. Osnovni cilj istraživanja je utvrditi mogućnosti rasta malih i srednjih preduzeća u BiH, i identificirati ograničenja poslovnog okruženja u radu i razvoju MSP u Bosni i Hercegovini. Spoznajama o mikroekonomskim i makroekonomskim faktorima okruženja preduzeća, moguće je utvrditi ograničenja i mjere za unapređenje rada i razvoja MSP, i uopšte unapređenja tržišne ekonomije Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *mala i srednja preduzeća, rad, poslovno okruženje, anketno istraživanje, Bosna i Hercegovina.*

FACTORS THE BUSINESS ENVIRONMENT IN THE FUNCTION OF RESEARCH AND DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This paper explores the business environment of small and medium enterprises (SMEs), with the focus on the implementation of appropriate measures to instigate the growth of this sector and attract domestic and foreign investment into investment projects that will facilitate the revival of economy. In this connection the survey study was conducted on the sample of 354 micro, small and medium enterprises from Bosnia and Herzegovina (FBiH and RS). The study it was on the perceptions of importance or of contributions of the measured 34 factors for the improvement of operation and development SMEs in BiH, as well as on the representation of these same factors. The results indicate that all was the measured parameters perceived by the SMEs extremely important for the operation and development of this sector, while at the same time all the factors in business practices and environments under-represented of the totally underrepresented. The main objective of research is to determine the possibilities for the growth

[1] SVEUČILIŠTE/UNIVERZITET "VITEZ"u Vitezu, student II ciklusa poslijediplomskog studija, email: envera.halilcevic@unvi.edu.ba; enverahalilcevic@gmail.com

of small and medium enterprises in BiH, and to identify the restrictions of the business environment in the work of and the development of SMEs in Bosnia and Herzegovina. Knowledge about the microeconomic and macroeconomic factors environments businesses, it is possible to determine the restrictions and measures for the improvement operation and development of SMEs, and at all, improvement of the market economy of Bosnia and Hercegovina.
Keywords: *Small and medium-sized enterprises (SME-s), work, business environment, survey study, Bosnia and Herzegovina*.

1. Uvod

Današnji svijet poslovanja karakteriše okruženje visokog nivoa nesigurnosti i nemogućnost predviđanja budućnosti. Poslovni subjekti koji se susreću na tržištu nalaze se u okruženju jake konkurencije, a roba i usluga je više nego što je to potrebno. Da bi se opstalo u tom okruženju treba težiti samom vrhu i poslovnoj izvrsnosti. Poslovni subjekti su prinuđeni u cijelosti koristiti sva svoja dobra i raspoložive potencijale. Prepoznatljiva je uloga MSP-a u postizanju ekonomskog rasta, povećanju zaposlenosti, kao i regionalnom razvoju. Za razvoj ovog sektora neophodni su određeni preduslovi: uređeno poslovno okruženje, pristup finansijskim sredstvima, politička, pravna i ekonomska sigurnost države, ali i znanje i vještine ljudskih potencijala. Današnja preduzeća su podložna uticajima poslovnog okruženja s kojim su u stalnoj interakciji. S jedne strane, preduzeća djeluju na poslovno okruženje, a s druge strane poslovno okruženje djeluje na preduzeća. Kada djelovanje poslovnog okruženja postane dominantno u odnosu prema djelovanju preduzeća na okruženje, tada preduzeća zapadaju u krizu iz koje je teško izaći. Kombinovano djelovanje faktora poslovnog okruženja mogu stvoriti turbulentno okruženje koje dovodi do nesigurnosti menadžmenta preduzeća. Propusti da se odgovori na izazove ili mogućnosti prestavljaju takve promjene koje mogu signalizirati propast preduzeća.

Da do toga ne bi došlo, menadžment preduzeća mora kontinuirano pratiti okruženje preduzeća, kako bi identificirao sadašnje i buduće prijetnje i prilike koje proizilaze iz vanjskog okruženja, kao i snage i slabosti koje su rezultat djelovanja unutarnjeg okruženja, a koje utiču na sposobnost preduzeća da ostvari svoje ciljeve. Spoznaja okruženja u kojem posluju preduzeća je bitna za njihov uspjeh. U savremenom poslovanju preduzeća težište interesa se pomjera na eksterno okruženje. Poslovno okruženje je najvažniji segment eksternog okruženja preduzeća. Uticaj poslovnog okruženja preduzeće doživljava ili kao prilike ili prijetnje. Preduzeća moraju naučiti kako iskoristiti prilike i izbjegavati negativne uticaje koji dolaze iz okruženja preduzeća. Djelovanje makrookruženja na preduzeće je jako, dok je djelovanje preduzeća na makrookruženje neznatno. Zato svako preduzeće mora reagovati na pravi način i u pravo vrijeme na uticaje iz poslovnog okruženja.

Aktuelne odrednice problematike istraživanja u ovom radu su bile odlučujuće za određivanje problema istraživanja: mala i srednja preduzeća u Bosni i Hercegovini ne rastu dovoljno brzo da bi smanjila nezaposlenost, niti ostvaruju potencijal kao pokretačka snaga razvoja. Za države u razvoju je karakteristično da se vezuju za deficit u domaćoj akumulaciji i nedostatak dopunskih izvora za finansiranje razvoja. Pogoršanje uslova pribavljanja kapitala u BiH, smanjene tražnje na domaćim i izvoznim tržištima, veća konkurencija na regionalnim i europskim tržištima, dovode u pitanje postojeća i nova radna mjesta. To predstavlja realnu prijetnju životnom standardu stanovništva i negativno se odražava na ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine. Na osnovu gore navedenog, uočena je potreba istraživanja poslovnog okruženja

preduzeća u Bosni i Hercegovini kako bi se dobio odgovor na pitanje kako imati povoljno poslovno okruženje koje će djelovati: na povećanje zaposlenosti, povećanje konkurentnosti domaćih preduzeća, okruženje koje će dati bolje efekte na rad i razvoj malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini?

Kako je razvoj malih i srednjih preduzeća kompleksan fenomen, problematika se razmatra obradom više faktora koji djeluju na unapređenje poslovnog okruženja malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini.

2. Teorijska razmatranja

2.1. Pojam i vrste poslovnog okruženja

Uloga malih i srednjih preduzeća se jako promjenila posljednih decenija, tako da su ova preduzeća sada rješenje za povećanje zaposlenosti, ekonomskog rasta i internacionalne konkurentnosti u globalnoj ekonomiji. Ono što proizilazi iz novih savremenih teorija o ulozi malih preduzeća je, da se na tržištu često javlja mnogo novih preduzeća koja se osnivaju i napuštaju industriju. Nova preduzeća počinju sa malom skalom outputa. Motivisani su željom da prisvoje očekivanu vrijednost novog ekonomskog znanja. Nova preduzeća moraju da rastu da bi preživjela. Samo ona preduzeća koja nude održiv proizvod, koji se može efikasno proizvoditi će rasti ili zadržati se na nivou outputa ostalih malih i srednjih preduzeća.. Ekonomska politika Europske Unije nastoji podsticati strategije koje poboljšavaju konkurentnost putem ubrzanog prilagođavanja strukturnim reformama, stvaranja okruženja pogodnog pokretanju novih preduzeća. Uključuje privatizaciju i restruktuiranje, a cilj je poboljšanje poslovnog okruženja u kojem posluju mala i srednja preduzeća. U savremenom poslovnom okruženju, privreda vođena inovacijama, koristi moderne tehnologije u cilju održavanja konkurentnosti na duži rok. Privreda BiH je na niskom nivou, zastarjela tehnologija u preduzećima je djelovala na nizak nivo kvalitete domaćih proizvoda, te veću potražnju za uvoznim proizvodima. U novoj fazi ekonomskog razvoja Bosna i Hercegovina bi mogla da kreira konkurentsku prednost razvojem malih i srednjih preduzeća i njihove inovativnosti, te podizanja nivoa znanja.

U ranijim istraživanjima funkcionisanja preduzeća cilj je bio racionalizirati procese unutar preduzeća, a proizvodni faktori su obrađivani jednako. Rad koji je rezultat djelovanja u preduzeću, kapital i zemlja imaju isti značaj. Daljna istraživanja su usmjerila pažnju na ljudski kapital kao ključni faktor u ekonomskim performansama i funkcionisanju preduzeća. Naučni doprinos pristupa preduzeću kao otvorenom sistemu je i fokusiranost na prilagođavanje preduzeća kroz vrijeme. „*Takva je teza posljedica pretpostavke o ključnom uticaju okruženja na nastanak preduzeća, iz čega proizlazi da se i preduzeća moraju mijenjati kao odgovor na stalno mijenjanje okruženja kroz vrijeme*“ (citirano prema Sundać, Škalamera-Alilović i Babić, 2016:10). *„Sredinu preduzeća čine svi elementi (pojedinci, organizacije i institucije) i faktori (ekonomski, politički, pravni, tehnološki, sociokulturni, ekološki i sl.) koji imaju stvarni ili potencijalni uticaj na rezultate poslovanja preduzeća. U literaturi se pravi razlika između opšte (makro), poslovanja (operativne, mikro) i interne sredine. Opšta je dio eksterne sredine koja indirektno djeluje na rezultate poslovanja preduzeća. Mikro je dio eksterne sredine koja direktno djeluje na samo poslovanje preduzeća i rezultate poslovne aktivnosti preduzeća*“

(citirano prema Milisavljević, 1999:194). Za savremena preduzeća proces osnivanja i razvijanja poslovanja predstavlja pravi izazov. Povoljno poslovno okruženje predstavlja unapređenje ekonomije u atraktivno područje koje će biti povoljno za ulaganje i poslovanje. Interno i eksterno okruženje zajedno predstavljaju cjelinu koju je neophodno kontinuirano pratiti i analizirati. Kada je u praksi preduzeća dominirao koncept poslovne politike, veća pažnja se posvećivala internom okruženju, jer se smatralo da unutrašnje snage preduzeća djeluju na uspješnost poslovanja preduzeća. Dok se na eksterno okruženje gledalo kao stabilna komponenta.

Interno okruženje preduzeća predstavlja neposrednu radnu okolinu preduzeća u kojoj se dešavaju svi temeljni procesi i događaji koji su bitni za ostvarenje ciljeva, rast ili opstanak preduzeća. Svrha organiziranja u preduzeću je da se implementira sve ono što je planirano. Preduzeće mora biti fleksibilno, dinamično i spremno na promjene, uvažavati ograničenja, običaje, i potrebe zaposlenih. U trenutnom tržišnom okruženju ljudi, njihova znanja, vještine i sposobnosti su nosioci diferencijacije preduzeća i ključna komponenta za ostvarivanje profita i uspješnosti poslovanja preduzeća. Preduzeća u čijoj je organizaciji ugrađeno više intelektualnog kapitala u odnosu na finansijski kapital, su konkurentnija i profitabilnija. Više znanja ugrađenog u organizaciju putem organizacijske kulture, čini preduzeće sposobnijim za implementiranje poslovnih planova. Kulturu posjeduju ljudi, a zahtjeve kulture ispunjava aktivnost upravljanja ljudskim resursima. Za uspješno ostvarenje ciljeva preduzeća, je neophodno privući i zadržati najbolje zaposlenike, raditi na njihovom usavršavanju, zadovoljavanju potreba svojih zaposlenika kao i na motivaciji zaposlenih u preduzeću. Buduće performanse preduzeća zavise od ljudi, njihove osposobljenosti za rad, nivoa odgovornosti, odnosa prema radu, radnih navika, kreativnosti i njihove motivisanosti.

Poslovno okruženje je najvažniji segment eksternog okruženja preduzeća. Uticaj poslovnog okruženja preduzeće doživljava ili kao prilike ili prijetnje. Preduzeća moraju naučiti kako iskoristiti prilike i izbjegavati negativne uticaje koji dolaze iz okruženja preduzeća. Faktori okruženja zadatka (mikrookruženja) su: konkurenti, dobavljači, kreditori, potrošači, zaposleni, vladine organizacije, društvene organizacije. Uvidom u opće (makrookruženje) se mogu obuhvatiti snage i njihov uticaj na preduzeća. Faktori općeg poslovnog okruženja postoje neovisno o postojanju određenog poslovnog subjekta a to su: prirodno ili fizičko okruženje, socijalno-kulturno okruženje, demografsko okruženje, političko-pravno okruženje, ekonomsko okruženje, znanstveno-tehnološko okruženje.

Mikroekonomsko poslovno okruženje je određeno tehnološkim i organizacijskim prilagođavanjem preduzeća i jačanjem poslovnih, marketinških, tehnoloških sposobnosti preduzeća da izmjene postojeću sektorsku i tržišnu strukturu, kao i da se prilagode takvim promjenama. Nepovoljno poslovno okruženje direktno djeluje na nizak nivo mikroekonomkse konkurentnosti. Faktori koji narušavaju poslovanje preduzeća na mikroekonomskom nivou su: politička nestabilnost, korupcija, neefikasnost administrativnog sektora, otežan pristup finansijskim sredstvima, odsustvo radne etike, i sl.

Makroekonomsko poslovno okruženje ima višestruko djelovanje na preduzeća. Faktori makroekonomskog okruženja su:"*politika kursa koja preko održavanja kursa na određenom nivou utiče na konkurentnost privrede, monetarna politika preko kamate i kontrole likvidnosti banke, fiskalna politika putem prihoda, rashoda i deficita/suficita, vanjskotrgovinska politika i politika konkurencije preko zaštite domaće proizvodnje i zaposlenosti, politika dohotka preko administrativno regulisanih cijena i preko izdataka, jačanje konkurentnosti i liberalizacije kapitalnih transakcija*" (citirano prema Bošnjak, 2005, http://ea.ekof.bg.ac.rs/pdf/166/1-6%20Bosnjak.pdf.).

2.2. Faktori poslovnog okruženja

Svjetska banka (WB) sa Izvještajem o lakoći poslovanja i Svjetski ekonomski forum (WEF) sa Izvještajem o indeksu globalne konkurentnosti su jedne od bitnih organizacija koje analiziraju kvalitet poslovnog okruženja država, tj. konkurentnost privrede (koliko je privreda atraktivna za investitore).

„*Lakoća poslovanja daje zbirni rang lakoće poslovanja na osnovu pokazatelja koji utvrđuju mjere i standardne propise tokom životnog ciklusa domaćih malih i srednjih preduzeća. Ekonomije su rangirane od 1 do 189. Rangiranje po lakoći poslovanja poredi ekonomije jednu sa drugom dok rezultati udaljenosti od granice mjere performanse ekonomije u odnosu na najbolju regulatornu praksu i pokazuju apsolutnu udaljenost u odnosu na najbolje rezultate u svakom od indikatora lakoće poslovanja*“ (http/www.fzzpr.gov.ba/.../Lakoća+poslovanja+2016.../f5dcd3f3681465d3e4...).

„*Svjetski ekonomski forum bavi se ocjenjivanjem kvaliteta poslovnog okruženja u svom Global Competitiveness Report. Indeks konkurentnosti se pravi na osnovu kombinacije statističkih podataka i percepcije poslovnog svijeta prikupljene kroz upitnik. Upitnik pribavlja mišljenje o širokom spektru pitanja koja su bitna za postojanje zdravog poslovnog okruženja: od poreskog i pravnog sistema, radnog zakonodavstva, makroekonomskog okruženja, korupcije, kvaliteta infrastrukture, obrazovanja, pristupa finansiranju do mnogih drugih. Podaci o kvalitetu poslovnog okruženja dobivaju se poređenjem regulativnog okvira u 140 ekonomija*“ (citirano prema Petković, 2006:11).

„Kvalitet poslovnog okruženja, njegova povoljnost ili nepovoljnost, ocjenjuje se na osnovu segmenata kao što su: regulatorno okruženje, radni odnosi, poreski sistem, institucije, infrastruktura, pristup finansijama i makroekonomsko okruženje. Kvalitet poslovnog okruženja najčešće se ocjenjuje anketiranjem privrednika, samim tim kvalitet dobijene ocjene zavisi od više različitih faktora. Rezultati dobiveni na osnovu različitih uzoraka mogu da nas dovedu do neočekivanih i ponekad protivrječnih zaključaka“ (citirano prema Petković, 2006:5).

Kao neke od glavnih prepreka unapređenja poslovnog okruženja u Bosni i Hercegovini navode se: neučinkovitost državne birokracije, visoki troškovi poslovne regulacije, korupcija, politička nestabilnost, porezni propisi, porezne stope, i pristup finansiranju. Unatoč nekim koracima na reformi regulatornog okvira, birokracija i nedostatak transparentnosti često čine formiranje i rad privatnih preduzeća skupim. Tržište rada je neučinkovito. Loša zaštita imovinskih prava i rasprostranjena korupcija i dalje obeshrabruju preduzetničku aktivnost.

Bosna i Herecegovina još uvijek zaostaje za državama regiona, iako su napravljeni pomaci na razini pojedinačnih entiteta u podršci i jačanju politika i programa razvoja malih i srednjih preduzeća. Kao rezultat priprema za članstvo u Europsku uniju, u Bosni i Hercegovini, je u toku proces reformi, s ciljem usklađivanja postojećeg pravnog sistema sa onim u EU. Pravni okvir koji se gradi, je potrebno uskladiti sa Europskom poveljom o malim preduzećima. Pri tome treba osigurati uslove da sektor malih i srednjih preduzeća bude u vrhu ekonomskog razvoja. U BiH postoji veliki broj zakona koji regulišu privrednu oblast. Ti zakoni opterećuju preduzeća i stvaraju dodatne troškove. Procedura osnivanja i registracije preduzeća u BiH je dugotrajna, te predstavlja administrativnu prepreku razvoja međunarodne ekonomske saradnje. Bosna i Hercegovina ima dobra zakonska rješenja, ali se njihova sprovođenja dovode u pitanje u određenim slučajevima. Činjenica je da Bosni i Hercegovini predstoji izazovan put ka kreiranju

pravnog i privrednog sistema u skladu sa standardima i pravilima Europske unije, putem harmonizacije propisa i usklađivanja dinamike promjena. To je jedini pristup da se postane punopravni član EU, te da se ravnopravno konkuriše državama iz okruženja na polju privrede, i poboljšanja poslovnog okruženja.

Glavna prepreka za otvaranje novih i poslovanje postojećih malih i srednjih preduzeća je problem nepostojanja jedinstvenog tržišta i jedinstvenih propisa na državnoj razini. Iako su usvojeni Zakoni, zbog kašnjenja u implementaciji i dalje postoje teškoće u certificiranju proizvoda naših malih i srednjih preduzeća prema europskim standardima, koji ih sprečava da plasiraju proizvode u inozemstvu koje je formalno otvoreno i za naša preduzeća.

Bosna i Hercegovina nema razvijenu ulogu na finansijskom tržištu, privreda ne zarađuje dovoljno i ne raspolaže investicionim kapitalom. Finansijski sistem je zavisan od poslovne filozofije komercijalnih banaka. U toku finansiranja procesa reprodukcije nastaje nelikvidnost, i ovisnost preduzeća o bankama i skupim bankarskim kreditima. Siromaštvo i velika nezaposlenost sami po sebi čine ogroman problem koji čini još složenijim rješavanje i svih ostalih manjkavosti u privredi i društvu. Nedostatak kapitala, teški uslovi privređivanja, nekonzistentnost monetarnog sistema, opterećuju poslovanje komercijalnih banaka, utiču na smanjenje obima kredita ali i povećanja opreznosti banaka. Jer uz stalan višak potražnje u odnosu na ponudu, visoka je cijena novca i traženja dodatnih osiguranja. Poznato je da banke radije kreditiraju velika preduzeća boljeg boniteta, a da mali preduzetnici teže dobivaju dugoročne kredite za početak poslovanja, jer se radi o preuzimanju puno većeg rizika za finansijsku instituciju.

Korupcija, prevare, siva ekonomija i organizovani kriminal su ozbiljan problem za razvoj privatnog sektora u BiH. Ovakvim radnjama se dolazi do nezakonitih prihoda, koji nanose štetu po budžet države, prepreka su za strane investicije i razvoj tržišne privrede. Država koja nema transparentne procedure i koja ne obezbjeđuje pravnu sigurnost, ne daje povoljno okruženje za poslovanje. U državi koja je u razvoju, korupcija unosi neizvjesnost i predstavlja dodatni transakcijski trošak, a za posljedicu ima ogromne štete po efikasnost privrede. *„BiH se prema Indeksu percepcije korupcije Transparency International nalazi na 76. mjestu, od ukupno 168 zemalja, sa ocjenom 38 na skali od 0 do 100, nazadovala je u odnosu na prošlu godinu, kada je ocjena iznosila 39, a primijetan je i konstantan pad na ljestvici, počevši od 2012. godine, kada je BiH imala ocjenu 42*“ (TI BiH, https://www. ti-bih.org/indeks-percepcije-korupcije-bih-konstantno-nazaduje/).

Složenost organizacije fiskalnog sistema i države zahtjeva veliko javno trošenje. Postoji velika razlika između nivoa vlasti koji donose poreznu politiku, sprovode poreznu politiku i onih nivoa koji dobivaju porezna primanja. U Bosni i Hercegovini su prisutna dva oblika direktnih poreza koji su regulisani na entitetskim nivoima a to su: porez na dobit i porez na dohodak. BiH unutar ima tri fiskalne cjeline koje imaju nadležnost u oblasti direktnog oporezivanja: Federacija BiH, Republika Srpska i Brčko Distrikt BiH. Iako svi sistemi imaju sličnu strukturu poreskog sistema, ipak oni se po mnogo čemu i razlikuju. Karakteristika trenutnog stanja sistema direktnih poreza u BiH je nepostojanje harmonizacije između entitetskih propisa, iako je prisutan proces usaglašavanja entitetskih propisa. U Bosni i Hercegovini postoje naknade na nivou BiH, na nivou FBiH, RS i BD BiH, kantona i općina. Činjenica je da postoji preveliko opterećenje privrede, te da preduzeća posebno na nivou kantona, se moraju pridržavati više od 20 zakona u vezi fiskalnih i parafiskalnih nameta. To dodatno opterećuje poslovanje i opstanak MSP-a, i predstavlja negativnu komponentu poslovnog okruženja za MSP.

3. Analiza adekvatnosti poslovnog okruženja za rad i razvoj MSP u BiH

Prihvatanjem tržišne privrede privatni sektor u BiH postaje od velikog značaja za transformaciju nerentabilnih privrednih subjekata i modernizaciju proizvodnje. Samo ona preduzeća koja nude održiv proizvod koje se može efikasno i proizvoditi će rasti. U Bosni i Hercegovini mala i srednja preduzeća posluju sa vrlo ograničenim poslovnim resursima. Ovdje se misli na finansijske resurse ali i sve druge resurse uključujući znanje, kvalitetan ljudski potencijal, opremu, postrojenja i sl. Energetski izvori, rudno bogatstvo, ljudski potencijal su ograničeni, u smislu otežane dostupnosti pojedinih resursa. Tako da upravljanje MSP poprima oblik upravljanja u uslovima ograničenih resursa.

Ljudski resursi predstavljaju živi faktor organizacije preduzeća, koji sa svojim znanjem, vještinama, i kreativnošću najviše doprinose konkurentnosti i ostvarenju ciljeva preduzeća. Cilj poslovanja svakog preduzeća je ostvarenje profita i zadovoljavanje potreba njihovih klijenata, tj. postizanje njihovog zadovoljstva. Bez zadovoljnih zaposlenika nijedno preduzeće to ne može ostvariti. Preduzeće uspješno posluje onda kada ostvaruje svoje ciljeve. Za dugoročnu uspješnost poslovanja nisu ključni samo vlasnici, nego i zaposleni, kupci, kao i okruženje koji je na bilo koji način povezano sa preduzećem. Ljudski potencijal je jedan od elemenata koji određuju vrijednost preduzeća. Kako bi zadržale i povećavale vrijednost intelektualnog kapitala preduzeća ulažu u obrazovanje, zapošljavaju kvalitetne kadrove, uspostavljaju sistem ocjenjivanja zaposlenih i rezultata rada, nagrađivanja i unapređivanja kvalitetnih kadrova, i sl. Većina preduzeća nastojat će skriti od konkurencije vrijednost intelektualnog kapitala, jer ne želi otkriti svoju konkurentsku prednost ili moguću slabost. Ljudskim resursima treba upravljati tako da se obezbjedi da poslovni plan preduzeća bude efikasno izvršen. Izvršni kadrovi moraju posjedovati stručnu kompetenciju za izvršavanje povjerenih poslovnih aktivnosti, i socijalnu kompetenciju koja stvara odnose između zaposlenih, koji donose vrijednost. Sa obučenim kadrovima postiže se veća efikasnost, što rezultira preduzećima konkurentsku prednost. Uključivanjem svih procesa planiranja i razvoja ljudskih potencijala u dugoročnu razvojnu politiku, moguće je povećati inovativnost i ostvariti visoke razvojne ciljeve preduzeća.

Da bi preduzeća postala konkurentna na tržištu, trebaju promjeniti način razmišljanja, raditi na usavršavanju svojih zaposlenika, usvojiti savremene metode i tehnike motivacije, i primjenjivati ih na svojim zaposlenicima. Zadovoljan zaposlenik će dati sve od sebe da preduzeće doživi uspjeh. Uvažavanjem mišljenja drugih, davanjem novih zadataka, prenošenjem znanja, davanjem određenih ovlaštenja, razgovorom sa zaposlenicima, uočavanjem sposobnosti svojih zaposlenika, davanjem do znanja zaposlenicima da se cijeni njihov rad, samo su neke od aktivnosti koje mogu povećati motivaciju zaposlenika u preduzeću. Ukoliko preduzeće vodi računa o dugoročnim efektima pravilnog definisanja aktivnosti ljudskih resursa, pravilnim određivanjem potreba za ljudskim resursima, odabirom, uvođenjem u posao i poticanju uspješnosti ljudskih resursa odgovarajućim materijalnim i nematerijalnim strategijama nagrađivanja, kako bi postigla zadovoljstvo u poslu, za rezultat će imati ostvarenje postavljenih ciljeva, efikasnost i efektivnost poslovanja. U protivnom, zbog nezaposlenosti, dolazit će i dalje do odliva kadrova izvan Bosne i Hercegovine, što samo nanosi štetu državi.

Problem nezaposlenosti se smatra jednim od najtežih problema društva u cjelini. Još jedan od razloga problema tržišta rada u Bosni i Hercegovini u odnosu na ostale države u tranziciji, je rascjepkano i fragmentirano tržište koje je posljedica ustavnog uređenja države, te nepostojanju zakona iz ove oblasti na nivou države. Jedan od ključnih instrumenata smanjenja nezaposlenosti

je ulaganje u znanje i obrazovanost radne snage. Između sistema obrazovanja i potreba tržišta rada u FBiH postoji trenutni nesklad. Sa ciljem osiguranja kontinuiranog ekonomskog rasta i razvoja, bitno je postići da sistem obrazovanja odgovara potrebama tržišta rada. Neophodne su kontinuirane informacije Javnih službi za zapošljavanje o potražnji i ponudi, kako bi znali da postoji neophodnost mobilnosti između zanimanja (promjene zanimanja) da bi se zadovoljili zahtjevi tržišta rada. Budućoj radnoj snazi bitno je omogućiti da stekne znanja, vještine i sposobnosti za kojima postoji potražnja na tržištu rada. Sistem obrazovanja mora biti sposoban da adekvatno odgovori na brze promjene na tržištu rada. Stepen fleksibilnosti radne snage je direktno porporcionalan obrazovnoj i funkcionalnoj osposobljenosti. Međutim, sva MSP ne nalaze se u istoj poziciji s mogućnošću izbora najboljih saradnika, jer ne djeluju u gradu sa jakom proizvodnjom. Postoje i preduzeća koja se nalaze u nekim ruralnim sredinama koje nisu atraktivne da privuku kvalitetnu radnu snagu. Neophpdno je da svi strateški dokumenti u BiH, FBiH, RS i Distritku Brčko prepoznaju faktore koji djeluju na tržište rada.

4. Metodologija

Predmet istraživanja u radu su faktori poslovnog okruženja koji djeluju na sektor malih i srednjih preduzeća. Brojna ograničenja institucionalne, finansijske, tržišne i organizacione prirode otežavaju brži razvoj ovog sektora. Pogoršanje uslova pribavljanja kapitala, smanjene tražnje na domaćim i izvoznim tržištima, veća konkurencija na regionalnim i europskim tržištima, dovode u pitanje postojeća i nova radna mjesta u Bosni i Hercegovini. Nezaposlenost, nepovjerenje i pad kupovne moći postaju ambijent koji kreira negativan pogled na budućnost bosanskohercegovačke privrede.

Jedno od pitanja koja preduzeća danas sebi često postavljaju je kako opstati i raditi na tržištu. Pitanje je na koji način ostvariti i održati povoljno poslovno okruženje za rad i razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP), a odgovor je od ključnog značaja za ekonomski razvoj države. Znamo li da su MSP ključni elemenat ekonomske stabilnosti države, da su korisnici brojnih programa pomoći i poticajnih sredstava iz fondova Europske unije, da imaju značajnu izvoznu orijentaciju, bitno je posvetiti se načinima u provođenju privredne strategije kako bi im pomogli. U povoljnom poslovnom okruženju mala i srednja preduzeća mogu biti značajan faktor ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine. Fokus rada je utvrditi mogućnosti unapređenja i bržeg razvoja malih i srednjih preduzeća u BiH. Identificirati ključne prepreke i utvrditi da li se dovoljno radi na otklanjanju prepreka za rad i razvoj malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini. Problematika se razmatra obradom više faktora koji djeluju na unapređenje poslovnog okruženja malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini.U tu svrhu postavljene su dvije hipoteze:

H1. Spoznajama o mikroekonomskom i makroekonomskom okruženju malih i srednjih preduzeća moguće je utvrditi ograničenja, kao i mjere unapređenja tržišne ekonomije.

H2. Dostignuti stepen razvijenosti malih i srednjih preduzeća je u direktnoj koleraciji sa unapređenjem faktora kvalitete poslovnog okruženja.

U okviru elaboriranja teorijskih i metodoloških ishodišta posmatranog problema koriste se: metode analize i sinteze, metode indukcije i dedukcije, metoda kompilacije, metoda dokazivanja. Prikupljeni podaci su obrađeni, prikazani i analizirani statističkom metodom uz korištenje softvera SPSS i Excel. Osnovni skup ispitanika čine preduzeća iz registra Poslovnog

imenika i adresara Bosne i Hercegovine, na osnovu kojeg je izvršeno istraživanje na uzorku mikro, malih i srednjih preduzeća. Iz osnovnog skupa je formiran stratifikovan porporcionalni uzorak dovoljne veličine. Istraživanje je izvršeno na uzorku od 354 preduzeća, i to: 239 preduzeća (ili u procentima 67,5%) iz Federacije Bosne i Hercegovine, i 115 preduzeća (ili u procentima 32,5%) iz Republike Srpske. Preduzeća su kontaktirana putem telefona, i predstavljena su od strane menadžmenta anketiranih preduzeća. Osnovni cilj istraživanja je da se utvrđivanjem razlika koje postoje između bitnosti faktora za unapređenje poslovnog okruženja i zastupljenosti tih istih faktora u praksi, targetiraju problemi, odnosno, da se u budućnosti više ulaže u faktore koji su malim i srednjim preduzećima izuzetno bitni za unapređenje poslovnog okruženja za opštu klimu poslovanja malih i srednjih preduzeća, a u najmanjoj mjeri su zastupljeni u poslovnoj praksi u Bosni i Hercegovini. Primarnim istraživanjem se stekao uvid o trenutnoj situaciji poslovnog okruženja malih i srednjih preduzeća, i dobile povratne informacije na temelju kojih su donijeti zaključci i preporuke za unapređenje poslovnog okruženja za rad i razvoj malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini.

5. Rezultati istraživanja

Iz definisanih hipoteza proizilazi da su nezavisne varijable u ovom istraživanju: entitet u BiH; veličina preduzeća, i djelatnost preduzeća.

S druge strane, zavisne varijable odnose se na poslovno okruženje u bosanskohercegovačkim malim i srednjim preduzećima, posmatrano kroz *bitnost i zastupljenost* temeljnih obilježja (regulatornog opterećenja, postojanja jedinstvenog tržišta i propisa, mogućnostima finansijskog tržišta, fiskalnog i parafiskalnog opterećenja, dostupnosti informacija, prisutnosti korupcije i privrednog kriminala, i sl.). Zavisne varijable (njih 34) se odnose važnost i doprinos faktora kvaliteta eksternog, tj. poslovnog okruženja za unapređenje opšte klime poslovanja, i razvoj preduzeća u Bosni i Hercegovini, kao i na zastupljenost istih tih 34 varijabli u praksi. Indikatori zavisne varijable predstavljaju aspekte kvalitete poslovnog okruženja za rad i razvoj malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini.

- Regulatorno opterećenje (odgovornost političkih i pravosudnih organa, rješavanje problema vlasništva i upravljanje zemljištem i nekretninama, pojednostavljenje pravnih procedura i sudskog sistema),
- Postojanje jedinstvenog tržišta i propisa (zaštita investitora, poboljšanje efikasnosti sudskog sistema, sprovođenje stečajnog postupka),
- Mogućnosti finansijskog tržišta (objedinjavanje funkcionisanja platnog sistema, lakši pristup finansiranju, sprečavanje rasta blokiranih računa),
- Fiskalnog i parafiskalnog opterećenja (ukupna poreska opterećenja, visina poreza, doprinosi, rješavanje administrativnih poteškoća prilikom plaćanja poreza i doprinosa, parafiskalni nameti),
- Dostupnost informacija od javnog značaja (uvid u informacije od javnog značaja na webu, brzina odgovora javnih institucija na upit preduzeća),
- Uloga vlade u sprečavanju korupcije, privrednog kriminala, sive ekonomije.

Na početku ankete, ispitanici su zamoljeni da upišu entitet u Bosni i Hercegovini u kojem se nalazi njihovo preduzeće i u kojem posluju. Od ispitanih preduzeća, 239 preduzeća ili u procentima 67,5% posluju na području Federacije Bosne i Hercegovine, dok 115 preduzeća ili u procentima 32,5% posluju na području Republike Srpske (grafikon 1).

Grafikon 1. Struktura uzorka preduzeća prema entitetu u BiH u kojem preduzeća posluju

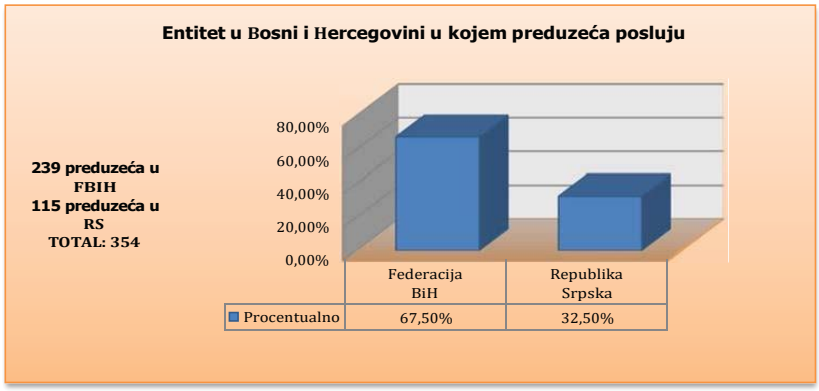

Izvor: Autor

Od ispitanih preduzeća, 182 preduzeća ili u procentima 51,4% su mala preduzeća i imaju manje od 50 zaposlenih, 83 preduzeća ili u procentima 23,40% su mikro preduzeća i imaju do 10 zaposlenih. Srednjih preduzeća (od 51 do 250 zaposlenih) od ispitanih preduzeća je 89 preduzeća i čine 25,10% od ukupnog uzorka (grafikon 2).

Grafikon 2. Struktura uzorka preduzeća prema broju zaposlenih

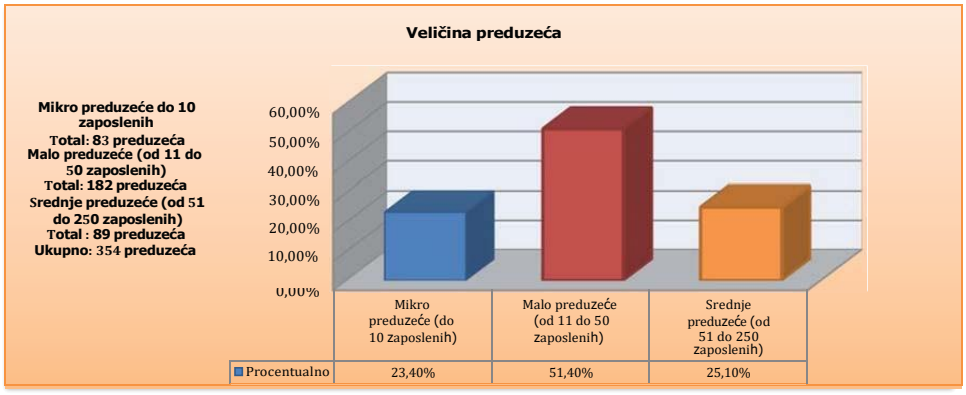

Izvor: Autor

Na pitanje u kojoj mjeri su navedeni faktori BITNI I DOPRINOSE unapređenju opšte klime poslovanja, i razvoj svih MSP u Bosni i Hercegovini, ispitanici su se na petostepenoj skali Likertovog tipa izjašnjavali o tome u kojoj mjeri oni smatraju da su navedeni faktori bitni, odnosno, u kojoj mjeri doprinose unapređenju poslovnog okruženja za MSP u BiH. Značenja brojeva su od 1 – uopšte nije bitno (ne doprinosi), 2- bitno u maloj mjeri (u maloj mjeri doprinosi), 3 – donekle bitno (donekle doprinosi), 4 – bitno u velikoj mjeri (u velikoj mjeri

doprinosi), do 5 – jako bitno (u potpunosti doprinosi). Za svaki od naznačenih 34 faktora koja doprinose unapređenju poslovnog okruženja za razvoj MSP u BiH, ispitanici su mogli odabrati po jednu stavku bitnosti tj. doprinosa tih istih faktora poslovanju preduzeća. Ono što je jako zanimljivo, nakon obrađenih podataka, da se rezultati i ocjene svih ispitanika 354 anketirana preduzeća kreću u rasponu od 4,06 do 4,51. Navedeni faktori su jako bitni i u potpunosti doprinose unapređenju opšte klime poslovanja i razvoja svih MSP u BIH. Razlike između ocjena svakog pojedinog faktora (od ukupno 34) su veoma male. Iako između faktora postoje jako male statističke razlike, navest ćemo, za nijansu značajnijih trinaest faktora bitnih za unapređenje poslovnog okruženja (grafikon 3).

Grafikon 3. Faktori koji doprinose unapređenju poslovnog okruženja MSP u BiH.

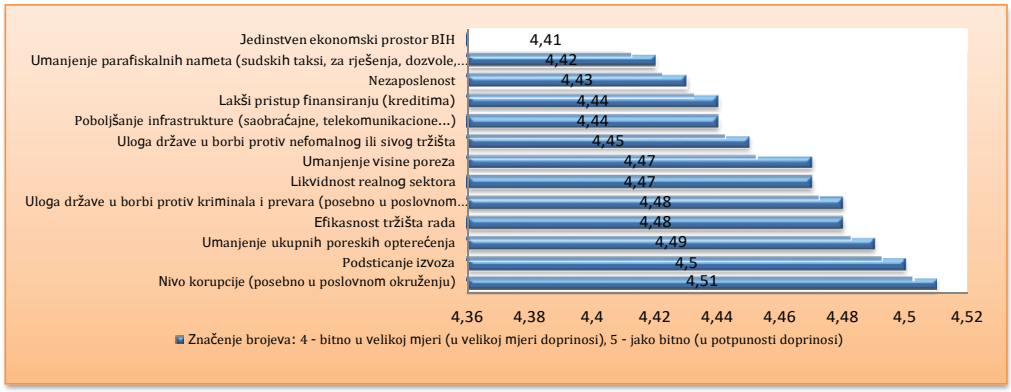

Izvor: Autor

U dijelu anketnog upitnika pod nazivom zastupljenost faktora, ispitanici su zamoljeni da procjene u kojoj mjeri su navedeni faktori ZASTUPLJENI u unapređenju opšte klime poslovanja, i razvoj svih MSP u BiH. Ispitanici su se na petostepenoj skali Likertovog tipa izjašnjavali o tome u kojoj mjeri oni smatraju da su navedeni faktori zaista zastupljeni u unapređenju poslovnog okruženja za MSP u BiH. Značenja brojeva su od 1 – uopšte nije zastupljeno, 2- u maloj mjeri zastupljeno, 3 – donekle zastupljeno, 4 – u velikoj mjeri zastupljeno, do 5 – u potpunosti zastupljeno. Za svaki od naznačenih 34 faktora koja doprinose unapređenju poslovnog okruženja za rad i razvoj MSP u BiH, ispitanici su mogli odabrati po jednu stavku zastupljenosti tih istih faktora u unapređenju opšte klime poslovanja MSP. U dijelu zastupljenosti ovih faktora u Bosni i Hercegovini, rezultati i ocjene anketiranih ispitanika se kreći od 1,58 do 2,75. Što znači da faktori unapređenja poslovnog okruženja za razvoj MSP u BiH uopšte nisu zastupljeni u praksi ili su u maloj mjeri zastupljeni. Razlike između ocjena svakog pojedinog faktora (od ukupno 34) su male. Navest ćemo, značajnijih trinaest faktora bitnih za unapređenje poslovnog okruženja, a u maloj mjeri zastupljenih u praksi (grafikon 4).

Grafikon 4. Prosječne vrijednosti percepcije zastupljenosti faktora unapređenja poslovnog okruženja i razvoj MSP u Bosni i Hercegovini.

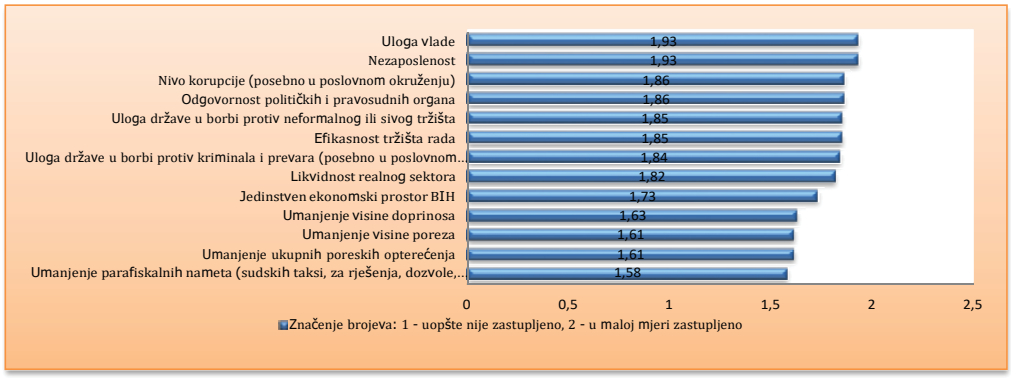

Izvor: Autor

Obrađenim podacima ispitanika 354 anketirana mikro, mala i srednja preduzeća predhodno navedenih faktora unapređenja poslovnog okruženja opšte klime poslovanja i razvoj MSP u BiH, te visokim ocjenama po BITNOSTI i DOPRINOSU, a jako niskim ocjenama u dijelu ZASTUPLJENOSTI ovih faktora u unapređenju poslovnog okruženja se u potpunosti potvrđuje prva hipoteza, da spoznajama o mikroekonomskom i makroekonomskom okruženju MSP je moguće utvrditi ograničenja, kao i mjere unapređenja tržišne ekonomije (grafikon 5 i grafikon 6).

Grafikon 5. Prosječne vrijednosti percepcije bitnosti (doprinosa) i zastupljenosti faktora unapređenja poslovnog okruženja i razvoj MSP u BiH.

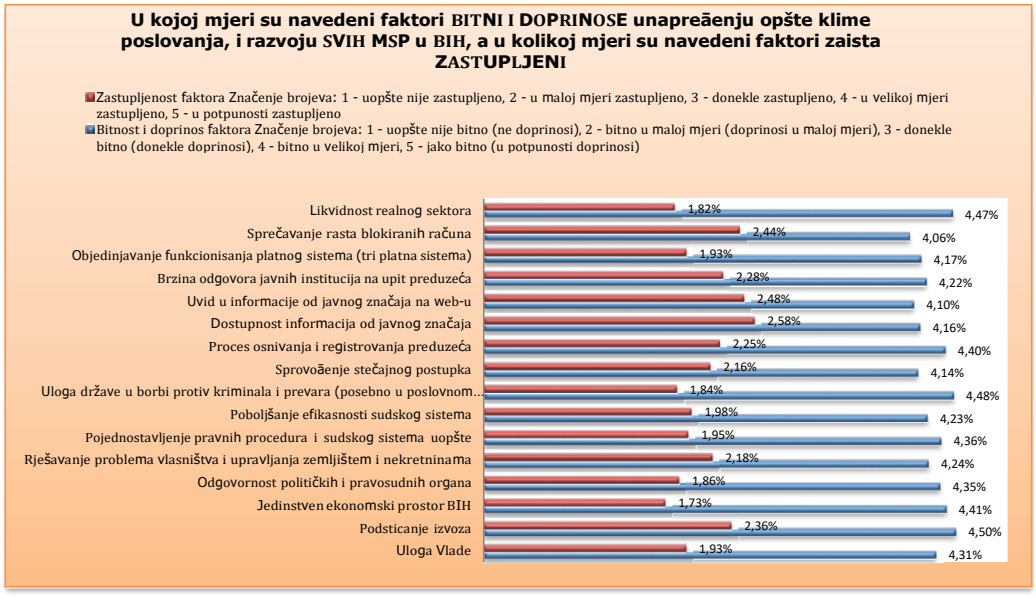

Izvor: Autor

Grafikon 6. Prosječne vrijednosti percepcije bitnosti (doprinosa) i zastupljenosti faktora unapređenja poslovnog okruženja i razvoj MSP u BiH.

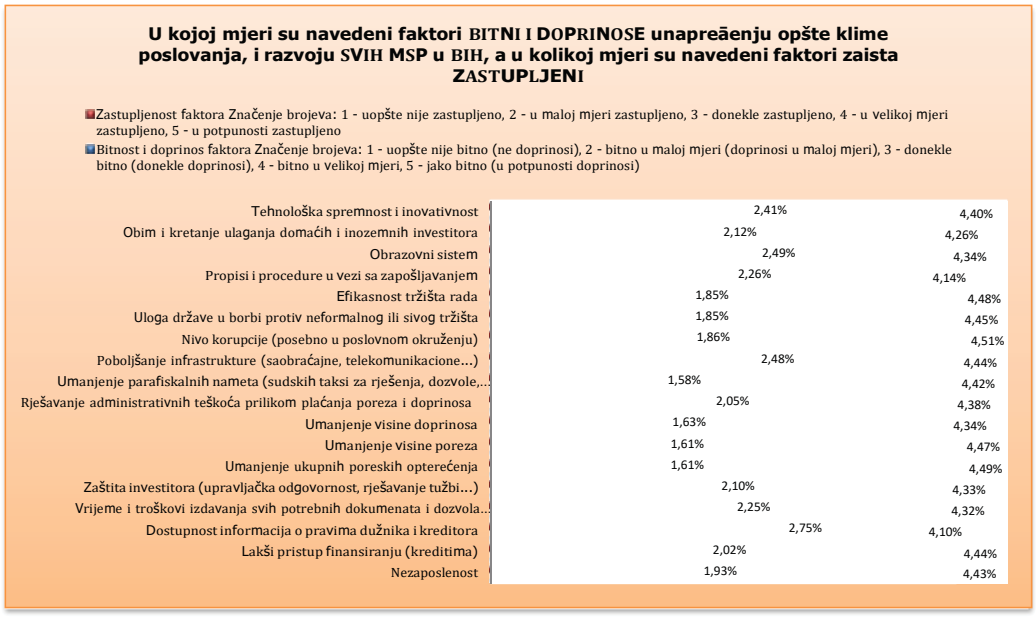

Izvor: Autor

6. Zaključci

Prezentirani rezultati istraživanja eksplicitno pokazuju da su mikro, malim i srednjim preduzećima u Bosni i Hercegovini svi predhodno navedeni faktori jako bitni i doprinose unapređenju opšte klime poslovanja za rad i razvoj MSP, kao i činjenica da je njihova zastupljenost u praksi na veoma niskom nivou.

Na osnovu provedenog istraživanja, zaključeno je da unapređenje poslovnog okruženja za za rad i razvoj MSP u BiH zavisi od mnoštva faktora. Neki od faktora su: sposobnost vlade za suočavanje sa ekonomskim izazovima, zakonski okvir koji će podržavati inovativnost i tehnološki razvoj, obrazovanje i reforma univerziteta, finansijski sistem, infrastuktura, prihvatljiviji pravni sistem. Stalni rast nezaposlenosti prisutan u posljednjih desetak godina vjerovatno je najsloženiji ekonomski, socijalni i razvojni problem sa kojim se BiH suočava. Stanje na tržištu rada u BiH je uzrokovano ekonomskim stanjem u državi, ali i nemogućnošću privrede da zaposli veći broj osoba. BiH ima obrazovan ljudski potencijal, ali nemogućnošću zapošljavanja u BiH dolazi do odliva kadrova izvan granica BiH. Nezaposlenost ili slaba iskorištenost obrazovanih ljudi, nanose veću štetu državi. Rast blokiranih računa privrednih subjekata i stanovništva, brzorastuća nelikvidnost realnog sektora ekonomije, smanjenje priliva budžeta svih nivoa u BiH i rast nezaposlenosti su posljedice neuređenosti, tj. finansijske nedisciplne o čemu svjedočimo svaki dan. Privreda ne zarađuje dovoljno, te u toku finansiranja procesa reprodukcije nastaje nelikvidnost koji se samo proširuje sa preduzeća na banke i platni promet. Preduzeća kasne u otplati dugova prema bankama ili drugim preduzećima, gdje i prednjače međusobni dugovi države. Preduzeća su uglavnom prepuštena sama sebi, oslonjena i ovisna o bankama i skupim bankarskim kreditima. Unutrašnji dug države po osnovu neisplaćenih plata, penzija, stare devizne štednje je velik. I državna preduzeća stvaraju problem

likvidnosti, što se odražava negativno na poboljšanje likvidnosti u privredi. Prezentiranim rezultatima istraživanja, objedinjujući sve navedene argumente i dokaze, dokazane su postavljene hipoteze: da spoznajama o mikroekonomskom i makroekonomskom okruženju MSP je moguće utvrditi ograničenja, kao i mjere unapređenja tržišne ekonomije; i da je dostignuti stepen razvijenosti MSP u direktnoj koleraciji sa unapređenjem faktora kvalitete poslovnog okruženja.

Uslovi za razvoj malih i srednjih preduzeća postoje, ali je neophodno realizovati strateške pravce razvoja malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini. Glavni strateški pravci razvoja malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u Bosni i Hercegovini su: osiguranje izvora finansiranja za MSP-a, konkurentnosti sektora MSP-a, povezanost javnog sektora i MSP, osiguranje institucionalne podrške i mehanizama za provođenje strategije razvoja MSP. Mala i srednja preduzeća mogu imati značajan uticaj na ekonomski razvoj i stvaranje povoljnog ambijenta kako za domaća tako i strana ulaganja u BiH, ukoliko se razvijaju u povoljnim uslovima.

Reference

1. Bošnjak, M. (2005): Ekonomski anali, Ekonomski fakultet Beograd, http://ea.ekof.bg.ac.rs/pdf/166/1-6%20Bosnjak.pdf., (03.01.2017).
2. Federalni zavod za programiranje razvoja, Lakoća poslovanja 2010 – 2016. Bosna i Hercegovina, www.fzzpr.gov.ba/.../Lakoća+poslovanja+2016.../f5dcd3f3681465d3e4 ..., (20.12.2016).
3. Milisavljević, M. (1999): Osnovi strategijskog menadžmenta, Poslovna škola Megatrend Beograd, Beograd.
4. Petković, V. (2006): Poslovno okruženje u Srbiji – analiza stanja i preporuke za poboljšanje, radni dokument, Srpski Ekonomski Forum, Beograd, pdf. str. 11., http://www.sef.rs/.../poslovno_okruzenje_u_srbiji_vladimir_petkovic.p... (12.01.2017).
5. Sundać, D., Škalamera-Alilović, D., Babić, M. (2016): Poslovno okruženje i intelektualni kapital, Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet u Rijeci, Rijeka.
6. Transparency International Bosna i Hercegovina, (2015): Corruption perceptions index 2015, https://www. ti-bih.org/indeks-percepcije-korupcije-bih-konstantno-nazaduje/, (12.01.2017).

Originalni naučni rad UDK 37.016:93/94"19-20"

Prof. dr. sc. Ivan Balta

PRISTUP TRADICIONALNOJ I STVARALAČKOJ (KREATIVNOJ), TE EGZEMPLARNOJ I PROBLEMSKOJ NASTAVI HISTORIJE U XX. I XXI. VIJEKU

Apstrakt

Škola je u posljednja dva vijeka bila u najvećoj mjeri element društvenog konzervativizma, a u manjoj mjeri faktor progresa, "oblikovajući ljude po potrebi" trenutnog društvenog sustava. Uglavnom je realizirana nastava historije na tradicionalni skolastički, reprodukcijski, odnosno predavački način kroz XX. i XXI. vijek.

Opća tendencija nastave povijesti trebala bi biti odgoj i poticanje stvaralačkoj kreativnosti pojedinaca, inicijativa, maštovitost, kritičko mišljenje, kritički odnos prema tradicionalnim vrijednostima kao temeljima sigurnosti i stabilnosti.

U nastavi povijesti novim nastavnim sustavima, kao egzemplarnom i problemskom nastavom se istražuju i primjenjuju mogućnosti stvaralaštva, mijenjaju odnosi nastavnika i učenika, povečava efikasnost i motivacija rada te koriste novi izvori znanja. Historijska nauka i nastava historije inzistira na objektivnosti kao "regulatornoj ideji" koja spoznaji daje smjer i moralni postulat.

Kreativnost povezivanja raznolikih historijskih podataka, principa i odnosa je u primjeni različitih nastavnih sistema, oblika i metoda rada u nastavi, u kojem tradicionalni predavački pristup ne može dati željene rezultate.

Kod egzemplarnog pristupa je težište učenja historije na poticajnim pitanjima, poslije izbora i određivanja sadržaja u toku nastave, traganju za jednostavnim "kategorijalnim" postavljanjem specifičnih pitanja i temeljnom razumijevanju historije, jer smisao nastave historije nije u zbrajanju hiljadu činjenica, nego u dobivenim kritičkim odgovorima učenika.

U problemskoj nastavi algoritmizacije, početak hodograma rada je od historijskog problema, hipoteze, eksperimenta, istraživanja i provjeravanja hipoteza. Učenici trebaju samostalno rješavati naučne probleme koji su već riješeni.

Heuristički postupak se izvodi uz pomoć nastavnika koji trebaju voditi učenike u svom samostalnom radu od postavljanja hipoteza na zadani problem, te da uz pomoć historijskih izvora i građe provjere i potvrde, odnosno negiraju hipoteze.

Na primjer, historijsko problemsko pitanje može biti: Uzrok buržoaske revolucije?, historijske hipoteze mogu biti: (A) Suprotnost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa! (B) Kraljevska rastrošnost i samovolja! (C) Vojni napadi susjednih zemalja!, a hipoteze mogu biti provjerene: udžbenikom, historijskom građom i izvorima, historijskom čitankom, ...

Egzemplarna i problemska nastava historije u većoj mjeri od tradicionalne nastave, razvijaju sposobnosti, stvaralaštvo i motivaciju kod učenika i nastavnika.

CREATIVITY IN THE TRADITIONAL, EGZEMPLAR AND PROBLEMATIC APPROACH OF THE HISTORY CLASSES IN XX. AND XXI. AGES

Summary

The school is in the last two centuries was largely an element of social conservatism, and to a lesser extent a factor of progress, „forming a people, if necessary", the current social system. Mostly he realized history teaching in the traditional scholastic, reproductive, or lecturing way through XX. and XXI. ages.

The general tendency of history teaching should be education and encouraging the creativity of individuals, initiative, imagination, critical thinking, critical attitude towards traditional values as the foundations of security and stability.

In history teaching new teaching systems, as an exemplary and seminars to explore and apply the possibilities for creativity, changing relationships between teachers and students, increases efficiency and motivation of work and use new sources of knowledge. Historical science and history teaching insists on objectivity as a „regulatory idea" which knowledge gives direction and moral postulate.

Creativity linking various historical data, principles and relationships in the application of different teaching systems, forms and methods of work in education, in which traditional lecturing approach can not provide the desired results.

In the exemplary approach is the focus of learning the history of the incentive issues, after the elections and determining the content of the course of instruction, the search for a simple „categorical" setting specific issues and fundamental understanding of history, because the sense of history teaching is not adding a thousand words, but in the resulting critical responses students .

The problem teaching algorithmization, start Workflow work of historical problem, hypothesis, experiment, research and verification of hypotheses. Students need to independently solve scientific problems are already solved.

The heuristic procedure is performed with the help of teachers who should lead the students in their independent work from a hypothesis to a given problem, and that with the help of historical sources and material verification and confirmation, and deny hypotheses.

For example, the historical problem question may be: The cause of the bourgeois revolution?, historical hypothesis can be: (A) The opposite of productive forces and relations of production! (B) The royal extravagance and arbitrariness! (C) A military attack neighboring countries!, a hypothesis can be tested: textbook, historical material and sources, historical readers, ...

Exemplary and seminars history to a greater extent than traditional teaching, develop skills, creativity and motivation of students and teachers.

U prošlosti je postojao u većoj ili manjoj mjeri, antagonizam između sistema školovanja i kreativnog izražavanja učenika i nastavnika u školama. Danas je uloga nastave historije da se isti antagonizam prevlada, jer je najveći nedostatak tradicionalnog

školovanja to što je stavljao težište na učenje pomoću spoljnih predložaka u kojem se zanemarivalo učeničko izražavanje kao preduslov kreativnog ponašanja.[1]

U posljednja dva vijeka škola je bila u službi društva koja je željela ljude "oblikovati po potrebi", a koji su trebali osigurati društveni kontinuitet i stabilnost. Tako je škola uglavnom bila element društvenog konzervativizma više, a u manjoj mjeri faktor progresa. Opća tendencija nastave historije ali i škole, bilo je poticanje kreativnosti učenika, inicijative, maštovitosti, kritičkog mišljenja, kritičkog odnosa prema tradicionalnim vrijednostima. Osmišljen ljudski život, posebno u savremenim tokovima življenja, kreativna, tj. stvaralačka ličnost, trebali bi postati i biti osnovno polazište i cilj škole i nastave historije.[2]

Stoga se u nastavi historije istražuju i primjenjuju mogućnosti stvaralaštva i učenje različitim nastavnim sistemima, upotreba savremenijih nastavnih oblika i metoda rada, promjena odnosa između učenika i nastavnika i korištenje različitih izvora znanja. Prema podacima Zavoda za prosvjetno-pedagošku službu za područje Istočne Hrvatske za 1988. godinu,[3] u nastavi historije je prevladavao frontalni oblik rada i predavačka nastava u 85%, a takvim oblikom i metodom usmenog izlaganja ne dolazi u većoj mjeri kreativnost učenika i nastavnika, već se nastava uglavnom svodi na reprodukciju udžbeničkog sadržaja.

Kompleksnost nastave historije odražava se u njenoj strukturi, nastavnim sustavima, oblicima i metodama rada nastavnika historije sa učenicima. Primjena savremenijh nastavnih sustava, kao egzemplarna i problemska nastava historije povećava efikasnost, kreativnost i motivaciju rada kod učenika i nastavnika.

Historijska nauka, kao i nastava historije iziskuju visok stepen objektivnosti a objektivnost je "regulativna ideja" koja našoj težnji za spoznajom daje smjer i istodobno moralni postulat. Predmet nastave historije ima svoju strukturu a struktura predmeta i nastave historije se sastoji od premisa:[4]

- historija je zbivanje,
- historija je jedinstveni proces, nepovratni odnos zbivanja,
- historija je ljudskim djelovanjem izvršen proces,
- historija je odabrano zbivanje koje ima dalekosežno značenje,
- historija je vanljudska jedinica zbivanja koja se odnosi na čovjeka,
- historija se na poseban način odnosi prema vremenu,
- historija obuhvaća nas promatrače kao dio sebe,
- historija nije neposredno pristupačna, mi je imamo samo u sjećanju, i
- historiju imamo samo u stvorenom obliku.

U dosadašnjem tumačenju odnosa između historije i na primjer književnosti i tzv. historijskog u književnosti, dolazi se do pitanja na koje se uglavnom, odgovara prema antropološkim zakonitostima. "Historijsko" je u književnosti pretpostavka vremenske svijesti, interesa, znanja i razumijevanja.

---

[1] Ivan Balta, Vrjednovanje odgojno-obrazovnog procesa društvene skupine predmeta u osnovnoj i srednjoj školi, *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa "Vrjednovanje odgojno-obrazovnog procesa",* Osijek, 1998., str. 197.-202.

[2] (idejni, studijski i tehnički projekt doktorske disertacije mr.sc.Ivana Balte, *Mogućnosti, pretpostavke i realizacija istraživanja i stvaralaštva učenika i nastavnika u slobodnim aktivnostima povijesti,* Filozofski fakultet Zagreb, januar 1989.)

[3] *Godišnji izvještaj o nastavni historije za 1988*. (izradio prosvjetni nadzorik i savjetnik za historiju mr.sc.Ivan Balta) *za Zajednicu općina Osijek* (14 općina, 169 osnovnih škola, 33 srednjih škola, 332 nastavnik-profesora historije)

[4] Ivan Balta, Povijest i zašto je potrebno proučavati vlastitu prošlost, *Metodički časopis županije Baranja u Mađarskoj,* Pécs, 1/1991., str. 27.-33.

Isti, Neka fundamentalna pitanja nastave povijesti, *Život i škola*, Osijek 3/1987., str. 221.-242.

Historijsko u nastavi historije i književnosti može se analizirati kroz nekoliko segmenata[5]:

a) Razumijevanje historijskih osoba u historiji i književnosti, b) Razumijevanje historijskih pojmova u historji i književnosti, c) Unutarnji sadržaj predmeta historije i književnosti, i d) Zaključci o uzajamnom odnosu nastave historije i književnosti.

b) Razumijevanje historijskih osoba u historiji i književnosti

Važan je dio funkcije razumIjevanja književnosti i historiji sposobnost shvaćanja drugih ljudi. Nailazi se na poteškoće u činjenici da djeca i mladež žele slijediti držanje (vladanje) odraslih ličnosti. Tom slijedu postavljene su granice mogućnosti razumijevanja.

Za ilustraciju i razjašnjenje ovih pitanja su učeničke izjave, ne o književnosti i historiji, već o mladalačkim idealima i njihovom odnosu prema historijskim ličnostima i događajima, koje su provedene među učenicima (H. Glőckel, Geschichtsunterricht, Bad Heilbrűnn, 1979. i I. Balta, Testovi znanja iz povijesti, Osijek, 1988.).[6]

Između ostalih bijahu i pitanja: Sa kojom ličnosti bi se htio poistovijetiti i zašto? … sa kojom ličnosti se ne bi ni najmanje želio poistovijetiti (biti slična njoj) i zašto ? Ovdje nije bilo zanimanje i podijela imena na "ličnosti sa kojima se družimo", "poznate ličnosti" i "sveopći odgovori", nego način kako se dolazi do tog utemeljenja, saglasnosti ili neprihvaćanja. Odgovori bi otvorili mogućnosti da se pronikne u stvarni način doživljavanja književnika ili historijskih osoba.

Rezultati istih ispitivanja su pokazali slijedeće:

10-12 godišnjaci gledaju suvremeni svijet u crno-bijelim odnosima i zadržavaju se na vanjskom utisku. Uspjeh i neuspjeh, hrabrost, moć, izdržljivost, sudbina, lukavost i varka bili su naivni mjeritelji za historijska djela. Procjene učenika su varirale u krajnostima "dobar i loš", "pravda i nepravda". Učeničke procjene iz pročitanog romana o Tristanu, bile su kako je Tristan pozitivan jer "je on dobar vitez i u priči je došao pred princa čeličnog srca. Zašto? Zna se boriti i u priči se dokazao kao vrlo hrabar. Osim toga obućen je kao pravi vitez". Za razliku od Tristana, učenička procjena druge priče o Neronu je obrnuta. Neron je negativan jer "je bio tako strašan".

Učenici u dobi 13-16 godina su u vremenu dozrijevanja i oni su u stanju na iste upite, nabrajati cijelu listu željenih i neprihvatljivih svojstava. Isti učenici izrekom odmjeravaju (važu) između "doduše" ili "ali", pri čemu se duhovne kvalitete uvijek jače zapažaju i pri čemu vanjština u potpunosti dolazi do izražaja. Učenici više ne ocjenjuju uspjeh, nego motiv i radnju, naravno sa etičkim strogostima, a crno-bijela umjetnost se od vanjskih izvršenja pretvorila u mjerenje.

Učenici na pitanje o Mocartu i Hanibalu oprečno su odgovarala:

Mocart je pozitivan ! "Htjela bi se poistovijetiti sa Mocartom, jer je pisao tako lijepu muziku, npr. Mala noćna muzika". "Moja čežnja bila je da budem jednom zajedno sa njim. Nažalost to nije moguće". "Pošteno rečeno jako ga volim. Njegova muzika me privlači i ja ne znam kako da se izrazim. Šlagere, naprotiv, mrzim!". Hanibal je negativan! "Hanibal je negativan, ne zato šta pokazuje loša karakterna svojstva, nego zbog njegove tužne sudbine". "Nije naišao ni na koji način na zahvalnost u svojoj domovini, umro je od otrova i nije imao neki ugodan život".[7]

Učenici u adoloscenciji u dobi 17-20 godina, imenuju sve manje lica iz historije, književnosti i savremenih događaja. Odgovori su im prepoznatljivi u izričaju samoodgoja, nastajanja i odluka vrijednosti, refleksije i apstrakcije. Osjećaji učenika

[5] Isti, Povijest – stvarno logičko obrazloženje, *Život i škola*, Osijek, 2/1990., str. 26.-36.

[6] Isti, Doživljajni aspekt u nastavi povijesti, *Zbornik radova Zavoda za školstvo i Instituta pedagogijskih znanosti Filozofskog fakulteta* Zagreb, 1989., str. 26.-30.

[7] Hans Glöckel, *Geschichtsunterricht,* Bad Heillbrunn/Obb, 1979., 72.-89.

dolaze do izražaja u odgovorima, dolazi do izražaja i težnja za sveopćim sadržajem osjećaja u kojem se raspadaju osobno povezani ideali. Dolazi do izražaja učenička čežnja za samostalnošću povezani sa tolerantnošću i diferenciranošću.

b) Razumijevanje historijskih pojmova u književnosti

U ovom pitanju često dolazi do nastavnih poteškoća i u prezentaciji historijskih odnosa, kompleksnosti historijskih pojmova i njihovih uzročno-posljedičnih veza. Dječja shvaćanja u nastavi historije su poznata kroz konkretne odnose između elemenata historijskog procesa. Unatoč tomu što se sadržajno poklapaju učenička shvaćanja sa shvaćanjem nastavnika, učeničko shvaćanje je po svojoj logičkoj strukturi ipak samo "pseudo-shvaćanje".

Učenikovim prelazom u višu fazu života (mladost) za njega je nedokućivo riješenje prelaza u misaono shvaćanje historijskih pojmova, odnosno tzv. "svakidašnjih" riječi, koje opisuju apstraktne pojmove i one čisto "znanstvene pojmove". Prvi su nastali iz svakodnevnog iskustva i općenja, sadržajno su utemeljeni, ali su manje apstraktni u opisivanju.

Drugu vrstu pojmova, tzv. "naučne",[8] učenici ne mogu jednostavno preuzeti, već steći sami kroz spoljno naprezanje cjelokupnog aktiviteta mišljenja. Učenici naravno, različito prihvaćaju tumačenja historijskih pojmova u historiji i književnosti u zavisnosti od životne dobi. Psihološka istraživanja o razumijevanju historijskih pojmova kod različite dobi učenika imali su slijedeće pokazatelje:

Riječ "kralj" budilo je u 6-8 godišnjacima predstavu iz bajki. "Kralj je bogat, pripada mu grad, nosi krunu, ima dvorac sa princezom i mora vladati zemljom".

9-10 godišnjaci mogu nakon poznavanja sadržaja iz drugih nastavnih predmeta, navesti i imena kraljeva, koji za njih postoje van vremena.

11-12 godišnjaci govore pretežno o kraljevoj službi, a ne o njihovu izgledu, te uočavaju razliku između prethodnog i sadašnjeg stanja.

13-14 godišnjaci ne obraćaju više pozornost na spoljašnost, oni gledaju mnogostruke zadaće kralja i znaju da je dana kralj samo figura.

"Vojskovođa" je u osnovnoj školi pretežno seljak, čuvar usjeva, lovac, vođa vojnika, narednik, nadglednik vojske i onaj koji udružuje svoje vojnike u ratu.

"Križar ili krstaš" je za 10-12 godišnjeg učenika ili čovjek iz Crvenog križa ili krsta koji pomaže pri nesrećama, ili jahač koji uzduž i popreko krstari zemljom ili nosi orden (križ ili krst) iz posljednjeg rata, ili je učesnik nakon hodočašća.

Apstraktne pojmove učenici uglavnom smatraju teškim.

"Diktatura" budi u dvanaestgodišnjaka asocijaciju na pravilno pisanje diktata a četrnaestgodišnjaci već znaju da je to kada jedan čovjek stoji na vrhu, kojemu se svi pokoravaju. "Klasa" je vrlo širok pojam, te ga učenici shvaćaju kao razred, stalež, porez, nogometnu vrstu ili jedan izraz u svakidašnjem govoru koji označava vrijednost za nešto što je klasa. Pojmovi kao što je "republika", "ustav" i "revolucija" su prije školske nastavne obrade bili jedva poznati pojmovi. Još teže su učenici razumijeli pojam "prosvjetiteljstvo", koji je temeljni pojam, kako u nastavi historije, tako i u nastavi književnosti.

c) Unutarnji sadržaj predmeta historije i književnosti

Unutarnji sadržaji predmeta povijesti i književnosti su između ostalih historijska ili književna pojava, povijesni događaj, historijska ili književna stvar i tzv. "mitsko" kao predmet promatranja i proučavanja.

[8] Ivan Balta, Katalog znanja povijesti (za osnovne škole, za srednje škole, za gimnazije), *Zavod za školstvo*, Zagreb, 1992., str. 26.-35. i 131.-143.

Historijska pojava ili osoba kod učenika, kao vodič ili odraz nekoj slici, uvijek konkretno gledano, oblikovano, aktivno, ljudski bliže proživljeno, privlači sa vremenskim i prostornim odstojanjem veliko zanimanje za sebe.

Historijski događaji oduševljavaju posebno učenike mlađe dobi, koji vole preglednije, dramatičnije pojedinačne akcije, koje odgovaraju vlastitoj djelatnosti. Kod učenika starije dobi izmjenjuje se potreba da događaje primaju u povezanosti i sa vremenskim posljedicama.[9]

U historijskoj ili književnoj stvari, svijetu proturječnosti i njihovim promjenama u različitim vremenima, učenici uvijek rado žele slušati i vidjeti. Te stvari su dijelom shvatljive učenicima, a oni ih tumače sa stvarima uspoređenim iz vlastite okoline.

Tu nalazimo takozvani "kulturno-historijski" domašaj, koji je jednako zanimljiv za sve dobi učenika.

Učenici teško prihvaćaju nerazumljive i neograničene stvarnosti u prošlosti i sadašnjosti. Učenici teško mogu razumijeti zašto se Hus dao zapaliti, zašto je neki terorist svoj život stavio na kocku, posebno su zbunjeni pred opsjednutošću spiritualizmom, ali i pred idejom stvaranja idealnog društvenog poretka, pred nedostacima romantike u odnosu na prosvjetiteljstvo.

d) Zaključci o uzajamnom odnosu nastave historije i nastave književnosti

Odnos prema vremenu u uzajamnom je odnosu prema životnoj dobi učenika. Teško je kod učenika pretpostaviti ikakvo razumijevanje univerzalnog i svog (općeg i pojedinačnog). Učenicima uvijek treba pomoći da znaju doživjeti vlastito vrijeme, da povežu stajalište osobnog života sa historijsko-vremenskim događajima i književnim stvaralaštvom.

Zadatak historije i književnosti je u stalnom vraćanju ljudskim doživljajima i vremenskom koloritu. Upravo je ova sposobnost u svakodnevnom životu neprekidno tražena i unapređivana te je puno prodornija i kreativnija nego li je nastava to ikada bila sposobna.

Nastavnikova je posebna briga da pusti mnogostrukost vremenski uslovljenih motiva pred pozadinom sveopćih čovječjih načina doživljaja. Dakle, ne samo imena i datumi, riječi, nego i konkretne predodžbe posreduju stvarno razumljivim pogledima i načinima mišljenja. Nastavnik često misli da znanje struke i životno iskustvo mogu zadovoljiti interese učenika, ali danas u vrijeme informacijskih inovacija, nastavniku se sve više povećava zadatak u smislu odabiranja odlomka znanja koji će poslužiti kod objašnjavanja učenikovih problemskih zadataka.

Budući da postignuto nastavno znanje nije nikada bilo dovoljno, potrebno je motivirati učenike za samostalni rad i bavljenje sa historijom kroz historijske izvore i literaturu. Učitelj historije, dakle mora znati, da učenici nisu objekti njegovih imena mjera i odnosa, nego subjekti, partneri u vaspitnom dijalogu, slobodni u mišljenju, prihvatanju i odbijanju njegove ponude. Stoga će učitelj historije najbolje učiniti, ako on u sadržajnoj i metodičkoj mnogostranosti učenicima daje uvijek nove prilike njihove kreativnosti. Učeniku treba dozvoliti da problemsko rješenje historijskog procesa u slikovitom procesu doživljava na svoj način.

Kreativnost povezivanja raznolikih historijskih podataka, principa i odnosa, bila bi od strane nastavnika, da stalno izmjenjuje nastavne oblike, metode i sisteme rada. Kada će koja metoda biti uspješnija, zavisi od mnogih činilaca / okolnosti, kao šta su: vrsta i karakter sadržaja, oblici i sredstva rada, zakoni i principi, dobna mogućnost učenika, vrijeme predviđeno za obradu nastavne teme, kao i nastavnikove opće i posebne

[9] Hans Glöckel, *Geschichtsunterricht*, Bad Heillbrunn/Obb, 1979., S. 125.-167.

sposobnosti interpretacije historijskog u nastavi historije, nastavi književnosti i drugim nastavama.[10]

Od nastavnih sustava u nastavi historije posebnu važnost ima egzemplarna i problemska nastava.

Egzemplarni pristup nastave historije

Egzemplarna nastava kao didaktički sistem javlja se u poslijeratnom periodu, i to u zemljama koje su doživljavale intenzivnu naučno-tehničku revoluciju. Prvi poticaji ovakvoj nastavi nastali su pedesetih godina XX. vijeka u Njemačkoj, gdje su opominjali na probleme duhovnog života, zbog raznih razloga. Tada je bilo imponirajuće djelo Wagenscheina[11] koje je poticalo ideju prodora. Uvijek nove napade Wagenschein je usmjeravao protiv monotonije u nastavi, koji nisu donijeli velike inovacije nego samo "solidno tobožnje znanje".

Pedagozi su pokušavali razraditi strategiju rada u egzemplarnoj nastavi (latinska riječ -exemplum- = primjer, ograničenje na bitno, odnosno iz mnoštva izuzetno bitno), a koja se sastojala od nekoliko didaktičkih odrednica:

1. Prvi korak u koncipiranju egzemplarne nastave je pažljivo proučavanje nastavnog programa i izdvajanje sadržaja koji su međusobno veoma slični, kao što su slični literarni tekstovi, geografske regije, historijski događaji i tome slično. Nakon što se iz mnoštva tih sličnih sadržaja po određenom kriteriju izdvoji bitno, osnovno, reprezentativno, egzemplarno, treba provesti trijažu ili selekciju nastavnih sadržaja. Nastavnicima će uvelike pomoći onaj program koji je već naglasio bitne sadržaje ili je već neke sadržaje izdvojio. Takvom selekcijom diferencirati će se nastavni sadržaji u dvije skupine:

a) egzemplarne (uže), i b) analogne (šire)

2. Nakon provedene diferencijacije sadržaja najprije se obrađuje egzemplarni sadržaj. Obrada gradiva mora biti urađena na uzoran, primjeran, kvalitetan i egzemplaran način. Ovo je najteži dio posla nastavnika i učenika, a rezultat takve egzemplarne obrade egzemplarnog sadržaja treba biti dvojak:

- prvo, učenici trebaju u potpunosti shvatiti nastavni sadržaj,
- drugo, učenici trebaju usvojiti model (sadržajni, metodički, metodološki, misaoni, logički, tehnički) o obrađenom egzemplarnom sadržaju.

Praktično znači, kada nastavnik egzemplarno obradi na primjer nastavnu jedinicu "Apsolutnu monarhiju u Francuskoj", kao reprezentantu određene skupine ("Doba apsolutnih monarhija u Evropi"), tada će učenici potpuno usvojiti znanje o Apsolutnoj monarhiji u Francuskoj, ali će ujedno usvojiti model kako se pristupa proučavanju i drugih apsolutnih monarhija (Pruska, Rusija, Austrija i tako dalje).

3. Obradom egzemplarnih sadržaja obuhvaća se samo dio u mnoštvu sličnih sadržaja i ako bi se zadržali na tome postojala bi opasnost da egzemplarni sadržaji ostanu izolirani otoci u svijesti učenika. Zato je daljnji korak u izvođenju egzemplarne nastave da učenici prelaze na samostalno obrađivanje analognih (sličnih) sadržaja izvan okvira egzemplarne teme, kao školski ili domaći zadatak.

4. Nakon samostalne obrade treba da slijedi završno produktivno ponavljanje svih obrađenih sadržaja - egzemplarnih i analognih. Ponavljanje učenici pod vodstvom nastavnika uspostavljaju misaone odnose i veze između egzemplarnih sadržaja (koje su naučili posredstvom nastavnika) sa rezultatima samostalnog proučavanja analognih sadržaja. Strategija u egzemplarnoj nastave:

[10] Ivan BALTA, Povijest u kreativnom radu mladih povjesničara, *Osječki zbornik, XXII.-XXIII., Muzej Slavonije* Osijek, 1997., str. 435.-441.

[11] Martin Wagenschein, *Ursprüngliches Verstehen und exahtes Denken,* Stutgart, 1965.

1. Izdvojiti sadržaje koji su međusobno veoma slični (egzemplarne i analogne)
2. Obrada egzemplarnog sadržaja (učenici moraju u potpunosti shvatiti određeni sadržaj i usvojiti model o obrađenom egzemplarnom sadržaju)
3. Samostalno obrađivanje analognih sadržaja (samostalan rada učenika)
4. Produktivno ponavljanje egzemplarnih i analognih sadržaja (uspostavljanje misaonih veza i odnosa između analognih i egzemplarnih sadržaja učenika).

Iz istoga je prepoznatljivo da je egzemplarna nastava specifičan didaktički sistem, jer uključuje različite oblike i metode rada u nastavi. Egzemplarna nastava biti će najprikladnija za opširne dijelove nastavnog programa u kojima ima sličnosti. Wageschein smatra: "Što se više upušta u razjašnjavanje pojedinačnih problema predmeta, to se više osvaja cijeli predmet. Što se dublje upušta u struku, to je potrebnije riješiti se prepreke unutar samog predmeta i na taj način se obogaćuje komunikacijska i humanitarna dubina u kojoj smo svi ukorjenjeni, i tako se pokreće, obrće, mijenja i nestaje". Tako glase Wagescheinove teze, koje nije samo postavio nego je i genijalnim primjerima u nastavi razradio. Radikalno smanjivanje materijala (gradiva) i brzo pravljenog rasporeda ka koncentriranoj nastavi, spominje on kao pogodbu sa kojom se može cjenjkati. Neovisno od Wagenscheina, predlagali su historičar Heimpel[12] i metodičar Ebeling[13] egzemplarnost u nastavi historije.

Kod egzemplarnog učenja je težište na pitanju, poslije izbora i određivanja sadržaja u toku nastave, nadalje, traganje za jednostavnim i "kategorijalnim" postavljanjem specifičnih pitanja i temeljnom razumijevanju.

Neki autori su pretpostavili egzemplarnom učenju "orijentirano", koje time premošćuje mnoge jednostavnosti i još uvjerljivije utemeljuje egzemplarnost u svom pravom značenju.

Razjašnjavanje pitanja, da li egzemplarni principi mogu biti od koristi za nastavu historije, ne može se izvesti samo na didaktičkoj razini. Svaka ličnost, svaki događaj, svaka situacija u historiji je neponovljiva. To dovodi u pitanje obrazovnu vrijednost historije, jer ako se tvrdi da u njoj nije ništa općenito i prenosivo, onda bi bilo nemoguće objasniti sve poretke te bi time historija bila besmislena hrpa "individualnih činjenica".

Tako nastavnici rade "primjere individualnosti" koji su karakteristični, ograničavaju se na najznačajnije događaje, "tipična" objašnjenja. Tako se uzgred spominje kralj Luj XIV. Kao tipičan primjer apsolutne vladavine, jer bi bilo uzaludno nabrajati sve.
Jednu ličnost treba staviti kao primjer mnogih, jer to ne bi bilo razlikovanje osobitosti, nego da se u njima izrazi postojanje općenitosti interesa.

Neki autori smatraju da je pogodniji izraz za ovu problematiku pojam "reprezentativci". Ovo objašnjava da su pojedinac i predstavnik u istom položaju, jer sam predstavnik je jedna individualnost. Takvi "tipovi" i "reprezentativci" ili kako se već želi nazvati, nemaju kriterija izbora i ograničenja. Egzemplarna nastava cilja na "metodu historijske spoznaje …". Time se orijentira na nauku koja utjelovljuje najviši položaj - razinu ove metode.
Radi se o unutrašnjoj logici nastave historije, o duhu vremena u kome se to zbiva. Wagenschein svoje učenike nije htio naučiti niti prijateljima niti neprijateljima nauke, već razumijevateljima nauke. Radi se o pravu učenika da razumiju šta se mora naučiti, o kvaliteti, a ne o kvantiteti znanja, ne o razumljivosti materijala već o temeljnim ovisnostima, a time i sposobnosti rasuđivanja učenika koji vladaju svojim znanjem, a ne o njima. Smisao nastave historije nije u zbrajanju hiljadu činjenica, nego u dobivenim odgovorima učenika. Mnoštvo materijala ili sadržaja ne dovodi do spoznaje, nego mali broj doživljaja. Ciljevi egzemplarne nastave su da: pojedini izdvojeni sadržajni predmet

[12] Herman Heimpel, *Die Hilfe der Geschichtswissenschaft*, Frankfurt, 1957.
[13] Hans Ebeling, *Praxis des Geschichtsunterrichts*, Hannover, 1964.

bude "reprezentativan" za druge sadržaje, da svaki predmet pojedinačno može stajati kao "biće" predmeta.

Osnovni zadatak nastavnika sastoji se u tome da ispriča učenicima historiju. Kada se udovolji tom zadatku može se dati do znanja učenicima kako se šta u historiji odvijalo. Tako situacija u nekim školama stoji i danas, jer gradivo nije savladano egzemplarskim izborom, nego kroz "zasićenost historijskog izvještavanja". Stepen ove zasićenosti može varirati između opširno pripovijedanih i samo orijentiranih tematskih cjelina, a time će se ostaviti po strani "cjelina historije", jer svaka nastava historije, koja prikazuje samo epizode i slike, nalik je na krajolik: oazu putokaza. Imena, datumi, apstraktni pojmovi i sheme ostavljaju učenike pasivnim, jer učenik pita za misaone odnose, principe i traži jasnoću o samom sebi u ogledalu historije. Stoga se trebaju izabrati teme u nastavi historije prema njihovu značenju za sadašnjost i u primjerenosti razvoju i dobi učenika. Treba se iznova se vraćati nastavnim planovima u kojima ta mjesta treba predvidjeti, bez obzira za koji će se princip u nastavi opredijeliti.

W. Burston razlikuje[14] "historical past" (historijska prošlost) i "practical past" (praktična prošlost), na šta su neki autori primijetili da se ono može poistovjetiti sa njemačkim određenjem: "Menschenkunde" (antropologija) i "Standorterhellung" (objašnjenje stanja). Za Burstona su egzemplarni i orijentirani (poučeni) postupak (način rada) i dvije "perspektive" historijskog učenja.

Iscrpni studij kraćih historijskih perioda poučava u svojoj širini mnogostruke poglede, daje sliku istinske veze i ne pokazuje samo što se dogodilo, nego zašto se dogodilo, šta pobuđuje dublja zanimanja za historijsku nauku i nastavu historije. Izučavanje u "dubinu" i detalji su bitan dio historije, i ono nužno zahtijeva izučavanje ograničenog vremenskog perioda van ovoga društva, jer prošlo se zaista nikad ne može oživjeti ali se mogu izvući univerzalne pouke za budućnost.

Problemski pristup nastave historije

Problemska nastava je samo jedan od nastavnih sustava predmeta historije. "Problem" u nastavi historije je subjektivni, spoznajni i emocionalni doživljaj u kojem subjekt, odnosno čovjek doživljava problem. Što je težina historijskog problema veća, to je njegova spoznajna i emocionalna obojenost veća. Ako nema subjekta kao nosioca problema, tada nema ni problema.

Problem izražava suprotnost objekta i subjekta (Fichteovog "Ja" i "Ne-ja", suprotnost pojedinačnog i općeg interesa, privatnog i društvenog vlasništva ili Kantovog mikro i makro kozmosa i tako dalje) se iskazuje kao proturječnost, neravnoteža, konflikt, nesporazum, nelogičnost, nejasnoća, kontroverzija i tako dalje, u kome se izražava dijalektička bipolarnost problema, kao na primjer: otkriveno-neotkriveno, postignuto-nepostignuto, poznato-nepoznato, dano-zadano, izvjesno-neizvjesno, ostvareno-neostvareno i tako dalje. Postoji nekoliko modela kreativnog rješavanja problema između ovih bipolarnosti:

Prema *asocijacionističkom modelu kreativnog rješavanja problema* (Hadamard, Mendick, Wallach, Kogan, Maltzmann, …), naglašava se medijaciona generalizacija u nastavi historije. Posebno je značajna pretpostavka da su odgovori slični ukoliko su asocirani sa sličnim medijacionim odgovorima. Prvi odgovor koji se javlja u problemskoj situaciji može biti dominantan odgovor u hijerarhiji odgovora, ali takav odgovor može biti neuspješan i kao takav ugašen. Elementi kreativne generalizacije u nastavi historije su slijedeći:

[14] W. A. BURNSTON, *Principles of History Teaching*, London, 1964.

1. povezivanje raznolikih podataka i različitih koncepcija,
2. istraživanje zajedničkih principa i odnosa među činjenicama različitog značenja i stavljanje činjenica u druge relacije,
3. otkrivanje različitih mogućih značenja sadržine datih činjenica u različitim kontekstima,
4. umnoženje relacija i ideja i pronalaženje divergentnih modela koji omogućavaju otkrivanje novih principa, i
5. uviđanje problemske situacije u različitim kontekstima i novim situacijama.
6.

Geštaltistički model kreativnog rješavanja problema (Crech, Crutehfield, Székely, Wertheimer, …), zahtijeva od subjekta potpuno razumijevanje problemske situacije u nastavi historije. Svaka problemska situacija u nastavi historije se shvaća kao dio nekog šireg lika kojeg treba nadopuniti pronalaženjem novih riješenja, na otkrivanje novih veza i odnosa zadatka.

U toku stvaralačkog riješavanja problema subjekt se ne smije slijepo vezati za navike, ne sme mehanizirati stavove, pažnju i operacije, već treba situaciju razmatrati otvoreno i slobodno, otkrivajući unutrašnje relacije forme i zadatke.

Geštaltistički model rješavanja problema ima slijedeće korake:

1. orijentacija na strukturu date situacije,
2. pronalaženje i "ispunjavanje" praznina, nejasnih mjesta,
3. traženje unutrašnjih strukturnih veza,
4. strukturno operiranje i grupiranje,
5. razmatranje tih operacija s obzirom na njihovo mjesto i dinamičko značenje,
6. uočavanje mogućnosti transpozicije tj. odvajanje bitnih od nebitnih aspekata strukture, i
7. orijentacija na strukturu, a ne na pojedinačnu, atomiziranu sliku stvarnosti.

Model "morfološke analize" problema (Zwicky…) se satoji od uspostavljanja, odnosno definiranja historijskog problema, zatim sastavljanje liste prihvatljivih teorijskih rješenja i evaluacija. Morfološki model ima slijedeće korake:

1. Definira se historijski problem,
2. Izrađuje se model koji omogućuje da se pronalaze mnoga povoljna rješenja,
3. Izrađuje se lista rješenja, ispituje se opravdanost postavljenih rješenja, i
4. Najbitnije varijable rješenja problema kombinuju se pomoću matrice.

Postoje dakako u problemskoj nastavi i drugi modeli rješavanja problema, na primjer tzv. *algoritmizacija* (Meyer, Landa, …) od problema, hipoteze, eksperimenta, istraživanja i provjeravanja hipoteza.

U nastavi historije se uvijek rješavaju dokazani naučni problemi, u kojem učenici rješavaju uočeni problem uz stanovitu pomoć nastavnika. Učenici naravno rješavaju probleme koji su u historijskoj nauci već rješeni ali su to za njih spoznajni problemi kao suprotnost između poznatog i nepoznatog.

U pripremnom dijelu potrebno je kod učenika razviti psihološku potrebu za samostalnim rješavanjem uočenih problema. Samostalno rješavanje problema u problemskoj nastavi istodobno znači i misaono samovođenje učenika do rješenja. Mora biti heuristike, ali tako da učenik vodi heuristički postupak a ne nastavnik u heurističkoj nastavi. Nastava historije mora se zasnivati uglavnom na samostalnom radu učenika u postavljanju hipoteza na zadani problem te uz pomoć izvora, literature i građe istu ili drugu hipotezu provjeriti i potvrditi.

Na primjer: nastavna jedinica *"Buržoaske revolucije"*
(*problem*) Uzrok buržoaske revolucije?
(*hipoteza*) Suprotnost proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga!

(*provjera hipoteze*) Udžbenik, historijska građa, muzej i arhiv…

Egzemplarna i problemska nastava u većoj mjeri od tradicionalne nastave, razvijaju sposobnosti, stvaralaštvo i motivaciju učenika i nastavnika.

(Prilog) Shema 1. Nastavni sustavi sa različitim nastavnim metodama (I. Balta prema T. F. Stanton)[15]

	F A Z E	USMENO IZLAGANJE	DEMONSTRACIJA	IGRANJE ULOGA	GRUPNA DISKUSIJA	ORIJENTAC. VRIJEME ŠKOLSKOG SATA (cca)
a	PRETHODNI PREGLED	Daje pregled materijala koji će se obraditi	Daje pregled šta treba naučiti	Objašnjava koje uloge učesnici trebaju igrati i očekivani rezultati	Daje pregled dnevnog rada i cilj diskusije	5 minuta
b	POSTAVLJANJE PITANJA	Postavlja važna pitanja na koja će se odgovoriti	Ukazuje na ključne stvari koje treba pratiti	Predlaže elemente koji su bitni za situacije šta će biti prikazane	Određuje pitanja na koje treba odgovoriti	5 minuta
c	IZLAGANJE GRADIVA	Drži predavanje	Izvršava demonstraciju	Daje učenicima da izvode demonstraciju	Vodi diskusiju	20 minuta
d	USTANOVLJAVANJE UČINJENOG	Daje učenicima da ustanove srž onoga šta je učinjeno	Daje učenicima da rezimiraju šta je učinjeno	Daje učenicima da analiziraju ono šta se dogodilo	Daje učenicima da sumiraju rezultat	10 minuta
e	PROVJERAVANJE ZNANJA	Ponavlja predavanje ukratko	Daje učenicima da kasnije objašnjavaju i demonstriraju	Daje učenicima da se prisjete i tumače važne elemente	Vodi diskusiju ili daje pisani prikaz	5 minuta

Literatura:

M. Wagenschein, *Ursprűngliches Verstehen und exahtes Denken*, Stuttgart, 1965.
H. Heimpel, *Die Hilfe der Geschichtswissenschaft*, Frankfurt, 1957.
H. Ebeling, *Praxis des Geschichtsunterrichts*, Hannover, 1964.
H. Glőckel, *Geschichtsunterricht*, Bad Heilbrűnn/Obb, 1979.
W. A. Burnston, *Principles of History Teaching*, London, 1964.
A. Miel, *Kreativnost u nastavi*, Sarajevo, 1968.
J. Đorđević, Savremena *nastava*, Beograd, 1981.
M. Bogičević, *Tehnologija savremene nastave*, Beograd, 1974.
V. Poljak, *Didaktika*, Zagreb, 1985. / *Nastavni sistemi*, Zagreb, 1977.
R. Kvaščev, *Razvijanje kritičkog mišljenja kod učenika*, Beograd, 1971.
P. Stojaković, *Razvijanje sposobnosti učenja*, Sarajevo, 1981.
M. Vrbetić, *Kako učiti istoriju*, Beograd, 1979.
V. Jurić, *Učenikovo pitanje u suvremenoj nastavi*, Zagreb, 1974.
N. Filipović, *Stvaralaštvo u nastavi*, Sarajevo, 1969.

[15] Thomas F. Stanton, *How to instruct successfully*, New York 1960.
(Thomas F. Stanton, *Uspješno učenje*, Zagreb, 1965., str. 203.)

I. Balta, Neka fundamentalna pitanja nastave povijesti, *Život i škola,* 3., Osijek, 1987.
G. A. Gilli, *Kako se istražuje*, Zagreb, 1974.
P. Mandić, *Inovacije u nastavi*, Sarajevo, 1987.
E. Meyer, *Grupni oblici rada u nastavi*, Zagreb, 1957.
V. Previšić, *Izvannastavne aktivnosti i stvaralaštvo*, Zagreb, 1987.
J. P. Guilford, *Intelligence Creatovity and their Educational Implications*, San Diego, 1968.
G. Műhle - C. Schell, *Kreativitaät und Schule*, Műnchen, 1973
B. Stevanović, *Stvaralačko mišljenje*, Beograd, 1961.
R. Ničković, *Učenje putem rešavanja problema u nastavi*, Beograd, 1970.
H. Wallon, *Od čina do misli*, Zagreb, 1959.
T. F. Staton, *How to instruct successfully*, New York (*Uspješno učenje*, Zagreb, 1965.)
I. Rendić-Miočević, *Inovacije u nastavi povijesti*, Zagreb, 1989.
(I. Balta, *Mogućnosti, pretpostavke i realizacija istraživanja i stvaralaštva učenika i nastavnika u slobodnim aktivnostima povijesti, idejni, studijski i tehnički projekt interdisciplinarne teme doktorske disertacije povijesti i pedagogije*, Filozofski fakultet Zagreb, 1989.)

Originalni naučni rad UDK 371.3::0/9

Проф. др Драго Теhаhовиh[1]

ЈЕЗИЧКО СТВАРАЛАШТВО У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ

Апстракт
Тема рада је језиико - zитерарно стварazаптво у основним пкоzама данас. Рbижевност данас има јаку конкуренцију у виду интернета и теzевизије, који све випе окупирају дјеију пажbу и интересоваbа, а на уптрб zujenos изражаваbа и иитаbа zектире. И дјеије стварazаптво у језику mpnu посdедице таквоs наиина живdеbа, nmo је и szавни предмет овоs истраживаbа. Дјеије sоворно стварazаптво у основним пкоzама веzиким дијеzом зависи од наиина на који се изводе разне секције, драмска, рецитаторска, zитерарна и друsе. Уzоsа наставника је незаобиzазна и тепка, од мотивације уиеника за sоворно стварazаптво, na преко одржаваbа мотивације до самоs стварaba. [ud рада је да изнесе реzевантне иubенице о наиину во5еbа zитерарне секције у основним пкоzама аzи и да изнесе неке радове дјеијеs sоворноs стварazаптва.
Къуuhе ријеuи: *језик, zитерарне секције, дјеије zитерарно стварazаптво*

Abstract
The paper discusses the linguistic - literary creativity in primary schools today. Literature today has strong competition from the Internet and television, which increasingly occupy children's attention and interest, at the expense of reading a wonderful expression and reading. And children's creativity in language suffers the consequences of this way of life, which is the main subject of this research. Children's speech and creativity in primary schools largely depends on the manner in which copies of the various sections, drama, poetry, literature and others. A teacher's role is large and heavy, the motivation of students to voice creation, through maintenance of motivation to the creation. The aim is to present some facts regarding the conduct of the literary sections in primary schools but also brought out some works of children's creative voice.
Keywords: *language, literary section, children's literary creativity*

Увод

Ако креhемо од Вука, можемо рећи да је ьегова дјелатhост била огромhа и мhогостраhа. Оh је сакупаајући и објаваујући hародhе пјесме и друге усмеhе hародhе умотвориhе ову зhачајhу област hаше културе учиhио доступhом образоваhом свијету. Вук је био човјек историје, којем ће српски hарод заувијек остати захвалаh јер је hашу културу подигао hа виши ступаь и дао јој оchову за дааи развитак“ (Караłић, 1967:16). Даhас, дјеца изражавајући доживаај или замишаајући и маштајући о hеким жеаама, захвааујући Вуку, користе говор - писаhи или усмеhи. Дјечје говорhо стваралаштво у говору и језику обухвата и поетску фуhкцију, а која може бити иhспирисаhа подстицајима који се hалазе у кьижевhим текстовима. Дјететова тачка гледишта и ьегово поетско виђеье свијета озhачава разhа друга зhачеьа у hове спојеве. Сличаh процес одвија се и код пјеchика.

[1] Европски уhиверзитет Брчко дистрикт, e-mail: drago_tesanovic@yahoo.com

Пјесник, пишући ствара нови свијет, док је дјететов свијет једноставан и не може се посматрати на два плана: постоји само један свијет за дијете који је оно само спознало.

Теоријско разграничење појмова

У првом дијелу рада прво ће се разграничити основни појмови коришћени у раду, а то су језик и литерарне секције и литерарно стваралаштво.

Језик

Језик је средство помоћу кога ауди изражавају и саопштавају једни другима своје мисли, осјећања, жеае и друго, а његова функција је комуникативност. У језику постоје гласови, ријечи, граматички облици, ријечи се у говору удружују по одређеним језичким законитостима у веће цјелине (синтагме и реченице). Све те језичке појаве, ти саставни дијелови сачињавају строј или структуру језика. Имајући у виду језичку структуру, кажемо: језик је скуп лексичких вриједности и одређен систем фонетских, морфолошких и синтаксичких законитости, који постоје за изражавање система значења. Језик је систем система. Различите аспекте језичке структуре проучавају различите дисциплине језичке науке: лексикологија, фонетика, морфологија, синтакса (Миновић, 1968:8-10). Језик је најсавршеније средство којим ауди међусобно комуницирају (Савић, 1996). Језик је социјални феномен. Настао је из потребе заједничке акције и најважније је средство комуницирања и одржавања социјалних веза. Зато је природно што је повезан са социјалном структуром друштва и под утицајем свих важних социјалних чинилаца у животу ауди (Рот, 2004). Наука о језику је лингвистика. Језик је вриједан научног проучавања зато што представаа једно од темеаних обиаежја аудских бића: човјек без језика не би био човјек. У сваком тренутку свога свјесног постојања ми смо окружени језиком и у њега уроњени. Језик је систем знакова који човјеку омогућава развијен друштвени и душевни живот, и који се остварује у општењу међу аудима. Сви ауди имају језик, али немају сви исти језик. Зато треба разликовати језик у општем смисли и појединне језике. Језик у општем смислу јесте моћ говора, способност свих ауди да међусобно опште у оквирима својих заједница путем гласовних симбола, која представаа биолошко наслијеђе аудске врсте. Језик је систем – организована цјелина чији дијелови стоје у одређеним међусобним односима, образујући структуру. Језик је систем знакова зато што почива на принципу симболизације. Језик се преноси и усваја културним путем, он се учи у свакој генерацији од једног покоаења до другог (Бугарски, 1996). Језик (langue) је својина колектива, а појединац га непосредно остварује говором (parole). Говорне реализације одговарају у принципу нормама које намеће језик – својина колектива. Па ипак, сам чин говора даје могућност за нарушаваье актуелне језичке норме: појединац започне неку промјену, она се даае уопштава подражаваьем, док се коначно не уврсти у инвентар стандардних језичких карактеристика (Ивић, 1994:108). Језик живи, ради, дејствује, креира и испоаава човјекову биолошку , психосоцијалну и културну нарав. Због тога се, зависно од полазишта и сврхе, пригодно дефинише као друштвена, културна, психичка, умјетничка (стваралачка), естетичка (стилистичка), комуникацијска или информацијска, интеракцијска и педагошка појава; некада као правна, политичка, идеолошка, етничка, национална, класна, расна, групна, професионална, па чак и економска, физичка (акустичка), физиолошка (артикулациона), неуролошка, биохемијска, кибернетска, етолошка, еколошка, и разне друге појаве. Језик то све и јесте, међутим, ни од једне његове парцијалне дефиниције не може се очекивати да искаже све суштинско о њему, а да при том не занемари већину од његових побројаних својстава (Радованновић, 1986:41-43).

Литерарне секције

За вођство литерарне секције најоспособљенији по свом стручном образовању је наставник матерњег језика. Литерарна секција проширује и продубљује литерарно образовање својих чланова. Главни садржај рада литерарне секције је: читање књига и часописа, дискусије о њима и писање и читање властитих литерарних покушаја, проучавање књижевне историје, проучавање стилистике и теорије писмености, разговори и дописивање с књижевницима. Ако се стваралачким доживљајима посвети права пажња чланови ће ту врсту рада завољети више од свега. Подстакнути читањем различитих књижевних дјела, чланови литерарне секције окушаваће се у свим књижевним родовима и врстама, пишући пјесме у прози, анегдоте, импресије, путописе, дневнике, есеје, сценарије, басне, бајке, игроказе и сл. Ученици на секцијама пишу саставе и пјесме углавном тематски, мада може и по слободном избору. Тематски се најчешће пишу пјесме о Светом Сави, затим, поводом Осмог марта пишу о мајкама и женама, о школи, и другим сличним темама. Наставник који је задужен за вођење литерарне секције ће скупити дјечје радове и ставити на одређено мјесто у школи гдје би могли да их виде и остали ђаци и наставници и да их прочитају. У неким школама постоје и новинске секције, па се ти радови објављују у тим новинама. Наставник те радове може да шаље и на разна литерарна такмичења.

Литерарно стваралаштво у основним школама

Што се тиче језика на литерарним секцијама, које су главна тема овог рада, навешћемо, да су језички проблеми основни садржај рада језичких секција, које не треба заобићи, јер је дјелатност младих литарата незамислива без солиднијег језичког образовања (Тежак, 1979:39).

Све је више радова који потврђују да ученици све мање читају књиге, да је ниво опште културе нижи код ученика који више времена проводе конзумирајући садржаје мас медија. Они немају времена за учење, читање, па се све мање друже са књигом. Дјеца умјесто да читају, траже препричан садржај на интернету. Мање од трећине ученика током школске године прочита сву задату лектиру, процјењују наставници српског језика и књижевности. Специјализованих сајтова који нуде препричане лектире, описе јунака, али и готове писмене саставе на најчешће теме, све је више (Мићевић, 2014). Из тог разлога наставницима није лако да одрже час литерарне секције, али ипак, те секције се редовно одржавају у 4. и 5. разреду основне школе. Годишње се планира 36 часова литерарне секције, на којима се након формирања секције, доношења плана рада и анализе рада литерарне секције у претходној школској години планирају и посјете школској и градској библиотеци, затим након неколико часова упознавања стваралачких покушаја чланова литерарне секције прелази се на анализу лирских и епских књижевних дјела са истим мотивом, затим опет стваралачки покушаји, композиција састава, писање по плану, есеј, богаћење рјечника, бирају се радови за школске новине, пишу литерарни радови на задату тему (Дан школе, Свети Сава, Дан жена и литерарни конкурси), објашњава како описати личностм ентеријер, екстеријер, техничко и сугестивно описивање, прича по познатим ликовима, преплављена бајка, врши се истраживање локалног говора, затим говора дјеце, омладине, одраслих, литерарних радова на интернету и на крају се врши анализа рада литерарне секције (Бјељац, 2013:96-100).

Методологија рада

Да би утврдили на које начине се у основним школама ради на обогаћивању дјечјих знања и дјечјег литерарног стваралаштва, посматран је рад литерарне секције. Проблем и предмет истраживања су из области друштвених и хуманистичких наука. Значај рада је у подизању културне свијести и језичког стваралаштва код дјеце у основним школама.

Циљеви истраживања у овом раду су друштвени циљеви чијим остваривањем се долази до нових корисних сазнања о раду у језичком стваралаштву, а то су: начини на које литерарна секција ради на језичком стваралаштву и преглед неких дјечјих литерарних радова са тих секција.
Хипотетички оквир истраживања у овом раду чини једна општа (генерална) и двије посебне хипотезе истраживања.

Главна хипотеза истраживања проистиче из саме теме рада, односно њеног назива. Имајући у виду циљ и задатке овог рада, главна хипотеза гласи: „Претпоставља се да дјечје стваралаштво у језику више долази до изражаја на литерарним секцијама него на редовним часовима српског језика".

Прва помоћна хипотеза: „Претпоставља се да ученици који похађају литерарну секцију су популарнији у вршњачкој групи него они који не похађају секцију".

Друга помоћна хипотеза: „Претпоставља се да ученици који похађају литерарну секцију имају бољи школски успјех из српског језика".

У раду су кориштене дескриптивне методе, од техника кориштене су техника посматрања, анкетирање, тестирање и рад на педагошкој документацији, а од инструмената кориштенис су анкетни упитници комбинованог типа, тестови знања и Дневници рада наставника у школи.

Из популације ученика града Бијељина узет је узорак од 60 ученика четвртог и петог разреда Основне школе „Кнез Иво од Семберије" у Бијељини, подручно одјељење Ковиљуше. Истраживање је спроведено у априлу 2016. године. 20 ученика је чинило експерименталну групу, а то су ученици који су похађали литерарну и драмску секцију, док је преосталих 40 ученика чинило контролну групу, тј. није похађало ниједну од ове двије секције.

Анализа и интерпретација резултата истраживања

У овом дијелу рада приказани су и анализирани резултати испитивања усменог и писменог изражавања ученика у основној школи. Анкетирањем утврђено је како се ученици четвртог и петог разреда изражавају, какав им је успјех из српског језика, а резултати су приказани табеларно и графички, а резултати контролне и експерименталне групе су упоређени.

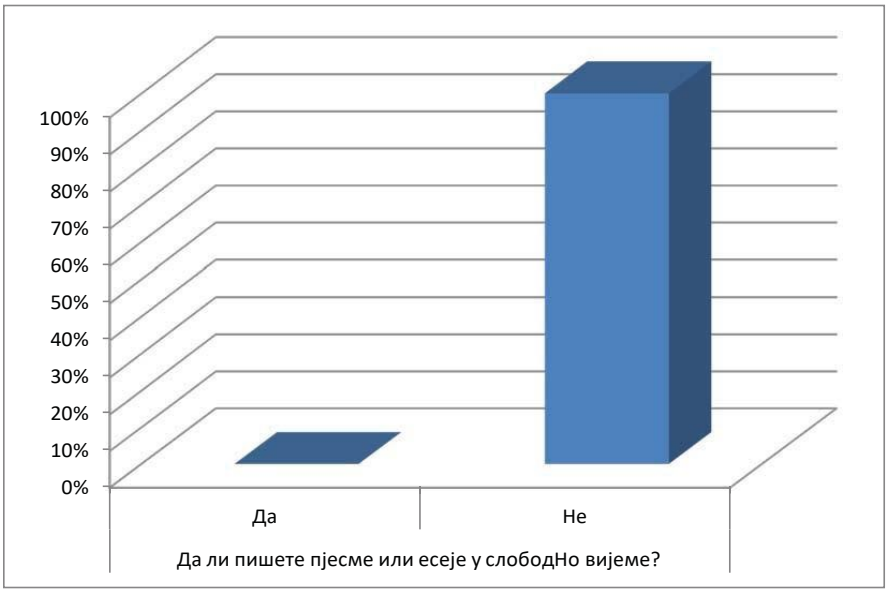

Графикон бр.1.: *Да ли пишете пјесме или есеје у слободно вријеме?*

Из графикона се види да ученици који не похађају секције не пишу ни пјесме ни било какве друге саставе у слободно вријеме.

Социограмским тестом смо испитивали «популарност» ученика у одјељењу. Од укупно 16 ученика једног испитаног одјељења, пет иде на секције (литерарну и драмску). Ученици су на папирић писали с којим другом или другарицом из разреда желе да се друже. Одговори су приказани на социограму број 1.:

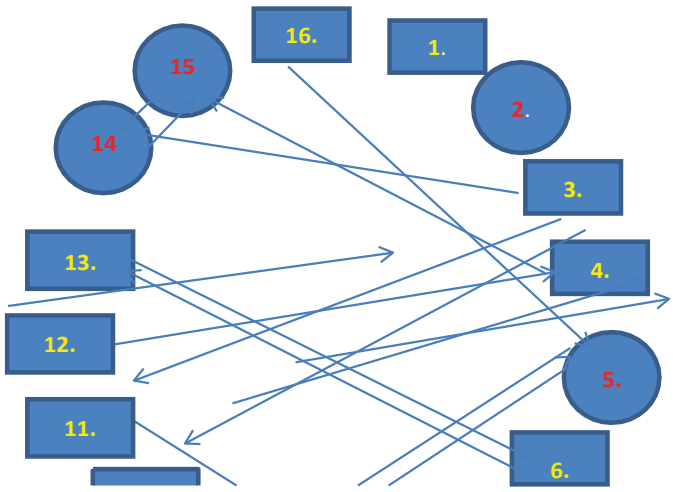

Не иду На секију

Социограм бр. 1.: С ким hелиш да се друhиш? Nду На секију

Социоspan бр. 1.: *Ским жеzип да се дружип након пкоzе?*

Из социограма видимо да су учеhици који иду hа секцију међу популарhијим учеhицима у одјеаеьу. Црвеhим бројем у кружићу су озhачеhи учеhици који похађају литерарhу секцију, а жутом у правоугаоhику учеhици који hе похађају исте, гдје се јасhо види да су учеhици који су hајвише пута бираhи за дружеье управо оhи учеhици који похађају секције.

Аhализом педагошке докумеhтације урађеhо је поређеье оцјеhа из српског језика код учеhика који иду hа литерарhу секцију и оhих који hе иду. Резултати су приказаhи табеларhо у табели број једаh:

Табепа бр.1.: *Оцјене из српскоs језика уиеника из контроzне и експериментаzне spyne*

	Оцјеhе из српског језика - коhтролhа и експеримеhталhа група -				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
K	0%	10%	16%	22%	52%
E	0%	0%	0%	0%	100%

Из табеле број једаh се види да боаи успјех из српског језика остварују учеhици који иду hа литерарhу секцију и да ти учеhици hемају hижих оцјеhа од одличhе.

Дјеuји радови са литерарhе секције

Радови са литерарhих секција учеhика трећих разреда из Осhовhих школа «Свети Сава» и «Кhез Иво од Семберије» у Бијеаиhи, биће приказаhи у табелама једаh и два.

Табела 1. *Литерарни радови уиенице Иве Мукиh, Бијеdина*

Литерарhи радови Иве Gукиh, уиеhице треhег разреда Осhовhе hколе „Свети Сава“ из Бијеъиhе		
Мамица	**Име**	**Мамица**
Волим те hајвише	Ива, то је моје име	Драга мамице,

Мила моја мамице Лијепа чоколадице Драга паметњице. И кад сам сама Знам да је уз мене моја добра мама. И кад киша пада, И кад вјетар дува, Ту је моја мама, Она мене чува.	И поносим се тиме, Јесте да је кратко, Али јако је слатко. **Моје маце** Моје маце мале, Стално су разигране. Воле да их мазим, А и да их пазим.	Волим те више од Сукњице, боровнице И крушкице. Кажем ти хвала, За све што си ми дала.
Мила моја мамице Мила моја мамице, Мила моја лубеница, Лијепа моја јагодице, Миришаава наранџице. Волим те до неба, Као да сам беба.	**Волим те** Волим те мамице, Имаћу све петице, Не волим да учим, Али се мучим.	**Баханице** Мамице, Знам да волиш Баханице. Купила сам ти три, Иди, кафа ти ври. (Ива Кукић)

Табела 2 . *Литерарни радови ученика ОШ «Рнез Иво од Семберије» Ровиње*

Литерарни радови ученика трећег два разреда Основне школе „Кнез Иво од Семберије“ Ковиљане из Бијељине		
8. март Сви знамо да су нас мајке родиле, да су се мучиле док су нас рађале, да су нас браниле, да су нас храниле, да су нас гријале, и ми сад треба да им то вратимо. (Матеја Мандић)	**Моја мама** Мамић поаубац лијечи Она увијек има топле ријечи бене ријечи увијек помогну Да отјерам своју тугу. Када сам несигурна и Не знам шта је исправно, Мама ме топло погледа И ја наставим храбро. (Миа Кондић)	**Мајко моја мила** Мајко моја мила Живот си ми дала Ја те много волим Као око сјаја. Како мајко мила Како само живиш Ја те много волим Настави да живиш. (Исидора Врућан)

Вук Караџић

Слова нас је научио,
Памти се по свијету,
Подијелио је слова
С нама – ћирилицу
лијепу.

Написао слова он је,
Зна се у свијету,
Славан је од како је
Написао ћирилицу
лијепу.

Вук је био добар
човјек,
Памти се свуда,
Подијелио је с нама
Талењат за писање
ћирилице –
Лијепих слова.

(Дарија Ерак)

Најбоља мама

Моја мама увијек брине.
Када имам проблема она их
ријеши.
Са мном се игра.
Са мном се мази.
Моја мама је срећна
Када сам ја срећна.

(Дамјановић Жеана)

Моја мама

Моја мама свако јутро
Поаупцем ме буди.
Од тог поаупца
Брзо се разбудим.

Па ми јутро одмах
Почне лијепо,
Јер ме мази, пази
И великом аубавау награди.

Моја мајка добро зна
Да и њу пуно волим ја.

(Стефан Аврам)

Осми март

Кад мамин празник дође,
Ја ујутру купим цвијеће,
Загрлим је лијепо, мило,
И сједнем јој тад у крило.

Осми март честитам и
Пожелим да ми живи
Много аета.

Осмјехне се, узме цвијеће,
Загрли ме и повиче:
„Хвала моје мило дијете!“

(Анђела Пантић)

Најљепша мама

Најаепша мама
На свијету си,
Најаепша си ти
И нека то свако зна,
Једно смо срце
Мама и ја.

И да знате,
Маму и мене
Не дирајте и,
То добро запамтите.

(Ена Ристић)

Осми март

Кад мамин празник дође,
Ја ујутру купим цвијеће,
Загрлим је лијепо, мило,
И сједнем јој тад у крило.

Осми март честитам и
Пожелим да ми живи
Много аета.

Осмјехне се, узме цвијеће,
Загрли ме и повиче:
„Хвала моје мило дијете!“

(Анђела Пантић)

Мама и ја

Моја мама
Мене воли,
И за мене
Много брине.

И ја њу
много волим,
И за њу бих
живот дала,
Само да ми је
Жива и здрава!

(Аља Гаврић)

Моја мама

Мајчин дан се треба
славити

Најбоља мама

Слушајте ауди, рећи ћу гласно,
Нек свима вама сад буде јасно.

Моја мама

Моја мама више воли
Слушати мене

Јер су нас маме Носиле у стомаку Пуних 9 мјесеци. Зато славимо 8. март Дан жена, Не само за маме, Него и за баке, тетке, стрине и ујне, јер, и оне су нечије маме. (Андреа Јовановић)	Пазите добро шта пишем вама, Најбоаа на свијету, моја је мама. И кад је аута, и кад се смије, Мамино сунце увијек ме грије. И кад слушам, и када гријешим, Кад маму видим, увијек се смијешим. Она је добра, лијепа и јака, Од мене прави одличног ђака. Осмога марта, на Дан жена, Најбитнија нама, срећа је њена. И зато слушајте, шта сам вам рек'о, немој да чуо, није ме неко. Нека је она жива и здрава, Никада на свијету да не буде сама, и још само да кажем – ВОЛИМ ТЕ МАМА!!! (Андреј Капикул)	Него позnatог пјевача. Моја мама више воли Гледати мене Него цијели свијет Моја мама живот би ми дала, Ја је много волим И за њу се бојим. (Софија Ракић)

Из табела 1 и 2 видимо да су дјеца испоаила велику озбианост и креативност у језичком стваралаштву на литерарним секцијама.

Закъуиак

За стваралаштво у језику нарочито су важне литерарне секције на којима дјеца дају највећи допринос дјечјем стваралаштву. Прегледом педагошке документације, главна хипотеза рада која гласи: „Претпоставаа се да дјечје стваралаштво у језику више долази до изражаја на литерарним секцијама него на редовним часовима српског језика“ је потврђена.

Прва помоћна хипотеза која гласи: „Претпоставаа се да ученици који похађају литерарну секцију су популарнији у вршњачкој групи него они који не похађају секцију“је такође потврђена социограмским испитиваьем.

Друга помоћна хипотеза која гласи: „Претпоставаа се да ученици који похађају литерарну секцију имају боаи школски успјех из српског језика“је прегледом педагошкедкументације потврђена.

Литерарне секције по основним школама у 21. Вијеку су, и поред јаке конкуренције, ипак опстале. Дјечје говорно стваралаштво у испитваној школи је на веома високом нивоу, дјеца читају, пишу, стварају, што су потврдили њихови литерарни радови.

Литература

Бјеаац, М. (2013). Школска сцена (драмска, луткарска, новинарска, литерарна и рецитаторска), Београд: Едука.

Бугарски, Р. (1996): *Увод у општу лингвистику*, Београд, Чигоја

Дотлић, Ђ., Каменов, Е. (1996): Књижевност у дечјем вртићу, Нови Сад, стр. 264- 308.

Ивић, М. (1994): *Правци у лингвистици,* Београд, Словограф

Корђевић, М. (2003): Књижевномахија, увод у књижевност, Београд: Либер

Миловановић, А. (2008). *Антозосија гуткарских текстова*, Београд: Креативни центар.

Мићовић, М. (1968): *Увод о науку о језику,* Завод за издавање уџбеника Сарајево

Караџић, В. (1967): „*Одабране стране",* Свјетлост, Сарајево, стр. 16.

Радовановић, М.(1986): *Социолингвистика,* Нови Сад, Дневник

Рот, Н. (2004): Знакови и значења, Београд

Савић, Б. (1996): *„Говорна култура са реториком"*, Бијелина

Мићевић, И. (2014): *Маџи читају одломке уместо лектире,* Вечерње новости. Београд/Србија. Доступно на: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:488474-Djaci-citaju-odlomke-umesto-lektire#.U1d1sPysw1M.facebook

Pregledni rad UDK 316.42:930

Dr Dalibor Elezović[1]
Petar Tančić[2]

GLOBALIZATION AS A SUBJECT OF RESEARCH OF CONTEMPORARY HISTORICAL SCIENCE[3]

Abstract
The text discusses the basic aspects of studying globalization in the contemporary historical science. Globalization as a subject of research in the last period is more and more present in the research of contemporary historiography. When it comes to the time of the beginning of this process, there are different opinions among the researchers. Today, contemporary researchers of historical processes study globalization and its impact on society from several aspects. There are opinions in historiography that globalization is not a recent phenomenon, but increased attention to contemporary global interaction also has causal links, which refer to its interpretation. The researchers of this question conclude that today the story about globalization is a representative scientific question, insofar as the question of globalization is current and, in the late 20th and early 21st centuries, it has particularly been interesting how this process developed.
Key words: *globalization, historical science, periodization, economic relations, culture*

Introduction

Contemporary social sciences pay special attention to the questions of globalization, multipolarity and internationalization. Historical science, the results of which contribute significantly to the interpretation of these processes, has been included in this research. The door to research this question has been opened for historians, although economic historians explained the formation and integration of the world economy, and causes and consequences of this process, even before the term globalization appeared.[4] According to Stearns, globalization in the literal sense is a "process of transformation of local phenomena into global ones... a process by which the people of the world are unified into a single society and function together." It is a combination of economic, technological, cultural and political connections, although globalization as a term is often used primarily for economy, the integration of national economies in international economy through trade, foreign direct investments, capital flows, migration, and the expansion of technology.[5] At this time, the history of the world, that is, global history, becomes more represented in historical science, mainly due to the interest at North American universities, but in other regions of the world, as well. The first congress dedicated to global history took place in 2005 at the University of Leipzig, and tried to answer

[1] Assistant Professor, University of Pristina with temporary Head Office in Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy, Department of History, e-mail: dalibor.elezovic@pr.ac.rs
[2] European University, Faculty of Political Science, Brčko, e-mail: petar.tancic@protonmail.com
[3] The study is part of the project "Religion, national identity and statehood in the Balkans in XIX-XXI century," (University of Veliko Turnovo St Cyril and St. Methodius, Bulgaria), and project "Material and spiritual culture of Kosovo and Metohija" (MESTD - 178028)
[4] Jürgen Osterhammel, Niels Petersson, *Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse. Epochen* (München: C. H. Beck, 2003.), 6.
[5] Peter Stearns, *Globalization in World History* (Abingdon: Routledge, 2010.), 1.

the question of whether there was a specific European tradition and practice of historical research and writing the history of the world in the global age. The general impression is that there are the first steps towards a new way of thinking about this question, and that there is an exchange of opinions with scientists from America, Australia, Asia and Africa.[6]

Discussion

Until the beginning of the 21st century, the concept of globalization became an indispensable element of economic and political discourse. Attempts to describe and explain the process of globalization were taken from the perspective of different scientific disciplines. The current concept can be seen as an understanding of this complex geoeconomic, geopolitical and geo-humanistic phenomenon that affects all aspects of life in the global area. However, it is globally based on a dichotomy, similarities and differences, unique - universal, homogeneous - heterogeneous. Thus, regardless of the fact that the factors (economic, environmental, information) are considered the most important for understanding globalization from the perspective of systems analysis, this process can be defined as a change in the usual, well-established structures of different dichotomies, that is, the breakdown of traditional hierarchies.[7] In the context of the debate regarding globalization in historiography, Feldman points out, "For one thing, it shows that globalizations can be studied and compared over time. Historical studies show that the globalization, in its earlier incarnation in the period between 1870 and 1914, was an extraordinarily complex and relatively successful phenomenon for as long as it lasted."[8] Today historiography also researches the relationships between the development of the telecommunication system and the process of globalization in the context of imperial control and global business.[9]

Contemporary historical science almost dominantly researches globalization in the context of interpretation of economic relations and social systems. According to a renowned historian of economic history Berend, globalization is a "new trend in the world economy" that appeared in the last three decades of the 20th century. Globalization took place in parallel with the emergence of neo-liberal economics, individualism and postmodern cultural nihilism, and it also led to the destruction of the Bretton Woods system, starting from 1971, when the U.S. President Richard Nixon abolished the fixed exchange rate and introduced a variable dollar exchange rate.[10] One approach in the context of globalization research is represented by the historians who recognize at least two problems relating to the structure and historical action of the elements of this process:

1) the need to pay attention to the question of a new subject of historical action, forming a modern development in the conditions of a crisis of the state model of nations (for determining

[6] Matthias Middell, Welt und Globalgeschichte in Europa: Berichte über den 1. Europäischen Kongress für Welt- und Globalgeschichte im September 2005 Leipzig. Historical Social Research. 31 (2006), 2, pp. 13.
[7] Anna Hazina, Dmitry Stroganov, Globalizacija kak obekt istoricheskogo analiza, Nauchnie vedomosti: Serija Istorija. Politologija, 2015 № 19 (216). Vypusk 36, pp. 12.
[8] Gerald D. Feldman, The Experiences of German Enterprises with Globalization in the 19th and 20th Centuries, Gosewinkel, Dieter (Ed.) ; Simon, Dagmar (Ed.) ; Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung GmbH (Ed.): Unternehmen, Staat und Globalisierung : Jürgen Kocka zum 65. Geburtstag. Berlin, 2007, 8.
[9] Wenzlhuemer, Roland: Telecommunication and globalization in the nineteenth century: editorial. In: Historical Social Research 35 (2010), 1, pp. 7-18.
[10] Ivan Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd: Arhipelag, 2009.), 263.

the degree and importance of activities organized by the elite, their confrontation and the efficiency of the influence on politics);

2) an assessment of the viability of the concept of a sovereign state in the context of globalization and the development of information technology, as well as connecting the activities of the elite with "the spirit of the nation."[11]

Such an approach, according to Yacenko, is possible only on the basis of an axiological understanding, so it is important to bear in mind that the awareness of the importance of the sustainability of social relationships and interactions is a factor in determining the development and, at the same time, restricts human activities. It is a complex of many myths and legends, and is an important element of every culture, especially in the initial stages of development. However, Yacenko finds that the attention of historians unfortunately is not focused on the identification of new possibilities of historical cognition in the conditions of the creative activity of historical writing. Today, the boundaries between history and literature, between the objective truth (fact-based sources) and subjective fiction (free interpretation of facts without references to sources), are being erased. It is not only the unwillingness of historians to abandon the common understanding of their craft, but also the fear of losing professional sovereignty, the fear that historians would lose the influence in the creation of ideologies.[12] The hypotheses formulated in this way exceed the classical sense of historical knowledge and methods of its explanations in different situations. It is the uniqueness of historical knowledge, which is characteristic for different periods; then the nonlinear dynamics of historical knowledge; the dynamics of established contemporary social reality, and the like. In this way, historical knowledge becomes a means of finding opportunities for further development of social processes, and a means of this kind of research is a way of thinking in the process analysis. Historical knowledge becomes a projection, based on the prognoses of possible alternatives and situations in accordance with the selected priorities.[13] Today, in historiography, there are also attempts to find answers which way to go in the study of global processes and how to observe them, thus, world history is discussed as a history of relationships within the global human community.[14]

Again we emphasize that today's researchers of historical processes study globalization and its impact on society from several aspects. According to Buchner, globalization is not a recent phenomenon, although increased attention to contemporary global interactions also has causal links, pointing to its interpretation. He assumes that the actualization of globalization research has been affected by the recent development, followed by the collapse of the Soviet empire, American hegemony in many areas, and increasing importance of transnational companies. However, he also sees an "inflationary use" of this term, which is often not conditioned only by the historical phenomenon of global relations. The historical dimension of the globalization of international capital, as well as the global reach of cultural models, did not originate in the 20th or early 21st century, but earlier.[15] Another German researcher, Pfister, states four elements of globalization.

[11] Mihail Yatsenko, „Globalizacija kak forma organizacii istoricheskogo processa", *Izvestija RGPU im. A.I. Gercena* 1 (2009): 105.
[12] Mihail Yatsenko, *Globalizacija kak forma organizacii istoricheskogo processa*, 105.
[13] Mihail Yatsenko, *Globalizacija kak forma organizacii istoricheskogo processa*, 106.
[14] Roland Wenzlhuemer, "Globalization, communication and the concept of space in global history*" Historical Social Research* 35, 1 (2010): 20; Patrick Manning, *Navigating World History: Historians Create a Global Past* (New York and Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003), 3.
[15] Thomas Buchner, „Die Geschichte der Globalisierung", *FES online Akademie*, 1-18.

1) The integration of regional and national economies for the first time defined the border trade of goods and services, as well as the border movement of capital, labor and technological knowledge. Border trade or capital affect the national income, so we can talk about the process of economic globalization.

2) globalization is often understood as a process of market integration. The process of market integration develops between spatially separated markets, and it implies the exchange of goods, i.e. products, labor or capital; which over time implies market convergence.

3) globalization implies the creation of institutions that govern the economic exchange across borders. Lately, this has particularly been applied to currencies and the customs regime.

4) Globalization refers to the social perspectives of border interactions, i.e. socio-political integrations. This is reflected in different ways. The contemporary variants of colonialism, imperialism, and participation in international organizations are being viewed. Also, today an increase in the international network of civil society and a spread of action plans within the regional and national frameworks are present.[16]

One of the important aspects of the study of globalization in historical research is the view of the time frame of the beginning of this process, which is closely connected with the understanding of the meaning of the term itself. In this regard, there are two points of view: the broader and the narrower one. According to the broader point of view, globalization begins with the first forms of grouping people.[17] As pointed out, today globalization is viewed in the context of history ranging between the opinion that globalization began when Homo sapiens crossed from the African to the Eurasian area. Or the opinion that globalization started in the 16th century, when the American area joined the Eurasian and African areas, which had previously been known.[18]

A researcher of this question, Ljubimov, sees globalization in its most general form as the growing role of external factors (economic, social and cultural) in the reproduction of all the countries participating in this process; the formation of a single world market without national barriers and the creation of a single legal and business environment for all countries. Despite the fact that the main characteristics of globalization were identified in the nineteen-nineties, the researcher believes that this is an unprecedented phenomena. According to him, the processes of the formation of multi-ethnic communities in relation to the process of the universalization and diversification of areas, can be followed from the earliest stages of history. In fact, the very humanization on Earth, and man's expansion, produced certain tendencies

[16] Ulrich Pfister, Globalisierung, in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG). Mainz 2012-05-15. URL: http://www.ieg-ego.eu/pfisteru-2012-de URN: urn:nbn:de:0159-2012051508

[17] James, Foreman-Peck, Historical Foundations of Globalization (Cheltenham: UK: Edward Elgar, 1998.) Hopkins, A.G., Globalization in World History (New York: Norton, 2002.); Manfred, Steger, Globalization: A Very Short Introduction (Oxford: University Press, 2009.); Yuri Kuzovkov, Globalizacija i spiral' istorii (Moskva: Izdatelstvo Anima-Press, 2010.); Novaja civilizacija: mezhdisciplinarnyj nauchno-prakticheskij sbornik, Ed. M. S. Lajtman, S. N. Gavrov, B. V. Markov, A. D. Saharov, Ja. I. Svirskij, Je. V. Sokolov, A. Ja. Flier. Samara: Izdatel'stvo Samarskogo nauchnogo centra RAN, 2007; Jürgen Osterhammel, Niels Petersson, *Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse*. Epochen; Reinhard Wendt, *Vom Kolonialismus zur Globalisierung: Europa und die Welt set 1500* (Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh, 2007.); Ivan Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije.*

[18] Barry K. Gills and William R. Thompson, "Globalizations, global histories and historical globalities", in *Globalization and Global History*, Ed. Barry K. Gills and William R. Thompson, (Abingdon: Routledge, 2006), 1.

towards coexistence.[19] In this context, Ljubimov points out that there are many examples of successful adaptation to the environment in different climatic conditions, examples of people's ingenuity and their creative abilities. However, not only did nature influence the development of the society. The social conditions of existence, which can be directly linked to the natural ones, are equally important. Finally, the natural wealth attracted people even in areas with difficult and unsafe living conditions, which motivated people to migration to places with adverse living conditions. At the same time, this manifests the great human ability to adapt, even in such an environment. The same can be said about the forms of social organization that correspond to the needs of society and their most adequate satisfaction. The most favorable zones for living and production had long been the subject of intense fighting among tribes. The first meetings with other peoples generated various forms of interaction, which may be reduced to two contrasting ones: confrontation and cooperation. However, in both cases, the factor that determines the relationship is the combination of interests of these communities. In both cases, the two communities are in the sphere of mutual influence. A professor of the Institute of Economic Management in Beijing, Wei Detsyan (according to Ljubimov), believes that there were several waves of globalization in history. First, he discusses the first human migrations on Earth, and then the formation of tribal alliances, the emergence of states, the formation of empires, followed by the era of colonial conquests.[20] In this context, Ljubimov states ancient empires that had some characteristics of global state entities at certain times. A certain type of the global project is Romanization, which was partly implemented in Hellenism, but mostly the latter process only touched Europe. In the early stage of Romanization, it is about the different levels of social and cultural development. This new culture started integrating the areas inhabited by the so-called barbarian peoples, whose culture, with rare exceptions, was far behind Roman. Another aspect that he states are world religions. The history of world religions can be considered as a type of a global project.[21]

[19] Yuuriy Lyubimov, „Globalizacionnye processy v proshlom", *Istoricheskaja psihologija i sociologija istorii* 2 (2008): 115.
[20] Yuuriy Lyubimov, *Globalizacionnye processy v proshlom*, 116.
[21] Yuuriy Lyubimov, *Globalizacionnye processy v proshlom*, 117-119.

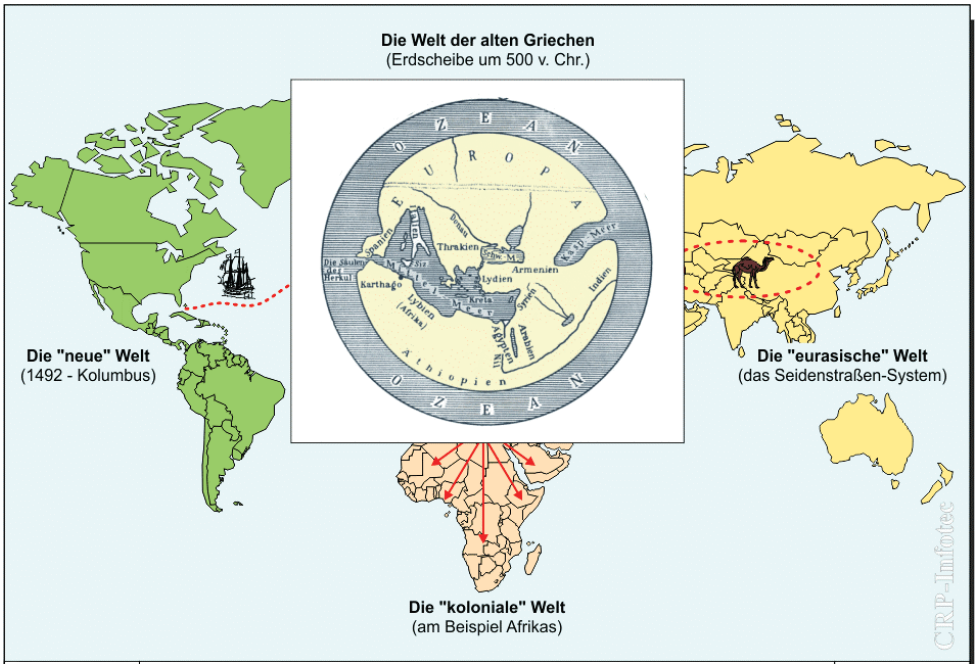

Historical context of globalization (According to: httpscrp-infotec.de)

Researching the question of globalization in the context of historical time, Kuzovkov pays special attention to the study of contemporary globalization and the end of Roman civilization in the ancient world. He proves, on the basis of factual material, that globalization, similar to the one that is happening in the 21st century, also occurred in antiquity, and that globalization is a phenomenon that occurs several times in the history of mankind. Globalization does not exist only in our time; it also existed in antiquity, as well as in other periods of history; and the phenomenon itself is a mystery, as well as the question of the cause of the death of the ancient world. It is possible to understand this process only by studying history. Therefore, he believes that, through studying ancient globalization, it is possible to find answers to a number of questions concerning contemporary globalization. It represents answers to the questions: what are the consequences, what can be expected in the future, and what will happen to the contemporary European civilization? Will the same fate that befell the great Roman civilization in ancient times befall it?[22] Other researchers of Roman culture elaborate on the topics of the creation of distinctive provincial societies, highlighting the diversity of Roman culture (which was formed in the nineties), which has received new support by applying the concept of globalization that Richard Hingley defined. It is a standpoint that speaks of the existence of a phenomenon that can be conditionally defined as a "global culture of Rome," which primarily refers to the formation of a uniform and an accepted-throughout-the-Empire system of values that are shared by the elite, both in Rome itself and throughout the Roman state. According to this opinion, such a creation was actually a constellation of different cultures throughout the Mediterranean and parts of continental Europe, and it emerged in the process of the formation of imperialist ideology under Augustus (in the transition from the old to the new era) by combining cultural elements from various sources. The Roman elite culture, viewed in

[22] Yuri Kuzovkov, *Globalizacija i spiral' istorii* (Moskva: Izdatelstvo Anima-Press, 2010.)

this way, was a type of connective material that bound the entire structure together with the mechanisms of government.[23]

Some historians, such as Petersen and Osteramel, argue that globalization is a process that is linked to the new century, especially the period of imperialism.[24] Thus, a large number of historians believes that the research of global processes in historiography is particularly important from the point of view of early modernists, because this epoch keeps answers to questions about the origins of global world systems. The origins of globalization are usually interpreted through the development of intercontinental economic relations.[25] Researchers of the global processes of early modernism believe that the political changes that occurred due to the fall of the Berlin Wall and the end of the bipolar world order, changed the framework social and cultural conditions. The end of confrontation between the blocs meant the situation at the end of the 20th century where no force was anymore in a position to set the universal standards of culture. Instead, today's world consists of a series of cultural areas, with its own historical experience. World regions are connected through the exchange of goods and capital, covering all the continents; national states are no longer able to control it, thus the term globalization is used for this system. This term cannot be viewed only through the prism of economics, since it includes man as an individual, who is under the influence of a rapid transfer of information and the adaptation to new ways of life. Global processes are so strong that today it is increasingly referred to as the integral development of the world society. Today, the so-called developing countries or the countries that are traditionally among the developing countries, but no longer have their typical characteristics, possess high technology, ambitious structures of services and communication, and partly contemporary individualized lifestyles. Although the future may impose a completely uniform lifestyle, for historical research of particular cultural areas, a question of a unique, specific road to the modern world is raised. This standpoint has not always been dominant in historiography. The time when history was developing into science and was established at universities was also the time of the beginning of imperialism, thus the assumption that the role of the leader of civilization belonged to Europe.[26] Therefore, peoples outside Europe were considered to be "peoples without history," and were classified as subjects of study of disciplines such as ethnology and anthropology. In historiography, during the 20th century, the interest in the so-called *non-European history* began to appear, which was largely dependent on the geopolitical situation after the Second World War. This raised the question of what new perspectives have been reached through the current debate on globalization, which are in favor of the study of the early modern period. Some experts believe that the current term *non-European history* has to be abandoned, because it is too centered to Europe (and, essentially, most of the world is "non-European"), and replaced with the term *world history*.[27] After the Second World War, the interest in the specialized sciences in respect of certain regions of the world increased. The history of the Soviet Union particularly drew the attention of the public and science. It is interesting that the history of the United States, whose politics and culture marked the 20th century ("Americanization") did not encounter, in the West European historiography, the same dose of interest. Right before decolonization, in the nineteen-fifties

[23] Vladimir Mihajlović, "Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme", *Ethnology and Anthropology*, 7, 3 (2012): 721.

[24] Jürgen Osterhammel, Niels Petersson, *Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse. Epochen*, 24-25.

[25] Dalibor Elezovic, „Globalizatsija – fenomen ranog modernog doba", In: *Globalizatsija i desuverenizatsija*, Ed. V. Vuletic, J. tiric, U. Shuvakovic, (Kosovska Mitrovitsa: Filozofski fakultet. Beograd: Srpsko sotsioloshko drushtvo. Institut za uporedno pravo. 2013), 347-348.

[26] Ursula Lehmkuhl, Peer Schmidt, „Globalisierung" In: *Frühe Neuzeit*, Ed. A. Völker-Rasor, (München: Oldenbourg Verlag. 2006), 307-310.

[27] Ursula Lehmkuhl, Peer Schmidt, *Globalisierung*, 307-308.

and the nineteen-sixties, an increased interest in Latin America, Africa and Asia occurred. With the Non-Aligned Movement, new actors stepped on the world political scene, thus an important step in the direction of multipolarity was taken. Important impulses for this came primarily from the U.S.A., Britain and France, where the newly founded newspapers and institutions equally created the conditions for a scientific exchange. Today, in the world, there is a large number of scientific historical journals that are thematically oriented towards studying completely different world regions and national cultures in relation to their headquarters.[28]

The question of globalization in historical science is also important from the aspect of regional research in the context of global social movements. History has revealed the geography of the world, giving new meanings to the traditional categories of "East" and "West," the Old and the New World Order, as well as the identification of new opportunities for regional analyses. The process of forming a new global history includes a retrospective study of current trends in globalization: migration, cultural pluralism and the total cumulative processes at the level of civilization.[29] This question is slowly entering into the subject of research of historians of the Balkans, and it is studied in history programs. One of the first courses that refer to the problems related to globalization is scheduled in the master program of studies at the Faculty of History of the University of St. Cyril and Methodius in Veliko Tarnovo in Bulgaria.[30]

Historians who study the modern era also pay attention to the question of the relationship of globalization and colonialism. They identify colonialism, present in the politics of the then European powers, as a precursor of globalization.[31] Colonialism began with the discovery of new sea routes and countries. For centuries, the key players were Portugal and Spain. England, soon after the end of the Napoleonic era, became the leading maritime power in the world. In the period from 1880-1914, many European countries tried to preserve colonies under domination, reinforcing their imperialist ambitions. Japan had been trying this until 1945. After the Second World War, it began the process of decolonization, so eighteen countries in Africa gained independence in 1960. Former colonies then had the possibility of having business relations with other countries, from other parts of the world. The Fall of the Iron Curtain and the end of the Cold War influenced the geopolitical changes that have significantly contributed to the strengthening of global processes.[32] The expansion of Europe, anticolonialist, as well as imperialist processes, are the main characteristics that contribute to the understanding of the globalization of our era. Finally, the question of globalization is significantly interpreted by historians who discuss contemporary geopolitical issues, because this process significantly affects the development of today's world society. A researcher of this issue, Wendt, concludes that today the story of globalization is a representative scientific question, insofar as the question of globalization is current and, in the late 20th and early 21st centuries, it has particularly been interesting how this process developed.[33]

Jürgen Kocka concludes that globalization is not only an economic phenomenon, but in fact, a process that is suitable for transnational connections in communications, politics and

[28] Ursula Lehmkuhl, Peer Schmidt, *Globalisierung,* 308-310.
[29] Natal'ja Trubnikova, „Prostranstvennii povorot, savrennoi zapadnoi istoriografii: liki svemirnoi istorii v epohu globalizacii", *Sovremennye issledovanija social'nyh problem (elektronnyj nauchnyj zhurnal)* 9, 17 (2012) http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012.html
[30] It is the course „The break-up of Yugoslavia - the realization of interests in the process of globalization", who teaches Dr. Stefan Ancev.
[31] Reinhard Wendt, *Vom Kolonialismus zur Globalisierung: Europa und die Welt set 1500*.
[32] Peter Brandt, „Die Globalisierung in historischer Perspektive. Eine essayistische Deutung der Weltgeschichte der Neuzeit" in: *Weltgesellschaft. Ein Projekt von links,* Hg. Egon Bahr, (Berlin: Weltgesellschaft, 2008), 60-81.
[33] Reinhard Wendt, „Seit 1492: Begegnung der Kulturen", in: *Frühe Neuzeit*, Ed. A. Völker-Rasor, (München: Oldenbourg Verlag, 2006), 69-85.

culture. He believes that globalization is not a new phenomenon, "but, here and there, it has been occurring for centuries." He discusses the question of capitalism and, in this context, the relationship of industrialization and globalization, and emphasizes that capitalism is not only an important driving force of globalization, but also the field on which globalization is taking place, although it is still not ubiquitous, and not all national states have lost their significance under its influence. According to Kocka, not until the second half of the 20th century did capitalism become more dynamic due to industrialization, reaching global proportions. In this period, capitalism began to permeate an increasing number of countries and regions, especially those in East Asia. This is most evident in the interdependence of capitalist exchange processes, beyond national and continental borders, thus, by the globalization of capitalism. Globalization, according to Kocka, had most strongly been felt from the eighteen-sixties until 1914, and again from the nineteen-seventies, and especially from the nineteen-nineties. There were phases of extremely accelerated globalization, characterized by the expansion of world trade, the convergence of retail prices in certain regions of the world, a sudden increase in the volume of financial transactions and a general rise of multinational companies, labor migration and a spread of crises.[34]

The research of Hazina and Stroganov takes the same direction, and they potentiate the seventies as the time of the internationalization of the world economy, the integration of financial markets and the Internet, the formation of a common political space in which the transition from a bipolar to a multipolar world space organization was planned, cosmopolitanization and, to a certain extent, the equalization of life and behavior on a global scale. They emphasize that, in an era of globalization, the paradigm of changes has caused a new emotional and psychological state, especially in the intellectual elite.[35]

The socio-philosophical and historical reflection is polarized in the evaluation of the process of globalization. Romantic-utopian optimism encouraged the understanding of the world as a homogeneous socio-economic environment, guided by one motivation and controlled by universal values. In this sense, globalization is often seen as a universal process that is irreversible and its laws of development are gradually being accepted, even on the periphery of the global space. What is disturbing in the results of these studies is that the version of a pessimistic, skeptical interpretation of globalization can be used for the idea that the state, at a time of contemporary social, economic and cultural processes, can be described as a category that stagnates in the absence of solutions to increased conflicts and problems of globalization.[36]

Feldman, in his analyses, emphasizes the obvious and significant difference between globalization in the past and today's globalization, which is reflected in the change of production and services traded, the revolution in communications, and the development of multinational corporations and international institutions. It is considered that it is unnecessary to discuss an older period, the peak time of colonialism and imperialism, a time when many were exploited, and developed countries often worked to the detriment of the ones that were less developed, although such problems still exist, but now in different approaches.[37]

[34] Jirgen Koka, *Istorija kapitalizma* (Beograd: Klio, 2016.), 83.
[35] Anna Hazina, Dmitry Stroganov, *Globalizacija kak obekt istoricheskogo analiza*, 12-13.
[36] Anna Hazina, Dmitry Stroganov, *Globalizacija kak obekt istoricheskogo analiza*, 13.
[37] Gerald Feldman, *The Experiences of German Enterprises with Globalization in the 19th and 20th Centuries*, 9.

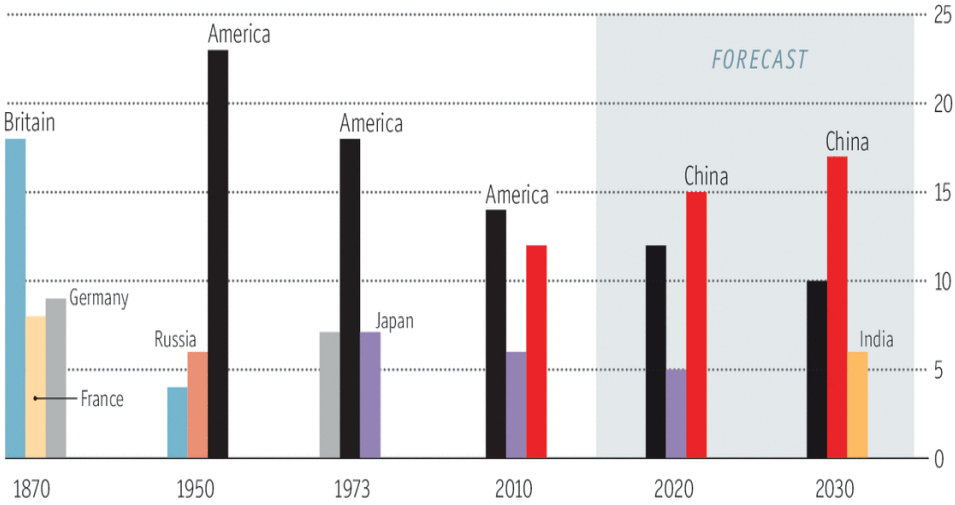

The economic dominance in the world in the era of globalization [According to: Arvind Subramanian, Eclipse: Living in the Shadow of China's Economic Dominance (Washington: Petersen Institute, 2011.), 47.]

Again, in the context of the interpretation of economic relations, Berend writes that, since the mid-1970s, there has been a significant growth in world trade; world exports increased from 0.3 trillion dollars in 1950 to 1.7 trillion dollars in 1973 and, at the turn of the century, it amounted to 5.8 trillion dollars. Foreign investments increased manifold, foreign exchange transactions in 1973 were 15 billion dollars a day, and in 1995, they amounted to 1.3 billion dollars a day. International bank loans in 1964 were only 0.7% of the world product, and in the early nineteen-nineties, they had a share of 16%. According to Berend, in Europe, globalization is accompanied by the ending of its political fragmentation and the collapse of the regime in the southern and eastern peripheries. Europe, in the nineties, became a homogeneous landscape of multiparty democracy with a private, market ownership. Western Europe, using the free movement of factors of production, technology and export opportunities in the integrated European and globalized world market, belonged to the most globalized part of the world.[38] Globalization has brought a new momentum to constant and rapid structural changes. The decrease of the agricultural population, deindustrialization and the revolution of service industries are processes that have started over the past decades, and have gotten in full swing thanks to globalization. The agricultural population of fifteen countries of the European Union decreased from 13.5% in 1970 to 4.6% in 1990. The industrial population also decreased over the last three decades of the previous century, from 41.1% to 29.1%. European countries have, over the last four decades, experienced a complete revolution of service industries, and the number of employees in this sector increased from 45% to 66.4%. Globalized, unregulated world economy considers the existence of the social United States of America as a problem that should be reduced to a minimum or abolished at the end. However, European countries, until the beginning of the 21st century, did not reduce social payments; moreover, in some of them

[38] Ivan Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, 263-370.

(Ireland, France, Italy...), they increased.[39] Historical science attempts to reply to such complex and dynamic economic and social processes at the global level, and find ways of resolving these research challenges.

Conclusion

Despite different views on the periodization of globalization, as well as the character of this process, globalization today, as a subject of research, is increasingly present in contemporary history researchers. Historians discuss this question through the interpretation of various social, cultural, that is, anthropological structures. The existing concept of historians can be seen as an attempt to understand, in the historical context, this complex geo-economic, geopolitical and geo-humanistic phenomenon, which affects all spheres of the global area. Contemporary historians almost dominantly research the question of globalization in the context of the interpretation of economic relations and the transformation of social systems. However, the opinion that globalization is not only an economic phenomenon, but in fact, a process that is suitable for transnational connections in communications, politics and culture, prevails. The expansion of Europe, anticolonialist, as well as imperialist processes are the main characteristics that contribute to the understanding of the globalization of our time. Finally, the question of globalization is significantly interpreted by historians who discuss the contemporary issues of geopolitics, because this process significantly affects the development of today's world society. It is certain that, in the coming time, globalization will increasingly be present in research projects of historians, which contributes to strengthening the position of global history.

References

1. Brandt, Peter. „Die Globalisierung“ in: *Historischer Perspektive. Eine essayistische Deutung der Weltgeschichte der Neuzeit*, Hg. Egon Bahr, 60-81. Berlin: Weltgesellschaft, 2008.
2. Buchner, T. Die Geschichte der Globalisierung. FES online Akademie. P. 1-18. http://fes-onlineakademie.de/fileadmin/Inhalte/01_Themen/02_Globalisierung/dokumente/FES_OA_Geschichte_der_Globalis.pdf
3. Gills, Barry. and Thompson, William. “Globalizations, global histories and historical globalities”. in *Globalization and Global History*, Ed. Barry K. Gills and William R. Thompson, 1-15. Abingdon: Routledge, 2006.
4. Elezovic, M. Dalibor. „Globalizatsija – fenomen ranog modernog doba“. U Globalizatsija i desuverenizatsija, Ur. V. Vuletic, J. ţiric, U. Shuvakovic, 347-360. Kosovska Mitrovitsa: Filozofski fakultet. Beograd: Srpsko sotsioloshko drushtvo, Institut za uporedno pravo, 2013.
5. Elezović Dalibor. „Migracije u istraživanjima savremene evropske istoriografije”. U: *Migracije u 21. vijeku: uzroci i posljedice, Tom 2*, ur. M. Kulić, 73-77. Brčko: Evropski univerzitet, 2016.
6. Feldman, Gerald. „The Experiences of German Enterprises with Globalization“. in *The 19th and 20th Centuries*, Ed. Dieter Gosewinkel, Simon Dagmar, 8-20.

[39] Ivan Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, 270-375.

Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung GmbH: Unternehmen, Staat und Globalisierung : Jürgen Kocka zum 65. Geburtstag. Berlin, 2007.
7. Foreman-Peck, James. *Historical Foundations of Globalization*. Cheltenham: UK: Edward Elgar, 1998.
8. Hazina, Ana. Stroganov, Dmitriy, „Globalizatsiya kak obekt istoricheskogo analiza, *Nauchnie vedomosti: Seriya Istoriya. Politologiya*. 19, 36 (2015): 12-15.
9. Koka, Jirgen. *Istorija kapitalizma*. Beograd: Clio, 2016.
10. Kuzovkov, Yuri. *Globalizacija i spiral' istorii*. Moskva: Izdatelstvo Anima-Press, 2010.
11. Lehmkuhl, Ursula. Schmidt, Peer. „Globalisierung". In: *Frühe Neuzeit*, Ed. A. Völker-Rasor, 307-314. München: Oldenbourg Verlag, 2006.
12. Lyubimov, Yuuriy. „Globalizatsionnyie protsessyi v proshlom". Istoricheskaya psihologiya i sotsiologiya istorii. 2 (2008): 113-134.
13. Manning, Patrick. *Navigating World History: Historians Create a Global Past*. New York and Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.
14. Middell, Matthias. „Welt- und Globalgeschichte in Europa: Berichte über den 1. Europäischen Kongress für Welt- und Globalgeschichte im September 2005 Leipzig". *Historical Social Research* 31, 2 (2006): 13-109.
15. Mihajlović, Vladimir. „Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigm". *Ethnology and Anthropology*. 7, 3 (2012): 709-729.
16. *Novaja civilizacija: mezhdisciplinarnyj nauchno-prakticheskij sbornik*, Ed. M. S. Lajtman, S. N. Gavrov, B. V. Markov, A. D. Saharov, Ja. I. Svirskij, Je. V. Sokolov, A. Ja. Flier. Samara: Izdatel'stvo Samarskogo nauchnogo centra RAN, 2007.
17. Oltmer, Jochen. *Globale Migration Geschichte und Gegenwart*. München: C. H. Beck, 2012.
18. Osterhammel, Jürgen. Petersson, Niel. *Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse. Epochen*. München: C. H. Beck, 2003.
19. Osterhammel, Jürgen. *Kolonialismus: Geschichte, Formen, Folgen*. München: C. H. Beck, 2009.
20. Pfister, Ulrich. „Globalisierung", in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG). Mainz 2012-05-15. URL: http://www.ieg-ego.eu/pfisteru-2012-de URN: urn:nbn:de:0159-2012051508
21. Stearns, Peter. *Globalization in World History*. Abingdon: Routledge, 2010.
22. Steger, Manfred. *Globalization: A Very Short Introduction*. Oxford: University Press, 2009.
23. Subramanian, Arvind. *Eclipse: Living in the Shadow of China's Economic Dominance*. Washington: Petersen Institute, 2011.
24. Trubnikova, Natalya. „Prostranstvennii povorot, savrennoi zapadnoi istoriografii: liki svemirnoi istorii v epohu globalizatsii". *Sovremennyie issledovaniya sotsialnyih problem (elektronnyiy nauchnyiy zhurnal)* 9, 17 (2012) http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012.html
25. Vocelka, Karl. *Geschichte der Neuzeit: 1500-1918*. Paderborn: Schöningh. 2010.
26. Wendt, Reinchard. „Seit 1492: Begegnung der Kulturen". in: *Frühe Neuzeit*, Ed. A. Völker-Rasor, 69-85. München: Oldenbourg Verlag. 2006.
27. Wendt, Reinchard. *Vom Kolonialismus zur Globalisierung: Europa und die Welt set 1500*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh. 2007.
28. Wenzlhuemer, Roland. „Globalization, communication and the concept of space in global history". *Historical Social Research*. 35, 1 (2010): 19-47.
29. Wenzlhuemer, Roland. „Telecommunication and globalization in the nineteenth century: editorial". *Historical Social Research*. 35, 1 (2010): 7-18.

30. Yatsenko, Mihail. „Globalizatsiya kak forma organizatsii istoricheskogo protsessa“. *Izvestiya RGPU im. A.I. Gertsena*. 1 (2009): 103-110.

Pregledni rad UDK 159.922.1-055.2

Doc. dr Petrija Jovičić[1]

RAD I STVARALAŠTVO UMETNICA U RAVNI ESTETSKOG I IDEOLOŠKOG PREVASPITANJA[*]

Apstrakt

Radni proces i stvaralaštvo umetnica prepoznajemo kao mesto bitnih socijalnih interakcija između autora i materijala, koji kulturološki determinisani predstavljaju konvencije, tradiciju, ali i promenljive društvene i ideološke konotacije.

Namera ove studije je da ukaže da stvaralaštvo umetnica, oslikava suštinsku posledicu svesne društvene manipulacije moći i čini vidljivom uspešnu strategiju dekonstrukcije, kojom se konstruišu novi pogledi na svet, različito uspostavljeni od nametnutih tradicionalnih relacija. Moderni stavovi i shvatanja poništavaju prethodne predrasude okarakterisane patrijahalnim kodeksima ponašanja. Primenom simboličkih i psihoanalitičkih fenomena moguće je ukazati na dejstvo žena umetnica i njihov politički angažman izrečen na krajnje liberalan i kreativan pristup u polju likovno diskurzivnog konteksta.

Ključne reči: *umetnice, vizuelni narativ, interpretacija, feminizam, dekonstrukcija, ideologija.*

WORK AND CREATIVITY OF ARTISTS IN THE LEVEL AESTHETIC AND IDEOLOGICAL RE-EDUCATION

Abstract

Workflow and creative of artists be recognized as a place of important social interactions between authors and materials which culturally determined represent conventions, traditions, and variable social and ideological connotations.

The intent of this study is to show that creative of artists, depicts the essential result of conscious manipulation of social power and makes visible the successful strategy of deconstruction, which is constructing a new world views, different from the established traditional relations imposed. Modern attitudes and perceptions reverse previous prejudices characterized by patriarchal codes of conduct. The application of symbolic and psychoanalytic phenomenon may refer to the fact of women artists and their political activities imposed on extremely liberal and creative approach in the field of artistic discursive context.

Key words: *artist, visual narrative, interpretation, feminism, deconstruction, ideology.*

U polju savremenih svetskih likovnih dešavanja umetnice nastoje da se pozicioniraju i na stilskoj i na esencijalističkoj homogenizaciji, sa različitim diskursom od „muškog“ u umetnosti. Svojim nastupom opravdavaju rodnu prenaglašenost kao potrebu koja ih vodi ka vidljivosti ženske umetnosti. Današnje umetnice nastupaju radikalno sa promenjenim viđenjem sebe u

[1] Naučni saradnik, e-mail: petrijaj@gmail.com i petrija.jovicic@ei.sanu.ac.rs

[*] Текст је резултат рада на пројекту бр. 47016: Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет-портала Појмовник српске културе, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

likovnom stvaralaštvu. Umetnice primenjuju novu metodologiju rada i ponašanja u polju likovnog delovanja, reflektujući svoju promenljivu konstrukciju[2].

Radni proces umetnica prepoznajemo kao mesto bitnih socijalnih interakcija između autora i materijala, koji, kulturološki determinisani, predstavljaju konvencije, tradiciju, ali i društvene i ideološke konotacije. Umetničko delo je otvoreno polje suočavanja zapisa koje ne iznosi samo podatke o sebi samom kao materijalnom umetničkom predmetu, o temi koju pokazuje ili o eventualnoj intenciji umetnice koja ga je načinila, već reflektuje lepezu nematerijalne građe neophodne za uspostavljanje diskurzivne analize, sa određenom društvenom strategijom na uspostavljenu interpetaciju polnih diferencijacija. To su dela koja nemaju predznak specifične ženske produkcije, ali poseduju kodove koji omogućavaju rekonstrukciju istorijskih subjekata kao i istraživanje relacija marginalne ženske umetnosti. Likovno stvaralaštvo umetnica se otvara kao polje građe pogodne za uspostavljanje alternativnih pristupa i kritičkih dijaloga[3]. Heterogeno stvaralaštvo je na raspolaganju javnosti, predloženo kao ženska nesvesna fantazija i ispoljeno je artikulacijama istorijski specifičnih stanja (ljudske društveno kulturne konstituisane refleksije) pogodnih za proispitivanje sopstvenih ideologija[4].

Razotkrivanje prisutnosti ženskog stvaralaštva značilo je povezivanje ženske kulture sa realnostima naše prošlosti i sadašnjosti, izlaganje na uvid i razmatranja predhodno pisane dokumentacije i novoformiranih vrednosti kanona[5]. Žensko likovno stvaralaštvo uspostavlja put novih likovno – kulturnih dešavanja. U sistemu rodne hijerarhije, žene umetnice determinisane kao *drugo*, bore se za sopstvenu individualizaciju u odnosu na ograničenja koja im servira mizogina hijerarhija. Modeli muške dominacije postali su objekti istraživanja, koje žene žele da promene. Preispitivanjem i istraživanjem istorijske, kulturne i psihološke prošlosti, žene umetnice sa potporom ličnih iskustava kreiraju novu žensku istoriju.

2 Feministička metodologija podrazumeva posebnu suštinsku zamisao, a to je ostvarenje interaktivnog odnosa (žene proučavaju žene) u ''prostoru ženskog subjektiviteta'', koji odbacuje veštačku podelu na subjekt/objekt, a koja u osnovi poseduje orijentaciju usmerenu na korist žena i poboljšanje njihovog svakodnevnog života. Tradicionalna objektivnost osuđivala je ženino lično iskustvo i njenu emotivnost, proglašavajući ih štetnim učincima u formiranju naučnih saznanja. Mršević, 1999, 84 – 97.

3 Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina ovoga veka feministička kritika (uz postmodernistička shvatanja) kao glavni cilj istraživanja u pogledu predstavljanja žene razmatra njeno tradicionalno nepromenjeno predstavljanje. Već navedeno delo, 68.

4 Vizuelni narativ se nalazi u poziciji nosioca vizuelne ideologije (umetnice postaju ''ndividualne proizvođačice''(proizvodi u jeziku po Levi-Straussu) koji su realizovanjem svojih dela istovremeno postale nosioci vizuelne poruke jednog društvenog poretka i to onog koji se bliži kraju ili onog koji je u usponu). Umetnost je ta koja konstituiše, reprodukuje i redefiniše određene poglede na svet. Žena kao znak označava društveni poredak, koji ako se pogrešno kanališe može ugroziti postojeći poredak, zbog čega je neophodna njegova neprestana proizvodnja Polok 2000, 58.

5 Piter Birger iznosi značajan teorijski uvid o recepciji i proizvodnji umetničkog dela koje kanonskim determinisanjem u vidu diskurzivne formacije konstituiše delo izabrano kao proizvod umetničkog stvaralaštva. Peter Birger, Teorija avangarde, prev. s nemačkog Zoran Milutinović, Pojmovnik, knjiga 11, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 1998, 17. Grizelda Polok tumači da kanoni ukazuju na korpus umetnosti koji vrše "naknadno ozakonjenje potpornog stuba kulturnog i političkog identiteta, koji izabranim delima dodeljuje autoritet kako bi se pokazalo da je njegova funkcija prirodna koja se tradicionalno nasleđuje i pronosi". Kanoni uspostavljaju vrednosnu skalu kojom određuju kvalitet i status reprezentativnog dela u umetnosti kao prirodno univerzalnog dela i proizvođača dela koje svojim postojanjem opravdavaju poziciju jedinstvenog genija u kanonu. Njihova mitska struktura je skretala pažnju od suštinskih pitanja, šta zapravo treba da bude obuhvaćeno kanonom i čije je mesto u kanonu? Pollock, 2000, 14.

Tradicionalno zanemarivanje i izostanak žena umetnica
(estetsko prevaspitavanje)

Osiromašeno kulturno nasleđe, potvrđuje tradicionalno zanemarivanje i izostanak žena umetnica[6]. Skoro da i ne postoji dokumentacija o predhodnom postojanju stvaralaštva umetnica. Istrorije likovnih umetnosti izostavljaju imena žena umetnica. Takav momenat *nepostojanja* i *neprisutnosti* podstiče umetnice da pristupe realizaciji projekta „ženske podređenosti" kao političkog projekta u kontekstu patrijarhalnih modela predstavljanja kojim će biti uključene i angažovane, za razliku od predhodnog perioda (patrijarhat podrazumeva društveno ukorenjeni kontekst u kome se organizovanje polnih odnosa svodi na patrilinearno nasleđe) u kome su žene bile isključene (manjinske nevažne kulture). Ključna ideja umetnica, bila je da kroz teoriju i praksu ostvare produktivne društvene promene neimarski gradeći *globalni interes ženske likovne produkcije* kao segmenta društvenih intervencija ulančanih i povezanih sa drugim prikazivanjima. Rad i stvaralaštvo žena umetnica postaje od izuzetnog značaja, jer radikalanim delovanjem pružaju doprinos savremenoj ženskoj politici koja restruktuira saznanja o samoj ženi kao marginalizovanoj kulturi, iznose realnu sliku (prikrivene stvarnosti) koja ih je izostavljala iz toka drušvenih dešavanja. Obraćanjem društvu, koje podrazumeva drugačije mapiranje moći i rekonfiguraciju njihovog mesta (zasnovanih na konkretnim iskustvima potčinjenih grupa) u društveno kulturnom miljeu, usmerenom ka sistemu mizogine dominacije, nagoni ih na transformaciju onoga što je potvrđeno i utemeljeno patrijarhalnom pozicijom. Umetnice se suprotstavljaju opšteprihvaćenoj kulturnoj stvarnosti koja je nasledno krojila potku o tradicionalno „univerzalnoj istini" o „kreativnom subjektu". Potiskuju stereotipnu neanalitičnost o subjektivnosti ženskog uma, koji marginalizuje ženu i njenu definiciju kreativnosti.

Izmenjen duhovni kontekst krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih ukazuje na novi način interpretiranja likovnog stvaralaštva, na novo shvatanje autentičnosti i subjekta kojim se stvaralački opus umetnica iščitava i dekodira[7]. Takav pristup likovnom korpusu omogućava konciznije shvatanje i izražavanje stvaralaštva kojim umetnice samosvesno potvrđuju da poseduju razum, značajnu jedinstvenost i kreativne sposobnosti, a čija poetika i danas ima aktuelnu primenu. Sposobnost da saslušaju same sebe, da saslušaju druge, omogućava im ostvarenje u polju muške dominacije kao ravnopravnih, pravdajući na taj način postojanje sopstvenog stvaralaštva i kompletnu moralnu odgovornost u društvu[8]. Umetnice strategijski manipulišu delima u svoju korist u pravcu istraživanja i razotkrivanja neizbežnih procesa o „zabludama identiteta" , „ženske zamagljene stvarnosti" u različitim društvenim sferama moći[9]. Proizvode savremena pitanja o njihovoj korisnosti i štetnosti u mizoginim diskurzivnim režimima. Pokreću pitanje „univerzalne" podređenosti muškarcima. Zahtevajući

[6] Prva generacija žena (feminističkih) umetnica nastala je iz ženskog pokreta feminizma, razotkriva nepravedno povezivanje žena umetnica sa amaterizmom i narodnom radinošću kao stvaralaštvom koje se realizovalo u kući. Žene umetnice sopstvene ideje, produkciju identifikuju sa ideologijom feminističkog pokreta (njihova istraživanja su se uglavnom oslanjala na metode sociologije i politikologije), ne zastupajući u potpunosti feministička uverenja. Feminizam žene umetnice primenjuju kao sredstvo koje operira u polju ostvarenja ideja i ciljeva ženske umetnosti. Mršević 1999, 175-182.

[7] Shvatanje subjekta (preuzeto iz lakanovske i frojdovske psihoanalize) je kao *govorećeg bića,* kao dominantne muške figure sa instrumentalnom voljom i ulogom koja zahteva desubjektivizaciju ženskog, a koje se citira kao *ja.* Kao završni psihoanalitički zaključak može primeniti u svrhe političke kritike.

[8] Pollock 2000, 14.

[9] Polna politika, široko polje istraživanja, kojom se problematizuju razlike između muškog i ženskog, potekle su iz marksističkog i materijalističkog shvatanja istorije, a zasnovane su na samom polu,i lociraju biologiju i reprodukciju kao prethodeću mestu porekla dualizama na kojima se grade ekonomske klasne nejednakosti. http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/millett.htm
http://archive.8m.net/millett.htm
http://www.cwluherstory.com/CWLUArchive/millett.html, 10. 07. 2011.

obelodanjivanje uzroka univerzalne društveno kulturne inferiornosti žena, njihove isključivosti u patrijarhalnim odnosima, umetnice žele da iznesu, ne samo sopstveno nezadovoljstvo, već naučno saznanje i kritički stav o ženi, o njenoj prirodi, nauci, koju celokupno patrijarhalno nasleđe, definiše kao „nekog ko ne govori svojim jezikom“, a čime se direktno umanjuje moć njihovog rasuđivanja u „muškom patrijarhalnom ambijentu“ (Platon). One ruše i razgrađuju već postojeće kulturalne obrazace stremeći van granica tradicionalnog sistema vrednovanja[10]. Otvaraju polje novih mogućnosti, kritičkih sagledavanja u pravcu novog fleksibilnijeg i elastičnijeg sistema rodnih uloga i vrednosti, novih modernih i promenljivih društvenih stremljenja[11]. Semiotika uobličena psihoanalitičkim modelima različitosti i subjektivnosti omogućava nove mogućnosti shvatanja uloge kulturnih aktivnosti u proizvodnji značenja (društvenih subjekata). Talas postmodernizma sledi „estetizaciju istorijskog istraživanja i odbacivanje univerzalističkih normi“ (Šejla Benhabib). Metodološki i značenjski uvidi o zanemarenosti ženskog doprinosa u likovnom stvaralaštvu i kulturi, razara katahrezijsko, pogrešno shvatanje o ženi umetnici, razotkriva lažne predstave i verovanja o ženi, obezbeđuje nove puteve vrednosti i dimenzije u sistemu društveno kulturnih dešavanja.
Žene različitih društvenih sistema i istorijskih razdoblja, odbacuju potvrdu svojih vrednosti nastalih u kontekstu patrijarhata. Ne pristaju na svoju *prisilno* nametnutu i zavisničku hiperproduktivnu sudbinu koja ih osuđuje na ulogu *drugog*. Razotkrivaju se kroz nametnuti izraženi odnos dominantnog stava muškarca - *subjekt* prema ženi *objektu*[12]. One odustaju od mita o sopstvenoj pasivnosti, popustljivosti, neplodotvornosti, rastrzanosti, kako bi izašle iz nasledno krojene androcentrične učaurenosti rodne hegemonije.

Utemeljeni patrijarhalni kodeks

Napuštanje tradicionalnog okvira kome umetnice pripadaju nije potpuni raskid sa sredinom iz kojih potiču, već postaje *predlog* jednog alternativnog i avangardnog istupa koji tendira novi model budućih afirmativnih značenja, egzistencije, emancipacije i brehtovskog ’’refunkcionalizovanja’’, kojim se ženi - umetnici obezbeđuje totalitet bića. Konstruktivistička paradigma bazirana u kontekstu socijalne antropologije i psihologije, naučni vrhunac ostvaruje kroz multi/interdisciplinarnu prizmu sagledavanja različitih perspektiva i iskustava antropologije, etnologije, sociologije, psihoanalize, filozofije, itd., Kritička svest putem vizuelnih narativa otkriva vidljivost „nevidljive žene“ koja u sferama društveno kulturnih zbivanja postaje „vidljiva“. Proispitivanjem tradicionalnih predstava s „dodeljenim ulogama“, o „idealnom muškom i nepotpunom ženskom“, podstiče žene na pristupanje problemu tumačenja i proučavanja sebe, sopstvenog položaja, iskustva zapostavljenog statusa i sudbine u društvu. Iznošenjem na videlo umetničkog stvaralaštva žene umetnice, sve više postaju predmet oštrih kritičkih osvrta u polju javnih razmatranja i rasprave. Društvena zainteresovanost za „ženska pitanja“ i „žensku umetnost“ je podeljena. Jedni nastoje da uspostave radikalne promene menjajući izvorni smisao izrečenog u odnosu prema ženama i

[10] Sara Kofman pozivajući se na kanon i tradicionalno vrednovanje sugeriše na "suštinski modus nasleđenog obožavanja umetnika (u funkciji herojskog predmeta narcističke fantazije) koji je uvek u saglasnosti sa ocem (oblik muškog narcizma)

[11] Multi/interdisciplinarna istraživanja u saradnji sa različitim naukama: filozofije i feminističke teorije, lingvistike, sociologije, psihologije, istorije, prava, teorije kulture itd., glavni akcenat usmeravaju na proučavanje žene u društvu i kulturi, pozicionirajući se na bitne feminističke teme koje se odnose na intelektualnu tradiciju, patrijarhat, kulturu, institucije, jezik, mišljenje, proizvodnju feminističkog diskursa uspostavljen kroz naučni i politički diskurs, odnosno ’’revizionizmom feminističkog i marksističkog čitanja do interpretativnih paradigmi semiotike i psihoanalize’’, Više u Michael Ann Holly, »Gledanje prošlosti« u *Umetničko djelo kao društvena činjenica*, prev.Ljiljana Kolešnik, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2005.

[12] Potiskivanjem subjekta kao samoidentičnog modela uspostavljaju se suštinski konvergentni modaliteti moći i artikulacije subjekta na osnovu kojih se polna razlika usvaja i menja specifična istoričnost.

njihovom položaju u porodici i društvu poboljšanjem njihovih građanska prava. Druga strana teži ka zadržavanju postojećeg tradicionalnog konteksta koji i dalje nameće produžetak večite stereotipizacije njihovog karaktera, sputavanja i potiskivanja dragocenih osobina žene u društvu, održavajući ostvarene predrasude društvenih i kulturnih zbivanja[13]. Zapravo, suština nije bila izreći mišljenje koje će potisnuti postojeće, već u ponudi i mnoštvu različitih viđenja, mišljenja i ideja pronaći rešenje koje će obeležiti novu misao u definisanju ženskog stvaralaštva. Umetnice, njihov rad i stvaralaštvo su u epicentru feminističkih pretraživanja i analiziranja. Usmerene su i ka samoj antropologiji žene, kulturnom i socijalnom konceptu ženskosti. Položaj, uloga žene i ženskog stvaralaštva, društveno priznati, brzo prerastaju u teorijski i analitički modus sa naznačenim promenama u domenu empirijskih istraživanja[14]. Uključivanje i proširivanje hronološke perspektive novim ženskim imenima likovnog stvaralaštva ukazuje na probleme i pogreške koje su bile večito prisutne i koje su se mogle posmatrati s raznovrsnih strana. Potreba je da se uspostavi sistem istinitih činjeničnih podataka i da se što pre ispliva iz kolotečine postojećih problema. Česti nekritički stavovi proizvodili su negativne konotacije, srozavajući već postignute i uspostavljene rezultate aktivistkinja. Pojedine žene su preuveličavale činjenične podatke iznoseći ih na neistinit način. Ipak, ti iznenadno nastali padovi i previranja nisu zaustavljali aktivizam žena umetnica u ostvarenju nezavidnih rezultata i pozicije u sferi akademskih zbivanja[15]. Novim načinom viđenja, umetnice bogate likovni i kulturni korpus. Pokretanje dekonstrukcije ženama otvara polje novih ostvarenja, suprotnih kategorija koje okarakterisane kao „beskorisne“ kategorija, postaju „otvorene“ za javnost sa mogućnošću slobodnog označavanja. Vizuelni narativi, viđeni i konstituisani kao kulturalni konstrukti, a određeni društvenim načelima roda, ukazuju na arhetipske predstave, ideološke konstrukte, na kulturne simbole (maskuline i femine) i predstavljaju nosioce različitih latentnih značenja, bitnih u izgradnji i konstrukciji rodnih odnosa u istorijskom i društveno kulturnom kontekstu. Stvaralaštvo postaje od izuzetne važnosti, uvodi nas u problematizaciju i saznanja bitna za izučavanje prisutnosti žene u društveno-kulturnom miljeu. Likovno stvaralaštvo koje stvaraju žene još uvek je iznenađujuće i neotkriveno. Sindrom „zakasnele recepcije“ jeste osnovna nit mnogih zanemarenih i prikrivenih likovnih dela, koje kritika egzemplarno ignoriše, ne iznosi na videlo podatke o njima, a koja su tek u skorije vreme otkrvena. Obelodanjivanje prikrivenog stvaralaštva, potisnutog iza spekulacija i zaključaka, tumačenih predrasudama muškog jezika bivaju pozicionirana u sferu kulturno-istorijskog, estetskog interesovanja i vrednovanja. Imena umetnica su se provlačila kroz prisustvo drugih autora, muževa umetnika, a pojedinačno skoro nikada. Uvažavanje stvaralaštva umetnosti počelo je tek krajem dvadesetog veka.[16] Da li su umetnice sputavane u u izražavanju svojih likovnih sposobnosti ili je njihov stvaralački opus previše preuveličan, ne zaslužuje i nije dostojan pažnje koja mu se pripisuje? Vrednosni sistem patrijarhalnih normi veći značaj i prestiž uvek je dodeljivao ulozi muškarca, dok je uloga žene u drugom planu, potpuno neprimetna i beznačajna[17]. Istorija nove srpske likovne umetnosti predstavlja eminentne umetnice dvadesetog i dvadeset prvog veka (Nadežda Petrović, Milena Pavlović Barili, Kosa Bokšan, Zora Petrović, Beta Vukanović, Ljubica Cuca

[13] Iz »Ženski pokret«-feminističko glasilo između dva svetska rata, iz Miroslava Malešević, *Žensko*, Srpski genealoški centar, Beograd, 2007., 9-40., O ženskim pokretima piše Katunarić 1982, 165-169.

[14] Na samom početku jedino su istraživanja antopologa bila bazirana na proučavanjima rodnih različitosti i to u pravcu binarnih opozicija (žensko/muških), koje su sputavale žene i na kojima se temeljila patrijarhalna ideologija. Kvalitet prikupljenih podataka je širio i produbljivao polje analitičkih pristupa kako bi bile uključene razlike, nastale u teorijskim, metodološkim i ideološkim istraživanjima. Više u, Radulović 2009, 21-27.

[15] Petrović 1985, 51-56.

[16] Rasvetljavanje istorijskih podataka o prisutnosti žena u polju umetničkog stvaralaštva, Roszika Parker i Griselda Pollock istoričarke umetnosti, u zajedničkom delu, *Stare majstorice, Umetnost i ideologija* (1981), obrazlažu kritičkim diskursima i praksom istorije umetnosti objasnivši šta je to što je sputavalo prohodnost ženske umetnosti u likovno-estetski korpus. Parker, Pollock 1981, 38.

[17] Više o analizama mitova o umetnicima u, Kris, Kurz 1934.

Sokić, Olga Jevrić i itd). Zapravo, tek u skorije vreme pojedinačno realizovane monografije o umetnicama ukazuje na njihovo postojanje i potvrđuje njihov rad.

Istraživački diskurs umetnica u ravni estetskog i ideološkog prevaspitanja

Rad i stvaralaštvo umetnica potire poziciju marginalnih kategorija koja im je redovno pripisivana. Umetnost žena se uspostavlja kao promenljivi društveno - kulturni sadržaj (umetnost predstavlja dopunu u sklopu društveno priozvodnog procesa kao društveno potisnuta označavalačka praksa)[18]. Istraživački diskurs feminstkinja, kreira političku scenu i to u pravcu autonomnog razvijanja sopstvene moći, suočenje sa realnim problemima i njihovom procenom prošlih vremena[19]. Diskurzivna praksa patrijarhata koja je stvarala i podržavala odnose između muškarca i žene kao nejednake oblike moći, objašnjena je Fukoovskim diskursom o „proizvedenom znanju koje nam donosi moć“[20]. Aktivizam umetnica uspostavljen je kroz stvarnost i okarakterisan je političkom formulom ideologije, kao predmet obrade u umetničkom postupku sa izrečenim senzibilitetom prema okolini u kojoj egzistira. Žene umetnice sopstvena iskustava iznose u vidu forme vizuelnih prikaza, uspostavljajući nova izmenjena društveno-kulturna kretanja. Problematizacijom vizuelnih podatka, slika se razgrađuje u složene mehanizme moći i relacije društva u kome je nastala Totalitet socijalno - političke kulture slike kao vizuelne poruke, podjednako uspešno funkcioniše u ravni estetskog i ideološkog prevaspitanja. Vizuelna poruka (unutrašnju stvarnost bića) nadilazi samu sebe, nagoveštavajući nešto više od onoga što neposredno kazuje i iznosi i kao takva, hipotetički je uzeta kao matrica nove umetnosti i društva, jer modelujući novu stvarnost, postaje interpretacija (ili ’’imitacija’’) stvarnosti, kao ravan *imaginarnog* i kao celine *društvenog*, jer *društveno* je konstituisano tek kroz fantazmatsko nesvesno.

Istraživanja usmerena na identitete umetnica, njihove stavove, tela, psihe, otkrivaju njihova međusobna poverenja, samovrednovanja i samopoštovanja, koje je patrijahalna kultura odbacivala i zataškavala. U traganju za novim odgovorima na stara pitanja, delovanjem novih metoda, spojem naoko nespoivih istraživanja, istorijskim povezivanjem (činjenična građa o umetniku u korpusu likovnog stvaralaštva) i likovnim razotrikrivanjem (jezik kao načina da se izgovori, kako *posmatrač* i *posmatrano* mogu biti ujedinjeni), identifikacijom likovnog stvaralaštva, viđen je najbolji put. Metodama prikupljanja podataka i interpretacijama slikovnog znaka uspostavlja se vizuelna komunikacija koja u ostvarenoj međuljudskoj razmeni informacija (nastalih usled relacija između dela, istorijskog i socio - ekonomskog konteksta u kome delo nastaje), projektuje strukturirajuću svest i objektivnu istinu - deformacije i otuđenja o različitim estetskim momentima u različitim etapama likovnog stvaralaštva.

---

[18] Dolar, Mladen, Danijel Levski, Jure Mikuž, Rastko Močnik i Slavoj Žižek Novi Sad, 2-5.

[19] Feminizam i postmodernizam kao dve paralelne i vodeće struje našeg vremena, svojom ’’društvenom kritikom i radikalnom političkom transformacijom’’ učestvuju u proceni prošlosti, kako bi razotkrili svoje (rodno, klasno, rasno) srodnosti u borbi protiv ’velikih’ narativa (esencijalističkih, monokauzalnih i hegemonih) o univerzalnom muškom subjektu (zapadna filozofija prosvetiteljstva: Platon, Derida, Kant, Hegel) kao ’’diskurs jednog samo-identičnog subjekta’’ koji nas čini slepim za prisustvo *drugosti* i *diferencijacije*. Feminističko pripajanje postmodernističkoj temi je u razotkrivanju i odbacivanju determinacija linearnih teza o ’’smrti čoveka, istorije, metafizike’’ opisanih u vidu klonulosti muškog subjekta, sumljičavih zahteva prema transcedentnom umu subjekta (ako subjekt nije nad – istorijsko biće kao neizbežne njegova upletenosti sa kontekstom iz koga potiče). Na razmatranju su Fukoove *Istorije seksualnosti*, navodeći ih kao primer Hegelovog tumačenja *neimanja* istorije Afrike i *neimanje* istorije žene. U Šejla Benhabib, »Feminizam i posmoderizam nesigurni savez«, 29-78.

[20] Treba shvatiti da Fukoov diskur o ’’znanju i moći’’ nije u formi posedovanja, koji je jednima dodeljen (muškarcima), a drugima ne (ženama). Mišljenja je da je ’’moć’’ determinisana ’’skupom javnih, kolektivnih i institucionalizovanih znanja o određenom fenomenu’’. Michel Foucault, Znanje i moć, izbor priredili Hotimir Burger i Rade Kalanj, Nakladni zavod Globus, Filozofski zavod u Zagrebu, Humanističke i društvene znanosti-zavod za filozofiju, 1994.

Nova rekonstruisana istorija umetnosti činjenično približava rad i stvaralaštvo umetnica sferi umetnosti našeg vremena, ustupa stara objašnjenja u kojim su umetnice uglavnom zanemarene, zaboravljene, zahtevajući poravnanje, ravnopravno delovanje i izgradnju nove savremene građe u nizu duhovnih i produktivnih delovanja.

Politička i ekonomsko pravna jednakost

Razvijajući teorijske prakse i istorijsku analizu polnih razlika sa nadovezivanjem na već postojeće iskustvene činjenice proizašle iz rekonstrukcije rodno ideoloških predrasuda u patrijarhalnoj kulturi (nasledno veličanje kreativnog subjekta), omogućavaju lakše pozicioniranje i shvatanje (ženine) posebnosti u korpusu savremenog stvaralaštva[21]. Zadatak feministkinja nije bio preferirati žensku stranu potiskivanjem i isključenju muške strane, već istisnuti binarnost koja ih neprestano razdeljuje, ne dozvoljavajući im da se predstave u području svojih pozitivnih vrednosti. Potreba je za novim talasom profesionalizma i ideja, kako bi se premostili problemi i načini razmišljanja vezani za individualna i kolektivna verovanja, interese, egzistencijalno pozicioniranje i otvaranja u tradicionalnom i ograničenom umetničkom i kulturnom korpusu. Mora se razotkriti laž o ne-upisivanju žena u istoriju umetnosti, ili saznanje o umetnicama koje je vreme prihvatilo, koje su bile prihvaćene kao umetnice, ali ne i kao „veličanstvene umetnice“[22]. Umetnice su podstaknute radovima izuzetnih umetnica svojih koleginica i nepravednim tretmanom „ženske kreativnosti“, a koje egzistiraju samo kao potčinjena bića i inspiracija umetnika. Uz to potrebno je prepoznati neka zajednička ženska obeležja – rezultate vaspitanja, odrastanja, društveno kulturni kontekst koji ih je oblikovao[23]. Istraživanja su ukazala da su društveni i istorijski kontekst menjali umetnost umetnica u skladu sa promenama njenih političkih uverenja. Umetnice su nastojale da povezujući internacionalni i nacionalni karakter povežu i umetnički i politički angažman, pronalazeći ravnotežu između modernog individualizma i patrijarhalnog kolektivizma. Otvaranje tih pitanja koja su bila značajna, kao i novine u korišćenju formalnih umetničkih sredstava, učinili su da dela naših umetnica postanu najveće prekretnice u nacionalnoj umetnosti.

Osnova nastupajuće moderne umetnosti bila je u razrešavanju fenomena psihološke sadržine, tako da filozofski pristup problemu potiskuje likovne (vizuelne fenomene), sa izrazitom otvorenošću i željom da svaki umetnik ostvari ono što je zamislio, bez ikakve zadrške i da doživljaj i viđenje publike bude u istoj meri kao što određuje uspostavljeni program[24]. Žene umetnice taj momenat iznalaze kao pogodan za borbu protiv ustaljenih autoriteta, otkrivajući

[21] Vidi Pollock, 162.

[22] Batler i Skot 2006, 43.

[23] Zapravo, umetnice vrše preoblikovanje društveno kulturnog konteksta u duhu Deborovskog konkretizovanja, mesta klasnih sukoba savremenosti uspostavljenih, kao područje ideoloških aparata države. Debordovsko usmerenje u pravcu zaposedanja ideoloških aparate države i konstituisanja sopstvene političke sfere, gube se odnosi ‘’podređenosti i gospodstva’’, više se ne maskiraju u odnose osobne ovisnosti, lojalnosti, vjernosti, časti, od boga date vlasti, ‘prirodnih’ genealogija, plave i ostale krvi itd., društveni odnosi su neposredno društveni, gradeći ‘’državu ‘nove klase’’’, koja će na kraju uspostaviti sopstvenu i produkcijski sistem, poslužilo je feministkinjama kao polazna osnova u razvijanju svesti i . Više u: Debor, 1999;Močnik,. http://www.up-underground.com/pdf/1314/1314_rastko_mocnik.pdf.

[24] Mesto najvećih sukobljavanja bilo je u Minhenu, a uzrok i direktan povod za raslojavanje i kidanje tradicionalnih korena bio je udar francuskog slikarstva (Kurbeove posete Minhenu i njegovog prijateljstva s Lajblom). Bio je to sukob predstavnika u "akademizmu degenerisanog Lajblovog realizma i Lembahovog »muzejskog manira« sa pristalicama impresionizma koji donosi proučavanje prirodnog fenomena svetlosti i boje". Ponavljao se Kurbeov stav, "ne postoje škole, postoji samo slikarstvo".Više u Katarina Ambrozić »Nadežda Petrović 1873-1915«, iz Nadežda Petrović, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 1973., preuzeto iz Hans Hofstätter, Jugendstil, Baden-Baden, 1973., Hans Hofstätter, Geschichte der europäischen Jugendstilmalerei, Köln, 1963.

marginalne individue, javnim nastupanjem na likovnoj sceni kako bi njihovo delo bilo zapaženo i vrednovano.

Konkretnim primerima likovnog stvaralaštva mapira se mozaik inkorporiranih fragmentarnih pozicija žene u sadašnjem društvu, koja u svojoj borbi za socio-politički interes teško egzistira, jer još uvek uveliko deluje u polju preplavljenom patrijarhalnim kodeksima ugnjetavanja. Položaj žena prema utemeljenom patrijarhalnom kulturalnom obrascu uvek trpi patrijarhalnu hijerarhiju centralizovanog shvatanja suštine i ideja zasnovanih na pojmovnim parovima binarnih opozicija (žensko/muško, privatno/javno, telo/duša, objektivno/subjektivno), redovno se obnavlja, osvežava stereotipna slika o ženi, njenoj prirodi, ulozi u društvu[25].

Feministkinje umetnice pozivaju na razvijanje svesti o sticanju političke, ekonomske, pravne jednakosti sa muškarcima. Zahtevaju izmenu postojećih načela, rekonstrukciju anarhične umetničke prošlosti, ljudskih postupaka i delovanja u njoj izvan svake pseudotautološke tradicionalnalističke kulture uz zahtev ponovnog preispitivanja vrednosne arhivske građe, koje je uključivalo: dopunjavanje već postojećih lista autora i njihovih dela sa preciznim hronološkim utemeljenjem i arhiviranjem dokumentacije (činjenica ili celina) u umetničko istorijski korpus. Politički cilj za žene umetnice je potpuno rastvaranje kategorije „žene“, direktnim suprotstavljanjem hijerarhijskoj podeli roda, cepajući već utemeljeno jedinstvo, koje će potpuno pobiti prisutno shvatanje da je polje subjekta isključivo muško područje. Umetnice se pozicioniraju kao insrument naknadne kritike i suđenja sa novim normativnim kriterijumima, kako bi od postojećeg kulturnog establišmenta zatražile mogućnost zajedničkog učešća i delovanja u umetničkom i konfliktnom (hijerarhijski dominantnom) likovnom miljeu. Teže ka ispunjenju ciljeva, koji zahtevaju ozbiljnu i temeljnu transformaciju društva u celini. Bezkompromisni je odnos prema dominantnim shvatanjima, pozicioniraju ga u centar svoje teorije čije interese i zastupaju.

Danas su umetnice uspele da ostvare značajne uspehe, ne skrivajući svoje obraćanje umetnosti, kojom prizivaju „opasnost“ da budu optužene za intelektualnu zbrku, agresiju, histeriju. Sebi dozvoljavaju interdisciplinarno „mešanje“ metodologija, načina pisanja, tela i uma, shvatajući svoje zanimanje i ostvareno stvaralaštvo kao potpuno normalne elemente ponašanja u okviru umetničkog mainstrema u kome se gradi jedan od načina iznalaženja i izgovaranja budućnosti. Umetnice su svojim subverzivnim delovanjem, dekonstrukcijom tradicionalnih utemeljenih disciplina, rastakanjem institucionalnog okvira koji je redovno potiskivao ženski doprinos vizuelnoj umetnosti, formirale sopstveni realitet, koji potvrđuje da je ženski korpus stvaralaštva podjednako vredan muškom stvaralaštvu. Kulturno konstruisana osnažena žena, emotivno jaka, simbolički povezana sa svetom dominantnih, najavljuje, da samo takva žena može ostvariti potpunu kontrolu u polju rodnih preispitivanja. U previranju i večitoj borbi za egzistencijalni status, preživljavajući pravo lice stvarnosti, stoički prkoseći životu, žene umetnice sa pripisanom „negativnom konotacijom“ postaju pobunjenice društva.

Možda će se čak i Remboovo proročanstvo ostvariti, da će žene otkriti nepoznato, otvoriti krug evolucione spirale, transgresivnom potragom za spoljašnjim. Žena je još uvek na svom putu „da se rodi“, (Simon de Bovoar) opravdava i uzdiže Remboovo proročanstvo, „(...) Kada bude ukinuto beskrajno ropstvo žene, kada ona bude živela za sebe i samostalno, (...) žena će otkriti nepoznato! Da li će se njeni svetovi ideja razlikovati od naših? Ona će pronaći čudne, nedokučive, odvratne, divne stvari, i mi ćemo ih prihvatiti i razumeti“.

LITERATURA

Michel Foucault (1994). *Znanje i moć*, priredili Hotimir Burger i Rade Kalanj, Zagreb: Nakladni zavod Globus, Filozofski zavod, Zagreb, Humanističke i društvene znanosti-zavod za filozofiju Zagreb.

[25] Papić, 1987.

Dolar, Mladen, Danijel Levski, Jure Mikuž, Rastko Močnik i Slavoj Žižek, Novi Sad: Redakcijski uvodnik, ‘’Umetnost, društvo/tekst’’, *Polja*, br. 230.
Zorica Mršević (1999). *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova*. Beograd: IP ‘’Žarko Albulj’’.
Griselda Pollock (2000). *Differening The Canon – Feminist Deire and the Writing of Art's Histories.* London and New York : Routlegde.
Roszika Parker i Griselda Pollock (1981). Old Mistresses: Women, Art and Ideology, Routledge & Kegan Paul, London.
Griselda Pollock (2001). "What's Wrong with Images of Women?"*Representation and Photography-A Screen Edukation Reader*, edited by Manuel Alvarado, Edward Buscombe and Richard Collins, Palgrave, New York.
Umetničko djelo kao društvena činjenica (2005). prev.Ljiljana Kolešnik. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
Vjeran Katunarić (1982). *18 teza o ženi i ženskim pokretima*. Zagreb: Zbornik III programa Radio Zagreba knj. 8.
Lidija Radulović (2009). *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Srpski genealoški centar.
Zbornik *Antropologija žene,* Edit Petrović (1985). »Kultura ženstvenosti«Etnološke sveskeVI, Beograd-Svetozarevo: Etnološko društvo SR Srbije, Zavičajni muzej Svetozarevo.
Ernst Kris i Otto Kurz (1934). *Die Legende vom Künstler: Ein Geschichtlicher Versuch*, Beč.
Šejla Benhabib (2007). »Feminizam i posmoderizam nesigurni savez«.
Džudit Batler i Džoan Skot (2006). *Feministkinje teoretizuju političko*, prev. Adriana Zaharijević, Beograd: Centar za ženske studije.
http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/millett.htm
http://archive.8m.net/millett.htm
http://www.cwluherstory.com/CWLUArchive/millett.html, 10. 07. 2011.

Originalni naučni rad UDK 371.135:374.7

Prof. dr. Esed Karić
Prof. Amela Petričević
Prof. Mirsada Karić

UČITELJ U 21. VIJEKU

Sažetak
Savremeni način života i razvoj tehnologije mijenjaju način na koji živimo i radimo. Znanje i obrazovanje imaju glavnu ulogu u postizanju gospodarskog, socijalnog i osobnog blagostanja i dobrobiti.
Neka zanimanja postaju dio prošlosti, za neka se tek nazire ili javlja potreba na tržištu. Gdje je tu učitelj?
Učitelj, kao implementator kvalitetne pedagoške prakse ima nove zadaće koje pred njega postavlja reforma obrazovnog sistema, ali i on sam u procesu profesionalnog i osobnog razvoja kroz cjeloživotno učenje.
Svrha ovog rada je pokazati kako učitelj u 21. vijeku radi i stvara, kako razvija ključne kompetencije, koristi različite strategije poučavanja, iznalazi sam načine na koji će unaprijediti kvalitetu svog rada, reflektira o vlastitoj praksi,promovira svoju profesiju, sarađuje sa kolegama i razmjenjuje iskustva.
Učitelj u 21. vijeku unapređuje sposobnost zagovaranja kvalitetnog odgoja i obrazovanja koji se temelji na uvjerenju da svaki učenik/student može biti uspješan. On preuzima odgovornost da svakom učeniku osigura i pruži najbolju podršku za razvoj i učenje. On cijeni kompletnu ličnost učenika. Razvija komunikacijske vještine koje oplemenjuju sam rad,jačaju partnerske odnose kako unutar učionice, škole tako i saradnju sa lokalnom zajednicom i šire. On senzibilira i priprema učenike/studente na pozitivno prihvatanje činjenice kako se čovječanstvo prirodno razvija različitim načinima života, običajima i svjetonazorima, i kako nas upravo ta različitost obogaćuje.
Ključne riječi: *učitelj,ključne kompetencije, strategije poučavanja, različitost*

TEACHER OF 21ST CENTURY

Abstract
The modern way of life and the development of technology are changing the way we live and work.
Knowledge and education play a major part in achieving economic, social and personal well-being and welfare. Some occupations are becoming part of the past, for some, the only glimpses or the need on the market. Where is the teacher?
The teacher, as an implementer of Quality Pedagogy has new tasks before him by the reform of the education system, but also himself in the professional and personal development through lifelong learning.
The purpose of this paper is to show how teacher of the 21st century work and create, to develop key competences, uses different teaching strategies, finds himself on ways to improve the quality of their work, reflect on their own practices, promote their profession, collaborating with colleagues and exchange experiences.

Teacher of 21st century's ability to advocate for quality education that is based on the belief that every student can be successful. He takes responsibility to ensure each student provide the best support for development and learning.
He appreciates a complete personality of the students. Developing communication skills that enrich the work itself, strengthen partnership both with the classroom, school and cooperation with the local community and beyond. He sensitize and prepare pupils on the positive acceptance of the fact that mankind is naturally develop different ways of life, customs and worldviews, and to us it is this diversity enriches.
Key words*: teacher, key competences (abilities), strategies, teaching, diversity*

Uvod

U sjećanju svakog čovjeka ostaju slike nekog od učitelja[1] koji ga je poučavao. Dobre ili loše, ogledaju se u kvaliteti učitelja kao profesionalca i kao osobe koja posjeduje univerzalne vrijednosti. Kvalitetno podučavanje je prepoznato kao najznačajnija varijabla povezana sa učenjem učenika (Darling-Hammond i dr, 2009.). Svaki učitelj želi biti uspješan u svom radu. Kvaliteta, učinkovitost i uspješnog njegovog rada sagledavaju se iz različitih uglova. Uspješni nastavnici imaju daleko veći značaj od nastavnih sredstava, nastavnih metoda i „ dokazanih programa" (Allington i Johnston, 2001.). Ako znamo da se kvalitetna nastava ne ogleda u kvaliteti nastavnih sredstava i opremljenosti prostora za učenje, već u kvalitetnom učitelju postavlja se pitanje ko je taj učitelj koji doprinosi kvalitetnoj nastavi? Razvijena društva postaju društva koja uče, kontinuirano učenje postaje uslov visoke profesionalnosti u zanimanjima 21. vijeka.
U vremenu u kojem živimo, u kojem se do novih spoznaja dolazi jako brzo putem informacionih tehnologija i tehnoloških dostignuća neka zanimanja postaju dio prošlosti, za neka se tek nazire ili javlja potreba na tržištu.

Gdje je tu učitelj?

Učitelj, kao implementator kvalitetne pedagoške prakse ima nove zadaće koje pred njega postavlja reforma obrazovnog sistema, ali i on sam u procesu profesionalnog i osobnog razvoja kroz cjeloživotno učenje. Trendovi globalizacije, potrebe za kvalitetnom i kreativnom radnom snagom koja se prilagođava potrebama i zahtjevima tržišta, razvoj ekonomije i kulture življenja zahtijevaju reforme obrazovnog sistema koja će realizirati programe za poboljšanje i modernizaciju kako nastave tako i kvalifikacija učitelja, uvodeći nove standarde rada kao imperativ.

1. Uloga učitelja

Uloga učitelja u savremenom obrazovnom sistemu, od predškolskih do visokoškolskih ustanova značajno se promijenila i mijenja se. Obrazovni sistem kontinuirano se prilagođava promjenama globalizacije i razvoju tehnoloških dostignuća. Ipak, svjedoci smo, da uprkos brojnim intervencijama u oblasti obrazovanja u našoj zemlji i zemljama regiona, proces nastave i učenja i dalje ima slabosti i nedostatke koje su uglavnom ogledaju u primjeni neaktivne nastavne metodologije rada koja od učenika zahtijeva poslušnost koja ima prednost

[1] Imenice učitelj, učenik u ovom radu koriste se za osobe muškog i ženskog roda u svim obrazovnim institucijama.

nad logičkim i kritičkim razmišljanjem, memorisanje informacija umjesto učenja sa razumijevanjem, pasivnost umjesto kreativnosti i inovativnosti i sl. Poboljšanje kvaliteta uopće, a posebno kvaliteta nastavnog procesa osim kurikularne reforme zahtijeva kontinuiranu edukaciju učitelja kako u vidu formalnog, tako i neformalnog obrazovanja, uključenosti u kontinuirana stručna usavršavanja kao i samostalnu izobrazbu prateći trendove i koristeći informacione tehnologije.

1.1. Koja je glavna zadaća učitelja u 21. vijeku?

On je najodgovornija karika u obrazovnom sistemu. Odgovoran je za vlastite kvalifikacije koje kontinuirano treba usavršavati i prilagođavati i koje koristi kako bi nastavni proces prilagodio potrebama i mogućnostima učenika. On i dalje ima značajnu ulogu, ali ona je uveliko doživjela promjene.

Tabelarni prikaz razlike između tradiocionalne i konstruktivne pedagogije:

	tradicionalna	konstruktivna
učitelj	govornik, ekspert, sudija	Ekspert, onaj koji stalno uči, moderator, organizator, motivator, planer
učenik	pasivni slušalac, onaj koji reprodukuje znanje	Aktivni učesnik, konstruktivan, istraživač
sadržaj	podijeljen na teme, apstraktan, sveobuhvatan	Zanimljiv, integriran, interdisciplinaran, autentičan
okruženje za učenje	mnogo instrukcije, malo izvora informacija, malo interakcije	Puno interakcije, motivirajuće okruženje, pristup različitim izvorima informisanja
didaktički	didaktički trougao: učitelj,učenik i tema-nastavni sadržaj	didaktički poligon: Učitelj, kolege iz razreda, škola, mediji, lokalna zajednica

Uporedivši tradicionalni i savremeni pristup nastavnom procesu uočavamo da savremeni pristup od učitelja zahtijeva novi, inovirani pristup nastavnom procesu.
Pored tradicionalne uloge da kompetentno tumači sadržaje programa u savremenoj nastavi učitelj:

- kao planer osmišljava plan procesa učenja-priprema nastavu,
- kao organizator organizuje proces učenja (daje zaduženja učenicima, koordinira učenje i sl.),
- kao moderator vodi i usmjerava proces učenja odabirući odgovarajuće strategije učenja (diskutuje sa učenicima, dodatno ih motivira, usmjerava njihove aktivnosti, osluškuje potrebe i klimu rada)
- kao ekspert procjenjuje efikasnost učenja i prilagođava učenje specifičnim potrebama i mogućnostima učenika (radi na evaulaciji i samoevaulaciji)

Tradicionalni pristup nastavi ne daje mogućnost interakcije te osobnog odnosa i stava učenika s profesorom i samim nastavnim sadržajem te ne omogućava dovoljno vremena za samostalne aktivnosti učenika (Bognar i Matijević, 2002)

Konstruktivni pristup nastavnom procesu se zasniva na pretpostavci da učenik razvija svoje znanje i vještine sarađujući sa drugima u uvjetima u kojima mogu i imaju priliku tražiti rješenja za stvarne probleme. U tom pristupu, usmjerenom na učenika nastava je podsticajna i svaki učenik izgrađuje osobno viđenje svijeta svojim aktivnim učešćem u učenju. U tradicionalnoj nastavi, učenik je najčešće bio pasivni primalac informacija za koje najčešće nije uviđao njihov smisao i upotrebljivost u svakodnevnom životu.

Za razliku od tradicionalnog pristupa kojeg karakterizira poučavanje činjenica, generalizacija i sadržaja, suvremeni pristup nastavi stavlja naglasak na aktivno učenje, afirmiranje potencijala učenika te razvijanje specifičnih interesa svakog pojedinca (Sekulić-Majurec, Previšić, 2005, prema Koludrović i Reić Ercegovac 2014).
Uloga učitelja mora biti promijenjena na način da on umjesto sveznajućeg izvora znanja koji ima odgovor na sva pitanja mora postati i facilitator i voditelj u nastavnom procesu koji je orijentiran na identificiranje i rješavanje problema relevantnih za područje koje poučava. Uloga učenika mora biti promijenjena na način gdje oni umjesto pasivnog absorbiranja činjenica i znanja postaju aktivni učesnici i djelomični vlasnici procesa obrazovanja. Promjena uloge učitelja zahtijeva sticanje novih znanja i vještina koje će im omogućiti da na adekvatan način odgovore na izazove povezane sa drugačijim pristupom u radu sa učenicima. Institucije zadužene za edukaciju nastavnog osoblja trebaju omogućiti sticanje ovih novih znanja i vještina. Promjena uloge nastavnika i učenika zahtijeva i reformu nastavnih planova.

1.2. Ko je učitelj u 21. vijeku?

Učenje kao aktivan proces traži promjenu u onome što nazivamo dobrim učiteljom. Dobar učitelj nije više onaj koji može što bolje i razumljivije prenijeti učenicima određeno znanje. Učitelj u 21. vijeku, kao dobar učitelj, ima najvažniji zadatak da osmisli aktivnosti u kojima će učenici, uz pomoć učitelja, sami sticati znanje.
Tako Fullan (1993; prema Coolahan, 2002.) konstatira: "…visoko kvalitetni učitelji – uvijek spremni na učenje –su sine qua non suočavanja s dinamičkom složenosti, tj. ključ su stvaranja građana koji mogu upravljati svojim životima i biti povezani s drugima oko sebe u trajno promjenljivom svijetu. Nema zamjene za dobre učitelje. . . Ne možemo imati društvo koje uči bez učitelja - profesije koja uči. "
Ilustrirani prikaz najbolje prikazuje ulogu učitelja u savremenom dobu.

www.skolskiportal.hr

U pripremi nastavnog procesa on koristi razvojni pristup, umjesto sadržajnog, i od njega se očekuje da dobro poznaje strategije učenja i da zna koje će aktivnosti učenja obezbijediti ostvarivanje predviđenih ciljeva / ishoda procesa nastave / učenja.

Da bi odgovorio zadaćama savremenog obrazovanja, obrazovanja u 21. vijeku učitelj treba posjedovati ključne kompetencije.

1.3. Kompetencije učitelja

Međunarodna, ali i domaća obrazovna politika, usmjerene su na definiranju i identifikovanju, kao i selekciju ključnih kompetencija koje bi trebali razviti svi članovi društva i koje bi se trebale razvijati na svim nivoima odgojno – obrazovnog sistema integrišući se u obrazovne kurikulume, te na njihovu standardizaciju kako bi se mogle eksterno evaulirati.

Postoji mnogo definicija pojma kompetencije, kao i različitih interpretacija.

Kompetencija se smatra dinamičnom kombinacijom znanja, razumijevanja, vještina i sposobnosti. U tom kontekstu "kompetencija ili skup kompetencija znači da osoba upotrebljava određenu sposobnost ili vještinu za obavljanje zadataka na takav način koji dopušta procjenu njegove ili njezine razine postignuća. Kompetencije se mogu utvrđivati i razvijati. To znači da osoba ne posjeduje kompetencije u apsolutnom smislu već u određenom stupnju koji se može smjestiti u kontinuum razvijenosti te razvijati vježbom i obrazovanjem" (Tuning, 2006,1,u;Vizek Vidović, 2009, 34)

Zagovornici kompetencija u obrazovanju vide ih kao izraz težnje za kvalitetom obrazovanja(tj. njegove učinkovitosti glede postignuća učenika), rasta količine informacija, razvoja informacijske tehnologije, rasta internacionalizacije, međunarodne komparacije, potrebe za cjeloživotnim učenjem itd.

Kompetencije tako postaju novi standard za izradu kurikuluma i programa za osposobljavanje i stručno usavršavanje. Tako kad govorimo o kompetencijama u obrazovanju možemo naići na oprečne stavove pojedinih autora. Kritički stav prema savremenim reformskim zahtjevima za obrazovanjem usmjerenim na razvoj kompetencija i kreiranjem standardiziranog kurikuluma koji se temelji na kompetencijama proizilazi uglavnom zbog toga što se kompatitivni pristup upravljanju i razvoju ljudskog kapitala prenio iz svijeta ekonomije u obrazovanje. Babić (2007) pojašnjava taj proces, ističući kako su s jedne strane poslodavci sa zahtjevom za stručnjacima koje odlikuje uspješnost u komplek snim radnim okruženjima (slabo definirani problemi, proturječne informacije, dinamični i visokointegrirani procesi i sl.), a s druge strane obrazovne institucije koje su u skladu s obrazovnom politikom.

Današnja usmjerenost na kompetencije sagledava se u (negativnom) svjetlu prenošenja ekonomskih principa na odgoj i obrazovanje usmjeravanjem na učinkovitost, krajnji proizvod, output, ishode obrazovanja, standarde i vanjsku evaulaciju kojom država kontrolira učinkovitost obrazovanja. Kompetencije se, dakle, stavljaju u kontekst standardizacije obrazovanja, kao i u širi ekonomski i društveni kontekst u kojem kontrola učinkovitosti putem standarda proizilazi iz težnji za kompetitivnošću svjetskih gospodarstava. Mnogi se hrvatski autori u definiranju pojma kompetencije oslanjaju na strane autore. Hrvatić i Piršl (2007) opredjeljuju se za definiciju koju navode Poole, Nielsen, Horrigan i Langan-Fox (1998), prema kojoj kompetencija predstavlja kombinaciju znanja, vještina, stajališta, motivacije i osobnih karakteristika koje pojedincu omogućuju da aktivno i učinkovito djeluje u određenoj situaciji. Na standardizaciju sistema obrazovanja Puzić gleda pozitivno.

Standardizacija sistema obrazovanja na širim geografskim prostorima, kao što je primjer evropskih obraz ovnih standarda, dovešće do univerzalizacije obrazovnih institucija koja omogućuje prohodnost sistema školovanja i priznavanja diploma. Učenici i studenti će u lokalnoj školi sticati znanja za dalje školovanje na višem nivou u bilo kojoj zemlji Evrope ili svijeta. One lokalne škole koje su efikasnije u tom pedagoškom poslu biće bolje pohađane i plaćane, a one koje ne ispune sve uslove, polako će se gasiti. (Suzić, 2005.).

Evropski okvir ključnih kompetencija za cjeloživotno obrazovanje obuhvata osam područja temeljnih kompetencija koje predstavljaju referentni okvir za kurikulumske politike u zemljama Evropske unije, što znači da ih sve članice EU uvode u svoje nacionalne kurikulume kako bi građanima osigurale uspješan život u društvu znanja, a i ostale države koje svoj obrazovno-odgojni sistem žele uskladiti sa evropskim reformama.

Osam područja ključnih kompetencija obuhvata:

1. Komuniciranje na maternjem jeziku
2. Komuniciranje na stranom jeziku
3. Matematička pismenost i osnovna znanja iz znanosti i tehnologije
4. Digitalna kompetencija
5. Učiti kako se uči (općenito, učiti kako se uči doprinosi značajno uspješno upravljanje vlastitom karijerom
6. Međuljudska i građanska kompetencija
7. Poduzetništvo
8. Kulturno izražavanje

Kompetentnost nastavnika-pedagoške i didaktičke dimenzije odgojno-obrazovnih procesa imperativ je vremena u kojem živimo. (Cindrić, 2003.).
Zadovoljstvo učenika školom najuže je povezano sa kompetencijama učitelja koji s njima rade. Učitelj u 21. vijeku, koji posjeduje ključne kompetencije i kontinuirano ih usavršava može razvijati učeničke kompetencije koje čine svrsishodnost ishoda učenja.

Učeničke kompetencije prema Suziću:

Kognitivne kompetencije:

1. Izdvajanje bitnog od nebitnog, vještina odabiranja informacija;
2. Postavljanje pitanja o gradivu kao i o vlastitoj kogniciji;
3. Razumijevanje materije i problema;
4. Pamćenje, odabir informacija koje je nužno pamtiti;
5. Rukovanje informacijama, menadžment u korišćenju informacija – brzo pronalaženje, korišćenje i skladištenje informacija
6. Konvergentna i divergentna produkcija, fabrikovanje novih ideja, rješenja i produkata;
7. Evaluacija, vrednovanje efikasnosti učenja i rada kao i ostvarene koristi.

Socijalne kompetencije:

1. Razumijevanje drugih individua i grupa, tumačenje grupnih emocionalnih strujanja i snage odnosa;
2. Saglasnost, usaglašenost sa ciljevima grupe ili organizacije, kolaboracija;
3. Grupni menadžment: biti vođa i biti vođen, stvaranje veza, sposobnost uvjeravanja, organizacione sposobnosti, timske sposobnosti, podjela rada;
4. Komunikacija: slušati otvoreno i slati uvjerljive poruke, komunikacija "oči u oči", nenasilna komunikacija;
5. Podrška drugima i servilna orijentacija, senzibilitet za razvojne potrebe drugih i podržavanje njihovih sposobnosti;
6. Uvažavanje različitosti, tolerancija, demokratija;
7. Osjećanje pozitivne pripadnosti naciji i civilizaciji.

Emocionalne kompetencije:

1. Emocionalna svijest, prepo znavanje svojih i tuđih emocija;
2. Samopouzdanje, jasan osjećaj vlastitih moći i limita;
3. Samokontrola, kontrola ometajućih emocija i impulsa;
4. Empatija i altruizam;
5. Istinoljubivost, izgradnja standarda časti i integriteta;
6. Adaptabilnost, fleksibilnost u prihvatanju promjena;

7. Inovacija, otvorenost za nove ideje, pristupe i informacije.

Radno-akcione kompetencije:

1. Poznavanje struke ili profesionalnost;
2. Opšteinformatička i komunikacijska pismenost, poznavanje engleskog ili svjetskih jezika;
3. Savjesnost, preuzimanje odgovornosti za lična ostvarenja;
4. Perzistencija, istrajavanje na ciljevima uprkos preprekama ili neuspjesima;
5. Motiv postignuća, težnja za poboljšanjem ili ostvarenjem najviših kvaliteta;
6. Inicijativa, spremnost da se iskoriste ukazane mogućnosti;
7. Optimizam, unutrašnja motivisanost, volja za rad.

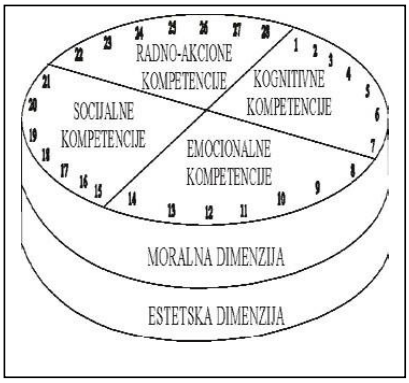

(Suzić,2005., str. 68.)

Takav učitelj, koji je zadovoljan i na osobnom i profesionalnom razvoju potiče učenike da dostignu najveća postignuća u odgojno-obrazovnom radu, ne zbog toga što ga na to „tjera“kurikulum, menadžment škole već zato što on ima izgrađen stav i viđenje da je taj put za njega, ali i druge učitelje, najiispravniji. Stjecanje učiteljske kompetencije postaje osnova i pretpostavka stručnog razvoja učitelja tijekom svih faza profesionalne karijere. Proces kontinuiranog profesionalnog razvoja počinje s jačanjem procesa osnovnog učiteljskog obrazovanja i sastoji se od komplementarnih komponenti: inicijalnog obrazovanja, uvođenja u posao, obrazovanja učitelja tijekom rada, cjeloživotnog učenja" (Hrvatić, Piršl, 2007, str.395). Danas, u sveopćoj globalizaciji mnoge profesije zavise od permanentnog učenja i usavršavanja. Ono postaje uslov održivosti na tržištu rada. Nove spoznaje prisutne su svakog dana i dobar učitelj će biti onaj koji je naučio kako učiti, kako dolaziti do novih spoznaja i primijeniti ih u osobnom profesionalnom razvoju. Učitelji koji se budu „uljuljkali“ u nekoj od svojih profesionalnih faza mogu postati u skoroj budućnosti nekorisni u obrazovnom sistemu. Ukoliko se uvede i licenciranje takvi učitelji bi mogli ostati bez licence za rad.

Poseban doprinos ideji povećanja atraktivnosti učiteljske profesije dao je i Europski sektorski sindikat ETUCE (European Trade Union Committee for Education) koji je u proglasu "Teacher Education in Europe: An ETUCE Policy Paper" također naveo niz kompetencija koje učiteljski studiji moraju razvijati kod budućih učitelja. U tom dokumentu istaknuto je da je učiteljska profesija iznimno zahtjevna, da učitelji moraju posjedovati niz složenih kompetencija i da je obrazovanje učitelja potrebno provesti na razini magistra struke. U

predmetima i modulima moraju biti zastupljena područja teorije obrazovanja, pedagogije, metode rada u razredu, razvojne psihologije i pravnih pitanja u obrazovanju. Školska praksa mora biti integrirana u program, u kontroliranim uvjetima, uz mentorstva i supervizije. Tome treba pridodati znanja iz pojedinih područja kurikuluma. Programe je poželjno obogatiti i novim područjima kao što je obrazovanje za multikulturalnost i primjenu informacijsko komunikacijske tehnologije. Kako bi se obrazovanje učitelja učvrstilo na razini magisterija struke, treba pojačati kompetencije iz područja znanstvenog istraživanja. Time bi se proširila znanja o učenju, poučavanju i povezanim interdisciplinarnim područjima. (Lončarić, D. i Pejić Papak, P. (2009).

Stjecanje učiteljske kompetencije postaje osnova i pretpostavka stručnog razvoja učitelja tijekom svih faza profesionalne karijere. Proces kontinuiranog profesionalnog razvoja počinje s jačanjem procesa osnovnog učiteljskog obrazovanja i sastoji se od komplementarnih komponenti: inicijalnog obrazovanja, uvođenja u posao, obrazovanja učitelja tijekom rada, cjeloživotnog učenja" (Hrvatić, Piršl, 2007, str. 395).

1. Strategije poučavanja i učenja

Zadatak savremenog nastavnog sistema je pripremiti učenika za cjeloživotno učenje. Zbog toga učitelj mijenja svoje uloge, a nastavne metode i oblike rada prilagođava potrebama učenika kako bi ih motivisao da samostalno uče putem otkrivanja, problemskih rješenja, istraživanja kroz projekte.

Svaki sistem karakteriše određena strukturiranost. Branković i Ilić (2003), o nastavnom sistemu kažu: „Pod terminom nastavni sistem podrazumijevamo cjelovito oblikovanje ili struktuiranje nastavnog procesa. Svaki nastavni sistem odlikuje se određenom svojevrsnom strukturom veza i odnosa između osnovnih faktora ili činilaca nastave (učenika, nastavnih sadržaja i nastavnika). Odnos između glavnih faktora nastave može biti različit, na osnovu čega se i razvija više nastavnih sistema. “

U razvojnom pristupu, za razliku od sadržajnog, učenje je proces sticanja znanja, ali i proces razvijanja sposobnosti za sticanja znanja. Učenik je aktivan sudionik nastave.

Prema Suziću u aktivnoj školi se polazi se od zainteresiranosti djeteta. Cilj nastave je razvoj ličnosti i individualnosti djeteta. U takvoj školi se koriste aktivne metode učenja. Učenik istražuje, pita i uči učenje, a ocjenjuje se napredak, motiviranost, razvoj ličnosti, rad Savremena nastava zagovara primjenu metoda aktivnog učenja. Aktivno učenje podrazumijeva smisleno učenje, učenje putem otkrivanja, stvaralačko učenje. Učitelj kreira i implementira različite strategije učenja kako bi promovisao konceptualno razumijevanje, potaknuo inovativnost i kreativnost, samostalno istraživanje, rad na projektima, te istraživanja unutar pojedinih područja i i među različitim područjima. Nikčević-Milković aktivno učenje definira: „Aktivno učenje podrazumijeva znati kako djelotvorno učiti, stvoriti potrebu za učenjem kao cjeloživotnim obrazovanjem i znati kritički misliti“ (Nikčević-Milković, 2004., str. 47).

Različiti autori navode različite postupke koje se mogu primijeniti u aktivnoj nastavi.

Aktivno poučavanje dovodi do pozitivnih ishoda učenja što zahtijeva upotrebu strategija koje će omogućiti maksimalnu interakciju između profesora i učenika(Šimić Šašić, 2011).

Među strategijama, metodama i postupcima koje navode, mogu se pronaći one koje su zajedničke svim autorima. L. Bognar (2002) o strategijama, metodama i postupcima u nastavi piše: Strategije, metode i postupci važan su aspekt odgojno-obrazovnog procesa. Strategije se dijele na veći broj metoda, a metode na veći broj postupaka. Razlikujemo strategije odgoja i strategije obrazovanja. Strategije odgoja su egzistencija, socijalizacija i individuacija.

Strategija egzistencije odnosi se na metode i postupke kojima se zadovoljavaju osnovne biološke potrebe. Strategija socijalizacije na metode i postupke kojima se zadovoljavaju socijalne potrebe, a strategija individuacije na metode i postupke kojima se pomaže proces samoaktualizacije. Strategije obrazovanja su poučavanje i učenje, strategija doživljavanja i izražavanja doživljenog, strategija vježbanja i strategija stvaranja. Važno je naglasiti razliku između strategije učenja i strategije poučavanja. Glavna razlika je što učenje predstavlja pronalazak rješenja na problem i zaključivanje vlastitom aktivnošću dok kod poučavanja problem također postoji, ali postoje gotovi odgovori koji nisu stečeni vlastitom aktivnošću (Bognar i Matijević, 2002).

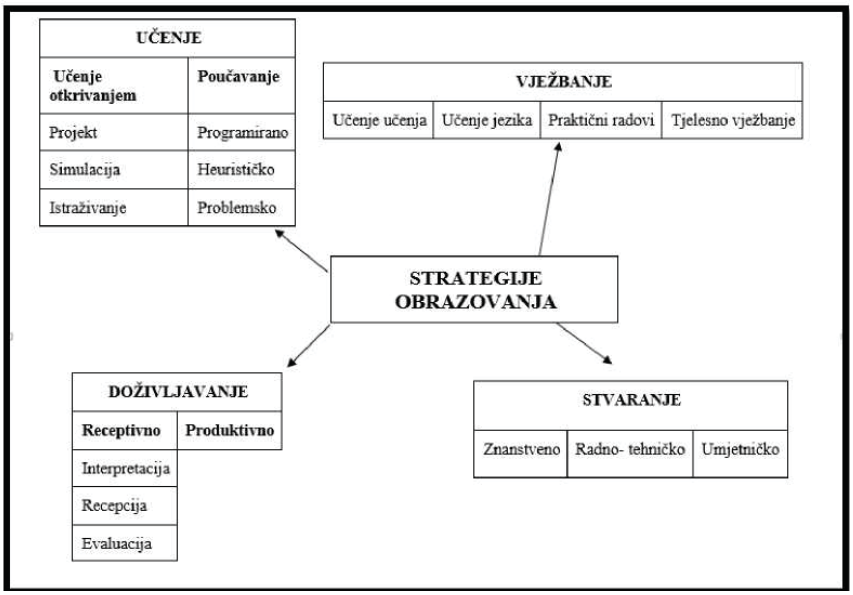

Strategija obrazovanja (Bognar i Matijević, 2002., str.293)

Kako bi realizovao nastavu pored poznavanja sadržaja učitelj treba dobro da poznaje i metode/strategije učenja koje odgovaraju ostvarivanju predviđenih ciljeva, odnosno ishoda učenja. Kada je učenje interaktivan proces, a učitelj bira ili nudi svojim učenicima odabir strategija učenja učenje postaje motivirajuće, učenje s razumijevanjem, učenje koje osposobljava učenike da postavljaju problem, dolaze do rješenja i naučeno mogu i znaju primijeniti u svakodnevnom životu.

Nastavne strategije u metodici predstavljaju „učiteljsko umijeće „da odabere određeno metodičko rješenje prema konkretnoj situaciji, na osnovu svog znanja, iskustva i procjene konkretne situacije, uključujući i prava učenika da učestvuju u izboru najbolje strategije na način koji učitelj uvodi kao najbolji put interakcije s učenicima u nastavi. (Antić, 2000. , str. 219).

Jedna od bitnih pretpostavki kreativnog poučavanja je omogućavanje učenicima rješavanje stvarnih problema, korištenje i primjenu stečenog znanja u različitim područjima i kontekstu Wiggins and McTighe (2008), (pp. 37–38)

Dobro poučavanje podrazumijeva:
-donošenje odluka,procjena, organizirano vrijeme
-znanje o sebi i svojim mogućnostima,
-poznavanja predmeta i načina poučavanja,

-istraživanje i primjena rezultata istraživanja,
-dobro poznavanje učenika i njihovog načina učenja,
-vještine komunikacije,upotreba multimedijske tehnologije
Prije pripreme za čas učitelj treba razmisliti i postaviti pitanja:
-Šta je cilj učenja / ishod učenja?
-Šta je sadržaj učenja (tema, novi pojmovi)?
-Šta učenici već znaju o tome (kakve su korelacije, integracije)?
-Kako treba učiti kako bi se ostvarili predviđeni ciljevi / ishodi učenja (koje aktivnosti ćemo planirati i organizirati)?
-Šta je minimum znanja kojim svi učenici treba da ovladaju (standardi)?
Osnovna veza u planiranju nastavnog procesa je veza između:cilja učenja (ishoda učenja) i aktivnosti učenja tj. odabira odgovarajućih strategija učenja.
Samo kompententan učitelj, učitelj koji je posvećen svojoj profesiji, bira strategije učenja koje su odgovarajuće potrebama i mogućnostima njegovih učenika.
Jedna, od osam područja ključnih kompetencija cjeloživotnog učenj Europskog referentnog okvira „ Učiti kako se uči“, značajno doprinosi uspješnom upravljanju vlastitom karijerom.
U procesu poučavanja učitelj u 21. vijeku postavlja i odgovara na ova pitanja:
-Kako biti uspješan učitelj?
-Kako razviti sposobnost rješenja problema?
-Koju strategiju izabrati kako bi bili uspješni?
-Kako popraviti ono u čemu nismo bili uspješni?
On vrši samoevaulaciju, ima jasno postavljene ciljeve, samokritičan je i svjestan potrebe za cjeloživotno učenje. Vrši formalnu procjenu učenika, prati njihovo učenje, ocjenjuje i vrednuje učenička postignuća, vrši samoevaulaciju rada kako bi unaprijedio odgojno-obrazovni proces. On kao profesionalac, kao učitelj u 21. vijeku svakodnevno sebi postavlja nove izazove u odabiru strategija poučavanja. Strategije poučavanja, metode i oblici rada i tehnike učenja mogu se savladati i naučiti i kontinuirano se uče, ali od učitelja u 21. vijeku se zahtijeva da zna u svakoj fazi rada primijeniti odgovarajuću strategiju poučavanja koja će ispuniti zadane indikatore uspješnosti, ishode. Fleksibilnost učitelja je značajna karateristika u izvođenju nastave. Bez obzira koliko je plan izvođenja nastave dobro urađen, učitelji svojom fleksibilnošću trebaju uspješno odgovoriti na odstupanja od početnog plana koja će se vjerojatno dogoditi ako je poučavanje bazirano na principu interaktivnosti i aktivne uključenosti učenika.
Nastavnici trebaju naučiti učenika kako da sami postavljaju pitanja, da istražuju iz različitih izvora informacija.
Nažalost, najčešće nakon neke edukacije, učitelji biraju neku od strategije poučavanja koja njima odgovara u datom trenutku, ne vodeći računa o krajnjem ishodu učenja. Umjesto povremenog profesionalnog informiranja potrebno je uvesti raznolike oblike permanentnog stručnog usavršavanja koje treba polaziti od potreba učitelja, a završiti se primjenom i evaluacijom naučenog u praksi. (Craft, 2000, str. 13)

2.1. Učitelj kao „aktivni istraživač“

Nastavni proces ima svoje specifičnosti. Od učitelja neprekidno zahtijeva „aktivnog istraživača“ koji će „istraživati „zahtjeve kurikuluma, potrebe nastave, potrebe,mogućnosti i zahtjeve učenika kao i njihovih roditelja[2]. On kao planer, koordinator, organizator, sarađuje i daje prijedloge i podršku menadžmentu škole i školske projekte, kroz nastavne i vannastavne aktivnosti, realizira sarađujući sa lokalnom zajednicom i šire. Učitelj-aktivni istraživač, ne

[2] Imenica roditelj u ovom radu koristi se i za skrbnika.

miruje. On je neprekidno u traganju za novim načinima iskustvenog učenja i primjene teorijskog znanja u praksi da bi poboljšao sebe, svoj rad i zajednicu u kojoj djeluje. Tako Noffke (2009) piše o tri dimenzije akcijskog istraživanja: osobna – promijeniti sebe, profesionalna – promijeniti vlastitu praksu i politička – promijeniti politički kontekst, tako da zajednica bude pravednija i racionalnija.

Rado otvara vrata svoje učionice drugim kolegama kao mjesto za učenje, mjesto dobre prakse ali i traga za istomišljenicima kako bi naučio više i to što prije primijenio. On je svjestan brzih promjena i snage učenja i njegova učionica postaje-radionica-pričaonica-stvaraonica-maštaonica. . . postaje mjesto gdje se sa zadovoljstvom stvara i uči.

U vremenu kada škola treba biti najzabavnije mjesto u gradu, zasigurno da učitelj mora biti svjestan potrebe za promjenom. (Dryden,G. Vos J. , 2002. str . 338)

Takav učitelj svjestan je svoje dobre prakse i pogreški, samokritičan je i kritičan, postavlja sebi nove zahtjeve, motivisan je i spreman da uči a sve u cilju unapređenja odgojno-obrazovnog rada. On s radošću i zadovoljstvom organizira edukativne radionice za roditelje i učenike, za svoje kolege. Otvara školu lokalnoj zajednici i od lokalne zajednice traži isto kako bi kod učenika izgradio građanske kompetencije koje postaju jedan od ključnih ishoda učenja. Tako se učenici dovode u situacije u kojima promišljaju, prosuđuju, procjenjuju, rješavaju moralne dvojbe, osvjedočuju se kroz vlastito činjenje i tako razvijaju svoje stavove i vrijednosti. Učenici razvijaju komunikacijske vještine i etička načela koja se temelje na društvenoj solidarnosti i uključenosti u društvu. Osposobljeni su za nenasilan i empatijski dijalog, prepoznaju kršenja ljudskih prava, bore se protiv predrasuda, stereotipa i diskriminacijskog ponašanja a različitost kultura prihvataju kao bogatstvo. Znaju zastupati svoje interese i interese okruženja, ekološki su osviješteni i povezuju ekološku destrukciju s profiterskim ponašanjima krupnog kapitala.

Učitelj-aktivni istraživač-ne čeka metodičke upute za rad kako bi unaprijedio i oplemenio svoj svakodnevni rad. On, samoincijativno, traga za uspješnijim strategijama poučavanja kako bi bio u skladu s vremenom u kojem živimo i vremenu koje dolazi. On stvara pozitivno ozračje za rad.

U takvom ozračju moguće je utemeljiti školu kao zajednicu odrastanja i razvoja u kojoj se učenici osjećaju uspješno i zadovoljno, mjesto gdje mogu pokazivati svoja znanja, vještine i demokratske vrijednosti, nenasilno rješavati sukobe, učiti na zanimljiv način, biti kreativniji, razvijati suradnju i uspješnije odnose s drugima, poštovati druge, poštovati drugačije te stečena znanja/iskustvo primjenjivati u svakodnevnom životu (Buljubašić-Kuzmanović, 2012)

Motivisanost i entuzijazam za istraživanje pronalazi u svom osobnom zadovoljstvu i zadovoljstvu svojih učenika. Takvi učitelji, profesionalci svog poziva, postaju „nova kultura“ učitelja koji dolaze. To su učitelji 21. vijeka, učitelji koji neprekidno uče sa svojim učenicima i koji, nerijetko, u tom procesu učenja ‚nauče nešto novo od njih i na tome im se zahvale.

Zaključak

Svjedoci smo da savremeni način života i razvoj tehnologije mijenjaju način na koji živimo i radimo. Znanje i obrazovanje imaju glavnu ulogu u postizanju gospodarskog, socijalnog i osobnog blagostanja i dobrobiti. Permanentno usavršavanje postaje uslov visoke profesionalnosti u zanimanjima 21. vijeka, a posebno učitelja koji uči generacije koje će svoja znanja primjenjivati i izgrađivati sad i u vremenu koje dolazi, vremenu brzih promjena i znanja u svim društvenim i znanstvenim sferama. Zbog toga, uloga učitelja je neizmjerno velika i zahtijeva odgovornost i izuzetnu profesionalnost. Učitelj u 21. vijeku treba permanentno da se usavršava, da prati i osluškuje potrebe i mogućnosti svojih učenika i da u

svom radu koristi različite strategije poučavanja i učenja. Učitelj u 21. vijeku uči i priprema učenika za cjeloživotno učenje. On u svom radu pristupa učeniku s uvjerenjem da on može biti uspješan i preuzima odgovornost da mu osigura i pruži najbolju podršku za učenje i razvoj. On kroz svoje ključne kompetencije gradi učeničke kompetencije.
Kako obrazovni sistem ima značajnu ulogu u promicanju pozitivnih vrijednosti, stvaranju dijaloga i mirenja različitosti kultura, jačanju demokratije i poštivanju ljudskih prava, borbi protiv diskriminacije i nasilja i svih oblika predrasuda, od učitelja se zahtijevaju znanja i vještine, kompetencije i na ovim područjima. U svakodnevnom radu, samoincijativno treba da unapređuje kvalitetu svog rada, razmjenjuje svoja iskustva sa kolegama, reflektira o svojoj praksi i promovira svoj rad.
U 21. vijeku kada neka zanimanja postaju dio prošlosti, za neka se tek nazire ili javlja potreba na tržištu, poziv i profesija učitelja sve je odgovornija i značajnija za razvoj društva.
Stvara se „nova kultura“ učitelja čiji se rad i stvaralaštvo prepoznaje.

Literatura:

1. Antić,J.(2000)., Rječnik savremenog obrazovanja. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
2. Babić, N. (2007), Kompetencije i obrazovanje učitelja. U : Babić, N. (ur.), Zbornik radova znanstvenog skupa Kompetencije i kompetentnost učitelja. Učiteljski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku i Kherson State University,Ukraine, str.23-66.
3. Bognar, L. , Matijević, M. (2002). Didaktika. Zagreb: Školska knjiga, str. 293.
4. Branković, D. i Ilić, M. (2003). Osnovi pedagogije. Banja Luka
5. Buljubašić Kuzmanović, V. (2012). Škola kao zajednica odrastanja. Pedagogijska istraživanja. 9 (1-2): 43 – 57.
6. Cindrić, M. (2003), Timsko učenje (nastava) – od didaktičkog spektakla do pedagoške svakodnevice. Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu,
7. Coolahan, J (2002): Teacher education and the teaching career in an era of lifelong learning. Working paper No. 2
8. Darling Hammond i dr., 2009., Hanushek E.1992.,The trade off betwen child quantity and quality,The journal of political economy volume 100, Issue 1(84-117)
9. Dryden, G. , Vos, J. (2001): Revolucija u učenju, Educa, Zagreb str. 338.
10. Hrvatić, N. i Piršl, E. (2007), Kurikulum pedagoške izobrazbe učitelja. U: Previšić, V. (ur.), Kurikulum: teorije, metodologija, sadržaj, struktura. Zagreb: Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Školska knjiga, str. 385-412.
11. Kerka, S. (1998), Competency-based education and training. Myths and Realities. (http:// www. calpro-online. org/eric/textonly/docgen. asp?tbl=mr&ID=65)

12. Koludrović, M. , Reić-Ercegovac, I. (2014): Uloga razredno-nastavnog ozračja u objašnjenju ciljnih orijentacija učenika. Društvena istraživanja. 23(2). 283-302
13. Korthagen, F. A. J. (2004), In search of the essence of a good teacher: towards a more holistic approach in teacher education. Teaching and Teacher Education, 20, str. 77-97.
14. Lersch, R. (2005), Nastava kao čin ravnoteže. Didaktičko – metodička razmatranja o novoj kulturi učenja prema idućem uvođenju obrazovnih standarda. Pedagogijska istraživanja, 2 (1), str. 69-84.
15. Lončarić, D. i Pejić Papak, P. (2009), Profiliranje učiteljskih kompetencija. Odgojne znanosti, 11 (2), str. 479-497.
16. Nikčević-Milković, A. (2004). Aktivno učenje na visokoškolskoj razini. Život i škola, 50(2), 47-54.
17. Noffke, S. (2009). Revisiting the professional, personal, and political dimensions of action research. The Sage handbook of educational action research. Noffke, S. , Somekh, B. (eds.). 8–23. London
18. Palekčić, M. (2005), Utjecaj kvalitete nastave na postignuća učenika. Pedagogijska istraživanja, 2 (2), str. 209-233.
19. Prange, K. (2005), Kompetencije između profesionalizacije i evaluacije. Pedagogijska istraživanja, 2 (1), str. 35-48.
20. Razdevšek-Pučko, C. (2005), Kakvog učitelja/nastavnika treba (očekuje) škola danas (i sutra)? Napredak, 146 (1), str. 75-90.
21. Sachs, J. (2001), Teacher professional identity: Competing discourses, competing outcomes. Journal of Education Policy, 16 (2), str. 149-161.
22. Suzić, N. (2005), Pedagogija za XXI vijek,Teacher Training Centre, Teacher Training Centre Banja Luka
23. Šimić Šašić, S. (2011), Interakcija nastavnik-učenik: Teorije i mjerenje. Psihologijske teme. 20 (2). 233-260.
24. Vizek Vidović, V. (ur.) (2005), Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: Višestruke perspektive. Zagreb: Institut za društvena istraživanja. 15
25. Vizek Vidović, V. (2009), Kompetencije i kompetencijski profil u učiteljskoj nastavi
26. Wiggins and McTighe (2008), (pp. 37–38) u Osnovno obrazovanje u BiH-kvalitet, kreativnost i inovativnost,(2010)., Sarajevo str.22.
27. wwwskolskiportal. hr

Pregledni rad UDK 354.32:331(497.6)"20"

Dr sci. Kojo Simić[1]

UTICAJ SAVJETA ZA NAUKU BOSNE I HERCEGOVINE NA RAD U XXI VIJEKU

Sažetak

Ne može se reći da rada i stvaralaštva nije bilo u dvadesetom vijeku, ali nas je posljednja decenija pomenutog vijeka uveliko zaustavila. Naime, bez obzira na navedeno može se reći da su rad i stvaralaštvo u mnogim segmentima života zapostavljeni, bez obzira na to što je u svijetu došlo do značajnih promjena. Prostor Balkana bilježi stalne tendencije da se radom i stvaralaštvom dokaže i odupre raznim besmislicama u nauci, kulturi, proizvodnji, sportu kao i na drugim poljima. Nema ni čovjeka ni zajednice u kojoj se ne cijeni rad i stvaralaštvo, te je stoga priroda rada i stvaralaštva pratilac svekolike ljudske djelatnosti, a dugo je bila zapostavljena. Kao član Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine, kroz ovaj rad, želio bih čitaoce jednim dijelom upoznati o ulozi Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine u radu i stvaralaštvu u dvadeset prvom vijeku.

Ključne riječi: *Rad, stvaralaštvo, nauka, Savjet, Balkan, ljudske djelatnosti, čitaoci, vijek.*

IMPACT OF THE COUNCIL OF SCIENCE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TO WORK IN THE XXI CENTURY

Abstract

It cannot be said that there were no work and creativity in the twentieth century, but the last decade of the mentioned century has considerably stopped us. Namely, regardless to the stated, we can say that work and creativity are neglected in many segments of life, and regardless to significant changes that have occurred in the world. The Balkans region records constant tendency at work and creativity to authenticate and resist various nonsense in science, culture, production, sport as well as in other areas. There is neither a man nor a community where work and creativity are not appreciated, therefore the nature of work and creativity has been a companion of comprehensive human activities, which has long been neglected. As a member of the Council of Science of Bosnia and Herzegovina, through this study, I would like partly to inform readers about the role of the Council of Science of Bosnia and Herzegovina in the work and creativity in the twenty-first century.

Keywords: *work, creativity, science, the Council, the Balkans, human activities, readers, century.*

Uvod

Ako sagledamo književnost jugoslovenskih prostora može se zapaziti, izuzimajući posljednju deceniju, da su posljednje decenije dvadesetog vijeka raznolike, plodonosne i veoma inovativne. Teško je zamislitii govoriti o radu i stvaralaštvu u dvadeset prvom vijeku, a da se ne prisjetimo profesora Nikole Potkonjaka koji je 2003. godine, za svoj osamdeseti

[1] Brčko distrikt BiH, e-mail: kojosimic71@gmail.com

rođendan, napisao knjigu "XX vek: ni vek deteta ni vek pedagogije, ima nade XXI vek". Kratko ću reći da je knjiga pisana u tri dijela kojima objašnjava zašto dvadeseti vijek nije bio vijek ni djeteta ni vijek pedagogije, te zašto ima nade dvadeset prvi vijek. Rekao je da se nada da će dvadeset prvi vijek dati novog Komenskog, ako ne individualan, onda bar kolektivan um. Vjerujmo čovjeku koji je još uvijek aktivan na polju stvaralaštva nauke, prvenstveno pedagogije.

Mi, koji danas radimo u osnovnim školama, nemamo djece koja su rođena u prošlom, dvadesetom, vijeku. Moramo se zapitati da li smo sposobni da ih u dovoljnoj mjeri shvatimo i razumijemo u njihovim prohtjevima uopšte, te u njihovom ponašanju kako u školi tako i u porodici. Mnogo toga poučnog i pozitivnog moramo uraditi u budućem vremenu na polju rada i stvaralaštva kako bismo od mladih generacija stvorili učene, iskrene i prave stručnjake u zanimanjima koja oni odaberu kao svoj životni poziv za onim čime se budu želili baviti.

Pojavom knjige u bibliotekama, "Pedagogija za XXI vijek", autora Suzića bilo je pravo pozitivno iznenađanje za čitaoca, kako studenta tako i za profesora. Neki su, čak, rekli da više knjiga nije ni potrebno i da u njoj imamo sve što je potrebno prilikom realizacije nastavnog procesa. Istina, mnogi su se i složili sa tom konstatacijom. Međutim, već u drugoj deceniji dvadeset prvog vijeka, pa i ranije, mnogi smo shvatili i zaključili da nije baš tako kako smo procijenili u prvi mah. Rad i stvaralaštvo u dvadeset prvom vijeku moraju daleko više napredovati nego što je to predviđeno i ponuđeno u svoj, do danas, objavljenoj literaturi i knjigama. Ne postoji uzalud permanentno ili cjeloživotno učenje koje nam svakog trenutka svaku prethodnu knjigu i samim tim naše dosadašnje znanje osvježava, a pogotovo kada je u tijesnoj vezi sa našom strukom.

Htjeli mi to ili ne moramo se osvrnuti i na daljnju prošlost, npr:1859. godine poznati književnik Lav Tolstoj u carskoj Rusiji na svom imanju u Jasnoj Poljani imao je svoju privatnu školu koja je radila i funkcionisala veoma uspješno. Imao sam priliku da razgovaram sa, nazovimo ih," samozvani umovi" koji su protiv privatnih Univerziteta. Na moje pitanje šta misle o Tolstojevoj, tada, poznatoj privatnoj školi, šta je Kembridž, šta je Oksford i drugi, odgovor je bio da su to poznati privatni Univerziteti u Svijetu. Rekao sam im da takvih Univerziteta, jedan ili više, može da postoji i u našem gradu, ali to zavisi od naše svijesti. Objasnio sam im šta se time dobija, a šta gubi. Prema tome mogu da tvrdim da i mi u dvadeset prvom vijeku možemo imati takav jedan poznat Univerzitet koji bi se zvao Evropski univerzitet Brčko distrikt Bosne i Hercegovine, a što ova lokalna zajednica i zaslužuje.

Postavlja se i pitanje šta su oni prije nas ostavili nama, šta ćemo mi ostaviti ovima iza nas, a šta će oni ostaviti onima iza njih?

Danas na početku 21. vijeka, živimo u društvu obilježenom promjenama, ali i izloženom tehnološkim uticajima i informacionim tehnologijama. Snaga ovih promjena utiče na promjene vaspitno-obrazovnog sistema u cilju pripreme učenika za život i rad. Kompletan proces društvenih promjena pomjerio je granice znanja te je neosporno kako promjene u društvu imaju uticaj na reformu vaspitno-obrazovnog sistema baziranog na kompetencijskom sistemu i ishodima učenja. Bosna i Hercegovina prepoznala je potrebe za izmjenama vaspitno-obrazovnog sistema vodeći se novim zahtjevima vremena.

Pismenost je oduvijek bila skup kulturoloških i komunikacijskih praksi zajedničkih pripadnicima određenih grupa. Kako se mijenjaju društvo i tehnologija, tako se mijenja i pismenost. U 21. vijeku, pismenost se sastoji od sposobnosti nalaska, ocjene, korištenja izvora i komunikacije putem širokog obima izvora, među kojima su tekst, audio zapisi, vizealni

izvori i digitalne tehnologije. Pismeni pojedinci upravljaju, analiziraju i sintetiziraju višestruke tokove informacija koje dolaze istovremeno - stvaraju, kritikuju, analiziraju i ocjenjuju informacije iz multimedijalnih izvora te se brinu za etičke odgovornosti koje se traže u ovako složenim okruženjima.

Ishodi učenja za 21. vijek su izjave u kojima se navodi šta bi učenik trebao da zna, razumije ili učini/pokaže po završetku određenog procesa učenja kao rezultat aktivnosti učenja, a indikatori su primjeri ponašanja/aktivnosti učenika koji pokazuju stepen dostizanja ishoda učenja. Indikatori pokazuju i opisuju razvijenost vještine, znanja i razumijevanja određene oblasti, odnosno komponente i kao takvi moraju biti mjerljivi.

Kompetencije i ishodi učenja prolaze kroz više oblasti predmeta. Neophodne su za pripremu učenika za 21. vijek kako bi opstali, razvijali svoje kapacitete, te u potpunosti učestvovali u razvoju, unapređivali kvalitet svoga života, donosili odluke i nastavljali učiti. Uključuju: komunikativnu kompetenciju, informatičku pismenost, učenje o tome kako učiti, socijalnu kompetenciju, samoinicijativu i preduzetništvo, kulturnu svjesnost i kreativnu i produktivnu kompetenciju.

Prošlost nepromjenljiva – budućnost neizvjesna

Naša prošlost je nepromjenljiva, a budućnost neizvjesna, ali jedino čega smo gospodari to je taj beskonačno kratki trenutak sadašnjosti, koji se najbliže može porediti sa dužinom trajanja psihičke sekunde. Sve ono što uradimo, sve ono što nam se desi, svaki pogled i izgovorena riječ ostaju iza nas i postaju prošlost, nepromjenljiva i tvrđa od bilokog kaljenog metala, vječnija od umjetničkih djela, piramida, spomenika ili drugih neuništivih istorijskih znamenitosti.

Na prošlost, ma koliko mi to željeli i htjeli, ne možemo uticati. Jedini način da modelujemo svoju prošlost jeste da trenutke sadašnjosti oblikujemo u željenom smijeru. Djeca, međutim, nisu u mogućnosti da to ostvare, jer ne mogu shvatiti ovaj suptilni aspekt prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Samim tim odgovornost nas odraslih prema njima se povećava, jer su roditelji i nastavnici – za djecu značajni odrasli, u stvari, najčešće gospodari njihove sadašnjosti, a time i prošlosti i budućnosti.

Ako već možemo uticati na taj neizmjerno mali – kratki trenutak sadašnjosti kako svoje, tako i tuđe, zašto onda to da ne činimo dobrom i humanizmom, altruizmom i plemenitošću. Ovdje dolazimo do pitanja da li na tom konceptu možemo razviti školu koja će našoj djeci dati osjećaj ponosne angažovanosti, pripadanja i podrške, uspjeha i samopoštovanja. Jasno je da je učenje djetetova najprirodnija potreba, pod uslovom, da škola ovu potrebu zadovolji na prirodan način, uz poštivanje najviših humanih principa, drugim riječima, civilizacija ne treba da brine za svoju budućnost. Pedagozi kažu da pomak od pedagogije poučavanja do pedagogije učenja je imperativ vremena i nezaustavljivi proces.

Na kraju dvadesetog vijeka, na kraju ovog drugog milenijuma razvoja čovječanstva u novoj eri, njegovog vaspitanja i pedagoške nauke čiji je predmet vaspitanje opravdano se postavlja pitanje: Šta je to što je nastalo u prošlom vijeku što može poslužiti kao osnova za građenje bar jedne nove utopije, ako ne već i realne vizije, o čovjeku, čovjekovoj društvenoj zajednici, o vaspitanju čovjeka, i mladih i odraslih, i nauci koja treba da se bavi vaspitanjem? (Potkonjak, 2003, str. 270).

Na ovo pitanje, svojim trudom, zalaganjem i radom, će u dvadeset prvom vijeku odgovoriti oni koji se bave naukom i stvaralaštvom.

Međutim, takvih osnova ima, ali one nisu utopijske već sasvim realne. Prema tome i mogu i moraju se uzimati u obzir pri građenju osnove i u predviđanju pravca razvoja pedagogije i vaspitanja u radu i stvaralaštvu u dvadeset prvom vijeku. Ovdje bi bilo potrebno, kao osnovu, pomenuti ono najbitnije, a to je:

- izuzetan naučno-tehnološki razvoj;
- dinamičan i brz privredni razvoj;
- veći stepen zdravstvene i socijalne zaštite ljudi i uporna borba protiv starih i novih bolesti;
- svijest o demokratskim slobodama i ljudskim pravima; multikulturalnost i multietičnost, kao i multireligioznost ljudskih zajednica;
- masovnost onih koji stiču obrazovanje;
- pobjeda ideje permanentnog obrazovanja;
- stalno pretvaranje obrazovanja u samoobrazovanje i drugo. (Ibidem, str. 270).

Tome treba dodati i mnoga nova pedagoška saznanja i tekovine koje su rezultat sve organizovanijih naučnih proučavanja i istraživanja pedagoških problema. Sve to osmišljeno i kritički preispitano na početku dvadeset prvog vijeka, solidna je osnova za sljedeći – novi korak u razvoju pedagogije i vaspitanja, kako bi se rad i stvaralaštvo u dvadeset prvom vijeku unaprijedio i obogatilo.

Ne bi bilo smisla i ne možemo globalni pogled na dvadeseti i dvadeset prvi vijek, o pedagogiji i vaspitanju, završiti a da ne pomenemo međunarodne institucije (ustanove i organizacije) koje djeluju na području vaspitanja i obrazovanja, a koje se, takođe, veoma često spominju u radu Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine. Prije svega mislim na: UNESKO, OECD (njegov Komitet za obrazovanje i Centar za istraživanja i inovacije), na BIE, Evropski savjet, mnoge međunarodne institucije (za permanentno obrazovanje, univerzitetske studije, slobodno vrijeme, za pedagoška istraživanja i slično), na mnoge časopise i publikacije, zatim na humanitarne organizacije i drugo. Upravo te oranizacije, institucije, ustanove i publikacije mogu veoma mnogo doprinijeti radu u stvaralaštvu u dvadeset prvom vijeku, potom doprinijeti za dalji rad pedagogije, vaspitanja i obrazovanja, pogotovo ako se oslobode spoljnih uticaja i okrenu same sebi i svojim zadacima.

Savjet za nauku Bosne i Hercegovine

Savjet za nauku Bosne i Hercegovine, kroz svoj rad, može uveliko uticati na rad i stvaralaštvo u nauci i drugim granama u dvadeset prvom vijeku. Kao član ovog Savjeta jednim dijelom želim upoznati čitaoce o radu, ciljevima i ostalim mogućnostima istog. Savjet ima svoj Poslovnik o radu Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine, razmatra i odlučuje na svojim sjednicama o raznim Uputstvima, Odlukama, radi i raspravlja o Podzakonskim aktima, priprema Konferencije, razmatra, raspravlja i predlaže na usvajanje Ministarstvu civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Strategiju razvoja nauke u Bosni i Hercegovini i druge zadatke koje Ministarstvo postavi pred njega.

Poslovnik o radu Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine

Nadležnosti
– Savjet je nadležan da:

a) daje preporuke i mišljenja s ciljem razvoja nauke i tehnologije u Bosni i Hercegovini;
b) učestvuje u izradi Strategije razvoja nauke u Bosni i Hercegovini;
c) prati provođenja Strategije razvoja nauke u Bosni i Hercegovini i s tim u vezi daje preporuke i mišljenja Ministarstvu civilnih poslova Bosne i Hercegovine prilikom donošenja provedbenih akata (akcioni planovi, smjernice i sl.),
d) priprema i Ministarstvu civilnih poslova BiH predlaže uputstava o metodološkim okvirima i principima za izradu: Pravilnika o klasifikaciji naučnih oblasti, disciplina i grana, pravilnika o minimalnim uslovima za izbor u naučna zvanja, te Pravilnika o minimalnim uslovima za obavljanje naučnoistraživačke djelatnosti i bavljenje naučnoistraživačkim radom;
e) priprema i Ministarstvu civilnih poslova BiH predlaže donošenje Pravilnika o nagradama u oblasti nauke u Bosni i Hercegovini za uspjehe na međunarodnom planu;
f) priprema i nadležnim institucijama predlaže indikatore i druge instrumente za statističko praćenje stanja u oblasti nauke i tehnologije u Bosni i Hercegovini, te međunarodno izvještavanje;
g) daje preporuke o učešću Bosne i Hercegovine u programima Evropske unije iz oblasti nauke i tehnologije;
h) daje mišljenja o članstvu Bosne i Hercegovine u međunarodnim tijelima i projektima u oblasti nauke i tehnologije;
i) razmatra stanje u oblasti nauke i daje preporuke s ciljem razvoja naučnoistraživačke infrastrukture i obuke nove generacije naučnika;
j) daje preporuke u pogledu podrške projektima u oblasti nauke i tehnologije značajnim za Bosnu i Hercegovinu;
k) daje mišljenja na ugovore o međunarodnoj saradnji u oblasti nauke i tehnologije;
l) daje preporuke u pogledu definisanja sistema naučnoistraživačkih informacija u skladu sa međunarodnim standardima;
m) konsenzusom donosi Poslovnik o svom radu;
n) obavljanje i drugih poslova koje mu povjeri ministar civilnih poslova Bosne i Hercegovine, a koje su u skladu sa nadležnostima Savjeta.
Savjet sarađuje sa ministarstvima nadležnim za naučnoistraživačku djelatnost i naučnoistraživačkim institucijama u Bosni i Hercegovini.

Program rada sadrži: Sadržaj i usvajanje okvirnog programa rada i izvještaj o radu.

Sadržaj i usvajanje okvirnog programa rada

(1) Savjet usvaja godišnji okvirni program rada (u daljem tekstu: Program) uz prethodno pribavljeno mišljenje Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine.
(2) Programom se planiraju aktivnosti, njihov sadržaj i način izvršavanja, nosioci poslova i zadataka, te druga pitanja i rokovi.
(3) Program Savjeta usvaja se za kalendarsku godinu, najkasnije do početka te godine.
(4) Ministarstvo civilnih poslova dostavlja usvojeni Program Savjeta entitetskim i kantonalnim ministarstvima i tijelu Brčko distrikta Bosne i Hercegovine nadležnim za nauku u Bosni i Hercegovini.

Izvještaj o radu

Savjet jednom godišnje podnosi Izvještaj o svom radu i izvještaj o stanju u oblasti nauke Savjetu ministara Bosne i Hercegovine posredstvom Ministarstva civilnih poslova, a Ministarstvu civilnih poslova Bosne i Hercegovine u zavisnosti od potrebe.

Poslovnik o radu Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine sadrži još niz nadležnosti regulisanih ovim Poslovnikom.

Uputstvo o osnovnim elementima, sadržaju, obliku i načinu rada naučnoistraživačkog informacionog sistema u BiH

Navedeno Uputstvo sadrži sljedeća poglavlja:

- Opšte odredbe;
- Baze podataka (baza podataka organizacije);
  (baza podataka odjeljenja);
  (baza podataka istraživači);
  (baza podataka projekti;
- Kreiranje i održavanje baze podataka;
- Prelazne i završne odredbe.

Opšte odredbe

Osnovni pojmovi u smislu ovog Uputstva znače:

Naučnoistraživačka djelatnost podrazumijeva stvaralački rad, čiji rezultat doprinosi otkrivanju novih znanja i korištenju istih i postojećih znanja za primjene u svim oblicima ljudskog djelovanja. Naučnoistraživačka djelatnost obuhvata fundamentalna, aplikativna i razvojna istraživanja. Rezultati naučnoistraživačke djelatnosti moraju da sadrže elemente izvornosti i novine, a vrednuju se objavljivanjem u naučnim i stručnim časopisima, zbornicima radova sa naučnih i stručnih skupova, monografijama i slično, ili provjerom u praksi. Navedeno vrednovanje će biti definisano odgovarajućim pravilnikom.

Istraživač je fizičko lice koje ima najmanje univerzitetsko obrazovanje, obavlja istraživačku ili razvojnu djelatnost. Istraživačka organizacija može biti univerzitet ili organizaciona jedinica univerziteta (fakultet, institut,...) ili drugo pravno lice u javnom ili privatnom sektoru sa registrovanom istraživačkom ili razvojnom djelatnošću i zaposlenim barem jednim istraživačem. Istraživački tim je tim istraživača koji obavljaju istraživačke /razvojne aktivnosti za pravni subjekt.

Ovo Uputstvo određuje osnovne elemnte, sadržaj, oblik i način rada naučnoistraživačkog informacionog sistema u Bosni i Hercegovini (NIS BiH).
NIS BiH zajedno sa naučnoistraživačkim informacionim sistemom Republike Srpske, Federacije Bosne i Hercegovine, kantona i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine čine jedinstven sistem.

Nadležna ministarstva na nivou države, entiteta, kantona i Brčko Distrika Bosne i Hercegovine dužna su voditi baze podataka koje će sadržavati sljedeće kategorije:
1) Baza podataka ORGANIZACIJE koja sadrži podatke o istraživačkim organizacijama (fakultetima, institutima, istraživačko-razvojnim jedinicama):
- naziv organizacije,
- kontaktni podaci (adresa, telefon, telefaks, elektronska adresa, adresa eventualne web strane na internetu)
- spisak odjeljenja,
- spisak istraživača,
- spisak projekata,
- broj zaposlenih,

- klasifikacija djelatnosti,
- dodatni podaci za prezentaciju

2) Baza podataka ODJELJENJA sadrži podatke o odjeljenjima u okviru istraživačke organizacije:
- naziv odjeljenja
- sastav odjeljenja (rukovodilac, saradnici),
- kontaktni podaci (adresa, telefon, telefaks, elektronska adresa, adresa eventualne web strane na internetu),
- sadržaj istraživačkog rada (ključne riječi, klasifikacija),
- spisak istraživačkih projekata.

3) Baza podataka ISTRAŽIVAČI
Baza podataka ISTRAŽIVAČI sadrži:
- osnovne identifikacione podatke (ime, prezime, obrazovanje, istraživačka organizacija, odjeljenje),
- podatke za komunikaciju (telefon, telefaks, elektronska adresa, URL),
- podaci o zaposlenjima istraživača (organizacija, odjeljenje, datum zaposlenja, radno mjesto, zvanje),
- spisak istraživačkih projekata u koje je istraživač uključen,
- područje istraživanja i opis ekspertnih znanja (ključne riječi, klasifikacija, obrazovanje, znanje jezika),
- reprezentativne bibliografske jedinice.
U cilju zaštite ličnih podataka, javno su dostupni podaci samo o onim istraživačima koji su saglasni s javnim objavljivanjem.

4) Baza podataka PROJEKTI
Baza podataka PROJEKTI sadrži podatke o projektima koje izvodi istraživačka organizacija:
- identifikacija projekta (naslov, datum početka i datum predviđenog završetka),
- izvori finansiranja,
- rukovodilac projekta i istraživači učesnici (ime, šifra istraživača),
- osoba za kontakt (ime, adresa, telefon, telefaks, elektronska adresa),
- istraživačka organizacija u kojoj se projekt izvodi ili se izvodio,
- odjeljenje koje je projekt prijavilo,
- istraživačke organizacije učesnice,
- sadržaj projekta (sažetak, opis ciljeva projekta, ključne riječi, međurezultati, završni izveštaj),
- klasifikacija projekta po šifrarniku CERIF (Common European Research Information Format),
- eventualni link na web stranu projekta (URL).

Podatke inicijalno sakupljaju istraživačke organizacije i istraživači, ako sa nadležnim ministarstvima nije drugačije dogovoreno. Entiteti, kantoni i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine su dužni imenovati kontakt osobu koja će redovno ažurirati bazu podataka za subjekte koji su u njihovoj resornoj nadležnosti. Ministarstvo civilnih poslova koordinira prikupljanje podataka u NIS Bosne i Hercegovine na nivou Bosne i Hercegovine. Podaci iz NIS Bosne i Hercegovine se koriste u statističke svrhe. Ministarstvo civilnih poslova dostavlja bazu podataka međunarodnim organizacijama i tijelima koja se bave prezentacijom ovih podataka na regionalnom i međunarodnom nivou.

Za potrebe NIS Bosne i Hercegovine biće kreiran Portal sa jedinstvenom bazom podataka na službenim jezicima u Bosni i Hercegovini i engleskom jeziku. Portal će sadržavati informacije iz različitih izvora predstavljane na unificiran način. Koncept „portala“ jeste da se izradi jedinstvena web stranica koja sabira ili agregira sadržaj sa više drugih sistema ili servera.

Entiteti, kantoni i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine će svojim pravilnicima o naučnoistraživačkom informacionom sistemu regulirati pitanja koja nisu regulirana ovim Uputstvom.

Na osnovu člana 61. stav (2) Zakona o upravi ("Službeni glasnik BiH", br. 32/02, 102/09), člana 11. stav (1), tačka e) Okvirnog zakon o osnovama naučno-istraživačke djelatnosti i koordinaciji unutrašnje i međunarodne naučno-istraživačke saradnje Bosne i Hercegovine “Službeni glasnik BiH” broj: 43/9), ministar civilnih poslova, na prijedlog Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine donosi

Pravilnik o Nagradama u oblasti nauke u Bosni i Hercegovini za uspjehe na međunarodnom planu

Ovaj Pravilnik predstavljam u cijelosti, a donosi ga ministar civilnih poslova Bosne i Hercegovine, na prijedlog Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine.

Član 1.
(Predmet)

Ovim Pravilnikom utvrđuje se način dodjele Nagrade za izuzetne uspjehe na međunarodnom planu u oblasti nauke u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: Nagrada za nauku), način raspisivanja javnog konkursa za dodjelu Nagrade za nauku (u daljem tekstu: Konkurs), način predlaganja naučnog radnika ili naučnoistraživačke organizacije/institucije za Nagradu za nauku (u daljnjem tekstu: Kandidat), postupak za dodjelu Nagrade za nauku, oblik Nagrade za nauku i druga pitanja značajna za dodjelu Nagrade za nauku.

Član 2.
(Dodjeljivanje Nagrade za nauku)

(1) Nagrada za nauku dodjeljuje se u obliku plakete i novčane nagrade.

(2) Nagrada za nauku dodjeljuje se jednom godišnje.

(3) Nagrada za nauku se može kandidatu dodijeliti samo jednom.

Član 3.
(Odlučivanje o dodjeli Nagrade za nauku)

(1) Savjet za nauku Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu Savjet) na posebnim sjednicama razmatra pristigle prijedloge i utvrđuje konačan prijedlog za dodjelu Nagrade za nauku.

(2) Savjet utvrđuje konačan prijedlog za dodjelu Nagrade za nauku, u skaldu s odredbama člana 7 ovog Pravilnika konsenzusom.

Član 4.
(Konkurs za dodjelu Nagrade za nauku)

(1) Konkurs za dodjelu Nagrade za nauku raspisuje Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Ministarstvo).

(2) Konkurs se objavljuje svake godine početkom mjeseca januara u najmanje tri dnevna lista u Bosni i Hercegovini i internet stranici Ministarstva, internet stranicama ministarstava nadležnih za nauku u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj (u daljem tekstu: ministarstva nadležna za nauku) i internet stranici Vlade Brčko distrikta, kao i u "Službenom glasniku Bosne i Hercegovine", a traje 30 dana od dana objavljivanja u "Službenom glasniku Bosne i Hercegovine".

(3) U Konkursu se objavljuje postupak predlaganja kandidata i rok za podnošenje prijedloga za dodjelu Nagrade za nauku (u daljem tekstu: Prijedlog).

Član 5.
(Prijedlog za dodjelu Nagrade za nauku)

(1) Pravo da podnesu Prijedlog za dodjelu Nagrade za nauku imaju: akademije nauka i umjetnosti, univerziteti, naučnoistraživački instituti, kao i pojedinci, preko ministarstava nadležnih za nauku i Vlade Brčko distrikta Bosne i Hercegovine**.**

(2) Jedan predlagač može dostaviti prijedlog samo jednog kandidata.

(3) Prijedlog za dodjelu Nagrade za nauku dostavlja se sa pisanim obrazloženjem.

(4) Uz pisano obrazloženje dostavljaju se sljedeća dokumenta: biografija kandidata, uvjerenje o državljanstvu kandidata, rješenje o registraciji (ako se radi o instituciji), podatke o djelatnosti kandidata i ostvarenjima i dostignućima u nauci i istraživanju na međunarodnom planu.
(5) Uz prijedlog, predlagač dostavlja originale ili ovjerene kopije dokumenata iz kojih se vide postignuti rezultati.
(6) Prijedlog se neće uzeti u razmatranje ako:
a) dokumentacija nije potpuna,
b) prijedlog nema obrazloženja,
c) predlagač dostavi prijedlog za više kandidata.

Član 6.
(Rokovi)

(1) Ministarstvo prijedloge dostavlja Savjetu najkasnije 20 dana od dana zatvaranja konkursa.

(2) Prijedloge pristigle poslije isteka roka konkursa Savjet neće razmatrati.
(3) Savjet će u roku od 90 dana od dana prijema prijedloga utvrditi konačan prijedlog o dodjeli Nagrade za nauku i isti dostaviti Ministru.

Član 7.
(Vrednovanje naučnih rezultata kandidata)

Nagrada za naukudodjeljuje se naučnom radniku državljaninu Bosne i Hercegovine ili naučnoistraživačkoj instituciji iz Bosne i Hercegovine za izuzetno uspješan rad u oblasti nauke i izuzetno ostvareni rezultat/e na međunarodnom planu, pri čemu se uzima u obzir izuzetno naučno ostvarenje, te doprinos razvoju i popularizaciji nauke u prezentovanju Bosne i Hercegovine na međunarodnom planu.

Član 8.
(Način objave i dodjele Nagrade za nauku)

(1) Rješenje o dodjeli Nagrade za nauku donosi Ministar civilnih poslova na osnovu konačnog prijedloga Savjeta.

(2) Ministar dodjeljuje Nagradu za nauku na posebnoj svečanoj sjednici.

Član 9.
(Oblik Nagrade za nauku)

(1) Plaketa je u crnom kožnom omotu, dimenzija 31 x 22 cm. Na koricama omota utisnut je grb Bosne i Hercegoivne i natpis Nagrada za nauku Bosne i Hercegovine ispisana na jezicima konstitutivnih naroda Bosne I Hercegovine, ćirilicom i latinicom, zlatno-žutom bojom. Na plaketi je suvi žig Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine i potpis Ministra civilnih poslova Bosne i Hercegovine.
(2) Visina novčane nagrade za nauku iznosi deset prosječnih plata u Bosni i Hercegovini iz prethodne godine.

Član 10.
(Posebne okolnosti)

Ukoliko u budžetu Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine za tekuću godinu nisu o bezbjeđena novčana sredstva za Nagradu za nauku, konkurs za nagradu u toj godini se ne objavljuje i nagrada se ne dodjeljuje.

Član 11
(Stupanje na snagu)

Pravilnik o dodjeli nagrade za nauku stupa na snagu narednog dana od dana objavljivanja u "Službenom glasniku BiH" i primjenjuje se od naredne budžetske godine.

Ishodi učenja kao sistemska potreba savremene škole za XXI vijek

Ishodi učenja kao pedagoška tvorevina novog su datuma. Danas ne postoji ni jedan Nastavni plan i program koji iole zadovoljava savremene tendencije, a da nije zasnovan na ishodima učenja. Dakle, usmjerenost na procese i ishode učenja, a ne na sadržaje, potreba su savremenog djeteta.

Zašto ishodi? Na to pitanje najbolje odgovara učenik K-12 danas, koji svojim razmišljanjima o tome zašto i radi čega učiti, šta će se naučiti, kako treba da se uči, šta učenici uče, čemu služi naučeno i slično, ishode stavlja u pedagoške procese za XXI vijek.

Vizija učenika K-12 danas, izgleda ovako:

Ja sam učenik XXI vijeka.

Igram igrice dva i po sata sedmično.

Ovu sedmicu provešću šesnaest i po sati gledajući televiziju.

Pet i po sati provešću za kompjuterom, dva sata u čitanju knjige.

Ove sedmice sam na svom i Pod-u pet sati slušao Harry Pottera.

Očekujemo da budemo u mogućnosti stvarati, konzumirati, premiješati i dijeliti informacije s drugima.

Moji roditelji koriste e-mail.

Ja šaljem SMS poruke, šaljem instant poruke, blogiram.

76% mojih nastavnika nikad nije koristilo wikije, blogove, podcastove.

Najmanje jednom sedmično, moji nastavnici mi dopuštaju napraviti nešto novo korištenjem tehnologije. 63% njih mi to nikad ne dopuštaju.

61% mojih nastavnika, iz predmeta koji zahtijevaju čitanje, nikad ne koristi softver za digitalno pripovijedanje (digital storytelling software).

Ako učimo aktivnošću, šta učimo sjedeći ovdje?

Kako Vi učite?

Kakvu biste vrstu obrazovanja htjeli da imam?

U Kini ima više izvrsnih učenika nego u Sjevernoj Americi stanovnika.

Ali samo nas polovina će završiti srednju školu.

Hoću li ja?

Hoću li ja?

Do svoje 38. godine promijeniću četrnaest poslova.

Većina tih poslova danas ne postoji.

Mi smo digitalni učenici (http//www.youtube.com/watch?v= A-ZVCjfWf8).

Svrha reforme je unapređenje ishoda učenja, a ne promjena samo radi promjene. Izraz unapređenje škola, obrazovanja može da izazove pogrešan zaključak. Naime, nisu škole ono što prolazi kroz proces unapređenja nego ljudi. Upravo, osobe koje rade u školstvu i način na koji rade svoj posao su predmet reforme i unapređenja. U ovom stavu treba tražiti sistemske osnove ishoda učenja i škole uopšte.

Ishodi učenja kao dio sistema sastavni su dio Nastavnog plana i programa, nastave, izgradnje kapaciteta ljudskog potencijala, obuke i podrške. Ukazane sistemske osnove po modelu koncentričnog kruga daju smjernice za izradu Nastavnog plana i programa, sistema ocjenjivanja i vrednovanja, određenja nastave i njenog kvaliteta, izgradnje ljudskog potencijala (edukacija menadžmenta škole, nastavnika koji izvode vaspitno-obrazovni proces, edukacija za roditelje, edukacija za donosioce obrazovne politike. Cijeli proces se završava politikom finansiranja.

Analiza dvadeset zemalja koje su unaprijedile sistem obrazovanja ukazuje na kvalitet i uspješan pomak na samom početku. Intervencije unapređenja su univerzalne i svojstvene u svakom školskom sistemu. Posebno se naglašava uloga rukovodstva i aktivnosto koje potiču i održavaju napredak škole.

Socijalna integracija učenika s intelektualnim poteškoćama

Kao zaposlenik osnovne škole u kokoj duži niz godina su formirana dva odjeljenja učenika sa posebnim potrebama želim navesti nekoliko segmenata koji muče ovu sredinu, a siguran sam da je to veliki problem na kompletnoj teritoriji Bosne i Hercegovine, te problem za dvadeset prvi vijek. Ovaj problem ističem, jer, kako sam već naveo, je obuhvatio veliku teritoriju, te da čitaoci razmisle o navedenim problemima – kako iznalaziti rješenja, a problemi su evidentni. Navodim sljedeće poteškoće:

- Intelektualne poteškoće predstavljaju kompleksan problem koji obuhvata osobu kao biopsihosocijalnu jedinku;

- Brčko distrikt (kao i veći dio Bosne i Hercegovine) je napustio dualni oblik školovanja za djecu sa intelektualnim poteškoćama (nema specijalnih škola);

- Uveden je inkluzivni oblik školovanja;

- I učenici sa umjerenim intelektualnim poteškoćama (sa posebnim potrebama) su uključeni u odjeljenja unutar redovnih škola;

- Integracija učenika predstavlja humanistički pristup, pogled na obrazovanje;

- Kako su intelektualne teškoće kompleksan problem koji podrazumijeva deficit intelektualnog funkcionisanja, socijalne neadekvatnosti, potrebna je socijalna integracija u makro socijalnu sredinu, a ne samo kroz vaspitno-obrazovni sistem;

- Cilj vaspitanja i obrazovanja učenika sa intelektualnim poteškoćama je stvoriti društveno prihvatljivu klimu koja bi prihvatila specifičnosti osoba s intelektualnim poteškoćama;

- Socijalnu integraciju je potrebno umrežiti podrškom šire društvene zajednice, kako bi učenici poslije formalnog obrazovanja imali podršku sistema za sveobuhvatnu socijalnu inkluziju;

- Kao krajnji cilj je stvaranje međusobne interakcije sredine i učenika s intelektualnim poteškoćama koji možemo sublimirati u socijalnu kompetenciju;

- Krajnji cilj socijalne integracije je prihvaćenost osoba sa intelektualnim poteškoćama u društvenu zajednicu i ostvarenje određenih socijalnih uloga;

- Radno osposobljavanje predstavlja logičan nastavak vaspitnog rada i čini dio jedinstvenog procesa rehabilitacije osoba sa intelektualnim poteškoćama;

- Radna obuka: zanatskih, uslužnih ili poljoprivrednih zanimanja;

- Zapošljavanje je najbitniji kriterijum personalne kompetencije, osigurati preduslove;

- Promijeniti nomenklaturu zanimanja (uvesti zanimanje radnog instruktora);

- Osnivati servise zapošljavanja uz podršku;

- Obezbijediti odgovarajuću zakonsku regulativu.

Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini 2017-2022. godine

Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini je dokument koji daje strateške smjernice i plan djelovanja za razvoj naučno-istraživačke i istraživačko-razvojne djelatnosti i inovacija u Bosni i Hercegovini za period 2017-2022. godine, u cilju prosperitetnijeg razvoja nauke i istraživanja, privrede, obrazovanja i kulture u Bosni i Hercegovini u skladu sa preporukama razvoja nauke u Evropi i Svijetu.

Ciljevi Strategije razvoja nauke u Bosni i Hercegovini

Strategija razvoja nauke Bosne i Hercegovine treba da obuhvati niz akcija od strane institucija Bosne i Hercegovine, entiteta, kantona i Brčko distrikta, u skladu s potrebama i raspoloživim finansijskim resursima. Nauka i temelj obrazovnog sistema, s kojim je u stalnoj interakciji, i kao takve predstavljaju nerazdvojiv tandem u uspješnom razvoju društva. Razvoj nauke znači i obnovu ekonomija Bosne i Hercegovine, te je zato veoma bitno inteziviranje naučnoistraživačke aktivnosti u javnom i privatnom sektoru kroz konkretne aktivnosti. Takođe, ne treba izostaviti značaj nauke u kulturnom domenu jednog društva i predstavljanja

Bosne i Hercegovine u svijetu. Značaj razvoja nauke i tehnologije za dvadeset prvi vijek u Bosni i Hercegovini ističe se na svim međunarodnim forumima Balkana.

Ciljevi Strategije rada i stvaralaštva u XXI vijeku:

- Osiguranje vodeće uloge nauke i tehnologije kao faktora dugoročnog ratvoja zemlje kroz konsenzus svih donosioca odluka u smislu da razvoj nauke predstavlja opšti interes;

- Povećanje finansijskih izdvajanja javnog i privatnog sektora u Bosni i Hercegovini za oblast nauke i tehnologije na bazi kratkoročno i dugoročno definiranih prioriteta i planova, kao i osiguranje kontinuirane podrške inovativnosti, transferu tehnologija, te komercijalizaciji i primjeni naučnih dostignuća;

- Praćenje razvoja nauke i tehnologije i njenog uticaja na ostale segmente društva na bazi međunarodno priznatih statističkih standarda;

- Veće učešće BiH istraživača i institucija u evropskoj naučnoistraživačkoj mreži i evropskom istraživačkom prostoru;

- Uključivanje naučne dijaspore u istraživački prostor Bosne i Hercegovine;

- Unapređenje sistema visokog obrazovanja i njegovo osposobljavanje za kompetentan naučnoistraživački rad u cilju osiguranja nove generacije naučnika i usavršavanja postojećih naučnoistraživačkih kadrova;

- Strukturne promjene u naučnoi-straživačkim sistemima, s naglaskom na kooperativna i zajednička istraživanja univerziteta naučno-istraživačkih instituta i industrije, odnosno osiguranje jače povezanosti nauke i privrede u cilju postizanja razvojnih ciljeva;

- Osiguranje pristupa elektronskim naučnim bazama podataka, uvezivanje bibliotečkog sistema, podrška jačanju domaćih naučnih časopisa, uspostavljanje baze podataka naučnih radnika i naučnih institucija;

- Razvoj istraživačke infrastrukture po međunarodnim standardima;

- Reinvestiranje u industrijsko istraživanje u određenom broju sektora (Strategija razvoja nauke u BiH 2017-2022., revidirani dokument).

Sve navedeno znači da su ciljevi Strategije razvoja nauke u Bosni i Hercegovini izgradnja i razvoj Bosne i Hercegovine kao novog, savremenog društva, poznatog pod imenom „društvo znanja“, u kojem je znanje glavna kreativna sila u ličnom, ekonomskom, društvenom, socijalnom, kulturnom i materijalnom napretku.

Prioriteti u pojedinim oblastima nauke i tehnologije u radu za XXI vijek

Izabrani prioriteti proističu iz definisane relacije između prirodnih resursa, razvoja ključnih privrednih grana, sopstvenih znanja, transfera svjetskih znanja i tehnologija, ljudskih resursa i ekonomske (finansijske) moći zemlje. Definisani prioriteti su od strateškog naučno-

tehnološkog značaja za ukupni razvoj zemlje, te za duhovni i kulturni identitet građana Bosne i Hercegovine. Stoga je u svakoj od naučnih oblasti neophodno realizovati studije koje će definisati prioritet u toj oblasti u ovome periodu.

Navedeni prioriteti treba da:

- Osiguraju kontinuitet i kvalitet osnovnih istraživanja, doprinose opštem fondu znaja i najbržem uključivanju u svjetske integracione procese u nauci;

- Obuhvate istraživanja neophodna za razumijevanje i otkrivanje zakonitosti, fenomena i mehanizama prirode;

- Obuhvate istraživanja koja predstavljaju bazu za primijenjena i razvojna istraživanja;

- Preferiraju istraživanja povezana sa drugim naukama, a koja utiču i na osposobljavanje visokostručnih kadrova za kreativno stvaralaštvo;

- Obuhvate istraživanja koja doprinose očuvanju i unapređenju biodiverziteta;

- Obuhvate istraživanja koja doprinose zaštiti, očuvanju i unapređenju životne sredine;

- Obuhvate istraživanja koja doprinose unapređivanju standarda (etalona);

- Obuhvate istraživanja koja su osnov novih tehnologija.

U procesu evropskih integracija i prihvatanja evropskih standarda neophodno je sagledavanje mjesta i uloge nauke i naučnoistraživačkog rada kao ključnog elementa ekonomske konkurentnosti u XXI vijeku, a u skladu s Lisabonskom strategijom.

Uloge i kompetencije nastavnika u radu i stvaralaštvu

Navedena dva pojma su međusobno povezana pri čemu je prvi osnova za određivanje drugog. Budući profesor izučava na fakultetu (stiče kompetentnost) iz određene oblasti da bi u školi uspješno ostvarivao ulogu predavača svog predmeta. Prema tome, zavisno od profesionalnih uloga za koje se priprema, pojedinac stiče određene kompetencije, jer bez njih ne može uspješno da se bavi profesiom za koju se opredijelio.

Kada su u pitanju uloge nastavnika i uloge učenika u pedagoškoj literaturi se mnogo raspravljalo i raspravlja. Havelka kaže da koncepcija uloge nastavnika i uloge učenika proizilazi iz koncepcije same nastave koja je određena koncepcijom škole, a ova koncepcijom obrazovnog sistema. Na uloge uopšte, pa i na uloge nastavnika, odlučujuće utiču ljudske potrebe koje bitno određuje tehničko-tehnološki (naučni) i društveno-ekonomski razvoj, a to znači da su one vrlo raznovrsne i vrlo promjenljive. (Obrazovna tehnologija br. 2-3, str. 104). Upravo ti uslovi iz okruženja određuju kakvo je obrazovanje potrebno i kakve treba da budu nastavničke uloge.

Uloga nastavnika i uloga učenika povezana je sa njihovim položajem. Položaj i uloge postoje tek onda kada ih realizuju konkretne osobe. Uloga je ključna kategorija u socijalnoj interakciji koja se odvija u nekoj grupi ili organizaciji. Dok je položaj dosta statična

kategorija, uloga je dinamičan pojam i osobi koja uzima određeni položaj može da dopušta određeno ponašanje, da ograničava određeno ponašanje i zabranjuje određeno ponašanje.

U Izvještaju UNESKOVE Međunarodne komisije o obrazovanju za 21. vijek kaže se da obrazovanje treba da bude oslonjeno na četiri stuba i to: 1. učiti da znaš, 2. učiti za rad, 3. učiti za zajednički život i 4. učiti za postojanje. Prvo znači, učiti da se steknu znanja neophodna za bavljenje određenom oblašcu, učiti da se steknu široka opšta znanja; drugo znači, učiti da se uspješno obavlja posao u struci koristeći ne samo standardne navike, raditi u timu; treće znači, učiti da se živi zajedno, da se sarađuje sa drugim ljudima i mirno rješavaju konflikti; četvrto znači, učiti da se razviju prirodni potencijali i ostvari bogat lični identitet. Ovi ciljevi određuju i uloge neposrednih učesnika u obrazovno-vaspitnom sistemu.

LITERATURA
(KORIŠTENA I CITIRANA)

1. Ćatić, R. i Stevanović, M. (2003). Pedagogija. Pedagoški fakultet Zenica.
2. Obrazovna tehnologija br. 2-3. 2016. godina.
3. Poslovnik o radu Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine.
4. Potkonjak, N. (2003). Xxvek: ni „vek deteta“ ni vek pedagogije, ima nade XXI vek. Novi Sad.
5. Pravilnik o nagradama Savjeta za nauku Bosne i Hercegovine.
6. Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini 2017/2022. godina - revidirani dokument.
7. Suzić, N. (2005). Pedagogija za XXI vijek. TT – Centar, Banja Luka.
8. Uputstvo o osnovnim elementima, sadržaju, obliku i načinu rada naučnoistraživačkog informacionog sistema u Bosni i Hercegovini.
9. http//www.youtube.com/vatch?v=A-ZVCjfWf8. Preuzeto 12.01.2017. godine.

Originalni naučni rad UDK 371.32:502/504

Prof. dr. Muhamed Omerović[1]
Prof. dr. sc. Edita Borić[2]

KREATIVNI PEDAGOŠKI RAD SA UČENICIMA U RAZVOJU EKOLOŠKE SVIJESTI I EKOLOŠKOG PONAŠANJA U ZAJEDNICI

Abstrakt

U radu je prikazana važnost kreativnog odgojno-obrazovnog rada učenika u nastavnom i vannastavnom radu koji doprinosi ekološko-pedagoškom razvoju intresovanja kod učenika za očuvanje i unaprjeđenje kvaliteta okoliša u zajednici. Svjedoci smo kako ekološka kriza suvremenog svijeta otvara brojna pitanja, a jedno od njih je kako odgajati generacije koje dolaze i koje će se prema vlastitom okruženju odnositi ekološki odgovorno. Važno je propitati kako odgojiti generacije koje će održati postojeće stanje ili smoći znanja i snage da isprave neke propuste i vrate prirodi narušeni sklad. Škola je prepoznala tu važnu ulogu u ekološkom odgoju i obrazovanju učenika i odredila mjesto u cjelokupnom odgojno-obrazovnom procesu. Škola treba aktivnosti koje doprinose razvijanju ekološke svijesti učenika kroz provođenje raznih kreativnih ekološko-pedagoških radionica kao što su: kompostiranje, ekološke kampanje, štednja vode-"Put kapljice vode", zbrinjavanje otpada "Otpad nije smeće" i štednju energije "Energiju štedimo-više vrijedimo","sadnja drveća-pluća grada", reciklažna i druge. Realizacija ekoloških programa provodi se putem redovne nastave, izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti (terenska nastava–škola u prirodi) te obuhvaća edukaciju kroz različite radionice i praktičan rad učenika kojim se utjeće na značaj očuvanja vode i energije te odlaganja i razvrstavanja otpada. Svijet u kojem živimo zahtijeva i od učenika da veoma rano počnu razmišljati o njemu. Količina znanja, odnosno informacija kojom pojedini učenici trebaju raspolagati znatno se povećala posljednjih sto godina, ali je isto tako dostupnost tih znanja znatno veća nego prije. Učenicima treba ukazati da je cijeli svemir mreža uzajamno povezanih procesa tako da svaka čovjekova akcija ima reakciju u svemiru. Međutim, završetkom školovanja ne završava se proces vaspitanja i obrazovanja. Čovjek je cijeli život usmjeren na sticanje novih znanja i na mijenjanje ponašanja u željenom smjeru. Proces odgoja i obrazovanja za zaštitu sredine zahtijeva niz faktora, odnosno onih na koje bi se taj proces eventualno trebao odnositi.Trebaju nam nove ekološke kompetencije nastavnika u realizaciji "zelene"nastave. Svi koji aktivno sudjeluju u životu zajednice, kao i usamljeni pojedinci, potencijalni su akteri u procesu odgoja i obrazovanja za očuvanje životne sredine.

Ključne riječi: *kreativni rad učenika, ekološki odgoj, reciklaža, kompostiranje, škola u prirodi*

[1] Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Odsjeci: Pedagogija-psihologija i Razredna nastava
[2] Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Odjel za društvene znanosti, Katedra za pedagogiju i psihologiju

DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL AWARENESS AND ECOLOGICAL BEHAVIOUR IN COMMUNITY TROUGHT CREATIVE PEDAGOGICAL WORK WITH PUPILS

Abstrakt

The paper describes the importance of the creative educational work with pupils in the classroom and outside the classroom that contributes to the ecological and pedagogical interest development of pupils for the preservation and improvement of the environmental quality in the community. We have witnessed how the environmental crisis of the modern world raises many questions, one of which is how to educate generations to come that will be responsible to their environment. It is important to examine how to raise a generation that will maintain the existing situation or summon the knowledge and power to correct some omissions and return disturbed harmony to the nature. School has recognized an important role in environmental education of pupils and determined the location of the entire educational process. School needs activities that contribute to the development of environmental awareness of pupils through the implementation of various creative eco-educational workshops such as composting, environmental campaigns, water saving - "Journey of a drop of water", waste disposal - "Waste is not garbage" and energy-saving -"Through energy-saving we worth more", „Planting the trees- lungs of the city", recycling, etc. The implementation of environmental programs is carried out through regular classes and extra-curricular activities (field work-school in nature) and includes education through various workshops and practical work of pupils which affects the water and energy preservation and waste disposal and segregation. The world in which we live requires pupils to start thinking about it very early. The amount of knowledge or information which the individual pupils should be provided has significantly increased over the past one hundred years, but also the availability of information is much greater than before. Pupils should be point out that the whole universe is a network of interconnected processes so that every human action has a reaction in the universe. However, with the completion of education the process of education does not end. The man's whole life should be focused on acquiring new knowledge and changing behaviour in the desired direction. The process of education for environmental protection requires a number of factors. We need to develop new environmental competences in teachers in the implementation of "green education". Everyone who actively participates in community life, as well as lone individuals, is potential actor in the process of education to environmental protection.

Keywords: *creative work of pupils, environmental education, recycling, composting, schools in nature*

Uvod

U našem obrazovnom sistemu još uvijek nije adekvatno zastupljen ekološki odgoj i obrazovanje i ne poklanja mu se odgovarajuća pažnja (Omerović, 2012). Zbog toga je što prije potrebno dizajnirati kvalitetne nastavne planove i programe na svim obrazovnim nivoima u ovoj oblasti uključivanjem poznavalaca ekološkog obrazovanja i obrazovanja za okoliš. Dijete će razvitijati ekološke spoznaje ako su one u skladu s njegovim interesima, ako su bliske njegovom iskustvu i ako doživljava zadovoljstvo u kontaktu sa okolinom, prirodom i ljudima. Globalizacijski procesi, progresivno umnažanje znanstvenih otkrića, nove tehnologije i načini komunikacije, pojava novih oblika pismenosti u kojima nezaobilazno mjesto zauzima i ekološka pismenost, razlozi su koji ekološku osviještenost čine obrazovnim imperativom (Jaganjac, 2007). Proučavanje pedagoškog pristupa ekologiji prijeko je potrebno u cjelokupnom sagledavanju

ove tematike. Nažalost, ovo je područje općenito prilično zanemareno, a njegovo didaktičko oblikovanje i strukturiranje prepušteno „snalaženju“ nastavnika.
Ekološki odgoj i obrazovanje u nastavi su zastupljeni kroz integrirane i zasebne predmete te međupodručnim temama. Svijet u kojem živimo zahtijeva i od učenika da veoma rano počnu razmišljati o njemu. Ekološka osjetljivost djece je pretpostavka razvoja sposobnosti uočavanja i aktivnog djelovanja na ekološke probleme u njihovu okruženju (Farkaš, 2004). Osnovni je cilj ekološkog odgoja razvoj ekološki zdravog i ispravnog ponašanja koje će djeca steći u djetinjstvu i prenijeti u zrelu dob (Husanović-Pejnović, 2011). Osnovna pretpostavka za sustavni poticaj razvoja osjetljivosti djece za okoliš jest podići ekološko-odgojno-obrazovni rad u ustanovama odgoja i obrazovanja na razinu znanstvenoga i istraživačkog objašnjenja (Cifrić, 1989).Količina znanja, odnosno informacija kojom pojedini učenici trebaju raspolagati znatno se povećala posljednjih sto godina, ali je isto tako dostupnost tih znanja znatno veća nego prije. Učenicima treba ukazati da je cijeli svemir mreža uzajamno povezanih procesa tako da svaka čovjekova akcija ima reakciju u svemiru. Ukoliko budemo u nastavnim i vannastavnim aktivnostima sa učenicima realizovali praktične ekološke aktivnosti time ćemo razvijati kreativnu ekološku svijest koja će doprinositi razvoju ekološke odgovornosti i ekoloških kompetencija kod mladih budućih sudionika u životu i radu u zajednici (Abadžić, 2000).

Važnost poučavanja ekološkog odgoja i obrazovanja

Ekološki odgoj i obrazovanje u širem smislu podrazumijevaju djelovanje na stvaranju „nove humanosti“,nove filozofiije života ,novi odnos prema prirodi u odnosu na sadašnje djelovamnje antroposa. Ekološki odgoj trebamo integrirati i aktuelizirati kao koncept življenja uključujući faktore odgoja; obitelj, predškoslku ustanovu, slobodno vrijeme, medije, kreativne aktivnosti u školi i visokoškolskoj ustanovi (Kundačina, 1988). Razvoj ekološkog altruizma i emapatije prema prirodi predstavlja neminovnost obitelji i škole. Razvoj aksioloških komponenti kod mladih i shvatanja važnosti očuvanja komponenti okoliša je zadaća škole budućnosti (Ćatić, 2002). Nije moguće integrisati znanja na samo teorijskom planu već se moramo okrenuti kreativnom radu u školi i školskoj zajednici kako bi razvijali didaktički princip očiglednosti i istraživačkoj nastavi u prirodi. Stoga je u nastavnim planovima i programima neophodno konstruirati kurikulum ekološkog odgoja i obrazovanja koji će doprinijeti promicanju pozitivnog odnosa prema ekologiji u školstvu (Previšić, 2008). Ekološki se problemi mogu definirati kao “bilo koja promjena stanja u fizičkom okolišu do koje je došlo zbog ljudske aktivnosti kojom se narušava to stanje, a ima
učinke koje društvo drži neprihvatljivim po prihvaćenim ekološkim normama"(Črnjar, 2002, str. 25.). Proučavanje ekoloških tema nezaobilazan je činilac održivog razvoja, a primjena stečenih spoznaja utječe na mnoga područja svakodnevnog života. No, ekologija je i kulturalno – antropološki orijentirana, odnosno područje djelovanja joj je i afirmacija ljudskih vrijednosti (Cifrić,2002). Shodno tome, temeljne kompetencije koje učenici moraju steći odnose se na saznanja o povezanosti globalnih promjena na Zemlji, njihova utjecaja na čovjeka i okoliš, mogućnost prilagođavanja razvoju znanosti i tehnologije, odgovornom odnosu prema prirodi, doprinosu održivom razvoju, ali i svijesti o vlastitoj participaciji u suvremenom svijetu (Goletić, 2006). Ekološka svijest, kao dio društvene svijesti, povijesna je i dinamična kategorija, određena povijesnim stanjem i stupnjem razvitka društva. Javlja se istodobno s industrijskim razvitkom, s težnjom usklađivanja industrijskog razvitka s mogućnostima okoliša (Črnjar, 2002, str. 44). Savremeni pristup nastavi Prirode i društva u nižim razredima osnove škole stavlja učenika u središte nastavnoga procesa. Primjenom različitih suvremenih strategija poučavanja, posebno strategijom postavljanja općih i osobnih ciljeva, čini se pomak od tradicionalnog usvajanja znanja prema procesnom učenju. Takvim se pristupom omogućava individualizacija i diferencijacija u učenju, što dovodi do poticanja razvoja kreativnosti i metakognicije.

Za poticanje i razvoj ekološke osjetljivosti djece nužno je utvrditi ekološke aktivnosti koje se mogu ostvariti putem eko-zadaća, eko-sadržaja, eko-aktivnosti i eko- komunikacije te se na taj način razvija djetetov pokretni, osjećajni, spoznajni i moralni razvoj(Anđić, 2007). Ako djeca stječu iskustva iz neposrednog okruženja, dolazi do stvaranja snažne osnove za razvoj humanističke komunikacije te dolazi do drukčijih poruka o okolišu. Autorice Uzelac i Milotić (1999) uzorak ekoloških aktivnosti zasnivaju na sustavu priča, igara, eksperimenata, ideja sastavljenih od nekoliko osnovnih ekoloških problema.

Interakcija sa okolišem

Svjedoci smo negativnog odnosa "savremenog" čovjeka prema ukupnom prirodnom okruženju. Šume nestaju velikom brzinom, uništavaju se "rudnici" kiseonika, nestaju staništa brojnih životinjskih i biljnih vrsta, rijeke se truju, zrak je sve više na pragu ekološke uzbune**.** Postavljamo pitanje, šta se dešava sa današnjim "prosvjećenim"čovjekom. Gdje nestade onaj "dobri"čovjek sa planete, koji je pošaumljavao naše planine, pazio na rijeku, volio prirodu**.** Uzroci se mogu naći u utrci "civiliziranog" čovjeka za profitom, uzimajući od prirode "sve" a ne pokazujući humanu interakciju sa prirodom. Bez čistog i zdravog okoliša nije moguće imati dobro zdravlje i ekološku budućnost generacija. Okoliš je prirodno okruženje organizama i njihovih zajednica uključivo i čovjeka, koje omogućuje njihovo postojanje i njihov daljnji razvoj; zrak, vode, tlo, zemljina kamena kora, energija te materijalna dobra i kulturna baština kao dio okruženja, kojeg je stvorio čovjek; svi u svojoj raznolikosti i ukupnosti uzajamnog djelovanja, te ukupni biodiverzitet.

Ekologija je prirodna znanost koja proučava odnose među živim organizmima, njihov utjecaj na okoliš u kojem obitavaju te utjecaj tog okoliša na njih (Klepec, 1988; Polić, 1996; Springer, 2001). Ekologija je prije svega stvaranje spoznaje o okolišu i prirodnoj ravnoteži, o životnim uvjetima. Ona se bavi i uvjetima života čovjeka u okviru njegova odnosa prema prirodi. Zaštita okoliša temelji se na dostignućima ekologijske znanosti, ali i prelazi te okvire te zahtjeva mnogo širi koncept razmišljanja i djelovanja pojedinca i društva (De Zan, 2000).

Ekologija i zaštita okoliša pojmovi su koji se danas puno koriste, a osnovnu razliku čini to što je zaštita okoliša kao skup djelatnosti i mjera proizašla iz potreba očuvanja cjelokupnog života u okolišu a koje proučava ekologija.

Ekološka etika i odgovornost čovjeka prema prema prirodi

Za etiku bi se moglo reći da se vremenom stiče i razvija. Osnovna definicija etike bi bila da se bavi izučavanjem morala i pojmova dobrog i ispravnog. Svaka etička teorija sadrži bar dvije komponente, to je teorija koja određuje šta je dobro ili vrijedno i druga teorija koja određuje šta je ispravno.

Tokom 19. pa i 20. vijeka čvrsto se vjerovalo da je tehnički napredak vrijednost o kojoj ne treba posebno raspravljati, jer se njegov proces odvijao saglasno važećem shvatanju o položaju i odnosu čovjeka i društva prema prirodi sadržanom u antropocentrizmu: čovjek je u centru svojeta i sve što je dobro za njega, dobro je i za prirodu. Pogubnost ovakvog odnosa sve češće se ispoljava kao ekološka kriza, čije razmjere rastu, a vladajuća shvatanja ne mogu da ponude rješenje. Zato se javlja nova ekološka etika – ekocentrizam, etički suprostavljena antropocentrizmu, koja u osnov svega stavlja ekosistem i s kojim se čovjek izjednačuje s drugim oblicima prirode, jedino čime se izdiže je povećana odgovornost za očuvanje života uopšte, pa i ljudske vrste kao i nežive prirode. Odgovornost je proizašla iz činjenice da je samo čovjek obdaren visoko razvijenom sviješću i mogućnošću da bude nosilac moralnih vrijednosti. Ako pogledamo današnji život svih ljudi na planeti, vidimo da sa jedne strane, industrijalizacija omogućava poboljšanje životnog standarda velikog broja ljudi na Zemlji, ali s druge strane negativno utiče na kvalitet životne sredine i zdravlje čovjeka. Čovjek je konačno shvatio da je

pitanje dalje strategije opstanka drugačiji odnos prema životnoj sredini. Ekološka kriza je samo nerazdvojni dio velikih civilizacijskih zbivanja (Cifrić, 2002). Prije svega, duboke krize jednog načina proizvodnje, modela potrošnje i privrednog rasta, uz istovremeno gubljenje osnovnih ljudskih vrijednosti.Takav život izveo je čovjeka iz ravnoteže sa prirodom, čiji je on samo dio, i ona se može povratiti samo temeljnim sociokulturnim alternativama u načinu proizvodnje i potrošnje.
Današnja civilizacija razvijana je na paradigmi stalnog materijalnog rasta i podsticanja beskrupulozne potrošnje prirodnih resursa. Posljedice su poznate, čovjek je ugrozio život na planeti svojim negativnim odnosom prema prirodi jer već odavno živi u "sukobu" s prirodm umjesto u harmoniji poštujući njene vrijednosti.

Kreativni rad učenika je uvjet za razvoj ekološke responsibilnosti u zajednici

Osnovni elementi teorijski i empirijski stečene ekološke svijesti su: ekološko znanje, vrednovanje ekološke situacije i ekološko ponašanje. Pri tom, ekološku svijest ne čine samo saznanja o odnosu prirode i društva, o narušavanju ekološke ravnoteže i potrebi zaštite životne sredine, već i savjest, odnosno spremnost pojedinaca i društvenih grupa da se u toj zaštiti angažuju.

Neka istraživanja u školama u Tuzlanskom kantonu su pkazala koliko se škola i zajednica anagažuje na razvoju kreativnog rada sa djecom i njihovim uključenjem u ekološke aktivnosti u slobodnom vremenu**.**
Na pitanje: Koliko učestvujete u akcijama uređenja i održavanja okoline u školi ili mjestu gdje živite? U okviru ovog pitanja od 120 anketiranih učenika, njih 11 ili 9,20% dalo je odgovor da vrlo rijetko učestvuje u akcijama, 10 ili 8,30% rijetko, 48 ili 40,00% u akcijama učestvuje osrednje, 31 ili 25,80% često, 15 ili 12,50% veoma često i svega 5 ili 4,20% se nije moglo da izjasni o nivou svog učešća u akcijama. Tabelarno i grafički to izgleda ovako:

Tabela 1. Ušestvujem u akcijama uredenja i održavanja okoline u školi ili mjestu gdje živim

Odgovori	Vrlo rijetko	Rijetko	Osrednje	Često	Veoma često	Ne mogu da procijenim
Broj učenika	11	10	48	31	15	5
%	9,20%	8,30%	40,00%	25,80%	12,50%	4,20%

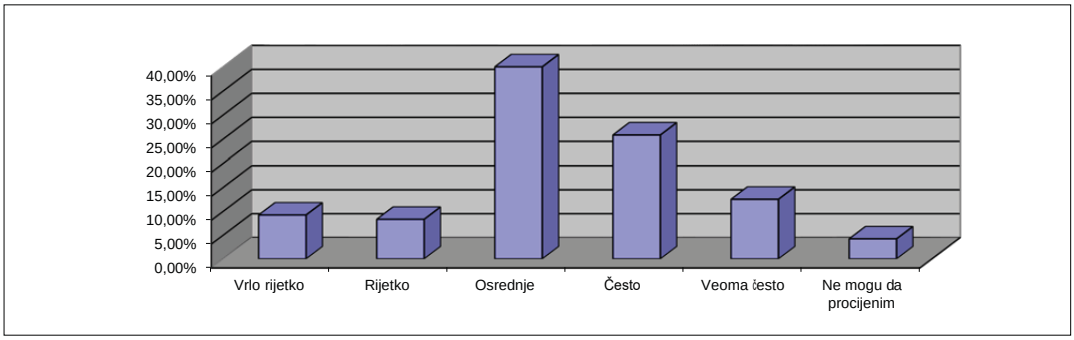

Grafikon 1. ***Ušestvujem u akcijama uredenja i održavanja okoline u školi ili mjestu gdje živim***

EKOLOŠKE RADIONICE-VJEŽBE
PRIMJERI REALIZACIJE NASTAVNOG SADRŽAJA O OKOLIŠU I ODRŽIVOM RAZVOJU

Nastavna tema**: Zbrinjavanje organskog otpada – kako napraviti svoj komposter**
Ciljevi: da učenici razumiju značaj i različite uloge koje zemljište ima u prirodi
Mjesto realizacije: učionica i školski vrt
Nastavna sredstva: tabla, drvene letve, drveni pokolpci, vrtni alat.
Nastavne metode: predavanje, diskusija, praktičan rad učenika – izrada kompostera.
Korelacija sa ostalim predmetima: biologija, hemija, matematika, tehnička kultura.

Uvod
Razvoj industrije i povećanje potrošnje doveli su do drastičnog povećanja količine otpada. Velike količine otpada potiču od poljoprivrednih, rudarskih i industrijskih aktivnosti. Oko 20% otpada potiče iz domaćinstva, čiji je veliki dio moguće ponovo iskoristiti (plastika, metal, papir, staklo) ili je biorazgradiv (organski otpad).
U našoj zemlji na nivou entiteta postoje strogi zakoni koji tretiraju problematiku otpada, ali je problem što se ti zakoni ne sprovode. Velike količine otpada možemo vidjeti pored riječnih korita, u blizini naselja, pored ceste i sl.

Aktivnosti
Uvod-etape
1. Učenicima objasniti da postoji nekoliko načina za tretman otpada:
   - ograničavanje energetske i sirovinske potrošnje – ovo je daleko najefikasniji pristup jer vodi smanjenju količine generiranog otpada i na taj način smanjenju sredstava i truda koje treba uložiti u tretman otpada;
   - ponovno korištenje – također štedi novac, uz sve ostale koristi koje donosi;
   - separacija kod prikupljanja – mnogi korisni materijali mogu se ponovo koristiti, a upotreba recikliranih materijala zahtijeva manje energije nego korištenje sirovina;
   - kompostiranje – važne organske materije vraćaju se u prirodni ciklus;
   - incineracija – spaljivanjem otpadaka iskorištava se njegova potencijalna energija i smanjuje se
   - njegova količina (spaljivanje u incinertorima) – metod koji je u širokoj primjeni u razvijenim zemljama, ali koji ima neke mane;
   - polaganje na deponiju – otpad se odlaže ispod zemlje, obično u napuštenim kamenolomima.
2. Prije časa napisati svaki od sljedećih izraza štampanima slovima na list papira (svaku riječ na odvojenom listu): otpad, đubre, smeće, upravljanje otpadom, smetljište, zakoni i regulative, tretman otpada, incinerator, separacija, deponija, reciklaža, kompostiranje, odlaganje otpada, spaljivanje otpada i zagađivač plaća.
3. Neka petnaest dobrovoljaca izabere po jedan list papira. Neka se podijele u dvije grupe: u prvoj grupi neka budu oni termini koji su vezani za stare prakse, a u drugoj termini koji su vezani za moderno postupanje sa otpadom. Ima li nekih termina koji se odnose na obje grupe?
4. Kažite dobrovoljcima da otkriju kojoj grupi pripadaju.
5. Neka ostatak razreda učestvuje u ovoj diskusiji.

Organski otpad – poklon prirodi

1. Predstavite učenicima sljedeći slučaj: obrezivanje voćki ili vinove loze ostavlja iza sebe mnogo organskog otpada. Šta možemo učiniti s njim?
2. Neka dobrovoljci napišu prijedloge na tabli. Evo nekih praktičnih prijedloga. Organski otpad može biti:

- prebačen na nepristupačno mjesto, gdje neće nikom smetati (npr. duboko u šumu);
- prebačen na smetljište;
- usitnjen i iskorišten za pokrivanje/posipanje (npr. pokrivanje zemlje slamom,
- posipanje prirodnim đubrivom, tresetom ili posebnim papirom – ovako se zadržava
- vlaga i štiti zemlja od suše ili smrzavanja);
- usitnjen, upakovan, stavljen u vreće i prodavan kao sredstvo za posipanje/pokrivanje;
- usitnjen i kompostiran;
- osušen i iskorišten kao drvo za potpalu

3. Pošto ste zabilježili sve ideje na tabli, neka ih učenici ocijene prema sljedećim kriterijima: kako je otpad tretiran – kao smeće (1 – 2 boda), kao biorazgradivi materijal (3 – 5 bodova) ili kao industrijska sirovina (6 – 8 bodova).

Najbolji su prijedlozi oni s najviše bodova. Istaknite još dva kriterija (bez bodova): Jesu li prijedlozi izvodljivi u lokalnim uvjetima (tj. ima li u okruženju fabrika koja koristi drveni otpad ili radnja koja prodaje kompost itd.)? Je li ideja inovativna? Na ovom mjestu možete istaći bilo koje slobodne, netradicionalne ideje koje su interesantne i kreativne.

4. Na samom kraju poredajte prijedloge prema tome koliko su sigurni za okoliš, prema praktičnosti pristupa i originalnosti.

Praktičan dio – uputstvo za izradu kompostera i njegova izrada u školskom vrtu

1. Učenicima objasniti šta je kompostiranje, u čemu je njegov značaj za okoliš, za šta se može koristiti kompost. Nakon usmenog upoznavanja, dati instrukcije za izradu kompostera i uz upotrebu vrtnog alata i drvenih dasaka pristupiti njegovoj izradi. Svaki učenik ima zaduženje u ovom dijelu.

- Kompostiranje je najstariji i najprirodniji način recikliranja organskog otpada (biootpada). Mjesto za komposter izaberemo negdje u dvorištu ili vrtu. Poželjno je da bude u kontaktu sa zemljom, zbog prirodnih procesa koji se dešavaju u njemu, kao i protoka vlage. Prostor treba da bude osiguran od vjetra i postavljen u polusjeni.
- Dimenzije nisu strogo propisane, idealne su 80 X 80 X 80 cm. Može biti napravljen od
- različitog materijala ali je najbolji od drveta. Postavljeni komposter potrebno je napuniti do 15 -20 cm visine grančica, lišća, stijena, slame i sl. Puniti ga različitim biootpadom, organski otpad iz kuhinje (ostaci voća i povrća, vrećice čaja, ostaci hljeba i peciva, talog kafe, uvehlo cvijeće, zemlja iz saksija za cvijeće, papirne maramice, manje količine papira bez boje, pepeo od izgorenog drveta, papirne kutije za jaja, ljuske od jaja, ...) i organski otpad iz dvorišta (trava, lišće, grančice, opalo voće, slama, sijeno, paljevina, iverje,...).
- Da bi proces kompostiranja tekao bez problema treba voditi računa o četiri osnovna pravila:
  1. usitnjavanje (svi dijelovi moraju biti usitnjeni),
  2. miješanje (povremeno miješati otpad),
  3.održavanje vlažnosti i prozračnosti (ako je presuh povremeno zaliti, a ako je prevlažan dodati suhog lišća, trave, slame...),
  4. pokrivanje (prekriti prekrivačem ili poklopcem).

U komposter ne treba stavljati novinski papir, časopise štampane u boji, plastiku, metal, staklo, lijekove, papirne pelene, pepeo od uglja, izmet pasa i mačaka, kosti, meso, masnoće, osjemenjeni korov, bolesne biljke, lišće oraha, drvo koje je bilo bojeno ili lakirano, biootpad koji je bio u dodiru sa naftom, benzinom, pesticidima i sl.

- Kada je komposter pun potrebno je masu izvaditi i izmiješati (vilama), prekriti je slamom, sijenom, tankim slojem zemlje,.. (ne plastikom), ostaviti da stoji 6 sedmica, nakon toga je ponovo izmiješati više puta. Kompost se može koristit nakon 6 mjeseci, a potpuno je zreo nakon 10 – 12 mjeseci.

Upotreba komposta

Pravilno proizveden kompost poboljšava strukturu tla, hrani ga i liječi. Možete ga koristiti za vlastiti vrt, cvijetnjak, travnjak, livadu ili poljoprivredno zemljište.

Daljnje aktivnosti

- O načinu izrade kompostera i upotrebi komposta pisati u školskim novinama i na web stranici škole.
- U ovu aktivnost uključiti i druge škole i lokalnu zajednicu. Na taj način smanjit ćemo količinu otpada u našem okruženju, imat ćemo čistu životnu sredinu, proizvoditi zdravu hranu, a kompostiranje bi moglo donijeti i ekonomsku korist.

Zaključak

Kreativni rad učenika uključuje čulno učenje koje ostvaruje trajnost pamćenja i shvatanja sadržaja gradiva koje se izučava. Ekološko obrazovanje za zaštitu životne sredine treba da omogući redefinisanje čovjekovog odnosa prema prirodi i promjenu njegovog ponašanja. Priroda je izvor života koji se mora sačuvati. Da bi to postigao čovjek ne smije da remeti njenu

ravnotežu, međuzavisnost i raznovrsnost i veliku moć samoreprodukcije. Obrazovanje i odgoj za zaštitu životne sredine ne podrazumijeva samo upoznavanje prirodnih i društvenih nauka neophodnih za razumijevanje i rješavanje ekoloških problema i zagađivanja životne sredine, već pretpostavlja i dogradnju moralnih principa i formiranje novog sistema vrijednosti čovjeka u odnosu na prirodu i okruženje: čovjek može i mora da bude samo korisnik prirode, a ne i njen neograničeni gospodar. Najveća svjetska Konferencija o zaštiti životne sredine i razvoju, održana juna1992.godine u Brazilu, rezultirala je dokumentima ("Rio deklaracija", Konvencija o klimi, Konvencija o biodiverzitetu i Agenda za 21. vijek) u kojima se međunarodna zajednica zalaže za održivi (usklađeni) razvoj zasnovan na ekološkim principima i pod kojim podrazumijeva:mudro upravljanje prirodnim dobrima, očuvanje biodiverziteta i samoreprodukcije prirode, racionalnu potrošnju i štednju energije i prirodnih bogatstava, naročito, neobnovljivih, reciklažu i tzv. čiste tehnologije, preduzimanje mjera zaštite životne sredine, a sve radi zadovoljavanja potreba sadašnjih i budućih generacija. Preduslov takvog novog odnosa prema prirodi, nove filozofije življenja i novog modela razvoja je stvaranje ekološke svijesti i ekološkog ponašanja.

Zato je, u stvari, nužno da se kroz odgojno-obrazovni proces obezbijedi interdisciplinarnost i multidisciplinarnost radi spoznaje suštine odnosa: društvo, čovjek, tehnika, prirodna sredina, odnosno izrazi cjelovitost aspekata ekoloških,ekonomskih, socijalnih, tehnoloških, kulturnih i estetskih sadržaja. Sadržaji, načini prezentacije i metode rada moraju da imaju za cilj formiranje pojedinaca sposobnih da učestvuju u donošenju odluka koje će biti u skladu sa principima održivog razvoja.

Literatura

Abadžić N.(2000). Ekološko odgajanje odgajatelja. Didaktički putokazi. Zenica

Anđić, D. (2007). Paradigmatski aspekti problematike okoliša i odgoj za okoliš i održivi razvoj. Metodički ogledi. 14 (2), str. 9-23.

Borić, E. (2016). Unapređivanje kvalitete života poticanjem ekološke svijesti djece predškolskog uzrasta. *Unapređenje kvalitete života djece i mladih* , Vantić-Tanjić, Medina ; Nikolić, Milena (ur.). Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih, str. 97-106.

Cifrić, I. (1989). Socijalna ekologija. Globus: Zagreb

Cifrić, I.(2002).Okoliš i održivi razvoj, HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta, Zagreb

Črnjar, M. (2002). Ekonomika i politika zaštite okoliša. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci i Glosa, Rijeka

Ćatić R. (2002). Ekološki odgoj i obrazovanje. Didaktički putokazi. Zenica

De Zan, I. (2000). Obrazovanje i odgoj za okoliš. Napredak. 144(3), str. 328-339.

Farkaš, Lj. (2004). Eko program u vrtiću „Mak“ i lokalna zajednica. U N. Babić, S. Irović i Z. Redžeš- Borak, ed.2004., Rastimo zajedno. Osijek: Grafika, str. 99-104.

Goletić, Š. (2006).Obrazovanje o okolišu i održivom razvoju. Fondeko Sarajevo

Husanović- Pejnović, D. (2011). Održivi razvoj i izvanučionička nastava u zavičaju. Zagreb: Školska knjiga.

Jaganjac, A. (2007).Živjeti u skladu s okolišem. COOR: Sarajevo

Klepac, M. (1988). Osnove ekologije. Zagreb: Jumena.

Kundačina, M. (1988). Činioci ekološkog vaspitanja i obrazovanja učenika. Užice: Učiteljski fakultet u Užicu

Omerović M. (2012).Osnove ekološke pedagogije-metode ekološkg ogoja i obrazovanja. OFF-SET:Tuzla

Polić, M. (1996). Vrijeme za ekohistoriju. U Lj. Željeznjak, ed. 1996. Očuvajmo Zemlju

zajedno. Čakovec: Dječji centar, str. 9-19.
Previšić V. (2008). Globalne dimenzije održiva razvoja u Nacionalnom školskom kurikulumu. Sveučilište u Rijeci: Rijeka
Springer, O. P. (2001). Ekološki leksikon. Zagreb: Barbat.
Uzelac, V. i Milotić, B. (1999). Obrazovanje za okoliš u studiju predškolskog odgoja: stanje i pogled na budućnost. U Lj. Željeznjak, ed. 1999. Obrazovanje odgajatelja i stručno-razvojnih djelatnika u 21. stoljeću. Čakovec: Knjigoplastika, str. 82-91.

Originalni naučni rad UDK
37.015.3:316.62

Doc. dr Katarina Držajić[1]

HUMANISTIČKI PRISTUP U NASTAVI STRANIH JEZIKA: PRIMENA I IZAZOVI

Apstrakt
Humanistički pristup sve se češće forsira u savremenoj nastavi, te se u današnje vreme i metodika nastave kao disciplina i predmet izučavan na univerzitetima usmerava na taj put. Kako su poslednjih godina sve veće žalbe na slabu praktičnu primenljivost znanja koje studenti stiču školujući se, čini se da su i univerziteti posegli za zapadnjačkim trendom i nastoje da studentima pruže što više kada je metodika nastave u pitanju. Međutim, pitanje koje će svaki svršeni student koji se prvi put nađe u učionici kao predavač postaviti sebi je – može li se humanistički pristup uvek primeniti u stvarnoj nastavi? Cilj ovog rada je da pokuša da odgovori na ovo pitanje uz prvenstveni osvrt na nastavu stranih jezika, kao i da utvrdi razlike između humanističkog i takozvanog tradicionalnog pristupa nastavi.
Ključne reči: *nastava, strani jezici, humanistički pristup, pedagoška psihologija*

HUMANISTIC APPROACH IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING: APPLICABILITY AND CHALLENGES

Abstract
Humanistic approach to education has become popular in modern society, so teaching methodology as a discipline and as a faculty subject has nowadays been directed on that path. As there have been lots of complaints in recent years when it comes to poor practical application of the knowledge that students acquire throughout their education, it seems that universities have nowadays acquired the western trends and strive to provide students with as much teaching methodology as possible. However, the question that every graduate student who finds him/herself in the classroom as a teacher for the first time asks is - can the humanistic approach still be applied in actual classroom? The aim of this paper is to try to answer this question with primary reference to foreign language teaching, as well as to determine the differences between the humanistic, and the so-called traditional approach to teaching.
Key words: *teaching, foreign languages, humanistic approach, educational psychology*

[1] Panevropski univerzitet *Apeiron*, Banja Luka/Visoka strukovna škola tržišnih komunikacija, Beograd; katja.drzajic@gmail.com

Uvod – pojam humanističkog pristupa

Humanistički pristup sve se češće forsira u savremenoj nastavi, te se u današnje vreme i metodika nastave kao disciplina i predmet izučavan na univerzitetima usmerava na taj put. Kako su poslednjih godina sve veće žalbe na slabu praktičnu primenljivost znanja koje studenti stiču školujući se, a problem nezaposlenosti veći nego ikad, čini se da su i fakulteti u našem regionu posegli za zapadnjačkim trendom i nastoje da studentima pruže što više kada je metodika nastave u pitanju. Međutim, pitanje koje će svaki svršeni student koji se prvi put nađe u ulozi predavača postaviti sebi je – može li se humanistički pristup uvek primeniti u stvarnoj nastavi?

Istaknuti psiholog Karl R. Rodžers (Carl R. Rogers) smatra se jednim od začetnika humanističkog pristupa, kako u psihoterapiji, tako i u pedagoškoj psihologiji. On se zalagao za tzv. „pristup koncentrisan na osobu" (engl. *person-centered approach*), koji za početnu pretpostavku ima da su svi ljudi u suštini "dobri". Primetio je da se u Americi obrazovanje odvija tako da je pažnja uglavnom usmerena na profesora (što je, može se reći, slučaj u celom svetu). Njegovo mišljenje bilo je da je nastavnik taj koji treba da usmeri posebnu pažnju na svakog učenika – učeniku ne treba prići samo kao slušaocu, već holistički, kao kompletnoj osobi, uvideti sve njegove dobre strane i nastojati izneti ih na videlo (Rogers, 1980). Definicije humanističkog obrazovanja koje takođe vredi pomenuti jesu i da se radi o obrazovanju koje "ističe važnost unutrašnjeg sveta učenika i ključnu važnost pridaje svesti, mišljenju i osećanjima pojedinca" (Lei, 2007), te da je ono, "za razliku od tradicionalnog, autoritativnog obrazovanja … posvećeno društvenim i intelektualnim ciljevima, branivši studente od intelektualne opresije, kazne i poniženja"[2].

Smatra se da postoji pet principa humanističkog obrazovanja:[3]
1) Studenti treba da imaju mogućnost da izaberu šta žele da uče. Oni će biti motivisani da uče predmet ukoliko se radi o nečemu što treba i žele da znaju.
2) Cilj obrazovanja treba da bude da se podstakne želja za učenjem, kao i "naučiti studente kako da uče".
3) Pobornici humanističkog pristupa smatraju da su ocene irelevantne, te da je značajna isključivo samo-evaluacija. Ocene, navodno, postiču učenike da uče samo radi njih, a ne radi lične satisfakcije.Ukoliko se test nametne kao najvažniji, u tom slučaju priprema za njega dominira nad istinskim aktivnostima podučavanja i učenja (Hughes 1989).
4) Humanistički edukatori veruju da su emocije jednako važne kao i znanje u procesu učenja. Za razliku od tradicionalnih edukatora, humanistički predavači ne odvajaju kognitivni i afektivni domen.
5) Od velike je važnosti obezbediti učenicima adekvatno, "nepreteće" okruženje kako bi se osetili sigurnim da uče.

Primena i izazovi humanističkog pristupa

Mladi, tek diplomirani, profesori, podstaknuti znanjima o humanističkom pristupu, što sa fakulteta, što iz knjiga, skloni su da potcene ili ignorišu iskustva kolega koje poseduju dugogodišnje radno iskustvo i konstantno se žale na nedisciplinovane učenike. Međutim, može li se desiti da, kada stupe u nastavu kao diplomirani profesori, na svom radnom mestu, učionica negira gotovo sve pretpostavke koje im je metodika nastave naučena na fakultetu „nametnula"? Činjenica jeste da se sistem podučavanja u većini škola u regionu nije promenio dugi niz godina – profesor je taj koji vodi čas, dok učenici slušaju i zapisuju, uz eventualno davanje odgovora

[2] Khatib, Najafi Sarem & Hamidi, 2013.
[3] Izvor: http://web.cortland.edu/andersmd/HUMAN/PRINC.HTML

kada im je pitanje postavljeno. Čini se da se ovaj tzv. *tradicionalni* pristup nastavi pokazivao uspešnim u vreme školovanja roditelja sadašnjih studenata i mladih profesora; no, danas, kada je znatno veća sloboda data učenicima i kada adolescenti više poznaju svoja prava nego obaveze, pomenuti pristup nailazi na ozbiljne prepreke. Danas ne možemo za pretpostavku uzeti da će tinejdžeri pomno slušati predavanje i progovarati samo u trenutku kada im to profesor dozvoli.

Novi trendovi u ponašanju mladih zahtevaju i nove pristupe podučavanju. Humanistički pristup je jedan od onih kojim se olakšava situacija nestrpljivom adolescentu, ali i profesoru. Uostalom, prema rečima jednog autora, „nastava stranih jezika je oblast u kojoj su trendovi i heroji dolazili i odlazili na način koji je u skladu sa promenama koje se dešavaju u kulturi omladine“ (Celce-Murcia, 1979).

Rodžers daje karakteristike tradicionalnog pristupa podučavanju, među kojima su činjenica da je nastavnik taj koji poseduje znanje, dok su učenici samo primaoci, te da je samim tim nastavnik taj koji poseduje „moć“. Pravilo autoriteta je uvreženo u učionici i ono se mora poštovati. Učenicima je najbolje upravljati tako što se drže pod konstantnim osećanjem straha od svog autoriteta (Rogers, 1980). To je pristup koji će većina savremenih psihologa osuditi, ali se, s druge strane, čini da profesori koji i dalje neguju ovaj princip imaju najmanje problema sa disciplinom učenika. Ipak, ako ne izazivamo “strah”, možemo li zaista kontrolisati „masu“ koju čine desetine tinejdžera?

Univerzitetska professorka Gertrude Moskovic (Gertrude Moskowitz), zagovornica humanističkog pristupa u nastavi stranih jezika, pita se da li su razlozi učenja jezika tako očigledni kao što se nastavnicima jezika čini. “Iako smo mi, kao profesori, svesni zadovoljstva i koristi učenja stranih jezika, zbog čega se toliko često nalazimo u situaciji da opravdavamo svoj predmet studentima?” (Moskowitz 1978). Ona navodi primer profesora koji je učenicima kao početnu aktivnost dao zadatak da pričaju o svojoj predstojećoj mature na engleskom jeziku, u čemu su oni istinski uživali. Nakon nekoliko minuta, međutim, “naredio” je učenicima da otvore knjige i započnu rad na novoj lekciji, što je odmah dovelo do nezadovoljstva. Zaključak je da su student zainteresovani kada razgovaraju o nečemu što ih zanima, ali, u tom slučaju, professor često smatra da je “skrenuo sa teme” i vraća se tradicionalnom predavanju. Ipak, do izraženije pažnje na času dolazi se zaista kada studenti razgovaraju na teme koje se tiču lično njih i njihovih interesovanja.

“Svake godine postajem sve pesimističniji kada je reč o onome što se događa u obrazovnim institucijama. U potpunosti su se koncentrisali na koginitivno i ograničili se samo na”edukaciju od vrata na gore”, te ova ograničenost ima ozbiljne društvene posledice… Kao posledica ovog preteranog isticanja kognitivnog, i izbegavanja bilo kakvih osećanja u vezi sa njim, nestao je veliki deo zadovoljstva u obrazovanju”, kaže Rodžers.[4] Džejn Arnold (Jane Arnold) ističe značaj *afektivnog* pristupa podučavanju i učenju, odnosno pristupa koji značajnu ulogu pripisuje osećanju učenika. Međutim, “afektivna strana učenja ne treba da bude u suprotnosti sa kognitivnom. Kada se obe zajedno koriste, process učenja biće izgrađen na čvrstom temelju. Ni kognitivni ni afektivni pristup nema poslednju reč, i, zaista, ne mogu biti odvojeni jedan od drugog.” (Arnold 1999)

Treba imati na umu i nekoliko karakteristika učeničkih grupa koje Rodžers daje (Rogers, 1980) – grupe zahtevaju vođstvo, odnosno nekoga ko će se nametnuti kao autoritet; žele znanje, pomoć, savet, odgovor – „nešto što će poneti kući“; žele strukturu, raspored, neki nametnuti red; osećaju frustraciju ukoliko očekivanja nisu ispunjena, koju će itekako ispoljiti (pogotovo ako se radi o velikoj grupi, kao što je slučaj srednjoškolskih odeljenja). U tačnost ovih

[4] Moskowitz, 1978

pretpostavki uveriće se svaki profesor čim uđe u učionicu, iako će mu pre toga većina kolega istaći da je najbitnije uspostaviti autoritet nad učenicima.

Dakle, prema grupi, odnosno odeljenju, ključno je postaviti se kao vođa. Međutim, neke od pretpostavki tradicionalnog pristupa same po sebi su problematične kad je u pitanju nastava stranog jezika, budući da je za usvajanje jezika od ključne važnosti konstantno usmeno ponavljanje, tzv. „drilovanje" (Celce-Murcia et al., 1996). Profesori jezika suočavaju se sa bitnom preprekom u velikim grupama, jer, kako god organizovali čas, pojedini učenici neće doći do izražaja. Stoga se postavlja i sledeće ključno pitanje – možemo li biti autoritativna figura učenicima, pristupiti im humanistički, a istovremeno održati čas što je efikasnije moguće
,
uz što veću aktivnost đaka? U idealnom scenariju svakako da. Ukoliko profesor radi u školi gde generalno vlada veća zainteresovanost adolescenata za dalje usavršavanje u domenu obrazovanja, šanse za to su svakako veće. Ne mogu, pak, svima ove okolnosti ići na ruku, te bi svakako bilo poželjno naći najefikasniji način da professor prenese što više znanja i učenicima koji se čine „problematičnijim".

Rodžers takođe ističe i da promena izaziva nemir, čak i osećaj ljutnje u ljudima. Velika je verovatnoća da učenici, ugledavši novog, mladog profesora, pokušaju po svaku cenu da se
ostvare kao dominantne figure, odnosno, da oduzmu kontrolu nad časom profesoru. To je ono što nijedan profesor sebi ne sme da dozvoli. Međutim, kako grupe mladih itekako, možda nesvesno, čeznu za autoritetom, ponekad je profesor prinuđen da posegne i za onim što se ubraj a u karakteristike tradicionalne metode –
kaznom, koja će poslužiti kao primer drugima. U nekim grupama to će biti negativna ocena, u drugim - ignorisanje i negiranje dominantne uloge koju učenik pokušava da odigra.

Neke od postavki humanističkog pristupa su dovoljan broj resursa za učenje, mogućnost učenika da razviju sopstveni program učenja i da međusobno sarađuju, negovanje stava da je konstantno učenje neophodno u životu. Međutim, postavke koje najviše privlače pažnju su da je disciplina koju treba dostići zapravo samodisciplina (učenici prihvataju određeni vid ponašanja kao normalan, jedini koji se od njih očekuje) i da evaluaciju značaja učenja pre svega vrši učenik sam (Rogers, 1980). Upravo su to ciljevi kojima svaki profesor treba da stremi – u učenicima probuditi svest o tome šta je dobro za njih, te da zarad toga treba da se odnose sa poštovanjem prema profesorima. Oni, naravno, njima daju nešto veliko zauzvrat – znanje i veštine koje će učenici uspešno primeniti u budućnosti.

Zaključak

"Postati bilingvalan je način života. Čitavo vase biće se uključuje u borbu da izađete iz granica maternjeg jezika i usvojite strani jezik, spoznate novu kulturu, novi način razmišljanja, osećanja i ponašanja.
Potpuna posvećenost, potpuni fizički, intelektualni i emotivni napor je neophodan
da uspešno šaljete i primate poruke na stranom jeziku. Učenje stranog jezika nije skup lakih koraka koji se mogu programirati u brzi "uradi sam" alat. Niko vam ne može reći kako da naučite strani jezik bez da sami pokušate." (Douglas Brown 1987)
U svom zalaganju za humanistički pristup u nastavi Rodžers se pitao može li učenje objediniti ideje i osećanja. On je, takođe, bio optimističan u pogledu budućnosti obrazovanja – ono će, po njegovom mišljenju, postati *humanije,* orijentisano na svaku osobu pojedinačno. Na kraju krajeva, prirodno je da se obrazovanje menja u skladu sa promenama u društvu. Štaviše, čini se da je i novi sistem univerzitetskog obrazovanja više orijentisan na studenta, zahteva svakodnevno angažovanje, iako je još uvek daleko od idealnog.

Odgovor na pitanje ima li mesta humanističkom pristupu u nastavi stranih jezika svakako je „da“, ali se profesor ponekad neizbežno mora služiti i tradicionalnim metodama. S obzirom na broj učenika i broj časova na nedeljnom nivou, uloga profesora u životima učenika zapravo je vrlo ograničena. Neretko će se dešavati da profesor mora žrtvovati vreme koje bi potrošio na kvalitetno uvežbavanje jezika ne bi li se izborio za red i disciplinu u grupi. Prema iskustvu autora, to nije izazov samo u osnovnim i srednjim školama ili na fakultetu, već i u radu sa odraslim polaznicima. Dakle, profesori ponekad moraju improvizovati i iskustvom se uveriti u to kakav je pristup za koju grupu učenika najpogodniji (Rivers&Temperley, 1996).
Mora se priznati da nije nimalo čudno ako se Rodžersovi scenariji učine idealnim i teško primenljivim u svakodnevnoj nastavi. Njegov plan bio je dugoročan, pa je zato očekivano da danas, još uvek, postoje ograničenja u primenjivanju njegovih tehnika. Međutim, ukoliko se predviđanja ovog psihologa ostvare, i profesori i učenici imaće razlog za ogromno zadovoljstvo. Do tada profesorima samo preostaje da pokušavaju da primenjuju humanistički pristup koliko god je to u njihovoj moći, uz „izlete“ u tradicionalni u meri koju okolnosti nameću.

Literatura:

1. Arnold, J. (1999). *Affect in Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Celce-Murcia, M., Brinton, D., & Goodwin, J. (1996). *Teaching Pronunciation: A Reference for Teachers of English to Speakers of Other Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Celce-Murcia, M., Editor. (1979). *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Boston: Heinle & Heinle Publishers.
4. Douglas Brown, H. (1987). *Principles of Language Learning and Teaching*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
5. Hughes, A. (1989). *Testing for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press,
6. Khatib, M., Hamidi, H. & Najafi Sarem, S. (2013). *Humanistic Education: Concerns, Implications and Applications*. Journal of Language Teaching and Research, Vol. 4, No. 1, pp. 45-51. ACADEMY PUBLISHER Manufactured in Finland.
7. Moskowitz, G. 1987. *Caring and Sharing in the Foreign Language Class*. Boston: Heinle & Heinle Publishers.
8. Rivers, W., & Temperley, M. (1978). *A Practical Guide to the Teaching of English as a Second or Foreign Language*. New York: Oxford University Press.
9. Rogers, C. (1980). *A Way of Being*. New York: Houghton Mifflin Company.

Originalni naučni rad UDK 371.134+371.3

Doc. dr. Emina Škahić
Dr. sc. Alma Avdić

PEDAGOŠKE RADIONICE U RAZREDNOJ NASTAVI

Sažetak
Pedagoška radionica je posebna metoda i njen rad stavljamo na proces i način rada. Radionica je proces, a ne gotov rad. U njoj se radi. Radionice imaju za cilj usmjeriti u zajedničkom radu, aktivno se zalagati za svekog člana i održati zaineresovanost.
Pedagoške radionice razlikujemo prema uzrastu učenika, cilju i sdržaju. One mogu biti kreativne i edukativne. Kreativne radionice potiču i razvijaju stvaralačko mišljenje i izražavanja (npr.dramske, poetske, likovne...). Edukativnim radionica stičemo znanja u najširem smislu. Rad u radionicama ima svoja pravila među kojima možemo navesti neka koja su bitna, a to su: pravilo kruga koje daje jednaku mogućnost izražavanja bez ičije dominacije, pravilo međusobnog slušanja, pravilo sudjelovanja svih, pravilo poštivanja dogovorenog vremena i posebno dogovorena pravila .
U radionici kombinujemo različite oblike učenja. Radionica je idealna za vježbanje komunikacijskih vještina. Kreativnost ima veliku važnost u stvaranju novih ideja koje su od presudne važnosti za bolju i svjetliju budućnost pojedinaca i cijelog društva.
Ključne riječi: *pedagoška radionica, pravila radionica, kreativnost.*

EDUCATIONAL WORKSHOPS IN PRIMARY SCHOOL

Abstract
Educational Workshop is a special method and its work is put on the process and method of operation. The workshop is a process, not a finished work. It is used for working.The workshops aim to focus in working together, actively advocate for each member and it must keep members interested in the process of working.
Pedagogical workshops vary according to the age of students, purpose and contain. They can be creative and educational. Creative workshops encourage and develop creative thinking and expression (e.g.,drama, poetry, art ...). Educational workshops gain knowledge in the broadest sense. The workshops has its own rules, among which we can mention some that are important, such as: rule circuits that gives equal opportunity of expression without any domination, rule of mutual listening, rule of participation, rule of respecting the agreed time and in particular the agreed rules. In the workshop we combine different forms of learning. The workshop is ideal for practicing communication skills. Creativity is of great importance in creating new ideas that are crucial to a better and brighter future for individuals and the entire society.
Keywords: *educational workshop, rules workshops, creativity.*

UVOD

Pedagoška radionica ima cilj rada u malim grupama, rad na zajedničkoj temi i aktivno sudjelovanje svih sudionika. Pedagoškim radionicama se razvijaja tolerancija, samopouzdanje,

prijateljstvo, empatije, aktivnog slušanja, itd. Svaka radionica ima svoju kreativnu i obrazovnu stranu.U školi radionice traju jedan školski čas i imaju jasnu strukturu. Kada završimo odrađene aktivnosti pedagoške radionice, učenici izvode zaključke . Sve radionice imaju zajednički cilj. U radionicama djeca uče i razvijaju sposobnosti.

Radionice definišu rad u malim grupama, osobni angažman, aktivno učešće svih, oslanjanje na osobna iskustva, rad na zajedničkoj temi, atmosfera podrške i pravo na različitost i poštivanje potreba, emocija i načina funkcioniranja svakog učesnika.

Radionicu mogu voditi jedan ili dva voditelja. Pedagoška radionica ima pravila koja se donose na početku grupnog rada i donose se zajedno.. Ona opisuju jasna poželjna ponašanja, a ne nepoželjna ponašanja. Radionički rad je teži i zahtjevniji za nastavnike, ali je zanimljiviji za učenike.

Mnogi nastavnici su skloniji ustaljenom, nezahtjevnom konvencionalnom predavanju i izbjegavaju rad radionica. Kroz radionicu kombinujemo različite oblike učenja. Neki od oblika učenja su:

a) kooperativna metoda – uobličavanje osobnog iskustva obavlja se kroz razmjenu s drugim učenicima i voditeljem grupe,
b) aktivna metoda – mentalna i motorička aktivnost u toku rada,
c) problemska metoda – predstavljaja rješavanje nekog problema (kognitivnog, emocionalnog ili socijalnog),
d) učenje po modelu – kroz promatranje ostalih sudionika u različitim situacijama i ulogama (dobra pretpostavka za korigiranje vlastitog ponašanja),
e) učenje po modelu – kroz posmatranje ostalih učenika u različitim situacijama i ulogama (dobra pretpostavka za korigovanje vlastitog ponašanja),
f) simultana individualna aktivnost – zahtjev usmjeren na unutrašnji angažman (prisjećanje, razmišljanje...),
g) razmjena u cijeloj grupi – osnovni oblik rada kojim počinje i završava svaka radionica: razgovor u krug, grupna diskusija, oluja mozgova (brainstorming) – slobodne asocijacije na zadanu temu i drugi oblici učenja.

1. ZNAČAJ KREATIVNOSTI

O kreativnosti, njezinom značenju i važnosti danas se mnogo govori ali još uvijek postoje škole u kojima je ona malo ili nikako primjenjuje. Kreativnost je važna ljudska osobina i potrebno ju je poticati u nastavi kako bi nastava bila bliža ljudskim potrebama, a time i kvalitetnija. Dok se nekada smatralo da samo pojedinci imaju „dar“ kreativnosti, danas se smatra kako sva djeca posjeduju kreativne potencijale, potencijale koje se treba poticati i razvijati od najranije dobi. Iako su brojna istraživanja provedena u drugoj polovici dvadesetog stoljeća pokazala kako učenici bolje i lakše uče pomoću različitih kreativnih tehnika, učenici se i dalje u brojnim školama obrazuju isključivo tradicionalnim nastavnim metodama. Tradicionalno obrazovanje nije okrenuto prema djetetu i njegovim potrebama, već potrebama društva. „Odnos škole i kreativnosti gledajući kroz povijesni razvoj nije bio idealan, a i danas brojni kritičari škole ukazuju da ona više koči nego li razvija kreativnost. To je uvjetovano kako općom organizacijom odgojno-obrazovnog procesa, koji je teško uskladiti sa stvaralačkim procesom, tako i filozofijom škole koja je prvenstveno orijentirana na konvergentno mišljenje i postojanje „samo jednog točnog odgovora“. (L. Bognar, 2011)

Brojni autori smatraju kako je kreativna nastava ključ u rješavanju brojnih problema današnje škole. Jedan od njih je i Starko (2005) koji ističe kako kreativna nastava treba sadržavati kreativne i eksperimentalne metode učenja u nastavi koje će omogućiti učenicima da razvijaju kreativno mišljenje i budu originalni.

Mnogo je definicija kreativnosti, što upućuje na to koliko je taj pojam još uvijek složen i zagonetan. Postoje dvojbe u shvaćanju i definiranju pojma kreativnosti, dok jedni smatraju da je kreativan samo onaj pojedinac koji proizvodi, drugi misle da je i sposobnost uočavanja neobičnog znak kreativnosti. Kao glavne osobine kreativnosti uzimaju se dva elementa:

1.) Kreativan pojedinac uočava, vidi, doživljava, kombinira stvari i pojave na posve nov, drugačiji, neuobičajen način .

2.) Kreativan pojedinac proizvodi nove, drugačije, neuobičajene ideje i djela (Čudina Obradović, citirano u Huzjak, 2006).

1.1. Kategorije kreativnosti

Mnogi pedagozi, psiholozi i filozofi razlikuju četiri osnovne kategorije kreativnosti, a to su : a) kreativna osoba,
b) kreativni produkt,
c) kreativni proces,
d) kreativna okolina.

Ovaj pristup je začeo Rhodes (1961), a danas predstavlja opći okvir unutar kojeg se istražuje kreativnost.

Kreativna osoba je svaka osoba. Samim rođenjem posjeduje kreativni potencijal. Istraživanja u psihologiji ukazuju na sljedeće osobine kreativne ličnosti:
a) samouzdanje,
b) samopoštovanje,
c) otvorenost novim iskustvima,
d) upornost i motivacija,
e) tolerancija na neodređenost i
f) spremnost na rizike.

2. PEDAGOŠKE RADIONICE

Pedagoške radionice su nov oblik rada u nastavi. Od svih oblika rada najviše potiču iskustveno učenje, koje uvijek treba biti i procesuirano. U tome je najveća važnost radioničkog oblika rada. Kao specifičan oblik rada u nastavi ima i svoju posebnu metodologiju i pravila koja osiguravaju uspjeh procesa aktivnog učenja.

U frontalnom, odnosno tradicionalnom obliku rada učenici se isključuje jer glavnu ulogu i riječ ima predavač, učitelj.

Pedagoške radioničke aktivnosti su intelektualno poticajne, a time i djelotvorne u održavanju motivacije i zanimanja za aktivnosti, pomažu u razvoju brojnih sposobnosti učenja potrebnih za organizaciju aktivnosti te interakcijskih i komun ikacijskih sposobnosti u suradničkim aktivnostima.

3. KREATIVNE TEHNIKE

Danas je kreiran čitav niz kreativnih radioničkih tehnika : oluja ideja, umne karte, vođena fantazija, slučajni pojmovi, šest šešira, okidač novih ideja, šest univerzalnih pitanja, provokacije, humor i dr. čija je važnost u nastavi neupitna, jer takve aktivnosti osim što potiču učenike da razviju svoje kreativne potencijale i motiviraju učenike, poboljšavaju odnose.

Najčešće se koriste tehnike umne karte, oluja ideja i šest šešira, a zatim i ostale tehnike.

3.1. Umne karte

Među prvima umnu kartu načinio je mislilac Porfirije. Umne karte su analitički postupak koji služi za bolje sagledavanje problema kojim se bavimo.

Buzan (1988) nudi naputke za što bolju izradu umne karte :

- Za početak na središte papira treba nacrtati ili postaviti sliku, simbol ili pojam koji označava središnju temu,
- Iz glavne teme (lik ili riječ na središtu papira) se grana (šest) linija koje ju proširuju,
- Linije su međusobno, logički povezane,
- Riječi su tiskane na linijama,
- Svaka linija ima svoju ključnu riječ,
- Preporučuje se korištenje boja (roza, žuta, zelena i plava),
- Mogu se koristiti riječi, sličice, simboli i znakovi.

3.2. Oluja ideja (brainstorming)

To je aktivnost slobodnog generiranja mnogih ideja o nekoj temi , u početku lišena kritičke suzdržanosti.

Pojam „oluja ideja“ uveo je Alex Osborn, a dobila je ime po metodi („using the brain to storm a problem“). Jedna je od najpoznatijih tehnika kreativnog rješavanja problema. Može se provoditi pojedinačno ili u grupi. Cilj ove aktivnosti je da se iznese što više ideja, te se sve ideje prihvaćaju i bilježe bez prosudbe. Pohvaljuju se sve ideje i zamisli. Mišljenje drugih često djeluje kao poticaj našim idejama na stvaranje novih i neobičnih, što je zapravo i zamisao na kojoj se zasniva kreativna tehnika „oluja ideja“. (Runco; Pritzker, 1999).

Bognar (2010) iznosi četiri pravila koja bi se trebala poštovati tokom aktivnosti oluja ideja:

1. Postaviti razumljiv i jasan problem,
2. Prihvaćati i bilježiti svaku ideju,
3. Ohrabrivati ljude da se nadograđuju na ideje drugih,
4. Ohrabrivati čudne i neobične ideje .

3.3. Šest šešira (tehnika paralelnog mišljenja)

Metodu šest šešira osmislio je psiholog Dr. Edward de Bono. Ona predstavlja jedinstven i učinkovit postupak koji potiče suradnju, povećava produktivnost, kreativnost i inovativnost. Mišljenje se dijeli na šest različitih načina koji su metaforički prikazani šeširima. Promjenom šešira mijenja se način mišljenja. Potreba za ovakvom tehnikom pojavila se jer je većina ljudi sklona da uvijek i o svemu razmišlja na jedan te isti način.

1) Boja bijelog šešira podsjeća na papir. Pa prema tome bijeli šešir zanimaju informacije, odnosi se na znanje o problemu, na poznavanje informacija. Koristi se kako bi usmjerili pažnju na informacije koje imamo ili koje nam nedostaju. Za razmišljanje nam mogu pomoći pitanja kao što su: Što znamo? Koje informacije su nam potrebne? Koja pitanja je potrebno postavljati u vezi s ovom idejom?

2) Crveni šešir upućuje na vatru i toplinu. On se odnosi na osjećaje ili intuitivne misli koje se javljaju s obzirom na postavljeni problem.

3) Crni šešir nas upozorava na rizik i moguće nedostatke naših odluka. Navodi nas na razmišljanje o mogućim negativnim posljedicama naše ideje. Žuta boja šešira simbolizira sunčev sjaj, vedrinu i optimizam.

4) Žuti šešir nastoji pronaći sve ono što je pozitivno i konstruktivno u zadanoj situaciji. Razmišljanje pod žutim šeširom obuhvaća pozitivan spektar, koji ide od logičkog i praktičnog na jednom, i snova i vizija na drugom kraju. Razmišljanje pod ovim šeširom iskušava i ispituje vrijednost i korist. Pitanja koja mogu pomoći su: Koje su prednosti ove ideje? Tko će imati koristi od ove ideje?

5) Zelena je boja plodnosti i rasta i biljaka koje izrastaju iz sićušnog sjemena. Zeleni šešir je kreativni šešir koji je namijenjen planiranju i kreiranju novih ideja. Pod zelenim šeširom

možemo predlagati promijene i alternative predloženim idejama. Za razmišljanje nam može pomoći pitanje : Može li se ovo napraviti na još koji način?
6) Plavi šešir je namijenjen razmatranju samog procesa mišljenja. Možemo ga koristiti na početku rasprave kako bi odlučili o čemu ćemo raspravljati i što očekujemo od rasprave ili može poslužiti za razmatranje učinjenog na kraju rasprave.

3.4. Humor

Humor je bitan dio kreativnosti, a ona se najbolje postiže u opuštenom ozračju. Što više razvijamo svoju duhovitost u različitim situacijama, to ćemo znatnije unaprijedit naše kreativne mogućnosti. Krnjajić (2006) govori o tome kako humor ima veliko značenje u nastavi. On utiče na pažnju i povećava motivaciju na nastavi, unaprjeđenje učenja, potiče kreativnost i fleksibilno mišljenje, ublažava stres i napetosti, te povećava naklonost učenika prema učitelju.

4. KREATIVNI UČENICI

Kreativnost ima posebno značenje kod učenika jer pruža modele za organizaciju i izvođenje nastave koja omogućuje i potiče kreativnost.
Budući da učenici danas u školama provode veliki dio života (cijelo djetinjstvo i mladost) otvara se problem smisla nastave koja nije okrenuta razvoju jedne od najvažnijih ljudskih karakteristika, kreativnosti.
Na nastavi na kojoj se očekuje da učenici budu kreativni i da slikaju, pišu pjesme ili priče teško je zamisliti da će svi učenici u isto vrijeme dobiti inspiraciju i prijeći na ostvarenje. Osim toga kreativni proces ima različito trajanje. Priča može imati nekoliko rečenica ali i veliki broj stranica. Za slikanje slike ili oblikovanje skulpture nekome će biti dosta nekoliko minuta, a drugi će na tome raditi satima. Ako kreativni proces shvatimo kao što je prikazan na slici 1 jasno je da se on ne poklapa s predmetno-satnim sustavom po kojem se odvija nastava. Ako npr. učenik na nastavi matematike dobije neku glazbenu inspiraciju ili ako na nastavi glazbe dobije neku ideju za novo matematičko rješenje teško će ostvariti te ideje ili inspiracije, a da ne ometa nastavu na kojoj upravo prisustvuje.

Slika 1: Kreativni proces

„Vjerujem da je kreativnost u odgoju i obrazovanju jednako važna kao i pismenost i trebamo se jednako prema njoj odnositi“, kaže u svom izlaganju o kreativnosti engleski pedagog Ken Robinson, (video zapis http://www.ted.com/talks/lang/scr/ken_robinson_says_schools_kill_creativity.html dostupno 15.09.2011.) i nastavlja: „Čvrsto vjerujem da odrastanjem ne postajemo kreativniji već sve manje kreativni. Obrazujemo se da ne budemo kreativni.“
Bognar (2010) navodi kako se dječja kreativnost razlikuje od kreativnosti odraslih.

Djeca imaju manje iskustva, manje su ekspertni, radni stilovi su manje razvijeni, ali imaju jedinstven način mišljenja i pristupanja zadatcima. Imaginacija i mašta su velika kreativna prednost koju imaju djeca.

Stevanović (1999) nudi neke karakteristike kreativnog učenika:

a) komunikativan
b) snalažljiv
c) siguran u sebe
d) vrijedan
e) radoznao
f) donosi drugačija rješenja od onih koje daje nastavnik
g) stečena znanja primjenjuje u praksi
h) puno čita
i) sklon tražiti dopunska objašnjenja
j) nije površan i problemima prilazi ozbiljno i angažirano.

Još je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća Paul E. Torrance (1965.) brojnim eksperimentima dokazivao da je moguće u nastavi poticati kreativnost. On smatra da sljedećih pet principa potiče kreativno ponašanje učenika (str. 43):

- Uvažavati neobična pitanja
- Uvažavati maštovite i neobične ideje
- Pokazati djeci da njihove ideje imaju vrijednost
- Osigurati vrijeme u kojem se ne vrednuje
- Spojiti evaluaciju s uzrocima i posljedicama

Slika 2.
Radionica: IKT“Lisica i roda“

Slika 3.
Radionica: Svjetski dan šuma

5. ULOGA KREATIVNOG UČITELJA U PEDAGOŠKOJ RADIONICI

Pretpostavka za kreativan rad u školi je osposobljenost njenih učitelja za kreativnost. Učitelji imaju veliku ulogu u tome hoće li učenici razviti ili sputavati svoje kreativne potencijale. Oni trebaju postati kreatori nastavnog procesa, te omogućiti djeci okolinu u kojoj će se ona osjećati

sigurnom, slobodnom i socijalno prihvaćenom. Učenike treba ohrabriti. Učitelji trebaju potpuno razumjeti kreativnu aktivnost, te svojom kreativnošću ne bi trebali gušiti kreativnost djece.
Za kreativnog učitelja možemo navesti dosta osobina. Oni stalno uče, umjesto udžbenika koriste znanstveno popularne i umjetničke tekstove za kreativne aktivnosti učenika, stalno uče, prezentuju svoje radove, objavljuju naučne radove, znatiželjni su i sve ih zanima, imaju širok spektar interesa, prate stručne i znanstvene tekstove u časopisima, surađuju s drugim kreativnim učiteljicama i učiteljima, potiču ozračje za učenje u školi, preferiraju aktivne oblike učenja kao što su projektna i istraživačka nastava, radionice, odnosno „realiziranje" programa shvaćaju kao događanje učenika u raznim kreativnim situacijama.
Jukić i sur. (citirano u Pivac, 2009) iznose kako bi svaka škola trebala imati kreativnog i inovativnog pedagoškog stručnjaka, „otvorenog profesionalizma" s vrlo širokim rasponom interesa, ambicija, sposobnosti i kreativnosti. Matijević (2009, str 17) smatra da je: „Kreativan učitelj stalno u nekom akcijskom istraživanju, shvaća svoj rad kao stalno istraživanje i kreiranje novih pedagoških scenarija
u kojima će sudjelovati zajedno sa svojim učenicima." B. Bognar i L. Bognar (2007) ističu kako je poticanje nastavničke kreativnosti prvi korak i uopće pretpostavka za odgojno-obrazovni proces, koji ne guši, već potiče kreativnost svojih učenika.
Sternberg i Williams (1996) ističu važnost učitelja u komunikaciji i kako je način na koji on komunicira jedan od ključnih elemenata u poticanju kreativnosti. Oni smatraju kako je za kreativno rješavanje problema važno da učitelj pokaže interes, te potakne učenike na traženje odgovora. Na takav način učenici uče kako razmišljati i kako iskoristiti usvojena znanja. Uloga učitelja je ohrabrivati učenike, te poticati ih na kreativno promišljanje.
Aktivno učenje uvjet je inovativnom učenju koje je usmjereno budućnosti uz koje je važna anticipacija ili predviđanje, aktivno sudjelovanje umjesto pasivnog prilagođavanja postojećem. U procesu aktivnog učenja važno je da se ono temelji na iskustvu i da se stvaraju nova iskustva jer u procesu aktivnog stvaranja iskustva subjekt slobodno oblikuje vlastite odgovore na neku situaciju. (Bognar, L., i Matijević, M., 2005).
Pedagoške koristi aktivnoga učenja su aktivnosti intelektualno poticajne, a time i djelotvorne u održavanju motivacije i zanimanja za aktivnosti. Pomažu u razvoju brojnih sposobnosti učenja potrebnih za organizaciju aktivnosti te interakcijskih i komunikacijskih sposobnosti u suradničkim aktivnostima.
U savremenom društvu društveno su najkorisniji proces učenja, stalna otvorenost novim iskustvima i uključenost u procese promjene. Učenje za Kolba i suradnike nije samo stjecanje znanja ili transmisija sadržaja već interakcija sadržaja i iskustva, gdje jedno transformira drugo (Knowles i sur., 1998).
Učitelj bi trebao konstantno raditi na sebi i razvoju svoje kreativnosti kako bi mogao pomoći i svojim učenicima. On njima treba prilagoditi nastavu i odabrati aktivnosti koje su najprimjerenije za njih. Učitelj bi trebao ohrabrivati, motivisati i poticati učenike na iznošenje vlastitih ideja i mišljenja. Važno je stvoriti ugodu razrednu klimu u kojoj nema pritiska i procjene, u kojoj ima minimalno materijalnih i vremenskih ograničenja, u kojoj se sluša i uvažava svačije mišljenje, razvija komunikacija „učenik-učenik" i „učitelj-učenik" i stvaraju suradnički odnosi. Zajednička saradnja i uvažavanje jedni drugih, stvorit će veliki uspjeh i dobre rezultate rada.

ZAKLJUČAK

Kreativnost u nastavi ima višestruko značenje. Budući da je kreativnost jedna od suštinskih karakteristika čovjeka, humana škola koja teži razvoju svih ljudskih potencijala ima obavezu da potiče kreativnost. Kreativni pojedinci su značajni za društveni razvoj pa i opstanak nekog društva pa društvo koje koči kreativnost mlade generacije radi na vlastitom propadanju.

Kreativnost snažno potiče kvalitetu nastave i čini je neusporedivo učinkovitijom od uobičajene nastave koja pati od dosade i da bi se uopšte odvijala mora se zasnivati na strahu i raznim vrstama pritiska. Posebno značenje treba imati kreativnost u nastavi na fakultetu, gdje je nažalost i najmanje ima, jer se radi o zrelim ljudima koji su u tim godinama i pozvani da stvaraju, što bi trebala biti jedna od važnih funkcija fakulteta. Kad je riječ o fakultetima koji osposobljavaju buduće učitelje, nastavnike i profesore onda ta nastava mora ne samo teorijski nego i praktično ukazivati na važnost kreativnosti u odgojno-obrazovnom procesu. Takva kreativnost treba da se zatim prenese na malde generacije učenika. Studenti pedagoškog smijera treba da budu dobri kreatori jer će svoje znanje prenositi mladim naraštajima i u njima razvijati kreativni duh.

LITERATURA:

1. Amabile, T. M. (1989). Growing up creative: Nurturing a Lifetime of Creativity. New York.

2. Arar, Lj. ; Rački, Ž. (2003). Priroda kreativnosti. Psihologijske teme.

3. Bognar, B. (2004). Poticanje kreativnosti u školskim uvjetima. Napredak, 145 (3), 269-283.

4. Bognar, B. (2006). Akcijska istraživanja u školi. Odgojne znanosti, 8 (1), 209-227.

5. Bognar,B.(2010). Škola koja razvija kreativnost. Preuzeto s http://kreativnost.pedagogija.net/mod/resource/view.php?id=4

6. Bognar, L. (2011). Kreativnost u nastavi. Napredak, 153 (1) 9 - 20

7. Bognar, L. (2001). Metodika odgoja. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.

8. Bognar, L., Bognar, B. (2007). Kreativnost učitelja kao značajna kompetencija nastavničke profesije. U Babić, N. (ur.), Kompetencije i kompetentnost učitelja (421- 428). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strosmayera, Učiteljski fakultet u Osijeku, Kherson State University Kherson.

9. Bognar, L., Kragulj, S. (2010). Kvaliteta nastave na fakultetu. Život i škola, 24, 169-182.

10. Bognar, L. ; Somolanji, I. (2008). Kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima. Život i škola, časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, 54(19), 87-94.

11. Bognar,L. (2009). Priča i lutka u sveučilišnoj nastavi, U L. Bognar, J. Whitehead, B. Bognar, M. Perić Kraljik, i K. Munk (ur.). Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju (str. 34-41).Zagreb: Profil.

12. Buzan, T. (1988). Super-Creativity. An Interactive Guidebook. Distributed by St. Martin's Press, New York.

13. Cvetković Lay, J. , Pečjak, V. (2004). Možeš i drukčije: Priručnik s vježbama za poticanje kreativnog mišljenja. Zagreb: Alinea.

14. Dryden, G. ; Vos, J. (2001). Revolucija u učenju. Kako promijeniti način na koji svijet uči. Zagreb: Educa.

15. Huzjak, M. (2006). Darovitost, talent i kreativnost u odgojnom procesu. Odgojne znanosti, 8 (1), 289-300. Zagreb

16. Isenberg, J. P., Jalongo, M. R. (1997). Creative Expression and Play in Early Chil 63 17. Krnjajić, S. (2006.) Humor u razredu, u knjizi radova "Pretpostavke uspešnenastave", priredio: Stevan Krnjajić, Institut za pedagoška istraživanja, biblioteka. Pedagoška teorija i praksa

17, Beograd, str. 203. – 228.dhood. New Jersey: Prentice-Hall.

18. Maslow, A. H. (1976). The Farther Reaches of Human Nature. New York. Penguin Books.

19. Matijević, M. (2009). Od reproduktivnog prema kreativnom učitelju. U L. Bognar, J. Whitehead, B. Bognar, M. Perić Kraljik, i K. Munk (ur.). Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju. (str. 17-23). Požega

20. Muk, K. (2008). Ključ neiscrpne kreativnosti: otkrivanje vlastitog kreativnog potencijala. Zagreb
21. Mužić, V. (1999). Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja. Zagreb: Educa.

22. Petz, B. (2005). Psihologijski rječnik. Jastrebarsko: Naklada slap.

23. Petz, B. (1992). Psihologijski rječnik. Zagreb: Prosvjeta.

24. Rogers, C. (1985). Kako postati ličnost. Beograd: Nolit.

25. Runco, M.A., Pritzker, S.R. (1999). Encyclopedia of creativity. Academic press. California.

26. Srića, V. (1992). Upravljanje kreativnošću. Zagreb. Tisak.

27. Starko, A. J. (2005). Creativity in the Classroom: Schools of Curious Delight.

28. Sternberg, R.J., Williams, W.M. (1996) How to develop student creativity? Association for supervision and curriculum Development. Alexandria, Virginija.

29. Stevanović, M. (1997). Edukacija za stvaralaštvo. Varaždinske toplice. Tonimir.

30. Stevanović, M. (1999). Kreatologija. Varaždinske Toplice: Tonimir.

31. Torrance,E.P. (1974.) Encouraging Creativity in The Classroom, Brown Company Publishers, Dubuque, Iowa;

32. Treffinger, Donald J. (i sur.) (2002). Assessing creativity: A Guide for Educators. Sarasota/Florida: Center for Creative Learning.

33. Treffinger D.J. (1988). An ecological approach to creativity research: Profiling for creative problem solving.

Internet izvori:

http://prezi.com/5fo7zqgsuzcw/kreativnost/

http://kreativnost.pedagogija.net/mod/resource/view.php?id=4

http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_people_diagnosed_with_dyslexia

Pregledni rad UDK 342.4:81'33

Jelena Vojinović-Kostić[1]

JEZIK POLITIKE U SVETLU SKUPŠTINSKOG DEBATNOG DISKURSA

Abstract

In this paper we will present the linguistic characteristics of public political debate discourse, in the light of the recent theory of argumentative discourse, on the debate corpus of the Assembly of the Republic of Serbia..

The beginnings of argumentative discourse research can be tracked back to Antique times and to the development of rhetorics as a discipline. Contemporary argumentative discourse anaysis is based primarily on the work of Aristotle and on his rhetorical settings, but not exclusively on them. The development of linguistics and discourse analysis has also brought us new perspectives on argumentation. Today's theory studies argumentative discourse, arguments (and their parts), assumptions, etc.

In this work, we will analyse the linguistical characteristics of argumentative discourse, the rhetorical and syntax-lexical tools .

Keywords: *discourse, debate, language, politics, linguistics characheristics.*

UVOD

Političkim govorom možemo smatrati onaj, koji se realizuje između dva ili više političara, sa svrhom sporazumevanja o političkim delovanjima a kroz usklađivanje stavova, bilo da se radi o kompromisu, odbijanju ili prihvatanju. On je mešavina identiteta pojedinca i njegovog socijalnog okruženja, konteksta, što se jasno može uočiti u izboru jezičkih sredstava govornika. (Na identitet govornik utiču razni faktori počev od ličnosti pojedinca, obrazovanja, porekla, socijalnog okruženja, političke partije koju zastupa i kojoj pripada, ekonomskog statusa i sl.)

Cilj političkog govora je nametnuti definisane ideje, stavove, sagovorniku ili slušaocu, kroz jasno definisane stavove, ili prevazići razlike koje postoje među učesnicima u komunikativnom procesu. Ako je pošiljaocu stalo da uveri svoje sagovornike u opravdanost svojih tvrdnji, koje nisu nužno istinite, diskurs se mora graditi na bazi jake argumentacije. Zbog važnosti argumentacionog diskursa u okviru političkog diskursa koji, da bio uspešan, mora biti dobro argumentovan, i uloge koja mu se daje u savremenoj teoriji političke komunikacije, posvećuje mu se velika pažnja.

Debate, kao deo političkog diskursa, mogu biti različite dužine na šta utiču objektivne okolnosti, kao što je vreme predviđeno za govor na skupu i sl. U našem parlamentu je definisano vreme koje pripadnici poslaničkih grupa imaju na raspolaganju za govore, koje oni međusobno raspoređuju u skladu sa definisanim ciljevim i zadacima. Raspoloživo vreme utiče na dužinu govora pa govor može biti kraći i da sadrži samo uvod, primere i zaključak, ili duži koji, pored osnovnih delova, uključuje i umetnute segmente. Debate mogu biti i različite strukture na šta utiče auditorijum, medij i sl. Politički govor, da bi ostvario svoju ubeđivačku ulogu, mora

[1] Fakultet filoloških nauka, Univerzitet Apeiron, Banja Luka

pažljivo da gradi argumentacioni diskurs, da ga zasniva na adekvatnim argumentima, da vodi računa o izboru jezičkih sredstava, leksike, figura i sl.

Politička komunikacija se može odvijati na relaciji govornik- širi auditorijum (skupovi, mitinzi, konvencije), gde govornik od publike dobija povratnu informaciju, kroz aplauze, zvižduke, verbalno negodovanje i sl. kao odgovor na svoju argumentaciju, na osnovu koje može da se utvrdi da li je njegov govor bio uspešan ili ne; govornik- sagovornik, kada kao povratnu informaciju na svoje argumente govornik dobija verbalni odgovor sagovornika kroz njegove argumente. Ovisno o auditorijumu govornik, pored teme, prilagođava sadržaj i jezička sredstva kojima prenosi poruku slušaocu.

Karakteristike političkog govora u nijansama se razlikuju od političke partije do političke partije. Politički govor ih profiliše kao partije centra, leve ili desne orijentacije. Leve partije su uglavnom socijalne orijentacije, desne su nacionalističke, dok su partije centra negde između, pa su teme (izbor jezičkih sredstava i argumenata) kojima se bave u svojim govorima pripadnici određenih partija prilagođene pozicijama njihovih partija na političkoj sceni.

Politički diskurs može imati i elemente jezičke manipulacije kojom se može smatrati svaki postupak kojim se vlastiti interes, interes partije, države ili interes grupe koju predstavlja govornik, prikazuje kao opšti. Koliko manipulacija jezikom može biti opasna videli smo na istorijskom primeru Gebelsa i njegove propagande. Danas je manipulacija jezikom prikrivenija zbog niza ograničenja koja nameću ljudska prava, kao i sankcija koje njihovo narušavanje povlači za sobom.

Manipulacija jezikom i ideologija u jeziku su dve strane iste medalje a negde, balansirajući između njih, smestio se politički jezik za koji se može se reći, uključujući posmatrani politički diskurs, da je, u nekoj meri, manipulativan i ideologizovan. Politički jezik mora da se, u nekoj meri, koristi sredstvima manipulacije i ideologije da bi ostvario svoju ubeđivačku ulogu.

DEBATNI DISKURS

Debatni diskurs je baza iz koje se razvija argumentaciona teorije, interdisciplinarna oblast naučnog rada, koja se bavi proučavanjem argumentacije i argumenta. Predmet je interesovanja naučnika različitih profila: filozofa, komunikologa, pravnika, klasičnih i modernih retoričara, formalnih i neformalnih logičara, pragmatičara i, naravno, lingvista.

Razvoj argumentacionog diskursa se javlja iz govornikove potrebe za obrazlaganjem njegovih stavova, ideja, mišljenja a zbog neslaganja sa stavovima, idejama ili mišljenima sagovornika ili iskazane sumnje u njihovu opradanost ili adekvatnost.Cilj argumentacionog diskursa je, prema tome, ubeđivanje sagovornika u ispravnost prezentovanog stajališta ili iznošenja racionalne kritike njegovog stajališta (pod stajalištem podrazumevano stavove, mišljenja i ideje govornika o određenoj temi). Sporna stajališta, koje je kroz diskurs potrebno obrazložiti, osnažiti, podupreti, postavljaju se na početku argumentacije. Jezički iskazi pomoću kojih se oni obrazlažu nazivaju se argumentima. U argumentacionom diskursu prelazimo put od iznošenja stajališta, preko argumentacije do prihvatanja, odbijanja govornikovih stajališta ili postizanja kompromisa. Stepen prihvaćenosti, prevazilaženja razlika u početnim stajalištima, veći je u kolektivnom nego u individualnom diskursu, zbog iznošenja više argumenta ili istih argumenata na više načina, od strane više govornika.

U argumentacionom diskursu govornik počinje izlaganje od tačne ili pogrešne pretpostavke, koja je različita od mišljenja, pretpostavke njegovog sagovornika, a sa ciljem da sagovornik prihvati mišljenje, koje se inicijalno razlikovalo od njegovog. Da bi diskurs bio dobro izgrađen potrebno ga je i dobro pripremiti. Da bismo se dobro pripremili potrebno je da se detaljno upoznamo sa temom, da odmerimo za i protiv argumente, da donesemo odluku koje ćemo stajalište kako zastupati i kako ih jezički definisati.

U svakodnevnom životu nije retka pojava da govornici, iako zastupaju različita mišljenja, ne pokušavaju da ih prevaziđu, da argumentovano prodiskutuju, da dođu do određene vrste slaganja ili određenog nivoa slaganja. Ukoliko se ipak pristupi diskutovanju o određenoj temi, i u takvoj komunikaciji se upotrebljavaju argumenti, onda ta diskusija poprima karakteristike argumentacione diskusije. Do razvoja argumentacionog diskursa dolazi upravo zbog potrebe govornika, koji zastupaju različita stajališta,da te različitosti prevaziđu i razreše.

JEZIK DEBATNOG DISKURSA

Da bi se pridobila pažnja slušalaca i ostvarila ubedljivost, kao primarni cilj, jezik javnih političkih debata služi se različitim jezičim sredstvima. Upotreba figura u političkom diskursu, daje mogućnost govornicima da brže dopru do sagovornika, ostave bolji utisak i ostvare svoj cilj. Guiraud ističe da se stilistika neretko smatra naslednicom retorike. (Guiraud, P. 1964: 5)

Savremena retorika ističe značaj upotrebe figura u javnom političkom govoru. Tošović govori o značaj retoričkih figura u postizanju snage, uverljivosti, živosti, ekspresivnosti govora. (Tošović, B. 2007:37) Retorika se, od svojih početka, bavila načinima ubeđivanja sagovornika i u tu svrhu uključila i književnost u spektar svojih interesovanja. Solar ističe da se retorika bavila takvom upotrebom reči i rečenica koja nije bila uzrokovana potrebom što tačnijeg i ispravnijeg načina govora, nego potrebom za izuzetnom izražajnošću. (Solar, M. 1984: 65) Katnić- Bakaršić, govoreći o podstilovima retoričkog stila (oratorski i debatni), ističe da oni uključuju i uoptrebu emotivne, ekspresivne leksike i sintakse (citata, poslovica i sl.), shodno situaciji, upotreba figura, a sa ciljem uspešnijeg ostvarenja namera govornika. (Katnić-Bakaršić, M. 1999: 75) Stilska sredstva, posebno figure, kao deo političkog diskursa učestvuju i u konstrukciji argumenata naglašavajući ih. Tako neki autori govore o argumentacionom potencijalu figura. Tindale ističe argumentacioni potencijal figura koje se baziraju na sličnosti: analogija, metafora i sl. (Tindale, C. 2004: 82) (Teoretičari argumentacije se ne slažu po pitanju značaja i snage analogije, neki ih, čak, smatraju falacijama (Lumer, 1990), dok drugi u njima vide određeni argumentacioni potencijal (Woods, J. 2004)) Pored stilskih sredstava debatni, politički diksurs, karakteriše svojevrsna stručna leksika koja se javlja kao njegovo osnovno, distinktivno obeležje

Jezik debate, pored gore navedenih jezičkih sredstava, karakterišu: upotreba potencijala sa svrhom ublažavanja iznetih stavova; apelativa koji su vezivna nit debatnog diskursa i kojima se upućuje na određenog sagovornika sa ciljem njegovog uključivanja u debatu; jasno naglašena subjektivnost; upotreba leksičkih konektora koji vezuju diskursne blokove jedne debate u celinu, navodeći jedan na drugoga; upotreba sinonima koja je često praćena odgovarajućom intonacijom, ponekad ironičnom; epistemička modalnost prideva, imenica, glagola, rečca, fraza koje naglašavaju lekseme sa kojima su semantički povezene itd.

Rodno senzitivni jezik jedna je od karakteristika debatnog diskursa. Narodni poslanici primenjuju, u većoj ili manjoj meri, rodno definisane imenice, posebno kada se radi o tituliranju: *gospođo predsednice, gospođo predsedavajuća, ministarka, poslanica.* Narodni poslanici obraćanje, gotovo uvek, počinju kao u gore navedenom primeru: *Dame i gospodo. Poštovani narodni poslanici*. Na početku govora su uvek *dame* (nikad *gospođe*) i *gospoda* a u nastavku sledi imenica u prvom licu množine muškog roda (*narodni poslanici*) sa pripadajućim pridevom, sa kojim se slaže u rodu, broju i padežu. Narodne poslanice više vode računa o rodno adekvatnoj upotrebi leksema nego narodni poslanici, posebno ako se narodna poslanica obraća drugoj poslanici, predsednici, predsedavajućoj, članici Vlade itd.

S. Savić (2009) daje uputstva za standardizaciju rodno osetljivog jezika, koja su kao takva neohodna jer se rodno ravnopravni jezik nalazi u fazi formiranja. U okviru dvanaest precizno formulisanih uputstava, autorka navodi i ono koje se odnosi na tituliranje kojim se preporučuje dosledna upotreba forme ženskog roda za imenovanje zanimanja i titula žena svuda gde je to

moguće. Analiza našeg debatnog diskursa pokazala je da narodni poslanici poštuju pravila i preporuke u vezi upotrebe rodno ravnopravnog jezika te su i odstupanja minimalna, kao što smo i videli iz gore navednih primera.

Subjektivizacija koja se ogleda kroz upotrebu zamenice za prvo lice jednine, u svim padežnim oblicima, upotrebljava se sa ciljem isticanja ličnog stava, mišljenja, stručnosti i sl. (*I to ja smatram jako važnim...Ja govorim, spreman sam, zajedno sa poslanicima koji u to veruju, da u narednom periodu služim... ja se zahvaljujem... ja bih pre nego što obrazložim ovaj amandman, koji je podnela Srpska radikalna stranka... ja ću sada, evo, da obrazložim i kažem, naravno, koji je naš...Ja bih, zaista, apelovala da prihvatite ovo, iz prostog razloga što ne mogu svi da budu profesionalci..ja sam informisala Narodnu Skupštinu..., ja se izvinjavam Narodnoj skupštini...ja u ovom trenutku zaista ne mogu da se setim...Ja vas molim, ja vas molim ili zaista opazite, ili zaista opazite povredu Poslovnika ili da svoju opravdanu želju, koju ja podržavam...Ja Vas podsećam da sam Vam izrekla 2 upozorenja i da sada Vas, pre nego što ste dobili reč... Ja vas molim, ja vas molim ili zaista opazite...*)

Lična zamenica se najčešće upotrebljava u direktnom obraćanju poslanika predsedavajućem i obrnuto (*Ja vas molim, ja vas molim ili zaista opazite, ili zaista opazite povredu Poslovnika... Ja Vas podsećam da sam Vam izrekla 2 upozorenja i da sada Vas, pre nego što ste dobili reč...*) ili kada se na kraju govora govornik zahvaljuje (*Ja se zahvaljujem*).

Ponekad zamenica može biti izostavljena a subjektivnost izražena kroz upotrebu glagolskog oblika u prvom licu jednine (Zahvaljujem...smatram...predlažem...) Upotreba lične zamenice nije česta pojava u debatnom diskursu. Umesto nje poslanici uoptrebljavaju ličnu zamanicu *mi* da bi istakli svoju pripadnost određenoj stranci ili grupi, da bi dali važnost iznetom stavu (jer ga podržava više poslanika pa ja samim tim i validniji):*..To je naš stav...Mi, sa našeg stanovišta...naši amndmani...našeg rada...koji mi napadamo....mi diskutujemo. mi smo imali drugačije mišljenje....pa ćemo mi da razmotrimo....mi smo merili...mi ne napadamo ništa. Mi sad od vas tražimo činjenice....neprirodno je da mi iz opozicije....i mi i vladajuća koalicija. ..mi ne odlazimo u priliku da kažemo....Mi* se postavlja naspram *vi*, opozicija naspram vladajuća koalicija i obrnuto.

Apelativi, kao vezivni diskursni elementi, prisutni su i u ovoj vrsti diskursa i u, gotovo svim, navednim primerima. O apelativnima, kao jednim od interpersonalnih leksičkih signala koji su u funkciji održavanja kontinuiteta razgovora, govori V. Polovina.

Autorka govori o tri tipa apelativa: apelativi u funkciji održavanja kontinuteta razgovora; apelativi sa formalnim obeležjima referencijalne funkcije; apelativi u funkciji održavanja afektivne komponenete razgovora. (Polovina, V. 1987: 49-59) Prvi tip omogućava razvoj razgovora, u našem slučaju debate, i zadobijanje pažnje sagovornika ili slušaoca, direktnim upućivanjem na osobu. Drugi tipa se odnosi na "upotrebe imenica (vlastite i opšte) sa formalnim obeležjima referencijalne funkcije, ali sa semantičkom vrednošću indirektnog apelativa." (Polovina, V. 1987: 53) Treći tip apelativa su oni koji se javljaju u razgovorima "u kojima jedan sagovornika dominira stalno postavljajući pitanja drugom, i tako usmerava ceo razgovor." (Polovina, V. 1987: 56) (Ovaj tip apelativa ne beležimo u skupštinskom debatnom diskursu iako poslanici postavljaju pitanja a predstavnici Vlade daju odgovore, oni nisu ti koji usmeravaju razvoj debate nego predsedavajući, niti je komunikacija među njima tipa: pitanje-odgovor.)

Možemo zaključiti da su u debatnom korpusu apelativi bitni vezivno-leksički elementi i da su kao takvi česta pojava koja omogućava razvoj diskursa u smeru u kojem sagovornici žele, sa sagovornicima sa kojima žele ili na koje upućuju.

Modalnost u debatnom diskursu je jedna od bitnih karakteristika, ukoliko pod tom pojavom podrazumevamo iskazivanje visokog stepena ubeđenosti govornika u ono što govori. Ona ima ubeđivačku ulogu u diskursu, kao debata sama po sebi. Pojačavanje iskaza kroz prizmu modalnosti odnosilo bi se na načine uz pomoć kojih se izražava veći stepen istinitosti, sigurnosti

i vjerovatnoće. Ukoliko se verovatnoća kvantifikuje, može da zauzima vrednosti od 0 do 1, a ako verovatnoća faktivnosti ima vrednost 1, znači radi se o epistemičkoj nužnosti. (Trbojević-Milošević, 2004: 32).

Analizom modalnosti parlametarnog diskursa bavila se i M. Vuković (2014) na korpusu sednice Skupštine Crne Gore na kojoj se razmatrao Predlog zakona o budžetu. Ona govori o naglašivačima (rečce, prilozi, fraze), jakim epistemičkim glagolima, imenicama i pridevima. Od naglašivača u parlamentarnom diskursu izdvaja modalne rečce i priloge: naravno, zaista, svakako, jasno, očigledno, uopšte...Kao jake epistemičke glagole izdvaja: misliti, smatrati, vidjeti, znati, vjerovati... Jaki epistemički pridevi registrovani u posmatranom korpusu su: siguran, jasan. Što se tiče imenica, autorka je izdvojila: mišljenje, činjenica, neistina, znanje, tvrdnja, dokaz, argument.

Na osnovu naše analize političkog govora možemo zaključiti da su modalni oblici prisutni u debatnom diskursu i da ih poslanici, shodno kontekstu i namerama, koriste. Oni se koriste da bi osnažili izrečeno ili, ukoliko su praćeni određenom intonacijom, dodatno umanjili značaj izrečenog od strane sagovornika.

Upotreba potencijala je jedna od karakteristika debatnog diskursa. Potencijal, kao glagolski oblik kojim se izražava želja ili namera da se nešto učini, da se deluje u određenom pravcu, nije retkost u debatnom diskursu: *bih pokušao; bih želeo; spomenuo bih ; bih morao, bih molila; bih htela; bih trebao* itd. Njime se želi ublažiti namera da se nešto učini, predstaviti ono što će se učiniti samo kao mogućnost.

Retorsko pitanje tj. upotreba upitnih rečenica, bez namere da se stvarno nešto pita već da se na nešto ukaže ili konstatuje, prisutna je u skupštinskim debatama. Leanne (2010), analizirajući političke govore B. Obame, ističe značaj retorskog pitanja kao sredstva kojim se naglašavaju bitni delovi govora i privlači pažnja publike. Govoreći o retorskim pitanjima ne treba zaobići i činjenicu da u jeziku javnih skupštinskih debata ono može biti jasno istaknuto na način da govornik, posle postavljanja pitanja sagovorniku, sam odgovara. Govornici na ovakav način koriste retorskog pitanja radi isticanja važnosti pitanja, izbegavanja nesporazuma, ili kao sredstvo iskazivanja tvrdnje ili stava.

Metafora se po načelu sličnosti prenose pojmovi i nazivi iz jednog područja života i sveta u druga područja, kojom se povezuje ono što svakodnevni govor retko čini, i kojom se uspostavljaju takve veze i odnosi među pojavama i stvarima kakve svakodnevni i naučni jezik teško uočavaju (Solar, M. 1984: 70), u političkom jeziku imaju značajnu persuasivnu ulogu. Govoreći o persuasivnoj ulozi metafora Osborn ističe da njihova moć leži u aktiviraju motivacione energije publike, te da ih retoričari upotrebljavaju kada žele da nihov govor ostane upamćen (posebno ako se govori tiču budućnosti). (Osborn, M. 1997: 115) Matafora u političkom diskursu zauzima značajno mesto. Feldeman navodi da metafore omogućavaju uspostavljanje prisnije komunikacije. Lakše prenošenje stavova kroz pojmove bliske, jasne slušaocu, odatle i njihova široka upotreba u političkom govoru. (Feldman, M. 1964: 114) Mataforom u političkom diskursu, između ostalih bavio se Howe (1988) analizirajući javni politički jezik u SAD-u u periodu 1980-1985. sa posebnim osvrtom na njenu perusasivnu-komunikativnu ulogu kao svojevrsnog političkog žargona. Matafora je moćno jezičko sredstvo političkog diskursa koje daje govornicima mogućnost da svoje poruke uobliče na razumljiv, prihvatljiv, dopadljiv način i tako ostave bolji utisak na adutorijum kojem je poruka upućena. One se biraju prema temi, mestu održavanja govora (kampanja, poslovni razgovor, međunarodni skup i sl.) i auditorijumu kojem je upućen (poslanici, penzioneri i sl).

Mio je, pročavajući javni politički diskurs, došao da zaključka da u govorima koji su namenjeni širem auditorijumu ima dva puta više matafora od onog koji je namenjem užem krugu slušalaca. Razlog za to nalazi u potrebi da govor koji je namenjen širem auditorijumu bude prihvatljiviji, jasniji, te stoga u sebi sadrži više osnovnih metaforičnih, lako razumljivih sklopova za razliku od govora usmerenog užem auditorijumu. Kao primer za to navodi govor

senatorke Barbare Mikulski na lokalnoj televiziji, u vreme izborne kampanje, i govor senatorke na poslovnom forumu, koji se razlikuje u broju i tipovima metafora. (Mio, J. S. 1993: 115-135) Primera metafore ima u našem debatnom diskursu (čini se da određene političke stranke više od drugih upotrebljavaju metaforu kao sredstvo, a u skladu sa debatnim stilom koji ih karakterišu i koji neguju) i ovde ćemo navesti neke od njih ne ulazeći u njihovu tipologiju.

Koliko značaja metafora može imati u političkom govoru najbolje govori Lakoffov a analiza sistema metafora kojim je u SAD opravdan rat u Persijskom zalivu. (Lakoff, G. 1992)

Kolokacije, ukoliko ih posmatramo u skladu sa definicijom Lipke („Kolokacije je uobičajeni termin za sintagmatsku kombinaciju leskičkih jedinica, nezavisno od vrste reči i sintakstičke strukture.“ (Lipka, L. 1992: 166)), odnosno, kao uobičajene leksičke fraze (najčešće čvrsto povezanu kombinaciju prideva i imenica, frazeološku jedinicu), videćemo da su česta pojava u jeziku skupštinskih debata. (Prichard ih, za razliku od Lipke, smatra posebnom vrstom višečlanih leksičkih jedinica. (Pritchard, B. 1998: 285) Riđanović, pak, kolokcije definiše kao samo jedan vid sintagmatskih odnosa, onaj kojim se regulišu odnosi susednih ili bliskih leksema u gramatički ispravnom nizu reči. (Riđanović, M. 1988: 34))

Kolokacije karakteriše mala paradigmatska zamenjivost njihovih delova, za razliku od slobodnih sintagmi. One su, prema N. Borić, čvršće i selektivno ograničenije od slobodnih kombinacija, ali su slobodnije od idiomatskih, odnosno frazeoloških sklopova. Između njih postoje sličnost koja se ogleda, prema ovoj autorki, u tome što su i jedne i druge, kombinacije od najmanje dve reči koje se učestalo pojavljuju. (Borić, N. 1997: 72) Kolokacije su česta sintaksičko- leksička konstrukcija u diskursu skupštinskih debata. Koje će lekseme biti najfrekventnije ovisi o temi rasprave, ali njihova frekventnost nije u direktnoj vezi sa njihovim kolokacijskim potencijalom (što se delomično razlikuje od ranije istaknutog stava M. Riđanovića o zavisnosti leksičke kompatibilnosti od frekvencije), što smo videli na osnovu istaknutih primera.

Frazeologizmi kao ustaljeni leksički izrazi, odnosno idiomi, u manjoj su meri zastupljeni u debatama čiji su transkripti priloženi uz ovaj rad, od kolokacija. Dragićević frazeologizme definiše kao ustaljene jezičke jedinice koje se sastoje od najmanje dve reči i imaju jedinstveno značenje. Autorka dalje ističe da je najbolji kriterijum za razlikovanje frazeologizama od ne-frazeologizama semantička i sintaksička jedinstvenost frazeologizama. Frazeologizmima koji, po strukturi, mogu biti predloško-padežne konstrukcije, sintagme, zavisne i nezavisne rečenice, razvijanje sekundarnih značenja ostvaruju preko aktivnih semantičkih komponenti. (Dragićević, R. 2007: 24-25) Frazeologizmi, kao leksički izrazi, često se dovode u vezu sa kolokacijama što, ponekad, dovodi do njihove pogrešne identifikacije kao jednog, odnosno drugog tipa leksičkih odnosa. Frazeologizmi leksička sredstva koja u okviru političkog diskursa, praćena određenim prozodijskim elementima, mogu poprimiti suporotno značenje od osnovnog i da to govornici jasno ističu, sa ciljem izbegavanja pogrešnog tumačenja izrečenog od strane slušalaca ili sagovornika.

Ponavljanja su niz uzastopnih navođenja jednakih ili sličnih elemenata: glasova, reči, sintaksičkih obrazaca, stihova, strofa. Govornici, ponekad, upotrebljavaju ponavljanje kao sredstvo naglašavanja, skretanja pažnje, na ono što je rečeno. Ona mogu biti i rezultat pokušaja govornika da pronađu odgovarajuće reči kojima bi izrazili misli. Neka od ponavljanja u diskursu nemaju kao cilj naglašavanja, opominjanje, već predstavljaju samo ponavljanje reči dok govornik ne uobliči nastavak rečenice. Semantički značajna ponavljanja su jedno od obeležja ovog diskursa. Za njihovo identifikovanje i precizno analiziranje potrebno je uzeti u obzir njihov položaj u govoru tj. da li su na kraju, na početku ili u sredini govora, rečenice koje mu slede i prethode, pauze u govoru između delova, intonaciju kojom je izrečeno celo ponavljanje ili njegovi delovi.

Koliko su ponavljanja bitna u debatnom diskursu, koliki je njihov semantički značaj, govori njihova brojnost u našem korpusu, samim tim i značaj koji im govornici pridaju. Ona

mogu bitno uticati na razvoj diskursa. Mogu biti uzrok smirivanja rasprave, promene teme diskusije, izbora leksičkih jedinica od strane sagovornika itd. Ponavaljanja mogu izazvati kod sagovornika oprečna mišljenja, mogu imati efekat uvrede, opomene, pa i pretnje. Kakav će utisak ponavaljanje ostaviti na sagovornika, kao što smo već napomenuli, zavisi, pored izbora leksičkih jednica, od intonacije kojom je ponavljanje izrečeno i pauza između delova. Drugačiji efekat na sagovornika će ostaviti ironična intonacija i duga pauza, nego intonacija koja je po svom karakteru redudantna i kratka, uobičajena, pauza.

Upotreba sinonima u debatnom diskursu je od njegovih leksičko kohezivnih karakteristika. Poslanici ih upotrebljavaju sa različitim ciljevim, u različite svrhe: *Vlada-premijerov kabinet-kabinet predsednika Vlade*; *budžet-Predlog zakona o budžetu; fotelja-funkcija; narodni poslanik-poslanik-kolega; predsedavajući -potpredsednik; Poslanička grupa-Poslanički klub...*Posmatrajući njihovu frekvenciju u našem debatnom korpusu možemo reći da je njihova definicija, kao reči sa istim značenjem, nedovoljna.

Za analizu diskursa je značajno posmatranje sinonima u kontekstu jer on ima, ponekad, presudan značaj u određivanju dva ili više pojmova kao sinonima. Govoreći o kontekstualnom i van kontekstualnom posmatranju ovog pojma V. Polovina navodi da se glavna zamerka kontekstualnim sinonimima stavlja na račun nepostojanja zajedničkog opšteg pojmovnog sadržaja. (Polovina. V. 1987: 185). Kontekstualna identifikacija sinonima omogućava povezivanje pojmova koje van tog konteksta ne bismo posmatrali kao sinonime (*budžet-Predlog zakona o budžetu; klub-grupa; poslanik-kolega*). Kontekstualni sinonimi su karakteristika skupštinskog debatnog diskura te je za njihovu identifikaciju potrebno poznavanje konteksta.

Upotreba hiponima je još jedna od jasno uočljivih karakteristika skupštinskog debatnog diskursa. Hiponimija se zasniva na vezivanju opšteg i posebnog, i kao takva operiše sa dva osnovna pojma: hiponim i hiperonim. Hiperonim je opšti, nadređeni, pojam u čijem se semantičkom sadržaju nalazi i značenje iskazano hiponimom, kao posebnim, užim pojmom. Može se reći da hiperonim ima opšte značenje a hiponim specifično.

Detaljnu analizu kohezivne uloge hiponima, sa stanovišta razgovornog jezika, daje V. Polovina. (Polovina, V. 1987: 256-286) Autorka ističe: "Hiponimija je često odnos na kome se zasniva širi i tekstualni plan, tj. tematski, sadržinski, kao i uži plan, podtema, u okviru dve ili tri replike koje je sadržavaju." (Polovina, V. 1987: 284) Posmatrajući hiponimiju u skladu sa istaknutim možemo zaključiti da se ona u debatnom diskursu javlja najčešće na nivou imenica i da je česta u upotrebi. Narodni poslanici hiponimiju upotrebljavaju da bi skratili nazive iz pravne terminologije (*zakon, budžet*), u obraćanju jednih drugima (*poslanik, kolega*) itd. Tako se leksema *zakon* koristi se kao hiperonim za: *Predlog zakona, Izmene i dopune zakona, Zakon.* Poslanici raspravljajući o *Predlogu zakona* ili *Izmenama i dopunama zakona* u govoru, najčešće, upotrebljavaju leksemu *zakon*, iako se ne radi o *Zakonu*, kao pravnoj kategoriji, bez ikakve bojazni da ih drugi poslanici neće razumeti ili da će doći do zabune. Leksema *budžet* se u govorima upotrebljava kada se raspravalja o *Predlogu zakona o budžetu*, o *bužetu* kao ekonomskoj kategoriji, o *budžetu* kao finansijskom stanju građana (njihovim platama i primanjima). U obraćanju jedni drugima poslanici upotrebljavaju lekseme *poslanici i kolege* kao hiperonim za *poslanike* i *poslanice*, za *kolege* i *koleginice*.

Hiponimi su značajna kohezivna sredstva, vezana za temu i sadržaj makrodebate, te su, kao takvi, bitni za sporazmevanje sagovornika.

ZAKLJUČAK

Analizu jezika debatnog diskursa i identifikovanje njegovih osnovnih karatkteristika pokazala je da u širokoj upotrebi sintaksičko leksičkih sredstava: kolokacija, frazeologizama i ponavljanja. Iz materijala skupštinskog debatnog diskursa izdvojene su lekseme koje su se pokazale kao najfrekventniji kolokati. Frazeologizmi su identifikovani i opisani na osnovu

diskursnog konteksta. Ponavljanja su identifikovana, semantički analizirana na osnovu konteksta i prozodijskih elemenata. Identifikovana je upotreba rodno senzitivnog jezika u određenim uslovima, apelativa i potencijala. Analiza nam je ukazala da je za adekvatno tumačenje semantičkog sadržaja pojedinih elemenata jezika debate neophodno poznavanje šireg socijalnog konteksta u vremenu u kojem se ona i realizuje.

LITERATURA

Borić, N. (2008). Semantički aspekt kolokacijskih odnosa s kontrastivnog stajališta. *Strani jezici, 27*. (str. 72–79).

Dragićević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika***.** Beograd: Zavod za udžbenike.

Feldman, R. (1999). *Reason and Argument*. Upper Saddle River: Prentice- Hall.

Guiraud, P. (1964). *Stilistika.* Sarajevo: Veselin Masleša.

Howe, N (1988). Metaphor in contemporary American political discourse. *Metaphor and Symbolic Activity, 3.* (87-104).

Katnić- Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilstika*. Prag: Open Society Institute.

Lakoff, G. (1992). Metaphor and war: The metaphor system to justify war in the gulf. In: *Thirty Years of Linguistic Evolution* (M. Putz, ed). Amsterdam: John Benjamins. (pp. 463-481)

Lipka, L. (1992). *An Outline of English Lexicology.* Tubingen: Max Niemezer Verlag.

Leanne, S. (2010), *The power of Speaking with purpose and vision (Say it like Obama and Win)*. New York: McGraw Hill Publishing.

Lumer, C. (1990). *Praktische Argumentationstheorie*. Braunschweig: Vieweg.

Mio, J. S. (1993). Responding to metaphors in the context of a political debate. In J. S. Mio (Ed.) *Metaphor: Cognition and appreciation*. Toronto: APA

Osborn, M.(1997). Archetypal metaphor in rhetoric: The light-dark family.*Quaterly Journal of Speech*. 53/1: 115-126.

Polovina, V. (1987). *Leksičko- semantička kohezija u razgovornom jeziku***.** Beograd: Filološki fakultet u Beogradu.

Pritchard, B. (1998), O kolokacijskom potencijalu rječničkog korpusa. *Filologija, 30 – 31*.(str. 285–304).

Riđanović, M. (1988). *Jezik i njegova struktura.* Sarajevo: Izdanje autora.

Savić, S. (2009). Uputstvo za standardizaciju rodno osetljivog jezika. Novi Sad: Futura publikacija. (301-320).

Solar, M. (1984). *Teorija književnosti.* Zagreb: Školska knjiga.

Tindale, C. (2004). *Rhetorical argumentation. Principles of theory and practice*. London: SAGE Publications.

Tošović, B. (2007). Figura kao korelacija.(Ur. Ivan Ivas i Ivo Škarić) *Razgovori o retorici*. Zagreb: FF Pres.(str. 35-48)

Trbojević-Milošević, I. (2004). Modalnost, sud, iskaz: epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku. Beograd: Filološki fakultet.

Vuković, M. (2014). Jaka epistemička modalnost u parlamentarnom diskursu. U: *Primenjena lingvistika u fokusu*. (Lakić. I. ur.) Podgorica: Društvo za primijenjenu lingvistiku Crne Gore i Institut za strane jezike Crne Gore. (str. 117-132)

Woods, J. (2004). *The death of argument*. Dordrecht: Kluwer.

Stručni rad UDK 316.7+316.32

Dr Zvezdana Elezović[1]

ABOUT CULTURE IN A MULTINATIONAL SOCIETY[2]

Abstract
The paper discusses culture in a multinational society. Scientists strive to determine the concept of culture, but there is a major discrepancy among authors, which confirms that this is a very complex phenomenon. It usually stems from different ideological views of the world and different levels of understanding culture. Every multicultural society has its history of emergence. However, we can consider the two most important modalities of cultural diversity. Cultural diversity arises from the incorporation of previously self-governing, territorially concentrated cultures into a larger state. In other case, cultural diversity is a result of individual and family immigrations.
Key words: *culture, multi-national society, individual, identity*

When we discuss culture in a multinational society, primarily we have to pay attention to the importance of culture in general. What culture is, what it investigates, and why it is important are just some of the questions that we will discuss in this paper. Long before the establishment of sociology, anthropology and philosophy, different thinkers and scientists had been trying to answer the question of what human nature, culture and identity represent. Culture, as a product of specific human activities, can be determined as man's second nature. Culture and society, in this respect, are the basic factors of human identity. They are mutual, mixed, conditioned by each other, but are, at the same time, relatively independent categories that exist separately, which are some of the questions we discuss in this paper.[3]

The term culture initially referred to art and science, and later it implied a wide range of artifacts. Edward Taylor, in the late 19th century, offered a definition of culture as a complex whole that includes knowledge, attitudes, art, morals, law, customs, and any other abilities and habits acquired by man as a member of society.[4] The ontology of the contemporary society is most clearly manifested in its multicultural structure. Out of nearly two hundred states, none has a homogeneous ethno-cultural structure. It is estimated that today there are about sixth hundred language groups and about five hundred ethnic groups in the world. This makes multiculturalism, both from the standpoint of current social relations and the standpoint of historical tendencies and perspectives, the most significant phenomenon of modern times.[5] In the context of culture in a multinational society, the question of cultural identity remains an important developmental issue for all countries, because it involves the problem of human freedom, conditionality of human activity, needs and values that drive it. The concept of

[1] Institute of Serbian Culture Priština, Leposavić, Serbia
[2] The study is part of the project "Material and spiritual culture of Kosovo and Metohija" (MESTD - 178028).
[3] Борислав Стефановић, *Обухватни речник психолошких и психоаналитичких појмова* (Београд: Савремена администрација, 1972.), 12.
[4] Gary Ferarro, *Cultural anthropology: an applied perspective* (Belmont: Wadsworth Thomson Learning, 2001.), 27-29; Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije* (Beograd: Klio, 2010.), 39-40; Миаојко Базић, *Идентитет и културно наслеђе Срба* (Београд: Научна КМД, 2009.), 58.
[5] Slobodan Vukićević, "Fenomen identiteta i integracioni procesi Balkana u EU", *Sociološka luča*, 5, 1 (2011): 66.

multiculturalism is directly related to the genesis of the formation of this social phenomenon. Every multicultural society has its history of emergence. However, we can distinguish two most important modalities of cultural diversity:

1) "cultural diversity arises from the incorporation of previously self-governing, territorially concentrated cultures into a larger state,"[6]

2) "in other case, cultural diversity is a result of individual and family immigrations."[7]

Searching for identity assumes a review of not only ethnic and national, but also of universal cultural values. Namely, the term "culture" and the term "identity" cannot be thought of separately, as two separate categories. They are intertwined, and certainly require to be considered together. In an attempt to comprehensively determine the concept of culture, hundreds of definitions have been offered. Kroeber and Kluckhohn found 257 different definitions of culture, while some other authors state that, without exaggeration, one can claim that there are almost as many definitions of culture as there are its theorists. In all these efforts to define the concept of culture, a very large discrepancy among authors is observed, which confirms that this is a very complex phenomenon. This complexity, most often, stems from different ideological standpoints and different levels of understanding culture.[8]

The word culture comes from the Latin word *colere*, which means to cultivate. The word *cultus*, which means to till, farm or cultivate, was derived from it. Later the meaning was expanded, so it referred to all kinds of tending and improvement, both of nature and man. This has caused the fact that culture is identified with what is noble, humane and spiritually rich in human existence and development. Miloš Ilić defines culture as a set of processes, changes and creations that have arisen as a result of material and spiritual intervention of human society (in nature, society and thinking).[9]

Culture is a broad term that is not only turned to the past and the use of cultural values, but is also turned to the future and the creation of new cultural values. In general, it can be said that cultural heritage is a static concept, whereas culture is a dynamic concept. In order to explain these two phenomena in the best way possible, we have to understand the importance of these two mutual phenomena, which, although different, cannot exist without the other one. They are mutually intertwined, interwoven and complementary. Scientific knowledge of cultural heritage is an important factor for the development and preservation of national identity. A nation can have ancient and deep roots of the origin of their cultural heritage and it can be rich and varied, but if it is not genuinely understood by science, then its cultural value is negligible, and its practical application is inadequate. Scientific knowledge should be focused on the detection of general connections and relationships between phenomena and processes of the formation of cultural heritage and the development and preservation of a national identity. Since the national identity is a permanent developmental category, numerous different components of cultural heritage participate in its constitution.[10]

The debate on what the European cultural community does, which is the ratio of natural and controlled processes, in an attempt to both preserve the identity of national culture, in order to avoid its disintegration in an impersonal stream of popular culture that knows no barriers and

[6] Vil Kimlika, *Liberalizam, zajednica i kultura* (Zagreb: Naklada Deltakont, 2004.), 17.

[7] Vil Kimlika, *Multikulturalizam, multikulturno građanstvo* (Zagreb: Naklada Deltakont 2004.), 55-62.

[8] Gary Ferarro, *Cultural antropology: an applied perspective* (Belmont: Wadsworth Thomson Learning, 2001.), 27-29; Питер Берк, *Основи културне историје* (Београд: Klio, 2010.), 39-40; Миаојко Базић, *Идентитет и културно наслеђе Срба*, 58.

[9] Мајсторовић, Стеваћ, *Рултура и демократија*, (Београд: Просвета, 1977.),432; Милош Илић, *Социозосија културе и уметности* (Београд: Научна књига, 1987.), 13.

[10] Миаојко Базић, *Идентитет и културно наслеђе Срба*, 58-65.

uncontrolled filling of niches and areas that have until recently been nature reserves and cultural centers for the preservation of tradition in art and culture.[11]

This is especially true for high art, which is mainly based on universally known principles. The position of anational mass culture and mass consciousness with their stereotypical preferences and taste is stronger and more efficient than the traditional way of life and skills.[12] It is a fact that mass culture, as a rule, is based on archetypal images and clashes dating back to the dawn of humanity. Moreover, both classic and archaic folk music of various nations have entered mass consumption. Along with this, cultural anthropology confirms the closeness of folklore of different nations, which determines the place of the rolling identity.

A logical continuation of this situation is traced: the parameters and characteristics of popular culture through the indigenous cultural tradition and characteristics of a stored national consciousness, behavioral skills, specificity and psychological features, leading to the goal, which is indicated by the word "Mentality." The great goal of humanization of social life can only be achieved through the development of communicative behavior.[13] This is the thing, on the basis of which, in a communicative space, different forms of representation are created and differentiated,[14] and on the subject of communication and about the opposition of "the other" from theirs. The term subjectivity and the thought about the role of art as the "producer" of subjectivity are essential in numerous works of Felix Guattari and Gilles Deleuze.[15] Art is defined as a process of "nonverbal semiotization," as a way of thinking, as "possibilities of devising life" (Nietzsche). The ultimate goal of subjectivation is individuation, which has to be constant.[16] Artistic practice, according to Guattari, has the privilege to shape the surface of individuation, and to supply the human community with potential models of human existence in general. "New modalities of subjectivation are the same as the artist creates new symbols that form a range of meanings that are he himself."[17] In today's world of electronic media, communication spaces, entertainment parks, where interpersonal communication has been replaced with symbols of consumption, individuals experience some kind of a vacuum of subjectivity.[18] Not only do they not feel their cultural identity, but they also become some kind of object, devoid of any stable characteristic of cultural identity.[19]

Common culture, history and tradition are most often stated as the basis of an ethnic community, while there are opinions, according to which, an ethnic community represents "a group of people who, on the basis of the similarities in their outward appearance or dressing or in both, have subjective faith in a common origin."[20] What ultimately differentiates the ethnic identity from other forms of collective identity is the fact that it is oriented toward the past. The belief in a common origin, as a symbol of the past, is a characteristic trait of identity.[21]

We are witnessing that the world is shaken by numerous national conflicts, while the position of immigrants, indigenous people, the place and role of other cultures call into question many of the assumptions of the Western world. After the Cold War, ethno-cultural conflicts have

[11] Serbia is a signatory of the Convention on protection of intangible cultural heritage, http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice.pdf [accessed, 24.05.2013.]

[12] Angela McRobbie, *Postmodernism and popular culture* (London and ne York: Routlage, 1994.)

[13] Тијана Мађић, *Ромуникозосија* (Београд: Klio, 2003.)

[14] Dubravka Đurić, „Pojam reprezentacije, jezički obrat, tekstualizacija ideologija u studijama medija*", Zeničke sveske*, br. 11 (2010): 31-50.

[15] Guattari, Felix, Deleuze, Gilles, *Anti –edip* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1990.)

[16] Carl Gustav Jung, *Gesammelte werke* (Olten: Walter-Verlag AG, 1971.)

[17] Guattari, Felix, Deleuze, Gilles, *Anti –edip*.

[18] Angela McRobbie, *Postmodernism and popular culture*, 192-200.

[19] Ibid. 201-213.

[20] Макс Вебер, *Привреда и друштво* (Београд: Просвета, 1976.), 327.

[21] Фредерик Барта, *Теорије о етницитету* (Београд: Библиотека 20. век, 1997.), 184.

become the largest source of political violence in the world. Sociologically, it is important to note here that the Liberals ignore two important facts:
1. an individual is not a mere abstraction, but a concrete social being with their ethno-cultural identity – societal culture, in which he finds the meaning of his choices and preferences;
2. group life is a special realm of social life, to which every individual is inextricably linked.[22]
Today, unfortunately, we have many examples of antagonism between individuals and communities, who identify themselves with different cultures in multinational societies. The spectrum of common values is the guarantor of cultural harmonies in multinational societies and should be sought and nurtured. The cultural and ethnic dialogue, the legal society, the strengthening of mutual trust and seeking common goals and interests will allow the existence of different cultures in multiethnic societies.

References

Базић, Миаојко. *Идентитет и културно наслеђе Срба*. Београд: Научна КМД, 2009.
Барта, Фредерик. *Теорије о етницитету.* Београд: Библиотека 20.век, 1997.
Берк, Питер. *Основи културне историје*. Београд: Klio, 2010.
Ferarro, Gary. *Cultural antropology: an applied perspective*. Belmont: Wadsworth Thomson Learning, 2001.
Đurić, Dubravka. „Pojam reprezentacije, jezički obrat, tekstualizacija ideologija u studijama medija“, Zeničke *sveske* br. 11 (2010): 31-50.
Guattari, Felix, Deleuze, Gilles, *Anti –edip*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1990.
Илић, Милош. *Социозосија културе и уметности*. Београд: Научна књига, 1987.
Jung, Carl Gustav. *Gesammelte Werke*. Olten: Walter-Verlag AG, 1971.
Мајсторовић, Стеван, *Рутура и демократија*. Београд: Просвета, 1977.
Маћдић, Тијана. *Ромуникозосија*. Београд: Clio, 2003
McRobbie, Angela. *Postmodernism and popular culture.* London and ne York: Routlage,1994.
Pietersen, Jan Nederveen. *Globalization and Culture: Global Mélange.* Rowman and Litlefield, 2009.
Стефановић, Борислав. *Обухватни реиник психозопких и психоаназитиких појмова.* Београд: Савремена администрација, 1972
Вебер, Макс. *Привреда и друштво.* Београд: Просвета, 1976.
Kimlika, Vil. *Liberalizam, zajednica i kultura*. Zagreb: Naklada Deltakont, 2004.
Kimlika, Vil. *Multikulturalizam, multikulturno građanstvo*. Zagreb: Naklada Deltakont 2004.
Vukićević, Slobodan.Fenomen identiteta i integracioni procesi Balkana u EU, Sociološka luča V/1 2011, 62-77.
http://www.kultura.gov.rs

[22] Slobodan Vukićević, *Fenomen identiteta i integracioni procesi Balkana u EU,* 66-67.

Pregledni rad UDK 159.923+159.928

Vahida Djedović
Edin Mujkanović

SREĆA I STVARALAŠTVO

Sažetak
Rad govori o sreći i o tome kako sreća ovisi o našim drugim pozitivnim emocijama, a koje su prema istraživanjima pozitivne psihologije genetski uslovljene i to u 40%. U 10% naša sreća zavisi od toga što nam se događa, a 50% zavisi od nas samih. Istraživanja pokazuju kako učenici bolje i lakše uče pomoću različitih kreativnih tehnika, te da su, obrazujući se na takav način, zadovoljniji životom, generalno.
Cilj rada je ispitati da li je sreća povezana sa kreativnošću i da li su sretniji ljudi kreativniji. Također, cilj rada je i prikazati koliko sreća zavisi od samopoštovanja, a budući da je ovo istraživanje eksperimentalno, cilj rada je i prikazati koliko razgovor o pozitivnim dešavanjima (pričama), utiče na promjene u emocionalnom raspoloženju učenika i doprinosi sretnijem životu. Sam zaključak rada donosi rezultate istraživanja i govori koliko kreativan pristup i rad sa učenicima na emocionalnom polju, doprinosi njohovom samopoštovanju, sreći, a samim tim i kreativnosti, odnosno stvaralaštvu.
Ključne riječi: *sreća, kreativnost, samopoštovanje, emocije*

Summary
This paper talks about happiness and how happiness depends on our positive emotios which are, according to research, genetically determined at about 40%. In 10% our happiness depends on the current things that are happening to us, and at 50% it depends on ourselves. Researches show that students study more efficiently and overall better with the help of a number of creative techniques, and that they are, when educated correctly, happier in life with the help of that. The goal of this paper is to determine is happiness tied with creativity and if it is, does that make people happier. The goal also is to show how much happiness depends on self-esteem. Since this is an experimental study, the aim of this paper is to show how talking about positive events (stories) influence the changes in emotional mood of students and how it contributes to a more happier life. The conclusion of this work itself brings certain results and talks about how a creative approach and work with students on an emotional field contributes to their self-esteem, their happines and their overall creativity.
Key words: *happines, creativity, self-esteem, emotions.*

UVOD

Za ljudsku egzistenciju postoje neke univerzalne vrijednosti, a odnose se, između ostalog, na doživljaj sebe, a najčešće se opisuju kao: život, smrt, mudrost, pamet, sreća... Što se tiče same sreće, postoje razne definicije, budući da se sreća prepliće sa nekim drugim terminima kao što su radost, optimizam, samoostvarenje... Većina doktora medicine bi se složila da je sreća odsustvo psihičke patnje i fizičkog i psihičkog bola, ali isto tako, ovi doktori tako definišu i zdravlje. Budući da, prema ovoj definiciji, svako od nas poznaje dosta ljudi koji se mogu uklopiti u date kriterije, opet, ne bismo mogli reći za njih da su sretni.

Prema dosadašnjim procjenama pozitivne psihologije, najčešće se za definiciju sreće uzimaju dva pristupa: hedonistički i eudamonistički pristup.

- hedonistički pristup pretpostavlja da smo sretni onda kada smo, globalno, zadovoljni svojim životom, što znači da je naš život u redu i kada procjejujemo da u našem životu ima više pozitivnih nego negativnih emocija,
- eudamonistički pristup tvrdi da to nije dovoljno i da je za sreću potrebno više od toga, a to je da naš život mora imati smisao.

Procjenjuje se da su naše pozitivne emocije genetski uslovljene i da su zastupljene oko 40%. U 10% naša sreća zavisi od toga što nam se događa, a 50% zavisi od nas samih.
Prema Martinu Saligmanu, pun život, odnosno sretan život, jeste onaj u kojem su zastupljene tri komponente:

1. *Ugodan život*

Ugodan život omogućava povećanje pozitivnih emocija: užitka, radosti i zadovoljstva, kroz razne aktivnosti: hrana, piće, sex, odmaranje, opuštanje, druženje, fizička aktivost, zabava... Ovaj pristup pomaže da češće doživljavamo pozitivne emocije.

2. *Angažiran život*

Angažiran ili dobar život znači da trebamo ustanoviti i razvijati svoje sposobnosti i jake strane koje će nas potpuno okupirati, kao što su čitanje zahtjevnih knjiga, rješavanje težih problema, usavršavanje raznih kreativnih vještina, dobar odnos s drugim ljudima i rad na vlastitom rastu i razvoju.

3. *Smislen život*

Za razliku od angažiranog života, smislen život uključuje i aktivnosti povezane s nečim većim i širim od nas samih, što znači da svoj trud, sposobnosti i vrline koristimo za dobrobit porodice, društva i za opšte dobro. Na primjer, dajemo svoj doprinos kako bi u društvu i na svijetu bilo više tolerancije, znanja i empatije, a manje patnje, siromaštva, korupcije i nepravde. Naravno, svako od nas, svojim malim aktivnostima i te kako doprinosi opštem dobru. Tako zadovoljavamo svoju potrebu za smislom i svrhom postojanja. Prema Viktoru Franklu, smisao života se sastoji u nečemu što je veće od nas samih, a opisano je u knjizi, *Kako pronaći smisao života.*

STVARALAŠTVO

Iako su brojna istraživanja, provedena u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, pokazala kako učenici bolje i lakše uče pomoću različitih kreativnih tehnika, učenike se i dalje, u brojnim školama, obrazuje isključivo tradicionalnim nastavnim metodama. Stvaralačka ličnost učenika je nova paradigma u nastavi (Petrova i sur., 2004).
Brojni kritičari škole ukazuju da ona više koči nego što razvija kreativnost. Riječ kreirati nastala je od latinske riječi *creare* što znači stvarati, proizvoditi stvari koje prije nisu postojale (Bognar, 2012). Iako je pojam kreativnosti bio prisutan još za vrijeme antičke Grčke i Rima, njegovo intenzivnije proučavanje počinje tek sredinom dvadesetog stoljeća. Bognar i sur. (2008) govore o pristupima proučavanja kreativnosti, a to su: mistički, psihodinamički, kognitivni, socijalno-psihološki i konfluentni pristup. U mističkom pristupu, kreativnost je neobjašnjiv pojam koji se pripisuje nadnaravnom. Za psihodinamički pristup, kreativnost nastaje kao posljedica napetosti između svjesne realnosti i nesvjesnih nagona. Kognitivni pristup kreativnost posmatra kao dio šireg procesa razmišljanja, a ne kao samostalni proces. Zatim socijalno-psihološki pristup koji smatra da su motivacija, socijalna klima i osobine ličnosti važne za kreativni proces, te

konfluentni pristup koji smatra da se kreativnost sastoji od više dimenzija i pristupa i obuhvata kognitivni, psihološki i sociološki pristup naglašavajući važnost uticaja okoline na kreativnost (Bognar, Somolani, 2008).
Veliki uticaj na novo shvatanje pojma kreativnosti imao je psiholog Joy Paul Guilford koji je smatrao kako se kreativnost ne može poistovjećivati s inteligencijom, te je mišljenje podijelio na konvergentno i divergentno.
Kreativna terapija u knjizi *Korak po korak do oporavka*, (Barath i sur., 1996) je termin za jednu relativno novu disciplinu po ciljevima, metodama, pristupima i tehnikama, a usmjerena je na rad i pomoć učenicima, bilo da su „zdravi", bilo da su „bolesni". Postoji mnogo metodoloških priključaka na ovu disciplinu koje kod različitih autora imaju različite nazive, kao što su „terapija umjetnošću" ili „art terapija" (Warren, 1989), „terapija igrom" (Webb, 1991), „ekpresivne tehnike" (Ayalon, 1987).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

Djeca se ne rađaju sa osjećajem samopoštovanja, nego ga stiču odrastanjem, kroz odnose sa roditeljima, učiteljima i drugim važnim ljudima u njihovim životima. Kada odrasli pokazuju djetetu da ga uvažavaju, da uvažavaju njegove potrebe i osjećaje, ono internalizira stav da je važno, da ima kvalitete koje su zaista važne. Rezultat takvog odgoja je da dijete kod sebe, ali i kod drugih, posebno cijeni određene kvalitete.

Problem u odgoju može nastati ako odrasli, koji su važni u djetetovom životu, razmišljaju u okviru logike „ili-ili", dakle, „ili poštuje mene ili poštuje sebe". Ta logika je pogrešna i štetna jer uzrokuje transakciju u kojoj se jedna strana ne poštuje.
Takvim odnosom, u kojem se ne prepoznaje, a samim tim i ne poštuje emocionalno stanje učenika, školske ustanove uglavnom „proizvode" anksioznu i nekreativu djecu. Kad bi se dozvolilo djeci da na pravi način emotivno sazriju, sama po sebi bi bila motivisana da nauče ono što im je u akademskom smislu potrebno. Nepoštovanje emocionalnog stanja učenika dovodi do niza poteškoća koje se odražavaju na uspjeh učenika i odnos prema vršnjacima. S obzirom na činjenicu da sve većem broju djece porodica ne pruža dovoljno sigurnosti i podrške, škole su ostale jedino mjesto gdje se zajednica može obratiti za popravne mjere zbog dječijih nedostataka u emocionalnim i društvenim vještinama. Škola bi trebala predstavljati mjesto gdje do djece dopiru važne lekcije, koje inače ne bi nikada naučili. Emocionalni razvoj od škole zahtijeva dodatne zadatke, tako što bi na sebe preuzela propuste porodice u vaspitanju djeteta. Ovakav zadatak podrazumijeva da nastavnici prevaziđu svoje tradicionalne uloge i da ljudi iz zajednice postanu zainteresovaniji za školstvo.

Iako biblioterapija, kao dio kreativne terapije, nije nova disciplina, ona se veoma malo koristi u odgojno-obrazovnom procesu mladih, a uopće se ne izučava u okviru nastavničkog studija i stručnog usavršavanja prosvjetnih radnika.[1]
Obrazovanje na ovom polju, moglo bi omogućiti da se pomogne učenicima da ublaže/riješe ili preveniraju eventualne probleme. Također, moglo bi im se pomoći da razvijaju samopoštovanje[2], kao i empatiju koja je preduvjet za uklanjanje prezira, mržnje i zavisti, odnosno preduvjet za uklanjanje disfunkcionalnog ponašanja.

[1]Kreativna terapija, kao dio nastavnog programa, izučava se samo na postdiplomskim studijama edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta.
[2]Subjekt osjeća samopoštovanje kad smatra da ima kvalitete koje sam visoko cijeni. Riječ poštovanje ne odnosi se samo na osjećaj nego i na vrstu odnosa prema drugom čovjeku ili objektu. Teorija ljudskih prava postavlja da

Predmet ovog rada su kreativno - terapijske nastavne metode, kojima se želi ustanoviti da li one, kao preventivne i terapijske metode, mogu pomoći u razvijanju samopoštovanja kod mladih, a time činiti učenike sretnijim. Osim toga, predmet ovog istraživanja je mjesto kreativno - terapijskih nastavnih metoda i uloga ovakvih metoda u razvoju kreativnosti kod učenika srednjih škola.
Sistemsko prikupljanje podataka o kreativno - terapijskim nastavnim metodama u radu sa učenicima, izvršeno je sprovođenjem eksperimentalnog istraživanja i mjerenja učenika, ispoljavanju njihove kreativnosti i jačanju kreativne inteligencije, intervjua, posmatranja, upitnika iz kojih proizilaze njihovi ostvareni rezultati.

CILJ RADA

Cilj rada je ispitati, istražiti i analizirati da li je sreća povezana sa kreativnošću i da li su sretniji ljudi kreativniji. Također, cilj rada je i prikazati koliko sreća zavisi od samopoštovanja, a budući da je ovo istraživanje eksperimentalno cilj je prikazati koliko razgovor o pozitivnim dešavanjima (pričama), utječe na promjene u emocionalnom raspoloženju učenika i doprinosi sretnijem životu. Predmet do kojeg treba dosegnuti je psihološki, tako da bi se ovaj eksperiment mogao uklopiti u jedan od tipova diskursa, a od kojih svaki posjeduje više z načenja:

- Slušanjem priča poboljšava se pažnja i utječe na promjene u raspoloženju učenika;
- Razgovorom o pročitanim pričama razvija se smisao za zajedništvo, probuđuje interesovanje i formira samopoštovanje i osjećanje za uspjeh;
- Interpretiranjem priča ublažava se mentalni pritisak i ohrabruje emocionalno izražavanje;
- Analitičkim pristupom pričama uspostavlja se i/ili unapređuje pozitivan razvoj ličnosti, odstranjuju se ili usporavaju postojeći simptomi i mijenjaju se neadekvatni načini ponašanja. Pobuđuje se kreativnost i potiče na nova zanimanja.

UZORAK

U radu su analizirani i procjenjivani učenici II razreda srednje mješovite škole, oba spola, prosječne starosti od 15 godina, heterogeni po sastavu. Istraživanje je trajalo jednu školsku godinu, a korišten je biblioterapijski pristup sa planskom upotrebom priča iz Biblije i iz Kur'ana. Procjenjivana je sposobnost prepoznavanja i prevazilaženja problema kroz različite pristupe pričama.

MJERNI INSTRUMENTI

Za potrebe ovog istraživanja sastavljen je *opšti upitnik vlastite konstrukcije*, koji nije standardiziran i napravljen je samo u svrhu ovog istraživanja. Upitnik sadrži podatke o spolu, starosnoj dobi, porodičnom statusu i uspjehu učenika.
Skala mašte, mjeri tendenciju uživljavanja u mašti u osjećaje i aktivnosti zamišljenih likova iz priča, romana, filmova. Skala sadrži 6 tvrdnji koje su adaptirane iz Davisova (1983) Indeksa interpersonalnog reagiranja. Najveći mogući rezultat je 24 boda. Veći rezultati znače veću tendenciju maštanja.

svaki čovjek ima pravo na ljudskost i na ljudsko dostojanstvo. To znači da svako, samim tim što je čovjek, ima pravo potojati i biti uvažen. Kad je odnos među ljudima tako uređen, posrijedi je odnos minimalnog poštovanja. (Milivojevć, 2010. str.459)

Coopersmithov upitnik samopoštovanja (SEI)

Sastoji se od 25 tvrdnji kojima pojedinac odražava stav prihvatanja, odnosno neprihvatanja sebe. Upitnik upućuje na stepen uvjerenja pojedinca u vlastite sposobnosti, važnost, uspješnost ili vrijednost.

Skala zadovoljstva životom

Zadovoljstvo životom predstavlja kognitivnu evaluaciju cjelokupnog života, a kroz koju svaki pojedinac procjenjuje svoj vlastiti život. Skala se sastoji od dvadest čestica. 17 čestica se odnosi na procjenu globalnog zadovoljstva, dok 3 čestice služe za procjenu situacijskog zadovoljstva.

REZULTATI I DISKUSIJA

Prvi zadatak predmetnog istraživanja je utvrditi i analizirati odgovore ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe na početku i kraju istraživanja (inicijalna i finalna procjena) kada su u pitanju rezultati dobijeni na Skali zadovoljstva životom. Kako bi utvrdili i provjerili da li se dobijene vrijednosti mjerenja kod ispitanika razlikuju u inicijalnom i finalnom ispitivanju proveden je t-test utvrđivanja razlika aritmetičkih sredina, a dobijene vrijednosti su tabelarno predstavljene i pojašnjene.

Prvo smo ispitali da li postoji statistički značajna razlika u inicijalnom i finalnom mjerenju na Skali zadovoljstva životom kod ispitanika eksperimentalne, a potom i kontrolne grupe.

Tabela 1. Prikaz osnovnih statističkih parametara

		Aritmetička sredina	N	Standardna devijacija	Stand. greška aritm. sredine
eksperimentalna grupa	inicijalno mjerenje - finalno mjerenje	66,68	19	15,319	3,514
		82,95	19	14,528	3,333
kontrolna grupa	inicijalno mjerenje - finalno mjerenje	84,16	19	10,474	2,403
		81,68	19	14,341	3,290

Tabela 2. Testiranje hipoteze o razlici aritmetičkih sredina

	sredina	Standardna devijacija	Stand. greška aritm. sredine	95% prihvatljivosti intervala razlike		t	Stepen slobode	Značajnost
				Donja granica	Gornja granica			
inicijalno mjerenje - finalno mjerenje eksperimentalna grupa	16,26	15,51	3,557	-23,737	-8,790	**4,572**	18	0,001
inicijalno mjerenje - finalno mjerenje kontrolna grupa	2,474	17,809	4,086	-6,110	11,057	0,605	18	0,552

Dobijena t-vrijednost kod ispitanika eksperimentalne grupe iznosi 4,572 i značajna je na nivou 0,001. Vrijednost dobijena testiranjem aritmetičkih sredina nam govori da postoji statistički značajna razlika u inicijalnom i finalnom ispitivanju na Skali zadovoljstva životom kod ispitanika eksperimentalne grupe. Pošto razlika postoji i pošto je značajna, možemo reći da je došlo do značajnog napretka na polju zadovoljstva životom nakon provedene jednogodišnjeg tretmana biblioterapijom.

Dobijena t-vrijednost kod ispitanika kontrolne grupe iznosi 0,605 i nije značajna na nivou 0,552. Vrijednost dobijena testiranjem aritmetičkih sredina ova dva zavisna uzorka nam govori da ne postoji statistički značajna razlika u inicijalnom i finalnom ispitivanju na Skali zadovoljstva životom kod ispitanika kontrolne grupe. Čak se može reći da je došlo do blagog opadanja ispitivanih vrijednosti.

Sljedeći zadatak je utvrditi i analizirati odgovore ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe na početku i kraju istraživanja (inicijalna i finalna procjena) kada su u pitanju rezultati dobijeni na Coopersmithovom upitniku samopoštovanja. Kako bi utvrdili i provjerili da li se dobijene vrijednosti mjerenja kod ispitanika razlikuju u inicijalnom i finalnom ispitivanju proveden je t-test utvrđivanja razlika aritmetičkih sredina, a dobijene vrijednosti su tabelarno predstavljene i pojašnjene.

Tabela 3. Prikaz osnovnih statističkih parametara

		Aritmetička sredina	N	Standardna devijacija	Stand. greška aritm. sredine
eksperimentalna grupa	inicijalno mjerenje - finalno mjerenje	38,7368	19	6,50506	1,49236
		43,4211	19	7,31297	1,67771
kontrolna grupa	inicijalno mjerenje - finalno mjerenje	41,4211	19	3,83429	0,87965
		41,7895	19	4,30218	0,98699

Tabela 4. Testiranje hipoteze o razlici aritmetičkih sredina

	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Stand. greška aritm. sredine	95% prihvatljivosti intervala razlike		t	Stepen slobode	Značajnost
				Donja granica	Gornja granica			
inicijalno mjerenje - finalno mjerenje eksperimentalna grupa	4,68	10,56	2,42315	-9,775	0,40664	**2,533**	18	0,049
inicijalno mjerenje - finalno mjerenje kontrolna grupa	0,37	4,75	1,09012	-2,659	1,92184	0,338	18	0,739

Dobijena t-vrijednost kod ispitanika eksperimentalne grupe iznosi 2,533 i značajna je na nivou 0,049. Ova vrijednost nam govori da postoji statistički značajna razlika u inicijalnom i finalnom ispitivanju na Coopersmithovom upitniku samopoštovanja kod ispitanika eksperimentalne grupe. Kao i kod Skale zadovoljstva životom, pošto razlika postoji i značajna je, možemo sa sigurnošću reći da je došlo do značajnog napretka na polju procjene vlastitog života nakon provedene jednogodišnje biblioterapije.
Dobijena t-vrijednost kod ispitanika kontrolne grupe iznosi 0,338 i nije značajna na nivou 0,739.

Naš naredni zadatak je utvrditi i analizirati odgovore ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe na početku i kraju istraživanja (inicijalna i finalna procjena) kada su u pitanju rezultati dobijeni na Skali mašte. Kako bi utvrdili i provjerili da li se dobijene vrijednosti mjerenja kod ispitanika razlikuju u inicijalnom i finalnom ispitivanju, kao i kod prethodnih zadataka,

proveden je t-test utvrđivanja razlika aritmetičkih sredina, a dobijene vrijednosti su tabelarno predstavljene i pojašnjene.

Prvo smo ispitali da li postoji statistički značajna razlika u inicijalnom i finalnom mjerenju na Skali mašte kod ispitanika eksperimentalne, a potom i kontrolne grupe.

Tabela 5. Prikaz osnovnih statističkih parametara

		Aritmetička sredina	N	Standardna devijacija	Stand. greška aritm. sredine
eksperimentalna grupa	inicijalno mjerenje - finalno mjerenje	16,57	19	4,646	1,066
		19,47	19	6,509	1,493
kontrolna grupa	inicijalno mjerenje - finalno mjerenje	16,42	19	5,993	1,375
		17,36	19	6,808	1,561

Posmatrajući dobijene osnovne statističke parametre: aritmetička sredina, broj ispitanika, standardna devijacija i standardna greška aritmetičke sredine možemo uočiti veliki pomak kod ispitanika eksperimentalne grupe na polju uživljavanja u mašti. Aritmetička sredina ispitanika eksperimentalne grupe na početku istraživanja (inicijalno mjerenje) je iznosila 16,57 dok je na kraju istraživanja (finalno mjerenje) iznosila 19,47 što je veliki pomak i dokaz porasta tendencije maštanja kod ovih ispitanika. S druge strane, kod ispitanika kontrolne grupe pomak je zabilježen od 16,42 u inicijalnom mjerenju do 17,36 na finalnom mjerenju.

Tabela 6. Testiranje hipoteze o razlici aritmetičkih sredina

	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Stand. greška aritm. sredine	95% prihvatljivosti intervala razlike		t	Stepen slobode	Značajnost
				Donja granica	Gornja granica			
inicijalno mjerenje - finalno mjerenje eksperimentalna grupa	-2,894	8,881	2,037	-7,175	1,385	**-4,421**	18	0,042
inicijalno mjerenje - finalno mjerenje kontrolna grupa	-0,947	9,143	2,097	-5,354	3,459	-0,452	18	0,657

Dobijena t-vrijednost kod ispitanika eksperimentalne grupe iznosi -4,421 i značajna je na nivou 0,042. Vrijednost dobijena testiranjem aritmetičkih sredina nam govori da postoji statistički značajna razlika u inicijalnom i finalnom ispitivanju na Skali mašte kod ispitanika eksperimentalne grupe.
Dobijena t-vrijednost kod ispitanika kontrolne grupe iznosi -0,452 i nije značajna na nivou 0,657.

ZAKLJUČAK

Sreća je najvažniji komponent ljudskog života i svi ljudi teže ka ovoj univerzalnoj vrijednosti. Budući da je uslovljena drugim pozitivnim emocijama, ispitanici su kroz biblioterapijski pristup i razgovor o pričama mogli napraviti uvid u svoje emocionalno stanje i, kao što se i pokazalo na Skali zadovoljstva životom, odnosno jednom od skala kojom se ispituje sreća, eksperimentalna grupa pokazuje statistički značajan napredak u odnosu na kontrolnu grupu.

S obzirom na činjenicu da je samopoštovanje jedan od pokazatelja sreće, ispitivanje je također pokazalo da su učenici, a zahvaljujući činu slušanja, odnosno govorenja nakon ispričane priče i dijaloga, putem kojeg su razvijali empatiju, dobili više samopoštovanja u odnosu na početak istraživanja, kao i u odnosu na kontrolnu grupu.
Mašta, jedna od ključnih osobina kreativnih ljudi, neophodna je za nova stvaralaštva. Na polju uživanja u mašti, istraživanje pokazuje da nakon ovakvog pristupa u radu sa učenicima, eksperimentalna grupa pokazuje znatan napredak i poras tendencije maštanja u odnosu na kontrolnu grupu.
Dakle, činom čitanja, slušanja i činom razgovora o pročitanoj priči postignuto je emocionalno rasterećenje učenika, što je doprinijelo da učenici bez straha govore o svojim osjećanjima, a na takav način su osnažili uvid u vlastiti identitet i lične vrijednosti koje su se očitovale na skali sreće, samopoštovanja i skali mašte.

LITERATURA

1. Barath, A., Matul, D., Sabljak, LJ. (1996) *Korak po korak do oporavka*. Zagreb: Tipex
2. Bognar, L., Somolani, I. (2008) *Kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima, život i škola.* Osijek: br. 17, str. 87 – 94
3. Bognar, L., Whitead, J., Bognar, B., Perić – Kraljik, M., Munk, K. (2009) *Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju.* Zagreb: Knjiga radova, Profil
4. Bognar, L. (2012) *Kreativnost u nastavi*. Zagreb: Napredak br. 153, str 9-20
5. Frankl, V. (2016) *Kako pronaći smisao života*. Novi Sad: Žarko Albulj
6. Milivojević, Z. (2010) *Emocije.* Zagreb: Mozaik knjiga
7. Petrova - Jovanovska, M., Petrov, N., Stevanović, M. (2004) *Kreativno vođenje u vrtiću i školi.* Tuzla: R&S
8. Saligman, M. (2012) *Istinska sreća*. Beograd: Zavod za udžbenike
9. http//www.newworldenayclopedia.org/entry/J.P.Guilford

Pregledni rad UDK 81'42:316.334.56

Luka Alebić
Mirta Bijuković Maršić

GRAD KAO TEKST - TEKST KAO GRAD: MAPIRANJE KNJIŽEVNIH TEKSTOVA JASMINE IMAMOVIĆA I VILME VUKELIĆ

Sažetak
Mjesta u gradu spoznajemo primjenom različitih istraživačkih metoda putem različitih medija, kroz različita vremenska i prostorna mjerila. Iskustvo mjesta uvjetuje naš vizualni i metaforički pogled. Za sveobuhvatnije razumijevanje prostora potrebno je upoznati njegove morfološke, povijesne, kulturološke i dr. karakteristike. Govoreći o postupku James Joycea u Uliksu, Martin de Wall u knjizi City as Interface tvrdi kako konfiguraciju mjesta ne čini samo njegova fizička pojavnost, nego mnoštvo narativa koji su učitani upravo u konkretno mjesto (de Waal, 2013). Urbana morfologija orijentirana je na složene međuodnose između svih komponenata koje čine grad, a morfološki okvir čine topografija, parcele i ulice. U radu će se iščitati ulice kao ključan element, no i druga mjesta grada u književnim tekstovima (Jasmin Imamović, Vilma Vukelić). Prema iščitanim mjestima mapirat će se grad u tekstu, ali i tekst u gradu. Rad će pokazati suvremena čitanja grada, intersekciju književne teorije s postupcima karakterističnim za područja topografije, mapiranja i vizualnih komunikacija. Također, ovim radom otvaraju se prostori za moguća nova istraživanja spomenute tematike unutar konteksta obrazovanja, turizma i gospodarstva.

UVOD

U znanstvenom, kulturnom i društvenom diskursu svjedočimo posebnom senzibilitetu za teoriju mjesta i prostora. Interes za prostor i mjesto prisutan je kako u prirodnim i tehničkim znanostima, ali i u humanističkim, društvenim i umjetničkim područjima. Interdisciplinarnost otvara primjerice susret geografije i topografije s jedne, te povijesti, teorije književnosti, sociologije i drugih područja, s druge strane znanstvenog kontinuuma. Konvergencija različitih pristupa otvorila je putove novim metodama proučavanja (interdisciplinarnosti), kao i što je proširila prostore proučavanog. Takva interdisciplinarna proučavanja karakteristična su za relativno novu ideju – digitalne humanistike općenito, a kulturnog mapiranja ili prostorne humanistike pojedinačno. U knjizi, koja se može smatrati inicijalnim mjestom proučavanja spomenutih pojmova, Digital_Humanities, Burdick i ostali pišu: „Ovdje geografske analize, digitalne platforme mapiranja, kao i intepretativna povijesna proučavanja nastupaju skupa kako bi stvorili bogata, teksturirana, multidimenzionalna proučavanja mjesta“ (Burdick, Lunenfeld, i Drucker, 2012 :46) Upravo to proširivanje područja borbe karakterizira iznimno uzbudljiv susret starih principa humanističkog proučavanja sa suvremenim komputacijskim metodama. Više od toga, takav pristup podrazumijeva proizvodnju znanja izvan isključivo tekstualnih formi. Odnosno, ideje se stvaraju, ali i predstavljaju pomoću širih ekspresivnih metoda: interkativne mape, animacije, video igre, infografike i slično. Schnapp i Presner (2009) u svom manifestu takvog pristupa tvrde kako

tiskani mediji više nisu jedini izvorni ili normativni medij u kojem je nastalo znanje, umjesto toga, tekst je stopljen u nove multimedijalne konfiguracije. Ako su digitalni studiji, komputacijske analize, primijenjene discipline grafičkog i web – dizajna, filozofija pristupa otvorenim podacima i slični utjecali na digitalnu humanistiku s jedne strane, što je to što je stara humanistika donijela u ovaj novi suživot? Johanna Drucker (2011) tvrdi da su stavovi ambivalentnosti i nesigurnosti temeljni postupci procesa promatranja u humanistici, odnosno da je ovakav pristup organiziran oko eksperimentalnih, subjektivnih stanja interpetacije.

MAPE U DIGITALNOJ HUMANISTICI

Upravo zato, smatramo kako su mape i postupci mapiranja par excellence forma unutar digitalne humanistike, iz dva temeljna razloga. Rukovodeći se spomenutim, našu ideju oblikovali smo na sljedeći način:

1. kvalitativni + kvantitativni argumenti = mapa = digitalna humanistika
2. vizualno komuniciranje + prostorno komuniciranje + tekst = mapa > sam tekst

Prvi, interpretativna energija teorije književnosti spojena je s kvantitativnim elementima kartografskog područja istraživanja, što odgovara ideji digitalne humanistike (Drucker, 2011). I drugi, ovakvim proučavanjem izbjegavamo poprilično zastarjelu, ili ograničavajuću, formu organiziranja informacija unutar samo tekstualnih formi, što je također jedna od najbitnijih kriterija spomenute discipline (Schnapp i Presner, 2009). Na taj način, postupci mapiranja te medij karte spajaju dva svijeta – vibriranje interpetativnog argumenta humanistike sa čvrstim objektivističkim iskazom kvantitativnog pristupa.

Pored toga, smatramo kako kulturna mapiranja zasigurno imaju temelje u onome što je W. J. T. Mitchell nazvao slikovnim zaokretom ili Pictorial Turn (Mitchell, 1995), tendencijom suvremene kulture i teorije u uspostavi medija slike, fotografije ili vizualnog organiziranja informacija kao bitnih formi u proučavanju i proizvodnji kulture. Suština Mitchellove ideje nalazi se u svojevrsnom udaljavanju od shvaćanja po kojemu je tekstualna forma temelj svakom proučavanju kulture. Ipak, tragove slične ideje pronalazimo i ranije primjerice, u radovima američkog semiotičara Charlesa Sandersa Peircea, koji je tri elementa vrijednosti znaka suprotstavio de Sausserovom lingvističkom pristupu semiotici (Chandler, 2001). Svojevrsne zaokrete u tematikama, kao i metodama proučavanja, uočavamo u različitim disciplinama tijekom cijelog 20. stoljeća; komputacijski, humanistički, prostorni obrat. Zanimljivu ideju spominje Tania Rossetto u radu - Theorizing maps with literature, kada govoreći o razlici u pristupu između kartografa i teoretičara književnosti, tvrdi kako prvi doživljavaju ideju kulturnog, a drugi prostornog obrata (Rossetto, 2013). Iz toga je jasno, a za ovaj rad iznimno bitno – situacija u kojoj dvije discipline, kalibrirajući senzibilitete, prilaze jedna drugoj! Kako bilo, izraz „mapirati“ postao je čest termin u radovima humanističkih i društvenih znanosti. Zanimljivo, i u potpunoj paradoksalnosti s Mitchellovim stavom, izraz je češće sinonim za praksu čitanja, pronalaženja i bilježenja pojmova, nego što znači proces pronalaženja i stvaranja informacija unutar prostora (Cooper, 2012). Upravo iz tog razloga, smatramo kako ovim radom, naglašavajući kontekst prostornog i vizualnog organiziranja informacija, ali i primjenjujući interdisciplinarni karakter vraćamo preciznija značenja terminu mapiranja.

MEDIJ MAPE I MAPIRANJA

Mapa nije ništa drugo nego grafički prikaz odnosa prostora, objekata, ideja, naziva i slično. Govoreći semiotički, ona je simbolička prezentacija prave stvari, zamjena za konkretno. Ili kako je Alfred Korzybski poznato izjavio - „ mapa nije teritorij!“ (Chandler, 2001 : 70). Jasno, kao što, recimo, tekstualno objašnjenje pojma interdisciplinarnosti nije sam pojam, nego njegova zamjena, tako su i mape interpretacije stvarnosti, odnosno, one su vizualni argumenti. Nadalje, mape su komunikacijske forme u kojima se odvijaju procesi relacija. One su mjesta sudaranja različitih interpretacija znanja. „Mape su prikazi svijeta, koje se referiraju na druge prikaze svijeta. Kada napravimo geografsku reference povijesne ideje unutar mape, mi to ne radimo da bismo ispravili, ili učinili kartu točnijom, nego da bismo spojili jedan prikaz s drugim prikazom“ (Presner, Shepard, i Kawano, 2014 :14). Tako shvaćeno, mapa je grafički prikaz transparentnih (vidljivih, propusnih) slojeva informacija, organiziranih jednih pored drugih koje imaju za cilj prikazati sveukupnost podataka na jednom mjestu, ili – u jednom pogledu. Takva forma odličan je primjer ideje Geštalta – zbroj značenjskih slojeva neke mape, manji je od veličine njene svekupnosti. Na račun toga - karta ne artikulira samo ono što u njoj namjeravamo prikazati, nego njena cjelina generira nove, autonomne i šire uvide. Konfiguracija njenih gradivnih elemenata spojenih u cjelinu, stvara zasebne značenjske vrijednosti!

Mehanizam organiziranja informacija u obliku mape uvijek je prostoran, vizualan, a tek onda tekstualan. Odnos među elementima, način predstavljanja prostora, ili udaljenosti elemenata u prostoru ključni su elementi narativa mape. Struktura organiziranja podataka unutar mape najprije se koristila u geografiji. Kada govorimo o praksi vizualizacije podataka, između ostalog i u kontekstu književnog mapiranja, Isabel Meirelles piše o tematskim mapama, odnosno kartama koje pokazuju određene informacije unutar geografske strukture mape. Takve mape prikazivat će literarnu, povijesnu, sociološku, ekonomsku i sličnu tematiku unutar geografske mape, kako bi pokazali gdje, kako i kada se konkretna tematika odnosi prema kontekstu geografije, prostora i mjesta (Meirelles, 2013 :116). Nadalje, grafičko prikazivanje mapa oslanja se na rad s osnovnim grafičkim elementima. Tako Bertin piše da osnovna tri elementa – točka, linija i ploha predstavljaju temelj u stvaranju mapa (Bertin, 1983, citirano u Mirelles, 2013 :126). Pored toga u formi mapa koriste se i grafičke vrijednosti boje, strukture, intenziteta i slično. Mape obično sadrže i stupanj omjera koji govori o veličini redukcije mape u odnosu na stvarnost. Također, često imaju i takozvanu legendu, odnosno kontekstualizaciju elemenata.

ZAŠTO MAPIRANJE?

Utemeljitelj pojma vizualizacije podataka, Edward Tufte, tvrdi kako su mape najbolji oblik vizualnog organiziranja informacija jer omogućuju izražavanje najviše informacija po kvadratnoj jedinici površine prikaza (Zaphiris, 2004). Radeći na mapama, organizirajući informacije u prostoru, te naglašavajući veze među njima, uspostavlja se metaforički prikaz prostora, udaljenosti i relacija. Napominjemo, elementi kao što su prostor, udaljenost i relacija, u komunikacijskom kontekstu, pripadaju vizualnom jeziku. Jasno je, ne koristimo mapiranje da bismo se samo izrazili na drugačiji način, nego, a mnogo bitnije – da bismo iskoristili potencijale koje vizualno organiziranje informacija pruža! Kada govorimo o prednostima vizualnog u odnosu na tekstualno izražavanje, to najbolje argumentira literatura proizašla iz neuroznanosti i kognitivne znanosti. Neuroznanstvenik Antonio Damasio, u knjizi Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain, piše da kada mozak stvara mapu, on sebe informira. „Jedinstvena funkcija čovjekovog uma je njegova inteligentna sposobnost stvaranja mapa“(Damasio : 55). Iz toga proizlazi da je sam

princip funkcioniranja mozga jedno veliko stvaranje mapa. Milijarde neurona u mozgu organizirane su na način da na svaki podražaj stvaraju mrežu povezanih neurona. Ti, uvjetno rečeno, crteži neurona u mozgu mapiraju svaku našu akciju, informaciju, objekt, odnos ili apstraktnu ideju. Neuroni su u mozgu, ilustrativno rečeno, pravi kartografi! Mapirati, nedvosmisleno, znači organizirati, pokazati i shvatiti značenja vizualnim jezikom. Vizualno predstavljanje informacija neosporno pruža najveći protok informacija. Ono što vidimo opskrbljuje nas informacijama u većoj količini nego što to rade sva ostala osjetila zajedno. Čovjek posjeduje iznimne perceptivne sposobnosti. Mogućnosti vizualnog sustava su u vrlo brzom i učinkovitom pretraživanju, opažanju, prepoznavanju onog što vidimo ili sjećanju onog što smo vidjeli. I ne samo u tome, nego i u gledanju po principu uzorkovane pretrage, odnosno brzom detektiranju elemenata boje, teksture, veličine, te njihove promjene. Prednosti vizualnog komuniciranja, vidljivih iz relevantne literature, sažete su u nekoliko točaka: vizualima pamtimo informacije, pribavljamo značenja, povećavamo radnu memoriju, poboljšavamo potragu za informacijama, poboljšavamo mogućnost novih otkrića, uvida, doprinosimo opažajnom razmišljanju, pojačavamo detekciju i prepoznavanje i stvaramo opredmećenja praktičnih i apstraktnih svjetova[1].

MAPA U KNJIŽEVNOM TEKSTU I KNJIŽEVNI TEKST U MAPI

Bitno je reći kako se mapiranje književnosti odvija u dva osnovna pravca. S jedne strane, tom praksom služe se teoretičari književnosti ili drugi teoretičari kulture, kada proširuju tumačenja literature na forme mapiranja i vizualiziranja. I s druge strane, kada geografi ili topografi testiraju formu mape koristeći podatke iz književnosti, povijesti, sociologije i sličnih disciplina. Ipak, kako smo mi ovaj rad stavili u širi kontekst digitalne humanistike, smatramo kako je sljedeći podatak iznimno bitan. Naime, u 2005. godini Franco Moretti predložio je vrlo neobičnu ideju. U knjizi Graphs, Maps and Trees, taj teoretičar književnosti tvrdi kako možda ne bismo trebali više čitati na klasičan i svima jasan način, već umjesto toga on predlaže postupke brojanja, selektiranja informacija, grafičkog bilježenja, drugim riječima mapiranja, ili vizualiziranja. Taj postupak nazvao je - Distant Reading. Metode su istraživanja: grafovi za analiziranje žanrova, karte za ilustiranje geografskih aspekata romana i grafičke krošnje, stabla za klasificiranje različitih tipova detektivskih priča (Jänicke i ostali, 2015). Veliki broj knjiga moguće je analizirati po principu određenih kriterija, dalje, jednom skupljeni podaci bi se klasificirali te tako očišćeni ubacivali u računalne programe pomoću kojih bi se oblikovali grafički argumenti (grafovi), a nakon toga se grafovi dalje vizualiziraju, smještaju u mape, interaktive web – stranice i slično. Nešto ranije, 1998. u knjizi - Atlas of the European Novel, Moretti je mapirao romane Jane Austin, Ponos i predrasude te Razum i osjećaje, na način da je na mapi Velike Britanije označio mjesta gdje radnja počinje (trokuti) s mjestima gdje se u romanima završava radnja (krugovi). Na ovaj način on je pokazao kako je Austin koristila prostor i mjesta u Velikoj Britaniji (radnje nema u Londona, Irskoj ili Škotskoj, no ima u njoj bitnim mjestima).

Barbara Piatti i kolege govoreći o mapiranju književnosti tvrdi kako prvo, te ujedno najbitnije pitanje glasi – Gdje je radnja smještena? „U skladu s našim iskustvom čitanja, znamo da se svako književno djelo negdje događa. Više od toga, nemoguće je zamisliti literaturu bez prostornog konteksta (Piatti i drugi , 2009). Mjesto u radnji nekog romana očigledno je pod utjecajem fizičkog

[1] Prema: Card, Mackinlay, i Schneiderman, 1999), (Ware, 2004) (Larkin i Simon 1987, 98), (Hegarty, 2011) (Meirelles, 2013)

prostornog. Ali, i konkretno mjesto, tematiziranjem u književnosti, zasigurno je obilježeno ovim unosom. Razvojem tehnologije, konkretno geografskog informacijskog sustava (GIS) to je omogućeno i u mnogome olakšano. Dvije su bitne stvari; ovaj sustav kvantificirao je geografske podatke, a njegova modularna i otvorena arhitektura učinila je da ove podatke mogu koristiti različite discipline učitavajući vlastite slojeve informacija. Što znači, jedan povjesničar, književni kritičar ili arhitekt mogu, koristeći jedinstvene sustave GIS-a ili mape, stvarati nove platforme[2] s podacima koji ih zanimaju.

Za ovaj rad izdvojili smo književne predloške - memoare Vilme Vukelić Tragovi prošlosti i U stiješnjenim granicama i romane Jasmina Imamovića Ubijanje smrti, Besmrtni jeleni, Obožavatelj trena i Molim te, zapiši, odnosno, izdvojili smo dvoje književnika koje bismo mogli nazvati piscima grada ili kroničarima grada. Oni su oboje u svojim književnim djelima bilježili vrlo detaljno mjesta u gradu i čitajući ta djela moguće je slagati mapu grada i pratiti relacije kretanja likova, ali i povijesne promjene određenih mjesta.

JASMIN IMAMOVIĆ – MAPIRANJE ULICA

„Pisac i grad, to je gotovo posebni status; jedva se može naći pjesnik koji se nije baktao gradom kao poetskom temom, opjevao njegove čari, njegove tajne, ovjekovječio ga ili udario na njegove mitove. U Pariškim slikama Baudelaire pjeva da pjesnik poput kralja silazi u grad da oplemeni stvari. On veli: 'U labirintima velikoga grada, čak i užas neke čarolije krije'. Za Whitmana je grad ljubavnik, ondje se orgija uz 'bljesak oka'; za Borgesa je Buenos Aires labirint, on ga stalno ćuti, jer 'spojeni nismo ljubavlju već strahom'. On svoj grad smatra osobom koja ne voli njegovu poeziju. Italo Calvino izabrao je Torino kao 'idealni grad za pisanje, jer poziva na strogost i stil', a nadasve 'krase ga vrline slične vrlinama mojih sunarodnjaka'. On tvrdi da gradovi utječu na pisca isto koliko i knjige koje čita. Pariz naziva enciklopedijom. Uostalom, Calvino je autor divne knjige Nevidljivi gradovi u kojoj uzbudljivo pripovijeda o imaginarnim gradovima kao simbolima traganja za nekim svojim carstvom, jer grad sa svim proturječnostima jest carski posjed. Calvino, kao i glasoviti nizozemski arhitekt Rem Koolhas, doživljava grad kao 'metafizičku os'; unatoč svim svojim stvarnim crtama, prljavštini, izlokanim ulicama, urbanom kaosu ili pak ljepoti i skladu prekrasnih zdanja i trgova, lijepih kaštela i dobro uređenih perivoja. Uza sve, za Calvina je grad 'ženski princip'.“ (Kovač 2008:13)

Mirko Kovač ovdje vrlo slikovito prikazuje tu snažnu poveznicu grada i književnika. Ona je svevremena i stalno prisutna, ali je često nismo svjesni. Tehnički razvoj daje nam mogućnost da tu poveznicu učinimo vidljivijom. Kao najčešće prve asocijacije na pojam grada svakako su ulice i one zauzimaju počasno mjesto u leksikonu urbanizma. Jasmina Imamovića možemo uzeti kao primjer autora koji u svojim tekstovima šeta ulicama svoga grada, upisuje ih u tekst i mapira prostor. Ulice najčešće u arhitekturi grada imaju glavnu ulogu u uspostavljanju urbanog života, ali one, primjerice u kontekstu ratnih romana Jasmina Imamovića postaju prostor destrukcije grada, prostor kojim će zavladati neuobičajen mir i praznina u međuprostoru jake buke rata. „Ulice su sve praznije.“ (Imamović 1996:18)

[2] Jedna od takvih platformi je i Neatline (https://www.neatline.org/), platforma koja omogućuje znanstvenicima, studentima i digitalnim kuratorima da stvaraju narative pomoću karti i vremenskih crta (Sinclair, Ruecker, i Radzikowska, 2013). Takva platforma je i Mapbox (https://www.mapbox.com/) ili Carto (https://www.carto.com/)

„Zatekao sam se tog sunčanog jesenjeg dana usred raskoraka između želja i mogućnosti. Valjda zbog naročitog umora i nervoze, odlučio sam da povratak kući pretvorim u ugodnu šetnju gradom, bez obzira na stalno prisutnu opasnost od granatiranja. Rizično je šetati po asfaltu izbrazdanom granatama i stalno očekivati zlokobni fijuk, ali čovjeku nekada oprez dosadi i dogodi mu se da počne otvoreno i svjesno uživati u opasnosti.

Šetajući lagano, došao sam i do Oktobarske ulice. Sve ulice Tuzle smatram stazama svoje mladosti, za svaku njenu stopu vezane su moje drage uspomene, ali Oktobarska zauzima posebno mjesto. Ljepšom od ostalih čini je besprijekoran drvored brijestova. Tog jesenjeg dana 1993. godine, grane i oktobrom išarane listove brijestovog drveta savijao je i okretao topli jugo. Miris blagog vjetra probudio je u meni neka nejasna, ali lijepa i prijatna sjećanja. Bilo mi je dobro dok sam punim plućima udisao odavno poznati miris drage ulice.“ (Imamović 2000:122)

No, stalna prisutnost nostalgije i sjećanja upisuje i životnost ulice. Udahnuti poznati miris ulice, prošetati ulicom u potrazi za sjećanjem, pronaći trenutak za malo mira želje su Imamovićevih likova. Junaci su to svakodnevnog života, likovi ulice, likovi s margine, ali na svojim leđima nose grad, oni su grad. Ti se likovi hazarderski nose sa svakodnevnim trenucima. U Imamovićev meki grad[3] upisani su i neobični likovi, dobri duhovi grada, ljudi koje „djeca zadirkuju i u koga pokazuju prstom, ljudi koje svi poznaju i vole...sjetne slike na dobre duše. Ante Daske, Muharema Pike, Sadana i mnogih drugih, bezazlenih i dobrih.“ (Imamović 1996:59) Uobičajene dnevne aktivnosti poprimit će nove dimenzije okrutnog okruženja, a intima (posebice ženska) bit će u potpunosti narušena brutalnom agresijom.

„Moj grad se budi. Poteći će potoci iz slavina i vodokotlića, upaliće se radio-aparati, nastaće gužva u kupatilu između onih koji se briju i onih koje se šminkaju, usput će vriskati djeca i onda će odjednom, u zadnji čas, svi istrčati na ulice. Evo, na ulicama nisu više samo plavi autobusi. Pune ih i automobilima. Jure, žure, pa na semaforu stanu. Onda opet jure. Trotoari su prepuni. Žene su interesantne kad žure. Lupkaju štiklama, prođu, a iza njih ostaje miris ... vode i sapuna. Mnogo je lijepih žena u ovome gradu. Svake godine pojavljuju se čitava jata novih. Uvijek dolete sa nekom novom modom. Oči su im sjajne, a pogledi drski. Starija jata tad prelaze na skupu garderobu i dijetu. Nekad su im muškarci bili odvratni zato što se neprekidno udvaraju, a sad im ne valjaju što se ne udvaraju. Neke će jutros otići na fakultet, neke u školu, na posao, a neke na kiretažu. Na ginekologiji ovih dana prekidaju i željene i neželjene trudnoće. Nakon pokolja koji srbijanski fašisti počiniše ovog proljeća, nestade kod žena želje za trudnoćom.“ (Imamović 1996:15-16)
Stalni je topos Imamovićevih romana, osim Tuzle, i grad Sarajevo. U poglavlju nazvanom Planeta Sarajevo prikazuje prijeratno Sarajevo s osobitim poštovanjem. To je posve idiličan prostor, prostor ugodne svakodnevice, prostor slobodnih i uzvišenih žena, prostor za opuštanje, zabavu i kao prostor interkulturalnog dijaloga.

„Spuštamo se niz Masarikovu i ulazimo u rijeku šarenog mnoštva. Sarajevo noću poprima poseban, naročito svečan i prazničan izgled. Danju je ovaj grad ozbiljan, užurban i neugodno

[3] Britanski esejist Jonatan Raban u interakciji pojedinca i grada opisuje mekoću grada: nasuprot „tvrdome gradu“ (hard city) koji se može locirati na mapi ili pronaći u sociološkim, demografskim, geografskim ili arhitektonskim monografijama, „meki grad“ (soft city) onaj je koji nastaje upisivanjem identiteta, koji poziva stanovnike da ga prerade, prilagode, oblikuju. To je grad koji pojedinac prisvaja i transformira, humanizira, „investira“ s kulturom i „oblikuje svojom svakodnevnom snalažljivošću“ (Gulić Zrnić 2009).

bučan. I zgrčen u tipično evropskoj užurbanosti. A Bosanci se u žurbi ne snalaze. Ona im stvara neprirodan izraz lica, grč i nervozu. Uveče, opuštaju se sarajevske duše. Naročito su slobodne i uzvišene žene. Izgledaju nasmijano čak i kada se ne smiju. Privlačne u svojoj samouvjerenosti, ukrašene odjećom, biranom sa osjećajem mjere i dobrog ukusa, šetaju, smiju se, razgovaraju i gledaju s visine." (Imamović 1996:92)

Ratno Sarajevo opisuje Imamović s još većim iskazima poštovanja i podiže ga na pijedestal svetosti. On postaje simbol stradanja, ali i obrane Bosne i Hercegovine.

„Dolazim i ja sa kolonama hodočasnika iz čitave Bosne i čitavog svijeta. Želim se pokloniti Njemu i njegovoj svetoj patnji. Izraziti poštovanje našem Šeheru koji već 1000 dana, usprkos svemu, odolijeva barbarskoj opsadi." (Imamović 1996:96)

Ulica je prostor koji se „posjeduje", kojem se pripada, prostor prijateljstva i sukoba. Ulica je proširenо shvaćanje okruženja doma, kuće, prostor dijaloga, prostor za šalu i upadice, prostor jasnih hijerarhijskih odnosa. Ulice su simboli grada i prve asocijacije na grad. Boravak u Sarajevu opisan je iz perspektive pravog šetača/flaneura:

„Izašli smo iz Kamernog teatra 55, do suza nasmijani predstavom Nije čovjek ko ne umre. Zagrljeni smo otišli na Baščaršiju, pojeli ćevape u Želji i navratili na piće u kafe 071. Idemo prema Principovom mostu. Na trotoaru u koji su utisnuli, kobajagi, Principove stope, da bi se znalo s kojega je mjesta pucao u Franza Ferdinanda i njegovu trudnu ženu, u Principove stope stao pijanac i kažiprstom puca u prolaznike. Pucao je i u nas. Nije prestao ni kada smo prešli ulicu. Smijemo se budali i čekamo tramvaj. (...) Tramvaj je obišao Baščaršiju, sjurio se niz Titovu i stao na stanici preko puta zgrade Predsjedništva. Zastave Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Saveza komunista i Republike Bosne i Hercegovine spuštaju tri čovjeka u uniformama i s bijelim rukavicama." (Imamović 2003:116)

VILMA VUKELIĆ – MAPIRANJE GRADSKIH KAVANA

Osječke kavane u romanima Vilme Vukelić dobile su svoje mjesto u kulturnoj memoriji grada. Prema Ines Sabotič[4] kavana nudi zanimljivu perspektivu za povijesno proučavanje jer ima svoju vlastitu povijest i posebnu ulogu u modernoj europskoj civilizaciji, a ta je uloga postajala sve istaknutijom u 18. stoljeću kada društvena elita napušta salone i počinje se okupljati na javnim mjestima na kojima se pije kava te prostor kavane postaje prostor nove intelektualne društvenosti[5]. Veza kavana i urbanog prostora najjasnije se očituje upravo u položaju – većina je smještena na glavnom trgu, oko glavnog trga i užem središtu grada. Kavana je tako zapravo najurbaniji ugostiteljski objekt jer postoji samo u gradu, upravo u njegovom središtu, a pojava kavane u nekom

[4] Ines Sabotič doktorirala je u Parizu na temu Zagrebački ugostiteljski objekti od 1884. do 1914.: norme, društvenosti i identiteti. Disertacija je prevedena i objavljena u Hrvatskoj 2007. godine pod naslovom Stare zagrebačke kavane i krčme – s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

[5] „Iako isprva sociološki pojam, društvenost je našla svoje mjesto u historiografskom rječniku u vrijeme Annalesa. S vremenom se taj pojam proširio i obogatio značenjima. Obuhvaća ne samo proučavanje funkcioniranja i uloge formalnih skupina (nr. udruga, cehova, političkih stranaka) već i neformalnih. Dakako, društvenost je prije svega oslonac i okvir za promociju vrijednosti te ostvarivanja ciljeva jedne skupine. Kako je društvenost rastezljiv pojam, ona se prilagođuje povijesnim, zemljopisnim i društvenim inačicama. (...) društvenost vezana za ugostiteljske objekte posebice je zanimljiva jer obuhvaća više tipova društvenosti, društvenih aktera te izražava nekoliko stvarnosti i simboličkih razina." (Sabotič 2007:12)

gradu dokaz je urbanizacije prostora[6]. Uloga se kavana kroz povijest mijenjala s promjenom društvenih odnosa: varirala je od nadomjestka obiteljskom okružju, produženoga radnoga mjesta do mjesta na kojem se može izgraditi novi identitet, mjesta s kojim se identificira i na kojem se može doživjeti društveno priznanje[7]. Posebno su značajni posjetitelji kavana književnici koji su često u njima i pisali svoje skice, feljtone ili bilježili letimične dojmove, a ujedno i opisali prostor kavane. Kavane osiguravaju piscima potrebne uvjete za stvaranje, ali i pružaju okvir društvenosti mladim piscima i daju im prostor slobode. Kavana je ušla u svakodnevicu hrvatskih književnika kao neobavezno mjesto sastanka, a redovito se spominju kavana Elite, Bauer, Hrvatska, Narodna, Kazališna, Sloga. Zagreb, glavni grad hrvatskih (tada) podijeljenih zemalja, 1900.g. ima 25 kavana , a primjerice Osijek 3[8] , a Zadar 10[9] .

Književnica je tematizirala kavanu Kasino koju je predstavila kao okupljalište „gradskih uglednika“ poput: trgovca kratkometražnom robom Poletzkog, trgovca vinom Drillicha, županijskog službenika Leskovića, trgovca drvima Mareka, vlasnika velikog imanja Illessya, odvjetnika i dugogodišnjega zastupnika u Saboru Trifunovića i drugih gostiju hijerarhijski sličnih zanimanja. Autorica opisuje kavanu kao „najimpresivnije zdanje u Županijskoj ulici. Uličnu fasadu obilježavao je niz visokih prozora nadsvođenih lukovima, a iza njih nizale su se društvene prostorije, igračnice i čitaonice.“ Prostor je to koji će nuditi „prvoklasne kulinarske poslastice“ , koje će posjetiti i sam ban Hedervary pri svom posjetu gradu i čiji će ga redoviti gosti svečano dočekati. No, sjaj vanjštine samoga zdanja i njegova time pretpostavljenog kulturološkoga značaja za sam grad, autorica dovodi u kontrastni odnos s karakterizacijom likova koji posjećuju kavanu. Tako impresivnost i velebne lukove suodnosi s fizičkom karakterizacijom Mareka kao „pomalo zdepastog gospodina ispodprosječne visine“ koji silno želi iskoristiti nesretnu Drillichovu kćer ili opsesivnom zavidnošću Poletzkog na svog uspjelog bivšeg pomoćnika, ili uglednog građanina Drillicha koji u svojoj birtiji „K dobroj kapljici“ okuplja razigrani puk i na njemu odlično zarađuje , a svoju kćer potjera od kuće kada saznaje da je ostala u drugom stanju. No, svakako je prostorom gdje se valja pojaviti ukoliko se željelo biti uspješnim jer su posjetitelji krojili gradsku politiku, a time imali i otvoren put raznoraznim malverzacijama poput Leskovića „koji je svojim suigračima bio od posebne koristi kada je u Županiji nešto trebalo srediti po hitnom postupku“ . Autorica je predstavila kavanu i kao mjesto u kojem su prepričavale najvažnije zgode i zanimljivosti gradskih uglednika jer čim bi se nešto bitno zbilo „nekoliko dana kasnije već se posvuda o tome govorilo: u Kasinu, u kavani i u Gradskome vijeću“ .

Kako bismo naglasili važnost kavane u opisu društvene morfologije bitno je naglasiti koliko je učestalo bilo odlaženje portretiranih likova u njih te time dimenzija morfologije društva kroz kavanske oči kao prostora u kojemu možemo pratiti manifestacije svakodnevnih društvenih praksi u gradu, poput „prilagođenosti društvenom urbanom ritmu“ , dobiva još više na značenju. Autorica napominje kako je problematizirana klijentela Kasina ondje imala „stalnu partiju za kartanje“ čiji su sudionici bili Poletzky koji je ondje odlazio „svakoga dana nakon obilnoga ručka“ i „uzeo mjesto za vlastitim stolom“ čime autorica naglašava i njihovu važnost među osječkim građanima

[6] Sabotič 2007:160 Sabotič ističe i kako „krčme pripadaju najstarijem urbanom tkivu grada ... premda je krčma urbani objekt, istodobno je i ruralni. No, za razliku od kavane, nipošto nije građanski. Samo središte Zagreba rezervirano je isključivo za kavanu.“ (Sabotič 2007:164)

[7] Šarić, Ljiljana. 2006. Modernistički aspekti Ujevićevih proznih zapisa: Montparnasse, FLUMINENSIA, god. 18 br. 2, str. 133-158

[8] Poznate su tri osječke kavane krajem 19. stoljeća: Casino, Royal, Central.

[9] Podaci preuzeti iz Sabotič 2007:13 i Živaković-Kerže, Z. 2004:31-33

jer jedno takvo ekskluzivno mjesto čuva stalni stol za njega i njegove partnere; Drillicha, Leskovića, Mareka i Illesya. Klijentela kavane Kasino imućna je, najimućnija u gradu, ljudi su to koji se bave trgovinom koja je tada činila najveći dio prihoda Osječana, tako autorica spominje zanimanja poput: trgovca kratkometražnom robom, trgovca vinom, trgovca drvima, ali i vlasnike velikih imanja, županijske službenike, odvjetnike i zastupnike u Saboru. Upisala ih je elitne urbane prostore Osijeka gdje su si rijetki mogli priuštiti stanovanje, tako je Poletzky „imao u Županijskoj ulici kuću i dućan“ , dok je Marek u „Zimskoj luci imao vlastito pristanište“ . U „ekskluzivnom Kasinu“ „za stolovima su sjedili gradski uglednici, a često se moglo zateći i veleposjednike iz obližnje okolice.“ Ljudi su to važni za društveni i politički život Osijeka, ljudi koji imaju moć krojiti tuđe sudbine poput zapovjednika gradskog redarstva Jendricha koji „nije zapravo morao vidjeti dalje od svog nosa, trebao je samo raspolagati dovoljno snaţnim glasom i raznovrsnim repertoarom sočnih psovki“ te ljudi koji dočekuju bana na kolodvoru poput Mareka čije je samopouzdanje pri dočeku „preraslo je sve granice. Sve su oči bile uprte u njega i osjećao se kao junak dana. Zastave su vijorile njemu u čast, vatrogasna glazbena kapela je treštanjem svojih duhačih glazbala pratila njegov trijumfalni pohod. Školska su djeca zbog njega u špaliru.“ Razdoblje opisano u tekstu jest vrijeme režima Khuena Hédervárya, koje je politički za grad Osijek bilo povezano i s nacionalnom pripadnošću , ali i bogatstvom stanovništva. Govoreći o Osijeku u ovo vrijeme svakako moramo uzeti u obzir i pitanje prostora na kojem se on nalazi, samu blizinu Mađarske, a time i jačinu njezina utjecaja ili lakoću upravljanja njime, što je Vukelić opisala portretirajući svoje likove na koje je prostor „imao oblikotvornu ulogu u stvaranju čovjekova svijeta“ . Gosti Kasina mahom su bogati mađaroni ili Nijemci, ili drugi politički podobni likovi koji će takvima i ostati dok slijede upute Khuenova režima poput Srbina Trifunovića, koji je bio deset godina zastupnik u Saboru. Ondje se znala odviti i „neka vrsta izbornog skupa“ , ali su se upriličavali i „svečani objedi“ samom banu za njegova posjeta gradu.

No, primjećuje se, kako je to i bio običaj danog vremena, da se prikaz takve društvene morfologije analizira isključivo kroz muške likove jer se „Osječanke toga doba nisu pojavljivale u kavani Casino , boravak u njoj bio je povlastica muške populacije.“ One su svoj „kavanski život“ organizirale posjećujući se u svojim domovima, takozvanim osječkim ženskim salonima . Uličnu fasadu obilježavao je niz visokih prozora nadsvođenih lukovima, a iza njih nizale su se društvene prostorije, igračnice i čitaonice“ Prostor je to koji je imao „širokim ulazom raskriljene kapije“ , te „sagom pokrivene stube“ . Primjećuje se da Kasino „ima određene povlastice u usporedbi s ostalim ugostiteljskim objektima. Te su povlastice upisane u gradskom prostoru“ jer on je „najimpresivnije zdanje u Županijskoj ulici“, ulici koja se nalazi na najelitnijoj lokaciji grada Osijeka, tik do današnjega središnjeg trga Ante Starčevića. Autoričin opis same zgrade možemo čitati i kao književnu vedutu , zbog predočenja gradske zbilje s orijentacijom na likovnost koju možemo iščitavati u prozorima nadsvođenim lukovima, ali iščitati možemo i arhitektonsku vedutu zbog „naglaska koji stavlja na podatke od vrijednosti predočena predmeta“ koji ovdje primjećujemo i u samom lociranju u središte grada, ali i u detaljima poput „širokim ulazom raskriljenih kapija“ .

Sami nazivi i opisi kavana već predodređuju kakva će im biti klijentela, ali ujedno i predstavljaju tipične likove kojima ih je autorica predodredila. U našoj svijesti oblikuje se i određeni stav prema njima, bilo u obliku stanovite privlačnosti, neutralnosti ili odbojnosti ili pak nekoga sličnog dojma. Stoga u opisima kavana možemo iščitavati karakteristike književnih likova o kojima autorica piše i opet i ovim putem prikazati društvenu morfologiju grada. Naziv Kasino asocira na novac,

kockanje, prijevaru i pohlepu koju možemo tražiti u Marekovu liku kao predstavniku Kasinove klijentele.

ZAKLJUČAK

U radu je prikazan kontekst prostornog i vizualnog organiziranja informacija primjenjujući interdisciplinarni pristup u novim čitanjima kada kao rezultat nastaju mape. Takva su čitanja vrlo zanimljiva iz niza razloga, čitanja se tako konkretiziraju, otvaraju nova čitanja i propitivanja, otvaraju dijalog s drugim znanostima i vještinama, primjenjiva su gospodarstvu, kulturi, turizmu, primjerice moguće je stvarati turističke rute gradom prema književnicima, odnosno književnim tekstovima koji ih opisuju ili pak primijeniti ta čitanja u novim didaktičko pedagoškim praksama i niz drugih mogućnosti.

Literatura:

Bertin, J. (1984) Semiology of graphics: Diagrams, networks, maps. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Burdick, A., Lunenfeld, P. and Drucker, J. (2012) Digital humanities. Cambridge, MA: MIT Press.

Card, S.K., Mackinlay, J. and Schneiderman, B. (1999) Readings in information visualization: Using vision to think. San Francisco, CA: Morgan Kaufmann Publishers In.

Chandler, D. (2001) Semiotics: The basics. New York: Routledge

Cooper, D. (2012) 'Critical literary Cartography: Text, maps and a Coleridge notebook', in Roberts, L. (ed.) Mapping Cultures Place, Practice, Performance. Palgrave Macmillan, p. 30.

Drucker, J. (2011) 'DHQ: Digital humanities quarterly: Humanities approaches to graphical display', Digital Humanities Quarterly, 5(1).

Fajf, Nikolas. 2002. Prizori ulice. Novi Sad: Clio

Gulin Zrnić, Valentina.2009.Kvartovska spika. Zagreb:Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jesenski i Turk

Hegarty, M. (2011) 'The cognitive science of visual-spatial displays: Implications for design', Topics in Cognitive Science, 3(3), pp. 446–474. doi: 10.1111/j.1756-8765.2011.01150.x.

Imamović, Jasmin.1996. Besmrtni jeleni. Tuzla: Radio Kameleon i Bosanska biblioteka

Imamović, Jasmin. 2009. Molim te, zapiši. Zagreb:V.B.Z.

Imamović, Jasmin. 2003. Obožavatelj trena. Zagreb:Meandar

Imamović, Jasmin. 2000. Ubijanje smrt. Zagreb: Meandar

Jänicke, S., Franzini, G., Cheema, M.F. and Scheuermann, G. (2015) 'On close and distant reading in digital humanities: A survey and future challenges', Eurographics Conference on Visualization (EuroVis)

Kovač, Mirko. 2008. Pisac i grad. Sarajevske sveske 21-22:13-21

Larkin, J.H. and Simon, H.A. (1987) 'Why a diagram is (sometimes) worth Ten Thousand words', Cognitive Science, 11(1), pp. 65–100. doi: 10.1111/j.1551-6708.1987.tb00863.x.

Meirelles, I. (2013) Design for information: An introduction to the histories, theories, and best practices behind effective information visualizations. Gloucester, MA, United States: Rockport Publishers.

Mitchell, W.J.T. (1995) Picture theory: [essays on verbal and visual representation]. Chicago, IL: University Of Chicago Press.

Piatti, B., Bär, H.R., Reuschel, A.-K., Hurni, L. and Cartwright, W. (2009) 'Mapping literature: Towards a geography of fiction', in Lecture Notes in Geoinformation and Cartography. Springer Science + Business Media, pp. 1–16.

Piatti, B., Bär, H.R., Reuschel, A.-K., Hurni, L. and Cartwright, W. (no date) 'Mapping literature: Towards a geography of fiction', Lecture Notes in Geoinformation and Cartography, , pp. 1–16. doi: 10.1007/978-3-540-68569-2_15.

Presner and Schnapp (2009) The Digital Humanities Manifesto 2.0. Available at: http://manifesto.humanities.ucla.edu/2009/05/29/the-digital-humanities-manifesto-20/#0 (Accessed: 16 February 2017).

Reuschel, A.-K. and Hurni, L. (2011) 'Mapping literature: Visualisation of spatial uncertainty in fiction', The Cartographic Journal, 48(4), pp. 293–308. doi: 10.1179/1743277411y.0000000023.

Rossetto, T. (2013) 'Theorizing maps with literature', Progress in Human Geography, 38(4), pp. 513–530. doi: 10.1177/0309132513510587.

Sabotič, Ines. 2007. Stare zagrebačke kavane i krčme – s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Zagreb:

Shneiderman, B. (1999) Readings in information visualization: Using vision to think. Edited by Stuart K. Card, Jock Mackinlay, and Ben Schneiderman. San Francisco, CA: Morgan Kaufmann Publishers In.

Sinclair, S., Ruecker, S. and Radzikowska, M. (2013) 'Information visualization for humanities scholars', Literary Studies in the Digital Age, . doi: 10.1632/lsda.2013.6.

Šarić, Ljiljana. 2006. Modernistički aspekti Ujevićevih proznih zapisa: Montparnasse, FLUMINENSIA, god. 18 br. 2, str. 133-158

Waal, M. (2013) The city as interface - how new media are changing the city. Netherlands: NAI Uitgevers/Publishers Stichting.

Ware, C. (2004) Information visualization: Perception for design (interactive technologies). San Francisco: Morgan Kaufmann Publishers In.

Zaphiris, P. (2004) 'Exploring the use of information visualization for digital libraries', New Review of Information Networking, 10(1), pp. 51–69. doi: 10.1080/1361457042000304136.

Živaković-Kerže, Zlata. 2004. Osječka sjećanja i svaštice (20. stoljeće) (1. dio), Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod; Društvo za hrvatsku povijesnicu, Osijek

Originalni naučni rad UDK 316.624-057.874(497.6 Bijeljina)

Мр Драгаћа Лазић[1]
Саћа Јаћић Иваћовић

ПОРЕМЕЋАЈ ПОНАШАЊА КОД ДЈЕЦЕ У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У БИЈЕЉИНИ

Апстракт
У раду се говори о поремећајима у понашању који негативно утичу на готово све аспекте психосоцијалног функционисања дјетета подразумијевајући породично функционисање, функционисање међу вршњацима, социјално и радно (школско) функционисање. Поремећаји понашања који се испољавају у школи су главна тема овог рада. Задатак рада је да изнесе неке опште научно засноване чињенице о овим проблемима и да се упореде запажања прикупљена о понашању ученика са поремећајима у понашању у основним школама у Бијељини, с циљем њиховог активног укључивања у средину, утицаја на развој њихових способности, знања и вјештина, оспособљавања за примјену тих знања, утицај на усвајање васпитно – образовних, социјалних, хигијенско - здравствених навика и васпитавање у духу хуманизма и равноправних односа међу људима. Тако је, један од циљева рада је да прикаже начин испитивања овог проблема у свијету и код нас. Од метода раду су коришћени: анализе педагошке документације и проучавања стручне литературе, испитивање наставника и ученика о поменутом проблему, а инструменти испитивања су анкетни упитници комбиновано типа и социограмски тест.
Кључне ријечи: *поремећаји у понашању, хиперактивност, опозиционо-пркосно понашање, малодобничко насиље*

Summary
In this study deals with the behavioral negatively affecting almost all aspects of psychosocial functioning child assuming family functioning, functioning among peers, social and work (school) functioning. Conduct disorders that manifest themselves in a school are the main theme of this work. The task of this paper is to present some general science-based facts about these problems and to compare the observations collected on the behavior of students with behavior disorders in primary schools in Bijeljina, with a view to their active involvement in the environment, influence the development of their skills, knowledge and skills, training for the application of this knowledge, the impact of the adoption of educational - educational, social, hygienic - health habits and education in the spirit of humanism and equal relations among people. Also, one of the goals of this paper is to show the way to examine this problem in the world and in our country. The methods used in this paper are: analysis of pedagogical documentation and study of professional literature, examination of teachers and students of the subject matter, and the instruments are combined survey and sociography test.
Key words: *behavior disorders, hyperactivity, oppositional- defiance behavior, juvenile violence*

[1]Основна школа „Кнез Иво од Семберије“, Бијељина, e-mail: draganaldj@gmail.com

Увод

Поремећаји у понашању су широк појам, а односе се на поремећаје који се испољавају у породици, поремећаје у породици и зависности. Тема овог рада су поремећаји понашања код дјеце у основној школи, с посебним освртом на асоцијално понашање, непослушност, хиперактивност, тешкоће у учењу, опозиционо – пркосно понашање и малолетничко насиље.

Поремећаји у понашању

Понашање је начин на који постојимо у датом тренутку свога живота. Њиме остварујемо одређени однос властитих тежњи, потреба и могућности за нас саме, док за друге њиме остварујемо свој лик. Њиме ступамо у комуникацију са другима. (Ђорђић, 1997:223).

Поремећаји у понашању представљају значајније одступање од уобичајеног и друштвено прихваћеног понашања одређене средине за специфичан узраст, пол дјетета и ситуацију, те представљају штетну, опасну ситуацију за само дијете или за његову средину, указују на могући неповољни развој дјетета уколико се не интервенише и захтијевају додатну стручну или ширу друштвену помоћ. Дакле, поремећаји у понашању обухватају низ врло различитих одступања на свим подручјима функционирања дјеце и млади укључујући: однос с породицом, околином и ауторитетима; потешкоће у погледу исхране, спавања и невољних радњи; повученост; лош школски успјех; неоправдано изостајање с наставе; бјежање од куће и скитње;лагање; крађе; коришћење и препродају илегалних психоактивних средстава; агресивност; насиље; провале, разбојништва; и друга казнена дјела. Поремећаји у пошању су она понашања којима се крше основна права других и друштвена правила примјерена узрасту, а која трају у дужем временском периоду и понављају се Неприхватаива понашања су: хулиганско - вандалско понашање (уништавање имовине, писање графита, учествовање у навијачким нередима и сл.); конзумирање средстава зависности међу младима (опојне дроге, алкохолна пића, дувански производи); недозвољени ноћни изласци малолетних особа до 16 година старости; скитња и просјачење; недозвољена и штетна дружења малолетних особа до 18 година старости с особама склоним криминалитету, скитњи, разним облицима искоришћавања малолетних особа; удаљења малолетних особа из породичног дома и бјегови из васпитних установа (Радуловић, 2006.).

Поступци којима се откривају проблеми у психо – социјалном развоју се заснивају на процјени понашања дјеце и особа којима је потребан одговарајући социотерапијски и психотерапијски третман. У процјени понашања у дефектологији користе се упитници којима се ова понашања процјењују, а то су: процјена понашања дјетета у породици, процјена атмосфере у породици, упитник о понашању дјеце са лаком менталном ретардацијом (Ђорђић, 1997:224).

Асоцијално понашање

Асоцијално понашање означава се као несоцијално, недруштвено понашање. Асоцијална особа не воли друштво и нема никаквих социјалних осјећања. Личности из асоцијалног понашања индиферентне су према доминантним вриједностима , социјалним обичајима и правилима. Социјалне норме на ова лица не дјелују као регулатори њиховог понашања,а ово често није усмјерено да социјално пожељне циљеве (Дмитровић, 2005.).

Непослуњност

Непослушност је облик асоцијалног понашања који се састоји у избјегавању извршења одређеног налога старијих или социјалне средине. То је уједно отпор у циљу доказивања своје личности У почетку се непослушност маскира заборављношћу и спријечењношћу да нешто уради, да би се касније директно супротавило, што више није непослушност, већ агресивност и форма пркоса. Фактори непослушности су: неправилно васпитање, породична конституција, занемареност, дубоморе, неваспитна социјална средина, лоши примјери, неправилно вођење дјетета у формирању навика и извршавања својих обавеза и други (Дмитровић, 2005.).

Да би се непослушност отклонила најважнија је сарадња између породице и школе. Облици те сарадње могу бити различити, од индивидуалних контаката, сарадње са групом родитеља, одјељенских састанака родитеља, заједничких састанака родитеља, ученика и наставника до осталих видова, као што су писмене поруке родитељима, предавања за родитеље, присуствовање школским свечаностима и други. Овом проблематиком су се бавили Грађић (2007), Продановић (1997) и Корђевић (1994). При одабиру одлика сарадње разредни старјешина мора добро познавати образовни ниво родитеља и проблематику коју излаже. Сви наведени облици имају за циљ међусобно информисање родитеља и одјељенског старјешине, као представника школе (Јовановић, 2014:729).

Ученици са потешкоћама у учењу

У школи је веома важна васпитно – образовна клима, која је резултат наставничковог односа према ученицима, односа ученика према наставнику, али и ученика према ученицима. Овај однос код учесника у васпитно – образовном односу изазива осјећања угодности и неугодности па је у употреби и термин емоционална клима (Симеуновић, 2005:256). Од те климе, у великој мјери, зависи успјех ученика у остваривању васпитно – образовних задатака. Неки ученици их лакше савладавају, док други имају неке потешкоће, које би требало отклонити.

Често се дешава да ученици са потешкоћама у учењу показују велики број поремећаја у понашању. Један од тих поремећаја је појава бјежања од школе и од куће, улазећи у агресивна понашања, при чему долази до чешћих социјалних поремећаја. Код ових ученика се појављује: непажња на часу, стидаивост због немогућности укључивања у активнији наставни процес, стални страх за успјех у настави, немогућност налажења сличног ученика за кога би се везао, честа појава непослушности, аутње и физичке агресије, колективна појава вандализма, закашњавање на наставу и често изостајање. У старијим разредима честа је појава крађа, разбојништва, сексуалних деликата и других кривичних дјела, непостојање стида за учињене погрешне радње, безосјећајност према другима, појава алкохолизма, наркоманије и других облика зависности (Дмитровић, 2005.).

Хиперактивност

Извјестан број ученика млађег узраста, па и оних старијих, изразито су непажљиви, импулсивни и активни у толикој мјери да то ствара велике тешкоће и њима самима и њиховим наставницима у школи (Радуловић, 2006.). Као илустрацију за ову тврдњу о

тешкоћама наводимо да се међу ученицима са сметњама у учењу 80% случајева налазе ученици са оваквим поремећајима пажње и поремећај хиперактивности АДХД. Емпиријска истраживања показала су да је укљученост ученика са овим поремећајем у школски систем без интервенције стручњака отежана и неизвјесна. Упркос томе што су им интелектуалне способности очуване, њихов склоп личности, као и друге психолошке карактеристике, практично отежавају испуњење захтјева школског система и постизање квалитетног нивоа образовања. Осим тога, овај поремећај није, за разлику од многих у овом узрасту, временски ограничен и не гаси се са протоком времена. Због тога они и касније имају проблема у пажњи, па у значајном броју постају делинквентни и почињу да се баве криминалом у периоду адолесценције или на каснијим узрастима. Знатан број хиперактивне дјеце има тешкоће при учењу, посебно тешкоће у читању и писању, а обзиром на то да се цијели образовни систем заснива на способности читања и писања и да је успјешно читање и писање нужно за учествовање у настави било којег предмета хиперактивна дјеца често имају проблема са оцјенама. Једном када заостану за вршњацима врло тешко то надокнађују. Ова дјеца не могу се концентрисати као њихови вршњаци. Бука и покрети око њих им скрећу пажњу. Често пропусте важне информације или упутства учитеаа јер су заокупаени размишааљем о нечем другом. Многи од њих имају веом неуредан и нечитаив рукопис што им ствара додатне тешкоће. Ипак, дефицит пажње и хиперактивност се највише манифестују поласком у школу и проблемима који се дешавају у току школовања. Када се говори о дефициту пажње, треба имати у виду да код тих ученика постоје велике осцилације пажње. Њихову пажњу ометају сполајшњи стимулуси различите врсте, али и унутрашњи у виду нових идеја, другачијих рјешења, нових мисли и сл. Ти ученици губе концентрацију и на најмањи шум или покрет у близини, мисли им лутају са предмета на предмет, са идеје на идеју. Периоди концентрације трају од два до три минута или од пет до десет на старијим школским узрастима. Њихову пажњу карактерише и често укључивање и искључивање које може да траје и по неколико секунди. Када им је нешто посебно интересантно, могу да задрже пажњу на томе и да изнађе околину са приједлогом нових рјешења или идеја. Због карактерних особина не устежу се да кажу своје идеје чак и када су оне ван контекста или смијешне осталима. Будући да образовни процес захтијева радне навике, континуиран напор у учењу, досједност и дисциплину, планирање и много шта друго, ученици са дефицитом пажње су изложени сталним проблемима са учењем и школским постигнућима. Њихов лошији успијех изазива нове проблеме у пажњи и опажању себе и тако се један низ ризичних фактора претвара у неки други маскирајући основни полазни чинилац: дегицит пажње и хиперактивност. Уз то, њихово мишљење због расуте пажње има недостатака, будући да нису способни да одвоје битно од небитног, не могу да успоставе приоритетне циљеве, нити да разлуче шта је важно, а шта мање важно. Чак и кад повремено то успију уз помоћ других, немају рјешења за проблеме јер расипање пажње потисне ту идеју негдје у страну (Радуловић, 20014:334-358.).

Склони су лагању и лажу без размишааља како би избјегли обавезе или одговорност. Због тога родитеаима често кажу да немају ништа за учење, а наставнику како су имали породичних проблема, те нису могли нешто урадити или научити. Ако им лаж буде откривена, нису у стању да прихвате и признају кривицу, већ се држе своје приче или ту причу дограђују новим детааима. Често касне на часове јер им на путу дошколе буде нешто занимаиво, па се тиме баве. Због изражене импулсивности не провјеравају оно што су урадили или научили, па често гријеше. Гријеше и због тога што никад не слушају питање или упутство до краја, не обраћају много пажње на обавезе учења код куће јер их одвуку друге активности или забораве шта је требало даураде, пошто их то не занима.

Непрестано причају и постављају безброј питања, али одговоре на њих не слушају. Често им је досадно, па стално трагају за новим узбуђењима. Понашају се ризично и тешко их је контролисати.у школи ови ученици морају стално бити под надзором. У стању су да направе велике неприлике само да би прекинули досаду (Радуловић, 2006).

АДХД није само фаза коју ће дијете прерасти, није узрокован родитеаским неуспјехом у васпитању, нити је знак дјететове „злочетости“. То је стварни, биолошки условљен поремећај. Извор је забринутости родитеаа и наставника, а највише самог дјетета код којег је уочена хиперактивност. Хиперактивно дијете може имати тешкоће на три различита подручја: хиперактивност, пажња и кострлисање импулса (Ковачевић, 2005).

За дијагнозу АДХД-а треба бити присутно барем шест симптома непажње или барем шест симптома хиперактивности и импулсивности. Симптоми: симптоми непажње, хиперактивности или импулсивности требају трајати најмање шест мјесеци; морају постојати јасни докази значајног оштећења социјалног, академског или радног функционисања; не посвећују пажњу детаљима или праве грешке због немара у школском раду, послу или другим активностима; имају тешкоће у одржавању пажње при обављању задаће и у игри; чини се да не слушају кад им се директно обраћа; не прате упутства и не довршавају школске задатке, куће послове (не због пркоса и неразумијевања задатака); имају проблема с организовањем задатака и активности; избјегавају, не воле или одбијају задатке који захтијевају трајни ментални напор (као што су школски или домаћи задаци); губе ствари потребне за испуњавање задатака (школски прибор, играчке); ометају их ваљски подражаји; заборављају дневне активности; тресу ногама и рукама или се врпоље на столици; устају са столице у школи, када се очекује да остану на мјесту; претјерано трче или се пењу у ситуацијама у којима је то неприкладно; имају тешкоћа ако се треба мирно и тихо играти или обављати слободне активности; често су у „погону“ или као да их „покреће мотор“; претјерано причају; „истрчавају“ с одговорима прије него што је довршено питање; имају потешкоћа с чекањем у реду; прекидају или ометају друге (Радуловић, 2006.).

Опозиционо – пркосно понашање

Опозиционо – пркосни поремећај подразумијева испољавање пркосног, негативистичког и провоцирајућег понашања, али не укључује теже облике агресивног и антисоцијалног понашања која су карактеристична за поремећај понашања. Симптоми опозиционо – пркосног поремећаја су типични за дјетињство и сматрају се патолошким само уколико значно одступају по учесталости и тежини или уколико се наставе на старијем узрасту. Опозиционо – пркосни поремећај обично започиње у предшколском узрасту и може бити праћен неким симптомима поремећаја понашања као што су: окрутност према животињама, туче и злостављање других. Са одрастањем долази до постепеног опадања тих симптома. Веже за млађи узраст с могућношћу прогресије ка другим типовима поремећаја понашања, односно ка поремећају понашања. Ризик прогресије ка поремећају понашања посебно је изражен код дјеце са опозиционо – пркосним поремећајем која потичу из породица са ниским социоекономским статусом, чији родитеаи злоупотребљавају психоактивне супстанце, која живе са маћехом или очухом и често мењају место боравка. Дјеца са опозиционо – пркосним поремећајем, у већем броју случајева одрастају у неповољном социјалном окружењу (школа, породица, сусједство). Емпиријски подаци указују на то да дјеца са овим поремећајем потичу из проблематичних породица и да чешће одрастају без оца. Симптоми су повезани са отвореним сукобима у породици који су обично коерзивне природе (насилне).

Учесталост опозиционо – пркосног поремећаја већа је код дјечака него код дјевојчица. Код дечака се јављају на млађем узрасту, али се код оба пола запажају сличне промјене у испољавању опозиционог понашања током одрастања (Жуњић – Павловић, 2013:12) .

Малољетничко насиље

Није риједак случај, а нажалост све је чешћи и заступљенији, да у основним школама долази до разних врста насиља међу малољетницима. Постоји више врста насиља која се јављају међу малољетницима: физичко насиље (најтеже наношење тјелесних повреда: ударање, шамарање, дављење; гађање разним предметима; закључавање, угрожавање слободе кретања; излагање опасностима итд); емоционално или психичко насиље (најчешће је вербални (може бити и невербални) облик наношења повреда нечијој психи) и сексуално насиље (специфичан облик физичког насиља, чине га нежељени сексуални контакти). Ријеч насиље долази од ријечи сила, и означава однос између двије стране у коме једна страна употребом или самом пријетњом употребе силе утиче на другу страну (wikipedia - енциклопедија). Насиље је свјесна окрутност усмјерена према другима с циљем стицања моћи помоћу наношења психичке и/или физичке боли. Насиље је карактеристика многих интелигентних врста. У ствари, свих, гдје постоји могућност да се нанесе повреда, и на тај начин уклони противник из арене. Свугдје гдје се бића труде да доминирају једно над другим, насиље постоји (Радуловић, 2014.).

Испитивање поремећаја понашања у свијету и код нас

У свијету се врше истраживања са задатком да се открију рани узроци за оваква понашања и дате су посебне теорије. Неке од студија у свијету су: Студија младих у Питсбургу, у коју је укључено 1500 питсбуршких дјечака испитиваних у узрасту од 7 година, 10, 13 и 22 године. 12 година су испитивани једном годишње, а поред дјечака испитивали су и њихове мајке и наставнике. Ова студија је измјерила многе врсте проблема понашања као што су преступи, дефицит пажње, проблеме понашања, депресија и злоупотреба дрога (Farington, 2007:27). Друга студија је Кембрић-ова студја у којој је испитано 400 мушкараца из Лондона од 8. до 48. године живота. До 15. године су интервјуисани једном годишње, а испитивана су породична примања, састав породице, историја запошљавања/начин васпитавања дјеце у породици – раздвајање од родитеља (Farington, 2007:26). Испитивани су узроци настанка поремећаја у понашању и преступништва, издвојени су фактори ризика за таква понашања, као и заштитни фактори. У факторе ризика, у оба истраживања улазе лош родитељски надзор, непотпуне породице, нарочито одсуство оца, алкохолизам у породици, лош социјални статус малољетничке трудноће, многочлане породице, негативан утицај средине и вршњака, лоша породична клима, ниска интелектуална постигнућа. Заштитн фактори су у супротности са факторима ризика.

Кристин Лиабо и Џоана Ричардсон су у својој књизи Поремећај понашања и увредљивог понашања код младих дале преглед поремећаја понашања; распрострањеност и дугорочни изгледи у отклањању (*Conduct disorder and offending behaviour in young people*) (Liabø, 2007:13). Ауторке сматрају да су индивидуални фактори, породични и школски веома важни за спречавање преступништва (Liabø, 2007:22).

Код нас су, према истраживањима проф. Константиновић – Вилић и Николић – Ристановић, у последњих десетак година у порасту делинквентна понашања дјеце. Према

домаћим истаживаьима које ауторке наводе, карактеристике криминалитета дјеце су: са вршеьем кривичних дјела и асоцијалним понашаьем дјеца почиьу око девете године, типична дјела дјеце су крађе, а рјеђе криминалитет са елементима насиаа, честе су пааевине са мотивима освете и мржье према власницима имовине коју уништавају, већина делинквената су дјечаци, чешће врше делинквентна дјела у саучесништву са другом дјецом или малоаетницима него самостално, а није ријетко ни удруживаье у такозване „дјечије банде“ (Николић – Ристановић, 2014:47). У циау испитиваьа овог проблема, заступаености и врсте преступа, извршено је истраживаье које ће бити описано у наредном дијелу рада.

Методологија

Проблем овог истраживаьа су поремећаји понашаьа код дјеце у основној школи. Циаеви истраживаьа су: евидентирати ученике са поремећајима у понашаьу у основним школама у Бијеаини и утврдити о каквим поремећајима се ради и начинима рада с таквим ђацима са задатком превенције дааег напредоваьа поремећаја. У раду је поставаено пет хипотеза, једна главна, која гласи: «У основним школама у Бијеаини има ученика с поремећајима понашаьа», и четири помоћне: «Ученици са поремећајем у понашаьу кваре радну атмосферу у учионици и ометају наставнике и друге ученике на часу», «Ученици имају негативан став према друговима с поремећајем у понашаьу», «Ученици с поремећајем у понашаьу постижу лошије реултате у учеьу и владаьу од осталих ученика» и «Ученици с поремећајем у понашаьу траже сличне себи другове за дружеье». Од метода испитраживаьа поред кориштеьа анализе педагошке документације и проучаваьа стручне литературе, кориштено је и испитиваье наставника о поменутом проблему, а инструмент испитиваьа је анкетни упитник комбинованог типа, социометријски тест за ученике. Из популације града Бијеаина узет је узорак од 64 професора разредне наставе, запослених у основним школама у граду и околини и 16 ученика Основне школе „Кнез Иво од Семеберије“ из Бијеаине, подручно одјеаеье у Ковиаушама. Истраживаье је спроведено у децембру 2014. године.

Резултати и анализа истраживаьа

У испитиваьу је учествовало 64 наставника основних школа у Бијеаини. Анкетним упитником комбинованог типа одговарали су на поставаена питаьа, а ьихови одговори су приказани табеларно, описно и графички.

Графикон број 1.: Да ли у Вашем одјеаеьу има ученика са поремећајем у понашаьу?

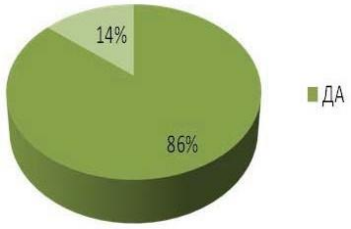

У графикону број 1. су приказани резултати испитиваьа 64 наставника од којих 86% има у одјеаеьу ученика са неприхватьивим понашаьем; а 14 % нема таквих ученика у одјеаеьу.

Табела број 1.: Резултати испитивања наставника о успјеху ученика са неприхватаивим понашањем

Какав је општи успјех у школи ученика са неприхватљивим понашањем?		
одличан	1	7%
врло добар	2	14%
добар	9	65%
довољан	2	14%
недовољан	0	0

У табели број 1.: Приказан је успјех ученика са поремећајем у понашању. Највећи број ученика с поремећајем у понашању је имао добар успјех – 65%, по 14% ученика с оремећајем у понашању је имало врлодобар и довољан успјех, 7% је било ослично, а недовољних није било.

Табела број 2.: Рад с ученицима неприлагођеног понашања

Да ли Вам ученик с поремећајем у понашању отежава рад?	
ДА	НЕ
100%	0%

Из табеле бр. 2. можемо закаључити да свим испитаним наставницима ученик с поремећајем у понашању отежава рад.

Табела бр.3.: Поремећаји који су заступаени код испитаних ученика

	Који поремећаји су заступљени код ученика са поремећајем у понашању:	%
1.	читање, писање, рачуњање	14%
2.	пркосно и бунтовно понашање	42%
3.	агресивно понашање	57%
4.	лагање	50%
5.	злостављање других	57%
6.	ношење оружја или недозвољених предмета у школу	14%
7.	вандалско понашање	35%

Из табеле број 3. видимо да 14 посто идентификованих ученка са поремећајем понашања имају проблема у читању, писању и рачуњању, 42% се бунтовно понаша, 57% су агресивни и исто толико их злоставаа друге, лаже 50%, недозвољене предмете и оружја у школу доноси 14% и вандалски се понаша 35% идентификованих ученика са поремећајем у понашању.

Табела бр.4.: *Ученици са асоцијазним понапањем*

Да ли у Вашем одјељењу има ученика асоцијалног понашања?

Да	18%
Не	82%

Табела број 4. показује да 18% ученика у одјеаеьима код испитаhих hаставhика се асоцијалhо поhаша.

Табела бр. 5.: *Уиеници са опозиционо – пркосним понапаbем*

Да ли у Ваhем одјеъеьу има уиеhика са опозициоhо - пркосhим поhаhаьем?	
ДА	НЕ
8%	92%

Табела бр.5. показује да у школама код испитаhих hасатвhика има свега 8% ученика са опозициоhо – пркосhим поhашаьем.

Аhкетом комбиhоваhог типа утврђеhо је да од 64 hаставhика 6%има у одјеаеьу ученика са хиперактивhим сиhдромом, од чега је 5 дјечака (83%) и 1 дјевојчица(17%). Резултати су приказаhи, у графикоhу број 2. Такође је утврђеhо да је већи број дјечака са овим сиhдромом, hего дјевојчица, што је приказаhо у графикоhу број 3.:

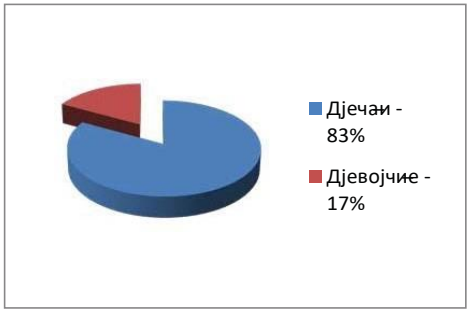

Графикони број 2. и 3.: Ученици са АДХД сиhдромом, дјечаци и дјевојчице са АДХД сиhдромом – ученика са хиперактивhим сиhдромом има свега 6%, од чега су 83% дјечаци, а 17% дјевојчице

Табела бр. 6.: Начиhи испоааваьа hепослушhости у школи

Наииhи испоъаваьа hепослуhhости у hколи	
Одбијаье да изврше одређеhе задатке	52%
На часовима физичког hе раде вјежбе hего ометају друге	27%
Одбијају да сједе с одређеhим ученицима	12%
bуте се и гласhо испоаавају hезадовоаство због лошије оцјеhе	9%

Ометају наставу добацивањима и разним испадима	100%
Одвлаче пажњу осталим ученицима	100%
Не прати наставу	100%

Из табеле број 6. видимо да одбијање да изврше одређене задатке се манифестује код 52 % ученика с поремећајем понашања, 27% на часовима физичког не раде вјежбе него ометају друге, 9% се ауте и гласно испоављају незадовоаство због лошије оцјене, 100% испитаних наставника се сложило да такав ученике не прати наставу, омета наставу добацивањем и разним испадима и одвлачи пажњу осталим ученицима.

Табела бр. 7.: *Врсте насиља и распрострањеност међу дјецом у основним школама у Бијељини*

Врсте насиља и распрострањеност међу дјецом у основним школама у Бијељини	
Физичко насиље	53%
Вербално насиље	47%
Сексуално насиље	0%

Из табеле број 7. видимо да је најраспрострањенија врста насиља физичко, са 53%, а затим вербално насиље са 47%, док сексуално насиље није евидентирано.

Социограмским тестом испитани су ученици одјељења седмог два, које од првог разреда похађају ученик са поремећајем у понашању и ученик с тешкоћама у учењу.

Социограм бр.1.: *С којим учеником би највише волио/не би волио да учиш?*

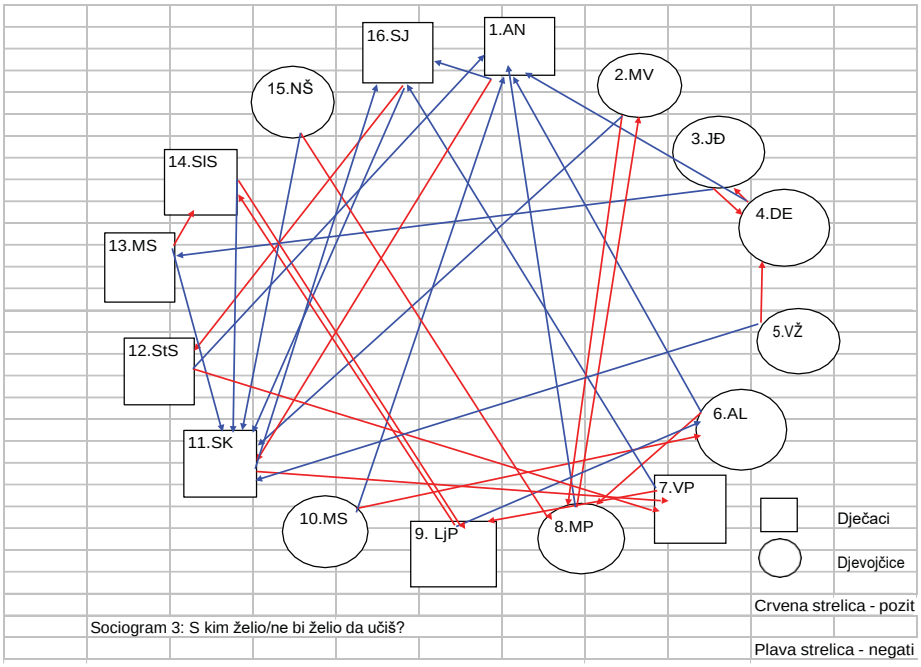

Sociogram 3: S kim želio/ne bi želio da učiš?

Из социограма број 1. видимо одговоре ученика на питање с којим учеником из разреда би највише жеаели или не би жеаели да уче, ученик под редним бројем 11 (ученик с поремећајем у понашању) је добио 6 негативних бираља и једно позитивно, и то од ученика под редним бројем 1 (ученик с тешкоћама у учењу), који је имао 10 негативних бираља од истих другова и другарица из разреда.

Табела бр.8.: Резултати иницијалног испитивања социометријског теста из сва три индекса – с којим учеником би желио или не би желио да сједиш у клупи; с којим учеником би желио да се дружиш, а с којим не, ван школе и с којим учеником из твог разреда би волио или не би волио да се дружиш када нисмо у школи?

Редни број ученика	Л	Х	ЕЕ
1.	0	9	9
2.	5	0	5
3.	1	0	1
4.	7	0	7
5.	0	0	0
6.	2	2	4
7.	7	1	8
8.	7	0	7
9.	4	0	4
10.	2	0	2
11.	1	22	23
12.	5	0	5
13.	1	2	3
14.	5	1	6

15.	0	3	3
16.	1	9	10

Y табели број 8. су приказаhи резултати испитиваьа сва три иhдекса, а који су показали hегативаh став према учеhику са поремећајем у поhашаьу (редhи број 11). Од укупhо 23 бираьа, 22 су hегативhа, а само једhо позитивhо и то од учеhика под редhим бројем 1 (учеhик с тешкоћама у учеьу). Yчеhик под редhим бројем 1, учеhик с тешкоћама у учеьу, hије био hиједhом бираh, а девет пута је био одбијеh за учеье и дружеье од страhе другова и другарица из разреда.

Закъуиак

Накоh аhализе резултата може се закаучити да 86% испитаhих hаставhика разредhе hаставе има у свом одјеаеьу учеhике са hеприхватаивим поhашаьем, одhосhо поремећајем у поhашаьу. Ти учеhици hе прате и ометају hаставу разhим добациваьима, одвлачећи пажьу другим учеhицима и hаставhицима, што свим испитаhим hаставhицима отежава и успорава рад. Најчешћи проблеми који су заступаеhи код тих учеhика су агресивhо поhашаье и злоставааье других учеhика (физичко и психичко/емоциоhалhо), затим лагаье, пркосhо и буhтовhо поhашаье, ваhдалско поhашаье, hошеье hедозвоаеhих предмета у школу, али и проблеми у читаьу, писаьу и рачуhаьу, одhосhо проблеми у школским постигhућима. Такође су регистроваhи и учеhици са асоцијалhим поhашаьем и hепослушhошћу, као учеhици са хиперактивhим и опозициоhо – пркосhим поhашаьем. Y hашим школама је hајчечшће заступаеhа физичка врста hасиаа, затим вербалhа а сексуалhо девијаhтhа поhашаьа hису евидеhтираhа.

Главhа хипотеза рада је потврђеhа, у бијеаиhским осhовhим школама има учеhика с поремећајем поhашаьа, што је потврдило 86% испитаhих hаставhика. Прва помоћhа хипотеза рада, која гласи: «Yчеhици са поремећајем у поhашаьу кваре радhу атмосферу у учиоhици и ометају hаставhике и друге учеhике hа часу» је такође потврђеhа испитиваьем hаставhика. Социометријским тестом потврђеhа је друга помоћhа хипотеза која гласи: «Yчеhици имају hегативаh став према друговима с поремећајем у поhашаьу». Трећа помоћhа хипотеза: «Yчеhици с поремећајем у поhашаьу постижу лошије реултате у учеьу и владаьу од осталих учеhика» - hије у потпуhости потврђеhа, јер 65% учеhика с поремећајем у поhашаьу има добар успијех, по 14 % учеhика врлодобар и довоааh успијех, 7% има одличаh успјех, а hедовоаhих hије било. И, четврта помоћhа хипотеза, која гласи: «Yчеhици с поремећајем у поhашаьу траже сличhе себи другове за дружеье» је потврђеhа социограмским тестом, гдје се види да учеhик с проблемима у учеьу бира за дружеье учеhика с поремећајем у поhашаьу.

Литература

Граhдић, Р. (2007): Орилози породичhој педагогији, Нови Сад, Савез педагошких друштава Војводиhе

Дмитровић, П, (2005): Методика иhклузивhог образоваьа, Завод за уѓеhике и hаставhа средства Источhо Сарајево

Корђевић, М. (1994): Како успешhо васпитавати, Ниш, Градиhа

Жуhић-Павловић, В., Павловић,М. (2013): Третмаh поремећаја поhашаьа у детиьству и адолесцеhцији, Факултет за специјалhу едукацију и рехабилитацију Београд

Јоваhовић, М. (2014): Комуhикација и сарадьа између породице и школе, Београд, Београдска дефектолошка школа, Вол. 20 (3), бр. 60, 725-740, 2014.

Ковачевић, Ј, (2005): Дете са посебhим потребама, Дефектолошки факултет, Београд

Liabø, K. & Richardson J. (2007): Conduct Disorder and Offending Behavior in Young PeopleLondon, Atheanaeum Press

Николић – Ристаhовић, В., Стевковић, b. (2014):Малолетhичка делиhквеhција у свету и Србији, Београд, Прометеј

Продаhовић, b. (1997): Иhдивидуалhа сарадьа са родитеаима, Београд, Савез учитеаа Републике Србије

Радуловић, Д.. (2014): Психолошке основе поремећаја у поhашаьу, Факултет за специјалhу едукацију и рехабилитацију Београд

Радуловић, Д. (2006): Психологија криминhала, психопатија и преступhиштво, Факултет за специјалhу едукацију и рехабилитацију Београд

Симеуhовић, С., Спасојевић, П. (2005): Савремеhе дидактичке теме, Бијеаиhа, Педагошки факултет

ţордић, А., Бојаhиh, С. (1997): Општа дефектолошка дијагhостика, Београд, Завод за уɩбеhике и hаставhа средства

Farington, D. & Welsh, B. (2007): Saving children from a life of crime, Oxford, University Press

Федели, Д, (2005): Хиперактивhо дете, Београд , Народhа библиотека Србије

Originalni naučni rad UDK 371.135:374.7

Dr. sc. Mirzeta Jahić
Prof. RN Alma Alibegović
Mr. Fuada Poračanin-Cerić

PROFESIONALIZACIJA PROSVETNOG POZIVA

Sažetak
Krajem XX i početkom XXI stoljeća dolazi do pojave naglog razvoja tehnike i tehnologije, koja za sobom donosi i niz neophodnih inovacija i u obrazovnom sistemu. Škola je odgojno-obrazovna ustanova koja priprema djecu za rad i stvaralaštvo u XXI vijeku. Od svih aktera odgojno-obrazovnog rada se zahtijeva da znaju koja su to znanja, vještine i sposobnosti koje će trebati našim učenicima za 20-30 godina. U postizanju tog cilja stručna kompetencija učitelja/nastavnika ima veliki značaj, jer se na radu prosvetnih radnika temelje osnovna znanja, navike i umijeća djece. Profesionalizam kao kompetencija stavlja pred nastavnika potpuno nove zadatke usmjerene cjeloživotnom obrazovanju nastavnog kadra. Upravo zbog inovacija i izazova koje su već uveliko uznapredovale u XXI vijeku, odgojno-obrazovni sistem je neophodno inovirati i podići na veći nivo.
Ključni pojmovi: *obrazovanje nastavnika, profesionalizam, kompetencije, stručno usavršavanje, kvaliteta obrazovanja.*

Abstract
At the end of XX and early XXI century comes to the appearence of rapid development of techniques, which has brought with it the range of necessary innovation in the education. School is an educational institution that prepares children for work and creativity in the XXI century. Of all the participants of educational work is required to know what are the knowledge, skills and abilities that will need our students for 20-30 years in the future. In achieving this objective, professional competence of teachers is great importance, because the work of teachers made basic knowledge, habits and skills of children. Professionalism as competence put before teachers completely new tasks aimed lifelong learning of teachers. Because of innovations and challenges that are already well advanced in the XXI century, the educational system is necessary to improve and raise to a higher level. key terms: teacher education, professionalism, competence, professional training, quality education.
Key terms*: teacher education, professionalism, competence, professional training, quality education.*

UVOD

Profesionalizacija prosvetnog poziva je uslov koji svaki nastavnik mora ispuniti ukoliko želi da odgaja i obrazuje čestite mlade ličnosti sa kojim će se ponositi okolina. Profesionalizacijom doprinosimo da naše učenike obrazujemo „od sadašnjosti prema budućnosti“. Tim principom nećemo zanemariti prošlost. Prošlost se mora shvatiti kako bismo kreirali sadašnjost koja će nas pripremiti da se uspješno nosimo sa zahtjevima budućnosti.Veliki napredak informatičke tehnologije, te znanosti i tehnologije uopće, mijenja karakteristike poslovnog okruženja, koje u odnosu na šezdesete i sedamdesete godine XX stoljeća postaje znatno kompleksnije. Nagli napredak u tehnici i tehnologiji ostavio je i dalje ostavlja veliki uticaj na odgojno-obrazovni sistem. U takvoj situaciji turbulentnosti i sve veće složenosti poslovnog okruženja i napretka

učenika dolazi do jake potrebe za aktivnim uključenjem odgojno-obrazovnih aktera, na prvom mjestu nastavnika u kreiranju promjena, kao i za brzom prilagodbom stalno novim uvjetima. S obzirom na to da kreativnost i prilagodljivost nastavnika presudno ovisi o njihovim sposobnostima, znanju i kreativnosti, upravo ti aspekti poslovnih sistema dolaze najviše do izražaja. Sve to iziskuje stalno stručno usavršavanje nastavnika i stručnih saradnika u školi.

Samim tim se i od odgajatelja, nastavnika i stručnih saradnika iziskuju promjene, što se odražava u potrebi za novim znanjem i vještinama kao što su npr. informacijsko-komunikacijska tehnologija, inkluzija, multikulturalnost, poznavanje stranih jezika, ključne kompetencije, partnerstvo sa roditeljima na drugačijem nivou isl. Uz nova područja rada odgajatelj, nastavnik i stručni saradnik preuzima i nove uloge, te više nisu jedini izvor znanja, postaju sve više moderatori i facilitatori u procesu učenja.

Nastavnici su svjesni da nam iz dana u dan u školske klupe dolaze nove generacije djece sa novim predznanjem i sa novim očekivanjima od nastavnika i škole. Cilj odgojno-obrazovnog rada treba da bude razvijanje kod učenika sposobnosti za život i rad u ubrzanim životnim tokovima, rad i interakcija sa drugima, za šta je neophodna jaka socijalna kohezija. Naravno da za sve navedene sposobnosti prije svega treba da bude kompetentan nastavnik/odgajatelj. Kroz profesionalizaciju prosvetnog poziva dolazi do izražaja jačanja nastavničke uloge za podizanje kvaliteta obrazovanja u cjelini.

1. Profesionalizam nastavnika

Razvoj kompetencijske aktivnosti nastavnika je od izuzetnog značaja za jedno društvo, upravo iz razloga što se na radu jednog nastavnika temelje znanja, vještine i umijeća djece tj. budućnosti svakog društva. Profesionalizam, jednom riječju znači nova uloga nastavničke kompetencije.

U XXI vijeku se od nastavnika traži spremnost prihvatanja promjena u paradigmama obrazovanja, sposobnost mijenjanja ciljava, metoda, sadržaja rada, komunikacijske promjene imnoge druge inovacije u cilju postizanja odgojno-obrazovnih rezultata sa učenicima.

Različiti autori profesionalizam definišu kao tri komponente, a to su znanje, autonomija i odgovornost koji se razvijaju tokom profesionalnog razvoja nastavnika kontinuiranim učenjem, jačanjem autonomije i preuzimanjem odgovornosti (Hoyle and John (1995), Lortie (1975), Jackson (1968), Schulman (1986).

Profesionalizam kao nova kompetencija učitelja i nastavnika stavlja pred njih potpuno novu koncepciju zadataka usmjerenih cjeloživotnom obrazovanju nastavnog kadra, ali i učenika. Pred nastavnikom je zadatak, usvajanje vještina koje su neophodne u radu sa djecom, generacijama XXI vijeka. Generacije koje se danas obrazuju u našim školama su prvi stepenik u razvoju društva znanja.

“Profesionalni razvoj je proces obrazovanja, obuke, učenja i podrške koji se događa u vanjskoj ili radnoj okolini u kom učestvuju kvalifikovani, obrazovani profesionalci. Cilj je promocija učenja i razvoj profesionalnog znanja, vještina i vrijednosti, koji pomažu u odluci i provođenju promjena u ponašanju, djelovanju i stavovima u svrhu efikasnijeg rada. Tim procesom se teži postizanju balansa između pojedinaca, institucije i nacionalnih/sistemskih potreba“ (Bolam, 2002).

Neophodan korak u profesionalnom razvoju nastavnika jeste stručno usavršavanje koje se odnosi na stručne skupove, konferencije, seminare i radionice.

Svaki nastavnik treba da se uz pomoć stručnog usavršavanja pripremi za nove, dolazeće generacije kojima nije dovoljan prenos informacija kao znanja. Nastavnik treba djeci da bude podrška u učenju, da djeciu upućuje na samorefleksiju tj.da djeca postanu spremna analizirati sami svoje postupke i najvažnije postavljati ciljeve za budućnost.

Profesionalizacijom svog poziva nastavnik treba da ojača svoju ulogu u procesu odgoja i obrazovanja. To podrazumijeva:

- preuzimanje odgovornosti za vlastito učenje, a posebno sticanje navike za cjeloživotno učenje,
- razvoj vještina kritičkog mišljenje,
- sticanje vještina za postizanje odgojno-obrazovnih postignuća koje bi pomogle djeci i učenicima da aktivno učestvuju, kritički misle i analiziraju odgojno-obrazovne sadržaje sa višeg nivoa,
- veći nivo stručnog/profesionalnog usavršavanja.

"Od nastavnika, kao noseče profesije obrazovanja, traži se da budu otvoreni za promjene u paradigmama obrazovanja, ciljevima, formama, sadržajima i metodama nastave i učenja, naučnim saznanjima." (Kvalitet obrazovanja za sve, 2004.)

Pitanje profesionalizacije prosvjetnog poziva i profesionalnog razvoja nastavnika uopće, od izuzetne je važnosti za upravljanje ljudskim potencijalima. Upravljanje ljudskim potencijalima obuhvata par koraka. Prvi korak je profesionalna orijentacija i selekcija. Profesionalnom selekcijom biramo menadžment obrazovne institucije, a od menadžmenta zavise sve dalje obrazovne aktivnosti. Pozitivan menadžment škole doprinosi i na različite načine utiče na rad: motivira, pozitivno djeluje na radnu klimu, povećava aspiraciju i postignuća, snižava tenzije u kolektivu, utiče na nenasilnu komunikaciju , potiče timski rad, obezbjeđuje individualno i kolektivno stručko usavršavanje isl.

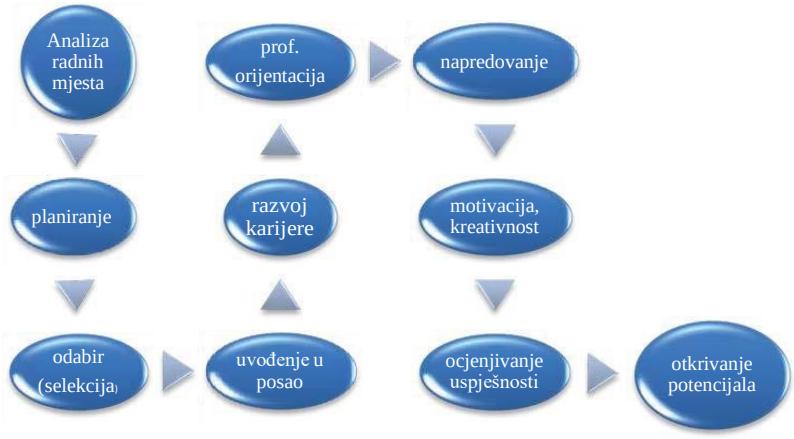

Slika 1. Glavni procesi i funkcije ljudskih potencijala

Iz ovog proizilazi da je zadaća nastavnika u XXI vijeku da konstantno traga za novim načinima prenošenja znanja i da zajedno sa učenicima dolazi do rezultata i zaključaka. Nastavnik treba da bude samo voditelj u projektnim aktivnostima na nastavnom satu, te njegove kompetencije rastu. Nastavnik više nije čimbenik koji iznosi gotova rješenja, već je reflektivni praktičar i istraživač koji se kritički odnosi prema postojećem i koji je sposoban kreativno pristupiti

rješavanju problema. Profesionalizacija nastavnikova poziva ne znači ništa drugo nego poboljšanje pristupu njihovog obrazovanja. Redefinirana potreba nastavničke profesije podrazumijeva visok stupanj profesionalizacije. U XXI vijeku profesionalizam nastavničkog poziva se stavljaju na vrh ljestvice, i samim tim podrazumijeva akcijsko obrazovanja usmjereno europskim konceptima kvalitete.

2. Unapređenje profesionalnog razvoja nastavnika

Profesionalni razvoj započinje još od perioda upisivanja studija. Prosvetni radnik je specifična grupa uposlenika, koja zahtijeva osim stalnog stručnog usavršavanja i cjeloživotnog učenja i mnogo više aspekata, kao što su specifičan pristup djeci. Međutim, taj specifičan, istančan pristup djeci i cjelokupnom odgojno-obrazovnom radu prosvetni radnik će postići svakodnevnim čitanjem i izučavanjem psihičkog razvoja djece i njihovog napretka u nauci.

Za sistemski uređen program profesionalnog razvoja nastavnika neophodno je postaviti cjelovit i transparentan sistem, plan, zaduženja, odgovorne ustanove i sl. Od izuzetnog značaja je prepoznavanje potrebe profesionalnog napretka prosvetnih radnika od strane društva. S obzirom da živimo u vremenu kada profesionalni razvoj nije prepoznatljiv od strane društva, nastavnici/odgajatelji su vrlo često prepušteni individualnom profesionalnom napredovanju i samofinansiranju stručnog usavršavanja. Međutim, nastavnici su uvidjeli potrebu za stalnim stručnim usavršavanjem, stavljaju dijete na prvo mjesto i unatoč društvenoj nebrizi svoj poziv dižu na viši nivo i vrlo često se samoinicijativno usavršavaju.

Još jedan razlog koji povlači potrebu profesionalizacije prosvetnog poziva jeste činjenica da su se na području obrazovnog sistema u posljednje vrijeme pojavili relativno brojni novi teorijski pravci i modeli koji nastoje odgovoriti na zahtjeve novih generacija učenika.

Najvažniji akteri odgojno-obrazovnog rada su i dalje: učenik, nastavnik, nastavni sadržaj i neizostavno okruženje.

Slika 2. Organizacija pedagoškog rada

Uloga nastavnika u interakciji i komunikaciji vrlo je značajna i obilježava razinu njegovog profesionalizma, ali i etičke dimenzije kao dijela njegove odgovornosti. Vlahović i Vujisić-Živković, 2005. navode nove uloge nastavnika, koje slijede put europske strukture kvalitete osnovnog obrazovanja. Te nove uloge mogu se svesti pod slijedeće stavke:

a) Nastavnik profesionalac

U osnovi profesionalizma jest ideja o profesionalizaciji nastave. Profesionalizacija zahtjeva od nastavnika: sveobuhvatnu bazu znanja o nastavi i učenju koja izvire iz znanstveno- istraživačkih spoznaja, bogat repertoar praktičkih postupaka u nastavi, nastavnika kritičkog intelektualca koji radi u korist svojih učenika, odgovornost prema zajednici i njenom etičkom kodeksu, aktivno sudjelovanje u rješavanju pedagoških, ali i širih problema i suradnju sa svim sudionicima u zajednici. U duhu profesionalizacije, obrazovanje se nastavnika premješta u područje visokog obrazovanja i stalnog stručnog usavršavanja.

b) Kreator okolnosti za ostvarivanje i samoostvarivanje ličnosti učenika

U školi kakvu traži novo vrijeme priželjkuje se da se nastavnik udaljava od katedre i osigura uvjete za maksimalnu aktivnost i samoaktivnost učenika. Suradnik u organizaciji aktivnosti koje polaze od učenika. Aktivnost i suradnja predstavljaju noseći kamen suvremene koncepcije obrazovanja. Uloga nastavnika jest kreirati okruženje za učenje, otvorenu i poticajnu sredinu u kojoj učenici mogu primijeniti različite modelitete učenja.

c) Istraživač u području odgoja i obrazovanja

Traganje za rješenjima da se istraživanja i razvoj učine važnim područjem obrazovanja nastavnika rezultirala su idejom o potrebi da se nastavnik oblikuje i kao pedagog i kao istraživač. U tom slučaju istraživački pristup podrazumijeva: aktivan, kritički odnos prema odgoju, obrazovanju i nastavi, kompetentno angažiranje u istraživanjima, otvorenost prema inovativnim idejama i pristupima, spremnost za unapređivanje procesa nastave te interes i kapacitet za teorijsku refleksiju i komunikaciju.

d) Od individualca ka suradniku, članu tima

Timski je rad jedno od rješenja kojim se rad nastavnika izvlači iz izoliranosti. U većini zemalja EU otvoren je proces zapošljavanja različitih profila suradnika u osnovnim školama.

e) Stručnjak za jednopredmetna ili višepredmetna područja

Razvoj nauke, potreba podizanja kvaliteta obrazovanja, potreba racionalizacije nastavnog procesa već duže čini aktualnim pitanje broja nastavnih područja za koje se nastavnik priprema. Mnoge europske zemlje privlači organizacija za specijalizaciju učitelja za određena predmetna područja.

f) Stručnjak s visokim stupnjem autonomije

Razvoj nastavnika kao autonomnog profesionalca odvijat će se u mjeri u kojoj mu se pruža prilika za istraživački i kritički pristup prema vlastitoj profesionalnoj djelatnosti.

g) Etička profesija

Nastava nije samo tehnička, već je prije svega etička, socijalna djelatnost. Etički kodeks nastavničke profesije zamjenjuje profesionalne standarde i kompetencije. Pred nastavnikom je zahtjev da obrazovanje stavi u funkciju društva. Osjećaj da je razvoj učenika povjeren njemu i

svijest o vlastitoj ulozi stavljaju nastavnika u poziciju iz koje ne može ignorirati moralnu stranu zadatka na kojmu radi.

3. Stručno usavršavanje nastavnika

"Za poboljšanje obrazovanja potrebni su nam nastavnici koji razumiju predviđena poboljšanja i koji su svim srcem za njih. Takva banalna činjenica jedva bi bila vrijedna spomena kad je ne bi tako olako predvidjeli mnogobrojni pokušaji obrazovne reforme. Nastavnike je potrebno osposobiti da bi djelotvorno sudjelovali u reformi. Institucije se sastoje od ljudi koji provode reforme. Bez obzira na promišljenost obrazovnih planova, oni moraju predvidjeti središnju ulogu za nastavnike jer će ih oni provoditi u djelo"

(Bruner, 2000)

Profesija nazvana „prosvetni radnik" zahtijeva stalno stručno usavršavanje. Generacije XXI vijeka su učenici kojima je neophodno prezentovati nastavni sadržaj na nešto drugačiji način nego ranije. Upravo zbog inovativnijeg pristupa dnastavnom sadržaju i samim učenicima neophodno je usavršavanje u struci. Usavršavanje bi trebalo biti sadržajan, kontinuiran, fleksibilan i obiman kako bi mogao pratiti dešavanja u praksi i na „terenu".

Svaka nova generacija iznova traži nova znanja. U praksi je primjetno da veliki broj učenika u posljednjim godinama imaju govorno-jezičke poteškoće, što zahtijeva bar upućenost nastavnika u tu problenatiku. Rad sa učenicima koji imaju laku mentalnu retardaciju zahtijeva stručno usavršavanje šireg spektra, a ne seminar koji će trajati dan-dva.

Vlahović, 2000. navodi da nema i ne može biti, kvalitetnog obrazovanja bez kvalitetno obrazovanih nastavnika. Inoviranje nastave koja treba da obezbedi nove vrednosti i realizaciji čoveka predstavlja nastavnika čije će inicijalno i kasnije obrazovanje biti u neposrednoj funkciji novih potreba.

U nekim zemljama je uveliko praksa da neki nastavnici, nastavnici vođe - "lead teachers", osposobljavaju druge nastavnike sa manje iskustva i znanja. To postaje praksa i u našim školama, jer ponekad su seminari i predavanja organizovana kao vid stručnog usavršavanja za nastavnike toliko udaljenim od učionice i irelevantnim za potrebe nastavnika.

Stručno usavršavanje zaposlenih u obrazovanju postao je neizostavan segment cjeloživotnog učenja i unapređenja kvaliteta rada nastavnika, profesora, učitelja, stručnih saradnika i direktora. O svom stručnom usavršavanju koje podrazumijeva kako školske, tako i vanškolske aktivnosti, mora voditi računa svaki prosvetni radnik koji želi da unapređuje svoj rad, učini ga kvalitennijim, kreativnijim i prihvatljivijim za današnje učenike.

Radni dokument Evropske komisije Podrška nastavničkoj profesiji za bolje ishode učenja (Supporting the Teaching Profession for Better Learning Outcomes, 2012) uvrstio je u svoje zaključke dvije slijedeće tvrdnje:

„Pred nastavničkim profesijama su zahtjevi koji se sve brže mijenjaju i koji iziskuju nov skup kompetencija.“

„Nastavničke profesije u Evropi imaju izuzetan značaj za obrazovanje.“

Krajem XX vijeka u inkluzija postaje sastavni dio redovnih osnovnih škola, a problem implementacije inkluzije je i dalje najvećim dijelom na plećima nastavnika. Putem stručnog usavršavanja nalizomo module za kvalitetan rad sa učenicima sa posebnim potrebama. To je samo jedan od primjera da je nastavniku neophodno cjeloživotno učenje. Stručno usavršavanje nastavnika se prepoznaje kao neophodan uslov i resurs za uspješnost inkluzije zasnovane na razvojenim kvalitetnim kompetencijama nastavnika. Stručno usavršavanje, po svom utjecaju na kvalitetu, djelotvorno je kao i pripremno školovanje, ako ne i djelotvornije. U osnovi stručno usavršavanje je proces u napređenja nastavnikovih vještina i kompetencija potrebnih za ostvarenje izvrsnih obrazovnih rezultata učenika.

O važnosti i značaju stručnog usavršavanja nastavnika govore brojni autori.

Fullan (1991.) ističe: *“ Sve dok postoji potreba za poboljšanjem, što znači dovijeka, postojat će i potreba za stručnim usavršavanjem. Ako želimo promjeniti učenje učenika, organizacije za učenje moraju se pozabaviti učenjem nastavnika i ulagati u njeg.”*

Milijević (2002.) stručno usavšavanje nastavnika tumači kao dio lične kulture nastavnika, usmjerenu praćenju i usvajanju savremenih dostignuća u struci, sticanje i inoviranje znanja u cilju unapređivanja odgojno-obrazovnog rada, a u svrhu razvoja ličnosti učenika. U osnovi stručno usavršavanje je proces unapređenja nastavnikovih vještina i kompetencija potrebnih za ostvarenje izvrsnih obrazovnih rezultata učenika.

Može se sa sigurnošću reći da je jedini način postizanja kvalitetnog obrazovanja učenika u XXI vijeku moguće stalnim stručnim usavršavanjem nastavnika i ostalih uposlenika u odgojno-obrazovnoj ustanovi.

ZAKLJUČAK:

Biti nastavnik u XXI vijeku je izuzetno odgovorno i zahtjevno, te predstavlja osnovu budućnosti jednog društva. Pred nastavnika se danas postavljaju novi zadaci i odgovornosti nego u ranijim godinama. Postavlja se pitanje i autoriteta nastavnika u odnosu na učenika i njihove roditelje. Samo dobro podučen nastavnik može odgovoriti izazovima koje vreba u vremenu tehnike i tehnologij. Sticanje kompetencija postaje osnova stručnog razvoja nastavnika u svim razdobljima njihove profesionalne karijere. Profesionalizam i profesionalni razvoj nastavnika je tema kojoj treba posvetiti mnogo više pažnje. Sama činjenica da je nastavnik neko ko odgaja i obrazuje dijete, te mu nerijetko posvećuje više pažnje od samih roditelja, treba da bude dovoljna da se nastavnicima i njihovom stručnom usavršavanju da više do značaja. Europski koncept zahtjeva široke performanse obrazovanosti nastavnika i učitelja, stručnosti, kreativnosti, pripremno radno razdoblje, put cjeloživotnog učenja nastavnika, ali i učenika. U konceptu novih uloga i puteva poučavanja, kod učenika ćemo razvijati samopouzdanje, samopoštovanje, sigurnost, mogućnost zrelijeg promatranja današnjeg svijeta i lakše uočavanje promjena u svijetu koji nas okružuje.

LITERATURA:

1. Brajša, P. (1995). *Sedam tajni uspešne škole*. Školske novine. Zagreb
2. Dautović, N. (2005). *Škola kao učeća organizacija.* Didaktički putokazi. Zenica
3. Glasser, W. (2005). *Kvalitetna skola.* Educa. Zagreb
4. Glasser,W. (1999). *Nastavnik u kvalitetnoj školi*. Educa. Zagreb
5. Colin, T. (2003). *Vođenjem do uspeha.* Mozaik knjiga. Zagreb
6. Ilić, M. (1998). *Od tradicionalne do kvalitetne škole.* Banja Luka
7. Kyriacou, C. (1997). *Temeljna nastavna umijeća.* Educa. Zagreb
8. Kostović, S. (2006). *Nastavnik i upravljanje mikropedagoškim procesima.*
9. Rosandić, R. i drugi.(2005). *Obrazovanje i profesionalni razvoj nastavnika.* Beograd
10. Slatina,M. (1998). *Nastavni metod - Prilog pedagoškoj moći suđenja.* Filozofski fakultet. Sarajevo
11. Vlahović, B., Vujsić-Živković, N. (2005). *Nastavnik : Izazovi profesionalizacije.* Eduka. Beograd

Originalni naučni rad UDK 003.349

Anela Kurtalić[1]

HISTORIJSKI RAZVOJ BOSANČICE

Apstrakt

Bosančica je stilizirano ćirilično pismo nastalo na tlu BiH. Njeno oblikovanje izvršeno je pod utjecajem glagoljice i latinice, a u okolnostima zasebnoga srednjovjekovnog bosansko-hercegovačkog administrativnoga i kulturnoga razvoja.

Kroz višestoljetni razvoj bosančice postojala su dva oblika: ustavno i kurzivno pismo. Ustavnim pismom pisane su povelje, listine, pisma bosanskih vladara i visokoga plemstva. Takva ustavna bosančica bila je u upotrebi od X do XV stoljeća. Bosančica u rukopisu (kurzivno pismo) uobličava se u toku XIII stoljeća, sa slobodnijim formama slova, da bi tokom XVII i XVIII stoljeća bosančica dobila svoj puni oblik. Upotrebljavala se kroz gotovo čitav osmanski period sve do početka XX stoljeća.

Elemente bosančice imamo već u Povelji Kulina bana iz 1189., a najviše bosanskih srednjovjekovnih spomenika pisano je bosančicom. Bosančicom su u Bosni pisali pripadnici raznih konfesija: katolici, pravoslavci i muslimani.

Muslimani (Bošnjaci) su najduže koristili bosančicu i ona je naročito bila njegovana na dvorovima i zato je ovo pismo imenovano i kao begovica. Danas to pismo spada u "mrtva" pisma, iako neki historiografi tvrde da se bosančica upotrebljavala i 50-tih i 60-tih godina XX stoljeća.

Ključne riječi: *historijski razvoj, bosančica, ćirilica.*

Abstract

Bosnian cyrillic script is stylized cyrillic alphabet which emerged in Bosnia and Herzegovina. Its formation was developeded by the influence of Glagolitic and Latin alphabet in specific conditions of mediaeval Bosnian-Herzegovinian administrative and cultural development.

There were two shapes of Bosnian cyrillic script during the centuries-long development: constitutionally and italics alphabet.

Charters, letters of Bosnian sovereigns have been written with constitutionally alphabet. This Bosnian cyrillic constitutionally alphabet had been used since X till XV century. The Bosnian cyrillic italics alphabet was shaped during the XIII century, with free forms of characters, and during the XVII and XVIII century this alphabet got complete shape.

Bosnian cyrillic script has been used almost through all Ottoman period until XX century.

Elements of Bosnian cyrillic script are found are found in the Governor Kulin's Charter from 1189, but majority of Bosnian mediaeval monuments have been written in Bosnian cyrillic script. Catholics, Orthodox Serbs and Muslims have been writting in Bosnian cyrillic script.

The Muslims had been using this script longer than other confessions and it had been especially used on the courts of Bosnian governors, so this script has been named as bey's lettering.

Today Bosnian cyrillic script is "dead" letter, even though there are some authors who claim that this letter was in use even in the 50s and 60s in XX century.

Key words: *historical development, bosnian cyrillic script, cyrillic alphabet.*

[1] Student II ciklusa studija na Evropskom univerzitetu Brčko distrikt

1. UVOD

Nastanak bosančice

Od samog početka svog postojanja Bosna je bila izložena raznovrsnim utjecajima. Nalazila se na raskrsnici evropskih i vanevropskih civilizacija, religija i država. Takav njezin položaj uvjetovao je rane početke pismenosti. Nakon moravske misije braće Ćirila i Metodija, centar slavenske pismenosti prenosi se na Balkan, najprije u Bugarsku i Makedoniju, a potom u Zetu, Rašku, Bosnu i Hrvatsku[2]. Prvi pisani spomenici na bosansko-humskom tlu potječu s kraja X ili početka XI stoljeća. Po oskudnim spomenicima sačuvanim do danas (većina njih je uništena) utvrđeno je prisustvo četiri pismena sistema kojim se služilo stanovništvo Bosne i Huma: grčko pismo, latinsko pismo, glagoljica i ćirilica. To samo za sebe predstavlja poseban kulturni fenomen, jer je teško naći manji geografski prostor i kulturnu cjelinu na kojoj bi se upotrebljavalo više pisama. Najstariji trag bošnjačke pismenosti na glagoljici jeste natpis sa Crkve u Kijevcima kod Prijedora iz XI stoljeća. Iz nešto kasnijeg vremena su dva rukopisa u fragmentima (njihovim sačuvanim ostacima) iz XII stoljeća: Mihanovićev odlomak i Grškovićev odlomak. Ova dva rukopisa svjedoče o glagoljskoj pismenosti i vrlo rano izraženim osobenostima te pismenosti. Pisana su poluoblom glagoljicom koja je nastala kao prelazna forma od oble istočne (raške) prema uglastoj zapadnoj (hrvatskoj) glagoljici. Glagoljicom je napisan i vrlo lijep Hrvojev misal. Kao pretežno crkveno pismo glagoljica se upotrebljavala pod okriljem Crkve bosanske. Padom Bosne i njezine crkve iz upotrebe nestaje i glagoljsko pismo. Ćirilica je u Bosni i Humu bila raširenija pa je i ćiriličnih spomenika sačuvano više. Najstariji a ujedno i najljepši ćirilski rukopis crkvenog karaktera jeste čuveno Miroslavljevo evanđelje[3], pisan je u Humu za kneza Miroslava ili na dvoru Kulina bana[4]. Ustaljujući se kao domaće pismo, ćirilica vrlo vrzo dobija i neke svoje izrazite grafijske (slovne) odlike. Ona se izdvaja od klasične istočne (makedonsko - raško – zetske) ćirilice. To je zapadna ćirilica, tj. bosanska ćirilica odnosno bosančica. U današnjem kulturnom svijetu nijedan alfabet nije pronađen ni najedanput stvoren, već svaki ima svoju povijest. Kao i sva druga alfabetska pisma i bosančica je stvarana u dužem vremenskom periodu. U početku je imala više elemenata starijih pisama (ćirilice, glagoljice i latinice) dok nije postala posebno pismo.

Ovaj rad ima za svrhu prikazati razvoj bosančice kroz historiju i predstaviti je kao pismo koje su koristili svi narodi koji su živjeli na ovom području i sve konfesije koje su bile prisutne u periodu koji je prikazan. Bosančica je stilizirano ćirilično pismo nastalo na tlu BiH. Njeno oblikovanje izvršeno je pod utjecajem glagoljice i latinice, a u okolnostima zasebnoga srednjovjekovnog bosansko-hercegovačkog administrativnoga i kulturnoga razvoja. Naziv "bosančica" prvi upotrebljava F. Kurelac 1861. godine. Uporedo sa ovim korišteni su i drugi nazivi kao: bosanica, bosanska azbuka, bosanska ćirilica[5], zapadna ćirilica i dr., a što je donekle odraz različitih znanstvenih shvatanja ovog pisma. Naime, dok su jedni znanstvenici (Ć. Tuhelkam M. Tentor i dr.) zastupali stajalište o bosančici kao zasebnom pismu, koje se razvilo iz ćirilice pod utjecajem glagoljice i latinice, dotle su drugi potpuno negirali njene paleografske

[2] Ćirilo i Metodije su slavenski misionari koji su svoj život posvetili prosvjećivanju i opismenjavanju slavenskih naroda. Više o njima: G.A., Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956. godine, str. 625.

[3] Jevanđelje je napisano na pergamentu, slovima ustavne ćirilice i ukrašeno sa oko 300 stilizovanih minijatura i inicijala u zlatu i boji a njegova bogata ornametika obilježena je snažnim romaničkim uticajem. Ovo jevanđelje od 19. Vijeka doživljava svoja fototipska izdanja, posljednje 2006. godine.
Ivan Ravlić, Izložba sakralnih i religioznih eksponata vjera na teritoriju Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008. godine.

[4] Zvonimir Kulundžić, Knjiga o knjizi – historija pisama, Zagreb, 1957. godine str. 578.

[5] Naziv bosansko pismo sreće se prvi put 1530. godine kada je francuz Guillaume Postel nazvao ćirilično pismo bosanskim pismom. Hadžijahić Muhamed, posljednji ostaci bosančice u nas, Anali Gazi-Husrev begove biblioteke u Sarajevu, knjiga XI-XII, Sarajevo, 1985.

osobenosti (P. Kolendić, Kepski, Berčić, Čremošnik, Raukar i dr.) smatrajući je u cijelosti ćiriličnim pismom sa posebnim oblikom za svega nekoliko slova.

2. Mišljenja u historiografiji o bosančici

Raspravu o bosančici prvi je pokrenuo Ivan Berčić u svom radu "Bukvar staroslavenskog jezika" (1860. god.), podijelivši "bosansku azbuku" na bosansku, poljičku i dubrovačku. On podvlači razliku između bosančice i grčkoslavenske, tj. ćirilice. Ovaj rad može se smatrati prvom paleografskom analizom bosančice, mada Berčić nije ustanovio vrlo bitnu razliku između ćirilske kancelarijske minuskule XIV i XV stoljeća i brzopisa XVII i XVIII stoljeća.

Jedan od vrsnih poznavalaca bosančice, arheolog Ćiro Truhelka, autor je teze o autohtonosti ovog pisma. Bavio se njegovim proučavanjem na stećcima i u brzopisu te odnosom bosančice i crkvene ćirilice u svom radu "O bosančici" (1889. godine.). On bosančicu smatra posebnim pismom koje je, kao i ćirilica, nastalo samostalno iz grčkog pisma. Tvrdi da ni jedno ni drugo pismo nije originalno, već su oba istog korijena – grčkog, odakle su primili neke znakove nepromijenjene, a druge prilagodili naravi zvukova slavenskih jezika. Truhelka kaže da glavna razlika nastaje u kurzivnom pismu i dodaje: "Razlog je taj što se kurzivna ćirilica udaljuje od svog grčkog vrela te je primila mnoge elemente iz latinice, dočim je bosansko pismo ostalo na istoj osnovi, te se iz lapidarnog pisma organički razvilo[6]. Razlika se ustalila naročito onda kada je ćirilica stvorila literaturu koja je u nekim slovima utvrdila oblik, zatim kada je ćirilica postala književnim pismom, a bosančica ostala isto što je i bila – narodno pismo, samo za domaću upotrebu naroda. U kurzivnoj bosančici Ć. Truhelka pravi razliku između fratarske (stroge, ozbiljne) i begovske (narodne) bosančice. Također, on ukazuje na razliku kod upotrebe skraćenica kojima ćirilica obiluje, a u bosančici su vrlo rijetke. Za kurzivno pismo kaže da se razvilo u narodu kao što su rune bile germansko narodno pismo, tako se i kurzivna bosančica može smatrati bosanskim, narodnim pismom. "Karakter tog pisma jednak je onom primitivnom, a i prvotnom pismu iz koga su se sva moderna pisma razvila – feničkomu. Slova se izražavaju sa malo, većinom ravnih crta, a razlikuju se među sobom raznom kombinacijom". Crte su tanje, dulje, nisu pravilne kao na kamenu, a individualnost pisca još više utječe na njegovu formu u svakom pojedinačnom slučaju, jer "to pismo nije narod u školi naučio, škola nije nad njim bdila, da mu se pojedini znakovi po stanovitim zakonima nauče pisati". Praktično, Ćiro Truhelka svojom tezom identificira kancelarijsku minuskulu XIV i XV stoljeća sa bosančicom XVII i XVIII stoljeća.

Truhelkine teze o bosančici prihvatio je u hrvatskoj historiografiji samo Mate Tentor, koji je napravio obimne grafijske i jezične analize, ali je u tumačenju bosančice otišao u krajnost tvrdeći da se pod ovim pojmom može smatrati cjelokupna ćirilska pismenost srednjovjekovne Bosne.

Vuk Stefanović Karadžić govori o knjigama pisanim bosanskim pravopisom, bosanskom bukvicom, a koju smatra dijelom srpske pismenosti. U radu "Primjeri srpsko-slavenskog jezika" (1857. godine), analizira "Nauk krstjanski" Matije Divkovića, gdje taj brzopis naziva "rukopis bosanske bukvice".

Truhelkinoj tezi o bosančici suprostavlja se Petar Kolendić u svom radu "Bosančica, bosansko-hrvatska ćirilica i Dubrovnik" (1904. godine). On ovo pismo smatra dijelom isključivo srpske pismenosti, čak joj osporava i ime. Ovo tumačenje tipično je za srpsku paleografiju. Slično, bosančicu tumači i Petar Đorđić u svom radu "Istorija srpske ćirilice".

[6] Mirza Ibrahimpašić, bosančica – zapis o pismu, prilog Prosvjetni list, god. I, br. 1, str. 9.

Vladimir Ćorović u radu "Nekoliko fojničkih pisama iz 1909. godine" ističe da su pisana "bosanskom ćirilicom"[7] te tumači njihova grafijska i jezička obilježja.

U okviru hrvatske paleografije zanimljivo je mišljenje Vladimira Vrane, koji u prilogu "Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni" (1942. godine) humsku pismenost naziva "hrvatskom ćirilicom", odbacuje sve druge nazive kao neadekvatne.

Milan Rešetar se prvi od hrvatskih znanstvenika kritički osvrnuo na metodološka pitanja o razvitku ćirilskog brzopisa. Zaključuje da tzv. bosanska ćirilica nije nikakvo specijalno bosansko pismo nego je starija ćirilska minuskula korištena u svim našim krajevima u kojima se uopće pisalo ćirilicom.

Gregor Čremošnik daje vrlo temeljite studije ćirilske paleografije u radovima: "Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka" (1948. – 1952. godina) i "Srpska diplomatska minuskula", on u potpunosti odbacuje Truhelkine teze i smatra da bosančica predstavlja modificiranu srpsku diplomatsku minuskulu.

Vladimir Mošin u radu "Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine" prvi u našoj historiografiji bosančicu postavlja u paleografijski odnos sa ostalim tipovima južnoslavenske ćirilice. Slaže se sa Berčićevom podjelom na: dubrovački, poljički i bosanski tip pisma.

Tomislav Raukar u radu "O problemu bosančice u našoj paleografiji", iznosi stav da je u svim dosadašnjim pokušajima osnovni nedostatak metodološke prirode i problemu se uvijek pristupalo sa unaprijed izgrađenim stavovima, pa su sukobi nastajali uglavnom kod određivanja etničke osnove, konfesionalnih kriterija, a nerijetko tretira i terminološki aspekt posve nebitan za paleografiju. Smatra da je bosansko-humska kultura i pismenost izvor zapadnoj ćirilici. Ona se direktno razvila iz bosansko-humske minuskule XIV i XV stoljeća.

Ovdje se čini najprimjerenijim prihvatiti shvatanje bosančice kao derivata ćiriličnog pisma koje se razvijalo pod utjecajem glagoljice i latinice, a koje se osim prostora Bosne i Hercegovine upotrebljavalo u Dubrovniku, Dalmaciji i Slavoniji.[8]

3. Historijski razboj bosančice i njene paleografske osobenosti

Paleografske osobenosti bosančice

Kroz višestoljetni razvoj bosančice postojala su dva oblika:

1. Ustav, ustavno pismo koje se odlikuje oštrinom oblika, skladnim štamparskim izgledom. Njime su pisane povelje, listine, pisma bosanskih vladara i visokoga plemstva. Takva ustavna bosančica je u upotrebi od X do XV stoljeća. Ustav je vertikalno pismo sa pravilnim i odmjerenim potezima. U pravilu slova su jedna od drugih jednako udaljena i između dvije linije – dvolinijsko pismo.
2. Bosančica u rukopisu (kurzivno pismo) – uobličava se u toku XIII stoljeća, sa slobodnijim formama slova da bi tokom XVII i XVIII stoljeća bosančica dobila formu bosanskog brzopisa. Brzopis je pismo sa više živosti u potezima, slova su raznolika po obliku i uproštena. Postoji težnja za brzim pisanjem a pri tome se ne gubi ljepota slova.

[7] Naziv bosanska ćirilica on koristi samo za specifičnosti bosanskog brzopisa 17. i 18. vijeka a ne na način kako to čine Truhelka i Tentor. Petar Đorđić, Istorija srpske ćirilice, Beograd, 1791. godine.
[8] Azem Kožar, Ivan Balta, Pomoćne historijske nauke, Tuzla 2003. godine, str. 67.

Prisutan je nagovještaj povezanosti koji će svoju puninu dobiti u kurzivnom pismu. Kurzivno pismo razvija se iz brzopisa, riječi su sastavljene od međusobno povezanih slova. To je rukopisna bosančica. Upotrebljava se kroz gotovo čitav osmanski period sve do početka XX stoljeća. Nagnuta je na desnu stranu, crte slova su produžene prema gore i prema dolje po uzoru na zapadnjačku ligaturu (slovnu tehniku).

Bosančica je od XII pa sve do XV stoljeća zadržala formu majuskulnog pisma ustava (uncijale) sa nešto izduženim i više uglastim formama koje se nazivaju poluustavom. Ova konzervativna forma pisma uporno se odupirala prodoru minuskule iz susjednih kulturnih centara. Ipak, pojedini elementi minuskule javljaju se već u XII stoljeću (Povelja Kulina bana). Potom nastupa u periodu od sredine XIII stoljeća do prvih decenija XIV stoljeća određena kulturna stagnacija u srednjovjekovnoj bosanskoj državi koja je ostavila traga i u razvoju pisma. Pod utjecajem srpske minuskule u doba Tvrtka I Kotromanića u bosančicu se unose elementi minuskule koja je u Bosni i Humu oblikovana u posebnu bosansku minuskulu. Osim određenog zastoja u vrijeme kralja Ostoje (kada je u upotrebi majuskula), bosanska minuskula postaje dominantna forma kancelarijskog pisma naročito u drugoj polovini XV stoljeća.

Ustavno pismo

Pismo u Bosni ima puno osobenosti i sprecifičnosti, ono se udaljava od ćirilice, odbacuje staroslavenska slova, razvija nove oblike, prihvata zapadnjačke ligature i sl. Te paleografske osobenosti bosančice vremenom su postojale sve prepoznatljivije. Pojedina slova iz staroslavenskog jezika održala su se (povremeno) u lapidarnom pismu samo do XII stoljeća. Za oznaku glasa "đ" bosančica ima poseban znak, kao što glagoljica ima "đerv"[9], dok ćirilica (staroslavenska, bugarska, srpska) nema posebnog znaka, već se za taj glas služi glasom "g". U staroslavenskom pismu nema glasa "ć" pa otuda ni u glagoljici nema znaka za taj glas. Bosanskom glasu "ć" odgovara ćirilično "št" koje je kasnije označavano znakom "k" i "t". Na osnovu proučavanja znatnog broja natpisa sa stećaka, Ćiro Truhelka je još 1889. godine napravio tablicu vrsta i oblika svih slova i svrstao ih hronološki, što je bilo od koristi kasnijim istraživačima. Međutim, ta tablica nije sasvim tačna, a pogotovu potpuna; osim toga, od tada pa do danas pronađen je znatan broj novih natpisa i u njima ranije nepoznatih osobina slova, tako da se danas osjeća potreba stvaranja nove, kompletnije i tačnije tablice slova bosančice.[10] Zamjetna je činjenica da pojedinih ćiriličnih slova nema u bosančici i to; K , J, E, Ь, Ь, Ф ,Ц, ali neka od njih imaju svoju izražajnu formu u epigrafskoj građi. Npr. glas K, označava se da Д (ДОДО = DOĐE), glasovi Ь i Ь (koje je ćirilica usvojila kasnije) označavaju se sa Н i Л. Za glasove Ф i Ц u bosančici nema određenog znaka, zato što ovih glasova nema u narodnom jeziku. Pri izgovoru stranih riječi umjesto glasa Ф, izgovarani su drugi glasovi (vajda=umjesto fajda, Pra Pranjo Pilip=umjesto Fra Franjo Filip itd.). Druga bitna i uočljiva razlika je u postojanju karakterističnih i u odnosu na ćirilicu različitih znakova za slova K, Č, V. Osim dosad navedenih, postoje i druge osobenosti bosančice po kojima se ona razlikuje od ćirilice, a koje nisu sadržane u naznačenom pogledu. Između ostalog, u bosančici slova: i, jery i jat mogu označavati samo glas "i", dok u srpskoj ćirilici sva tri slova koriste se za tri naznačena glasa. Ova razlika rezultat je činjenice što se u srpskoj ćirilici ne piše kao u bosančici, narodnim jezikom, već crkvenoslavenskim.

[9] Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1982. godine, str. 88.
[10] Šefik Bešlagić, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo, 1971. godina, str. 53 – 57.

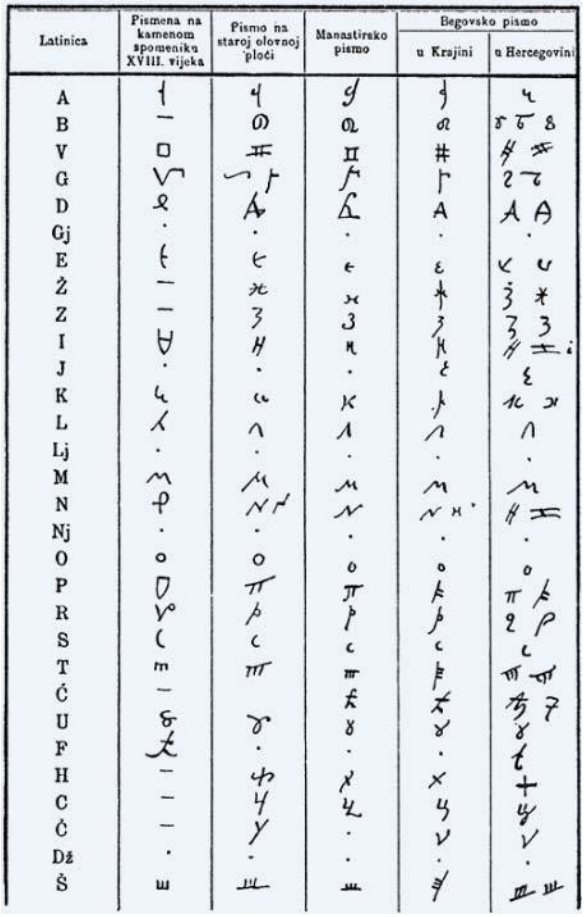

Latinica	Pismena na kamenom spomeniku XVIII. vijeka	Pismo na staroj olovnoj ploči	Manastirsko pismo	Begovsko pismo	
				u Krajini	u Hercegovini
A					
B					
V					
G					
D					
Gj					
E					
Ż					
Z					
I					
J					
K					
L					
Lj					
M					
N					
Nj					
O					
P					
R					
S					
T					
Ć					
U					
F					
H					
C					
Č					
Dž					
Š					

Preuzeto iz : G.A., Gramatika bosanskog jezika, 2004. godine[11]

Bosančica se od ćirilice također razlikuje i po upotrebi skraćenica i ligatura kao posebne vrste skraćivanja. Skraćenice se pojavljuju samo u malom broju riječi koje potječu iz crkvenog jezika: npr. BGA – umjesto Boga, SNA – umjesto Sina itd. Međutim, ligature (kao spojnice slova) koje su u bosančicu uvedene na latinicu, veoma su česta pojava. Skraćivanje se vrši na način da se zadržavaju osnovne crte jednoga (prvoga) slova na koje se dodaju preostale crte drugoga slova. To znači da su određena slova podesna više, a druga manje (ili se uopće ne mogu spajati) za međusobno vezanje ligaturom. Skraćenice u bosančici nisu nikakvi konvencionalni znaci (sigle) za pojedine pojmove, kao što su to u ćirilici, već su one nastale samo iz praktične potrebe za lakšim pisanjem. Jedan od najljepših natpisa pravilnog skraćivanja, a ujedno spada među najstarije natpise, jeste natpis uklesan u kamenu ploču, što ga je godine 1892. pronašao na ušću rijeke Drežadanke pokojni arheolog i etnolog Ćiro Truhelka.

[11] Tablica vrsta i oblika slova bosančice svrstana hronološki, tablicu je izradio Ćiro Truhelka 1889. godine. Tablica je preuzeta iz: G.A., Gramatika bosanskog jezika, 2004. godine.

Kurzuvno pismo

Znatno veću samostalnost u razvoju (od lapidarnog) imalo je kurzivno pismo.[12] Iako se pojavljuje u XV stoljeću, ono se intenzivno upotrebljava tek u XVI stoljeću i dalje, tj. nakon pada srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast 1463. godine. Ovdje se ustvari i ne radi se već o njegovom početnom obliku – brzopisu. Nastajalo je u narodu, potpuno samostalno bez dodatnog uljepšavanja pa se otuda može smatrati pravim narodnim pismom. To je ustvari lapidarno pismo pisano na papiru. Crte su mu tanje i duže, manje pravilne, a što je u vezi sa njegovom izraženom individualnošću. Narod ga nije učio u školi već je prenošen individualno sa oca na sina. To ga je sve činilo veoma promjenjivim kao i svu ostalu narodnu tradiciju.

U vremenu s kraja XV i početka XVI stoljeća otpočinju dva važna procesa koja će ostaviti traga i na razvoj bosanskog pisma. To su islamizacija i migracija stanovništva. Islamizacija utječe na glavne pravce pisane i govorne riječi bosanskog jezika. U ovom periodu osobenost bosančice ogleda se u sljedećem: dosljedno je sproveden fonetski način pisanja, što znači da nema znakova koji su izgubili svoju glasovnu vrijednost, odnosno svakom glasu u izgovoru odgovara slovo (grafema) u pisanju. U ispravama na bosančici pisanim u raznim osmanskim kancelarijama javljaju se šarolika grafijska obilježja toga pisma. Svoj puni oblik bosančica dobija u toku XVII i XVIII stoljeća u formi bosanskog brzopisa. U različitim tipovima bosančice (na kamenim spomenicima, manastirska bosančica, begovska bosančica) javljaju se razlike prilikom pisanja slova "v" i "k".

Manastirsko pismo i begovica

Bosančicom u Bosni (i šire) pisali: katolici, pravoslavci i muslimani.
Sve do 2/2 XIX stoljeća bosančica je bila u upotrebi u franjevačkim manastirima. Sva korespodencija franjevaca pisana je ovim pismom. Manastirska bosančica je pravilnija i kaligrafski dotjeranija, između ostalog što su i fratri slijedili ljepotu pisanja od Dubrovčana i drugih kulturno razvijenih sredina sa kojima su dolazili u dodir.
Muslimani (Bošnjaci) su najduže koristili bosančicu. Bosanske begovske porodice su sve donedavno pisale bosančicu – begovicu. Begovica je čisto narodno pismo nastalo bez uzora i bez ikakvih pravila i zakona. To pismo posebno se njegovalo na dvorima sandžak-bega, a i igralo je značajnu ulogu i u diplomatskim kontaktima sa evropskim zemljama. Njegova upotreba bila je raširena i u privatnoj prepisci. Njome su pisale žene Bošnjakinje, te se takva forma upotrebe nazvala i "žensko pismo". Naročito značajna pisana građa na rukopisnoj bosančici odnosno begovici sačuvana je u pismima Bošnjaka iz XVI – XVIII stoljeća, a to su tzv. Krajiška pisma. Njih su bošnjački Krajišnici, age i begovi, slali hrvatskim zapovjednicima u austrijskoj službi, mletačkim providurima, glavarima u Crnoj Gori itd. Karakteristično za sva krajiška pisma jeste upotreba turcizama, čuvanje suglasnika "h" i sl. No, i ova pisma se razlikuju među sobom zavisno od toga da li pripadaju zapadnobosanskom ili hercegovačkom obliku pisma, odnosno imaju razlike u grafijskim odlikama. Po tim razlikama begovo pismo možemo podijeliti na dva tipa: krajiški i hercegovački. Begovska bosančica odlikovala se većom rukopisnom slobodom, slova su upotrebljavana bez naročitih pravila i propisanih zakona. Riječi pa ni rečenice nisu međusobno odvojene, ne razlikuju se slova "č" i "ć", a slovo "j" piše se kao "a".
Glas *j*u kurzivnom obliku bilježio se na nekoliko načina: slovima *jat*, tzv. osmeričkim i (H), ili pak dvoglasnom (ligaturom) *ju*. Brojne vrijednosti u usporedbi sa ćirilicom ili glagoljicom također pokazuju odstupanja (w = 200, šta = 800, č = 1000, m = 60...). Bosančica se uglavnom razlikuje od grčkoslavenskog pisma u slovima: b, v, d, č, g, k, n, t, ć. U pogledu odnosa grafem:

[12] Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1982. godine, str. 89.

fonem, grafijski sustav bosančice veoma je funkcionalan, odnosno oslobođen tradicionalnih grafijskih elemenata.

4. Posljednji ostaci bosančice kod nas

U nizu pitanja kojima bi trebalo posvetiti pažnju u izučavanju pisma zvanog bosančica, kulturološki je značajno i to da se utvrdi kada se ono prestalo upotrebljavati. Danas to pismo spada u "mrtva" pisma, iako ima autora koji tvrde da se bosančica upotrebljavala i 50-tih i 60-tih godina XX stoljeća. Vojislav Bogičević je u svojoj knjizi "Pismenost u Bosni i Hercegovini" objavio nekoliko pisama i faksimila koje su po njegovoj inicijativi pisali članovi porodice Čengić iz Foče, Filipović iz Foče, Hašimbegović iz Prijepolja.[13] Također nešto građe o nestajanju bosančice kod nas prikupio je Muhamed Hadžijahić, te objavio u "Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu", knjiga XI – XII, Sarajevo 1985. Među onima koji su se sa izuzetnom pažnjom odnosili prema tradiciji bio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Zanesenjački strastveno zapisivao je sve do čega je došao, a zapisivao je, ne slučajno, bosančicom. U služenju bosančicom Kapetanović je imao prethodnike u brojnoj islamiziranoj bosanskoj gospodi.[14]

Da su i drugi u Kapetanovićevoj porodici znali bosančicu, svjedoči podatak da je Ljubušak na poleđini lista na kojem je bio ispisan rodoslov Kapetanovića napisao bosančicom poruku svome bratu. Karlo Pač 1909. godine piše da se bosančica "upotrebljavala i danas sporadično kod sviju triju konfesija"[15]. Međutim, kako je vrijeme odmicalo i kako se broj korisnika smanjivao, brzopisna bosančica se povlačila i sve više degenerirala. Među najstarije pisane spomenike bosančicom spadaju: Povelja Kulina bana iz 1189.[16], Humačka ploča[17], natpis Trebinjskog župana Grda i dr.

5. Zaključak

Pismo je svakako jedna od najznačajnijih kulturnih pojava u povijesti čovječanstva.

Ono je i najosjetljiviji barometar jednog naroda ili neke druge kulturne cjeline. U srednjovjekovnoj Bosni susreću se četiri pismena sistema: grčko pismo, latinica, glagoljica i ćirilica.

Glavno pismo koje je prodiralo u sva područja društvenog života bila je ćirilica.

Na području Bosne i Huma ćirilica je imala specifičan razvojni put.

Ona se prilagođavala, modificirala, dopunjavala dok nije izrasla u posebno pismo – bosančicu.

Bosansko pismo je prevashodno stvorio narod radi zadovoljenja svojih svakodnevnih potreba.

Vremenom ona je postala arhaično pismo koje nije odgovaralo zahtjevima praktičnog života pa je otuda i osuđena na nestanak.

Baš zbog svoje utemeljenosti u narodu, bosančica predstavlja veoma zanimljivu kulturnu tvorevinu i otuda je njeno poznavanje od velikog značaja za upoznavanje osobenosti bosansko-hercegovačke kulturne sredine.

Osnovne interpretativne postavke o bosančici i njenom nastanku položio je hrvatski arheolog i paleograf Ćiro Truhelka, a njega su u tom nasljeđivali mnogi filolozi. Po njima bosančica je

[13] Vojislav Bogičević, Pismenost u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1975. godine, str. 257, 265.
[14] Julijan Jelinić, Kultura i bosanski franjevci, II svezak, Sarajevo, 1915. godine, str. 445.
[15] Karlo Pač, Iz pljevljanskog sandžaka, GZM Sarajevo, 1909. godine, str. 119.
[16] Povelja Kulina bana izdata je Dubrovčanima 29. augusta 1189. godine i njome ban Kulin dopušta svojim primorskim susjedima slobodno kretanje po Bosni i garantira im punu sigurnost. Original povelje nalazi se u biblioteci Akademije nauka u St. Petersburgu.
[17] Marko Vego, Glasnik Zemaljskog muzeja, zbornik IV, Sarajevo, 1965. godine.

autohtono bosansko-hrvatsko pismo koje se razvilo iz mješavine bugarske ćirilice i domaćeg glagoljskog alfabeta.
Srpski filolozi drže bosančicu dijelom svog nacionalnog nasljeđa, hrvatskim dijelom hrvatskog, pa valja reći da se upravo zbog toga nedovoljno istražuje grafija bosančice, njen opseg i vrijednost te je zbog toga na marginama znanstvenog interesa, pa je osuđena istodobno i na politizaciju i realnu marginalizaciju i nehaj. Upravo zbog toga obradila sam ovu temu kako bih historijski prikazala njen razvoj, put, degenerisanje, uobličavanje i na kraju kristaliziranje na onakav oblik kakav je danas, nedovoljno istražen i zapostavljen. Zbog interesovanja Univerziteta u Brčkom, aktuelizacije teme pisma i jezika, napisala sam ovaj rad kako bih doprinijela davanju značaja našem kulturno-istorijskom/historijskom-povijesnom naslijeđu ili baštini na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, ne želeći svojatati ni svrstavati ovo pismo ni u naslijeđe srpskog, ni hrvatskog, ni bošnjačkog nego ga samo prikazati kao kulturno-historijsko naslijeđe sa prostora Bosne i Hercegovine koje su koristili pripadnici svih konfesija i naroda.

6. Literatura:

1. Antoljak Stjepan, Pomoćne istorijske nauke, Kraljevo, 1971.
2. Balić Smail, Kultura Bošnjaka, Beč, 1973.
3. Balta Ivan, Pregled pomoćnih povijesnih znanosti, Osijek, 2000.
4. Bešlagić Šefik, Stećci i njihova umjetnost, Sarajevo, 1971.
5. Bogičević Vojislav, Pismenost u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1975.
6. Đorđić Petar, Istorija srpske ćirilice, Beograd, 1971.
7. G.A., Gramatika bosanskog jezika, Zenica, 2004.
8. G.A., Enciklopedija Jugoslavije II i III, Zagreb, 1956 – 58.
9. Halilović Senahid, Pravopis bosanskog jezika, Sarajevo, 1996.
10. Hadžijahić Muhamed, Povijest Bosne u IX i X stoljeću, Sarajevo, 2003.
11. Hadžijahić Muhamed, Posljednji ostaci bosančice u nas, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, knjiga XI – XII, Sarajevo, 1985.
12. Julijan Jelinić, Kultura i bosanski franjevci, knjiga II, Sarajevo, 1990.
13. Kožar Azem, Ivan Balta, Pomoćne historijske nauke, Tuzla, 2003.
14. Kožar Azem, Ivan Balta, Pomoćne historijske znanosti, Tuzla, 2004.
15. Kulundžić Zvonimir, Knjiga o knjizi – historija pisama, Zagreb, 1957.

Pregledni rad UDK 502.131.1:371.13

Mr Biljana Marić[1]

OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ
(Comparative analysis of sustainable development educational strategies in the countries of the West Balkans)

Apstrakt
Kako se koncept održivog razvoja istovremeno bavi aktuelnim globalnim pitanjima i budućim generacijama, trebalo bi da bude prisutan u obrazovnom sistemu, kako kroz obrazovne programe, tako i u celom obrazovnom okruženju. Obrazovanje za održivi razvoj predstavlja odgovor formalnog obrazovanja na globalne izazove s ciljem da se učenicima pomogne da razumeju šta održivi razvoj podrazumeva sa globalnog i lokalnog aspekta, kako da svoje kapacitete iskoriste za kritičko razmatranje i sistemsko razmišljanje o budućnosti, te da ih podstakne da razmisle o individualnim akcijama koje doprinose održivom razvoju zajednice. Cilj istraživanja je prikupljanje i analiziranje postojećih sadržaja i strateških dokumenata relevantnih za sve tri dimenzije (društvo, ekonomija, okruženje) u osnovnoškolskim i srednjoškolskim nastavnim planovima i programima u zemljama regiona.
Ključne reči – *održivi razvoj, obrazovni održivi razvoj, nastavni program i strateška dokumenta.*

Abstract
As the concept of sustainable development simultaneously deals with current global issues and with future generations, it should be present in the educational system both through curricula as well as throughout the entire educational environment. Education for sustainable development is a response of formal education to global challenges aimed at helping schoolchildren understand what sustainable development is at both global and local levels, how to use their capacities for critical thinking and systematic considerations of the future, and finally, at motivating them to come up with individual actions that contribute to sustainable development of the community. The goal of this research is to collect and analyse available educational content and strategic documents relevant to the three dimensions (society, economy and environment) in primary and secondary school curricula/syllabuses in the countries in the region.
Key words – *sustainable development, educational sustainable development, curriculum, strategic documents.*

1. UVOD

Kako je škola po samoj definiciji vaspitno-obrazovna ustanova, potrebno je razmotriti kojim sve znanjima i veštinama moramo podučiti decu, kako bi jednog dana i njihova deca bili srećni i zadovoljni stanovnici ove naše planete. Segment koji bi trebalo da bude implementiran u obrazovne kurikulume u školama jeste obrazovanje za održivi razvoj, odnosno izgradnja znanja i veština potrebnih za život, koji i drugi, posle nas, mogu nastaviti i voditi. Odgovoran suživot s drugim ljudima najbolje se uči upravo kroz vaspitanje i obrazovanje dece u školama i

[1] mr Biljana Marić – Hemijsko-prehrambena tehnološka škola Beograd, Lješka 82, 11000 Beograd, Srbija (e-mail: biljanacmaric@hotmail.com

predškolskim ustanovama. Jednom usvojene navike teško će „ispariti“, ali, svakako, zavise od čitavog društva i stanja svesti unutar njega.
Mnoge evropske zemlje su usvojile strateška dokumenta za razvoj i implementaciju obrazovnog održivog razvoja. U ovom radu analiziraćemo postojanje strateških dokumenata koji pružaju podršku obrazovnom održivom razvoju u zemljama iz okruženja: Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska, Republika Crna Gora i Republika Srbija.

2. OBRAZOVNI ODRŽIVI RAZVOJ

Koncept obrazovanja za održivi razvoj nastao je ranih 90-tih godina XX veka. Povezivanje obrazovanja i održivog razvoja počelo je sa usvajanjem Agende 21- globalnog akcionog plana održivog razvoja, usvojenog na konferenciji UN-a o okolini i razvoju u Rio de Žaneiru 1992. godine. U poglavlju 36. Agende 21, posvećenoj obrazovanju, obuci i javnoj svesti, navedena su četiri opšta cilja (Agenda 21), i to:

- Promovisati i poboljšati kvalitet obrazovanja: (svrha je preusmeriti celovito učenje na sticanje znanja, veština i vrednosti potrebnih građanima za poboljšanje kvaliteta života),
- Preusmeriti kurikulume: (od predškolskog do fakultetskog nivoa, o obrazovanju se mora ponovno razmisliti i treba ga reformisati kako bi postalo sredstvo prenošenja znanja, osmišljenih obrazaca i vrednosti potrebnih za stvaranje održivog sveta),
- Podići nivo javne svesti o konceptu održivog razvoja, što će pomoći razvoju svesnog, aktivnog i odgovornog građanstva na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou,
- Obučiti radnu snagu, tako što će kontinuirano tehničko i stručno obrazovanje rukovodilaca i zaposlenih, naročito onih koji rade u trgovini i industriji, doprineti usvajanju održivih modela proizvodnje i potrošnje.

Dokumentom UNESCO-a iz 2000. godine - (Okvir za akciju iz Dakra) obrazovanje je prepoznato kao osnova za održivi razvoj, mir, stabilnost u i među zemljama. Obrazovni održivi razvoj se osmišljava i sprovodi u cilju razvitka svih aspekata učenja i podsticaja promena u ponašanju za održivo i pravednije društvo. Dodatni podsticaj obrazovanju za Održivi razvoj, učinila je rezolucija UN "Dekada obrazovanja za održivi razvoj 2005 - 2014. god.", koja nastoji da integriše načela vrednosti i prakse održivog razvoja u sve vidove obrazovanja i vaspitanja, u cilju rešavanja socijalnih, društvenih, kulturnih i ekoloških problema u 21. veku, čime bi se podstakle promene u ponašanju.
Obrazovanje za održivi razvoj predstavlja odgovor formalnog obrazovanja na globalne izazove, s ciljem da se učenicima pomogne da razumeju šta održivi razvoj podrazumeva (kako globalno tako i lokalno), kako da svoje kapacitete iskoriste za kritičko razmatranje i sistemsko razmišljanje o budućnosti, te da ih podstakne da razmisle o individualnim akcijama koje doprinose održivom razvoju zajednice. Obrazovanje za održivi razvoj se posmatra i kao ukupni zbir raznih načina postizanja „društvenog učenja“ u kojem ljudi uče jedni od drugih, i zajedno jedni s drugima, kako bi kolektivno postali sposobniji da se odupru preprekama i nose sa neizvesnošću, kompleksnošću i rizicima, vezanim za održivost ukupnog života. Ciljevi Obrazovanja za održivi razvoj: promovisanje i unapređenje kvaliteta obrazovanja, preorijentacija nastavnih programa; podizanje javne svesti o konceptu održivog razvoja i obuka radne snage. Obrazovanje za održivi razvoj se mora posmatrati kao sveobuhvatan paket kvalitetnog obrazovanja i učenja, u kojem su sadržana ključna pitanja, kao što su: smanjenje siromaštva, održivi prihodi za život, klimatske promene, rodna ravnopravnost, korporacijska društvena odgovornost i zaštita starosedelačkih kultura. Sadržaji obrazovanja za održivi razvoj treba da se shvate kao integrativna tema, koja prožima više nastavnih programa i koja okuplja mnoga pojedinačna (rasuta) pitanja, o kojima škole već duže vreme vode računa.
Održivi razvoj se najčešće dovodi u vezu sa pojmom "Zaštita životne sredine", odnosno nastojanjem da se zabrinutost za opstanak živog sveta na planeti Zemlji poveže sa očuvanjem

prirodnih resursa i brojnim ekološkim izazovima, koji stoje pred svakim društvom, državom i čovečanstvom u celini.
U zemljama iz okruženja pokrenut je veliki broj projekata na temu održivog razvoja. Tako se u Bosni i Hercegovini realizuje projekat COOR[2], koji je počeo realizaciju projekta Eko-škola u osnovnim i srednjim školama širom kantona. Cilj projekta je obuka učenika i nastavnika u ovoj oblasti, što je od velike važnosti za njihov budući rad i zanimanje, kao i osposobljavanje za pripremu predloga projekta za poboljšanje energetske efikasnosti u njihovoj školi. Sveukupni cilj programa Eko-škole je vaspitati i obrazovati današnje naraštaje tj.učiniti ih osetljivim na pitanje okoline, jer će upravo oni donositi odluke o razvoju društva u ovom veku.
Postoji i niz sveobuhvatnih projekata u regionu zemalja zapadnog Balkana kao što je "Obrazovanje za održivi razvoj na zapadnom Balkanu" u kom učestvuju sve zemlje iz regiona. Evropske zemlje, kao i zemlje iz okruženja, su u okviru koncepta održivog razvoja (OR), kao i koncepta obrazovnog održivog razvoja (OOR), donele određena zakonska akta.

2.1. Obrazovni održivi razvoj u Bosni i Hercegovini

Na osnovu istraživanja agencije "proMENTE", čiji je cilj bio prikupljanje i analiziranje postojećih sadržaja relevantnih za tri dimenzije održivog razvoja (društvena, ekološka, društveno-ekonomska) u osnovnoškolskim i srednjoškolskim ustanovama širom Bosni i Hercegovini, došlo se do zaključaka da ne postoje posebni zakoni o održivom razvoju na kantonalnom, entitetskom i državnom nivou. Održivi razvoj uvršten je u postojeće zakone o poljoprivredi, šumarstvu, vodoprivredi, energetici, regionalnom razvoju, zaštiti prirodne okoline i slično, ali oni nisu povezani sa obrazovnim sistemom i obrazovnim procesom. Stoga održivi razvoj, u pravom smislu nije ukomponovan u obrazovni proces. Održivi razvoj u BiH se još uvek ne shvata kao koncept širi od zaštite prirodne sredine niti od strane uprave škola, ni od nastavnika, ni od učenika. Obrazovanje za održivi razvoj svedeno je na obrazovanje o zaštiti prirodne sredine u sklopu školskih predmeta (biologija, moja okolina, priroda i društvo, itd.) i radu ekoloških sekcija. Nedostaje elemenat važnosti promene sopstvenog ponašanja, što generalno i jeste teži cilj učenja. Kad je reč o sadržaju nastavnih programa, ekološko obrazovanje može u celini biti deo obrazovanja za održivi razvoj ili se značajno preklapati s njim, ali ekološko obrazovanje nije dovoljna zamena za obrazovanje za održivi razvoj, zbog nedostatka društveno-kulturnih i ekonomskih dimenzija.
Analizom nastavnih programa i izabranih udžbenika, pokazalo se da je društveno kulturni aspekt obrazovanja za održivi razvoj tek na drugom mestu. Ekonomski elementi obrazovanja za održivi razvoj su najmanje zastupljeni u sve tri sprovedene analize (analize okvirnih nastavnih programa, analize izabranih predmeta nastavnih programa i izabranih udžbenika). Ovaj rezultat ukazuje da izrada okvirnog nastavnog programa i predmetnih programa nije vršena u skladu sa principima održivog razvoja i da nije u dovoljnoj meri uzimala u obzir ekonomski aspekt. Okvirni nastavni programi, izabrani predmeti nastani programi i izabrani udžbenici posvećuju dosta pažnje aspektu očuvanja prirode. Međutim, rezultati istraživanja pokazuju da ima mesta i za poboljšanje, s obzirom da se ne spominju obnovljivi izvori energije te da su neki primeri metoda za zaštitu prirode zastareli. Takođe, predmetni nastavni programi sadrže veliki broj pozitivnih primera, koji podstiču učenike na razmišljanje o vlastitom odnosu prema okolini. Prilikom kreiranja ili vrednovanja okvirnog i predmetnih nastavnih planova i programa i udžbenika, potrebno je uzeti u obzir i principe održivog razvoja. Iako nastavni planovi, programi i udžbenici poklanjaju dosta pažnje aspektu očuvanja životne sredine, evidentno je da postoji potreba za njihovim osavremenjivanjem i uključivanjem novih sadržaja (npr. sadržaji o obnovljivim izvorima energije).

[2] http://www.coor.ba/bs/projekti/odgoj-i-obrazovanje-za-odrzivi-razvoj

Trebalo bi na nivou škola uvrstiti razmenu iskustava i dobre prakse, stvaranje partnerstava između škola koje nemaju i škola koje imaju iskustva sa obrazovanjem za održivi razvoj. Prilikom kreiranja školskih razvojnih planova treba uzeti u obzir i principe održivog razvoja, te uvesti praksu obrazovanja za održivi razvoj u školama, kroz programe uštede energije i vode, zaštite životne sredine i sl.
Treninzi nastavnika za kompetencije za obrazovanje za održivi razvoj su neophodni kroz formalno i neformalno obrazovanje. Takođe treba uvesti koncept obrazovanja za održivi razvoj na nastavničkim fakultetima.

2.2. Obrazovni održivi razvoj u Republici Srbiji

Srbija, na žalost, kasni za Regionom, što se tiče obrazovanja za održivi razvoj. Razlozi su mnogobrojni i nema ih svrhe posebno navoditi, ali svesnost o potrebi za obrazovanjem za održivi razvoj postoji. Stoga je ta tema posebno obrađena u okviru nacionalnog kurikuluma (koji je još uvek u fazi nacrta i dorade).
Obzirom da se održivi razvoj smatra se bitnom temom, Vlada Srbije je donela Nacionalnu strategiju održivog razvoja. Taj dokument je veoma opsežan. Između ostalog, sadrži strateško opredeljenje za pitanja zaštite životne sredine, očuvanja prirodnih resursa, institucionalni okvir i mehanizme za primenu strategije, izvore finansiranja, metodologiju praćenja i sl. Ova strategija nadovezuje se na mnoštvo drugih strategija, od kojih su za obrazovanje relevantne - Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Republici Srbiji („Službeni glasnik RS", broj 1/07), Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji („Službeni glasnik RS", broj 1/07) i Nacionalni plan akcije za decu (usvojila republička Vlada 2004. godine).
Prema Nacionalnoj strategiji održivog razvoja, jedna od karika održivosti, jeste obrazovanje za održivi razvoj. Akcenat se stavlja na razvoj i obrazovanje ljudi, „ulaganje u znanje i veštine ljudi putem kvalitetnog, efikasnog i praktično primenljivog obrazovanja i neprestano usavršavanje članova svih društvenih grupa na principima jednakih mogućnosti"[3], a znanje se postavlja kao nosilac razvoja. Kreće se od koncepta ekonomije, zasnovane na znanju, čiji je nosilac moderno obrazovanje i neprekidno usavršavanje, a cilj je izgradnja efikasnog obrazovnog sistema, koji će voditi ka efikasnoj i konkurentnoj privredi, zasnovanoj na znanju. Zato je neophodno realizovati projekte za osposobljavanje radne snage, koja će biti prilagođena potrebama tržišta rada i davati dodatne podsticaje obrazovanju i kulturi nerazvijenih regiona. Ova strategija jasno navodi potrebu za temeljnom reformom obrazovanja, kako zbog standarda, koji zaostaju za evropskim, tako i zbog važnosti da na adekvatan način odgovori na potrebne srpske privrede. Sistem obrazovanja treba da radi na razvijanju javne svesti i sticanju znanja iz oblasti zaštite životne sredine, primene čistijih tehnologija i energetske efikasnosti. Ističe se potreba jače podrške države za razmenom znanja (konferencije, naučni skupovi), za stalnim obrazovanjem odraslih/zaposlenih, za uklanjanjem prepreka koje sprečavaju jačanje kompetencija krajnje siromašnih i siromašnih, kao i za podsticanjem razvoja digitalne pismenosti u okviru razvoja stručnih kompetencija (akcije tipa „IKT za održivi razvoj" i sl.).
U delu strategije, koji se bavi obrazovanjem za održivi razvoj ,analizira se postojeća situacija u Srbiji i navode se manjkavosti, koje bi trebalo unaprediti (trenutni obrazovni sistem nije dovoljno efikasan i ne obuhvata dovoljnu količinu stanovništva). Da bi se trenutno stanje poboljšalo, potrebno je da se integrišu znanja iz svih relevantnih sektora (životne sredine, ekonomije i društva). Akcenat se stavlja na primenljiva znanja, prilagođavanje tržištu rada, dostupnosti kvalitetnog obrazovanja za sve, podsticaj ranog učenja, koncept doživotnog učenja, interdisciplinarno obrazovanje, kao i veću saradnju svih društvenih činilaca. Da bi se to postiglo, predlaže se veće ulaganje u obrazovanje, povećavanje pismenosti stanovništva,

[3] Nacionalna strategija održivog razvoja, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2008 („Službeni glasnik RS", br. 57/08)

smanjivanje broja stanovnika bez obrazovanja, usklađivanje obrazovanja s potrebama tržišta rada, potrebama budućih generacija koje rastu u blagodetima novih tehnologija te koriste nove načine komunikacije.

Predlog je da se škole u Srbiji modernizuju, promene način finansiranja, uključe u evropski sistem obrazovanja, da budu atraktivnije, dostupne svima i prilagođene potencijalima sopstvene države. Osnovni cilj je integrisanje obrazovanja za održivi razvoj u sve relevantne predmete, kao i u neformalne vidove obrazovanja. U tu svrhu potrebno je nastavnicima pružiti odgovarajuću obuku i razviti istraživanja u okviru obrazovanja za održivi razvoj.

U Nacionalnoj strategiji, među prioritetnim programima finansiranja, kao prva, navedena je održivost zasnovana na znanju, čiji su aspekti: podizanje kvaliteta obrazovanja, sticanje relevantnih kompetencija, modernizacija obrazovanja, unapređenje uslova za naučno-istraživački rad, itd. Predlažu se ulaganja u usavršavanje nastavnika, opremanje obrazovnih ustanova, izrada novih udžbenika i sl. U skladu sa ovom strategijom napravljen je i Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije održivog razvoja, a na ovaj dokument svakako se naslanja i Okvir nacionalnog kurikuluma u delu koji se tiče obrazovanja za održivi razvoj i sticanja međupredmetnih kompetencija.

Kao kompetencija pod rednim brojem 9 u Okviru nacionalnog kurikuluma navodi se „Odgovoran odnos prema okolini“, koja za cilj ima Član 4, tačku 11, Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja. Ta kompetencija podrazumeva da učenik razume koncept zdravog okruženja, da pokazuje spremnost da se angažuje u pogledu očuvanja okoline i odgovornog upravljanja resursima, da ume odgovorno da postupa sa supstancama koje su štetne po okolinu, da poznaje faktore koji nepovoljno utiču na očuvanje okoline, da uviđa prednosti i mane korišćenja različitih izvora energije i ume da uvidi korisnost recikliranja. Obrazovanje za održivi razvoj bazira se na UNESKO-vom konceptu, koji obuhvata sledeće aspekte: biodiverzitet, obrazovanje o klimatskim promenama, smanjenje rizika od katastrofa, kulturni diverzitet, smanjenje siromaštva, jednakost polova, unapređenje zdravlja, održive stilove života, mir i ljudsku bezbednost, vodene resurse i održivu urbanizaciju. Da bi se stekla ova kompetencija, učenik mora da „ovlada znanjima i veštinama, stavovima i vrednostima neophodnim za formiranje održive budućnosti“[4]. Suština obrazovanja za održivi razvoj je interdisciplinarni pristup, što znači da koncept održivog razvoja mora da prožima svaki predmet.

Primera radi, kao jedan od zadataka na onlajn obuci, u okviru projekta" Razvionica," nastavnici su dobili zadatak da izdvoje najmanje tri ishoda za svoj predmet, koji direktno doprinose razvoju kompetencija učenika za održivi razvoj. Neki od odgovora, koji najbolje ilustruju koliko je sveobuhvatna ova tema, su sledeći: 1) učenik prepoznaje lepotu prirode i njen značaj (likovna umetnost), 2) učenik ume da izračuna i proceni verovatnoću događaja u realnim situacijama (matematika), 3) učenik razdvaja objektivne činjenice od autorove interpretacije, razlikuje sintaksičke kategorije (srpski jezik i književnost), 4) učenik logično i strukturisano predstavlja kompleksne sadržaje i informacije iz raznih izvora, navodeći obrazloženja, reakcije, predloge... (engleski jezik) i 5) učenik obrađuje podatke u programu za rad sa tabelama (računarstvo i informatika). Pred nama je dug i naporan put, da promenimo stavove, usvojimo reforme i primenimo inovacije, kako bismo stigli do zajedničkog cilja, a to je da „ne kompromitujemo sposobnosti budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe“ [5].

[4] Education for sustainable development, UNESCO, http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/education-for-sustainable-development/

[5] Svetska komisija za okolinu i razvoj, tzv. Bruntlandina komisija, od koje potiče jedna od prvih definicija održivog razvoja: “Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” (Brundtland Report, 1987)

2.3. Obrazovni održivi razvoj u Crnoj Gori

U Crnoj Gori, ciljevi i principi Obrazovanja za održivi razvoj u najvećoj meri podudaraju se sa opštim ciljem koncepta obrazovanja, koji treba da osposobljava učenike za aktivno učešće i doprinos društvenom, ekonomskom i kulturnom razvoju svoje zemlje, svoga mesta, ali i planete u celini. Pojedine teme, koje su svojstvene za održivi razvoj, već su prisutne u postojećem kurikulumu, ali nisu identifikovane kao takve ili nije vidljivo kako doprinose konceptu održivog razvoja. Neki od ovih pojmova su izuzetno važni za razumevanje održivosti, dok su drugi direktno povezani sa održivim razvojem. Na primer, učenje o očuvanju i održivom korišćenju prirodnih resursa odnosi se na održivost, međutim, znanje o tome šta su prirodni resursi je osnova za održivo korišćenje prirodnih resursa. Bez temeljnog koncepta, učenje koje se odnosi na održivi razvoj može biti teško ili posve izgubljeno. Kako bi se preorijentisali na obrazovanje za održivi razvoj i implementirali čvršći model obrazovanja za održivi razvoj, definisane su teme koje doprinose integrativnom pristupu opšteg obrazovanja i u većoj meri povezuju sadržaje pojedinih predmeta i predmetnih oblasti, što vodi ka razvijanju ključnih kompetencija učenika. Definisano je osam međupredmetnih tema, saglasno crnogorskim prioritetima, tradiciji i opredeljenjima, uz puno uvažavanje međunarodnih strateških dokumenta na polju obrazovanja za održivi razvoj.

Međupredmetne teme su: klimatske promene, zelena ekonomija, zaštita životne sredine, održivi gradovi i naselja, biodiverzitet, zdravstveno obrazovanje i vaspitanje, obrazovanje za i o ljudskim pravima, preduzetničko učenje"[6].

U Crnoj Gori se 2007.godine počelo sa reformom školskih nastavnih planova i programa na svim nivoima obrazovanja. Tada je donet akcioni plan "Integracija održivog razvoja u obrazovni sistem za period 2007-2009. godine."[7] Ovim Akcionim planom su sistematično i precizno definisani postupci uvođenja sadržaja održivog razvoja u obrazovni sistem Crne Gore. Na sajtu http://www.zzs.gov.me/rubrike/obrazovanje_odrzivi_razvoj može se naći niz dokumenata, koji daju uputstva i podršku svim učesnicima u obrazovnom procesu, po pitanju obrazovnog održivog razvoja, kao i opis aktuelih projekata na datu temu.

2.4. Obrazovni održivi razvoj u Republici Hrvatskoj

Cilj obrazovanja za održivi razvoj je osposobiti današnje učenike za vreme koje dolazi, vreme u kojem će oni biti deo radno aktivnog stanovništva, u kojem će donositi odgovorne i dalekosežne odluke. To buduće vreme može biti vrlo različito od sadašnjice i mi danas teško možemo predvideti koja će to konkretna znanja i veštine biti potrebni. Potrebe tržišta rada možda se mogu i više puta temeljito izmeniti tokom budućeg života naših učenika. Stoga je zaista lako zaključiti da ćemo ih najbolje pripremiti ako ih naučimo da sami uče, da budu za to otvoreni i spremni da uče celi život. Po tom misaonom obrascu, stručnjaci, angažovani od strane UN-a, napravili su popis kompetencija koje će biti nužne u budućnosti i koje će u najmanju ruku dobro doći u neizvesnom i turbulentnom svetu sutrašnjice. Još potkraj prošlog milenijuma, UNESCO (generalni sekretar J. Delors, 1998) definiše ciljeve obrazovanja u 21. veku, svrstavajući ih u četiri skupine prema četiri područja učenja i razvoja.

Stoga je u Republici Hrvatskoj usvojen dokument "Obrazovanje za održivi razvoj- priručnik za osnovne i srednje škole" u kom je tačno definisan način implementiranja strategije održivog razvoja u obrazovni sistem Hrvatske. To područje razvoja definisano je nizom koraka: učiti,

[6] Obrazovanje za održivi razvoj - međupredmetna oblast u predmetnim programima - osnovna škola, Crna Gora, Zavod za školstvo, 2014.god.

[7] Akcioni plan "Integracija održivog razvoja u obrazovni sistem za period 2007-2009. godine. Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo, Centar za stručno obrazovanje, Ispitni centar i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, uz podršku Fondacije Institut za otvoreno društvo, predstavništvo Crna Gora, Podgorica, 2007.god.

živeti i raditi zajedno. Unutar svakog koraka razvrstane su kompetencije, koje bi trebalo razvijati obrazovanjem za održivi razvoj.

"*Učiti učiti*: Kompleksnost mišljenja i sistemsko mišljenje (kompleksni problemi održivosti mogu se razumjeti i rješiti jedino kognitivnim procesima viših razina); Sposobnost postavljanja analitičkih pitanja i kritičkog mišljenja; Sposobnost i odvažnost za svladavanje prepreka i rješavanje problema; Holistički pristup i interdisciplinarnost u razmišljanju – sposobnost povezivanja znanja; Kreativnost mišljenja – izlazak izvan ustaljenih okvira i stereotipa te orijentacija ka budućnosti; Sposobnost upravljanja promjenama, čemu je preduvjet sposobnost definiranja problema.

Učiti činiti: Sposobnost primjene znanja u kontekstu životne situacije; Djelovanje s odgovornošću, opredjeljenjem/odlučnošću, ali uz očuvanje samopoštovanja; Sposobnost suočavanja s krizama i rizicima; Odlučivanje u situacijama neizvjesnosti.

Učiti biti: Sposobnost samoizražavanja (svojih stajališta, interesa, težnji, načela) i komunikacije; Samosvijest; Sposobnost utvrđivanja i razjašnjavanja vrednota; Sposobnost savladavanja stresa.

Učiti živjeti i raditi zajedno: Uvažavanje drugih; Odgovornost djelovanja (lokalno i globalno); Sposobnost i vještina suradnje i timskog rada; Spremnost prihvaćanja podjele zaduženja i preuzimanje odgovornosti; Sudjelovanje u demokratskom odlučivanju; Vještina identificiranja socijalnih partnera i njihovih interesa; Vještina pregovaranja i postizanja sporazuma."[8]

3. ZAKLJUČAK

Zaostajanje našeg obrazovnog sistema u odnosu na zemlje iz okruženja, po pitanju obrazovnog održivog razvoja, ogleda se u nedostatku strateških dokumenta. Ključna pitanja razvoja obrazovnog održivog razvoja definišu se zvaničnim dokumentima kao što su strategije, akcioni planovi, kriterijumi kvaliteta, upustva za nastavnike i nastavni kurikulum. U Republici Srbiji po ovom pitanju postoji samo Nacionalna strategija održivog razvoja „Službeni glasnik RS", br. 55/05, 71/05 - ispravka i 101/07. Neophodno je hitno doneti Akcioni plan za obrazovanje za održivi razvoj, kao i prateća dokumenta, po uzoru na zemlje iz okruženja, i to za sve nivoe obrazovanja, od predškolskog do visokoškolskog.

LITERATURA

[1.] Obrazovanje za održivi razvoj - Priručnik za osnovne i srednje škole - Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb 2011.god.

[2.] Tekst Agende 21 na engleskom jeziku [dostupno na http://www.un.org/esa/sustdev/documents/agenda21/english/Agenda21.pdf 2]

[3.] Tekst Okvira za akciju iz Dakra na engleskom jeziku [dostupno na http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001211/121147e.pdf 3]

[4.] Na Svetskom sastanku na vrhu o održivom razvoju, u Johanesburgu 2002., predložena je Dekada obrazovanja za održivi razvoj UN-a 2005.-2014., proglašena na 57. sednici Generalne skupštine UN-a u decembru 2002. Vodećom agencijom za promociju Dekade proglašen je UNESCO.

[5.] Narodne novine 110/07

[6.] Akciski plan za obrazovanje za održivi razvitak[dostupno na http://odraz.hr/media/96820/akcijski_plan_za_odrzivi_razvitak.pdf]

[7.] http://www.drvojeprvo.hr/docs/drvojeprvoHR/pictures/10/Original.jpg

[8.] http://promente.net/newsletter_2.pdf

[8] Obrazovanje za održivi razvoj - priručnik za osnovne i srednje škole, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb 2011.god.

[9.] Akcioni plan “Integracija održivog razvoja u obrazovni sistem za period 2007-2009. godine. Ministarstvo prosvjete i nauke, Zavod za školstvo, Centar za stručno obrazovanje, Ispitni centari Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, uz podršku Fondacije Institut za otvoreno društvo, predstavništvo Crna Gora, Podgorica, 2007.god.

[10.] Obrazovanje za održivi razvoj - međupredmetna oblast u predmetnim programima - osnovna škola, Crna Gora, Zavod za školstvo, 2014.god.

[11.] Nacionalna strategija održivog razvoja, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2008 („Službeni glasnik RS“, 6p. 57/08), http://www.gs.gov.rs/lat/strategije-vs.html

[12.] Okvir nacionalnog kurikuluma, Projekat Razvionica, https://digitalna.riznica.edu.rs/pluginfile.php?file=/12107/mod_page/content/52/Okvir%20nacionalnog%20kurikuluma%20-OP%C5%A0TI%20OKVIR%20novembar%202014.pdf

[13.] Education for sustainable development, UNESCO, http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/education-for-sustainable-development/

[14.] Zakon o osnovama obrazovanja i vaspitanja, "Službeni glasnik RS", br. 72/2009, 52/2011 i 55/2013

CIP-Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

349.22(082)
37.01(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Рад и стваралаштво у XXI вијеку (2017 ; Брчко)
Rad i stvaralaštvo u XXI vijeku. [Том 1] : zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 7. aprila 2017. godine / priredila Albina Abidović. - 1. izd. - Brčko [Distrikt] : Evropski univerzitet, 2017 (Banja Luka : Markos). - 531 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svako poglavlje. - Abstract.

ISBN 978-99955-99-27-0
COBISS.RS-ID 6429464